

อภิธรรมมัตถสังคหะ

อภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา

ภาคผนวก

รวมเล่ม

ปริจเฉท ๑ - ๙

อาจารย์สมพร ศรีวราทิตย์

(ปี ๒๕๓๑ - ๒๕๔๒)

อภิธรรมมัตถสังคหะ

อภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา

ภาคผนวก

ปริจเฉท ๑

จิตตสังคหวิภาค

อาจารย์สมพร ศรีวรชาติย์

อภิธรรมมัตถสังคหะ

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อจิตตสังคหวิภาค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

คาถาที่ ๑-๒

เริ่มปกรณ์

สมฺมาสมฺพุทฺธมตฺถํ	สสทฺธมฺมคณฺตุตมํ
อภิวาทิย ภาสิสฺสํ	อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ
ตตฺถ วุตฺตาทิธมฺมตฺถา	จตุธา ปรมตฺถโต
จิตฺตํ เจตสิกํ รุปํ	นิพฺพานมิตฺติ สพฺพธา ฯ

ข้าพเจ้า ขออภิวาทพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้หาบุคคลเปรียบมิได้ พร้อมด้วยพระสังฆธรรมและหมู่แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุดแล้ว จักกล่าวปกรณ์ชื่อว่าอภิธรรมมัตถสังคหะฯ

อรรถะแห่งพระอภิธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดยปรมาัตถ์ทุกประการ มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รุป ๑ นิพพาน ๑ ฯ

ปริเฉทที่ ๑

บรรดาอรรถะแห่งพระอภิธรรมเหล่านั้น จะกล่าวจิตก่อน
จิตมี ๔ อย่าง คือ กามาวจรจิต ๑, รูปาวจรจิต ๑, อรูปาวจรจิต ๑,
โลกุตตรจิต ๑ ๕ บรรดาจิต ๔ อย่างนั้น กามาวจรจิต เป็นไฉน ?

บาลี โลกมูลจิต ๘ ดวง

๑. โสมนัสสสหคตํ	ทิวฺจิตฺตสมฺปยุตฺตํ	อสงฺขาริกเมกํ
๒. ”	”	สสงฺขาริกเมกํ
๓. ”	ทิวฺจิตฺตวิปฺปยุตฺตํ	อสงฺขาริกเมกํ
๔. ”	”	สสงฺขาริกเมกํ
๕. อุปกฺขาสสหคตํ	ทิวฺจิตฺตสมฺปยุตฺตํ	อสงฺขาริกเมกํ
๖. ”	”	สสงฺขาริกเมกํ
๗. ”	ทิวฺจิตฺตวิปฺปยุตฺตํ	อสงฺขาริกเมกํ
๘. ”	”	สสงฺขาริกเมกนฺติ

อิมานิ อฏฺฐปิ โลกสหคตจิตฺตานิ นาม ๕

แปลว่า จิต ๘ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. จิตที่สหคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยทิวฺจิสฺส	เป็นอสงฺขาริก ๑ ดวง
๒. ”	” เป็นสสงฺขาริก ๑ ดวง
๓. ”	ไม่ประกอบด้วยทิวฺจิสฺส เป็นอสงฺขาริก ๑ ดวง
๔. ”	” เป็นสสงฺขาริก ๑ ดวง

๕. จิตที่สหหคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นอสังขาริก ๑ ดวง
๖. " " " เป็นสังขาริก ๑ ดวง
๗. " " ไม่ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นอสังขาริก ๑ ดวง
๘. " " " เป็นสังขาริก ๑ ดวง
- ชื่อว่า **โลกสหคตจิต** (จิตสหหคตด้วย โลภะ) ฯ

บาลี โทสมูลจิต ๒ ดวง

๑. โทมนสฺสสหคตํ ปฏิขสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ
๒. " " " สสงฺขาริกเมกนฺติ

อิมานิ เทวปี ปฏิขจิตตานิ นาม ฯ

แปลว่า จิต ทั้ง ๒ ดวงนี้ คือ :-

๑. จิต ที่สหหคตด้วยโทมนัส ประกอบด้วยปฏิขะ เป็น อสังขาริก ๑ ดวง
๒. " " " เป็น สสังขาริก ๑ ดวง
- ชื่อว่า **ปฏิขจิต** (หรือ ปฏิขสัมปยุตจิต) ฯ

บาลี โมหมูลจิต ๒ ดวง

๑. อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺจาสมฺปยุตฺตเมกํ
๒. " " อุทฺทจฺจสมฺปยุตฺตเมกนฺติ

อิมานิ เทวปี โมหจิตตานิ นาม ฯ

แปลว่า จิตแม้ ๒ ดวงนี้ คือ :-

๔. ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

๑. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยวิจิกิจจา ๑ ดวง

๒. " " ประกอบด้วยอุทธีจจะ ๑ ดวง

ชื่อ โมหุหจิต ๗

อกุศลจิต ๑๒ จบบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้ แล ฯ

สังคหคาถา ที่ ๓

อภุชธา โภภมุลาณี โทสมุลาณี จ ทูริธา

โมหมุลาณี จ เทวติ ทูวาทสากุสลา สियฺม ๗

แปลว่า อกุศลจิต มี ๑๒ ดวง คือ โภภมุลจิต ๘,
โทสมุลจิต ๒ และ โมหมุลจิต ๒ ฯ

อเหตุกจิต ๑๘ ดวง คือ

จิตทั้ง ๗ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. จักขุวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา ๑

๒. โสตวิญญาณ " " ๑

๓. ชานวิญญาณ " " ๑

๔. ชิวหาวิญญาณ " " ๑

๕. กายวิญญาณ สหระคตด้วยทุกข ๑

๖. สัมปฏิจจันนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา ๑
 ๗. สันตிரณจิต ” ” ๑

ชื่อว่า **อกุศลวิบากจิต ๗**

จิต ๘ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. จักขุวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา ๑
 ๒. โสตวิญาณ ” ” ๑
 ๓. ชานวิญาณ ” ” ๑
 ๔. ชิวหาวิญาณ ” ” ๑
 ๕. กายวิญาณ สหระคตด้วยสุข ๑
 ๖. สัมปฏิจจันนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา ๑
 ๗. สันตிரณจิต สหระคตด้วยโสมนัส ๑
 ๘. สันตிரณจิต สหระคตด้วยอุเบกขา ๑

ชื่อว่า **กุศลวิบากอเหตุกจิต ๗**

จิตทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ :-

๑. ปัญจทวารารวัชชนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา ๑
 ๒. มโนทวารารวัชชนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา ๑
 ๓. หสิตุปปาทจิต สหระคตด้วยโสมนัส ๑

ชื่อว่า **อเหตุกิริยาจิต ๗**

อเหตุกจิต ๑๘ ดวง จพบริบูรณ์ โดยประการทั้งปวง ด้วย
 ประการดังนี้

๖ ประจําที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

สังคหคาถาที่ ๔-๕

สตตาทกฺสลาปากานิ	ปุณฺณปากานิ อฏฺฐธา
กิริยาจิตฺตานิ ตีนีติ	อฏฺฐารส อเหตุกา ฯ
ปาปาเหตุกมฺมุตฺตานิ	โสภณานีติ วุจฺจเร
เอภฺนสฺสฺสฺส จิตฺตานิ	อถกนวุตีปิ วา ฯ

แปลว่า อเหตุกจิต ๑๘ คือ อกุศลวิบากจิต ๗, กุศลวิบากจิต ๘ และ กิริยาจิต ๓ ฯ จิต ๕๙ หรือ ๙๑ ที่พ้นจากอกุศลจิต และ อเหตุกจิต บัณฑิตเรียกว่า โสภณจิต ฯ

กามาวจร โสภณจิต ๒๔ ดวง

บาลี กามาวจร โสภณจิต ว่า :-

โสมนสฺสสหคํ ฅาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ
โสมนสฺสสหคํ ฅาณวิปฺยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ
อุเปกฺขาสหคํ ฅาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ
อุเปกฺขาสหคํ ฅาณวิปฺยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกนฺติ

อิมานิ อฏฺฐปิ สเหตุกกามาวจรกฺสจฺจิตฺตานิ นาม ฯ

แปลว่า จิตทั้ง ๘ ดวง เหล่านี้ คือ :-

๑. จิต สหคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑
๒. จิต สหคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก ๑
๓. จิต สหคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑

๔. จิต สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑
๕. จิต สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑
๖. จิต สหระคตด้วยอุเบกขา ” เป็นอสังขาริก ๑
๗. จิต สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑
๘. จิต สหระคตด้วยอุเบกขา ” เป็นอสังขาริก ๑

ชื่อว่า **สเหตุกกามาวจรกุศลจิต ๗**

จิตทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. จิตสหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก ๑
๒. ” ” ” เป็น สสังขาริก ๑
๓. ” ” ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก ๑
๔. ” ” ” เป็น สสังขาริก ๑
๕. จิตสหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก ๑
๖. ” ” ” เป็น สสังขาริก ๑
๗. ” ” ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก ๑
๘. ” ” ” เป็น สสังขาริก ๑

ชื่อว่า **สเหตุกกามาวจรวิบากจิต ๗**

จิตทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. จิตสหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก ๑
๒. ” ” ” เป็น สสังขาริก ๑
๓. ” ” ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก ๑

ณ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

๔. จิตสหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็น สสังขาริก ๑
๕. จิตสหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก ๑
๖. " " " เป็น สสังขาริก ๑
๗. " " ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก ๑
๘. " " " เป็น สสังขาริก ๑

ชื่อว่า **สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต ๗**

กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต ฝายสเหตุกกามาวจร ๒๔ ดวง
จบ บริบูรณ์ทุกประการ ด้วยประการฉะนี้ แล ๗

สังคหคาถา ๖-๗

เวทนาญาณสงฆาร-	ภเวทน จตุวิสติ
สเหตุกกามาวจร-	ปุณฺณปากกิริยา มตา ๗
กามะ เตวิส ปากานิ	ปุณฺณวาปุณฺณานิ วิสติ
เอกาทส กิริยา เจติ	จตุปฺณณาส สพฺพธา ๗

แปลว่า ผู้รู้ กล่าว กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต
ฝายสเหตุกกามาวจรไว้ ๒๔ โดยความต่างกันแห่ง เวทนา
ญาณ และ สังขาร ๗ ในกามภพ กามาวจรจิตทั้งหมด
มี ๕๔ คือ วิบากจิต ๒๓ กุศลจิตและอกุศลจิต ๒๐ และ
กิริยาจิต ๑๑ ๗

กามาวจรจิต จบบริบูรณ์

รูปาวจร ไสภณจิต ๑๕ ดวง
บาลี รูปาวจร กุศลจิต ๕ ดวง

วิตก วิจาร์ ปีติ สุขกคฺคตาสहितํ ปจฺจมชฺฌมาน กุสล จิตฺตํ
วิจาร์ ปีติ สุขกคฺคตาสहितํ ทุตฺติยชฺฌมาน กุสล จิตฺตํ
पीติ สุขกคฺคตาสहितํ ตตฺติยชฺฌมาน กุสล จิตฺตํ
สุขกคฺคตาสहितํ จตฺตตฺถชฺฌมาน กุสล จิตฺตํ
อุเปกฺกชฺฌมาน กุสล จิตฺตํ

อิमानิ ปญฺจปิ รูปาวจรกุสลจิตฺตานิ นาม ฯ

แปลว่า จิตทั้ง ๕ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. ปฐมฌมานกุศลจิต เป็นไปกับวิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกคคตา
๒. ทุตฺติยฌมานกุศลจิต เป็นไปกับวิจาร์ ปีติ สุข เอกคคตา
๓. ตตฺติยฌมานกุศลจิต เป็นไปกับพีติ สุข เอกคคตา
๔. จตฺตตฺถฌมานกุศลจิต เป็นไปกับสุข เอกคคตา
๕. ปญฺจมฌมานกุศลจิต เป็นไปกับ อุเบกขา เอกคคตา

ชื่อว่า **รูปาวจรกุศลจิต ฯ**

จิตทั้ง ๕ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. ปฐมฌมานวิบากจิต เป็นไปกับวิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกคคตา
๒. ทุตฺติยฌมานวิบากจิต เป็นไปกับวิจาร์ ปีติ สุข เอกคคตา
๓. ตตฺติยฌมานวิบากจิต เป็นไปกับพีติ สุข เอกคคตา
๔. จตฺตตฺถฌมานวิบากจิต เป็นไปกับสุข เอกคคตา
๕. ปญฺจมฌมานวิบากจิต เป็นไปกับอุเบกขา เอกคคตา

๑๐ ปริจเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

ชื่อว่า **รูปาวจรวิปากจิต** ๗

จิตทั้ง ๕ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. ปฐมฌานกิริยาจิต เป็นไปกับวิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา
๒. ทุตติยฌานกิริยาจิต เป็นไปกับวิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา
๓. ตติยฌานกิริยาจิต เป็นไปกับปิติ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฌานกิริยาจิต เป็นไปกับสุข เอกัคคตา
๕. ปัญจฌานกิริยาจิต เป็นไปกับอุเบกขา เอกัคคตา

ชื่อว่า **รูปาวจรกิริยาจิต** ๗

กุศลจิต วิปากจิต กิริยาจิต ฝ่ายรูปาวจร ๑๕ ดวง

จบ บริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้ ๗

สังคหคาถา ที่ ๘

ปญจชา ฌานเภทเน **รูปาวจรมานสี**

ปญฺญปาทกิริยาเภทา **ต้ ปญจทสธา ภาเว ๗**

แปลว่า รูปาวจรจิต มี ๕ อย่าง โดยความต่างกัน
แห่งฌาน เพราะความต่างกันแห่งกุศล วิปาก และ กิริยา
รูปาวจรจิตนั้น จึงมี ๑๕ อย่าง ๗

อรูปาวจรโสภณจิต ๑๒ ดวง
บาลี อรูปาวจร กุศลจิต ๔ ดวง

อากาสนัญญาตนกุศลจิตต์ วิญญาณัญญาตนกุศลจิตต์
อากิญจัญญาตนกุศลจิตต์ เนวสัญญานาสัญญาตนกุศลจิตตญเจติ
อิมานิ จตตาริปี อรูปาวจรกุศลจิตตานิ นาม ฯ

แปลว่า **จิต ๔ ดวงเหล่านี้** คือ :-

๑. อากาสนัญญาตนกุศลจิต ๑
๒. วิญญาณัญญาตนกุศลจิต ๑
๓. อากิญจัญญาตนกุศลจิต ๑
๔. เนวสัญญานาสัญญาตนกุศลจิต ๑

ซึ่งว่า **อรูปาวจรกุศลจิต ๗**

จิต ๔ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. อากาสนัญญาตนวิปากจิต ๑
๒. วิญญาณัญญาตนวิปากจิต ๑
๓. อากิญจัญญาตนวิปากจิต ๑
๔. เนวสัญญานาสัญญาตนวิปากจิต ๑

ซึ่งว่า **อรูปาวจรวิปากจิต ๗**

จิต ๔ ดวงเหล่านี้ คือ :-

๑. อากาสนัญญาตนกิริยาจิต ๑

๑๒ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

๒. วิญญาณัญญาตนกิริยาจิต ๑

๓. อากิณัจ्ञัญญาตนกิริยาจิต ๑

๔. เนวสัณญานาสัณญายตนกิริยาจิต ๑

ชื่อว่า **อรูปาวจรกิริยาจิต ๗**

อรูปาวจรจิต ๑๒ คือ กุศลจิต ๔ วิบากจิต ๔ กิริยาจิต ๔ ดวง

จบ ปริบูรณ์ทุกประการ ด้วยประการฉะนี้ ๗

สังคหคาถา ที่ ๙

อาลมพนุปเปแทน

จตุธารูปमानส์

ปฺนุณปากกิริยาเกทา

ปฺน ทฺวาทสธา จิตฺ ๗

แปลว่า อรูปาวจรจิต มี ๔ อย่าง โดยประเภทแห่ง
อารมณ์ จิตนั้นมี ๑๒ อย่างอีก เพราะความต่างกันแห่ง
กุศล วิบาก และกิริยา ๗

โลกุตตรจิต ๘

จิตทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ คือ :-

โสดาปัตติมรรคจิต ๑

สกทาคามีมรรคจิต ๑

อนาคามีมรรคจิต ๑

อรหัตตมรรคจิต ๑

ชื่อว่า โลกุตตรกุศลจิต ๗

จิตทั้ง ๔ ดวงเหล่านี้ คือ :-

โสดาปัตติผลจิต ๑

สกทาคามีผลจิต ๑

อนาคามีผลจิต ๑

อรหัตตผลจิต ๑

ชื่อว่า โลกุตตรวิบากจิต ๗

จิตที่เป็นโลกุตตรกุศลและวิบาก ๘ ดวง

จบ บริบูรณ์ทุกประการ ด้วยประการฉะนี้ แล ๗

สังคหคาถา ที่ ๑๐-๑๓

จตุมคคปเปแทน

จตุธา กุศลนุตถา

ปากนุตสส ผลตตาทิ

อฏฐชานุตตริ มตฺ ๗

อนุตตรจิต (คือ โลกุตตรจิต) บัณฑิตกล่าวไว้ ๘ อย่าง คือ กุศลจิตมี ๔ โดยประเภทแห่งมรรค ๔ วิบากจิตก็มี ๔ เหมือนกัน เพราะเป็นผลแห่งมรรคนั้น ๗

ทวาทสากุสลาเนว

กุสลาเนกวิสติ

จตตีเสว วิปากานิ

กิริยา จิตฺตานิ วิสติ ๗

อกุศลจิต มีเพียง ๑๒, กุศลจิตมี ๒๑, วิบากจิตมี ๓๖, กิริยาจิตมี ๒๐ ๗

๑๔ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

จตุปณณาสถา กามะ

รูปะ ปณณรสีริเย

จิตตานิ ทูวาทสาธูปะ

อฏฐณานุตตเร ตถา ฯ

บัตถิต กถาวจิตทีเปนนกาม (กามาวจรจิต) ๕๔ ดวง,
จิตทีเปนนรูป (รูปาวจรจิต) ๑๕ ดวง, จิตทีเปนนรูป (อรูปาวจรจิต)
๑๒ ดวง, อนึ่ง ในอนุตตรจิตกถาวไว้ ๘ ดวง ฯ

อิตถเมฆนนวติป-

ปะภทัง ปน มานส์

เอภวิสสต้ วาถ

วิภชชุนติ วิภขณา ฯ

ก็บัตถิต ผู้มีปริชาเห็นประจักษ์ ย่อมจำแนกจิตเป็น
๘๙ ดวงบ้าง เป็น ๑๒๑ ดวงบ้าง ด้วยประการฉะนี้ ฯ

จิต ๘๙ ดวง เป็นจิต ๑๒๑ ดวง อย่างไร ?

จิตทั้ง ๕ เหล่านี้ คือ :-

ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต เป็นไปกับวิตก, วิจาร, ปีติ, สุข, เอกัคคตา ๑

ทุติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต เป็นไปกับวิจาร, ปีติ, สุข, เอกัคคตา ๑

ตติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต เป็นไปกับปีติ, สุข, เอกัคคตา ๑

จตุตถฌานโสดาปัตติมรรคจิต เป็นไปกับสุข, เอกัคคตา ๑

ปัญจฌานโสดาปัตติมรรคจิต เป็นไปกับอุเบกขา, เอกัคคตา ๑

ชื่อว่า **โสดาปัตติมรรคจิต ๕ ดวง** โดยนัยนี้ สกทาคามิมรรคจิต
อนาคามิมรรคจิต อรหัตตมรรคจิต ก็อย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นจิต
๒๐ ถ้วน ชื่อว่า มรรคจิต และผลจิตก็มีจำนวน ๒๐ ฉะนั้น
จึงรวมเป็นโลกุตตรจิต ๔๐ ถ้วน ฯ

สังคหคาถา ที่ ๑๔-๑๗

ฌานงฺคโยคเกเทน กเตวเกกนตุ ปญฺจจา
อุจฺจตานุตฺตรํ จิตฺตํ จตฺตาทิสวิณฺฺติ จ ฯ

ก็บัณฑิตจำแนกอนุตตรจิตออกเป็นอย่างละ ๕ โดย
ความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน จึงกล่าวว่ามี ๔๐
อย่าง ฯ

ยถา จ ฐปาवจฺริ คยฺหตานุตฺตรํ ตถา
ปฺรมาทิสฺสุฌานเกเท อารุปฺปญฺจาปิ ปญฺจเม ฯ

เหมือนอย่างว่า ฐปาवจฺริจิต บัณฑิตย่อมถือเอาในความ
ต่างกันแห่งฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น ชั้นใด อนุตตรจิต ท่านก็ถือ
เอาในความต่างกันแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ชั้นนั้น แม้
อรูปรฌาน ท่านก็ถือเอาในฌานที่ ๕ ฯ

เอกาทสฺวิธํ ตสฺมา ปฺรมาทิกมิริตํ
ฌานเมเกกมฺนฺเต ตฺว เตวิสฺติวิธํ ภเว ฯ

เพราะเหตุฉะนั้น ฌานจิตดวงหนึ่ง ๆ มีปฐมฌานเป็นต้น บัณฑิต
จึงได้กล่าวว่า มี ๑๑ ดวง แต่ฌานดวงสุดท้าย (ปัญจมฌาน)
มี ๒๓ ดวง ฯ

สตฺตติสฺวิธํ ปุญฺญํ ทฺวิปญฺญาสฺวิธฺนฺตถา
ปากมิจฺจาหุ จิตฺตานิ เอกวิสฺสตมฺพุธาติ ฯ

๑๖ ปริจเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

กุศลจิตมี ๓๗ ดวง วิบากจิตมี ๕๒ ดวง (โดยนัยที่กล่าว
แล้ว กับอกุศลจิต ๑๒ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง) ผู้รู้ทั้งหลาย จึง
กล่าวว่ จิตมี ๑๒๑ ดวง ด้วยประการฉะนี้ แล ฯ

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหวิภาค

ในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ จบแล้วด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธรรมมัตถสังคหฎีกา

ชื่อ

อภิธรรมมัตถวิภาวินี

อารัมภคาถา

ข้าพเจ้า (ชื่อว่า สุ่มงคลอาจารย์) ขอถวายนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้มีพระกรุณาและพระญาณอันบริสุทธิ์ ทั้งพระธรรมอันพระสัมมาสัมพุทธะทรงบรูชาแล้ว และพระสงฆ์ผู้มีกิเลสมลทิน ผู้เกิดดีแล้วแต่พระสังฆธรรม ฯ

ขอกราบไหว้พระสารีบุตรมหาเถระ ผู้เป็นปราชญ์องอาจในพระปริยัติ ผู้เป็นครู เป็นที่รองรับความเคารพ ด้วยเศียรเกล้าแล้วจักพรรณนาโดยย่อ ซึ่งปกรณ์ชื่อว่า อภิธรรมมัตถสังคหะ อันเป็นที่เพิ่มพูนปิติให้ยิ่ง แก่หมู่ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งพระอภิธรรม ฯ

ก็ วรรณนาความเหล่าใดแม้มาก ที่พระอาจารย์ในปางก่อนเรียบเรียงไว้แล้ว บัณฑิตก็ยังมีอาจเข้าใจเนื้อความในบททั้งปวง เหล่านั้น เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักรจนาวรรณนาโดยย่อ ไม่ทิ้งบทอันลึกลับไว้ในปกรณ์นี้ พร้อมทั้งอธิบายความให้แจ่มแจ้ง ฯ

พรรณนา ปริเฉทที่ ๑

(อธิบาย ปณามคาถา)

ท่านอาจารย์ (พระอนุรุธาจารย์) นี้ เมื่อจะเริ่มปกรณ์นี้ ซึ่งประกอบด้วยนัยอันวิจิตรอย่างยิ่ง อันสามารถสาธยาย คือ ลัทธิของตนและของคนอื่น ซึ่งให้เกิดความสำเร็จแห่งปัญญาอันปราศจากมลทินด้วยดีทั้งปวง จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “**สมมาสมพุทฺธ**” ก่อนเพื่อแสดงความนอบน้อมพระรัตนตรัย แสดงความย่อข้อความ วิธีการแต่ง ชื่อปกรณ์ และประโยชน์ทั้งหลาย โดยแท้ ๆ

จริงอยู่ ในอารัมภคาถานี้ ด้วยคำว่า “ขอถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธะ ผู้หาบุคคลเปรียบมิได้ พร้อมทั้งพระศีลธรรมและหมู่แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุด” นี้ ท่านกล่าวการนอบน้อม พระรัตนตรัย ๆ

ด้วยคำว่า “อภิมมัตถสังคหะ” นี้ ท่านกล่าว ความย่อ วิธีการแต่ง และชื่อแห่งปกรณ์ เพราะแสดงความที่อรรถแห่งพระอภิธรรมเหล่านั้น อันปกรณ์ที่รวบรวมขึ้นนี้จะพึงให้สำเร็จ โดยอันแสดงอรรถแห่งอภิธรรมที่จะพึงรวบรวมไว้ในปกรณ์นี้ เพราะอันแสดงอาการแห่งการรวบรวมข้อความเป็นหมวด ๆ และเพราะแสดงชื่อตามอรรถ ๆ

ส่วนประโยชน์ ท่านแสดงไว้ ด้วยบทว่า **สังคหะ** โดยความเป็นบทสามารถให้สำเร็จประโยชน์ เพราะเมื่อมีการรวบรวมอรรถ

ในพระอภิธรรมไว้เป็นหมวด ๆ มีอยู่ ความเข้าใจโดยรวบรัดซึ่งอรรถ
ในอภิธรรมเหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งกิจทั้งหลาย มีการเรียน และ
การสอบสวนซึ่งอรรถในอภิธรรมนั้นเป็นต้น และ ความสำเร็จ
ประโยชน์ทั้งในทิฏฐธรรมและสัมปรายภาพ อันมีความเข้าใจนั้นเป็น
มูล จะสำเร็จได้โดยไมยาก ๆ

ในบรรดาเหตุที่กระทำเหล่านั้น พระอาจารย์ทั้งหลาย ย่อม
พรรณนาประโยชน์แห่งการประณาม (นอบน้อม) พระรัตนตรัยไว้
พิสดารมากที่สุดแต่เมื่อว่าโดยพิเศษ ท่านหวังการป้องกันอันตราย
จะพึงเห็นได้ดังคำที่ท่านอาจารย์ผู้รจนาอรรถกถาทั้งหลายกล่าวไว้ว่า
“เราผู้มีอันตราย อันอานุภาพแห่งบุญนั้น ชะจัดแล้ว” ดังนี้ ๆ

แท้จริง การประณามพระรัตนตรัย ว่าโดยอรรถ ได้แก่ กุศล
เจตนา ที่ยังการกระทำคือการนอบน้อม ให้สำเร็จ และกุศลเจตนา
นั้น เป็นเหตุให้เสวยวิบากในทิฏฐธรรม แก่บุคคลผู้ไหว้พระรัตนตรัย
ซึ่งควรไหว้ เพราะความถึงพร้อมด้วยเขตและอภัยาศัย ย่อมป้องกัน
อุปปีฬิกกรรม และอุปปัจเจกกรรม อันจะทำอันตรายแก่ความสืบต่อ
แห่งวิบากอันกรรมนั้นให้เกิดด้วยสามารถแห่งอันสนับสนุนแก่กรรม
อันเป็นนิमितแห่งสมบัติตามที่ตนได้แล้ว ให้สำเร็จความไม่ไปแห่ง
อันตราย มิโรคเป็นต้น ซึ่งมีกรรมเหล่านั้นเป็นเหตุ อันจะกางกั้น
เสียซึ่งความสำเร็จแห่งประโยชน์ตามที่ประสงค์ เพราะฉะนั้น การ
ทำประณามพระรัตนตรัย ในคาถาเริ่มปกรณ์ ก็เพื่อให้ปกรณ์ตามที่
ท่านได้เริ่มแล้วเสร็จสิ้นไปโดยปราศจากอันตราย และเพื่อความ
สำเร็จกิจทั้งหลาย มีการเรียน และการทรงจำเป็นต้น แก่ผู้ศึกษา

๒๐ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

ทั้งหลาย โดยหาอันตรายมิได้ เพราะความปฏิบัติอันมีการไหว้อันเป็นไปในเบื้องต้น ฯ

ก็การกล่าว ความย่อ เพราะความที่คัมภีร์มีความย่อปรากฏแล้วนั้นแหละ อันวิญญูชนจะพึงปฏิบัติ ด้วยสามารถแห่งกิจทั้งหลายมีการเรียนเป็นต้น ฯ การแสดงวิธีการแต่ง และประโยชน์ ก็เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายเกิดความอุตสาหะโดยชอบ ฯ การกล่าวชื่อ ก็เพื่อสะดวกแก่การเรียก ฯ อรรถะนี้ เป็นอรรถะรวมเนื้อความ ในคาถาเริ่มปกรณ์นั้น ฯ ส่วนอรรถะที่เรียบเรียง มีความดังต่อไปนี้ :-

สัมพันธ์ความว่า “ข้าพเจ้า ขอถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธะผู้หาบุคคลเปรียบมิได้ พร้อมทั้งพระสัทธรรม และหมู่แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุดแล้ว จักกล่าวปกรณ์ ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ” ดังนี้ ฯ

อธิบาย ศัพท์ว่า สัมมาสัมพุทธะ

ในคานานัน บัณฑิต พิงทราภวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า “สัมมาสัมพุทธะ” เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ดียิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง ฯ

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ตรัสรู้แล้ว คือทรงรู้ทั่วถึงซึ่งธรรมชาติแม้ทั้งสิ้นอันต่างด้วยสังขตะและอสังขตะ ด้วยสามารถแห่งอันแทงตลอดซึ่งลักษณะพร้อมทั้งกิจตามความเป็นจริงด้วยพระองค์เอง ด้วยสยัมภูญาณ อันเกิดดีแล้ว แต่พระบารมีที่อบรมสั่งสมแล้วด้วย

พระองค์เอง ข้านี้ สมดังพระดำรัส ที่ตรัสว่า “เรารู้ยิ่งด้วยตนเองแล้ว จะพึงอ้างใครเล่าว่าเป็นอาจารย์” ดังนี้* ๕

อีกนัยหนึ่ง เพราะ พุท ธาตุ เป็นไปแม่ในอรรถว่า **ตื่น** และ **เบิกบาน** มีอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตื่นแล้วโดยชอบ และด้วยพระองค์เอง มิใช่ผู้อื่นปลุกให้ตื่น ได้แก่ ทรงปราศจากแล้ว โดยสิ้นเชิงจากความหลับ คือ สัมโมหะ พร้อมทั้งวาสนาด้วย พระองค์เองโดยแท้ อนึ่ง พระองค์ทรงเบิกบานพระหฤทัยแล้ว คือ ทรงถึงความเบิกบานพระหฤทัยแล้วโดยชอบด้วยพระองค์เองนั่นแหละ โดยการบรรลुพระสัมพัญญุตญาณ อันประดับด้วยการประชุมแห่ง พระคุณอันใด ๆ จะประมาณมิได้ ด้วยความพร้อมพรั่งแห่งมรรค ญาณอันเลิศ ดุจดอกปทุมอันคี่บานแล้ว โดยถึงความงามเลิศ คือ สิริ ที่ รุ่งเรืองยิ่งนักเพราะต้องรัศมีแห่งดวงทินกร เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ ๕

อธิบาย คำว่า อตุลล์

แม้เมื่อประกอบความตามที่กล่าวแล้ว แห่งศัพท์ว่า **สัมมา สัมพุทธะ** มีอยู่ท่านอาจารย์จึงกล่าวสดุติพระผู้มีพระภาคเจ้าให้พิเศษ ด้วยบทว่า “**อตุลล์**” ดังนี้ เพราะสัมมาสัมพุทธศัพท์เป็นไปในพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยสามารถแห่งพระนามฯ บุคคล ผู้อันเขาซึ่งให้เสมอ

* วินัย. มหาวรรค เล่ม ๔ หน้า ๑๔ ๕

๒๒ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

กันได้ ด้วยตราซึ่ง ชื่อว่า **ตุลยะ** ๗ บุคคล ชื่อว่า **ตุลยะ** นั้นนั้นแหละ
ท่านกล่าววว่า **ตุลละ** ด้วยอำนาจลบ **ย** อักษร ๗

อีกนัยหนึ่ง ด้วยอำนาจปัจจัย คือ **อ** อักษร ลงในอรรถว่า
ซึ่งให้เสมอกันได้ บุคคลนั้นผู้อันบุคคลซึ่งให้เสมอกันได้ ชื่อว่า **ตุลละ** ๗
พระผู้มีพระภาคเจ้า มิใช่บุคคลที่คนอื่นเปรียบเทียบได้ จึงทรง
พระนามว่า **อตุลละ** คือ มิใช่เป็นผู้เหมือนใคร ๆ ด้วยคุณทั้งหลายมี
ศีลเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **อตุลละ**
เพราะอรรถว่า ไม่มีบุคคลทัดเทียม คือ เสมอเหมือน เพราะทรงเป็น
อัครบุคคลในโลกพร้อมทั้งเทวโลก เหมือนอย่าง พระดำรัสที่ตรัสไว้
ว่า:- “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายมีประมาณเท่าใด ไม่มี
เท่าก็ตาม มี ๒ เท่าก็ตาม มี ๔ เท่าก็ตาม พระตถาคต บัณฑิต
กล่าววว่า เลิศกว่าสัตว์เหล่านั้น” ดังนี้เป็นต้น ๗

ก็ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์
กระทำการสดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยอาการ ๓ อย่าง คือ **ด้วย**
เหตุสัมปทา ผลสัมปทา และ สัตตูปการสัมปทา ๗

อธิบาย สัมปทา ๓

บรรดาสัมปทา ๓ เหล่านั้น ที่ชื่อว่า **เหตุสัมปทา** ได้แก่ ความ
ประกอบด้วยพระมหากรุณา และ ความอบรมพระโพธิ-
สมภาร ๗

ส่วน ผลสัมปทา มี ๔ อย่าง คือ ญาณสัมปทา ๑, ปหานสัมปทา ๑, อานุกาฬสัมปทา ๑, รูปกายสัมปทา ๑ ๫ บรรดาผลสัมปทา ๔ นั้น มรรคญาณ อันเป็นเหตุถึงพระสัมพัฏฐ-ญุตญาณ และพระทสพลญาณเป็นต้น ซึ่งมีมรรคญาณนั้นเป็นมูล ชื่อว่า ญาณสัมปทา ๫ ความไม่มีอันตรายเพราะความที่สังกิเลส ทั้งสิ้นพร้อมทั้งวาทสนาไม่ถึงความเกิดต่อไปเป็นธรรมดาชื่อว่า ปหานสัมปทา ๫ ความเป็นใหญ่ยิ่ง ในอันทำให้สำเร็จได้ตาม ปราธนาชื่อว่า อานุกาฬสัมปทา ๫ ก็อรรถภาพสมบัติ อันประดับด้วยพระลักษณะ และพระอนุพยัญชนะ อันเป็นที่หลังออกสู่นิรันตารของชาวโลกทั้งมวล ชื่อว่า รูปกายสัมปทา ๫

ส่วน สัตตูปการสัมปทา มี ๒ อย่าง คือ อาสโย (พระอัครยาศัย) และ ปโยโค (พระอัครสาหะ) ๫ บรรดาสัตตูปการสัมปทาทั้ง ๒ นั้น ความที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระอัครยาศัยเกื้อกูลเป็นนิจ แม้ในเหล่าสัตว์ผู้มีความผิด มีพระเทวทัตเป็นต้น และการรอคอยเวลาแก่กล้าแห่งอินทรีย์ แห่งเวไนยสัตว์ ผู้มีปัญญาอินทรีย์ยังไม่แก่กล้า ชื่อว่า อาสยะ ๫ ก็การแสดงธรรม อันจะนำสัตว์ออกจากทุกข์ทั้งปวง โดยอุบายเป็นเครื่องนำไป ๓ อย่าง แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้มีพระหทัยมิได้เฟื่องลาภสักการะเป็นต้น แก่เหล่าสัตว์อื่นจากเหล่าสัตว์ผู้มีความผิดนั้น ชื่อว่า ปโยคะ ๫

บรรดาสัมปทา ๓ อย่างมีเหตุสัมปทาเป็นต้น ผลสัมปทา ๒ ข้างต้น ท่านอาจารย์แสดงแล้ว ด้วยบทว่า “สมฺมาสมฺพุทฺธํ” นี้ ๫ ส่วนผลสัมปทา ๒ นอกนี้ กับสัตตูปการสัมปทา แสดงไว้ ด้วยบทว่า

๒๕ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

“**อตุล**” นี้ ๗ ส่วนเหตุสัมปทา อันเป็นเหตุ แห่งผลสัมปทา และ
สัตตูปการสัมปทานั้น ท่านอาจารย์แสดงแล้ว แม้ด้วยบททั้ง ๒ โดย
ความเป็นบทสามารถเพราะสมบัติแห่งสัมปทาทั้ง ๒ นั้นไม่มี โดย
เว้นจากเหตุเช่นนั้น และเพราะผลสัมปทา และสัตตูปการสัมปทา
นั้นมีความเกี่ยวข้องในบุคคลทุกจำพวก ในเมื่อสมบัติแห่งสัมปทาทั้ง
๒ นั้นไม่มีความเป็นเหตุ ๗

อธิบาย สสทุมมคณุตตม

ท่านอาจารย์ ครั้นถวายนมัสการพระพุทธรัตตะนั้น ซึ่ง
เป็นการสวดที่บัณฑิตสงเคราะห์ด้วยข้อกำหนดไว้ ๓ ประการ เป็น
ประธาน ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะเริ่มค่านอบน้อม
พระรัตนตรัยที่เหลือ จึงกล่าว คำว่า “**สสทุมมคณุตตม**” ดังนี้ ๗

จริงอยู่ ความที่พระธรรมและพระสงฆ์แม้เป็นรัตนะมีคุณ (มิใช่
เป็นประธาน) ก็ควรกราบไหว้ บัณฑิตย่อมทราบได้ ด้วยการประกอบ
สห ศัพท์ไว้ เหมือนอย่างที่เขาเรียกว่า **บิดา มาพร้อมทั้งบุตรและ
ภรรยา** ดังนี้ คนอื่นก็ย่อมทราบการมาของบุตรและภรรยา ได้ โดย
การประกอบ **สห ศัพท์**ไว้ ฉะนั้น ๗

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า “**สสทุมมคณุตตม**” นั้น ดังต่อไป
นี้ :-

สภาวะ ที่ชื่อว่า **ธรรม** เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสัตว์ทั้ง
หลายผู้ทรงตนไว้ ไม่ให้ตกไปในอบาย ๔ และในวิภูฏทุกขทั้งหลาย ๗

พระธรรม มี ๙ อย่าง คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ หรือ มี ๑๐ อย่าง รวมทั้งปริยัติด้วย ๗ ก็แล การทรงไว้ซึ่งพระธรรมนี้ เป็นการขจัดกิเลสที่เกิดขึ้นในอบายเป็นต้น ๗ บัณฑิต พึงเห็นว่าการขจัดกิเลสแห่งอริยมรรคและนิพพานทั้ง ๒ นั้น ย่อมได้ โดยนิปปริยาย (โดยตรง) เพราะอริยมรรคเป็นธรรมตัดกิเลสได้เด็ดขาด และเพราะพระนิพพานเป็นเหตุสำเร็จประโยชน์ในการขจัดกิเลสแห่งอริยมรรคนั้น โดยความเป็นอารมณ์, ส่วนการขจัดกิเลสแห่งอริยผลและปริยัติแม้ทั้ง ๒ นั้น ย่อมได้โดยปริยาย (โดยอ้อม) เพราะอริยผลเป็นไปโดยเป็นคุณตามสมควรแก่มรรค ด้วยอำนาจการสงบระงับกิเลสทั้งหลายและเพราะปริยัติเป็นเหตุบรรลุมรรคผลและนิพพานนั้น ๗

วจนัตถะของ คำว่า **สัทธมม** ว่า :-

ที่ชื่อว่า **สัทธรรม** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมของท่านผู้สงบ คือ สัตบุรุษทั้งหลาย ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย, อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **สัทธรรม** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมที่มีอยู่ คือปรากฏอยู่ ไม่เหมือนอัตตาที่พวกเดียรถีย์คิดกัน ซึ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตม, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สัทธรรม** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมอันบัณฑิตยกย่อง คือสรรเสริญแล้ว เพราะประกอบด้วยคุณมีความเป็น สวากขาต-ธรรมเป็นต้นไม่ใช่เป็นธรรมน่าติเตียนโดยแท้เหมือนธรรมของลัทธินอก ฉะนั้น ๗

วจนัตถะของคำว่า **คณุตตม** ว่า :-

ขณะนั้น ชื่อว่า **หมู่** เพราะเป็นที่ประชุมแห่งพระอริยบุคคล

๒๖ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

ทั้งหลาย และ ชื่อว่า **สูงสุด** เพราะประกอบด้วยคุณอันพิเศษ มีความเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสูงสุดกว่าคณะทั้งหลายหรือในคณะทั้งหลายคือในหมู่แห่งเทวดาและมนุษย์เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **คุณุตตม** แปลว่า หมู่แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุด ฯ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมเป็นไปพร้อมด้วยพระสัตถธรรม และหมู่พระอริยสงฆ์อันสูงสุด เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **สสทุมม-คุณุตตม** ขออภิวัต ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธะพระองค์นั้น พร้อมทั้งพระสัตถธรรมและหมู่แห่งอริยสงฆ์อันสูงสุด

อธิบาย คำว่า อภิวัต

บทว่า “**อภิวัต**” (แปลว่า ขอถวายอภิวัต) คือ ถวายบังคมแล้ว โดยพิเศษ ฯ อธิบายว่า ถวายบังคม ด้วยกายทวาร วจีทวาร และมโนทวาร โดยเคารพ คือ โดยเอื้อเฟื้อ โดยเว้นจากการไหว้ทั้งหลาย มีการไหว้เพราะกลัว เพราะลาภ เพราะตระกูล และเพราะอาจารย์เป็นต้น ฯ

บทว่า “**ภาสิส**” แปลว่า จักกล่าว ฯ

อธิบาย คำว่า อภิธัมมัตถสังคหะ

ปกรณ์ทั้ง ๗ มีธรรมสังคหะเป็นต้น คือ พระอภิธรรมปิฎก ชื่อว่า **อภิธรรม** โดยวิเคราะห์มีคำเป็นต้นว่า ปกรณ์นี้ เป็นที่มีธรรมอันวิเศษยิ่ง โดยความเป็นปรมาตถ์อันสำเร็จแล้ว ด้วยประการฉะนี้ อรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น จึงชื่อว่า

อภิธรรมัตถะ ปกรณ์ที่ชื่อว่า **อภิธรรมัตถสังคหะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่รวบรวมอรรถะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น หรือว่า เป็นปกรณ์เครื่องรวบรวมอรรถะ ที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ๆ

โยชนา ทุตติยคาถา

ท่านอาจารย์ ครั้นทำวิธี มีการนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นต้นซึ่งเป็นนิमितแห่งประโยชน์ตามประสงค์ก่อนแล้ว บัดนี้ ท่านจะเริ่มปกรณ์ (อภิธรรมัตถสังคหะ) นี้ ด้วยสามารถแห่งการรวบรวมอรรถแห่งพระอภิธรรมเหล่าใด เมื่อจะยกอรรถแห่งพระอภิธรรมเหล่านั้นขึ้นแสดงโดยสังเขปก่อน จึงกล่าวคำว่า “**ตตถวุตตธา**” เป็นต้น

ในคาถานั้น ประกอบเนื้อความว่า อรรถแห่งพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดยประการทั้งปวงคือ โดยอำนาจแห่งธรรมทั้งหลายมีกุศล เป็นต้น และโดยแห่งสภาวะมีขันธ เป็นต้น ว่าโดยปรมาตถ์ คือ ด้วยอำนาจแห่งปรมาตถ์ที่ตรัสแล้วเว้นเสียซึ่งสมมติ มี ๔ อย่าง ตั้งอยู่แล้ว โดยอาการ ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ :-

๑. **จิต** ได้แก่ วิญญาณขันธ
๒. **เจตสิก** ได้แก่ ขันธ ๓ มีเวทนา เป็นต้น
๓. **รูป** ได้แก่ รูปขันธ อันต่างกันโดยประเภทแห่ง ภูตรูปและอุปาทายรูป
๔. **นิพพาน** ได้แก่ อสังขตธรรมที่เป็นอารมณ์ของ มรรคและผล ๆ

อธิบาย คำว่า ปรมัตถ์เป็นต้น

ในคาถาที่ ๒ นั้น มีวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้ :-

ที่ชื่อว่า **ปรมัตถ์** เพราะอรรถว่า เป็นอรรถอันเยี่ยม คือ สูงสุด ได้แก่ ไม้วิปริต, หรือ ชื่อว่า **ปรมัตถ์** เพราะอรรถว่า เป็นอรรถ คือ เป็นอารมณ์ของญาณ (ศัพท์บัญญัติญาณ) อันเยี่ยม คือ สูงสุด ฯ ท่านอาจารย์กล่าว โดยปรมัตถ์นั้น ฯ

วจนัตถะของจิตว่า :-

ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า คิด ฯ อธิบายว่า รู้แจ้งซึ่งอารมณ์ ฯ เหมือนอย่างที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า “**วิสยวิชานนลกขณฺ์ จิตฺตํ**” ดังนี้ (จิตมีการรู้แจ้งซึ่งอารมณ์เป็นลักษณะ) จริงอยู่ จิต เมื่อปัจจัยมีนิสสยปัจจัย แลสมนันตรปัจจัย เป็นต้น แม้มีอยู่ เว้นจากอารมณ์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงความที่จิตนั้น มีการรู้อารมณ์นั้นเป็นลักษณะ ฯ มติของผู้ที่มักกล่าวว่า จิตไม่มีอารมณ์ ถูกอาจารย์คัดค้านแล้ว ด้วยบทว่า จิตมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะนั้น ฯ

อีกอย่างหนึ่ง สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ย่อมคิด คือ ย่อมรู้ อารมณ์ ด้วยธรรมชาตินี้เป็นเหตุ เพราะเหตุานั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **จิต** ฯ อีกอย่างหนึ่ง เพียงแต่ความคิด ก็ชื่อว่า **จิต** ฯ แท้จริง ขึ้นชื่อว่า สภาวะธรรมนี้ สักว่าเป็นไปตามสมควรแก่ปัจจัยของตนเท่านั้น เพราะทำอธิบายอย่างนี้ ปรมัตถธรรมแม้ทั้งหมดจึงได้ภาวสาธนะ เท่านั้นโดยนิปปริยาย (โดยตรง) แต่วิเคราะห์ศัพท์นำออกทำ ด้วยอำนาจแห่งกัตตุสาธนะ และกรณสาธนะ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นการ

กล่าวโดยปริยาย (โดยอ้อม) ๙ จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายเป็นผู้กระทำ (กัตตุภาวะ) ในกิจของตน ๆ โดยยกตนขึ้นเป็นประธาน และธรรมที่จะพึงให้สำเร็จเป็นภระ โดยผู้กระทำ (กัตตุภาวะ) ขึ้นในหมู่ สหชาตธรรม ด้วยความเหมาะสมแก่กัตตุนั้น ย่อมได้โดยปริยาย ที่เดียว แต่การแสดงเช่นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นการแสดงที่ไม่มี การกทั้งหลายมีกัตตุนั้นที่พ้นไปจากสภาพแห่งธรรม ๙

พระอรธกถาจารย์ทั้งหลาย ย่อมพรรณนาอรธแห่ง จิต ศัพท์ไว้ แม้โดยอรธมีอันทำให้วิจิตรเป็นต้น ก็ความย่อในอภิกาณนี้ ดังต่อไปนี้.-

ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร หรือ เพราะ ภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร หรือ เพราะ อันกรรมและกิเลสสังสมไว้ อนึ่ง หรือ เพราะ รักษาอัตภาพอันกรรมเป็นต้นสังสมไว้หรือเพราะ สังสมซึ่งสันดานของตน หรือเพราะมีอารมณ์อัน วิจิตรดังนี้ ๙

วจนัตถะของเจตสิก ว่า :-

ธรรมชาติ ชื่อว่า **เจตสิก*** เพราะอรธว่า มีในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น ๙ จริงอยู่ เจตสิกนั้น เว้นจากจิตแล้วก็ไม่สามารถรับอารมณ์ได้ เพราะเมื่อจิตไม่มี เจตสิกทั้งปวงก็เกิดไม่ได้

* ธรรมชาติใด มี คือ เกิดในจิต เพราะเหตุานั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เจตสิก เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น (อรรถโยชนา ปฐมภาค หน้า ๑๘๔)

ทั้งหมด ๗ ส่วนจิตแม้เว้นจากเจตสิกบางอย่าง ก็ยังเป็นไปได้ใน
อารมณ์ เพราะฉะนั้น เจตสิกนั้นแหละ จึงชื่อว่า “มีความเป็นไป
เนื่องด้วยจิต” ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “**มโน
ปุพฺพคฺมา ธมฺมา**” (ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน) ดังนี้ ๗ ด้วย
คำว่า “มีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น” นี้ ท่านก็ห้ามแม้ซึ่งความ
ปฏิบัติผิด มีความที่เวทนามีสุขเวทนาเป็นต้น เป็นสภาพหาเจตนา
มิได้ และมีความเป็นสภาพเที่ยงเป็นต้น ๗ อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติที่
ประกอบในจิต ชื่อว่า **เจตสิก** ๗

วจนัตถะของรูปว่า :-

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่า แปรผัน อธิบายว่า รูป
ย่อมถึงวิการ(การทำให้แปลกไป)ด้วยวิโรธิปัจจัยมีเย็นและร้อนเป็นต้น
หรือว่า อันวิโรธิปัจจัยมีเย็นและร้อนเป็นต้นให้ถึงวิการ เพราะเหตุ
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “**รูปย่อมแปรผันเพราะเย็นบ้าง
ย่อมแปรผันเพราะร้อนบ้าง**” เป็นต้น ๗ ความเกิดขึ้นแห่งรูปที่ไม่
เหมือนกัน ในเพราะการประชุมแห่งวิโรธิปัจจัยมีเย็นเป็นต้น ชื่อว่า
ความแปรผัน (รูปฺปนํ) ในที่นี้ ๗

มีการท้วงว่า ถ้าเช่นนั้น อรูปธรรมทั้งหลาย ก็เรียกว่า รูป ๗

เฉลยว่า อรูปธรรม ไม่ควรเรียกว่า รูป เพราะท่านอาจารย์
ประสงค์เอาความแปรผันที่ปรากฏเท่านั้น ด้วยอำนาจ แห่งศัพท์
วิโรธิปัจจัยมีความเย็นเป็นต้น ๗

เมื่อจะถือเอาเนื้อความอื่นนอกจากนี้ ความแปรผันก็สำเร็จ
ด้วยคำอันไม่ต่างกันว่า “**รูปฺปติ**” (ย่อมแปรผัน) ทั้งนี้ เพราะฉะนั้น

จะมีประโยชน์อะไร ด้วยศัพท์ที่มีสี่ตะเป็นต้น ๆ ก็ศัพท์ว่า สี่ตะ (เย็น) เป็นต้นนั้น มีประโยชน์ เพื่อให้รู้ว่า “ความแปรผันแห่งรูปอันวิโรธิ ปัจจัยมีเย็นเป็นต้นถูกต้องแล้ว ปรากฏชัดกว่า เพราะฉะนั้น ความแปรผันเช่นนั้นนั้นแหละท่านอาจารย์ประสงค์เอาในบทว่า “**รูปปติ**” นี้ ๆ

ประท้วงว่า ถ้าเช่นนั้น การบัญญัติว่า รูป ในพรหมโลก มีอย่างไร เพราะในพรหมโลกนั้น ไม่มีวิโรธิปัจจัยมีเย็นเป็นต้น เป็นเครื่องเบียดเบียน ๆ

เฉลยว่า แม้ปัจจัยที่เบียดเบียนสี่ระไม่มีก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็มีปัจจัยที่ค้ำชูสี่ระ เพราะฉะนั้น ความแปรผัน ในพรหมโลก นั้น ย่อมมี ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่ค้ำชูนั้น ๆ อีกอย่างหนึ่ง โวหารว่า รูป ในพรหมโลกนั้น แม้ไม่มีปัจจัยเบียดเบียนสี่ระก็จริง แต่ก็ ไม่พ้นสภาพแห่งความแปรผันนั้น ๆ พอที่ การพรรณนารูปนี้ ไม่ควรชักช้านัก ๆ

นิพพานศัพท์มีวจนัตถะว่า :-

ที่ชื่อว่า **นิพพาน** เพราะอรรถว่า ออกจากตัณหา ที่เรียกว่า วานะ เพราะร้อยรัด คือ เย็บไว้ซึ่งภavn้อยและภavnใหญ่ หรือ ชื่อว่า **นิพพาน** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดับไฟ มี ไฟ คือ ราคะ เป็นต้น ๆ

จบ คาถาเริ่มปกรณ์

พรรณนา ปริเฉทที่ ๑

บัดนี้ ท่านอาจารย์เริ่มจะแสดงการจำแนกจิต ด้วยอำนาจจิตที่เป็นไป มีภุมิ,* ชาติ, และสัมปโยคะเป็นต้น ก่อน เพื่อจะแสดงการจำแนกอรรถแห่งพระอภิธรรมทั้งหลาย ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ โดยลำดับแห่งอุเทศ เพราะการอธิบายสภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย ที่มีการจำแนก จะเว้นจากการจำแนก ย่อมไม่สำเร็จ ฉะนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้น ว่า “ตตถ จิตฺตํ ตาว” ดังนี้ ฯ

ศัพท์ว่า “ตาว” ย่อมเป็นไปในอรรถแห่งคำว่า “ก่อน” นี้ ฯ ก็เนื้อความในอุเทศนั้น ดังนี้ว่า บรรดาอรรถแห่งอภิธรรมทั้ง ๔ ตามที่ยกขึ้นแสดงแล้ว จะแสดงจิตก่อน ฯ จิต ชื่อว่า มี ๔ อย่าง เพราะอรรถว่า มี อย่าง คือมี ๔ ประการ ฯ ก็เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภุมิ ๔ เหล่านี้ ประณีตขึ้นโดยลำดับ ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงทำนิเทศแห่งธรรมเหล่านั้น โดยลำดับแห่ง **ธรรมที่เลว**, (เห็นจิต) **ประเสริฐ** (อุกัฏฐะ) **ประเสริฐกว่า** (อุกัฏฐตระ) และ **ประเสริฐที่สุด** (อุกัฏฐตมะ) ฯ

อธิบาย กามาวจรจิต เป็นต้น

ในบทว่า “กามาวจร” เป็นต้นนั้น มีวิเคราะห์ ดังนี้ :-

* จิตมี ๔ ภุมิ (คำว่า ภุมิ ในอัฐสาลินี แสดงความหมายหลายอย่าง แม้จิตอุปาทกัเรียกว่า ภุมิ) มี ๔ ชาติ ส่วนสัมปโยคะ ได้แก่ การประกอบทั้งหลาย มีเอกุปาทะ เป็นต้น แห่งจิตที่เสมอกัน ด้วยธรรมทั้งหลายมี โสมนัส เป็นต้น (อรรถโยชนา ปฐมภาค ฯ)

ธรรมใด ย่อมปรารภนาวัตถุกาม เพราะเหตุานั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า **กาม** ได้แก่ กามตัณหา ฯ ที่ชื่อว่า **กามาวจร** เพราะอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยวแห่งกามตัณหา นั้น ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ ฯ (นัยที่ ๑)

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กาม** เพราะอรรถว่า อันจิตใคร่ ได้แก่ กามภพ ๑๑ อย่าง ฯ ชื่อว่า **กามาวจร** เพราะอรรถว่า จิตนั้น ท่องเที่ยวไปในกามภพนั้น โดยมาก ฯ ก็จิตนี้แม้เป็นไปในรูปภพ และ อรูปภพ ก็ชื่อว่า กามาวจร เพราะท่านประสงค์เอาการท่องเที่ยวไป โดยมาก ฯ (นัยที่ ๒)

อีกอย่างหนึ่ง กามภพนั้นแหละ ชื่อว่า **กาม** ๔ ภพนั้น ชื่อว่า **กามาวจร** เพราะอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยวแห่งกามนั้น ฯ จิตแม้เป็นไปในกามภพนี้ ก็ชื่อว่า กามาวจร ฯ จิตแม้เป็นไปในกามาวจรภพนั้น ก็ชื่อว่า กามาวจร ด้วยอำนาจชื่อภพที่อาศัย ในจิตผู้อาศัย ดูจในประโยค มีคำเป็นต้นว่า “เพียงทั้งหลาย ย่อมกระทำการให้” ดังนี้* พอละ ด้วยการกล่าวที่พิสดารนัก ฯ ก็ในอธิการนี้ มีคาถาย่อเนื้อความไว้ว่า :-

จิตนั้น พึงชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยวแห่งกาม หรือว่า จิตนั้น พึงชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่า ท่องเที่ยวในกาม หรือแม้โดยฐานุปจาร จิตนั้นก็ชื่อว่า กามาวจร ฯ

พึงเห็นนัย **แม้ในรูปาวจรจิต** และ **อรูปาวจรจิต** ตามสมควรเช่นเดียวกัน ฯ

* ชนผู้ยืนบนเตียงเปล่งเสียงสูง (ให้) เพียงดูภพ คนให้ดูจิต ฯ

อธิบาย คำว่า โลกุตตรจิต

จิตที่ชื่อว่า **โลกุตตระ** เพราะอรรถว่า ข้ามขึ้นจากโลก กล่าวคือ จากอุปาทานขันธโดยความไม่มีอาสวะ ได้แก่ มรรคจิต ๗ ส่วน ผลจิต ที่ชื่อว่า **โลกุตตระ** เพราะอรรถว่า ข้ามขึ้นแล้วจากโลกนั้น ๗ อีกนัยหนึ่ง แม้มรรคจิต และผลจิต ทั้ง ๒ กับ นิพพาน ที่ชื่อว่า **โลกุตตระ** เพราะอรรถว่า สูงกว่า คือ ยิ่งกว่าโลก ด้วยอำนาจแห่งคุณตามทีกล่าวแล้วนั้นแหละ ๗

พรรณนา กามาวจรจิต

ก็ในบรรดาจิต ๔ ภูมิเหล่านี้ แม้เมื่อกามาวจรจิตมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นกุศล อกุศล วิบาก และ กิริยา ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงเฉพาะปาปจิต (อกุศลจิต) และ อเหตุกจิตก่อน โดยสมควรแก่นัยที่ท่านจกกล่าวถึง อย่างนี้ว่า “จิตทั้งหลายที่พ้นจากปาปจิต และอเหตุกจิต เรียกว่า โสภณจิต” ดังนี้ เพื่อตั้งชื่อจิต ๕๙ ดวง หรือ ๙๑ ดวง อันเว้นจากปาปจิต และอเหตุกจิต โดยชื่อว่า **โสภณจิต** จึงจำแนกแสดง ซึ่งโลภมูลจิตไว้ ๘ อย่าง โดยต่างกันแห่งเวทนา, ทิฏฐิ และสังขาร ก่อน ด้วยคำมีคำว่า “**โสมนัสสสหคต**” เป็นต้น ก็เพื่อจะแสดงโลภสหคตจิตเหล่านั้นนั้นแหละก่อนเพราะในบรรดาปาปจิต และอเหตุกจิตเหล่านั้น **เฉพาะจิตตูปบาท ที่สหคต ด้วยโลภะ* เกิดในเบื้องต้น แก่สัตว์ ผู้ถือปฏิสนธิ ในภพทั้งหลาย ด้วย**

* เมื่อสัตว์ปฏิสนธิแล้ว วิถีจิตครั้งแรกของสัตว์มีโลภชวณะเกิดขึ้นก่อน ๗

อำนาจวิถิจิต แล้วแสดงจิตทั้งหลาย ที่สหระคตด้วยโทมนัส ในลำดับแห่งโลภสหคตจิตนั้น เพราะภาวะแห่งจิตทั้ง ๒ พวกเหล่านั้น เสมอกันโดยความมีเหตุ ๒ และแสดงจิต ที่มีเหตุหนึ่ง ในลำดับแห่งโทมนัสสหคตจิตนั้น ๕

อธิบาย โสมนัส

พึงทราบอรรถะ ในคำว่า “**โสมนัสสหคต**” เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้ :-

ใจที่ดี ชื่อว่า **สุমনะ**, อีกอย่างหนึ่ง ใจที่ดีนั้น มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า **มีใจดี** ได้แก่ จิต หรือ บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียง ด้วยใจดีนั้น ๕ ความเป็นแห่งใจดี หรือบุคคลผู้ใจดีนั้น เพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นไป แห่งชื่อและความรู้ในจิตนั้น เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า **โสมนัส** ๕ คำว่า โสมนัสนี้เป็นชื่อแห่งสุขเวทนาทางใจ ๕ จิตที่สหระคต คือ ระคนแล้ว ด้วยอำนาจสัมปโยคะ มีเอกุปปาตะ เป็นต้น กับโสมนัสนั้น หรือ ที่ถึงภาวะมีเอกุปปาตะเป็นต้น กับโสมนัสนั้น เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า โสมนัสสหคต ๕

วจนัตถะทิวฐิติ ว่า :-

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **ทิวฐิติ** เพราะอรรถว่า เห็นผิด ๕

จริงอยู่ แม้คำสามัญ ก็มีอารมณ์ต่างกัน โดยความหมายและโดยปกรณ์เป็นต้น เพราะฉะนั้น ในอกุศลจิตนั้น ท่านอาจารย์กล่าวความเห็นผิดเท่านั้นว่า ทิวฐิติ ๕ ทิวฐิติ นั่นเอง ชื่อว่า ทิวฐิตตะ

๓๖ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

เพราะความที่คตตะคัพท์ เป็นไปในภาวะแห่งทิวฐิศัพท์นั้น ดูจใน คำว่า “**สังขารคต** (แปลว่า สังขาร) **ตมคต** (ความมืด)” เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ความเห็นผิด ที่ไป คือ ที่หยั่งลงในภายใน ทิวฐิ ๖๒, หรือว่า เพียงความไปแห่งทิวฐิ คือ ภาวะอะไร ๆ มีอึดตา เป็นต้น ที่พึงเป็นไปในทิวฐินี้ไม่มีอยู่ เพราะเหตุานั้น จึงชื่อว่า **ทิวฐิคตะ** ได้แก่ ความยึดถือมั่นในสังขารว่า ตน เป็นของเนื่องด้วย ตน เป็นต้น ที่เป็นไปว่า “**คำนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า**” ดังนี้ ฯ จิตที่ประกอบแล้วด้วยประการทั้งหลาย มี เอกุปปาตะ เป็นต้น ร่วมกับ ทิวฐินั้น เพราะเหตุานั้น จึงชื่อว่า ทิวฐิคตสัมปยุตจิต ฯ

วจนัตถะของสังขาร ว่า :-

*บุรพประโยคใด ย่อมปรุง คือย่อมจัดแจงซึ่งจิต ด้วยเครื่อง ตกแต่งอันพิเศษกล่าวคือ ความแก้งก้ำ อิกนัยหนึ่ง จิตนั้นถูก บุรพประโยคนี้ปรุง คือ จัดแจง โดยนัยที่กล่าวแล้ว เพราะเหตุนั้น บุรพประโยคนั้น ชื่อว่า **สังขาร** ได้แก่ บุรพประโยคของตน หรือของ คนอื่นที่เป็นไปแล้ว ด้วยสามารถอันเพิ่มให้กำลังอันสมควร แก่บุคคล หรือแกจิตที่ท้อแท้อยู่ในกิจนั้น ๆ และบุรพประโยคนั้น ย่อมเป็นไปในจิตสันดานของตนที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น และในสันดานของคนอื่น เพราะฉะนั้น อาการพิเศษ กล่าวคือความแก้งก้ำของจิตที่ บุรพประโยคนั้นให้เกิดแล้วนั้นแหละ จึงชื่อว่า **สังขาร** ในอภิการแห่ง จิตนี้ ฯ สังขารที่กล่าวแล้วนั้น ไม่มีแกจิตใด จิตนั้น ชื่อว่า **อสังขาร** ฯ

* บุรพประโยค คือ การทำครั้งแรก หรือพยายามครั้งแรก

อสังขารนั้นแหละ ชื่อว่า **อสังขาริก** ฯ จิตที่ประกอบด้วยสังขาร
ชื่อว่า **สสังขาริก** ฯ

จริงอย่างที่ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่ :-

อาการพิเศษที่เกิดแต่บุรพประโยค มีปรกติเกิด
ใน จิต ชื่อว่า สังขาร ภาวะแห่งอสังขาริกเป็นต้น
ย่อมมี ในจิตตวิสัยนี้ ด้วยอำนาจแห่งสังขารนั้น ฯ

อีกนัยหนึ่ง ก็คำว่า “**สสังขาริก และอสังขาริก**” นี้ ท่าน
อาจารย์กล่าวหมายถึง ความมีและ ความไม่มีแห่งสังขารอย่างเดียว
หาใช่กล่าวเพราะความมีและความไม่มีแห่งสังขารนั้นเป็นไปพร้อม
กับจิตไม่ เพราะเหตุนั้น จิตที่เกิดแล้ว ด้วยอำนาจแห่งสังขารนั้น โดย
เหตุที่สังขาร แม้มีความเป็นไปในสันดานต่างกัน ก็มีจิตนี้เป็นผล จึง
ชื่อว่า สสังขาริก ด้วยอรรถว่า มีสังขาร เพราะสหคัพทแสดงอรรถว่า
มีอยู่ ดูจโนบทว่า “**สัตว์มีขน สัตว์มีปีก**” ดังนี้ ฯ

ส่วนจิตที่ตรงกันข้ามกับสสังขาริกนั้น ชื่อว่า **อสังขาริก** โดย
นัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เพราะไม่มีสังขารนั้น ฯ

วินิจฉัย คำว่า **ทิวฐิตตวิปปยุต** เป็นต้น

จิต ที่ไม่ประกอบ คือ ไม่ระคน ด้วยทิวฐิตตะ เพราะเหตุนั้น
จึงชื่อว่า ทิวฐิตตวิปปยุต ฯ

เวทนา ที่ชื่อว่า **อุเบกขา** เพราะอรรถว่า เฟ้ง คือเสวยรส
แห่งอารมณ์โดยเหมาะคือโดยสมควร แม้เมื่อเสวยก็เสวยโดยความตั้งอยู่

๓๘ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

โดยอาการเป็นกลาง ๆ อีกนัยหนึ่ง เวทนา ชื่อว่า **อุเบกขา** เพราะ
อรรถว่า ความเพ่ง คือความเสวยอารมณ์พอเหมาะ คือพอควร ไม่
เป็นเข้าศึกต่อสุขและทุกข์ ๆ จริงอยู่ อุเบกขาเวทนานี้ ย่อมเป็นไปแม้
ในระหว่างแห่งสุขและทุกข์นั้นได้เพราะไม่เป็นเข้าศึกต่อสุขและทุกข์ ๆ
คำว่า **“สหระคตด้วยอุเบกขา”** นี้ มีนัยดังกล่าวแล้วนั้น แล ฯ

อธิบาย คำว่า สัมปโยคะ

ถามว่า เมื่อสัมปยุตธรรมแม้เหล่าอื่น มีผัสสะเป็นต้น ก็มีอยู่
ในจิตนี้ เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เฉพาะความที่จิตสห
ระคตด้วยโสมนัสเป็นต้นเท่านั้น ฯ

เฉลยว่า เพราะสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเท่านั้น เป็น
ธรรมไม่ทั่วไป ฯ

จริงอยู่ แม้เจตสิกธรรมบางเหล่ามีผัสสะเป็นต้น ทั่วไปแกจิต
ทุกดวง บางเหล่าก็ทั่วไปแกจิตทั้งหลายมีกุศลจิตเป็นต้น ส่วนเจตสิก
มีโมหะเป็นต้น ก็ทั่วไปแกอกุศลจิตทั้งหมด เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์
จึงไม่อาจให้จิตแตกต่างกัน ด้วยสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีผัสสะ
เป็นต้นเหล่านั้นได้ ฯ ส่วนสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ย่อมมีใน
จิตบางดวง ไม่มีในจิตบางดวง เพราะฉะนั้น ความต่างกันแห่ง
จิต จึงปรากฏชัดทีเดียว ด้วยอำนาจแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัส
เป็นต้นนั้น ฯ

ถามว่า เพราะเหตุไร สัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านี้
จึงมีในจิตบางดวง ไม่มีในจิตบางดวง ฯ

เฉลยว่า เพราะความที่เหตุตั้งลง และไม่ตั้งลง ๫

ถามว่า ก็อะไรเล่า เป็นเหตุแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัส เป็นต้นเหล่านั้น ๫

ข้าพเจ้า จะเฉลยต่อไป จริงอยู่ อภิธรรมมณ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) โดยสภาวะบ้าง หรือโดยปริกัปปบ้าง ความที่สัตว์มีปฏิสนธิประกอบด้วยโสมนัส และความที่จิตมีสภาพไม่ลึก (ไม่สุขุม) **เป็นเหตุแห่งโสมนัส** ในอภิการแห่งอกุศลจิตนี้ ๫ อภิธรรมมณัตตารมณ (คืออารมณ์ที่ดีปานกลาง) ๑, ความที่สัตว์ถือปฏิสนธิด้วยอุเบกขา ๑, และความที่จิตมีสภาพลึกซึ้ง ๑, เหล่านี้ **เป็นเหตุแห่งอุเบกขา** ๫ การคบบุคคลผู้มีทิวฐิวีบัติ ๑, ความเป็นผู้มีศีลสัตตทิวฐิวี และอุจเฉททิวฐิวีเป็นเจ้าเรือน ๑, เหล่านี้ **เป็นเหตุแห่งทิวฐิวี** ๫ ส่วนปัจจัย มีอุตุ และโภชนะ ที่เป็นสัปปายะมีกำลัง เป็นต้น **เป็นเหตุแห่งความเป็น อสังขาริก** ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ สัมปยุตธรรม มีโสมนัส เป็นต้น จึงเกิดในจิตบางดวงเท่านั้น เพราะการเกิด ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่สมควรแก่ตน ฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงไม่อาจบัญญัติพิเศษ แห่งจิต ด้วยเจตสิกธรรมมีผัสสะ เป็นต้นนั้น ดังนี้แล ๫

ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ แม้เมื่อความที่จิตเหล่านั้น มิใช่เป็นเหตุ มีอยู่ในนิคมคาถา ท่านอาจารย์ ก็กล่าวเฉพาะความเป็นจิตที่สหระคตด้วยโลภะ ส่วนลำดับแห่งความเกิดขึ้นแห่งจิต ที่ สหระคตด้วยโลภะทั้ง ๘ ดวง นี้ บัณฑิต พึงทราบ ดังต่อไปนี้ :-

ความเกิดขึ้น แห่งโลกมูลจิต ๘

จริงอยู่ เมื่อใด บุคคลทำมิจฉาทิฏฐิไว้เบื้องหน้า โดยนัยมีอาทิว่า “**กามทั้งหลาย ไม่มีโทษ**” ดังนี้ แล้วว่าเรจึงยินดี บริโภคกามทั้งหลายก็ดี เชื่อมมงคลมีทิฏฐิมงคล เป็นต้น โดยเป็นสภาวะที่ดี ด้วยจิตที่กล้าโดยภาวะของตน ไม่มีใครให้อุตสาหะ (ช่วยกระตุ้น) เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ฯ

ก็เมื่อใด บุคคลทำมิจฉาทิฏฐิไว้เบื้องหน้า โดยนัยเป็นต้นว่า “**กามทั้งหลายไม่มีโทษ**” ดังนี้ แล้วว่าเรจึงยินดี บริโภคกามทั้งหลายก็ดี เชื่อมมงคลมีทิฏฐิมงคล เป็นต้น โดยเป็นสภาวะที่ดี ด้วยจิตอ่อน มีผู้ให้อุตสาหะ (ช่วยกระตุ้น) เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น ฯ

แต่ว่า เมื่อใดบุคคล ไม่ทำมิจฉาทิฏฐิไว้เบื้องหน้าแล้ว ว่าเรจึงยินดีอย่างเดียว ย่อมเสพเมถุนบ้าง ย่อมเพ่งเล็งสมบัติของคนอื่นบ้าง ย่อมรับทรัพย์ของคนอื่นบ้าง ด้วยจิตกล้าโดยภาวะของตน ไม่มีใครให้อุตสาหะ (กระตุ้น) เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ฯ

อนึ่ง เมื่อใด บุคคลไม่ทำมิจฉาทิฏฐิไว้เบื้องหน้า ฯลฯ ด้วยจิตที่อ่อน มีผู้ให้อุตสาหะ (กระตุ้น) เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น ฯ

อนึ่ง เมื่อใด บุคคล ย่อมเป็นผู้เว้นจากโสมนัสทั้ง ๔ วาระ เพราะอาศัยความไม่สมบูรณ์แห่งกามทั้งหลายก็ดี เพราะไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่นก็ดี เมื่อนั้น อกุศลจิต ๔ ดวง ที่เหลือ ก็สรวคต ด้วยอุเบกขา เกิดขึ้น ฉะนี้แล ฯ

ปีศาจ ในบทว่า “อฏฐปิ” มีอันประมวลมาเป็นอรรถ ฯ ด้วยปีศาจนั้น ท่านอาจารย์ ย่อมรวบรวมความที่จิตสหคตกับโลภะ เหล่านั้นไว้หลายอย่าง โดยความต่าง แห่งความเป็นไปแห่งกาล เทศะ สันดาน และอารมณ์เป็นต้น โดยสมควรแก่อกุศลกรรมบถ โดยนัยที่ จักกล่าวในปริจเฉทที่ ๕ ฯ

อธิบาย โทมนัส สหคตะ

ใจที่ชั่ว ชื่อว่า **ทุมนะ** อีกอย่างหนึ่ง บุคคล ชื่อว่า **ทุมนะ** เพราะอรรถว่า มีใจชั่ว, ภาวะแห่งใจชั่ว หรือบุคคลที่มีใจช่วนั้น ชื่อว่า **โทมนัส** ฯ คำว่า **โทมนัส** นี้เป็นชื่อแห่งทุกขเวทนาที่มีในใจ ฯ จิตที่ สหคตด้วยโทมนัสนั้น ชื่อว่า **โทมนัสสหคตะจิต** ฯ

ที่ชื่อว่า **ปฏิมะ** เพราะอรรถว่า กระทบ ในอารมณ์ ได้แก่ **โทสะ** ฯ จริงอยู่ โทสะนี้ ย่อมเป็นไป ดุจกระทบกระทั่งอารมณ์ เพราะมีความดุร้ายเป็นภาวะของตน ฯ แม้เมื่อจิตสหคตด้วยโทมนัส ไม่ต่างกัน ด้วยอำนาจเวทนา เพื่อเข้าไปกำหนดจิต ด้วยอำนาจแห่ง ธรรม จึงกล่าว โทมนัสสหคตะศัพท์ไว้ ฯ แต่พึงเห็นว่า ความที่ จิตสัมปยุต ด้วยปฏิมะ ท่านกล่าว เพื่อแสดงความที่จิตทั้ง ๒ เป็นไป ร่วมกัน โดยแท้ ฯ

โทมนัส ต่างจากปฏิมะ

ก็ความแปลกกัน แห่งโทมนัส และปฏิมะเหล่านี้ อย่างนี้ คือ **โทมนัส** เป็นธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในเวทนาชั้นหิ มีการเสวย

อนิฏฐารมณฺ์ เป็นลักษณะ, **ปฏิฆะ** เป็นธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในสังขารชั้นรหฺ์ มีความดุร้ายเป็นสภาพ ฯ ก็แล บัณฺฑิตพึงเห็นว่ “ในโทมนัสและปฏิฆะเหล่านี้ อนิฏฐารมณฺ์ อย่างใดอย่างหนึ่งและอาฆาตวັตถุ ๙ เป็นเหตุแห่งโทมนัส และเป็นเหตุแห่งปฏิฆะ” ฯ อนึ่ง พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งโทสมุจฺจิต ๒ ดวงนี้ ในเวลาที่เป็นไปกล้าและอ่อนในอกุศลกรรมบถ มีปาณาติบาตเป็นต้น ฯ บัณฺฑิต พึงเห็นอรรถ แห่งปิตฺพท์ แม้ในคาถาสรูปความ โดยทำนองแห่งนัยตามที่กล่าวแล้ว ฯ

อธิบาย โมหมูลจิต ๒ ดวง

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** เพราะอรรถว่ เป็นเหตุให้บุคคล ตัดสินสภาวะธรรม ยาก คือ ลำบาก, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ **วิจิกิจฉา** เพราะอรรถว่ ธรรมชาตินี้ หมดการเยียวยา คือ หมดทางแก้ไข ด้วยโลกียญาณ เพราะยากที่จะกระทำ ฯ จิต ที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉานั้น ชื่อว่ **วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต** ฯ

ภาวะแห่งจิต หรือ แห่งบุคคลที่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่ **อุทฺธัจจะ** ฯ แม้เมื่ออุทฺธัจจะ เป็น เจตสิกทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งปวง อุทฺธัจจะในจิตนี้ ก็ยอมเป็นประธานเป็นไปในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย* เพราะฉะนั้น จิตนี้เท่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว ให้แปลกออกไป ด้วยอุทฺธัจจะนั้น

* โลกะ, ทิฏฐิ, มานะ เป็นประธาน ในโลกจิต ฯ ปฏิฆะเป็นประธานใน โทสจิต ฯ วิจิกิจฉาเป็นประธานในวิจิกิจฉาสหคตจิต ฯ แต่ในจิตดวงสุดท้าย อุทฺธัจจะเป็นประธาน ฯ

ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ ในบาลีแห่งธัมมุตเทศ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสอุทฺทัจจะไว้ในอุทฺทศที่เหลือ ด้วยอำนาจแห่งเยวาปนธรรม ส่วนอุทฺทัจจะในจิตดวงที่สุตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอุทฺทัจจะ โดยรูปของตนเท่านั้นว่า ย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ ฯ

ก็ในอธิการที่แสดงอุทฺทัจจะ โดยรูปของตนนี้ มีคาถาย่อไว้ว่า-

ถึงแม้อุทฺทัจจะ จะประกอบในอุทฺทศจิตทุกดวง แต่ก็มีกำลังในจิตดวงสุดท้าย เพราะเหตุที่จิตดวงสุดท้ายนั้นนั้นแหละ ท่านอาจารย์กล่าว ว่า อุทฺทัจจะ สัมปยุต เพราะประกอบด้วยอุทฺทัจจะ ฯ

เพราะเหตุที่นั้นนั้นแหละ อุทฺทัจจะนั้น พระจอมมุนี จึงตรัสไว้ในอุทฺทศที่เหลือ โดยชื่อว่า เยวาปนกะ แล้วแสดง โดยรูปแห่งตน ในจิตดวงสุดท้ายนี้แหละ ดังนี้ ฯ

แสดงโมหมูลจิต ไม่มีสังขาร

อนึ่ง จิตทั้ง ๒ นี้ เว้นจากความกำหนัด และความขัดเคือง แม้ในอารมณ์ทั้งปวง เพราะความเป็นจิตหลงมงายอย่างยิ่ง โดยเว้นมูลอื่น (คือ โลกมูลและโทสมูล) และเป็นจิตหวั่นไหว เพราะประกอบด้วยวิจิจิกฉาและอุทฺทัจจะอันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความกระสับกระส่าย และความฟุ้งซ่าน สหจรตด้วยอุเบกขาเท่านั้นเป็นไป เพราะเหตุที่นั้นนั้นแล แม้ความต่างกันแห่งสังขารก็ไม่มีแก่จิตทั้ง ๒ นั้น เพราะไม่มีความกล้าโดยภาวะของตนและเพราะไม่มีผู้กระตุ้นเตือน ฯ

๔๕ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

ในที่นี้ มีคาถาย่อความไว้ว่า :-

จิตทั้ง ๒ ดวง เป็นเอกเหตุกะ สหระคตด้วย
อุเบกขา เพราะความเป็นจิตงมกาย และจิตกระสับ
กระส่ายพุ่งซ่าน ทั้งไม่แตกต่างกัน โดยความต่างกัน
แห่งสังขาร ในกาลทุกเมื่อ ฯ

จริงอยู่ภาวะแห่งจิตที่เข้มแข็งโดยภาวะของตน
และที่ให้อุตสาหะ ไม่มีแก่จิตทั้ง ๒ ดวงนั้น ซึ่งกระสับ
กระส่ายอยู่พุ่งซ่านอยู่ในกาลทุกเมื่อ ฯ

วิเคราะห์ โมมุหจิต ๒ ดวง

จิต ที่ชื่อว่า **โมมุหะ** เพราะอรรถว่า ลุ่มหลงด้วยโมหะ คือ
งมกายอย่างยิ่ง เพราะเว้นจากมูลเหตุอื่น ฯ

คำว่า “**อิจุเจว**” เป็นต้น เป็นคำรวมอกุศลจิต ๑๒ ตามที่
กล่าวแล้ว ฯ ในศัพท์ว่า “**อิจุเจว**” เป็นต้นนั้น อิติศัพท์ มีอรรถ
แสดงความรวบรวมคำพูดและคำที่ควรพูดไว้ ฯ เหว่ ศัพท์ มีอันชี้ให้
เห็นลำดับแห่งคำพูด และคำที่ควรพูดเป็นอรรถ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง การรวมนิบาต (อิจุเจว) นี้ ย่อมเป็นไปในอัน
กล่าวย้าถึงคำที่พูดและคำที่ควรพูด มีอธิบายว่า “อกุศลจิต ๑๒ จบ
บริบูรณ์ คือ สำเร็จแล้ว หรือว่า จิตทั้งหลาย ที่ท่านอาจารย์รวบรวม
ถือเอากล่าวไว้แล้ว แม้โดยประการทั้งสิ้น คือ โดยอาการมีสัมปโยคะ
เป็นต้นแม้ทั้งหมด คือ โดยอาการมีสัมปโยคะกับโสมนัส กับอุเบกขา
และทิวฐิเป็นต้น มีสัมปโยคะกับปฏิชะเป็นต้น และประกอบด้วย

วิจิกิจฉาและอุทธีจจะ ด้วยประการฉะนี้ คือโดยนัยตามที่กล่าว
แล้ว ฯ

วิเคราะห์ คำว่า อกุศล

พึงทราบเนื้อความในบทว่า “**อกุศลจิต**” ต่อไป :-

จิต ที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศล ชื่อว่า **อกุศล** คุณสมบัติเป็น
ปฏิปักษ์ต่อมิตร ชื่อว่า **อมิตร** ฉะนั้น ฯ อนึ่ง พึงทราบ ความ
เป็นปฏิปักษ์กัน โดยความที่กุศลเป็นผู้ละ อกุศลเป็นสิ่งที่ควรละตาม
ลำดับ ฯ

คำว่า “**อภฺรฺธา**” เป็นต้น เป็น สังคหคาถา (คาถารวมความ)
มีอรรถะ ดังนี้.- โลกะนั้นด้วย ชื่อว่า เป็นมูลด้วย เพราะเป็นเช่นกับ
ด้วยรากเหง้าต้นไม้ โดยให้ความที่สัมปยุตธรรมตั้งอยู่ด้วยดีสำเร็จ,
โลกมูลนั้น มีอยู่แก่จิตเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ จิตเหล่านี้ จึงชื่อว่า
โลกมูลจิต มี ๘ อย่าง โดยความต่างกันแห่งเวทนาเป็นต้น, จิต
ที่ชื่อว่า **โทสมูล** ก็เหมือนกัน มี ๒ อย่าง โดยความต่างกันแห่งสังขาร,
และ จิต ที่ชื่อว่า **โมหมูล** คือ ที่เรียกว่า มีโมหะเป็นมูล ด้วยอรรถว่า
จิตเหล่านี้มีโมหะล้วน ๆ อย่างเดียวเท่านั้น เป็นมูล มี ๒ อย่าง โดย
ความต่างกัน แห่งสัมปโยคะ รวมเป็นอกุศลจิต ๑๒ ดวง ด้วย
ประการฉะนี้ ฯ

จบพรรณนาอกุศลจิต ๑๒

พรรณนา อเหตุกจิต

อธิบาย อกุศลวิบากจิต ๗

ท่านอาจารย์ ครั้นจำแนกอกุศล ทั้ง ๓ อย่าง โดยความต่างกันแห่งมูล เป็น ๑๒ อย่าง โดยความต่างแห่งอาการมีสัมปโยคเป็นต้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงอเหตุกจิตทั้งหลาย จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “อุปกุศลหคต จักขุวิญญาณ” ดังนี้ เพื่อจำแนกอกุศลวิบาก ในลำดับแห่งอกุศลนั้นแล โดย ๗ ส่วน โดยความต่างแห่งธรรมที่อาศัย มีจักขุวัตถุเป็นต้น และความต่างแห่งกิจ มีสัมปฏิจฉนกิจเป็นต้น ฯ พึงทราบวินิจฉัยในอกุศลวิบาก ๗ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ต่อไป :-

วิเคราะห์ จักขุ ๔ นัย

วัตถุ ที่ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า บอ ก คือ เป็นที่ตั้งอาศัยของวิญญาณ ดูจบอกอยู่ ซึ่งรูป อันเสมอและไม่เสมอ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า ชอบ คือ เป็นดูจยินดีอยู่ซึ่งรูป ฯ จริงอยู่ ศัพท์ จักขธาตุ นี้ มีอรรถว่า ชอบ (คือ ยินดี) ก็ได้ ดูจในประโยคเป็นต้นว่า “คน ย่อมชอบน้ำผึ้ง ย่อมชอบกับข้าว” ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า “ดูก่อนมาคันทิยะ จักขุแล มีรูปเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในรูป อันรูปให้บันเทิงพร้อมแล้ว ฯ

มีคำท้วงว่า ถ้าเช่นนั้น โดยพระดำรัสมีอาทิว่า ดูก่อนมาคันทิยะ โสตะแล มีเสียงเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในเสียง อันเสียง

ให้บันเทิงพร้อมแล้ว ดังนี้ แม่โสดะเป็นต้น ก็มีความชอบในเสียงเป็นต้น เพราะฉะนั้น การตั้งชื่อโสดศัพท์เป็นต้น แม่เหล่านั้ันด้วยศัพท์ว่า **จักขุ** ก็ย่อมถูกต้อง ฯ

เฉลยว่า ไม่ถูก เพราะศัพท์ว่า จักขุ เป็นศัพท์สำเร็จแล้ว (คือศัพท์เฉพาะ) ฯ จริงอยู่ จักขุศัพท์นี้ เฉพาะในจักขุประสาทอันมีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความต้องการเพื่อจะดูเป็นเหตุเป็นลักษณะเท่านั้น ดูศัพท์ว่า มยุระเป็นต้น มีอรรถเฉพาะในนวกพิเศษเป็นต้น ฉะนั้น ฯ

อนึ่ง แมื่ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกคือ ท่านก็เรียกว่า **จักขุ** เพราะเป็นไปร่วมกับจักขุ ฯ แต่ในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี พระอรรถกถาจารย์ ใคร่ครวญว่า “**ความที่ธาตุทั้งหลายมีอรรถะมากมาย แม้จักขุศัพท์มีอรรถะว่าแสดง ก็ย่อมมี**” ดังนี้ จึงกล่าวว่ ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า บอ ก คือ แสดงรูปให้แจ่มแจ้ง ฯ

วิเคราะห์ จักขุวิญญาณ

วิญญาณ ในจักขุ เพราะอาศัย ในจักขุนั้น เพราะเหตุ นั้นวิญญาณนั้น จึงชื่อว่า จักขุวิญญาณ ฯ จริงอย่างนั้น จักขุวิญญาณนี้ ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถสาลินีว่า “**จักขุสนฺนิสฺสิตฺตฺรฺปิชา-นนลกฺขณฺ**” (มีการรู้แจ้งรูปอาศัยจักขุ เป็นลักษณะ) ดังนี้ ฯ แมื่ในโสดวิญญาณเป็นต้น ก็พึงทราบวิเคราะห์เป็นต้นตามสมควร อย่างนี้ ฯ

ด้วยบทว่า “**ตถา**” นี้ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงความเป็นจิตที่สหระคต ด้วยอุเบกขา ฯ

วิเคราะห์ โสตะเป็นต้น

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **โสตะ** เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งอาศัยแห่ง วิญญาณได้ยิน (ฟัง) ฯ ธรรมชาติ ชื่อว่า **ฆานะ** เพราะอรรถว่า สูด คือ ทำการถือเอากลิ่น ฯ **รส** ที่เป็นเหตุแห่งความเป็นอยู่ ชื่อว่า **ชีวิต** ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่า **ชีวหา** โดยนิรุตตินัย* เพราะอรรถว่า เรียก้องซึ่ง ชีวิตนั้นไว้ เพราะความโน้มไปในชีวิตนั้น ฯ

วิเคราะห์ กาย ๓ นัย

ชื่อว่า **กาย** เพราะอรรถว่า เป็นบ่อเกิด คือ เป็นที่เป็นไป แห่งบาปกรรมอันบังเกิดเกลียด ฯ จริงอยู่ กายินทรีย์ เป็นเหตุ พิเศษแห่งบาปกรรมทั้งหลาย อันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความยินดี โภกฐัพพารมณฺ์นั้น และบาปกรรมทั้งหลายอันมีกายประสาทนั้น เป็นมูล เพราะมีอันยึดถือโภกฐัพพะ เป็นภาวะของตน เพราะฉะนั้น กายินทรีย์นั้น บังเกิด ย่อมถือเอา ดุจที่เป็นที่เป็นไปแห่งบาปกรรม เหล่านั้น ฯ

อีกนัยหนึ่ง กายพร้อมทั้งสัมภาระ ชื่อว่า **กาย** เพราะอรรถว่า เป็นบ่อเกิดแห่งส่วนที่น่าเกลียดทั้งหลายมีเกสา (ผม) เป็นต้น ฯ อนึ่ง แม้**กายปสาท** ท่านก็เรียกว่า กายเหมือนกัน เพราะเป็นไปร่วมกับ สัมภารกายนั้น ฯ

* นิรุตตินัย ๕ คือ ลงตัวอักษรใหม่ ๑, เปลี่ยนตัวอักษร ๑, แปลงตัวอักษร ๑, ลบตัวอักษร ๑, และประกอบอรรถแห่งธาตุ โดยพิเศษ ๑, ในที่นี้ ลบตัว อักษร วิต เหลือ ซี สนธิกับ อวฺหา สำเร็จเป็น **ชีวหา** ฯ

วิเคราะห์ ทุกข์กาย ๓ นัย

ธรรมชาติใด น่าเกลียด ย่อมชูด(ทำลาย)สุขทางกายเสียเพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **ทุกข์ ๑** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ทุกข์** เพราะอรรถว่า ทนได้ยาก ๑ อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า **ทุกข์** เพราะอรรถว่า การให้โอกาสแก่ธรรมชาตินั้น อันสัตว์ทั้งหลายกระทำได้โดยยาก ดังนี้บ้าง ๑

วิเคราะห์ สัมปฏิจฉนจิตเป็นต้น

จิต ที่ชื่อว่า **สัมปฏิจฉน** เพราะอรรถว่า รับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น อันปัญจวิญญาณรับแล้ว โดยความเป็นไปตามอาการนั้น ๑

จิตที่ชื่อว่า **สันติระ** เพราะอรรถว่า ใคร่ครวญ คือพิจารณาอารมณ์มีรูปเป็นต้น ตามที่สัมปฏิจฉนจิตรับแล้ว โดยชอบ ๑

วิเคราะห์ คำว่า วิบาก

ที่ชื่อว่า **วิบาก** เพราะอรรถว่า เป็นผลของกุศล และอกุศล อันขัดแย้งซึ่งกันและกัน ๑ คำว่า **วิบาก** นี้ เป็นชื่อของอุปธรรม ที่ถึงความ เป็นวิบาก ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ การเรียกว่า วิบาก จึงไม่มีแก่กัตตารูป แม้ที่มีกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน ๑

จิต ที่เป็นวิบาก แห่งอกุศล ชื่อ **อกุศลวิบาก** ๑

วิเคราะห์ สุข ๔ นัย

ธรรมชาติใด ย่อมยังกายและจิต ให้สบาย เพราะเหตุอัน
ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า สุข ๗ หรือ ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่า ชุค
(ทำลาย) ความลำบากกายและจิต ด้วยดี ๗ หรือชื่อว่า สุข เพราะ
อรรถว่า อันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้โดยง่าย ๗ อาจารย์ พวกอื่น
กล่าวว่า ที่ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่า การให้โอกาส ของธรรมชาตินั้น
อันสัตว์ทำได้โดยง่าย ดังนี้บ้าง ๗

อธิบาย สันตிரณกุศลวิบาก มี ๒

ถามว่า ก็เหตุไร สันตிரณกุศลวิบาก ท่านอาจารย์ จึงกล่าวไว้
๒ อย่าง ไม่เหมือนสันตிரณอกุศลวิบากซึ่งกล่าวไว้เพียงเท่านั้น ๗

เฉลยว่า เพราะมีความต่างกันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจแห่ง
อิฏฐารมณฺ์ และอนิฏฐารมณฺ์ ๗

ถามว่า ถ้าเช่นนั้น แม้ในสันติริณะฝ่ายอกุศลวิบาก ก็พึงมี
ความต่างกันแห่งเวทนาได้ ด้วยอำนาจแห่งอนิฏฐารมณฺ์ และ
อนิฏฐารมณฺ์ ๗

เฉลยว่า สันติริณะฝ่ายอกุศลวิบากนี้ ไม่เป็นอย่างนั้น
เพราะโทมนัส แม้พึงเกิดในอนิฏฐารมณฺ์ เว้นปฏิเสธเสียก็เกิดไม่ได้ และ
เพราะปฏิเสธมีสภาพเป็นอกุศลอย่างเดียว จึงไม่เกิดในพวก
อัพยาเกตชาติ ๗

ด้วยว่า ธรรมที่มีชาติต่างกัน ย่อมไม่ได้ในธรรมที่มีชาติต่าง
กัน เพราะฉะนั้น โทมนัสจึงไม่มีในอกุศลวิบาก เพราะไม่มีปฏิเสธที่

ควรแก่การประกอบที่เสมอกับตน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงไม่กล่าวความที่สันตிரณะฝ่ายอกุศลวิบากสหรัคตด้วยโทมนัสนั้น ๕

อีกอย่างหนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งโทมนัส ไม่มีในอนิฏฐารมณ เพราะอกุศลวิบากเป็นสภาพมีกำลังน้อย เพราะฉะนั้น สันตிரณะ จึงสหรัคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว เปรียบเหมือน บุรุษที่มีกำลังทราบบางคน ถูกคนมีกำลังเบียดเบียน เมื่อไม่อาจโต้ตอบเขาได้ ก็จำต้องวางเฉย ในบุรุษนั้น ฉะนั้นนั่นแล ๕

วิญญาณ ๘ สหรัคตกับอุเบกขา หนึ่ง วิญญาณ ๔ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น แม้เป็นวิบากทั้ง ๒ ฝ่าย ก็สหรัคตกับอุเบกขาเท่านั้น ทั้งในอนิฏฐารมณ ทั้งในอิฏฐารมณ เพราะความกระทบกันแห่งอารมณ์กับวัตถุเป็นธรรมชาติมีกำลังทราบบ ๕

จริงอยู่ วัตถุมีจักขุเป็นต้น ที่เป็นวัตถุแห่งวิญญาณ แม้ทั้ง ๔ อย่างนั้น เป็นอุปาทายรูปเท่านั้น ธรรมชาติ มีรูปเป็นต้น ที่เป็นอารมณ์ ก็เป็นอุปาทายรูปเหมือนกัน ๕ การที่อุปาทายรูป กระทบกับอุปาทายรูป มีกำลังน้อยยิ่งนัก ดุจปุยนุ่นกับปุยนุ่น กระทบกัน ฉะนั้น เพราะฉะนั้น วิบาก ๔ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้น จึงสหรัคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียวในอารมณ์ทั้งหมด ๕

กายวิญญาณ ๒ สหรัคตด้วยสุขและทุกข์ ก็ภูตรูป ทั้ง ๓ ที่เรียกว่า โผฏฐัพพะนั้นแหละ เป็นอารมณ์ ของกายวิญญาณ เพราะฉะนั้น โผฏฐัพพารมณนั้น แม้กระทบที่กายปสาทแล้ว ก็เลยกายปสาทนั้นไปกระทบที่มหาภูตรูป อันเป็นที่อาศัยของกายปสาทนั้น ๕ ก็การที่ภูตรูป กระทบกับภูตรูป มีกำลังแรงกว่า

๕๒ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

ประดุจในเวลาทีว้างปุยุ่นบนทั้งแล้วเอาช้อนดี ช้อนเลยปุยุ่นไป
กระทบกับทั้ง ฉะนั้น เพราะฉะนั้น กายวิญญาณ จึงสหระคตด้วย
ทุกข์ในอนิฏฐารมณ สหระคตด้วยสุขในอิฏฐารมณ เพราะการที่วัตถุ
กับอารมณ์กระทบกันเป็นภาวะมีกำลังแรง ฉะนั้นแล ฯ

สัมปฏิจฉันนะ ๒ สหระคตกับอุเบกขา ส่วนสัมปฏิจฉันนจิต
ทั้งคู่ ย่อมเกิดในลำดับแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งเป็น
วัตถุที่อาศัยไม่เสมอกับตน เพราะฉะนั้น จึงไม่มีกำลังนัก เพราะไม่ได้
อนันตรปัจจัยแต่จิตที่มีวัตถุเป็นที่อาศัยเสมอกัน เหมือนบุรุษขาดผู้
อุปัถม์ที่เป็นสภาคกัน (จิตนั้น) ก็ไม่อาจเสวยรสแห่งอารมณ์ โดย
ประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น สัมปฏิจฉันนะทั้งคู่ จึงสหระคตด้วย
อุเบกขาอย่างเดียว แม้ในอารมณ์ทั้งปวง

สันติริณะฝ่ายกุศลวิบาก สหระคตด้วยสุข และอุเบกขา ใน
อิฏฐารมณ และอิฏฐุมัชฌัตตารมณ โดยปริยายที่ต่างกันจากคำที่
กล่าวแล้วดังนี้แล ฯ

ถามว่า ถ้าเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวอวัชชนจิต
ทั้ง ๒ สัมปโยคะด้วยอุเบกขา แม้อวัชชนจิตทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นไปใน
ลำดับแห่งจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเกิดเสมอกันมิใช่หรือ ?

เฉลยว่า จริง แต่ในอวัชชนจิตทั้ง ๒ นั้น ดวงต้น ย่อมเป็น
ไปครั้งเดียว (ขณะจิตเดียว) เท่านั้น ในอารมณ์ อันจิตอะไร ๆ ไม่ได้
ถือเอาในเบื้องต้น แมื่อดวงหลัง ก็มีความเพ่งกิจอื่น ด้วยอำนาจเวียน
มาแห่งจิตสันดานอันไม่เหมือนกัน จึงไม่อาจเพื่อเสวยรสแห่ง

อารมณ์แม้โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น อาวัชชนจิตทั้ง ๒ นั้น จึงสัมปโยคะด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ฯ

ในอธิการนี้ มีคาถาย่อความไว้ว่า :-

จริงอยู่ การที่อุบาทयरูปซึ่งอาศัยภูตรูปมี
วัตถุและอารมณ์เป็นสภาพกระทบกันมีกำลัง
ทราม เพราะฉะนั้น จิต ๔ ดวงมีจักขุเป็นต้น
จึงสัมปยุตด้วยอุเบกขา ฯ

ส่วน กายวิญญาน ไม่มีอุเบกขาเวทนา
เพราะ ภูตรูปเป็นที่อาศัยแห่งกายประสาท และ
โณภูตวิญญานกระทบกันเป็นสภาพมีกำลัง ฯ

เพราะอนันตรปัจจัย ไม่มีปัจจัยที่อาศัย
เกิดเสมอกัน ฉะนั้น สัมปฏิจฉันนะ จึงถูรพล
ประกอบด้วยอุเบกขา ในอารมณ์ ฯ

วิเคราะห์ กุศลวิบากอเหตุกจิต

จิต ที่ชื่อว่า อเหตุกะ เพราะเว้นจากสัมปยุตตเหตุ และเป็น
วิบากแห่งกุศล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กุศลวิบากอเหตุกจิต ฯ
แท้จริง กุศลวิบากอเหตุกจิตเหล่านี้ แม้สำเร็จด้วยอำนาจแห่งเหตุ
ที่ยังตนให้เกิดขึ้น ก็ย่อมได้ชื่อว่า อเหตุกะ ด้วยอำนาจแห่งสัมปยุต
เหตุ นั่นแหละ เพราะนอกจากนี้ จิตเหล่านี้ไม่มีความต่างจาก
มหาวิบากจิต (ชาติวิบากเหมือนกัน) ฯ

๕๕ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

ถามว่า เพราะเหตุไร ในอธิการนี้ ในคำสุดท้าย แห่งอกุศลวิบาก ท่านอาจารย์จึงไม่ทำอเหตุกะศัพท์ เหมือนในคำสุดท้าย แห่งกุศลวิบาก นี้ ๕

เฉลยว่า เพราะไม่มีความเป็นไปแห่งวิบากที่เกิดขึ้น ๕

จริงอยู่ เมื่อกำเนิด และความเป็นไปแตกต่างกัน มีอยู่ การกล่าวถึงคำที่ต่างกันก็พึงมีประโยชน์ ๕ แต่กำเนิด ของอกุศลวิบาก โดยความเป็นสาเหตุๆไม่มีแม้ในกาลบางครั้ง เพราะไม่ประกอบ ด้วยสัมปโยคะกับด้วยเหตุ มีอโลภะเป็นต้นอันเป็นซ้ำคึกกัน โดยความเป็นวิบากแห่งสภาวะธรรมมีโลภะเป็นต้น และเพราะเป็นธรรมมีสภาพหาโทษมิได้ เป็นอัพยาทตะเอง ผิดกับสัมปโยคะด้วย อกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้น เพราะฉะนั้น อกุศลวิบากเหล่านั้น ท่านจึงไม่ให้แตกต่างกันด้วยบท อเหตุกะ เพราะไม่เป็นไปต่างกันจากความ เป็นอเหตุกะ ฉะนั้นแล ๕

อธิบาย อเหตุกิริยาจิต ๓ อย่าง

บัดนี้ ท่านอาจารย์ ประสงค์จะแสดงเมื่อเหตุกิริยาจิต ๓ อย่าง (มีปัญญาทวาราวชชนะจิตเป็นต้น) โดยความต่างแห่งกิจ ใน อารมณฺ์แห่งอเหตุกะ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “อุเปกฺขาสหคตฺ” ดังนี้ ๕

วิเคราะห์ ปัญญาทวาราวชชนะจิต ที่ชื่อ ว่า ปัญญาทวาราวชชนะ เพราะอรรถว่า ราพึงถึงอารมณฺ์ที่กระทบทวาร ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น คือ ทำการค้ำนึ่ง ในอารมณฺ์ที่กระทบนั้น หรือ ไม่ให้ความสัมผัสของจิตเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งภวังค์ ให้น้อมไปเพื่อ

ความเป็นวิธิจิต ได้แก่ จิตที่เป็นกิริยาอเหตุกมโนธาตุ ๗

วิเคราะห์ มโนทวาราวชชนจิต ภาวจิตที่เป็นอนันตรปัจจัย แก่อาวัชชนะ ชื่อว่า **มโนทวาร** เพราะเป็นทางดำเนินไปแห่งวิธิจิตทั้งหลาย ๗ จิต ที่ชื่อว่า **มโนทวาราวชชนะ** เพราะอรรถว่า รำพึงถึงอารมณ์ที่มาสู่คลองในมโนทวารนั้นด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ทั้งหลาย มีอารมณ์ ที่ได้เห็น, ที่ได้ยิน และที่รู้เป็นต้น หรือน้อมจิตสันดานไปโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ได้แก่ จิตที่เป็นกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหระคตด้วยอุเบกขา ๗

กัมมโนทวาราวชชนจิตนี้นั้นแหละ ท่านเรียกว่า **ไวภูลัพพจิต** เพราะอรรถว่า กำหนดตัดสินอารมณ์ ตามที่จิตพิจารณาแล้วโดยชอบ (สันตிரณจิต) ในปัญจทวาร ๗

วิเคราะห์ หสิตุปปาตะ จิต ที่ชื่อว่า หสิตุปปาต เพราะอรรถว่า ให้เกิดความยิ้มแย้ม ได้แก่ จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส อันเป็นกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ซึ่งมีเหตุเพียงอาการว่าเรงในอารมณ์ที่ไม่โอฬารแห่งพระชินาสัพพทั้งหลาย ๗

บทว่า **“สพฺพถาปี”** (แม้โดยประการทั้งปวง) ได้แก่ โดยความต่างกันแห่งอกุศลวิบากจิต กุศลวิบากจิต และ กิริยาจิต ๗

บทว่า **“อฏฺฐารส”** (๑๘) ได้แก่ การกำหนดจำนวน ๗

บทว่า **“อเหตุกจิตฺตานิ”** เป็นการแสดงธรรมที่กำหนดไว้แล้ว ๗

พรรณนา ไสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ ดวง

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงจิต ๓๐ ถ้วน ด้วยอำนาจแห่งอกุศลจิต ๑๒ และอเหตุกจิต ๑๘ ดวง อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะตั้งชื่อจิตที่นอกจากจิต ๓๐ เหล่านั้น ว่า “**ไสภณะ**” จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “**ปาปาเหตุกมุตตานิ**” ดังนี้ ฯ

จิตที่พ้นจากจิตที่ชื่อว่า **ปาปะ** เพราะให้บุคคลที่ถูกตนครอบงำถึงความทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น และจากจิตที่ชื่อว่า **อเหตุกะ** ไม่มีสัมปโยคะกับเหตุ มีกำหนด ๕๙ ดวง ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๘ ดวง ฯ

อีกนัยหนึ่ง จิตทั้ง ๙๑ ดวง เพราะแบ่งโลกุตตรจิต ๘ เฉพาะดวงหนึ่ง ๆ ออกเป็นอย่างละ ๕ ดวง ๆ โดยความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน บัณฑิต ย่อมกล่าว คือ ย่อมเรียกว่า “**ไสภณะ**” เพราะนำมาซึ่งคุณอันงาม เพราะมีการนำคุณอันงามนั้นมาเป็นเหตุ และเพราะสัมปโยคะด้วยเหตุที่ไม่มีโทษมีอโลภะเหตุเป็นต้น ฯ

อธิบาย กามาวจรกุศลจิต เป็นต้น

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดง กามาวจรกุศลก่อน ต่อจากนั้นจะแสดงวิบากของกามาวจรจิต และในลำดับนั้นจึงจะแสดงกิริยาจิตที่นับเนื่องในภูมิอันเดียวกันกับวิบากจิต โดยอย่างละ ๘ ด้วยความต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร แต่ละอย่าง เพราะในบรรดาไสภณจิต ท่านยกกามาวจรจิตขึ้นแสดงก่อน และ เพราะแม้ในบรรดากามาวจรจิตเหล่านั้น กุศลจิตเป็นเบื้องต้นของ

อัปยาคตจิต ท่านจึงกล่าวคำมีอาทิว่า “**โสมนัสสสหคต**” ดังนี้ ฯ ใน
 กามาวจรจิตมีคำว่า “**โสมนัสสสหคต**” เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบ
 วิเคราะห์ เป็นต้น ดังต่อไปนี้ :-

วิเคราะห์ คำว่า ญาณ

ธรรมชาติใด ย่อมรู้ คือ ย่อมแทงตลอดธรรมตามสมควรแก่
 ภาวะของตน เพราะเหตุฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **ญาณ** ฯ คำที่
 เหลือมีคำว่า “**โสมนัสสสหคต**” เป็นต้น มีนัยตามที่กล่าวแล้วนั้น
 แหะละ ฯ

อธิบาย เหตุให้เกิดโสมนัสเป็นต้น

ในอธิการว่าด้วยกุศลจิตนี้ บัณฑิตพึงทราบ**ความที่จิต**
ประกอบด้วยโสมนัส ด้วยเหตุหลายประการเป็นต้นว่า ด้วย
 พลวสัทธา ๑, ด้วยทัสสนสมบัติ ๑, และด้วยการถึงพร้อมด้วย
 ปัจจัย (ไทยธรรม) และปฏิคาหกเป็นต้น, และพึงทราบ**ความ**
ที่จิตสัมปยุตด้วยญาณ โดยกรรมอันยังปัญญาให้เป็นไป
 พร้อม ๑, โดยความบังเกิดในโลกที่ไม่มีความเบียดเบียน ๑, โดย
 ความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ ๑, และโดยความห่างไกลกิเลส ๑, พึง
 ทราบ**ความที่จิตประกอบด้วยอุเบกขา** และ**ความที่จิตไม่ประกอบด้วย**
ด้วยญาณ โดยปริยายตรงกันข้ามแห่งเหตุที่กล่าวแล้ว พึงทราบ**ความ**
ที่จิตเป็น อสังขาริก โดย**ความที่กายและจิตสามารถ** ด้วยอำนาจ
 แห่งสัพปาเยะ มีอาวาสสัพปาเยะเป็นต้น และโดยบุพจริยาเป็นต้นว่า
 ความคุ่นที่เคยทำในบุญมีทานเป็นต้นในปางก่อน และพึงทราบ
ความที่จิตเป็น สสังขาริก โดยปริยายตรงกันข้ามแห่งเหตุที่กล่าวแล้ว ฯ

ความเกิดของ มหากุศลจิต ๘

บรรดากุศลจิต ๘ เหล่านั้น ก็ในกาลใด บุคคลใด อาศัยสมบัติ มีไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือว่า มีเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น คือหรรษาร่าเริง ทำสัมมาทิฐิที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า **“ผลแห่งทานที่ให้แล้ว มีอยู่”** ดังนี้ ให้ออกหน้า ไม่ย่อท้อ ผู้อื่นมิได้ช่วย กระตุ้น ย่อมทำบุญทั้งหลายมีการให้ทานเป็นต้น ในกาลนั้น จิต ของเขานั้นสหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๫

ก็เมื่อใด บุคคล ร่าเริงยินดีแล้ว โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ทำ สัมมาทิฐิให้ออกหน้า ท้อแท้อยู่ ด้วยอำนาจความเป็นผู้สละไม่ได้ ถูกผู้อื่นชักนำจึงทำบุญ เมื่อนั้น จิตดวงนั้นนั้นแหละของเขาเป็น สสังขาริก ๫

อนึ่ง ในกาลใด พวกเด็กยังเยาว์ ผู้เกิดความคุ้นเคย โดยเห็น การปฏิบัติของชนผู้เป็นญาติ เห็นภิกษุทั้งหลายแล้ว เกิดโสมนัส ย่อม ผลุนผลันยื่นให้ของที่อยู่ในมืออย่างใดอย่างหนึ่งในมือปฏิคาหกบ้าง ย่อมไหวบ้าง ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่พวกเด็กเหล่านั้น ๫

อนึ่ง เมื่อใด พวกเด็กเหล่านั้น ถูกพวกญาติชักนำว่า **“พวก เจ้าจงให้ จงไหว”** จึงปฏิบัติอย่างนั้น เมื่อนั้น จิตดวงที่ ๔ ย่อม บังเกิดแก่พวกเด็กเหล่านั้น ๫

อนึ่ง ในกาลใด คนใด อาศัยความไม่สมบุรณ์แห่งไทยธรรม และปฏิคาหกเป็นต้น หรือไม่มีเหตุโสมนัสอย่างอื่น ย่อมเป็นผู้เว้น โสมนัสใน ๔ อย่างข้างต้น ในกาลนั้น จิต ๔ ดวงที่เหลือ ก็สหระคต ด้วยอุเบกขาเกิดขึ้น ฉะนั้นแล ๫

อธิบาย กุศลจิตมีจำนวนมาก

ด้วย ปีศาจ ในบทว่า “อฏฐปิ” นี้ ท่านอาจารย์ ย่อม
ประมวลมาซึ่งความที่กุศลจิตมีมากมาย ด้วยสามารถแห่งบุญ มี
บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เป็นต้น ๆ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวไว้ว่า :-

ผู้ฉลาดในนัย พึงนับจิตทั้งหลาย โดยบุญวัตถุ

๑, โดยอารมณ์ ๑, โดยอธิบดี ๑, โดยกรรม ๑, และ
โดยจิตที่เลวเป็นต้น ๑ ตามลำดับ ดังนี้ ๆ

จริงอยู่ กุศลจิต ๘ เหล่านี้ เป็นจิต ๘๐ เพราะเป็นไปด้วย
อำนาจบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ โดยทำจิตแต่ละดวงให้เป็นดวงละ ๑๐ ๆ

จิต ๘๐ เหล่านี้ แต่ละดวงคุณด้วย ๖ เพราะเป็นไปใน
อารมณ์ ๖ เป็นจิต ๔๘๐ ๆ

จิต ๔๘๐ เป็นญาณวิปยุต ๒๔๐ คุณด้วยอธิบดี ๓ เป็น
จิต ๗๒๐ ญาณสัมปยุต ๒๔๐ คุณด้วยอธิบดี ๔ เป็นจิต ๙๖๐ รวม
ทั้ง ๒ เป็นจิต ๑,๖๘๐ ๆ

จิต ๑,๖๘๐ คุณด้วยกรรม ๓ คือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม
จึงเป็นจิต ๕๐๔๐ ๆ

จิต ๕๐๔๐ เอา ๓ คุณ ด้วยอำนาจแห่ง หีนจิต มัชฌิมจิต
และปณีตจิต จึงเป็น จิต ๑๕,๑๒๐ ฉะนี้แล ๆ

๖๐ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

ส่วนคำที่ท่านอาจารย์ พุทฺธทัตฺตเถระ* กล่าวว่่า :-

บัณฑิตพึงแสดงว่่า กามาวจรกุศลจิต ๑๗,๒๘๐ ดังนี้ นั้น

บัณฑิตพึงเห็นว่่า ท่านอาจารย์มิได้คำนวณ ด้วยอำนาจ
อธิบดีที่ลัดไป กล่าวไว้โดยนับอธิบดีที่ตกไปในกระแสแห่งการ
คำนวณ ๕

แต่ว่่า ความต่างกันแห่งกามาวจรจิตเหล่านั้น โดยความต่าง
แห่งกาล และเทศะ เป็นต้น ไม่สามารถจะประมาณได้ ๕

วิเคราะห์ คำว่่า กุศล มี ๓ นัย

จิต ที่ชื่อว่่า **กุศล** เพราะอรรถว่่า ยังบาปกรรมอันน่าเกลียด
ให้สะเทือนให้หวั่นไหว หรือ เบียดเบียนบาปกรรมอันน่าเกลียดให้
ถึงความสิ้นไป ๕

อีกนัยหนึ่ง จิต ที่ชื่อว่่า **กุศล** เพราะอรรถว่่า ย่อมบัน คือ ย่อม
ตัดบาปกรรมทั้งหลายที่บัณฑิตกล่าวว่่า กุสะ เพราะนอน คือเป็นไป
ในสันดาน โดยอาการอันบัณฑิตเกลียด ๕

อีกนัยหนึ่ง จิต ที่ชื่อว่่า **กุศล** เพราะอรรถว่่า อันบุคคลพึง
ถือเอา คือ พึงให้เป็นไปโดยความเป็น สหชาตะ และอุปนิสัยยะตาม

* มติของอาจารย์พุทฺธทัตฺตเถระกล่าวไว้ใน อภิธัมมวาทาร ดังนี้.-

(๑) มหากุศล ๘ คุณด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เป็น ๘๐ ๕ (๒) จิต ๘๐ คุณด้วยอารมณ์
๖ เป็น ๔๘๐ ๕ (๓) จิต ๔๘๐ คุณด้วย อธิบดี ๔ เป็น ๑,๙๒๐ ๕ (๔) จิต ๑,๙๒๐ คุณ
ด้วย กรรม ๓ เป็น ๕,๗๖๐ ๕ (๕) จิต ๕๗๖๐ คุณด้วยระดับจิต ๓ รวมเป็นจิต ๑๗,๒๘๐
ดวง ๕

ควร ด้วยญาณ คือ กุสะ หรือ ด้วยธรรมชาติมิตรัทธาเป็นต้น เพราะ
 ถากถาง เพราะกระทำใ้เบาบาง เพราะทำให้จมลงซึ่งบาปกรรม
 อันน่าเกลียด ฯ

กุศลเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **กามาวจร** และ ชื่อว่า **จิต**
 เพราะอรรถตามที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **กามาวจร**
กุศลจิต ฯ

อธิบาย สเหตุกามาวจรวิบาก ๘

ก็กามาวจรกุศลจิตเหล่านี้ ย่อมเป็นไป ด้วยสามารถแห่งบุญ
 ภิรียา ด้วยสามารถแห่งกรรมทวาร* ด้วยสามารถแห่งกรรม และ
 ด้วยสามารถแห่งอธิบดี ฉันไต่ กามาวจรวิบากย่อมไม่เป็นไป ฉันนั้น
 เพราะการไม่เป็นไปด้วยสามารถแห่งบุญภิรียามีทานเป็นต้น เพราะ
 ไม่ให้วิญญูติเกิดขึ้น เพราะไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิบากเป็นสภาพ
 และเพราะไม่ประพฤติทำฉันทะเป็นต้นให้ออกมาหน้า เพราะฉะนั้น
 บัณทิตพึงลดการนับ ด้วยอำนาจแห่งความไม่เป็นไปแห่งทาน
 เป็นต้นนั้นลง แล้วพึงประกอบด้วยความแตกต่างกันแห่งการนับ ตาม
 สมควร ฯ

สเหตุกามาวจรวิบากแม้เหล่านี้ เป็นไปกับโสมนัส และอุเบก-
 ขาตามลำดับ ด้วยอำนาจอิฐฐารมณั์ และอิฐฐุมัชฌัตตารมณั์ เป็น

* คำว่า แห่งกรรมทวาร ได้แก่ ทวารแห่งกรรมมี กายวิญญูติเป็นต้น คำว่า แห่งกรรม
 ได้แก่ เจตนา มีบุพเจตนาเป็นต้น การที่มหาวิบาก ไม่เป็นไปเหมือนมหากุศล เพราะ
 วิบากนั้น เป็นธรรมสงบกว่า มหากุศล ฯ

ญาณสัมปยุต และญาณวิปยุต ในกาลที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่ง วิบากมีปฏิสนธิเป็นต้น โดยความที่กรรมมีกำลัง และไม่มีกำลัง ใน เวลาที่เป็นไปด้วยตทาลัมพณะเป็นไปโดยควรแก่ชวณะโดยมาก และ แม้ในเวลาที่เป็นไปกับด้วยตทาลัมพณะนั้น บางครั้งก็เป็นไปโดย สมควรแก่กรรม ฯ จิตเหล่านี้ เป็นอสังขาริก และสังขาริกย่อมมี โดย ปัจจัยมีกรรมเป็นต้นตามที่ปรากฏ เว้นปิโยคะ (อุตสาหะ) ตามสมควร และสัมปิโยคะ และด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่เป็นสัปปาเยและอัสปปา เยหมีอุตุและโภชนะเป็นต้น ฯ

อธิบาย สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต

บัณฑิต พึงทราบแม้ความที่ กิริยาจิตทั้งหลายสหครตด้วย โสมนัสเป็นต้น ตามสมควรโดยนัยที่กล่าวแล้วในกามาวจรกุศลนั้น แหละ ฯ สเหตุกะศัพท์ ในคำว่า “**สเหตุกกามาวจรกุศลวิปากกิริยา จิตตานิ**” นี้ เป็นความแปลกกันที่เพ่งถึงวิบากและกิริยา เพราะกุศล เป็นสเหตุกะอย่างเดียว (ไม่เป็นอเหตุกะ ฯ) ด้วยว่า การประกอบ ความตามที่พึงได้มีอยู่ เช่นในประโยคมีอาทิว่า “ทั้งก่อนกรวดและ กระเบื้องถ้วย ทั้งฝูงปลา เที่ยวอยู่ก็มี ตั้งอยู่ก็มี กิริยาที่เที่ยว พระผู้ มีพระภาคเจ้าทรงประกอบโดยมุ่งถึงฝูงปลา เพราะก่อนกรวดและ กระเบื้องถ้วยไม่ควรแก่กิริยาที่เที่ยวไป ฯ

ประกอบความว่า กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต ฝ่ายกามา วจรสเหตุกะท่านอาจารย์ประมวลมากล่าวไว้ ๒๔ อย่าง โดยความ ต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร เพราะจิตแต่ละดวงมี ๒ อย่าง

โดยความต่างกันแห่งเวทนา จิตมี ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งญาณ และมี ๘ อย่าง โดยความต่างแห่งสังขาร ฯ

มีคำถามว่า ก็ความต่างกันแห่งเวทนาสมควรแท้ เพราะเวทนาเหล่านั้น มีสภาพต่างกัน แต่ความต่างกันแห่งญาณและสังขารเป็นอย่างไร ?

เฉลยว่า ความต่างกัน อันความมีและความไม่มีแห่งญาณและสังขารกระทำแล้ว ก็ชื่อว่าอันญาณและสังขารกระทำแล้ว เหมือนคำว่า ข้าวดี ข้าวเสีย อันฝนกระทำแล้ว เพราะความต่างกันอันญาณและสังขารที่กระทำแล้ว ชื่อว่าความต่างกันแห่งญาณและสังขาร ฉะนั้นในที่นี้ จึงไม่มีความผิดอะไร ฯ

อธิบาย สังคหคาถา

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงรวมกามาวจรจิตแม้ทั้งหมด จึงกล่าวคำมีคำว่า “กาม เตวีส” เป็นต้น ฯ

อธิบายว่า จิตในกามภพแม้โดยประการทั้งปวง ถึงมีประเภทมากมาย โดยความต่างกันแห่งปกิณณกะมีกาล ทวาร และสันดาน เป็นต้น ก็มีเพียง ๕๔ ดวงเท่านั้น โดยความต่างกันแห่งธรรมที่หยั่งลงในภายในแห่งกุศล อกุศล วิบาก และกิริยา คือ อกุศลวิบาก ๗ กุศลวิบาก ๑๖ คือ สเหตุกะ ๘ และ อเหตุกะ ๘ รวมวิบากจิต ๒๓ อย่างนี้, อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๘ รวมเป็นจิต ๒๐ ดวง, อเหตุกิริยาจิต ๓ สเหตุกิริยาจิต ๘ รวมเป็นกิริยาจิต ๑๑ ดวง

พรรณนา รูปาวจรจิต ๑๕

บัดนี้ ถึงลำดับนิทเทสุรูปาวจรจิต ที่ยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งกามาวจรจิตนั้น เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงการจำแนกรูปาวจรจิตนั้น โดยประการ ๕ อย่าง ด้วยความต่างกันแห่งการประกอบตัวของคัมภีร ทานอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า “ปฐมฌานกุศลจิต เป็นไปกับ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา” เป็นต้น ฯ

วิเคราะห์ ปฐมฌานกุศลจิตมีองค์ ๕

ปฐมฌานกุศลจิต เป็นไปไปด้วยธรรมทั้งหลายเหล่านี้คือ วิตก ๑, วิจารณ์ ๑, ปีติ ๑, สุข ๑, เอกัคคตา ๑ ซึ่งว่า เป็นไปกับวิตก, วิจารณ์, ปีติ, สุข, เอกัคคตา ฯ

วิเคราะห์ คำว่า วิตกกะ (วิตก)

บรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรม ที่ชื่อว่า วิตก เพราะอรรถว่า ตริภังค์ซึ่งอารมณ์ คือ ยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ฯ วิตกนั้นมีอันยกสัมปยุตธรรมขึ้นสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ ฯ เปรียบเหมือนบุรุษบ้านนอกบางคนอาศัยชนผู้เป็นราชวัลลภ หรือมิตรผู้เกี่ยวข้องกับพระราชา ย่อมเข้าไปสู่พระราชมณเฑียรได้ ฉันทิ จิต อาศัยวิตก ย่อมขึ้นสู่อารมณ์ได้ ฉันทิ นั้น ฯ

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น จิตที่ไม่มีวิตกจะขึ้นสู่อารมณ์ ได้อย่างไร?

เฉลยว่า จิตที่ไม่มีวิตกแม้ นั้น ก็ขึ้นสู่อารมณ์ได้ ด้วยกำลังแห่งวิตกนั้นแหละ เปรียบเหมือนบุรุษบ้านนอกคนนั้น แม้เว้นจาก

ราชวัลลภหรืออมิตรนั้น เป็นผู้ปราศจากความหวาดระแวง ย่อมเข้าไปสู่พระราชาสมณเทียรได้ เพราะความคุ่นเคย ฉันทิ จิตไม่มีวิตก ก็ฉันทินั้น แม้เว้นวิตกเสียก็ขึ้นสู่อารมณได้ เพราะความคุ่นเคย ฯ

ก็ที่ชื่อว่า **ความคุ่นเคย** ในที่นี้ ได้แก่ การอบรมจิต (จิตตภาวนา) ที่บังเกิดแล้วด้วยอำนาจเป็นไปเนื่อง ๆ ในสันดานแห่งจิตที่มีวิตก ฯ อีกอย่างหนึ่ง ปัญจวิญญาณแม้ไม่มีวิตก ก็ขึ้นสู่อารมณได้ด้วยกำลังแห่งวัตถุกับอารมณกระทบกัน และหุติยฌานเป็นต้น ย่อมขึ้นสู่อารมณได้ ด้วยกำลังแห่งภาวนาเบื้องต้น ฯ

วิเคราะห์ คำว่า วิจาร

ธรรม ที่ชื่อว่า **วิจาร** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเที่ยวไปในอารมณ แห่งจิต ฯ วิจารนั้น มีอันคล้ายอารมณ เป็นลักษณะ ฯ จริงอย่างนั้นวิจารนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิบายว่า “**อนุสนฺธานตา**” แปลว่า ความสืบต่อ ฯ

อธิบาย ความเป็นไปแห่งวิตก กับวิจาร

บรรดาวิตก และวิจารนี้ วิตก ยังจิตให้ตกถึงก่อน ดุจเสียงเคาะระฆังที่แรก ด้วยอรรถว่า หยาบกว่า วิจาร และด้วยอรรถว่า ไปก่อนวิจารนั้นนั่นแล, ความพิจารณาชื่อว่า **วิจาร** ดุจเสียงครวญแห่งระฆัง ฯ

อนึ่ง วิตก มีอันแผ่ไป มีความยังจิตให้ดิ้นรน ดุจการกระพือปีกแห่งนกที่ต้องการจะบินไปในอากาศ และดุจการบ่ายหน้าไผลงสู่ดอกปทุม แห่งภมรที่มีใจติดพันอยู่ที่กลี้นฉะนั้น ฯ วิจาร มีความ

๖๖ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

เป็นไปสงบ มีไหว้ความไหว้ตัวอย่างแรงของจิต ดุจการกางปีก แห่งนกที่บินไปแล้วในอากาศ และดุจการบินวนเบื่องบนดอกปทุม แห่งภมรที่ป้ายหน้าสู่ดอกปทุมเผลงแล้วฉะนั้น ฯ

วิเคราะห์ คำว่า ปิติ

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **ปิติ** เพราะอรรถว่า ยังกายและจิตให้เอบอิม คือ ให้ชุ่มชื้น หรือให้เจริญ ฯ ปิตินั้น มีความเอบอิม เป็นลักษณะ อธิบายว่า มีการรับอารมณ์ได้ โดยสบาย เป็นลักษณะ ฯ

วิเคราะห์ คำว่า สุข

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **สุข** เพราะอรรถว่า ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เกิดความสบาย ฯ สุขนั้น มีอันเสวยอิฏฐารมณ์ เป็นลักษณะ ดุจพระราชาทรงโปรดปรานรสแห่งโภชนะอันดี ฉะนั้น ฯ

อธิบาย ความต่างกันแห่งปิติ กับ สุข

บรรดาปิติและสุขเหล่านั้น ความแตกต่างแห่งปิติ ปรากฏในการได้อารมณ์ ดุจปิติแห่งบุคคลผู้ลำบากในทางกันดาร เพราะเห็นน้ำที่ชายป่าเป็นต้น ฉะนั้น, ความต่างกันแห่งสุขปรากฏ ในการเสวยอารมณ์ตามที่ได้แล้ว ดุจความสุขในการที่ได้ดื่ม น้ำตามที่ได้พบแล้วเป็นต้น แห่งบุคคลผู้ลำบากในการเดินทางกันดารนั้น ฯ

วิเคราะห์ คำว่า เอกัคคตา

จิต ที่ชื่อว่า **เอกัคคะ** เพราะอรรถว่า มีอารมณ์เลิศอย่างเดียว เพราะไม่มีความพุ่งชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ, ภาวะแห่งจิตมีอารมณ์

เลิศอย่างเดียวนั้น ชื่อว่า เอกัคคตา ได้แก่ สมาธิฯ สมาธินั้น มีอันไม่
 พุ้งซ่าน เป็นลักษณะ ฯ จริงอยู่ จิตที่สัมปยุตด้วยสมาธินั้น ย่อม
 เป็นจิตไม่พุ้งซ่านฯ

วิเคราะห์ คำว่า ปฐมฌาน

ธรรมชาติ ชื่อว่า **ปฐมฌาน** เพราะอรรถว่า ที่ชื่อว่า **ปฐม**
 เพราะเป็นเบื้องต้นตามลำดับแห่งเทศนา และเพราะลำดับแห่งการ
 เกิดขึ้น, ที่ชื่อว่า **ฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ และเพราะการเผา
 ธรรมที่เป็นข้าศึก ได้แก่ องค์ฌาน ๕ มีวิตกเป็นต้นฯ

จริงอยู่ เพราะความประชุมแห่งองค์ฌานนั้นแหละ จึงมี
 โวหารว่า ฌาน ดูจากรเรียกว่า รถ ในเพราะการประชุมแห่งส่วน มี
 กงเป็นต้นฯ จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า
 วิตก วิจาร์ ปิติ สุข จิตเตกัคคตา ชื่อว่า **ฌานฯ กุศลจิต** ที่สัมปยุต
 ด้วยปฐมฌาน ชื่อว่า **ปฐมฌานกุศลจิต** ฯ

มีคำท้วงว่า เพราะเหตุไร เมื่อสัมปยุตธรรมมีผัสสะเป็นต้น แม้
 อย่างอื่นก็มีอยู่ ธรรม ๕ เหล่านี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
 ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌาน ๕ ฯ

ข้าพเจ้าจะเฉลยฯ ธรรมทั้ง ๕ นี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ตรัสไว้ ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌาน เพราะมีกิจ คือ การเข้าไปเพ่ง และ
 เพราะเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่นิรวรณมีกามฉันทะ เป็นต้นฯ จริงอยู่
วิตกยกจิตขึ้นในอารมณ์ **วิจาร์** ย่อมตามผูกจิตไว้ในอารมณ์ **ปิติ**
 ย่อมทำความเอิบอิ่ม **และสุข** ย่อมทำความเจริญแก่จิตนั้น ในกาล

นั่น **เอกัคคตา** อันความยกขึ้น, ความตามผูก, ความเอิบอ้อม, และความเจริญเหล่านี้ ส่งเสริมแล้วยังจิตนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรมให้เป็นไปตามตน โดยกิจ คือ การตั้งไว้โดยชอบ ย่อมตั้งจิตนั้นไว้ในเอกัคคตารมณฺ์เสมอ และโดยชอบ คือ ตั้งจิตนั้นไว้เสมอ ด้วยอำนาจแห่งความเสมอกันของอินทรีย์ และตั้งไว้โดยชอบ โดยไม่มีความหตุและฟุ้งซ่าน เพราะธรรมที่เป็นปฏิปักษ์อยู่ห่างไกล ด้วยประการที่กล่าวมานี้ สัมปยุตธรรม ๕ มีวิตกเป็นต้นเหล่านี้จึงมีกิจ เข้าไปเพงเป็นแผนก ๆ

ธรรม ๕ เป็นปฏิปักษ์ ต่อ นีวรณ ๕

แต่ ในความเป็นปฏิปักษ์ต่อนีวรณ มีกามฉันทะเป็นต้น ฟังทราบดังต่อไปนี้ :-

สมาธิ เป็นปฏิปักษ์ต่อ **กามฉันทะ** เพราะเป็นข้าศึกโดยตรง ต่อตัณหาเป็นเหตุตั้งความปรารถนา คือ ราคะ ฯ จริงอยู่ การตั้งมั่นของจิตที่ถูกรมณฺ์ต่าง ๆ เล้าโลมแล้ววกวนอยู่ด้วยอำนาจกามฉันทะ ย่อมตั้งมั่นได้เพราะเอกัคคตาฯ **ปิติ** เป็นปฏิปักษ์ **ต่อพยาบาท** เพราะความปราโมช เป็นภาวะของตนฯ **วิตก** เป็นปฏิปักษ์ **ต่อ ถินมิทธะ** เพราะเป็นไปพร้อมกับแผ่ไป ด้วยอำนาจการตรึกโดยแยบคาย ฯ **สุข** เป็นปฏิปักษ์ **ต่ออุทธัจจะกุกกุจจะ** ซึ่งมีความไม่สงบ และมีความเดือดร้อนในกายเป็นภาวะของตน เพราะสุขมีการเข้าไปสงบและมีความเย็นเป็นสภาพ ฯ **วิจาร์** เป็นปฏิปักษ์ **ต่อวิจิกิจจา** เพราะวิจาร์มีสภาพเช่นกับปัญญา ด้วยอำนาจคลุกเคล้าในอรมณฺ์ ฯ

ธรรม ๕ เหล่านี้แล ท่านกำหนดไว้ โดยความเป็นองค์แห่ง
 ฌาน ๕ เพราะมีกิจ คือการเข้าไปเพ่ง และเพราะเป็นปฏิบัติ
 โดยตรงต่อนิวรรณ์มีกามฉันทะเป็นต้นฯ เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์
 ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :-

เมื่อธรรมอื่นมีผัสสะเป็นต้น แม้มีอยู่
 ท่านก็กำหนดเอาธรรม ๕ อย่างเท่านั้นว่า
 เป็นฌาน เพราะมีกิจ คือ การเข้าไปเพ่ง
 และเพราะเป็นปฏิบัติต่อนิวรรณ์มีกาม
 ฉันทะ เป็นต้น ดังนี้ ฯ

อธิบาย อุเบกขา รวมอยู่ในสุข

บัณฑิตพึงเห็นว่า ก็ในธรรม ๕ เหล่านี้ อุเบกขา ซึ่งอยู่ภายใน
 ในสุขนั้นแหละ เพราะความที่อุเบกขานั้นมีความเป็นไปสงบเป็น
 ภาวะของตน เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า
 “อุเบกขา ท่านกล่าวว่าสุขเหมือนกัน เพราะมีความเป็นไปสงบ” ดังนี้ฯ

ก็ความวิเศษแห่งฌานนั้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ มีองค์แห่ง
 การละเป็นต้น จักมีแจ้งข้างหน้า (ในปริจเฉทที่ ๙) ฯ ความพิเศษ
 ที่ได้อยู่ แม้ในจิตที่เป็น อนุปาวจร และโลกุตตระ จักมีแจ้งข้างหน้า
 เหมือนกัน ฯ

อธิบาย ฐปาวจร ไม่มี สังขารเภทะ

ถามว่า เพราะ เหตุไร ในฐปาวจรกุศลนี้ ท่านอาจารย์ จึงไม่
 ถือเอาความต่างกันแห่งสังขาร ดุจในกามาวจรกุศลเล่า ด้วยว่า แม้

๓๐ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

รูปาวจรกุศลนี้ ที่พระโยคาวจร ได้ด้วยอำนาจการประกอบสมณะ
อย่างเดียว ก็อาจเรียกได้ว่า **สสังขาริก** ที่ได้ด้วยอำนาจการบรรลุมรรค
ก็อาจเรียกได้ว่า **อสังขาริก** มีใช่หรือ?

แก้วว่า รูปาวจรกุศลนี้ ไม่อาจเรียกได้อย่างนั้น เพราะฌาน
ที่ได้โดยกำลังมรรค ด้วยอำนาจการบรรลุมรรค เกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจ
บริกรรมอย่างเดียวในกาลต่อมา ฉะนั้นจึงไม่อาจเรียกว่า
อสังขาริก เพราะฌานแม่ทั้งหมด เว้น เสียจากการปรุงแต่งเบื้องต้น
ต้นกล่าวคือ บริกรรม เกิดขึ้นด้วยอำนาจความตั้งใจเดิมอย่างเดียวไม่
ได้ ทั้งไม่อาจเรียกว่า **สสังขาริก** เพราะเว้นเสียจากความตั้งใจเดิม
เกิดขึ้นด้วยการปรุงแต่ง คือบริกรรมอย่างเดียวเท่านั้น ก็ไม่ได้ ๕

อีกนัยหนึ่ง แก้วว่า ฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการปรุงแต่งใน
เบื้องต้นเท่านั้นเป็นอสังขาริกในบางครั้งก็ไม่ได้เพราะเหตุนี้ ท่าน
อาจารย์ จึงไม่เรียกว่า **อสังขาริก** และไม่เรียกว่า **สสังขาริก** เพราะ
ไม่มีความเป็นไปที่ต่างกัน ๕

ปี ศัพท์ในอธิการนี้ แสดงกุศลโดยพิศดาร

ก็ด้วย ปี ศัพท์ ในบทว่า “**ปญจปี**” นี้ ท่านรวบรวมนัย
อันต่างด้วยนัย มีอาทิอย่างนี้ คือ :-

๑. สุทธิกนวกนัย* (นวกนัยล้วน) ด้วยอำนาจจตุกกนัย และ
ปัญจกนัย

* สุทธิกนวกนัย คือ ฌานโดยจตุกกนัย และปัญจกนัย รวมเป็น ๙ เรียกว่า นวกนัย

๒. นวกนัย ๔ หมวดเพราะท่านแสดงประกอบนวกนัยล้วนนั้น ด้วยหมวด ๔ แห่ง ปฏิปทา คือ ด้วยสามารถแห่ง :-

- ๒.๑ ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา
- ๒.๒ ทุกขาปฏิปทา ชิปปาภิญญา
- ๒.๓ สุखाปฏิปทา ทันธาภิญญา
- ๒.๔ สุखाปฏิปทา ชิปปาภิญญา

๓. นวกนัยอีก ๔ หมวด เพราะท่านประกอบด้วยหมวด ๔ แห่งอารมณ์ คือ :-

- ๓.๑ ฌานเป็นปริตตะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ^(๑)
- ๓.๒ ฌานเป็นปริตตะ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ
- ๓.๓ ฌานเป็นอัปปมาณะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ
- ๓.๔ ฌานเป็นอัปปมาณะ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ

๔. นวกนัย ๑๖ หมวด ด้วยอำนาจแห่งนัยที่เจืออารมณ์ กับ ปฏิปทา โดยนัยมีอาทิว่า :-^(๒) ฌานเป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา เป็นปริตตะมีอารมณ์เป็นปริตตะ ๑, ฌานเป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา เป็นปริตตะ มีอารมณ์เป็น อัปปมาณะดังนี้ เป็นต้น รวมเป็น นวกนัย ๒๕ ดังนี้ ฯ

(๑) ฌานเป็นปริตตะ คือฌานมีกำลังเล็กน้อย มีอารมณ์เป็นปริตตะ คือมีอารมณ์เล็กน้อย ส่วน อารมณ์เป็นอัปปมาณะ คือ อารมณ์ไม่มีประมาณ ฯ

(๒) ธรรมสังคณี ข้อ ๑๗๖ ฯ

อธิบาย รูปาวจรวิปากจิต

วิปาก อันฉานวิเศษให้บังเกิดแล้ว เป็นเช่นกับฉานนั้น ๆ นั้นแหละ โดยส่วนเดียวกันเพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงจำแนกวิปากเช่นเดียวกันกับฉานนั้นแลฯ จริงอยู่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกุศลจิตไว้แม้ในนิเทศแห่งวิปากจิต ก็เพื่อแสดง อรรถะนี้เท่านั้น แล้วจึงทรงจำแนกมหัคคตโลกุตตรวิปากไว้ ในลำดับแห่งกุศลจิตนั้นฯ

อธิบาย สังคหคาถา

รูปาวจรจิต ๕ อย่าง คือ โดยส่วน ๕ ได้แก่ ประกอบด้วยองค์ ๕, ประกอบด้วยองค์ ๔, ประกอบด้วยองค์ ๓, ประกอบด้วยองค์ ๒ และประกอบด้วยองค์ ๒ อีก โดยความต่างแห่งฉาน คือ โดยความต่างกันแห่งสัมปโยคะ ด้วยองค์ฉาน ๕, ๔, ๓, ๒ และ ๒ อีกฯ อธิบายว่า รูปาวจรจิตนั้น พึงเป็น ๑๕ อย่าง เพราะประเภทแห่งกุศล, วิปาก และกิริยา มีอย่างละ ๕ โดยไม่แปลกกัน แลฯ

จบ รูปาวจรจิต ๑๕

พรรณนา อรูปาวจรจิต ๑๒

บัดนี้ ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงการจำแนก อรูปาวจร เป็น ๔ อย่าง โดยความต่างกันแห่งอารมณ์ จึงกล่าวคำว่า “**อากาसानุบายตน**” เป็นต้น

วิเคราะห์ อากาสนัญจายตนะ

พึงทราบวิเคราะห์ในคำว่า “อากาสนัญจายตนะ” นั้น ดังต่อไปนี้ :-

อากาศ ชื่อว่า **อนันตะ** เพราะอรรถว่า อากาศนั้น ไม่มีที่สุด เพราะเว้นจากที่สุดมี อุปาทะ เป็นต้นฯ อากาศนั้นด้วย ไม่มีที่สุด ด้วยเพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อากาสนันตะ** ได้แก่ กสิณุคฆาภิมาภาส (อากาศที่เพิกกสิณ) ฯ ก็เมื่อควรกล่าวว่่า “**อนนตาทาส**” ท่านก็กล่าวว่่า “**อากาสนนต**” ด้วยอำนาจการเรียงบทวิเสสนะไว้ข้างหลัง ดุจในประโยคว่า อคฺยาหิตโต (ไฟอันบุคคลบูชาแล้ว) เป็นต้น อากาสนันตะนั้นแหละ ชื่อว่า **อากาสนัญจ** ด้วยอำนาจการปัจจัยลงในอรรถของตน ฯ

อากาสนัญจจะนั้นแหละ เป็น อายตนะ (เป็นที่เกิด) แห่ง ฌานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม โดยอรรถว่า เป็นที่ตั้งอยู่ ดุจที่อยู่แห่งเทวดา ของพวกเทพ เพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึงชื่อว่า **อากาสนัญจายตนะ** ฯ ในอากาสนัญจายตนะนั้น แม้รูปฌานที่ ๑ ยังไม่ถึงอัปปนา ท่านอาจารย์ก็กล่าวว่่า อากาสนัญจายตนะ ใน อรูปฌานนี้ดุจฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่่า ปฐมวิกสิณ ณะนั้น ฯ

อีกนัยหนึ่ง ฌาน ที่ชื่อว่า **อากาสนัญจายตนะ** เพราะอรรถว่่า มีอากาศไม่มีที่สุดเป็น อายตนะ (คือเป็นที่เกิด) ฯ กุศลจิตที่สัมปยุตด้วยอากาสนัญจายตนฌานนั้น ชื่อว่า **อากาสนัญจายต-กุศลจิต** ฯ

วิเคราะห์ วิญญาณัญจายตนะ

วิญญาณนันทันแหละ ไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณนันทันตะ ได้แก่ ปฐมอรูปวิญญาณฯ แท้จริง ปฐมอรูปวิญญาณนันทัน แม้มีที่สุดมี อุปาทะเป็นต้น ท่านก็เรียกว่า อนันตะ (หาที่สุดมิได้) เพราะเป็นไปในอากาศอันหาที่สุดมิได้ และเพราะภาวนาที่ปรารภตนเป็นไปไม่ถือเอาที่สุดมีอุปาทะเป็นต้น เป็นไปด้วยอำนาจการแผ่ไป โดยไม่มีที่สุดฯ วิญญาณนันทันแหละ ชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ เพราะกระทำการ รัสสะ อาอักษร และลป น อักษร ฯ

อนึ่ง วิญญาณอันบุคคลพึงถึง คือ พึงบรรลุ ด้วยอรูปวิญญาณที่ ๒ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะฯ วิญญาณัญจายตนะนันทันแหละ เป็นอายตนะ (เป็นที่เกิด) แห่งอรูปฌานที่ ๒ เพราะเป็นที่ตั้งอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะฯ คำที่เหลือ เหมือนกับคำมีในก่อน แลฯ

วิเคราะห์ อากิญจัญญายตนะ

ปฐมอรูปวิญญาณนันทัน ชื่อว่า อกิญจนะ เพราะอรรถว่า ไม่มีอะไร ๆ แม้เล็กน้อย โดยที่สุดแม้สักว่า ภังคะ ที่เหลือฯ ภาวะแห่ง อกิญจนะนันทัน ชื่อว่า อากิญจัญญะ ได้แก่ ความไม่มี แห่งอรูปวิญญาณที่หนึ่งฯ คำว่า “ตเทว อายตน์” เป็นต้น เหมือนกับคำก่อนฯ

วิเคราะห์ เนวสัณญานาสัญญายตนะ

อรูปฌานที่ ๔ ชื่อว่า เนวสัณญานาสัญญายตนะ เพราะ

อรรถว่า อรูปฌานที่ ๔ นั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา คือสัญญาไม่มีก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีสัญญาหยาบและ เพราะความที่สัญญาละเอียด มีอยู่ แต่เพราะทำการที่หยาบ ท่าน อาจารย์จึงกล่าว ว่า **เนวสัญญานาสัญญัง** ดังนี้ เนวสัญญานาสัญญัง นั้นแหละ เป็นอายตนะ เพราะนับเนื่องในมนายตนะ และธัมมายตนะ เหตุนั้น จึงชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** ๕

อีกนัยหนึ่ง สัญญานั้นแล ไม่ชื่อว่า เป็นสัญญาทีเดียว เพราะ ไม่มีกิจแห่งสัญญาที่ปรากฏ กล่าวคือ การถึงความเป็นอารมณ์แห่ง วิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่าย และจะชื่อว่า ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เพราะมีอยู่โดยความเป็นของละเอียดที่เหลือจากสังขาร ดุจเตโชธาตุ ในน้ำร้อน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญา** เนวสัญญานาสัญญานั้นแหละ ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะเป็นปัจจัย มีนิสสยปัจจัยเป็นต้นแห่งฌานนี้ พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม เพราะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** ๕

ก็ในอรูปฌานที่ ๔ นี้ การเข้าไปกำหนดฌานด้วยอำนาจ แห่งสัญญาเป็นเพียงตัวอย่าง แม้สัมปยุตธรรม ๒๙ มีเวทนาเป็นต้น ในฌานนั้น ก็ชื่อว่า เนวเวทนานาเวทนาเป็นต้นเหมือนกันแล ๕ กุศลจิต ที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ ชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต** ๕

ปศุพัทโนที่นี้ แสดงกุศลโดยพิสดาร

ก็ด้วย ปิ ศุพัท โนบทว่า “**จตุตทาโรปิ**” นี้ ท่านอาจารย์ ย่อม

๓๖ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

รวมเทศนา ๑๖ ครั้ง ด้วยอำนาจแห่งนัยที่ระคนกัน ด้วยอารมณ์กับ
ปฏิบัติ และความต่างกันแห่งนัยแม่อื่น ที่มาแล้วในพระบาลี
ฉัมมสังคณี เกิดๆ

อธิบาย สังคหคาถา

อรูปาวจรจิต มี ๔ อย่าง โดยความต่างกันแห่งอารมณ์ทั้ง
หลาย คือ โคจร ๔ อย่าง มีอากาศเป็นต้น ที่จะพึงก้าวล่วง และที่
จะพึงยึด (ห่วงเหนี่ยว) กล่าวคือ กสิณ, อากาศ, วิญญาณ และ
ความไม่มีวิญญาณนั้นๆ

จริงอยู่ อรูปาวจรจิตนั้น ก้าวล่วงกสิณนิमितที่เป็นอารมณ์
แห่งปัญจฌานแล้วยึดอากาศที่ได้แล้วด้วยการเพิกกสิณนิमितนั้นแล้ว
ล่วงอากาศเมื่อนั้น ห่วงเอาวิญญาณที่เป็นไปในอากาศนั้น ล่วง
วิญญาณนั้น แล้วห่วงเอาอากิญจภาวะซึ่งเป็นธรรมชาติไม่มี
อรูปวิญญาณที่หนึ่งนั้น แล้วล่วงนัตติภาวะเมื่อนั้น ห่วงเอาอรูปวิ
ญญาณที่ ๓ ที่เป็นไปในนัตติภาวะนั้น เป็นไปตามลำดับ แต่ไม่ถือ
เอาอารมณ์แม่แห่งฌานต้นๆ ด้วยอำนาจแห่งอันก้าวล่วงองค์ต้นๆ
ดุจรูปาวจรกุศลๆ ด้วยเหตุนี้ พระอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :-

อรูปสมาบัติ แม่ทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมมี
โดยการก้าวล่วงอารมณ์ นักปราชญ์ทั้ง
หลายไม่ประสงค์เอาการก้าวล่วงองค์แห่ง
อรูปสมาบัติเหล่านี้ ดังนี้ ฯ

จบ อรูปาวจรจิต ฯ

พรรณนา โลกุตตรจิต

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงจำแนกโลกุตตรกุศล ๔ อย่าง เพราะประกอบด้วยมรรค ๔ และจำแนกผล ๔ อย่าง เพราะเป็นไปตามสมควรแก่โลกุตตรกุศลนั้น จึงกล่าวคำว่า “**โสดาปัตติมคค์**” เป็นต้นฯ

วิเคราะห์ โสดาปัตติมรรคจิต

มรรคมืองค์ ๘ อันประเสริฐ บัณฑิตเรียกว่า **โสดะ** เพราะไหลไปอาศัยพระนิพพาน คือ เพราะการเข้าถึงพระนิพพาน หรือว่า เพราะเป็นเช่นกับกระแส น้ำ โดยความที่โน้มไปสู่มหาสมุทร คือ พระนิพพานฯ การบรรลุครั้งแรก คือ การถึง การบรรลุมรรคนั้นแต่แรก ได้แก่ การสมาคมครั้งแรกของมรรคนั้น ชื่อว่า **โสดาปัตติ** เพราะอา อุปสรรค เป็นไปในกรกระทำที่แรก ฯ ธรรม ที่ชื่อว่า **มรรค** เพราะอรรถว่า แสวงหาพระนิพพาน หรือผู้ต้องการพระนิพพาน แสวงหา หรือว่า ฆ่ากิเลสทั้งหลาย ไปสู่พระนิพพานฯ จิตที่สัมปยุต ด้วยมรรคนั้น ชื่อว่า **มรรคจิต**, มรรคจิตที่บุคคลได้โดยการถึงกระแสครั้งแรก ชื่อว่า **โสดาปัตติมรรคจิต**ฯ

อีกอย่างหนึ่ง บุคคล ชื่อว่า **โสดาปัตติ** เพราะอรรถว่า มีการถึงกระแสอริยมรรคคราวแรกฯ มรรคของบุคคลผู้ถึงกระแสนั้น ชื่อว่า **โสดาปัตติมรรค**ฯ จิตที่สัมปยุต ด้วยโสดาปัตติมรรคนั้น ชื่อว่า **โสดาปัตติมรรคจิต**ฯ

วิเคราะห์ สกทาคามีมรรคจิต

บุคคลใด ย่อมมาสู่มนุษยโลกนี้ ครั้งเดียว คือ คราวเดียว ด้วยอำนาจปฏิสนธิ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า **สกทาคามี**ได้แก่ ผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผลฯ

พระสกทาคามี ๕ จำพวก

บรรดาพระสกทาคามี ๕ จำพวก คือ :-

๑. บุคคลที่บรรลุนิพพานเป็นพระสกทาคามี ในมนุษยโลกนี้ แล้วปรินิพพานในมนุษยโลกนี้ ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุฯ
๒. บุคคล ที่บรรลุนิพพานในเทวโลกนั้นแล้ว ปรินิพพานในเทวโลกนั้นๆ
๓. บุคคล ที่บรรลุนิพพานในมนุษยโลกนี้แล้ว ปรินิพพานในเทวโลกนั้นๆ
๔. บุคคล ที่บรรลุนิพพานในเทวโลกนั้นแล้ว ปรินิพพานในมนุษยโลกนี้
๕. บุคคล ที่บรรลุนิพพานในมนุษยโลกนี้แล้วเกิดในเทวโลกนั้น ปรินิพพานในมนุษยโลกนี้ พระสกทาคามีที่ ๕ ท่านประสงค์เอาในที่นี้

จริงอยู่ พระสกทาคามีจำพวกหลังนี้ ไปจากมนุษยโลกนี้ แล้วกลับมาปฏิสนธิในมนุษยโลกนี้ อีกครั้งเดียวฯ มรรคจิตของพระสกทาคามีนั้น ชื่อว่า **สกทาคามีมรรคจิต**ฯ พระอรหันต์ผู้ตั้งอยู่ในผลเท่านั้น ชื่อว่า **พระสกทาคามี** เพราะผู้มีความพร้อมเพรียงด้วย

มรรค ไม่มีการมาด้วยอำนาจปฏิสนธิอย่างนั้นแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
มรรคที่เกิดก่อนซึ่งเป็นเหตุแห่งผลนั้น ท่านเรียกว่า สกทาคามิมรรค
ให้พิเศษโดยพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลเพื่อแยกจากมรรคอื่น ๆ
อนาคามิมรรคก็อย่างนั้นเหมือนกันฯ จิต ที่สัมปยุต ด้วยสกทาคามิ
มรรค ชื่อว่า **สกทาคามิมรรคจิต**ฯ

วิเคราะห์ อนาคามิมรรคจิต

บุคคล ชื่อว่า **อนาคามี** เพราะอรรถว่า ไม่มาสู่กามธาตุนี้
ด้วยอำนาจปฏิสนธิฯ มรรคของพระอนาคามีนั่น ชื่อว่า **อนาคามิ-**
มรรคฯ จิตที่สัมปยุต ด้วยอนาคามิมรรคนั้น ชื่อว่า **อนาคามิ-**
มรรคจิตฯ

วิเคราะห์ อรหัตตมรรคจิต

บุคคลใด ย่อมควรซึ่งการบูชาพิเศษ เพราะเป็นพระทักษิณัย-
บุคคลผู้เลิศ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า **พระอรหันต์**ฯ อีกอย่าง
หนึ่ง ชื่อว่า **พระอรหันต์** เพราะอรรถว่า กำจัดข้าศึกคือกิเลส หรือ
ทำลายกำแพงสังสารจักร คือ กิเลส ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **พระ**
อรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาปได้แก่ พระอริยบุคคลที่ ๘
ฯ ภาวะแห่งพระอรหันต์นั้น ชื่อว่า **พระอรหัต**ฯ คำว่า “**อรหตุ**”
นี้ เป็นชื่อแห่งผลที่ ๔ ฯ มรรคที่เป็นเหตุมาแห่งผลนั้น ชื่อว่า
อรหัตตมรรค จิตที่สัมปยุตด้วยอรหัตตมรรคนั้น ชื่อว่า **อรหัตต-**
มรรคจิตฯ

อธิบาย นัยแห่งมรรค ๔ โดยพิสดาร

ด้วย ปี ศัพท์ ท่านอาจารย์ รวบรวมนัยของมรรค ๔ มี ๔๐๐๐ นัย ด้วยอำนาจมรรคละ ๑๐๐๐ นัย มีการจำแนก ที่มาในสังขวิภังค์บ้าง ความที่โสดาปัตติมรรคมีนัยเป็นอเนกประการตามนัยที่กล่าวแล้วบ้าง

ในคำว่า “นยสทสฺสวเสน” นั้น มีการแสดงมรรค ๑๐๐๐ นัย ดังต่อไปนี้

คือ แสดงอย่างไร?

โสดาปัตติมรรคก่อน พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงจำแนกมรรค โดยชื่อของฌานอย่างเดียวเป็น ๒ อย่าง^(๑) คือ สุญญตะ และอัปปนิตตะ ไม่ถือเอาความต่างกันแห่งปฏิปทาก่อน แล้วทรงประกอบปฏิปทา ๔ หมวด แต่ละอย่างจำแนกออกเป็นอย่างละ ๔ อีก รวมจำแนกโดยชื่อแห่งฌานได้ ๑๐ อย่าง ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ทรงจำแนกโดยอาการอย่างละ ๑๐ โดยชื่อแห่งมรรค^(๒) สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ สัจจะ สมณะ วิปัสสนาธรรม ชั้นธ อายตนะ ธาตุ อาหาร ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต และด้วยอำนาจแห่งบุคคลผู้จะตรัสรู้ได้ โดยอาการ

(๑) ในธรรมสังคณี ข้อ ๒๖๕ แสดงฌานไว้ ๒ คือ สุญญตะและอัปปนิตตะเท่านั้น แต่ในพระสูตรแสดงอนิมิตตะด้วย

(๒) ในธัมมสังคณี ข้อ ๒๖๙ แสดงมรรค และสติปัฏฐานเป็นต้นมีผิดจากที่นี้บางตอน

นั้น ๆ เพราะฉะนั้น ในฐาน ๒๐ คือ ด้วยอำนาจมาน ๑๐ ด้วยอำนาจแห่งมรรคเป็นต้น ฐานละ ๑๐ นัย รวมเป็น ๒๐๐ นัย, ๒๐๐ นัยนั้น ประกอบกับอธิบดี ๔ อีก แจกออกไปอย่างละ ๔ ด้วยอาการอย่างนี้ นัยที่ไม่เจือด้วยอธิบดี ๒๐๐ นัย ที่เจือด้วย อธิบดี ๘๐๐ นัย เพราะฉะนั้น ในไสดาปัตติมรรค ย่อมมี ๑๐๐๐ นัย ด้วยประการฉะนี้

ในสภาคามิมรรคเป็นต้น ก็เหมือนกัน

วิเคราะห์ ไสดาปัตติผลจิต เป็นต้น

ผลจิต คือ จิตที่เป็นวิบาก ที่บุคคลได้โดยบรรลุมรรคครั้งแรก หรือของบุคคลผู้ถึงกระแส ชื่อว่า **ไสดาปัตติผลจิต** ฯ จิตที่เป็นผลนั้น และเป็นพระอรหันต์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อรหันต์ตผลจิต** ฯ

อธิบาย สังคหคาถา

คาถาว่า **จตุมคคบุปเปเทน** เป็นต้น มีอธิบายว่า **โลกุตตรจิต** ที่บัญญัติเรียกว่า **อนุตตระ** เพราะไม่มีจิตที่ยิ่งไปกว่าตน ท่านกล่าวไว้ ๘ ประการ อย่างนี้ คือ โลกุตตรกุศล กล่าวคือ มรรค ๔ มี ๔ อย่าง โดยความต่างกันแห่งสัมปโยคะของอัฐฐังคิกมรรค ๔ มีไสดาปัตติมรรคเป็นต้น ด้วยสามารถละสังโยชน์ได้อย่างนี้ คือ :-

ไสดาปัตติมรรค ละ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส โดยไม่เหลือ

สภาคามิมรรค ละ กามราคะ พยาบาท โดยทำให้เบาบาง
อนาคามิมรรค ละ กามราคะ พยาบาทเหล่านั้น โดยไม่เหลือ

๘๒ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

อรหัตตมรรค ละ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา โดยไม่เหลือเพราะความที่อินทรีย์ทั้งหลายมีความสามารถต่างกัน โดยความต่างกันแห่งอินทรีย์ ที่ไม่แก่กล้า แก่กล้า แก่กล้ากว่า และแก่กล้าที่สุด หนึ่ง โลกุตตรวิบากก็มี ๔ อย่าง โดยสมการแก่บุคคลนั้น เพราะเป็นผลแห่งบุคคลนั้นนั่นแล* ๫

อธิบาย โลกุตตระ ไม่มีกิริยาจิต

ก็เพราะอนุตตรจิต ที่เป็นกิริยาจิตไม่มี บัณฑิตจึงไม่กล่าวว่ามี ๑๒ อย่างๆ

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร โลกุตตรกิริยาจิตนั้น จึงไม่มี ๫

แก้ว่า เพราะมรรคเป็นไปเพียงขณะจิตเดียวๆ

จริงอยู่ ถ้ามรรคจิตจะพึงบังเกิดขึ้นบ่อย ๆ ได้ไซ้ ในกาลนั้น บัณฑิตอาจจะกล่าวมรรคจิตนั้นว่า เป็นกิริยาจิต เพราะเกิดแก่พระอรหันต์ๆ แต่มรรคจิตที่เคยเกิดแล้วนั้น จะไม่เกิดขึ้นแก่พระเสขะ หรือ พระอเสขะอีกเลย เพราะไม่มีกิจที่ต้องทำ เพราะมรรคจิตเกิดได้ด้วยอำนาจการตัดกิเลสอย่างเดียว และเป็นไปครั้งเดียวเท่านั้น ก็ให้สำเร็จความไม่เป็นไปแห่งกิเลสนั้น ๆ โดยสิ้นเชิง ดุจการกำจัดต้นไม้เป็นต้นพร้อมทั้งรากเหง้า อันอนินบาตให้สำเร็จแล้วฉะนั้น และเพราะผลสมาบัติเท่านั้นเป็นไป ด้วยสามารถ มีพระนิพพานเป็น

* ในอัฐสาลินี แสดงการประหารกิเลส โดยลำดับแห่งมรรคบ้าง โดยลำดับแห่งกิเลสบ้าง โดยพิสดาร ๫ ในวิสุทธิมรรคตอนญาณทัสสนวิสุทธิ ก็แสดงไว้โดยพิสดาร ผู้ต้องการ ค้นดูวิสุทธิมรรคบาลี ตั้งแต่หน้า ๓๓๓ เป็นต้นไป ๫

อารมณ์ เพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐุธรรม เพราะฉะนั้น โลกุตตร-
กิริยาจิต จึงไม่มีแม้โดยประการทั้งปวง แล ฯ

อธิบาย คาถาแสดงจิต โดยชาติเป็นต้น

คำว่า “อกุศลจิต ๑๒” เป็นต้น เป็นคำรวบรวมจิต อันเป็น
ไปในภุมิ ๔ ตามที่กล่าวแล้วฯ ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงการรวบรวม
ด้วยสามารถแห่งชาติอย่างนี้แล้ว ประสงค์จะแสดงการรวบรวม ด้วย
สามารถแห่งภุมิอีก จึงกล่าวคำว่า “ในกามภุมิ มีจิต ๕๔” เป็นต้นฯ

อธิบายว่า บัณฑิต พึงกล่าวจิตในกามภพ ๕๔ พึงกล่าวจิต
ในรูปภพ ๑๕ พึงกล่าวจิตในอรุภพ ๑๒ อนึ่ง พึงกล่าวจิตทั้งหลาย
๘ อย่าง อันยอดเยี่ยม ในหมวดธรรม ๙ ฯ

ก็ในคาถานี้ จิตที่นับเนื่องในกามภพเป็นต้น โดยเป็น
อารมณ์แห่งตัณหามีกามตัณหา เป็นต้น แม้จะเป็นไปในภุมิอื่นจาก
ภุมิของตน ๆ ท่านก็ เรียกว่า จิต ในภพทั้งหลาย มีกามภพเป็นต้น
เหมือนสัตว์เดียรัจฉาน แม้เกิดในท้องของหญิงมนุษย์ ท่านก็
สงเคราะห์เข้าไปในพวกสัตว์เดียรัจฉานเหมือนกัน เพราะนับเนื่องใน
กำเนิดสัตว์เดียรัจฉาน ฉะนั้น ฯ จิตที่ไม่นับเนื่องในภุมิไหน ๆ เป็น
เอกเทศแห่งหมวดโลกุตตรธรรม ๘ อย่าง ท่านกล่าวว่า จิตอันยอด
เยี่ยม ดุจในประโยคเป็นต้นว่า “กิง ที่ต้นไม้” เป็นต้น ฯ

อีกนัยหนึ่ง สอนบทว่า “กามะ และ รูปะ” แสดงการลบบทหลัง ฯ

พึงเห็นความสัมพันธ์ ในคาถานี้ อย่างนี้ว่า บัณฑิตพึงกล่าว
กามาวจรจิตในกามภพ ๕๔ อย่าง พึงกล่าว รูปาวจรจิต ในรูปภพ

๘๕ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

๑๕ อย่าง ฟังกล่าว อรูปาวจรจิต ในอรูปภพ ๑๒ อย่าง ฟังกล่าว จิตอันยอดเยี่ยม ๘ อย่าง ด้วยอำนาจหฤทัยวิภัติพหูพจน์ว่า “จิตที่มี ในอรูปภพ ชื่อว่า อารูปจิต (อารูปานิ จิตในภพที่ไม่มีรูป) จิตที่ ชื่อว่า อนุตตระ เพราะอรรถว่า ไม่มีจิตที่ยิ่งกว่า ดังนี้ ฯ

อธิบาย คาถาแสดงจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

นักปราชญ์ คือ บัณฑิต ผู้มีการพิจารณาอรรถโดยพิเศษ เป็นสภาพ กระทำการจำแนกจิต ๘๙ ด้วยอำนาจความต่างกันแห่ง จิตเป็นไปในภูมิ ๔ ซึ่งมีความต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติ แล้ว จำแนก มานัส คือ จิต ด้วยประการฉะนี้ คือ ด้วยนัยตามที่ กล่าวแล้ว ฯ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิต ฟังแจกจิตออกไปเป็น ๑๒๑ ดวง คือ หนึ่งร้อยยี่สิบเอ็ดไปอีกหนึ่ง ฯ

อธิบาย ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต

โสดาปัตติมรรคจิตนั้น ชื่อว่า เป็นปฐมฌาน เพราะเป็นเช่น กับฌานทั้งหลาย มีปฐมฌานเป็นต้น ด้วยอำนาจองค์ฌาน เพราะ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต ฯ

จริงอยู่ มรรคทั้ง ๔ ได้ชื่อว่า ปฐมฌานเป็นต้น เพราะความ ปราภพแห่งองค์ทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นเช่นกับฌานนั้น ๆ ด้วย อำนาจแห่งฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาฌานที่เป็นบาท ฌาน ที่พิจารณา และอัสยาตย์บุคคล ย่อมจำแนกออกไปเป็นอย่าง ละ ๕ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าววว่า “ฌานงคโยคเภทน” เป็นต้น ฯ

อธิบาย ปาทกถาน (ถานที่เป็นบาท)

บรรดาถานที่เป็นบาท ถานที่พิจารณา และอธยาศัยแห่งบุคคลนั้น วิปัสสนาที่เป็นอุฏฐานคามินี เป็นไป แก่พระโยคีผู้เข้าถานใด ๆ ในบรรดาถานมีปฐมถานเป็นต้น ออกจากถานนั้นแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย ถานนั้น ๆ ชื่อ ปาทกถาน เพราะเป็นปัทฐานแห่งวิปัสสนาที่เป็นอุฏฐานคามินี ฯ

อธิบาย สัมมสิตถาน

เมื่อพระโยคาวจร พิจารณาถานใด ๆ อยู่ อุฏฐานคามินี วิปัสสนานั้นแหละเป็นไป ถานนั้น ๆ ชื่อว่า สัมมสิตถาน (ถานที่พิจารณา) ฯ

อธิบาย อธยาศัยแห่งบุคคล

อธยาศัยบังเกิดแก่พระโยคาวจร อย่างนี้ว่า “इनหนอ มรรค เหมือนกับปฐมถานของเรา ฟังมีองค์ ๕ หรือว่า มรรค อันต่างด้วยองค์มีองค์ ๔ เป็นต้น เช่นกับถานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาทุติยถานเป็นต้น ฟังมีแก่เรา” ดังนี้ ชื่อว่า อธยาศัยแห่งบุคคล ฯ

บรรดาถานที่เป็นบาทเป็นต้นเหล่านั้น พระโยคาวจรใด เข้าถานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาปฐมถานเป็นต้น ออกจากถานที่เข้านั้นแล้วพิจารณาปกิณณกสังขารทั้งหลาย แล้วให้มรรคเกิดขึ้น มรรคนั้น ของพระโยคาวจรนั้น ย่อมเป็นเช่นกับถานที่เป็นบาทนั้น ๆ มีปฐมถานเป็นต้น ฯ

ก็ถ้าว่า ฌานอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนาไม่มี
เธอพิจารณาฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาปฐมฌานเป็นต้น
อย่างเดียวแล้ว ให้มรรคเกิดขึ้น มรรคนั้น ของพระโยคาวจรนั้น ย่อม
เป็นเช่นกับฌานที่พิจารณา ฯ

ก็ถ้าว่า พระโยคาวจรเข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วพิจารณา
ฌานอื่นจากฌานที่เข้านั้น ให้มรรคเกิดขึ้น มรรคย่อมเป็นเช่นกับ
ฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาฌานที่เป็นบาท และฌานที่
พิจารณาทั้ง ๒ ด้วยอำนาจอัธยาศัยแห่งบุคคล ฯ

ก็ถ้าว่า อัธยาศัยอย่างนั้นของบุคคลไม่มี ฯ มรรค ที่บุคคล
ออกจากฌานต่ำ ๆ แล้วพิจารณาฌานธรรมที่สูง ๆ ให้เกิดขึ้น ย่อม
เป็นเช่นกับฌานที่พิจารณาไม่ถึงความที่เป็นบาท แต่มรรค ที่
บุคคลออกจากฌานสูง ๆ แล้วพิจารณาฌานธรรมต่ำ ๆ ให้เกิดขึ้น
ย่อมเป็นเหมือนกับฌานที่เป็นบาท ไม่ถึงความที่พิจารณา ฯ จริง
อยู่ ฌานที่สูง ๆ ขึ้นไป ย่อมมีกำลังกว่าฌานที่ต่ำลงมา ฯ

อธิบาย เวทนานิยม (กำหนดเวทนา)

ส่วนการกำหนดเวทนา แม้ในมรรคทั้งปวง ย่อมมีโดยการ
กำหนดวิปัสสนาที่เป็นภูฐานคามินี ฯ การกำหนดองค์ฌานล้วน ๆ
ของพระสุกขวิปัสสก ย่อมมี โดยการกำหนดวิปัสสนาที่เป็นภูฐาน
คามินีอย่างนั้นเหมือนกัน ฯ

จริงอยู่ มรรคของพระสุกขวิปัสสนานั้น ประกอบด้วยองค์ ๕
เท่านั้น ด้วยการกำหนดวิปัสสนา เพราะพระสุกขวิปัสสกนั้นไม่มี

ฌานที่เป็นบาทเป็นต้น จึงไม่มีการกำหนดด้วยอำนาจแห่งฌานที่เป็นบาทเป็นต้นเหล่านั้น ฯ

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยอันเป็นสาระ ที่พวกอาจารย์ยกขึ้นจากปกรณ์ทั้งหลาย มีอรรถกถาเป็นต้น ในอภิกาณนี้ ดังนี้ว่า “แม้มรรค ของบุคคลแม้ได้สมาบัติไม่ได้ทำฌานให้เป็นบาท พิจารณา ปกิณณกสังขารทั้งหลายให้เกิดขึ้น ก็ประกอบด้วยองค์ ๕ โดยการกำหนดวิปัสสนาเหมือนกัน ฯ แต่การวินิจฉัยนัยที่พิสดาร ซึ่ง เป็นไปด้วยอำนาจแห่งเถรวาทเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ใน ปกรณ์มีอรรถกถาเป็นต้น ฯ ก็ในการกำหนดองค์ฌานนี้ พิศดาร ฉันได การกำหนดโพชฌงค์และองค์มรรคเป็นต้นทั้งหมด พึงถือเอา โดยนัย ในอรรถกถาเป็นต้นนั้น ฉันนั้น ฯ แต่เพื่ออนุเคราะห์เหล่าชน ผู้กลัวคัมภีร์ จึงกล่าวไว้โดยสังเขป ในที่นี้ ฯ

อธิบาย สังคหคาถา

เหมือนอย่างว่า รูปาวจรจิต บัณฑิต ย่อมถือเอา โดยความ ต่างกันแห่งฌาน ๕ มีปฐมฌานเป็นต้น ฉันได แม้อนุตรจิต ท่านก็ถือเอา โดยชื่อว่า ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต ฉันนั้น แม้ อารูปฌาน ท่านก็ถือเอาในฌานที่ ๕ เพราะอารูปฌานมี องค์เสมอกัน โดยประกอบด้วยอุเบกขา กับเอกัคคตา ฯ อธิบายว่า อารูปฌาน ย่อมได้ชื่อว่า ปัญจมฌาน ฯ

อีกอย่างหนึ่ง อธิบายความว่า “รูปาวจรจิต และอนุตรจิต บัณฑิตถือเอาในความต่างกันแห่งฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น โดยชื่อ

๘๘ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

มีอาทิว่า ปฐมฌานกุศลจิต ปฐมฌานโสภาปัตติมรรคจิต ฉันทใด
แม่อรุปรมาณ ท่านก็ถือเอาในฌานที่ ๕ ฉันทนั้น ๆ จริงอยู่การ
ประกอบความนี้แน่แล ย่อมปรากฏว่า เป็นความประสงค์ แม้แก่
ท่านอาจารย์ เพราะท่านกล่าวไว้อย่างนั้นตรงกัน ในนามรูป-
ปริเฉท ๆ จริงอยู่ในนามรูปปริเฉทนั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า :-

 ฐปาวจรจิต และโลกุตตรจิต บัณชิต
 ย่อมถือเอาในความต่างกันแห่งฌาน มี
 ปฐมฌานเป็นต้น ถึงแม่อรุปรมาณ ท่านก็
 ถือเอาในฌานที่ ๕ ดังนี้ ๆ

อธิบาย สังคหคาถา ที่ ๑๖

 คำว่า “เพราะฉะนั้น” อธิบายว่า เพราะแม่อนุตตรจิต บัณชิต
 ก็ถือเอาในความต่างกันแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้นเหมือนฐปาวจรจิต
 ถึงแม่อรุปรมาณ ท่านก็ถือเอาในฌานที่ ๕ หรือเพราะอนุตตรจิต
 บัณชิตก็แบ่งออกเป็นอย่างละ ๕ โดยความต่างกัน แห่ง
 การประกอบกับองค์ฌาน ย่อมกล่าวว่า มี ๔๐ อย่าง และแม่
 อรุปรมาณ ท่านก็ถือเอาในความต่างกันแห่งฌานมีปฐมฌาน
 เป็นต้น เหมือนฐปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ฉะนั้น ฌานแต่ละ
 อย่างมีปฐมฌานเป็นต้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ ๑๑ อย่าง คือ
 โลกียฌาน ๓ อย่าง (ได้แก่ กุศล ๑, วิบาก ๑, กิริยา ๑) โลกุตตรฌาน
 ๘ อย่าง (มรรค ๔ ผล ๔) ส่วนฌานในที่สุด กล่าวไว้ ๒๓ อย่าง
 ด้วยอำนาจฐปาวจร ๓ อรุปรมาณ ๑๒ และโลกุตตร ๘ อย่าง ๆ

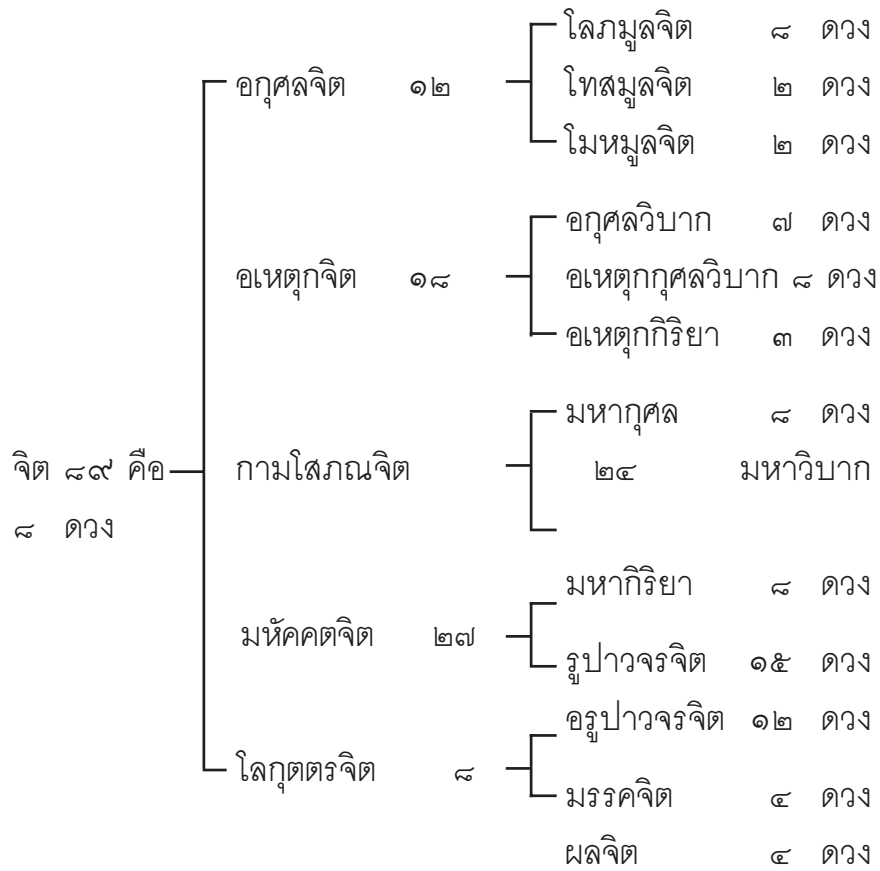
อธิบาย สังคหคาถา สุดท้าย

การเพิ่มจำนวน ย่อมมีในกุศล และวิบากเท่านั้น ด้วย
อำนาจแห่งฌานที่เป็นบาทนั้นแหละ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์
เมื่อจะแสดงการนับเฉพาะกุศลและวิบากเท่านั้น โดยเป็นองค์แห่งการ
นับจิต ๑๒๑ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “**สตตติส**” ดังนี้ ฯ

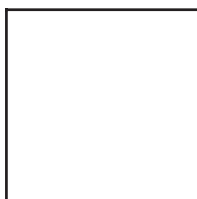
พรรณนาความปริเฉทที่ ๑ แห่งอภิธรรมัตถสังคหฎีกา ซึ่งว่า
อภิธรรมัตถวิภาวินี จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ฯ

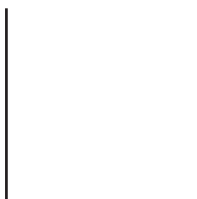
จำแนก จิต ๘๘ ดวง โดยสังเขป

จิตปรมาัตถ์ โดยสังเขป เพียงเท่านั้น.

ภาคผนวก

๕๒ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

ภาคผนวก

คาถานมัสการ พระพุทธคุณทั้ง ๓

นโม ตสฺสارหุตสฺส ภควนุตสฺส สตฺถุโน
สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส มายตฺถโย โลกเชฎฺฐสฺส ตาทิโน.

ข้าพเจ้า ขอน้อมนมัสการพระศาสดา
ผู้เป็นพระอรหันต์ (พระบริสุทธிகุณ) ผู้ทรง
จำแนกธรรม (พระมหากุณาคิคุณ) ผู้ตรัส
รู้เองโดยชอบ (พระปัญญาคุณ) ผู้ประเสริฐ
ในโลก ผู้คงที่พระองค์นั้น ๆ

พระโพธิสัตว์ ๓ พวง*

พระโพธิสัตว์ คือ สัตว์ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ด้วย
อำนาจแห่งเวลาที่ทรงบำเพ็ญพระบารมีมา มี ๓ พวง คือ.-

๑. พระโพธิสัตว์ ชื่อว่า ปัญญาธิกะ
๒. พระโพธิสัตว์ ชื่อว่า สัทธาธิกะ
๓. พระโพธิสัตว์ ชื่อว่า วิริยาธิกะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ทรงบำเพ็ญบารมีมาถึง
๔ อสงไขย ยิ่งด้วยแสนกัป จึงถึงความเป็นพระพุทธเจ้า ชื่อว่า

* อาศัยบาลีชินกาลมาลีปกรณ์ ฯ

ปัญญาธิกะ เพราะความที่ปัญญาธิกะมีกำลังกว่า ๆ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ทรงปรารภนาเป็นพระพุทธรูปด้วยใจ ๗ อสงไขย ด้วยวาจา ๘ อสงไขย ด้วยกายและวาจา ๔ อสงไขย ยิ่งด้วยแสนกัป พระโพธิสัตว์ มีขณะจิตตั้งความปรารภนาเป็นพระพุทธรูปครั้งแรก ทั้งที่ยังมิได้เคยพบเห็นพระพุทธรูปพระองค์ใดเลยนับชาติไม่ถ้วน ๆ รวมพระบารมี ตั้งแต่ขณะจิตแรกจนถึงความเป็นพระพุทธรูป ๒๐ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป ถ้าจะนับกาลที่เป็นนิยตโพธิสัตว์แล้ว พระโพธิสัตว์ปัญญาธิกะ ทรงบำเพ็ญบารมี ๔ อสงไขย ยิ่งด้วยแสนกัป พระโพธิสัตว์สังฆาธิกะ ทรงบำเพ็ญบารมี ๘ อสงไขย ยิ่งด้วยแสนกัป พระโพธิสัตว์วิริยาธิกะ ทรงบำเพ็ญบารมี ถึง ๑๖ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป พระโพธิสัตว์แต่ละพระองค์ก็จะมาตรัสรู้ได้จึงยากอย่างยิ่ง สมดังคาถาธรรมบทแห่งพุทธวรรคที่ ๑๔ ว่า :-

กิจโจ มนุสสปฏิลาโภ กิจจํ มจฺจาน ชีวิตํ

กิจจํ สทฺธมฺมสฺสวณํ กิจโจ พุทฺธานมฺปฺปาโท.

แปลว่า การได้ความเป็นมนุษย์ ยาก ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ยาก การฟังพระสัทธรรม ยาก การอุปบัติขึ้นของพระพุทธรูปทั้งหลาย ยากยิ่งนัก ๆ

คาถาเริ่มปกรณ์

สมฺมาสมฺพุทฺธมตฺถํ สสทฺธมฺมคณฺตุตมํ

อภิวาทิย ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตถสงฺคหนิ.

ข้าพเจ้า ขออภิวาทพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ผู้หาบุคคลเปรียบมิได้ พร้อมทั้งพระสัตถธรรมและ
หมู่แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุดแล้ว จักกล่าวปกรณ์
ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ* ต่อไป

คาถานี้ แยกได้ ๖ บท คือ

๑. สมมาสมพุทฺธ	แปลว่า	พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
๒. อตุล	”	หาบุคคลเปรียบมิได้
๓. สสทฺธมฺมคณฺตุตม	”	พร้อมทั้งพระสัตถธรรมและหมู่
แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุด
๔. อภิวาทิย	”	ขอถวายอภิวาท
๕. ภาสิสุส	”	จักกล่าว
๖. อภิธมฺมัตถสังคห	”	ปกรณ์ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ ฯ

อธิบาย คาถาเริ่มปกรณ์

ท่านพระอนุรุทธาจารย์ เมื่อจะเริ่มปกรณ์ อันประกอบด้วย
นัยอันวิจิตรอย่างยิ่ง จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า “**สมมาสมพุทฺธ**” ก่อน
เพื่อแสดงความนอบน้อมพระรัตนตรัย ฯ จริงอยู่ ในอารัมภกถานี้
ด้วยคำว่า “**ขอถวายอภิวาทพระสัมมาสัมพุทธะผู้หาบุคคล
เปรียบมิได้ พร้อมทั้งพระสัตถธรรม และหมู่แห่งพระอริยสงฆ์
อันสูงสุด**” นี้ ท่านกล่าวปณาม (นอบน้อม) พระรัตนตรัย ฯ

* คำว่า “สังคหะ” ในอภิธานปิฎกปิฎกปิฎก จักกล่าวไว้ในอรรถว่า “สังเขป” โดยนัยนี้
อภิธัมมัตถสังคหะ แปลว่า ปกรณ์ ย่อเนื้อความพระอภิธรรม ฯ

๕๖ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

บทว่า “อภิมมตตสังคห” นี้ แปลว่า ปกรณ์ ชื่อว่า อภิมมตตสังคหะ ๙ เมื่อแยกศัพท์ จะได้ดังนี้ คือ :-

อภิ	แปลว่า	ยิ่ง, ประเสริฐ
มม	”	สภาวะที่ทรงไว้ (ไม่ใช่สัตว์บุคคล)
ตต	”	เนื้อความ (แห่งอภิมม ๗ คัมภีร์)
สัง	”	โดยย่อ
คห	”	รวบรวม

รวมเป็น อภิมมตตสังคหะ แปลว่า รวบรวมเนื้อความแห่งอภิมมโดยย่อ ๙ ในคานานัน ท่านอาจารย์ทั้งหลายพรรณนาประโยชน์การนอบน้อมพระรัตนตรัยไว้มากทีเดียว แต่โดยพิเศษ ท่านหวังการป้องกันอันตราย จะพึงเห็นได้ตามคำที่ท่านอรรถ-กถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า **“เราผู้มีอันตราย อันอานุภาพแห่งบุญนั้น ขจัดแล้ว”** ดังนี้ ๙

จริงอยู่ เมื่อว่าโดยอรรถ การนอบน้อมต่อพระรัตนตรัย เป็นกุศลเจตนา ที่ยังการกระทำการนอบน้อมให้สำเร็จ และกุศลเจตนา นั้นเป็นเหตุให้เสวยวิบากในทิฏฐธรรม แก่บุคคลผู้ไหว้พระรัตนตรัย ซึ่งควรไหว้ เพราะถึงพร้อมด้วยบุญเขตและอภัยภัยที่ผ่องใส ย่อมป้องกันอุปปีฬิกกรรมและอุปปัจเจกกรรมอันจะทำอันตราย แก่ความสืบต่อแห่งวิบากอันกรรมนั้นให้เกิดแล้ว ด้วยสามารถแห่งอันสนับสนุนกรรมอันเป็นนิमितแห่งสมบัติตามที่ได้แล้ว ยิ่งความไม่ให้เป็นไปแห่งอันตรายทั้งหลายมีโรคเป็นต้น อันมีกรรมนั้นเป็นเหตุอันจะห้ามความสำเร็จแห่งประโยชน์ตามที่ประสงค์ให้สำเร็จเพราะฉะนั้น

การทำปณามพระรัตนตรัยในการเริ่มต้นปกรณ ก็เพื่อความสำเร็จแห่งปกรณตามที่เริ่มแล้วโดยหาอันตรายมิได้ และเพื่อสำเร็จแห่งกิจการเรียนและการทรงจำเป็นต้นแก่ผู้ศึกษาทั้งหลายโดยไม่มีอันตราย เพราะการปฏิบัติมีการไหว้เป็นไปก่อน ฯ

วินิจฉัยศัพท์ สัมมาสัมพุทธะ

สมมา สามณฺจ สพุทฺธเม อภิสมฺพุทฺโธติ สมมาสมฺพุทฺโธภาควา ฯ แปลว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ตรัสรู้ดียิ่ง ซึ่งธรรมทั้งปวง โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น จึงทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ ฯ

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ตรัสรู้แล้ว คือ ทรงรู้ทั่วแล้ว ซึ่งธรรมชาติอันต่างโดยความเป็นสังขตะ และอสังขตะแม้ทั้งสิ้น โดยชอบ ด้วยสามารถแห่งอันรู้ตลอดซึ่งลักษณะพร้อมทั้งรส (คือ กิจจรส, สัมปัตติริส) ตามความเป็นจริง ด้วยพระองค์เอง ด้วยพระสยัมภูญาณ อันเกิดดีแล้วแต่พระบารมีที่พระองค์ทรงค้นคว้าสั่งสมมา ด้วยพระองค์เอง ฯ เหมือนอย่างพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “เรารู้ยิ่งด้วยตนเองแล้ว จะพึงอ้างใครเล่าว่าเป็นอาจารย์” ดังนี้ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตื่นแล้ว โดยชอบ และ ด้วยพระองค์เอง มิใช่ผู้อื่นปลุกให้ตื่น ทรงปราศจากโดยสิ้นเชิงจากความหลับ คือ สัมโมหะ พร้อมทั้งवासนา ด้วยพระองค์เองโดยแท้, อนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงเบิกบานพระหฤทัยแล้ว

๕๘ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

คือ ถึงความเบิกบานแล้ว โดยชอบ ด้วยพระองค์เอง โดยบรรลุตัญญา
ปัญญุตัญญา อันประดับด้วยคุณนับไม่ถ้วน เพราะความประชุม
พร้อมด้วยมรรคญาณอันเลิศ ดุจดอกปทุมคลี่บานเต็มที่แล้วถึงความ
งามเลิศด้วยสิริที่น่าพอใจยิ่งนัก เพราะประจวบกับรัตมีแห่งพระทินกร
เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **สัมมาสัมพุทธะ** ๕

วิเคราะห์ อตุล

ตุลา ย สมมิโต ตุโล ย ๕ แปลว่า บุคคลผู้อันเขาซึ่งให้เสมอกัน
ด้วยตราซึ่ง ชื่อว่า ตุลยะ ๕ บุคคลชื่อว่า ตุลยะ นั้นนั้นแหละ บัณฑิต
กล่าววว่า ตุละ ด้วยการลบ ย อักษร ๕ อีกอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่ง
อ ปัจจัย ลงในอรรถว่า ซึ่งได้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า “บุคคล อัน
บุคคลอื่นซึ่งให้เสมอกันได้ด้วยคุณชาติมีศีลเป็นต้นซึ่งเหมือนกับตราซึ่ง
ชื่อว่า ตุละ ๕

พระผู้มีพระภาคเจ้า มิใช่ผู้อันบุคคลซึ่งได้ด้วยคุณดุจตราซึ่ง
จึงชื่อว่า อตุละ คือ เป็นผู้ไม่เหมือนกับใคร ๆ ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น, อีก
อย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า อตุละ เพราะอรรถว่า ไม่มี
บุคคลทัดเทียม คือเสมอเหมือน เพราะทรงเป็นบุคคลผู้เลิศในโลก
พร้อมทั้งเทวโลก* ๕

ก็ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นคำอันอาจารย์
ทำการสดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอาการ ๓ อย่าง คือ :-

* ดูคำพิสดาร ในอังกุตตร-เอกนิบาต ข้อ ๑๓๙-๑๔๕ ๕

๑. เหตุสัมปทา	แปลว่า	ถึงพร้อมด้วยเหตุ
๒. ผลสัมปทา	”	ถึงพร้อมด้วยผล
๓. สัตตูปการสัมปทา	”	ถึงพร้อมด้วยอุปการะแก่
เหล่าสัตว์ ^(๑)

วิเคราะห์คำว่า สัทธัมมะ

อตตานํ ธาเรนเต จตุสฺส อปาเยสฺส วฏฺฏทฺทุกฺเชสฺส จ
อปตมานเน กตฺวา ธาเรตฺติ ธิมฺโม. แปลว่า สภาวะที่ชื่อว่า ธรรม
เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสัตว์ ผู้ทรงไว้ซึ่งตน (ตน คือ ธรรม) ไม่ให้
ตกไปในอบาย ๔ และในวิภูฏทฺทุกฺชฺตั้งสิ้น ฯ

วิเคราะห์ศัพท์ ว่าตน คือ ธรรม^(๒)

อทตฺติ อตฺตา. แปลว่า สภาวะใด ย่อมเบียดเบียนสังสารทุกข
แห่งเหล่าสัตว์ ผู้ปฏิบัติ ตามที่แนะนำแล้ว เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น
ชื่อว่า ตน ได้แก่ ธรรม ๑๐ อย่าง ฯ

ธรรมมี ๙ อย่าง คือ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ หรือ มี
๑๐ รวมทั้งปริยัติด้วย ฯ ก็แล การทรงไว้ซึ่งธรรมนั้น เป็นการขจัด
กิเลสที่เป็นเหตุให้สัตว์เกิดในวิภูฏทฺทุกฺชฺมีอบายเป็นต้น ฯ บัณฑิต พึง

(๑) โปรดดูคำอธิบายใน หน้า ๒๒. ฯ

(๒) อรรถโยชนา ปฐมภาค หน้า ๑๓๒ ฯ

๑๐๐ ปรีจเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

เห็นว่า การขจัดกิเลสแห่งอริยมรรค และนิพพานทั้ง ๒ นั้น ย่อมได้ โดย นิปปริยาย (คือ โดยตรง) เพราะอริยมรรคเป็นธรรมตัดกิเลสได้เด็ดขาด และเพราะพระนิพพานเป็นเหตุให้สำเร็จประโยชน์ในการขจัดกิเลสแห่งอริยมรรคนั้นได้ โดยความเป็นอารมณ์, ส่วนการขจัดกิเลสแห่งอริยผล และปริยัติแม้ทั้ง ๒ ย่อมมีได้ โดยปริยาย (คือ โดยอ้อม) เพราะผลเป็นไปโดยเป็นคุณตามสมควรแก่มรรค ด้วยอำนาจการสงบระงับกิเลส และเพราะปริยัติ เป็นเหตุบรรลุมรรคผลและนิพพานนั้น ๆ

วิเคราะห์ สันตา (ผู้สงบแล้ว)

ในอรรถโยชนา แสดงไว้ว่า :-

ปาเปหิ สมนฺติตฺติ สนฺตา. แปลว่า บุคคลเหล่าใด ย่อมสงบจากบาปทั้งหลาย เพราะเหตุานั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า สันตา (ผู้สงบแล้ว) ๆ ที่ชื่อว่า สัทธรรม เพราะอรรถว่า เป็นธรรมของท่านผู้สงบเป็นต้น พึงทราบตามนัยแห่งอภิธัมมัตถวินิภาวินฎีกา ๆ

สังคหคาถา ที่ ๒

ตตถ วุตฺตาทิธมฺมตฺถา จตฺถา ปรมตฺถโต
จิตฺตํ เจตสิกํ ฐปฺปี นิพฺพานมิตฺติ สพฺพถา.

อรรถะแห่งพระอภิธรรม อันพระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดย

ปรมาัตต์ทุกประการ มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑,
เจตสิก ๑, รูป ๑, นิพพาน ๑ ฯ

อธิบาย ทุตียคาถา

คำว่า “ปรมาัตต์” แยกออกเป็น ปรม, อตถ
ปรมะ แปลว่า อย่างยิ่ง คือ สูงสุด ได้แก่ ไม่วิปริต
อิตถะ ” อรรถ คือ เนื้อความ ได้แก่ เนื้อความแห่ง
พระอภิธรรม ฯ

ปรมาัตต์ มีวจนัตถะว่า :-

ปรโม อุตฺตโม อวิปริโต อตฺถิติ ปรมฺตฺโต. แปลว่า ที่ชื่อว่า
ปรมาัตต์* เพราะอรรถว่า เป็นอรรถอันเยี่ยม คือ สูงสุด ได้แก่ ไม่
วิปริต ฯ

อีกอย่างหนึ่ง **ปรมฺสฺส วา อุตฺตมฺสฺส ฅาณฺสฺส อตฺถิ โค**
จโรติ ปรมฺตฺโต. แปลว่า ชื่อว่า **ปรมาัตต์** เพราะอรรถว่า เป็นอรรถ
คือเป็นอารมณ์ของญาณ (สัพพัญญุตญาณ) อันเยี่ยม คือ สูงสุด ฯ

อธิบาย คำว่า จิตต์ (จิต)

จิตมีวจนัตถะ ว่า :-

* ปรมาัตต์ คู่กับ สมมติ ซึ่งเรียกว่า ปรมาตตัสสัจจะ และสัมมตัสสัจจะ ความพิสดาร ที่
ตรัสสมมติสัจจะไว้ มี ๔ ประการ มีใน ปปัญจสุทนีอรรถกถาแห่ง ม. มูล อธิบาย
อนังคนสูตรข้อที่ ๕๔ และในมโนรตปุณนีอรรถกถา แห่งอังกุตตระ-เอกนิบาต ข้อ
๑๓๙ ฯ

๑๐๒ ปรีจเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

จินฺเตตฺติ จิตฺตํ. แปลว่า ธรรมชาติ ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า คิด* อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้ง ซึ่งอารมณ์ ๙ เหมือนอย่างที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ว่า “วิสยวิชานนลกฺขณํ จิตฺตํ” จิตมีการรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ เป็นลักษณะ ๙

จริงอยู่ จิตนั้น เมื่อปัจจัยทั้งหลาย มีนิสสยปัจจัย และสมนันตรปัจจัยเป็นต้น แม้มีอยู่เว้นจากอารมณ์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ “จึงกล่าวถึงความที่จิตนั้น” มีการรู้อารมณ์นั้น เป็นลักษณะ ๙ มติของผู้ที่มักกล่าวว่า จิตไม่มีอารมณ์ ถูกอาจารย์คัดค้านแล้ว ด้วยบทว่าจิตมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะนั้น ๙

อีกอย่างหนึ่ง **จินฺเตนฺติ วา เอเตน กรณฺญเตน สมฺปยุตฺตมฺมาติ จิตฺตํ.** แปลว่า ธรรมชาติ ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมรู้อารมณ์ ๙

อีกอย่างหนึ่ง เพียงแต่ความคิด ก็ชื่อว่า จิต ๙ ได้แก่ จิตทุกดวง ๙

ในอรรถสาลินี พรรณนาอรรถแห่งจิตศัพท์ไว้ แม้โดยอรรถมีอันทำให้วิจิตร เป็นต้นนั้น เนื้อความย่อ มีดังต่อไปนี้.-

วิจิตฺตกรณา จิตฺตํ, ชื่อว่า จิตเพราะทำให้วิจิตร

อตฺตโน จิตฺตตาย วา, หรือเพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร

* คำว่า “คิด” มี ๓ คือ อุหนจินฺตา (วิตก) วิชานนจินฺตา (วิญญาณ) ปชานนจินฺตา (ปัญญา) (มังคลัตถทีปนี) ๙

จิตต์ กมุทกิเลสเสถิ, หรือว่า เพราะอันกรรมและกิเลสสังสม
จิตต์ ตายติ วา ตถา, หรือว่า เพราะรักษาอัตภาพอันวิจิตร
จิโนติ อตฺตสนฺตานิ, หรือเพราะสังสมสันดานของตน
วิจิตตารมฺมณฺณติ วา, หรือเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร ฯ

อธิบาย จิตศัพท์*

จิตใด ย่อมกระทำศิลปะอันต่างด้วยจิตรกรรมเป็นต้นมี
ประการต่าง ๆ ให้วิจิตรเพราะเหตุอัน จิตนั้น ชื่อว่า **กระทำให้
วิจิตร**ฯ อีกอย่างหนึ่ง จิตใด เป็นเหตุแห่งศิลปะมีกรรมเป็นต้นอัน
วิจิตร เพราะเหตุอัน จิตนั้น ก็ชื่อว่า **กระทำให้วิจิตร** ได้แก่ จิต ๓๒
ที่เป็นไปกับวิญญูติ คือ มโนทวาราวชชนะจิต ๑ กามชวณจิต ๒๙ และ
อภิญญาจิต ๒ ฯ

หรือ ชื่อว่า **จิต** เพราะความที่จิต คือ วิญญาณ วิจิตรด้วย
อำนาจแห่งสัมปโยคะมีภูมิสัมปโยคะเป็นต้น ได้แก่ จิตทั้งหมด คือ
กุศล อกุศล และอัปยากตจิต ฯ

หรือ ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า สังสม คือ วิบากใด อันกรรม
และกิเลสทั้งหลาย ย่อมสังสม คือ ย่อมเกิด เพราะเหตุอัน วิบากนั้น
ชื่อว่า **จิต** ฯ

วิญญาณใด ย่อมรักษาอัตภาพ อันกรรมและกิเลสให้วิจิตร

* ในอรรถโยชนา ปฐมภาค หน้า ๑๘๑-๑๘๓ ฯ

๑๐๕ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

แล้ว เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น ชื่อว่า **จิต** ได้แก่ กุศล อกุศล และ
อัพยาทจิตฝ่ายโลกีย์

วิญญาณใด ย่อมสังสมสันดาน คือ ชวนสันดาน ของตน ด้วย
เหตุที่มีกำลังคล่องแคล่ว เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น ชื่อว่า **จิต** (ใน
ข้อนี้ มุ่งเอาโลกียชวนจิตเท่านั้น) ฯ

อีกนัยหนึ่ง วิญญาณใด ย่อมสังสมสันดาน ของจิตกล่าวคือ
วิญญาณ อันเป็นความสืบต่อของตน โดยกระทำให้เป็นไปไม่ขาดสาย
ด้วยอำนาจปัจจัย มีอนันตรปัจจัยเป็นต้น เพราะเหตุนั้น วิญญาณ
นั้น ก็ชื่อว่า **จิต** ได้แก่ จิตทั้งหมด ฯ

อารมณ์อันวิจิตร มีอยู่แก่จิตนั้น เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่า
มีอารมณ์อันวิจิตร ได้แก่ จิตทั้งหมด ฯ

ในปรหมัตถทีปนีฎีกาแสดงความวิจิตร ว่า :-

จิตตวิจิตตตาย **สญญา วิจิตตา**

สญญาวิจิตตตาย **ตณฺหา วิจิตตา**

ตณฺหาวิจิตตตาย **กมฺมานิ วิจิตตานิ**

กมฺมวิจิตตตาย **โยนิโย วิจิตตา**

โยนิวิจิตตตาย **เตสํ ตีรจฺฉานคตฺตานํ วิจิตตตา** ฯ

แปลว่า ความที่พวกสัตว์ตีรจฺฉาน
เหล่านั้นวิจิตร เพราะกำเนิดวิจิตร, กำเนิด
วิจิตรเพราะกรรมวิจิตร, กรรมวิจิตรเพราะ

ตัณหาวิจิตร, ตัณหาวิจิตรเพราะสัญญาวิจิตร,
สัญญาวิจิตร เพราะจิตเป็นธรรมชาติวิจิตร ฯ

จิต มีชื่อ ๑๐ อย่าง

ในอัฐสุตตานิ แสดงจิต และคำที่เรียกแทนจิต รวม ๑๐ อย่าง
คือ ๑. จิต, ๒. มโน, ๓. หทัย, ๔. มานัส, ๕. ปันฑระ, ๖. มนายตนะ,
๗. มนินทริย์, ๘. วิญญาณ, ๙. วิญญาณขันธ และ ๑๐.
มโนวิญญาณธาตุ ฯ

ที่ชื่อว่า จิต เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติวิจิตร โดยการ
ประกอบรวมกับภูมิ, วัตถุ, อารมณ์ และวิถี มีอาวัชชนะเป็นต้น ฯ
ที่ชื่อว่า **มโน** เพราะอรรถว่า กำหนด หรือ รู้ อารมณ์ อันเป็นไปใน
ภูมิ ๔ มีกามภูมิเป็นต้น ฯ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า **มานัส** เพราะตรัส
เรียกธรรมที่สัมปยุตด้วยใจว่า มานัส ฯ จิตนั่นเอง เรียกว่า **หทัย**
เพราะอรรถว่าอยู่ภายใน ฯ จิตนั้นแหละ ชื่อว่า **ปันฑระ** เพราะ
อรรถว่า บริสุทธ์ คำว่า “**ปันฑระ**” นี้ หมายถึงอภิวังคจิต เหมือน
อย่างที่ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นแล
เศร้าหมองแล้ว ด้วยอุปกิเลสที่จรมา” ดังนี้ อนึ่ง แมื่กุศล ก็ตรัสเรียกว่า
ปันฑระเหมือนกัน ฯ

ส่วนศัพท์ว่า มโน ในคำว่า “**มโน มนายตนะ**” นี้ เพื่อแสดงว่า
มโนนั่นเอง เป็นอายตนะ ชื่อว่า มนายตนะ เพราะอรรถว่า เป็น
อายตนะแห่งใจ ฯ

๑๐๖ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

ในคำว่า “มนายตนะ” นั้น บัณฑิต พึงทราบว่า ชื่อว่า
อายตนะ เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่อาศัย, เป็นบ่อเกิด, เป็นที่ประชุม,
เป็นถิ่นเกิด และเพราะอรรถว่า เป็นการณะ (คือ เป็นเหตุ) ฯ

จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่ในโลก เรียกว่า อายตนะ ดุจใน
ประโยคว่า อิศุสรายตน์ (ที่อยู่ของพระอิศวร) วาสุเทวายตน์ (ที่อยู่
ของวาสุเทพ) ฯ บ่อเกิดเรียกว่า อายตนะ ดุจในประโยคว่า สุวณฺณายตน์
รัตนายตน์ (บ่อเกิดแห่งทอง, บ่อเกิดแห่งรัตนะ) ฯ ก็วิหารในศาสนา
เรียกที่ประชุมว่า อายตนะ ดุจในประโยคว่า มโนรเม อายตเน เสวนฺติ
นํ วิหฺงฺคมา (เมื่อที่ประชุมอันเป็นที่รื่นเริงใจ มีอยู่ พวกนั้นก็พากัน
ไปอาศัยต้นไม้อันเป็นที่รื่นเริงนั้น) ฯ ถิ่นเกิด เรียกว่า อายตนะ ดุจ
ในประโยคว่า ทกฺขินาปโต คฺนฺนํ อายตน์ (ทางทิศใต้เป็นถิ่นเกิดของ
โคทั้งหลาย) ฯ การณะ (คือ เหตุ) เรียกว่า อายตนะ ดุจในประโยคว่า
ตฺตร ตฺเตว สกฺขิปพฺพตํ ปาปฺณาติ สติ สติอายตเน (เมื่อเหตุเป็น
เครื่องระลึก มีอยู่ เธอก็จะบรรลุมผลในจุตูปปาตญาณนั้น ๆ โดยแท้) ฯ

ก็ธรรม คือ จิตและเจตสิก ย่อมอาศัยอยู่ในอายตนะทั้งหลาย
มีจักขุเป็นต้นเพราะความเป็นธรรมเนื่องด้วยจักขุเป็นต้นเพราะฉะนั้น
อายตนะมีจักขุเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นที่อยู่อาศัย ของจิตและเจตสิก
เหล่านั้น ฯ จิตและเจตสิก เกิด ในอายตนะมีจักขุเป็นต้น ซึ่งมีรูป
เป็นต้นเป็นอารมณ์ มีอยู่ เพราะฉะนั้น อายตนะมีจักขุเป็นต้น จึง
ชื่อว่า เป็นบ่อเกิด (ของจิตและเจตสิก) ฯ อายตนะมีจักขุเป็นต้น ชื่อว่า
ที่ประชุม ของจิตและเจตสิก เพราะเป็นที่ประชุม ด้วยวัตถุ, ทวาร และ
อารมณ์ ฯ อายตนะมีจักขุเป็นต้น เป็นถิ่น (ที่) เกิด ของจิตและ

เจตสิกเหล่านั้น โดยเป็นที่อาศัยเกิด มีวัตถุประเภทปัจเจกเป็นต้น ฯ
อนึ่ง อายตนะมีจักขุเป็นต้น เป็นการณะ (คือ เป็น เหตุ) เพราะ
อายตนะมีจักขุเป็นต้น ไม่มี จิตและเจตสิกก็มิไม่ได้ ฯ

มนะนั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า **มโนมินทรีย์** ฯ

ที่ชื่อว่า **วิญญาณ** เพราะอรรถว่า รู้แจ้ง ฯ ชั้น (กอง) แห่ง
วิญญาณ ชื่อว่า **วิญญาณชั้น** ฯ วิญญาณ แม้ดวงเดียว ก็เรียกว่า
วิญญาณชั้น ฯ

จิต ที่ชื่อว่า **มโนวิญญาณธาตุ** ในคำว่า “**ตชฺชามโน
วิญญาณธาตุ**” แปลว่า มโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่ธรรมมี
ผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น ในที่นี้จิตดวงเดียวเท่านั้น กล่าวไว้ ๓ อย่าง
คือ ที่ชื่อว่า มโน เพราะอรรถว่า กำหนดอารมณ์, ชื่อว่า วิญญาณ
เพราะอรรถว่า รู้แจ้ง, ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะ หรือ
เพราะอรรถว่า มิใช่สัตว์ ฯ

ลักษณะที่ติดุกกะของจิต

อารมณ์วิชานนลกขณ	มีการรู้แจ้งอารมณ์ เป็นลักษณะ
ปุพฺพพมฺมรส	มีการเป็นประธาน เป็นกิจ
สนฺธานปจฺจุปฺภฺจฺจํ	มีการสืบต่อ เป็นอาการปรากฏ
นามรูปปทฺฐจฺจํ	มีนามและรูป เป็นเหตุใกล้ ฯ

อธิบาย เจตสิก โดยย่อ

เจตสิก มีวจันตถะ ว่า :-

๑๐๘ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

เจตสิก ภาว ตทหายตตวุตติตยาตติ เจตสิกํ. แปลว่า ธรรมชาติ ชื่อว่า เจตสิก เพราะอรรถว่า มี (คือ เกิด) ในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น ๆ

จริงอยู่ เจตสิกนั้น เว้นจากจิตแล้วก็ไม่สามารถรับอารมณ์ได้ เพราะเมื่อจิตไม่เกิดเจตสิกทั้งปวงก็เกิดไม่ได้ ๆ ส่วนจิตแม้เว้นจากเจตสิกบางอย่าง ก็ยังเกิดเป็นไปในอารมณ์ เพราะฉะนั้น เจตสิกนั้นแหละ จึงชื่อว่า “มีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น” ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสไว้ว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า” เป็นต้น ๆ

อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติ ที่ประกอบในจิต ชื่อว่า เจตสิก ๆ

อธิบาย รูป โดยย่อ

รูป มีวจนัตถะ ว่า :-

รูปปตติ รูป สิตถุหาทิวโรธิปัจเจยหิ วิการมาปชชติ อาปาทียตติ วา อตฺถ. แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมแปรผัน เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า **รูป** ๆ อธิบาย ว่า รูปย่อมถึงความวิการด้วยวิโรธิปัจเจย มีเย็นและร้อนเป็นต้น, หรือว่า อันวิโรธิปัจเจย มีเย็นและร้อนเป็นต้น ให้ถึงความวิการ ๆ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า “รูป ย่อมแปรผันเพราะเย็นบ้าง ย่อมแปรผันเพราะร้อนบ้าง” เป็นต้น ๆ ความเกิดขึ้นแห่งรูปที่ผัดแผกกันในเพราะการประชุมแห่งวิโรธิปัจเจย มีเย็นเป็นต้น ชื่อว่า ความแปรผัน ในที่นี้ ๆ

มีคำท้วงว่า ถ้าเช่นนั้น แม้อรูปธรรม ก็เรียกว่า รูปได้ ๆ

เฉลยว่า ไม่ควร เพราะท่านอาจารย์ประสงค์เอาความแปรผันที่ปรากฏ ด้วยอำนาจแห่งวิโรธปัจจัย มีเย็น เป็นต้นเท่านั้น ๕ เมื่อจะถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น ความแปรผันก็สำเร็จด้วยคำอันไม่ต่างกันว่า “ยอมแปรผัน” ทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจะมีประโยชน์อะไร ด้วยศัพท์มี “เย็น” เป็นต้น ๕ ก็ศัพท์ว่า “เย็น” เป็นต้นนั้น มีอรรถ เพื่อให้รู้ว่า “ความแปรผันแห่งรูป อันวิโรธปัจจัย มี “เย็น” เป็นต้น ถูกต้องแล้ว ย่อมปรากฏชัดกว่า เพราะฉะนั้น ความแปรผันเช่นนั้นแหละ ท่านอาจารย์ประสงค์เอา ในบทว่า “**รูปปติ**” (ยอมแปรผัน) นี้ ๕

มีคำประท้วงอีกว่าการบัญญัติว่ารูปในพรหมโลกมีได้อย่างไร เพราะในพรหมโลกนั้น ไม่มีวิโรธปัจจัย มี “เย็น” เป็นต้น เป็นเครื่องเบียดเบียน ๕

เฉลยว่า แม้ปัจจัยที่เบียดเบียนสรีระไม่มีก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ มีปัจจัยที่ค้ำชู เพราะฉะนั้น ความแปรผันแม้ในพรหมโลกนั้น ก็ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่ค้ำชูนั้น ๕ อีกอย่างหนึ่งไฉนว่า รูปในพรหมโลกนั้น แม้ไม่มีปัจจัยที่เบียดเบียน แต่ก็ไม่พ้นสภาพความแปรผันนั้นไปได้ ๕

อธิบาย ศัพท์นิพพาน โดยย่อ

นิพพานศัพท์ มีวจนัตถะว่า :-

ภวากวํ วินนโต สํสิพฺพนโต วานสงฺขาทาย ตณฺหายนิกฺขนุตํ นิพฺพาทิ วา เอเตน ราคคฺคิอาทิโกติ นิพฺพานํ. แปลว่า

๑๑๐ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

สภาวะธรรม ที่ชื่อว่า **นิพพาน** เพราะอรรถว่า ออกจากตัณหา ที่ท่านเรียกว่า “วานะ” เพราะร้อยรัด คือ เย็บไว้ ซึ่งภพน้อย และภพใหญ่, หรือชื่อว่า **นิพพาน** เพราะอรรถว่า ธรรมเป็นเครื่องดับไฟ มีไฟคือ ราคะเป็นต้น ฯ

วิเคราะห์ ภพน้อย, ภพใหญ่*

ภวนฺติ ชายนฺติ เอตฺถ สตฺตา นามรูปธมฺมา จาติ ภโว. แปลว่า สัตว์ทั้งหลาย และ ธรรม คือ นาม และรูป ย่อมเกิด ในโอกาสนี้ เพราะเหตุนั้น โอกาสนั้น ชื่อว่า ภพ ได้แก่ ภพน้อย ฯ **มหนฺโต ภโว อภโว.** ภพใหญ่ ชื่อว่า อภวะ (ภวฺ # อภวฺ) เป็น ภวภวฺ แปลว่า ภพน้อย และภพใหญ่ ฯ

วิเคราะห์ ตัณหา

ตสฺติ ปาปมิจฺฉติ เอตยาติ ตณฺหา. แปลว่า สัตว์ ย่อมอยาก คือ ย่อมปรารถนาบาป (ความชั่ว) ด้วยธรรมชาตินี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า ตัณหา ฯ อีกนัยหนึ่ง ตสฺตีติ ตณฺหา. แปลว่า ชื่อว่า ตัณหา เพราะอรรถว่า อยาก คือ กระหายอารมณ์ ฯ

ปริเฉท ที่ ๑

บรรดาปรมาตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพานเหล่านี้ แสดงจิตก่อน เพราะจิตเป็นประธานในการรู้อารมณ์ซึ่งมีถึง ๘๙ อย่าง

* อรรถโยชนา ปฐมภาค หน้า ๑๙๘-๑๙๙ ฯ

มีประการต่างๆ แต่เมื่อประมวลมาโดยลักษณะก็มีอย่างเดียว คือ มี การรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ก็จิตนั้นแหละด้วยอำนาจแห่งภูมิ ๔ ก็มี ๔ อย่าง โดยต่างกันไปเป็นหินจิต, จิตที่ดี, ดีกว่า และดีที่สุด ดังนี้ คือ :-

จิต ๔ อย่าง

๑. กามาวจรจิต	จิตท่องเที่ยวไปในกาม
๒. รูปาวจรจิต	จิตท่องเที่ยวไปในรูป
๓. อรูปาวจรจิต	จิตท่องเที่ยวไปในอรูป
๔. โลกุตตรจิต	จิตเป็น โลกุตตระ

อธิบาย กามาวจรจิต

คำว่า กามาวจรจิตต์ แยกศัพท์ เป็นดังนี้ คือ :-

กาม แปลว่า ใคร่ หรือ ยังจิตให้ใคร่,
อวจร ” ท่องเที่ยวไป,
จิตต์ ” ธรรมชาติรู้อารมณ์ ฯ

กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม และกิเลสกาม ฯ วัตถุกาม ได้แก่ รูป, เสียง กลิ่น, รส และโผฏฐัพพะ เรียกว่า เบญจกามคุณ และ กิเลสกาม ได้แก่ กามตัณหา ฯ

วิเคราะห์ คำว่า กามาวจรจิต

กาเมตติ กาโม กามตณฺหา. แปลว่า ที่ชื่อว่า กาม เพราะ อรรถว่า ยังจิตให้ใคร่ ได้แก่ กามตัณหา ฯ กามตัณหานั้น ท่องเที่ยวไปในจิตนี้ โดยกระทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า กามาวจร ฯ

๑๑๒ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

อีกอย่างหนึ่ง. **กามียตีติ กามิ**. แปลว่า ที่ชื่อว่า กาม เพราะ
อรรถว่า อันจิตใคร่ ได้แก่ กามภพ ๑๑ อย่าง ๆ จิตที่ชื่อว่า กามาวจร
เพราะอรรถว่า ท่องเที่ยวไปในกามภพ ๑๑ อย่างนั้น โดยมาก ๆ
กามาวจรจิตนี้ แม้เกิดเป็นไปในรูปภพ และอรูปรภพ ก็ได้ชื่อว่า
กามาวจรนั้นแหละ เพราะท่านประสงค์เอาการท่องเที่ยวไปโดย
มาก ๆ เหมือนคาถาที่ท่านย่อความไว้ว่า :-

จิตนั้น ชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยวแห่ง
กาม หรือ ท่องเที่ยวไปในกาม หรือแม้โดยฐานูปจาร ๆ พึงเห็นนัย
แม้ในรูปาวจรจิต (จิตท่องเที่ยวไปในรูป) และอรูปราวจรจิต ตามควร
เช่นเดียวกัน ๆ

๑ กามาวจรจิต มี ๕๔ คือ

๑. อุกุศลจิต	๑๒	ดวง
๒. อเหตุกจิต	๑๘	”
๓. กามาวจรโสภณจิต	๒๔	”

อุกุศลจิต ๑๒ ดวง

๑. โลกมุขจิต	๘	ดวง
๒. โทสมุขจิต	๒	”
๓. โมหมุขจิต	๒	”

โลกมุขจิต ๘

๑. จิตเกิดร่วมกับโสมนัส	ประกอบด้วยทิวฐิ	เป็น	อสังขาริก ๑
๒. ”	”	เป็น	สังขาริก ๑

๓. จิตเกิดร่วมกับโสมนัส ไม่ประกอบด้วยทิวฐิ เป็น อสังขาริก ๑
๔. ” ” เป็น สสังขาริก ๑
๕. จิตเกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบด้วยทิวฐิ เป็น อสังขาริก ๑
๖. ” ” เป็น สสังขาริก ๑
๗. ” ไม่ประกอบด้วยทิวฐิ เป็น อสังขาริก ๑
๘. ” ” เป็น สสังขาริก ๑

โทสมูลจิต ๒

๑. จิตเกิดร่วมกับโทมนัส ประกอบด้วยปฏิฆะ เป็น อสังขาริก ๑
๒. ” ” สสังขาริก ๑

โมหมูลจิต ๒

๑. จิตเกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ๑
๒. ” ประกอบด้วยอุททิจจะ ๑

อธิบาย โลกมูลจิต ๘

๑. เมื่อใด บุคคล มีความเห็นผิด ว่า “โทษ ในกามทั้งหลาย ไม่มี” ดังนี้ **รำเรงยินดี** บริโภคกามก็ดี เชื้อถ่อมงคลตื่นชาวมีทิวฐิมงคลเป็นต้นโดยเป็นสภาวะก็ดี **ด้วยจิตที่กล้าตามสภาวะอย่างเดียว ไม่มีใครช่วยกระตุ้น** เมื่อนั้น โลกจิต ดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ๗

๒. เมื่อใด บุคคล มีความเห็นผิด ๗๗ **ด้วยจิตที่อ่อน** มีผู้ **ช่วยกระตุ้น** เมื่อนั้น โลกจิต ดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น ๗

๓. เมื่อใด บุคคล **ไม่มีความเห็นผิด รำเรงยินดี** ย่อมเสพเมถุนบ้าง ย่อมลักทรัพย์บ้าง **ด้วยจิตกล้าตามสภาวะอย่างเดียว** ไม่มีใครช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น โลกจิต ดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ๗

๑๑๔ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

๔. เมื่อใด ฯลฯ ด้วยจิตที่อ่อนน มีผู้ช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น โลกจิต ดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น ฯ

เมื่อใด บุคคล ไม่มีโสมนัสยินดีรำเรง เหมือนในวิกัป ๔ ข้างต้น เพราะอาศัยความไม่สมบูรณ์แห่งกามทั้งหลายก็ดี เพราะไม่มีเหตุแห่งโสมนัส อย่างอื่นก็ดี เมื่อนั้น โลกจิต ๔ ดวงที่เหลือ ก็เกิดร่วมกับอุเบกขา ฉะนี้แล ฯ

โลกมूलจิต ๘ นี้ จำแนก ด้วยเวทนา, สัมปโยคะ และสังขาร คือเป็นโสมนัส ๔ เป็นอุเบกขา ๔ ฯ โดยสัมปโยคะ เป็นทิวฐิตสัมปยุต ๔ เป็นทิวฐิตวิปปยุต ๔ ฯ โดยสังขาร เป็นอสังขาริก ๔ เป็น สสังขาริก ๔ ฯ

เหตุเกิด โสมนัส เป็นต้น

เหตุเกิดโสมนัส โดยสภาวะหรือโดยปริกัปปะ (โดยสมมติ) ก็ตาม ในที่นี้ ท่านกล่าวไว้ว่าความที่สัตว์ปฏิสนธิมาด้วยโสมนัส และ ความที่จิตมีสภาพไม่ลึก นี้เป็นเหตุให้เกิดโสมนัส ฯ ความที่สัตว์ปฏิสนธิมาด้วยอุเบกขา และความที่จิตมีสภาพลึก (สุขุม) นี้ เป็นเหตุของอุเบกขา ฯ

ความเป็นผู้มีทิวฐิวีบัติ และความเป็นผู้มีสังขละทิวฐิตะและอุจเฉททิวฐิตะเป็นเจ้าเรือนนี้ เป็นเหตุแห่งทิวฐิตะ ฯ ส่วนปัจจุปัจจัย มีอุตุและโภชนะที่เป็นสัปายะมีกำลัง เป็นต้น เป็นเหตุแห่ง อสังขาริก ฯ

อีกนัยหนึ่ง อาจารย์บางพวก กล่าวการเกิดขึ้นของโลกะ และ สัมปโยคธรรมไว้ ดังนี้ :-

เหตุเกิดโลกมูลจิต มี ๔

๑. โลกปริวารกมุขปฏิสนธิกตา ปฏิสนธิด้วยกรรมที่มี
โลภะเป็นปริวาร
๒. โลกอุสุสนุนภาวโต จวนตา จุตติมาจากภพที่มีโลภะมาก
๓. อธิฏฐารมมณสมายโค ได้ประสพกับอธิฏฐารมณ
๔. อสสาททสสนั ได้เห็นสิ่งที่ชอบใจ

เหตุเกิด โสมนัส ๔

๑. โสมนัสปฏิสนธิกตา ปฏิสนธิด้วยโสมนัส
๒. อคมภีรปกติตา มีความไม่สุขุมเป็นปกติ
๓. อธิฏฐารมมณสมายโค ประสพกับอธิฏฐารมณ
๔. พุยสนมุตติพ้นจากความพินาศ ๕ คือ ความพินาศ
แห่งญาติ ๑, ความพินาศแห่งภคชะ ๑, ความพินาศเพราะโรค ๑, ความ
พินาศเพราะทิวาสุ ๑, ความพินาศเพราะศีล ๑ ๗

เหตุเกิด ของอุเบกขา ๕

๑. อุเปกขาปฏิสนธิกตา ปฏิสนธิมาด้วยอุเบกขา
๒. คมภีรปกติตา มีความลึก คือสุขุมเป็นปกติ
๓. มชฺฌตตารมมณสมายโค ประสพกับอารมณ์ดีปาน
กลาง
๔. พุยสนมุตติ พ้นจากความพินาศ ๕

๑๑๖ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

๕. มุคธาตูกตา มีสันดานเป็นคนใบ้ ฯ

เหตุเกิดทิวฐิตตสัมปยุต ๕

๑. ทิวฐิขุณาสยตา มีความเห็นผิดเป็นอหยาตัย
๒. ทิวฐิวินนปุกุศลเสวนตา คบคนที่มีทิวฐิวินน
๓. สทุณุมวิมุขตา เป็นอนหน้าหนีจากศีลธรรม
๔. มิจฉาวิตกกพหุลตา เป็นผู้มากด้วยมิจฉาวิตก
๕. อโยนิโส อุมมุชชนํ พิจารณาโดยไม่แยบคาย ฯ

เหตุทิวฐิตตวิปยุต ๕ ตรงกันข้ามกับทิวฐิตตสัมปยุต ฯ

เหตุเกิด อสังขาริก ๖

๑. อสงขาริกกมฺมชนิดปฏิสนธิกตา ปฏิสนธิมาด้วยกรรม เป็นอสังขาริก
๒. กลลกายจิตตตา มีความสุขกายสุขใจ
๓. สีสฺตุนหาทีนํ ขมนพหุลตา ความเป็นผู้อดทนต่อเย็นและ ร้อนเป็นต้น
๔. กตตพุกมฺเมสุ ทิวฐานิสฺสตา เห็นอานิสงส์ในการงานที่ทำ
๕. กมฺเมสุ จินฺณวสิตา มีความชำนาญในการงานทั้งหลาย
๖. อุตฺโทชนาทิสปฺปายลาโภ ได้สัปปายะมีอุตฺและโภชนะ เป็นต้น ฯ

เหตุเกิด สสังขาริก ๖ มีนัยตรงกันข้ามกับ อสังขาริก ฯ

ลักษณะที่ถูกต้องของโลภะ

- อารมณ์คนหลงกลุขโณ มีการยึดอารมณ์ เป็นลักษณะ*
- อภิสงครโส มีการติดในอารมณ์ เป็นกิจ
- อปริจาคปัจจุปฏจาโน มีการไม่สละ เป็นอาการปรากฏ
- สโยชนิยมเมสุ อสสาทตสนาทิปฏจาโน มีการเห็น
ชอบใจเป็นต้นในสังโยชนียธรรม
เป็นเหตุใกล้ ๆ

อธิบาย โทสมูลจิต ๒

โทสมูลจิต ๒ ดวง มีโทมนัสเวทนาเหมือนกัน ๆ โทสะ ที่ชื่อว่า
ปฏิบัติ เพราะกระทบกระทั่งอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ๆ พึงทราบว่า
เป็น อสังขาริก (กล้า) และสังขาริก (อ่อน) ในเวลาทำ
ปาณาติบาตเป็นต้น ๆ

ลักษณะที่ถูกต้องของโทสจิต

๑. จณฺฐิก ลกฺขโณ มีความดุร้าย เป็นลักษณะ
๒. นิสุสยทาหน รโส มีการเผาส้มปยุตธรรม เป็นกิจ
๓. ทูสนปัจจุปฏจาโน มีการประทุษร้ายเป็นอาการปรากฏ
๔. อาฆาตวตฺถุ ปฏจาโน มีอาฆาตวัตถุ ๑๐ เป็นเหตุใกล้ ๆ

* มีการยึดเหมือนดังติดตั้ง (ส. มหาวรรค ๑๙/๑๙๘ ข้อที่ ๗๐๑)

เหตุเกิดของโทษะ มี ๕

๑. โทษชุณฺณาสยตา มีอหฺยาศัยมกโกธ
๒. อคมฺภีรปทิตตา มีความไม่สุขุมเป็นปกติ
๓. อปฺปสุตตา มีการฟังสัทธรรมน้อย
๔. อนิฏฺฐารมฺมณสมาโยโค ประสบอนิฏฐารมณ
๕. อาฆาตวตฺตฤกตา มีอาฆาตวตฺตฤ

อาฆาตวตฺตฤ ๑๐ อย่าง

๑. อาฆาต โดยคิดว่า ผู้นี้ เคยทำความเสื่อมให้เรา
๒. อาฆาต ” ผู้นี้ กำลังทำความเสื่อมให้เรา
๓. อาฆาต ” ผู้นี้ จักทำความเสื่อมให้เรา
๔. อาฆาต ” ผู้นี้ เคยทำความเสื่อมแก่คนที่เรารัก
๕. อาฆาต ” ผู้นี้ กำลังทำความเสื่อม แก่คนที่เรารัก
๖. อาฆาต ” ผู้นี้ จักทำความเสื่อม แก่คนที่เรารัก
๗. อาฆาต ” ผู้นี้ เคยทำประโยชน์ให้แก่คนที่เราเกลียด
๘. อาฆาต ” ผู้นี้ กำลังทำประโยชน์ให้แก่คนที่เราเกลียด
๙. อาฆาต ” ผู้นี้ จักทำประโยชน์ ให้แก่คนที่เราเกลียด
๑๐. อาฆาต ในฐานะอันไม่ควร มีการเดินสะดุด หรือ เหยียบ
หนามเป็นต้น ฯ

โทมนัส ต่างจากปฏิกะ

โทมนัส เป็นธรรมอย่างหนึ่ง เรียกว่า โทมนัสเวทนา มีการเสวยอนิภูฐานารมณ์ เป็นลักษณะ ส่วนปฏิกะ เป็นธรรมอย่างหนึ่ง **นับเนื่องในสังขารขันธ์** มีสภาพดูร้าย ธรรมทั้ง ๒ นี้ เป็นเจตสิก เกิดในจิต ทำให้จิตมีลักษณะดูร้าย ๕

อธิบาย โมหมูลจิต

มีวจนัตถะว่า :-

โมเหณ มุขหนติ อติสเยน สมมุขหนติ มุลนุตรวิริหโตติ โมมุหानी. แปลว่า จิตที่ชื่อว่า โมมุหะ เพราะอรรถว่า ลุ่มหลง ด้วย โมหะ คือ งมงายอย่างยิ่ง เพราะเว้นจากมูลเหตุอื่น ๕

โหมมูลจิตมี ๒ ดวง คือ

วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต มีวจนัตถะว่า :-

สภาว วิจินนโต ตาย กิจจติ กิลมตีติ วิจิกิจฉา. แปลว่า ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า วิจิกิจฉา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้บุคคล ตัดสินสภาวะธรรมยาก คือ ลำบาก ๕

อีกอย่างหนึ่งว่า จิกิจฉิต्तु่ ทุภกรตาย วิคตา จิกิจฉา ฅาณ-
ปฏิกาโร อิมิสฺสาติ วิจิกิจฉา. แปลว่า ชื่อว่า วิจิกิจฉา เพราะ
อรรถว่า หมดการเยียวยา ยากที่จะรักษา ด้วยโลกียญาณ ๕ จิต ที่
สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉานั้น ชื่อว่า วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๕

๑๒๐ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

วิจิภิจณา ๘ อย่าง*

๑. **สตถริ กงขติ** สงสัยในสรีระของพระศาสดา ว่า ประดับด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ หรือไม่ประดับ หรือเคลือบแคลงสงสัยในบพพระพุทธคุณ ๙ มี คำว่า อรหํ เป็นต้น ว่ามีจริงหรือไม่ ฯ

๒. **ธมฺเม กงขติ** สงสัยในพระธรรม คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ หรือเคลือบแคลงสงสัยในพระธรรมคุณ ๖ มีคำว่า สุวากุขาโต เป็นต้น ว่ามีหรือไม่ ฯ

๓. **สงฺฆเ กงขติ** สงสัยในพระสงฆ์ หรือ เคลือบแคลงสงสัยในพระสังฆคุณ มีคำว่า สุปฏิปนุโน เป็นต้น ว่ามีจริงหรือไม่ ฯ

๔. **สิกขาย กงขติ** สงสัยในสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา หรือผลานิสงส์ หรือในการปฏิบัติ ว่าทำให้พ้นทุกข์จริงหรือไม่ ฯ

๕. **ปุพฺพนุเต กงขติ** สงสัย ในขั้นนัเป็นต้นที่เป็นอดีต หรือคนสัตว์ที่เกิดมาแล้วในอดีต ว่า มีจริงหรือไม่ ฯ

๖. **อปฺรณฺเต กงขติ** สงสัย ในขั้นนัเป็นต้นที่เป็นอนาคต...

๗. **ปุพฺพนฺตาปฺรณฺเต กงขติ** สงสัยในขั้นนัเป็นต้น ที่เป็นอดีตและอนาคต...

๘. **ปฏิจฺสมุปฺปาเท กงขติ** สงสัย ในปฏิจสมุปบาท ว่า มีจริงหรือไม่ ฯ

* ความสงสัย ๘ นี้ อัญฐสาลินี อธิบายสังคณั ข้อ ๖๗๐ และความสงสัยในพระสูตร ๑๖ คือ สงสัยในอดีต ๕ ในอนาคต ๕ ในปัจจุบัน ๖ (ม.มู บาลีเล่มที่ ๑๒ ข้อที่ ๑๒)

อกุศลจิตดวงสุดท้าย ชื่อว่า **อุทัจจสัมปยุตจิต** มีวจนัตถะว่า อุทตตสฺส ภาโว อุทตฺตจฺจํ. แปลว่า ภาวะแห่งจิต หรือว่า แห่งบุคคลที่พึงชาน ชื่อว่า อุทัจจจะ ฯ

อุทัจจจะ เป็นเจตสิกทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งปวง แต่อุทัจจจะในอกุศลจิตดวงสุดท้ายนี้เท่านั้น เป็นประธานในสัมปยุตธรรมที่เกิดร่วมกับตน เพราะฉะนั้น พระอนุรุทธาจารย์ จึงกล่าวให้แปลกออกไป เพราะไม่เป็นไปในโลภะและโทสะ ฯ

อนึ่ง จิต ๒ ดวง คือ วิกิจิตตาสัมปยุตจิต และอุทัจจสัมปยุตจิตนี้ เว้นจากความกำหนัดและความขัดเคืองในอารมณ์ทั้งปวง เพราะเป็นจิตหลงมงายอย่างยิ่ง โดยที่เว้นจากมูลเหตุอื่น คือ โลภะและโทสะ เพราะเป็นจิตหวั่นไหวที่ประกอบวิกิจิตตา และ อุทัจจจะที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งความกระสับกระส่ายและความพึงชาน ย่อมเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนาเท่านั้น เพราะเหตุนี้แล ท่านจึงกล่าวว่าเป็น **อสังขาริก** และ **สสังขาริก** เพราะไม่มีความกล้าเองตามสภาพ และไม่มีผู้ช่วยกระตุ้นเตือน ฯ ในที่นี้ มีคาถาย่อความไว้ว่า :-

จิตทั้ง ๒ ดวง เป็นเอกเหตุกะ เกิดร่วมกับอุเบกขาเพราะความเป็นจิตงมกายและกระสับกระส่ายพึงชาน ทั้งไม่แตกต่างกันโดยความเป็นแห่งสังขาร ในกาลทุกเมื่อ ฯ

จริงอยู่ ภาวะแห่งจิตที่เข้มแข็งตามสภาวะ และที่พึงให้อุตสาหะ ไม่มีแก่จิต ๒ ดวงนั้น ซึ่งกระสับกระส่าย พึงชานอยู่ ในกาลทุกเมื่อ ดังนี้ ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของวิจิกิจจา

สัสยนลกขณา	มีความสงสัย เป็นลักษณะ
กมฺปนรสา	มีความหวั่นไหว เป็นกิจ
อนิจฺจยปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีการตัดสินใจไม่ได้ หรือ
อนกัสมฺคหปจฺจุปฺภูจฺจนา	ถือเอาอย่างเดียวไม่ได้เป็นอาการ ปรากฏ
อโยนิโสมนสิการปทฺฏฺจนา	มีอโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุใกล้ๆ

ลักษณะที่จตุกกะของอุทฺถัจจะ

อวฺุปสมนลกขณํ	มีความไม่เข้าไปสงบ เป็นลักษณะ
อนวฺุฏฺจนาจรสํ	มีความไม่ตั้งมั่น เป็นกิจ
ภนฺตุตฺตปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีความพล่านไปเป็นอาการปรากฏ
อโยนิโสมนสิการปทฺฏฺจนา	มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุใกล้ๆ

ในอรรถสาลินี อธิบายว่า มีความไม่เข้าไปสงบ เหมือนน้ำ
กระเพื่อมเพราะถูกลมพัด, มีความไม่ตั้งมั่น เหมือนธงชัย และธง
แผ่นผ้าปลิวไปเพราะลมพัด, มีความพล่านไปแห่งจิตเหมือนขี้เถ้าพุ่งขึ้น
เพราะถูกแผ่นหินที่ชั้ดลงไป ฉะนั้น ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ ของ โมหะ

อถาณลกฺขณเ	มีความไม่รู้ เป็นลักษณะ
อารมฺมณสภาวจฺจาทนโรโส	มีการปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์ เป็นกิจ

อนุชการปัจจุภูฏาโน มีการทำให้มีตมน เป็นอาการ
ปรากฏ
อโยนิโสมนสิการปฏุฏาโน มีอโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุใกล้ๆ

เหตุเกิดโมหมูลจิต ๒

๑. อโยนิโส มนสิกาโร มนสิการโดยไม่แยบคาย
๒. อาสวสมุปปาโท มีอาสวะเกิดขึ้น

วินิจฉัย วิจิกิจฉา และอุทถัจจะ

วิจิกิจฉา ทำให้ตื่นรนไปในอารมณ์ต่าง ๆ เพราะปรากฏว่า
ถือเอาอารมณ์อย่างเดี๋ยวมได้ เนื่องจากไม่มี **อธิโมกข์เจตสิก** ซึ่งเป็น
ธรรมตัดสินอารมณ์เกิดร่วมด้วย **ส่วนอุทถัจจะ** ตื่นรนไปใน
อารมณ์อย่างเดี๋ยวม เพราะมี **อธิโมกข์เกิดร่วมด้วย ๙ จิตที่เกิด**
ร่วมกับ อุทถัจจะเปรียบเหมือนแก้วมณี ๔ เหลี่ยม
จิตเกิดร่วมกับวิจิกิจฉา เปรียบเหมือนแก้วมณีกลม แก้วมณีทั้ง
๒ นั้น เมื่อบุคคลปล่อยให้ กลิ้งไปในที่เนินลาด แก้วมณีดวงกลม ย่อม
กลิ้งไป ๆ โดยแท้ ส่วนแก้วมณีสี่เหลี่ยม ย่อมพลิกไป ๆ ตั้งอยู่ ฉะนั้น
๙ เมื่อว่าโดยปฏิสนธิ จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา ย่อมชักปฏิสนธิมา
ส่วนจิตที่เกิดร่วมกับอุทถัจจะไม่ชักปฏิสนธิมา (อรรถสาธิตี) ๙

อกุศลจิต ๑๒ มี สัมปยุต ๔ อย่าง

๑. ทิฏฐิตตสัมปยุตต์ จิตสัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง
๒. ปฏิฆสัมปยุตต์ จิตสัมปยุตด้วยปฏิฆะ ๒ ดวง

๑๒๔ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

๓. วิจิกิจจาสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํปยุตฺตํด้วยวิจิกิจจนา ๑ ดวง
๔. อุทฺตจฺจสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํปยุตฺตํด้วยอุทฺตจฺจจะ ๑ ดวง ฯ

เหตุเกิดอกุศลจิต ๑๒ มี ๕

๑. ปุพฺเพอกตปุณฺณตา ไม่ได้ทำบุญไว้ในปางก่อน
๒. อปฺปฏฺฐิรูปเทสวาโส อยู่ในประเทศที่ไม่สมควร
๓. อสปฺปริสุปนฺนสฺสโย ไม่คบสัตบุรุษ
๔. อสทฺถมฺมสวณํ ไม่ฟังสัทธรรม
๕. อตฺตมิจฺฉาปณฺธิ ตั้งตนไว้ผิด

สังคหคาถา ที่ ๓

อฏฺฐธา โลกมฺูลานิ โทสมฺูลานิ จ ทฺุริธา
โมหมฺูลานิ จ เทวติ ทฺุวาทสากุสลา สิญฺญํ

อกุศลจิต ๑๒ ดวง คือ โลกมฺูลจิต ๘ ดวง
โทสมฺูลจิต ๒ ดวง และ โมหมฺูลจิต ๒ ดวง ฯ
จบ อกุศลจิต ๑๒ เพียงเท่านี้ ฯ

สังคหคาถา ที่ ๔-๕

สตฺตาทากุสลาปากานิ ปุณฺณปาگانิ อฏฺฐธา
กฺุริยาจิตฺตานิ ตีณฺนิตฺติ อฏฺฐารส อเหตุกา ฯ
ปาปาเหตุกมฺุตตานิ โสภณานีติ วุจฺจเร
เอภฺนสฺสญฺจิจิตฺตานิ อเถกนวุตีปี วา ฯ

อเหตุกจิต ๑๘ คือ อกุศลวิบากจิต ๗
ดวง กุศลวิบากจิต ๘ ดวง และ กิริยาจิต ๓
ดวง ๗ จิต ๕๙ ดวง หรือ ๙๑ ดวง ที่พ้น
จากอกุศลจิต และ อเหตุกจิต ท่านเรียกว่า
โสภณจิต ๗

**๒. อเหตุกจิต ๑๘ คือ
อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง**

- ๑. จักขุวิญญาณ
 - ๒. โสตวิิญญาณ
 - ๓. ชานวิิญญาณ
 - ๔. ชิวหาวิิญญาณ
 - ๕. กายวิิญญาณ
 - ๖. สัมปฏิจฉันนจิต
 - ๗. สันตึรณจิต
- จิต ๔ นี้ เกิดร่วมกับ อุเบกขาเวทนา
- เกิดร่วมกับทุกขเวทนา
- ๒ ดวงนี้เกิดร่วมกับ อุเบกขาเวทนา

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง

- ๑. จักขุวิญญาณ
 - ๒. โสตวิิญญาณ
 - ๓. ชานวิิญญาณ
 - ๔. ชิวหาวิิญญาณ
 - ๕. กายวิิญญาณ
- จิต ๔ นี้ เกิดร่วม กับ อุเบกขาเวทนา
- เกิดร่วมกับสุขเวทนา

๑๒๖ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

๖. สัมปฏิจฉันนจิต] ๒ ดวง เกิดร่วมกับ อุเบกขาเวทนา
๗. อุเบกขาสันตிரณจิต]
๘. โสมนัสสันตிரณจิต ———— เกิดร่วม กับ โสมนัสเวทนา

อเหตุก กิริยาจิต ๓ ดวง

๑. ปัญจทวารารัชชนจิต เกิดร่วม กับ อุเบกขาเวทนา
๒. มโนทวารารัชชนจิต เกิดร่วม กับ อุเบกขาเวทนา
๓. หสิตุปปาทจิต เกิดร่วม กับ โสมนัสเวทนา ฯ

อธิบาย อเหตุกจิต

อเหตุกจิต มี ๓ พวก คือ :-

๑. อเหตุกอกุศลวิบากจิต มี ๗ ดวง
๒. อเหตุกกุศลวิบากจิต มี ๘ ดวง
๓. อเหตุกกิริยาจิต มี ๓ ดวง

วิเคราะห์ คำว่า จักขุ ๔ นัย

จกฺขติ วิญญานาธิฏฺฐิตํ หุตฺวา สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ
วิยโหตีติ จกฺขุ. แปลว่า ธรรมชาติใด เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งจักขุวิญญาณ
ย่อมบอก คือ ย่อมเป็นราวกะบอกชี้แจงอยู่ซึ่งรูป ทั้งที่เสมอและ
ไม่เสมอ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จักขุ ได้แก่ จักขุปสาท ฯ

อีกนัยหนึ่งว่า **จกขติ รูป อสสาเทนตํ วีย โหติติ จกขุ**. แปลว่า ที่ชื่อว่า **จักขุ** เพราะอรรถว่า ชอบ คือ เป็นดุจยินดีอยู่ ซึ่งรูป ได้แก่ จักขุประสาท สมดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนมาคันทิยะ จักขุแล มีรูปเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในรูป อันรูปให้บันเทิงพร้อมแล้ว” ดังนี้ ฯ

หนึ่ง แมื่ก่อนเนื้อ ที่กำหนดด้วยกระดูก ทานก็เรียกว่า **จักขุ** เพราะเป็นไปร่วมกับ จักขุ ได้แก่ จักขุสัมผัสภาวะ ฯ

ในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี พระอรรถกถาจารย์ใคร่ครวญว่า ความที่ธาตุทั้งหลายมีอรรถะมากมาย แม้จักขุติคัพพ์ มีอรรถว่า แสดง ก็ได้ จึงกล่าววว่า **จกขติ รูป วิภาเวติติ จกขุ**. แปลว่า ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า บอก คือ แสดงรูปให้แจ่มแจ้ง ฯ ข้อนี้ ก็ได้ แก่ จักขุประสาทนั้นแหละ ฯ

วิเคราะห์ จักขุวิญญาณ

จกขุสุมี วิญญานํ ตนุสิสฺสิตตฺตาติ จกขุวิญญานํ. แปลว่า วิญญาณในจักขุ เพราะอาศัยอยู่ในจักขุนั้น เพราะเหตุนั้น วิญญาณ นั้น จึงชื่อว่า จักขุวิญญาณ ฯ ได้แก่ วิญญาณที่มีการรู้แจ้งรูปอาศัย จักขุ เป็นลักษณะ* ฯ

แม้ในโสตวิญญานเป็นต้น ก็พึงทราบวิเคราะห์ตามสมควร อย่างนี้ ฯ

* ลักษณะที่จตุกกะของจักขุวิญญาณเป็นต้น มีในอัฐรสาลินี

วิเคราะห์ คำว่า โสตะเป็นต้น

วิญญานาธิปฏิตํ หุตฺวา สุณาตติ โสตํ. ที่ชื่อว่า โสตะ เพราะ
อรรถว่า เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งวิญญานฟัง (โสตวิญญาน) ได้แก่ โสตะ
ปสาท ฯ

มายติ คนฺโธปาทานํ กโรตติ ฆานํ. ที่ชื่อว่า ฆานะ เพราะ
อรรถว่า สูด คือ การถือเอากลิ่น ได้แก่ ฆานปสาท ฯ

ชีวิตนิมิตฺตํ รโส ชีวิตํ. รสเป็นเหตุแห่งความเป็นอยู่ ชื่อว่า
ชีวิต ฯ ชีวิตศัพท์ ในที่นี้ ท่านกล่าวถึงรส โดยผลูปจารนัย^(๑) ฯ
วิเคราะห์ ชิวหา โดยนिरูตตินัย^(๒) ว่า ตํ อวฺหยติ ตสฺมี นินฺนตยาติ
ชิวหา. แปลว่า ชื่อว่า ชิวหา เพราะอรรถว่า เรียกร้องชีวิตไว้ เพราะ
น้อมไปในชีวิตนั้น ได้แก่ ชิวหาปสาท ฯ

วิเคราะห์ กาย ๓ นัย

กวจิตานํ ปาปธฺมานํ อาโย ปวตฺติฏฺฐานนฺติ กาโย.
แปลว่า ชื่อว่า กาย เพราะอรรถว่า เป็นบ่อเกิด คือ สถานที่ที่เป็นไป
แห่งบาปกรรมทั้งหลายอันบังเกิดขึ้นเกลียด ฯ จริงอยู่ กายินทรีย์
(อินทรีย์ คือ กาย) เป็นเหตุพิเศษแห่งบาปกรรม ด้วยอำนาจความ
ยินดีในใฝ่ภวภูพพะนั้น เป็นต้น และบาปกรรมอันมีกายปสาทนั้น

(๑) ผลูปจารนัย นัยที่ใกล้ผล หมายเอาเหตุ ฯ

(๒) นිරูตตินัยตามคัมภีร์สัตตศาสตร์ มี ๕ ในที่นี้เป็น วรรณวินาโส ได้แก่ ลปตัวอักษร คือ
ชีวิต ลปตัว วิต ออกเสียง แล้วเอา ชี รวมกับ อวฺหา เป็น ชิวหา ฯ

เป็นมูลเพราะยึดถือโณภูฐัพพะเป็นของตน ฉะนั้น กายินทรีย์ ท่าน จึงถือเอา ดุจสถานที่เป็นที่ไปแห่งบาปกรรม ฯ

อีกอย่างหนึ่ง **สสมภารกาย กุจจิตาน์ เกสาทิน์ อาโยติ กายโย.** สสมภารกาย ชื่อว่า กาย เพราะอรรถว่า เป็นบ่อเกิดแห่งส่วนที่ น่าเกลียดทั้งหลายมีเกสาเป็นต้น ฯ

อนึ่ง แม้กายปสาท ท่านก็เรียกว่า กาย เพราะเป็นไปร่วมกับสสมภารกายนั้น ฯ

วิเคราะห์ คำว่า ทุกข์ ๓ นัย

กุจจิตัม หุตฺวา ขนฺติ กายิกสุขนฺติ ทุกฺขั. ธรรมชาติใด เป็นของน่าเกลียด ย่อมขุด(ทำลาย)เสียซึ่งสุขกาย เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่า ทุกข์ ฯ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ทุกข์ เพราะอรรถว่า ทนได้ยาก ฯ อีกนัยหนึ่ง อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า ที่ชื่อว่า ทุกข์ เพราะอรรถว่า การให้โอกาสแก่ทุกข์นี้ อันสัตว์กระทำได้โดยยาก ดังนี้บ้าง ฯ

วิเคราะห์ สัมปฏิจฉันนจิตเป็นต้น

ปญฺจวิญญานคหิตัม ฐปาทีอารมฺมณํ สมฺปฏิจฺจติ ตทา-
การปฺปวตฺติยาติ สมฺปฏิจฺจนฺนํ. แปลว่า จิต ที่ชื่อว่า สัมปฏิจฉันนะ เพราะอรรถว่า รับอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่ปัญจวิญญานรับแล้ว โดยความเป็นไปตามอาการนั้น ฯ

สมฺมา ตีเรติ ยถาสมฺปฏิจฺจติ ฐปํ วิมฺสตีติ สนฺตีรณํ. แปลว่า จิตที่ชื่อว่า **สันตีรณะ** เพราะอรรถว่า ใคร่ครวญ คือ พิจารณา รูปตามที่สัมปฏิจฉันนจิตรับแล้ว โดยชอบ ฯ

วิเคราะห์ วิบาก เป็นต้น

อภยมณฺเฑ วิรุทฺธานํ กุสลากุสลานํ ปากานีติ วิปากานิ.
แปลว่า ที่ชื่อว่า **วิบาก** เพราะอรรถว่า เป็นผลของกุศล และอกุศล
ซึ่งขัดแย้งกันและกัน ฯ คำว่า **“วิบาก”** นี้ เป็นชื่อของอุปสรรคที่
ถึงความเป็นวิบาก ฯ ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ การเรียกว่า **“วิบาก”**
จึงไม่มีแก่กตัตตารูป (รูปที่เกิดจากกรรม) แม้รูปที่มีกุศลและอกุศล
เป็นสมมุติฐาน ฯ

จิตที่เป็นวิบาก แห่งอกุศล ชื่อว่า อกุศลวิบากจิต ฯ

อธิบาย อเหตุกกุศลวิบาก

วิเคราะห์ สุข ๔ นัย คือ :-

**สุขยติ กายจิตตํ สฺกฺข วา ขนฺติ กายจิตฺตาทาณํ, สุขฺเชน
ขมิตพฺพนฺติ วา สุขํ.** แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมยังกายและจิตให้
สบาย เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สุข, หรือ ชื่อว่า **สุข** เพราะ
อรรถว่า ชุด(ทำลาย)ความลำบากในกายและจิตด้วยดี, หรือว่า ชื่อว่า
สุข เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงอดทนได้โดยง่าย ฯ อาจารย์พวกอื่น
กล่าวว่า ที่ชื่อว่า **สุข** เพราะอรรถว่า การให้โอกาสแก่ธรรมชาติ
(ที่เป็นสุข) นั้น อันสัตว์ทำได้โดยง่าย ดังนี้บ้าง ฯ

วิญญฺญาณ ๘ ดวง มีจักขุวิญญฺญาณเป็นต้น คือฝ่ายอกุศลวิบาก
๔ ฝ่ายอเหตุกกุศลวิบาก ๔ ทั้ง ๘ นี้ เกิดร่วมกับ อุเบกขาเวทนา
เท่านั้น เพราะอารมณ์ที่เป็นอุปาทายรูป กระทบกับอุปาทายรูป เป็น
สภาพมีกำลังทรมาน ฯ

กายวิญญาณทั้ง ๒ นี้ เกิดร่วมกับทุกขเวทนา ๑ ดวง เกิดร่วมกับสุขเวทนา ๑ ดวง เพราะอารมณ์เป็นภูตรูป กระทบกับภูตรูปที่กายปสาท มีกำลังกว่า อุปาทายรูปกระทบกับอุปาทายรูป ฯ

สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ดวง เกิดในลำดับแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งมีวัตถุที่อาศัยเกิดไม่เสมอกับตน จึงไม่มีกำลังนัก เพราะฉะนั้น จิต ๒ ดวงนี้ จึงเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ฯ

สันตிரณจิต ฝ่ายอเหตุกกุศลวิบาก ดวงแรกเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ด้วยอำนาจอิฐฐารมณ (อารมณ์ที่ดี) ดวงหลังเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ด้วยอำนาจอิฐฐัมชฌัตตารมณ (อารมณ์ที่ดีเล็กน้อย) ส่วนสันตிரณอกุศลวิบาก ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ด้วยอำนาจอนิฐฐารมณ ฯ

ในอธิการนี้ มีคาถาย่อความไว้ว่า :-

จริงอยู่ การที่อุปาทายรูปซึ่งอาศัย
ภูตรูปมีวัตถุและอารมณ์เป็นสภาพกระทบกัน
มีกำลังทราม เพราะฉะนั้น จิต ๔ ดวง มี
จักขุเป็นต้น จึงสัมปยุตด้วยอุเบกขา ฯ

ส่วน กายวิญญาณ ไม่มีอุเบกขาเวทนา
เพราะภูตรูปเป็นที่อาศัยแห่งกายปสาท และ
โณฐัพพะกระทบกันเป็นสภาพมีกำลัง ฯ

เพราะอนันตรปัจจัย ไม่มีปัจจัยที่
อาศัยเกิดเสมอกัน ฉะนั้น สัมปฏิจฉันนจะ จึง
ทูลผลเกิดร่วมกับ อุเบกขา ในอารมณ์ ฯ

๑๓๒ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

อธิบาย อเหตุกิริยาจิต ๓ อย่าง

จิต ๓ ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑, มโนทวาราวชชนจิต ๑ และ หสิตุปปาทจิต ๑ เมื่อว่า โดยชาติ เป็นชาติเดียวกัน แต่เมื่อว่า โดยกิจของจิตแล้ว ก็ต่างกัน คือ :-

๑. ปัญจทวาราวชชนจิต ทำกิจพิจารณาอารมณ์ ในปัญจทวาร
๒. มโนทวาราวชชนจิต ทำกิจพิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร และทำไวภวัญญูปนกิจทางปัญจทวาร ฯ
๓. หสิตุปปาทจิต ได้แก่ จิตของพระอรหันต์ที่ทำชวณกิจ ในอารมณ์โสมนัส เพียงอาการที่รำเริงในอารมณ์ที่ไม่โอฬาร (อินพาริก อารมณ์) ฯ

วิเคราะห์ ปัญจทวาราวชชนจิต

จกขุวาทีปญจทวาระ สมฺมิตมารมฺมณํ อวชฺเชติ ตตฺถ อาโภคํ กโรติ, จิตฺตสนฺตานิ วา ภวฺจฺจวเสน ปวตฺติตุํ อทฺตวา วิถิจิตฺตภาวาย ปริณาเมตีติ ปญจทวาราวชฺชนํ. แปลว่า จิตที่ชื่อว่า ปัญจทวาราวชชนะ เพราะอรรถว่า รำพึงถึงอารมณ์ที่กระทบในทวาร & มีจักขุเป็นต้น คือ กระทำการค้ำนึ่งในอารมณ์ที่กระทบนั้น, หรือว่า ไม่ให้ความสัมผัสของจิตเป็นไปด้วยอำนาจแห่งภวังค์ ให้น้อมไปเพื่อความเป็นวิถิจิต ได้แก่ กิริยาอเหตุกะมโนธาตุ ฯ

วิเคราะห์ มโนทวาราวชชนจิต

อวชชสนส อन्नตรปจยภูต ภาวคจิตต มโนทวาร
วิธีจิตตานมปวัตติมุขภาวโต ๙ แปลว่า ภาวคจิต ที่เป็นอนันตร
ปัจฉัยแก่อวชชนจิต ชื่อว่า มโนทวาร เพราะเป็นปากทางดำเนิน
ไปแห่งวิธีจิตทั้งหลาย ๙

ตสมิ ทิฏฐสูตมุตตาทิวเสน* อปาถมาคตมารมณ
อวชชเชติ วุตตนเยเนว วา จิตตสนุตานํ ปริณามะตีติ มโนทวาร
ราวชชนํ กิริยาเหตุกมโนวิญญานธาตูปะกุกขาสะหคตจิตต.
แปลว่า จิตที่ชื่อว่า มโนทวาราวชชนะ เพราะอรรถว่า รำพึงถึงอารมณ์
ที่มาสู่คลองในมโนทวารนั้น ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ที่ได้เห็น ที่ได้ยิน
และที่ได้รู้เป็นต้น หรือ น้อมจิตตสันดานไป โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ,
ได้แก่ จิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาฝ่ายกิริยาเหตุกมโนวิญญานธาตุนั้น ๙

ก็มโนทวาราวชชนจิตนี้นั้นแหละ ท่านเรียกว่า โวภูฐัพพนจิต
เพราะอรรถว่า กำหนดตัดสินอารมณ์ ตามที่ใคร่ครวญแล้ว ใน
ทวาร ๕ ๙

วิเคราะห์ หสิตูปปาทจิต

หสิตํ อุปปาเทตีติ หสิตูปปาทํ. แปลว่า จิต ที่ชื่อว่า

* ท่านกล่าวว่า ทิฏฐ คือ รูปายตนะ, สูต คือ สัททายตนะ, มุต คือ คันถายตนะ
รสายตนะ และโณภูฐัพพายตนะ, วิญญาต คือ ธัมมายตนะ (อรรถโยชนาปฐม
ภาคหน้า ๓๕๐-๓๕๑)

๑๓๔ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

หสิตุปปาตะ เพราะอรรถว่า ให้เกิดความยิ้มแย้ม ๆ ได้แก่ จิต ที่
เกิดร่วมกับโสมนัสเป็นกิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ซึ่งมีเหตุเพียง
อาการว่าเรีง ในอโนพาริกะอารมณ์ของพระชินาสพทั้งหลาย ๆ

อธิบาย หสิตุปปาตจิต

คัมภีร์สุภชาลังการ ข้อ ๓๕๙-๓๖๐ กล่าวว่ :-

สิตมิห วิกาสินยน์	กัญจาลกขิยนิชนตุ ตํ หสิตํ
มธรสฺสรํ วิหสิตํ	สํสสิโรกมฺปมฺปหสิตํ.
อวหสิตํ สญชลกฺขิ	วิจิตตงฺคํ ภวตฺยติหสิตํ
เทว เทว หสฺสา กถิตา เจสํ	เชฏฺเฐ มชฺเฒ ธเมปิ จ กมฺโส.

แปลความว่า

๑. สิตะ ในที่นี้ ได้แก่ นัยแห่งการยิ้ม (เช่นพระพักตร์พระพุทธเจ้า)
๒. หสิตะ ได้แก่ ยิ้มเห็นไรฟัน เป็นการยิ้มของคนทั้งหมด
๓. วิหสิตะ ได้แก่ หัวเราะมีเสียงเบา (บุคคลทั้งหลายเว้นพระอรหันต์)
๔. อติหสิตะ ได้แก่ หัวเราะมีเสียงดัง (ปุถุชน, พระโสดาบัน, พระสกทาคามี)
๕. อูปหสิตะ ได้แก่ หัวเราะจนให้กายไหวไป (ปุถุชนเท่านั้น)
๖. อวหสิตะ ได้แก่ หัวเราะจนน้ำตาไหล เป็นการหัวเราะของปุถุชน ๆ

อเหตุกจิตทั้ง ๑๘ ท่านไม่เรียกว่า เป็นอสังขาริก และ
สสังขาริก แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เป็น อสังขาริกจิตทั้ง

๑๘ ดวง เพราะมีการเห็นเอง และได้ยินเองเป็นต้น ไม่มีใครชักจูงให้
เกิดอุตสาหะ ฯ

อุบัติเหตุแห่งอเหตุกจิต ๑๘

อุบัติเหตุ คือเหตุเกิดขึ้นแห่ง อเหตุกจิต ๑๘ นั้น ในอัฐฐสาลินี
กล่าวไว้ว่า :-

เหตุให้ จักขุวิญญาน ๒ เกิดเพราะปัจจัย ๔ คือ :-

เพราะจักขุปสาทยังไม่แตกดับ

เพราะรูปทั้งหลายมาสู่คลอง

อาศัย แสงสว่าง

อาศัยมนสิการ เป็นเหตุ ฯ

เหตุเกิดโสตวิญญาน ๒ เพราะปัจจัย ๔ คือ :-

เพราะโสตปสาทยังไม่แตกดับ

เพราะเสียงทั้งหลายมาสู่คลอง

อาศัยอากาศ (ช่องว่าง)

มีมนสิการ เป็นเหตุ

เหตุเกิด ฆานวิญญาน ๒ เพราะปัจจัย ๔ คือ :-

เพราะฆานปสาทยังไม่แตกดับ

เพราะกลิ่นทั้งหลายมาสู่คลอง

อาศัยวาโย (นำมา)

มีมนสิการ เป็นเหตุ

๑๓๖ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

เหตุเกิดชีวหาวิญญาณ ๒ เพราะปัจจัย ๔ คือ :-

เพราะชีวหาปสาทยังไม่แตกดับ

เพราะรสทั้งหลายมาสู่คลอง

อาศัยอาไป (น้ำ)

มีมนสิการ เป็นเหตุ

เหตุเกิดกายวิญญาณ ๒ เพราะปัจจัย ๔ คือ :-

เพราะกายปสาทยังไม่แตกดับ

เพราะโณฐัพพะทั้งหลายมาสู่คลอง

อาศัยปฐวี (ที่ควบคุมกัน)

มีมนสิการ เป็นเหตุ ๕

เหตุเกิดมโนวิญญาณ (ธาตุ) เพราะปัจจัย ๔ คือ :-

เพราะภวังคจิต ยังไม่แตกดับ

เพราะธรรมทั้งหลายมาสู่คลอง

อาศัย หทยวัตถุ (เว้ารูปภาพ)

มีมนสิการ เป็นเหตุ ๕

เหตุเกิดมโนธาตุ ๓* เพราะปัจจัย ๔ คือ :-

เพราะปัญญาทวารยังไม่แตกดับ

* ในอัฐสุสาลินี ไม่ได้แสดงเหตุเกิดขึ้นของ มโนธาตุ ๓ คือ ปัญญาทวาราวชชนจิต ๑ และ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ๕

เพราะอารมณ์ & มาสู่คลอง

อาศัย ททยวัตถุ

มีมนตรีการ เป็นเหตุ ฯ

อารมณ์ของอเหตุกจิต

จักขุวิญญาณ และ โสตวิญญาณ เป็น อสัมปัตตวิสัยคาหกะ คือ รับอารมณ์ที่ไม่ถึงพร้อม เพราะอุบัติเหตุ (อุปบัติเหตุ) ของ วิญญาณในอารมณ์มีที่อาศัยไม่ติดกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัย ของตน การกระทบนั้น จึงเรียกว่า อสัมปัตตวิสัยคาหกะ ฯ

ขานวิญญาณ, ชิวหาวิญญาณ และ กายวิญญาณ เป็น สัมปัตตวิสัยคาหกะ คือ รับอารมณ์ที่มาถึงพร้อม เพราะความที่ อุบัติเหตุของวิญญาณในอารมณ์ซึ่งติดกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัย ของตน ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า สัมปัตตวิสัยคาหกะ ฯ อารมณ์ของ อเหตุกจิตเหล่านั้น ย่อมไม่ปะปนกัน เหมือนเงาของธง & สี ฉะนั้น ฯ

อนึ่ง อายตนะ ๖ เปรียบด้วยสัตว์ ๖ ชนิด* คือ :-

ตา ชอบดูสิ่งที่ปกปิดเป็นต้น เปรียบเหมือนงูชอบอยู่ในที่ รกช้ำ ฯ

หู ชอบฟังเสียงไพเราะ เหมือนจรเข้ชอบอยู่ในวังน้ำวนที่ เย็น ฯ

* ในอรรถกถา ชื่อ อัญสุสาลินี

๑๓๘ ปริเฉท ที่ ๑ ชื่อ จิตตสังคหะ

- จมูก** ชอบสูดอากาศ เหมือนนกชอบโฉบบินไปในอากาศ ฯ
ลิ้น ชอบลิ้มรส เหมือนสุนัขบ้านน้ำลายไหลออกเสมอ ฯ
กาย ชอบอบอุ่น เหมือนสุนัขจิ้งจอก กินศพมนุษย์ในป่า
ช้าแล้วค่อยดินนอน ฯ
ใจ ดันรับอารมณ์ต่าง ๆ ไม่หยุดนิ่ง เหมือนลิงไม่นิ่งได้
ฉะนั้น ฯ

กิจของอเหตุกวิปากจิต ๑๕ ดวง

๑. จักขุวิญญาณ ๒ ทำ ทัสสนกิจ (เห็นสี)
๒. โสตวิญาณ ๒ ทำ สวณกิจ (ฟังเสียง)
๓. ชานวิญาณ ๒ ทำ ฉายนกิจ (สูดกลิ่น)
๔. ชิวหาวิญาณ ๒ ทำ สายนกิจ (ลิ้มรส)
๕. กายวิญาณ ๒ ทำ ผุสนกิจ (ถูกต้องไผ่ภูธูปพะ)
๖. สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ทำ สัมปฏิจฉันนกิจ (รับปัญญาอารมณ์)
๗. สันตிரณจิต ฝ่ายโสมนัส ทำ ๒ กิจ คือ สันตிரณกิจ และต
ทาลัมพนกิจ ส่วนสันตிரณจิต ฝ่ายอุเบกขาทั้ง ๒ ทำ ๕ กิจ คือ
ปฏิสนธิกิจ, ภาวังคกิจ, สันตிரณกิจ, ตทาลัมพนกิจ และจตุติกิจ ฯ

กิจของอเหตุกิริยาจิต ๓ ดวง

๑. ปัญจทวาราวชชนจิต ทำอวัชชนกิจ ทางปัญจทวาร
๒. มโนทวาราวชชนจิต ทำอวัชชนกิจ ทางมโนทวาร

๓. หสิตุปปาทจิต ทำชวณกิจ (เสพอารมณ) ๗

อเหตุกจิต ๑๘ เป็นได้ ๗ ธาตุ คือ

๑. ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ เป็น วิญญาณธาตุ ๕ ๗
๒. ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑, สัมปฏิจฉันนจิต ๒, เป็น มโนธาตุ ๗
๓. สันตীরณจิต ๓, มโนทวาราวัชชนจิต ๑, หสิตุปปาทจิต ๑, เป็น มโนวิญญาณธาตุ ๗

ว่าด้วย อโสภณจิตและโสภณจิต

จิต ๓๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ เป็นจิตที่ไม่ดี และอเหตุกจิต ๑๘ เป็นจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ เป็นจิตไม่มีกำลัง ท่านเรียกว่า **อโสภณจิต** ๗ ส่วน จิต ที่เหลือ ๕๙ ดวง (โดยย่อ) หรือ ๙๑ ดวง (โดยพิสดาร) เป็นจิตประกอบด้วยเหตุ คือ เป็นสเหตุกจิต เรียกว่า **โสภณจิต** เพราะประกอบด้วยโสภณเจตสิก ๗

๓. กามาวจรโสภณจิต ๒๔

กามาวจรโสภณจิต เป็นจิตที่ดี ประกอบด้วยเหตุ ๒ และเหตุ ๓ ท่านเรียกว่า สเหตุกจิต มี ๒๔ ดวง โดยแบ่งออกเป็นจิต ๓ ชนิด คือ กามาวจรกุศล ๘, กามาวจรวิบาก ๘, และ กามาวจรกิริยา ๘ โดยความต่างกันด้วยเวทนา, ญาณ และสังขาร เป็นพวก ๗ ดังต่อไปนี้ คือ :-

อภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

ภาคผนวก

ปริจเฉท ๒

เจตสิกสังคหวิภาค

อาจารย์สมพร ศรีวราทิตย์

อภิธัมมัตถสังคหะ

ปริจเฉท ที่ ๒ ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สังคหคาถาที่ ๑

เอกุปฺปาทนิโรธา จ

เอกาลมฺพนวตฺถกา

เจโตยฺยตฺตา ทฺวิปญฺญาส

ธมฺมา เจตสิกา มตา.

ธรรม ๕๒ อย่าง ประกอบกับจิต มีการเกิดดับในที่เดียวกัน มีอารมณ์ และวัตถุ อย่างเดียวกัน บัณฑิต เรียกว่า เจตสิก ๙ คือ อย่างไร ?

เจตสิก ๗ เหล่านี้ คือ ผัสสะ ๑, เวทนา ๑, สัญญา ๑, เจตนา ๑, เอกัคคตา ๑, ซีวิตินทรีย์ ๑, มนสิการ ๑ ชื่อว่า **สัพพ-จิตตสาธารณะ** ๙

เจตสิก ๖ เหล่านี้ คือ วิตักกะ (วิตก) ๑, วิจาร ๑, อธิโมกษ์ ๑, วิริยะ ๑, ปீติ ๑, ฉันทะ ๑, ชื่อว่า ปกิณณกะ ๙ รวมเป็นเจตสิก ๑๓ เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น **อัญญุสमानา** แปลว่า เสมอด้วยจิตอื่น ด้วยประการฉะนี้ ๙

เจตสิก ๑๔ เหล่านี้ คือ :-

โมหะ ๑, อหิริกะ ๑, อโนตตปฺปะ ๑, อุทฺถจฺจ ๑.

โลภะ ๑, ทิฏฐิ ๑, มานะ ๑.

โทสะ ๑, อีสสา ๑, มัจฉริยะ ๑, กุกฺกจฺจ ๑.

ถีนะ ๑, มิททะ ๑ และ วิจิกิจฉา ๑ ชื่อว่า **อกุศล** ๙

เจตสิก ๑๙ เหล่านี้ คือ :-

สัทธา ๑, สติ ๑, หิริ ๑, โอตตปฺปะ ๑, อโลภะ ๑, อโทสะ ๑, ตตฺตรมฺมัชฌตตฺตา ๑,

กายปัสสัทธิ ๑, จิตตปัสสัทธิ ๑, กายลหุตฺตา ๑, จิตตลหุตฺตา ๑, กายมูทาทา ๑, จิตต

มูทาทา ๑, กายกัมมัณฺญุตฺตา ๑, จิตตกัมมัณฺญุตฺตา ๑, กายปาคุณฺญุตฺตา ๑, จิตตปา

คุณฺญุตฺตา ๑, กายชุกฺตา ๑, จิตตชุกฺตา ๑, ชื่อว่า **โสภณสาธารณะ** ๙

เจตสิก ๓ สัมมาวาจา ๑, สัมมากัมมันตะ ๑, สัมมาอาชีวะ ๑ ชื่อว่า **วิริติ** (วิริตี) แปลว่า งดเว้น ฯ ส่วน กรรณา ๑, มุทิตา ๑ ชื่อว่า **อัปมัณญา** ฯ เจตสิก ๒๔ เหล่านี้ รวมกับปัญญินทรีย์ ๑ เป็น ๒๕ อย่าง แม้โดยประการทั้งปวงบัณฑิตพึงทราบว่าเป็น **โสภณะ** ดังนี้
รวมเจตสิก ๕๒ อย่าง ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้น ฯ

สังคหคากาที่ ๒-๔

เดรสณญสมานา จ	จตุทสากุสลา ตถา
โสภณา ปญจวิสาติ	ทวิปญญาส ปวุจเจอร์.
เตสํ จิตตาวียุตตานํ	ยถาโยคมิโต ปรี
จิตตูปปาเทสุ ปจเจกํ	สมุเปโยโค ปวุจเจติ.
สตุต สพุพตถ ยุชฺชนติ	ยถาโยคํ ปกิณณกา
จตุทสากุสเลเสว	โสภณเสว โสภณา.

ธรรม ๕๒ อย่าง คือ อัญญสมานา ๑๓, อกุศล ๑๔, และโสภณะ ๒๕ บัณฑิตเรียกว่า เจตสิก ฯ เบื้องหน้าแต่จะไป ข้าพเจ้าจะกล่าว สัมปโยคะ แห่งเจตสิกเหล่านั้นที่ไม่แยกกับจิต ตามที่ประกอบได้ ในจิตตูปบาททั้งหลาย แต่ละอย่าง ฯ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบในจิตตูปบาททั้งปวง ปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบ ในจิตตูปบาท ตามควรแก่ การประกอบ, อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบเฉพาะในอกุศลจิต, โสภณเจตสิก ๒๕ ประกอบในโสภณจิตเท่านั้น ฯ

คือ อย่างไร ?

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ก่อน ก็เจตสิก ๗ นี้ ได้ สัมปโยคะในจิตตูปบาท ๘๙ อย่างแม้ทั้งหมด ฯ

ก็ในปกิณณกเจตสิก ๖ แสดง วิตก ก่อน วิตกเกิดในจิต ๕๕ ดวง คือ ในกามาวจรจิต ๔๔ ดวง (เว้นทวิปัญญาวินญาณ ๑๐) และในปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง ฯ **วิจาร์** เกิดในจิต ๖๖ ดวง คือ เกิดในวิตกเหล่านั้น ๕๕ ดวง และในทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง ฯ **อธิโมกข์** เกิดในจิต ๗๘ ดวง (โดยพิสดาร ๑๑๐ ดวง) โดยเว้น ทวิปัญญาวินญาณ ๑๐ และวิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑ ดวง ฯ **วิริยะ** เกิดในจิต ๗๓ ดวง (โดยพิสดาร ๑๐๕ ดวง) โดยเว้นปัญจทวารวราชชนจิต ๑, ทวิปัญญาวินญาณ ๑๐, สัมปฏิจฉันนจิต ๒, และ สันตীরณจิต ๓ ฯ **ปิติ** เกิดในจิต ๕๑ ดวง

โดยพิสดาร เว้นจิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส ๒, โมหมฺหฺลจิต ๒, อุเบกขาโลภมฺหฺลจิต ๔, อุเบกขา
อเหตุกจิต ๑๔, กายวิญญานจิต ๒, อุเบกขากามาวจรจิต ๑๒, จตฺตถมฺหานจิต ๑๑, และปัญ
จมมฺหานจิต ๒๓ ดวง ๕ **ฉันทะ** เกิดในจิต ๖๙ (โดยพิสดาร ๑๐๑) ไม่เกิดในอเหตุกจิต ๑๔ ดวง
และในโมหมฺหฺลจิต ๒ ดวง ๕

สังคหคทาที่ ๕-๖

ฉสภูฏี ปญจปญญาส	เอกาทส จ โสฬส
สตุตติ วิสติ เจว	ปภินณกวิวชฺชิตา.
ปญจปญญาส ฉสภูฏย-	ฐสตุตติ ติสตุตติ
เอกปญญาส เจฏฺณ-	สตุตติ สปปภินณกา.

ก็จิตตูปบาทเหล่านั้น ที่เว้นจากปภินณกเจตสิก คือ วิตกเว้นจิต ๖๖ ดวง, วิจาร์
เว้นจิต ๕๕ ดวง, อธิโมกข์เว้นจิต ๑๑ ดวง, วิริยะเว้นจิต ๑๖ ดวง, ปิตีเว้นจิต ๗๐ ดวง
และ ฉันทะเว้นจิต ๒๐ ดวง ๕ จิตที่มีปภินณกเจตสิก คือ วิตก มีในจิต ๕๕ ดวง, วิจาร์
มีในจิต ๖๖ ดวง, อธิโมกข์มีใน จิต ๗๙ ดวง, วิริยะมีในจิต ๗๓ ดวง, ปิตีมีในจิต ๕๑
ดวง และ ฉันทะมีในจิต ๖๙ ดวง ๕

อกุศลเจตสิก ๑๔

ก็บรรดาอกุศลเจตสิกทั้งหลาย เจตสิก ๔ เหล่านี้ คือ โมหะ ๑, อหิริกะ ๑, อนินตตัป
ปะ ๑, และ อุทฺธัจจะ ๑ ชื่อว่า **สัพพากุศลสาธารณะ** ย่อมเกิดในอกุศลจิตทั้งหมด ๑๒ ดวง ๕

โลภะ ย่อมได้ในจิตที่เกิดร่วมกับโลภะ ๘ ดวงเท่านั้น ๕ **ทิฏฐิ** ได้ในจิต ๔ ดวง ที่สัมปยุต
ด้วยทิฏฐิอุดะ ๕ **มานะ** ได้ใน จิต ๔ ดวง ที่ปราศจากทิฏฐิ ๕
เจตสิก ๔ เหล่านี้ คือ โทสะ ๑, อิศสา ๑, มัจฉริยะ ๑, กุกกุจจะ ๑ ย่อมได้ในจิตที่สัมปยุต
ด้วย ปฏิฆะ ๒ ดวง ๕ ถีนะ และมิทระได้ในสสังขาริกจิต ๕ ดวง ๕ วิจิจจณาได้ในจิต ที่เกิดร่วมกับ
วิจิจจณาเท่านั้น ๕

สังคหคทาภาที่ ๗ – ๘

สหพพาปญญเสสุ จตตารโ	โลภมูเล ตโย กตา
โทสมุเสสุ จตตารโ	สสงขารเ ทวยนตถา.
วิจิจจณา วิจิจจณา-	จิตเต จาติ จตุททส
ทวาทสากุสเสเสว	สมปยุชชุนติ ปญจธา.

อกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบได้ในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้น โดยอาการ ๕ อย่าง คืออกุศลเจตสิก ๔ มีโมหะ เป็นต้น ท่านกระทำไว้ในอกุศลจิตทั้งหมด, เจตสิก ๓ มี โภคะ เป็นต้น ท่านกระทำไว้ในโลภมูลจิต ๘, เจตสิก ๔ มีโทสะ เป็นต้น ท่านกระทำไว้ในโทสมูลจิต ๒, อนึ่ง เจตสิก ๒ คือ ถีนะและมัทธะ ท่านทำไว้ในสสังขาริกจิต, วิจิจจณาย่อมเป็นไปในวิจิจจณาจิตเท่านั้น ฯ

โสภณเจตสิก ๒๕

ก็ในโสภณเจตสิก ๒๕, **โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙** ย่อมประกอบ ในโสภณจิตได้ ๕๙ ดวง แม้ทั้งหมดก่อน ฯ **กัวิริตี ๓** ที่แน่นอน (นียตะ) ย่อมได้ ในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ โดยส่วนเดียว เท่านั้น แม้โดยประการทั้งปวง ฯ แต่ในโลกียจิตทั้งหลาย วิริตี ๓ ย่อมปรากฏ ในกามาวจรกุศล ที่ละอย่าง ในกาลบางครั้ง **ส่วนอัปมัถญา** เกิดต่างกัน ในกาลบางครั้ง (นานากทาจิ) ย่อมเกิดในจิต ๒๘ ดวง เท่านั้น คือ ในมหัคคตจิต ๑๒ (เว้นปัญญาจมานจิต) ในกามาวจรจิต ๘ และในสหเหตุกิริยาจิต ๘. บางอาจารย์กล่าวว่า “ก็ในกามาวจร จิตนี้ ในจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาไม่มี กรุณา และ มุทุตา” ดังนี้ ฯ **ส่วนปัญญา** ย่อมถึงสัมปโยคะ ในจิต ๔๗ ดวง คือ ในกามาวจรจิต ๑๒ ดวง, ในมหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘ แม้ทั้งหมด ฉะนี้แล ฯ

สังคหคาถา ที่ ๙ – ๑๐

เอภูนวิสติ ฌมมา	ชายนุเตภูนสภุญญิย์
ตโย โสฬสจิตเตสุ	อภุญญิวีสติย์ ทวยย์.
ปญญา ปกาสิตา สตต-	จตุตาฬีสวิเธสุปี
สมุပ္ยตุตา จตุเธว	โสภณเสวว โสภณา.

โสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๙ ดวงเท่านั้น โดยอาการ ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ ธรรม ๑๙ (มีสังขารเป็นต้น) เกิดในโสภณจิต ๕๙ ดวง, ธรรม ๓ (วิรตี ๓) อย่าง เกิดในจิต ๑๖ ดวง, ธรรม ๒ (อัปปมัญญา) อย่าง เกิดในจิต ๒๔ ดวง, ปัญญา บัณฑิตประกาศไว้ในจิต ๔๗ ดวง ฯ

สังคหคาถา ที่ ๑๑-๑๒

แสดงอนิยตโยคีเจตสิก นียตโยคีเจตสิก

อิสสามจฺเจรกกุกฺกจฺจ วิรติกรุณาทโย
นানা กทาจิ มาโน จ ถีนมิทฺถํ ตถา สห.
ยถาวุตตานุสาเรณ เสสา นียตโยคิโน
สงฺคหญฺจ ปวกฺขามิ เตสนุทานิ ยถารหํ.

อิสสา ๑, มัจฉริยะะ ๑, กุกุกฺกจฺจ ๑, วิรตี ๓, อัปปมัญญา ๒ มีกรุณาเป็นต้น เกิดต่าง ขณะกัน ได้ในกาลบางคราว, มานะก็เกิดในกาลบางคราว, อนึ่ง ถีนะและมิททะเกิดพร้อม กัน ย่อมมีในกาลบางคราว ฯ เจตสิกธรรมที่เหลือ มีการประกอบแน่นอน (นียตโยคี) โดยทำนองตามที่กล่าวแล้ว ก็ บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวสังคหธรรมเหล่านั้น ตามสมควร ฯ

สังคหตาภาที่ ๑๓-๑๔

แสดงเจตสิก เกิดในจิต ๕ พวก

ฉตฺตีสานุตฺตเร ฐมา

ปญฺจตฺตีส มหคฺคเต

อภฺรุตฺตีสปิ ลพฺภนฺติ

กามาวจรโสภณเ.

สตฺตวิสฺตยปฺญญมฺหิ

ทฺวาทสาเหตุเกติ จ

ยถาสมฺภวโยเคน

ปญฺจธา ตตฺถ สงฺคโ.

อนึ่ง ในเจตสิกธรรม ๕๒ เหล่า นั้น มีสังคหะ ๕ ประการ โดยประกอบตามที่เกิด คือ เจตสิกธรรม ๓๖ ย่อมได้ใน อนุตตรจิต, เจตสิกธรรม ๓๕ ได้ในมหัคคตจิต, เจตสิกธรรม แม้ ๓๔ ได้ในกามาวจรโสภณจิต, เจตสิกธรรม ๒๗ ได้ใน อกุศลจิต, และเจตสิกธรรม ๑๒ ได้ในอเหตุกจิต ฯ

คือ อย่างไร ?

ธรรม ๓๖ คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, โสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปมัณฺญา ๒ ถึงการ สงเคราะห์ ในโลกุตตรจิต ๘ ที่ประกอบด้วยปฐมฌานก่อน, อนึ่ง ธรรม ๓๕ เว้นวิตกถึงการ สงเคราะห์เข้าในโลกุตตรจิต ที่ประกอบด้วยทุติยฌาน, ธรรม ๓๔ เว้นวิตกและวิจารณ์, ถึงการ สงเคราะห์เข้าในโลกุตตรจิต ที่ประกอบด้วยตติยฌาน, ธรรม ๓๓ เว้นวิตก, วิจารณ์, และปิติ ถึงการ สงเคราะห์เข้าในโลกุตตรจิต ที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน, ธรรม ๓๓ เหล่า นั้นนั้นแล ที่เกิด ร่วมกับ อูเบกขา บัณฺฑิต สงเคราะห์เข้า ในโลกุตตรจิตประกอบด้วย ปัญฺจม-ฌานฯ ในโลกุตตรจิต ๘ มี สังคหะ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจ แห่งฌานหมวด ๕ แม้โดยประการทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สังคหตาภา ที่ ๑๕

จตุตตีส ปณฺจตีสถา จตุตตีส ยถากุภมํ
เตตตีส ทวยมิจฺเจวํ ปณฺจธานุตฺตเร ฐิตา.

เจตสิกธรรม ๓๖, ๓๕, ๓๔, และ ๓๓ สองครั้ง ตามลำดับ ตั้งอยู่ในอนุตตรจิต โดยอาการ ๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในมหัคคตจิตทั้งหลาย ธรรม ๓๕ อย่าง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, โสภณเจตสิก ๒๒ เว้น วิรตี ๓ ถึงการสงเคราะห์ เข้าในมหัคคตจิต ที่ประกอบด้วยปฐมฌานจิต ๓ อย่างก่อน ๗ ส่วน ภรรณา และมูทิตา พึงแยกเฉพาะอย่าง ในมหัคคตจิตเหล่านั้น ๗ อย่าง ธรรม ๓๔ เว้น วิตก ได้ในจิต ที่ประกอบด้วยทุติยฌาน ๗ ธรรม ๓๓ เว้น วิตก และวิจาร์ ได้ในจิตประกอบด้วยตติยฌาน ๗ ธรรม ๓๒ เว้น วิตก วิจาร์ และปีติ ได้ในจิตที่ประกอบด้วย จตุตถฌาน ๗ อปัมฺญญาทั้ง ๒ ย่อมไม่มี ในจิต ที่ประกอบด้วยปัญจฌาน ๑๕ ๗ ในมหัคคตจิต ๒๗ มีสังคหะเพียง ๕ อย่าง ด้วยอำนาจฌานหมวด ๕ แม้โดยประการทั้งปวง ฉะนี้แล ๗

สังคหตาภา ที่ ๑๖

ปณฺจจตุตตีส จตุตตีส เตตตีสถา ยถากุภมํ
ทวยตตีส เจว ตีสชาติ ปณฺจธาว มหคฺคเต.

เจตสิกธรรม ๓๕, ๓๔, ๓๓, ๓๒ และ ๓๐ ตามลำดับ ตั้งอยู่ในมหัคคตจิต ๕ ด้วยประการฉะนี้ ๗

ก็ในกามาวจรโสภณจิตทั้งหลาย ธรรม ๓๔ อย่าง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ และ โสภณเจตสิก ๒๕ ถึงการสงเคราะห์ เข้าใน กุศลจิต ๒ ดวง ที่สัมปยุตด้วยญาณ คู่ที่หนึ่ง ก่อน ส่วนอปัมฺญญา ๒ และ วิรตี ๓ รวม ๕ อย่าง ควรแยกการประกอบแต่ละอย่าง ในกามาวจรโสภณจิตนี้ ๗

อนึ่ง ธรรม ๓๗ เว้นญาณเสีย ได้ในจิต ที่ไม่สัมปยุตด้วย ญาณ คู่ที่ ๒ ๗ ธรรม ๓๗ เว้นปีติเสีย ย่อมได้ในจิต ที่สัมปยุตด้วย ญาณ คู่ที่ ๓ ๗ ธรรม ๓๖ เว้น ญาณ และปีติเสีย ย่อมได้ในจิต ไม่ประกอบด้วย ญาณ คู่ที่ ๔ ๗ เจตสิกธรรมเหล่านั้นนั้นแล บัณฑิตสงเคราะห์ไว้อย่างนี้ ๗

แม้ในกิริยาจิตทั้งหลาย **ธรรม ๓๕** เว้นวิรตี ๓ เสีย ถึงการสงเคราะห์ โดยอาการ ๔ อย่าง ในทุกะทั้ง ๔ เหมือนอย่างนั้น ๆ **และธรรม ๓๓** เว้น อัมปมัญญา ๒ และวิรตี ๓ เสีย ย่อมถึงการสงเคราะห์ เข้าในวิปากจิต เช่นเดียวกัน ๆ เจตสิกธรรมเหล่านั้น นั้นเอง บัณฑิต สงเคราะห์ไว้ ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ เป็นสังคหะ ๑๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทุกะ แม้โดย ประการทั้งปวงขณะนี้แล ฯ

สังคหคทา ที่ ๑๗-๒๐

อภฺรุตฺตีส สตฺตตฺตีส	ทวยํ จตฺตีสกํ สุภ
ปญฺจตฺตีส จตฺตีส	ทวยํ เตตฺตีสกํ กุริเย.
เตตฺตีส ปาเก ทฺวตฺตีส	ทวยยกตฺตีสกํ ภเว
สเหตุกามาวจร-	ปฺญญปวกกุริยามเน.
น วิชฺชนเตตฺถ วิรตี	กุริยาสุ จ มหคฺคเต
อนุตฺตเร อปฺปมญฺญา	กามปาเก ทวยํ ตถา.
อนุตฺตเร ฌานธรมฺมา	อปฺปมญฺญา จ มชฺฌิเม
วิรตี ญฺยานปีติ จ	ปริตฺเตสุ วิเสสกา.

ธรรม ๓๘, ๓๗ สองครั้ง, และ ธรรม ๓๖ มีในสุภจิต (กามาวจรกุศล) ธรรม ๓๕, ๓๔ สองครั้ง, และ ธรรม ๓๓ มีในกิริยาจิต ฯ ธรรม ๓๓, ๓๒ สองครั้ง และ ธรรม ๓๑ มีในวิปากจิต, เจตสิกธรรมเหล่านั้น พึงมีในสเหตุกามาวจร กุศลจิต วิปากจิต และ กิริยาจิตแล ฯ ในโสภณเจตสิก เหล่านั้น, วิรตี ๓ ย่อมไม่มีในพวกกิริยาจิต, อัมปมัญญา ๒ ไม่มีในอนุตตรจิต, อนึ่ง ทั้งวิรตี ทั้งอัมปมัญญา ก็ย่อมไม่มีในกามาวจรวิปากจิต ฯ ฌานธรรม (องค์ฌาน) กระทำให้ต่างกัน ในอนุตตรจิต, ทั้งอัมปมัญญา ทั้งฌานธรรมก็กระทำให้ต่างกัน ในมัชฌิมจิต (คือมหัคคตจิต), วิรตี ญฺยาน ปีติ และอัมปมัญญา ก็กระทำให้ต่างกัน ในพวกกามาวจรจิต ฯ

อสังขาริก ๕ หมวด ในอกุศล

ในอกุศลจิต ๑๒. ธรรม ๑๗ คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, อกุศลสาธารณเจตสิก ๔, รวมกับ โสภะ และทิฏฐิ เป็น ๑๙ ถึง การสงเคราะห์เข้าในอสังขาริก ที่ ๑ ในอกุศลโลกมูลจิต ก่อน ๕ ธรรม ๑๗ นั้นแหละ รวมกับ โสภะและมานะเป็น ๑๙ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกที่ ๒ เหมือนอย่างนั้น ๕ ธรรม ๑๘ กับ โสภะและทิฏฐิ เว้นปีติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริก ที่ ๓ เหมือนกัน ๕ ธรรม ๑๘ นั้น โดยโสภะและมานะถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริก ที่ ๔ เหมือนกัน ๕ ก็ธรรม ๒๐ เหล่านี้นั้นแหละ เว้นปีติ กับธรรม ๔ คือ โสภะ ๑, อิศสา ๑, มัจฉริยะ ๑, กุกกุจจะ ๑ ท่านสงเคราะห์เข้า ในอสังขาริกที่ ๕ ซึ่งประกอบด้วยปฏิฆะ ๕ ส่วนอิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ บัณฑิตพึงแยกประกอบ ในอกุศลจิตเหล่านี้เฉพาะดวงหนึ่งๆ ๕ แม้ในอสังขาริกจิต ๕ หมวด บัณฑิต พึง ประกอบให้แปลกออกไป ด้วยถีนะและมิทระ อย่างนั้นเหมือนกัน ๕

ก็ธรรม ๑๕ คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ (เว้น ฉันทะและปีติ) และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ย่อมประกอบเข้าในธรรม ที่เกิดร่วมกับอุทธัจจะ ๕ ธรรม ๑๕ ที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา เว้น อธิโมกข์ ย่อมได้ ในจิต ที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา อย่างนั้นเหมือนกัน ๕

ธรรมทั้งหลาย ที่บัณฑิตประกอบไว้ในอกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เฉพาะดวงหนึ่ง ๕ แม้โดย ประการทั้งปวง ย่อมเป็นอันท่านประมวลไว้ โดยอาการ ๗ อย่างเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งการคำนวณ ฉะนั้นแล ๕

สังคหะที่ ๒๑-๒๒

เอภินวีสุฐารส

พาวีส ปณฺณรสาติ

สาธารณา จ จตฺตาโร

จฺทุทเสเต ปฺจุจฺจนฺติ

วีเสกวีส วีสติ

สตฺตธากุสเล จิตฺตา.

สมานา จ ทสาปเร

สพฺพากุสลโยคิโน.

ธรรมทั้งหลาย คือ เจตสิก ๑๙, ๑๘, ๒๐, ๒๑, ๒๐, ๒๒, และธรรม ๑๕ อย่าง ตั้งอยู่ใน อกุศลจิต โดยอาการ ๗ อย่าง ๕ ธรรม ๑๔ เหล่านี้ คือ อกุศลสาธารณเจตสิก ๔ และ อัญญา-สมานาเจตสิกอีก ๑๐ (เว้นอธิโมกข์, ปีติ, ฉันทะ) บัณฑิต เรียกว่า สัพพากุสล โยคี (ประกอบในอกุศลทั้งปวง) ๕

เจตสิก ในอเหตุกจิต ๑๘

ก็ในอเหตุกจิตทั้งหลาย **ธรรม** คือ **อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒** เว้น **ฉันทะ** ถึงการสงเคราะห์
เข้า **ในหสนจิต** ก่อนๆ **ธรรม ๑๑** เว้น **ฉันทะ** และ **ปีติ** ถึงการสงเคราะห์เข้า **ในไวญฐัพพนจิต**ฯ
ธรรม ๑๑ เว้น **ฉันทะ** และ **วิริยะ** ถึงการสงเคราะห์เข้า **ในสุขสันติริณจิต** ฯ **ธรรม ๑๐** เว้น **ฉันทะ**
ปีติ **วิริยะ** ถึงการสงเคราะห์เข้า **ในมโนธาตุ ๓** และ **อเหตุกปฏิสนธิทั้ง ๒**ฯ **ธรรม ๗** (สัพพจิตตสา
ธารณเจตสิก ๗) เว้น **ปภินณกเจตสิก ๖** ถึงการสงเคราะห์เข้า **ในทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐** เท่านั้น ฯ

เจตสิกธรรมเหล่านั้นนั่นเอง **บัณฑิตสงเคราะห์เข้า** ใน **อเหตุกจิต ๑๘** แม้โดยประการทั้ง
ปวง **สังคหะ** ย่อมมีโดยอาการ ๔ อย่าง **ด้วย**สามารถแห่งการคำนวณ **ด้วย**ประการดังนี้ ฯ

สังคหะที่ ๒๓-๒๕

ทวารเสกาทส ทส	สตต จาติ จตุพพิโธ
อภูริวารสาเหตุเกสุ	จิตตูปปาเทสุ สงคโห.
อเหตุเกสุ สพพตถ	สตต เสสา ยถารห
อิตติ วิตุถารโต วุตตา	เตตตีสวิธสงคหา.
อิตถิ จิตตาวิชยุตตาน	สมปโยคญจ สงคห
ญตุวา เกหิ ยถาโยค	จิตเตน สมมุททิเสติ.

ในอเหตุกจิตตูปบาท ๑๘ มีการนับสงเคราะห์เจตสิก ๔ ประการ คือ ธรรม ๑๒,
๑๑, ๑๐, และ ๗ ฯ คือว่า ธรรม ๗ ประกอบในอเหตุกจิตทั้งหมด ปภินณกะที่เหลือ ๕
(เว้นฉันทะ) ประกอบในอเหตุกจิต ตามสมควร **สังคหะ** (คือการรวบรวมเจตสิกที่
ประกอบจิต) มี ๓๓ นัย ข้าพเจ้ากล่าวไว้พิสดารดังนี้ ฯ **บัณฑิต** ทราบสมปโยคะ และ
สังคหะแห่งเจตสิกที่ไม่แยกกับจิต อย่างนี้แล้ว **พึงยกขึ้น**แสดงความต่างกันแห่งเจตสิก ให้
สมกับจิต โดยสมควรแก่การประกอบ **ดังนี้**แล ฯ

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ **เจตสิกสังคหวิภาค** ในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ

จบแล้ว **ด้วย**ประการดังนี้ ฯ

ภิกขาบรรณาคความปริงเฉทที่ ๒

ท่านอาจารย์ ครั้นจำแนกจิต โดยประเภทแห่งภูมิ, ชาติ, สัมปโยคะ, สังขาร, ฌาน, อารมณฺ์ และมรรค ตามควรโดยนัย ที่กล่าวแล้วอย่างนี้ก่อน เพราะบัดนี้ถึงลำดับการจำแนกเจตสิกแล้ว เพื่อจะเริ่มตั้งลักษณะแห่งเจตสิก ด้วยสามารถการชี้ลักษณะแห่ง สัมปโยคะ ๔ ประการก่อน ต่อจากนั้น ก็จะยกเจตสิกธรรมขึ้น แสดงโดยราสี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอัญญาสมานราสี อกุศลราสี และ โสภณราสี แล้วจึงแสดงสัมปโยคะ ๑๖ นัย และสังคหะ โดยวิधि ๓๓ อย่าง แห่งเจตสิกธรรมเหล่านั้น จึงเริ่มคำเป็นต้นว่า “เอกุปปาต นิโรธา จ” ดังนี้ ๫

ลักษณะแห่งเจตสิก ๔

วินิจฉัยลักษณะเจตสิก ว่า :-

ธรรมเหล่าใด มีความเกิด และความดับ ในที่เดียวกับจิต เพราะเหตุานั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **เอกุปปาตและนิโรธะ** ๫ ธรรมเหล่าใด มีอารมณฺ์ และ วัตถุ เป็นอันเดียวกัน เพราะเหตุ นั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **เอกาลัมพนะและวัตถุกะ** ๫ ที่ชื่อว่า **ธรรม** เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ๕๒ ประการ ซึ่งประกอบกับจิต คือ สัมปยุตด้วยจิต โดยลักษณะ ๔ อย่างนี้ บัณฑิตพึง ทราบเจตสิก ทั้งที่ประกอบแน่นอน (นียตโยคี) ทั้งที่ประกอบไม่ แน่นอน (อนียตโยคี) ๫

บรรดาลักษณะ ๔ มีเอกุปปาตเป็นต้นเหล่านั้น ถ้าว่า บัณฑิตประสงค์เอาเจตสิกธรรมที่ ประกอบกับจิต ด้วยเหตุสักว่า การเกิดขึ้นในที่เดียวกันอย่างเดียวไซ้ริ้ ความที่แม้รูปธรรมทั้งหลาย ที่เกิดพร้อมกันกับจิตในขณะนั้น ก็จะพึงถึงความเป็นรูปประกอบกับจิตไป เพราะฉะนั้น จึงเพิ่ม ศัพท์ว่า “**เอกนิโรธะ**” (ดับพร้อมกัน) ๫ แม้ถึงอย่างนั้น บัณฑิตก็ไม่อาจเพื่อจะห้ามความเกี่ยวข้อง กันของ ๒ วิญญูติ (คือ กายวิญญูติ, วจีวิญญูติ) ที่คล้อยตามจิต ทั้งไม่อาจยึดมั่นรูปธรรม ทั้งหลาย แม้เกิดก่อนแล้วดับอยู่ในขณะที่จิตดับ ของบุคคลผู้กำหนดอยู่ว่า “ธรรมเหล่านี้ มี ความเกิดขึ้น หรือมี ความดับ โดยความเป็นอันเดียวกัน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **เอกุปปาต นิโรธะ**” ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงเพิ่มศัพท์ว่า **เอกาลัมพนะ** (มีอารมณฺ์เดียวกัน) ด้วย ๫ และเพื่อ แสดงว่า “ธรรมเหล่าใดมีลักษณะ ๓ อย่างนี้ ธรรมเหล่านั้น มีวัตถุอันเดียวกันเท่านั้น โดยแน่นอน “ จึงเพิ่มศัพท์ว่า “**เอกวัตถุ**” (มีวัตถุอันเดียวกัน) ด้วย ฉะนั้นแล พothi (การวินิจฉัยลักษณะ) ไม่ควรจะชักช้าเกินไป ๫

ฎีกาอธิบาย อัญญาสมาบราสี

คำว่า “กถ” แปลว่า อย่างไร เป็นคำถามของผู้ใคร่เพื่อจะ กล่าวสรุปธรรม ๕๒ และ อากาการ คือสัมปโยคะ ที่กล่าวไว้ในคำว่า “เจโตยุตตา” ๕

ผัสสะมีวจนัตถะว่า :-

ธรรมที่ชื่อว่า **ผัสสะ** เพราะอรรถว่า ถูกต้อง ๕

ผัสสะนี้นั้น มีการถูกต้องเป็นลักษณะ ๕ จริงอยู่ ผัสสะนี้ แม้เป็นอรูปธรรม ก็ยอมเป็นไป โดยอาการถูกต้องได้โดยแท้ ฟังเห็นดูจคนอื่นมองดูคนรับประทานของเปรี้ยวเป็นต้น เกิดน้ำลายสอ ขึ้น เป็นต้น ฉะนั้น ๕

เวทนามีวจนัตถะว่า :-

ธรรมชาติที่ชื่อว่า เวทนา เพราะอรรถว่า รู้สึก คือ เสวยรสแห่งอารมณ์ ๕

เวทนานั้น มีความรู้สึก (เสวยรสอารมณ์) เป็นลักษณะ ๕ จริงอยู่ สัมปยุตธรรมที่ เหลือถึงการเสวยรสของอารมณ์ ก็เสวย โดยเพียงเอกเทศโดยแท้ แต่เวทนาเท่านั้นยอมเสวยโดย ส่วนเดียวเพราะมีความเป็นใหญ่ ๕ จริงอย่างนั้น เวทนานี้ อาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า “เหมือน พระราชาผู้เสวยรสแห่งโภชนะอันดี” ก็ท่าน อาจารย์ จักกล่าวประเภทแห่งเวทนานั้น ด้วยอำนาจ แห่งเวทนา ๕ มีสุขเป็นต้นเองที่เดียวข้างหน้า (จักไม่กล่าวในที่นี้) ๕

สัญญามีวจนัตถะว่า :-

ธรรมชาติที่ชื่อว่า **สัญญา** เพราะอรรถว่า รู้จักอารมณ์อันต่างด้วยอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้น คือ ทำเครื่องหมายรู้ ๕

สัญญานั้น มีการรู้จัก (มีความจำ) เป็นลักษณะ ๕ จริงอยู่สัญญานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมถือเอาอาการ ที่เป็นเหตุแห่งความจำในภายหลังเกิดขึ้น เหมือนพวกช่างไม้เป็นต้น ทำ เครื่องหมายที่ไม่เป็นต้น ฉะนั้น ๕

มีคำท้วงว่า ก็คำนี้ ใช้ได้สำหรับสัญญา ผู้กระทำเครื่องหมายก่อน แต่สำหรับสัญญาที่กำลัง จำเครื่องหมายจะใช้ได้อย่างไร ?

แก้ว่า สัญญาที่จำได้ด้วยเครื่องหมายเมื่อนั้น ก็ถือเอาอาการที่เป็นเครื่องหมายแห่งความจำ ของสัญญาใหม่เกิดขึ้นอีกเพราะฉะนั้น จึงไม่มีความต่างอะไรในสัญญาที่จำด้วยเครื่องหมายนี้ ๕

เจตนามีวจนัตถะว่า :-

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า ตั้งใจ คือ จัดสรร สัมปยุตธรรมด้วยตนให้เป็นไป ในอารมณ์, หรือ ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า ถึงความชวนชวาย ในการปรุงแต่งสังขตธรรม ๕ จริงอย่างนั้น เจตนาี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงจำแนกสังขารชั้น^๑ ตรีสว่า ชื่อว่า สังขาร

เพราะอรรถว่า ปฐมแต่งสิ่งที่เป็น สังขตะ ทรงแสดงไว้ ด้วยคำว่า “จักขุสัมผัสสชาเจตนา” เป็นต้น ในสูตรต้นตภาชนีย์ ในปกรณ์วิภังค์^๑ เพราะเป็นประธานในการปฐมแต่ง ฯ เจตนา นั้น มีความจงใจเป็นลักษณะ พึงเห็นว่า เหมือนลูกมือผู้เป็นหัวหน้า และ นายช่างไม้ใหญ่ เป็นต้น ยังกิจของตน และกิจของคนอื่นให้สำเร็จ ฉะนั้น ฯ

การแสดงโดยสรุป **เอกัคคตา, วิตก, วิจาร** และ **ปิติ** อย่างแจ่มแจ้ง มาแล้วในพรรณนารูปาจรจิต ในหนหลังนั้นแล ฯ

ชีวิตินทรีย์ มีวจนัตถะว่า :-

ชื่อว่า ชีวิต เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดำรงอยู่แห่งสัมปยุต-ธรรม ฯ ชีวิตนั้นนั่นแลชื่อว่า เป็นอินทรีย์ เพราะประกอบด้วย ความเป็นใหญ่ในการตามรักษาสหชาตธรรม เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ชีวิตินทรีย์** ฯ ชีวิตินทรีย์นั้น มีการตามรักษาสหชาตธรรมเป็น ลักษณะ เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัวไว้เป็นต้น ฉะนั้น ฯ

มนสิการ มีวจนัตถะว่า :-

การกระทำ ชื่อว่า **การ**, การกระทำไว้ในใจ ชื่อว่า **มนสิการ** หรือ การกระทำอารมณ์ไว้ในใจ ชื่อว่า **มนสิการ** ฯ มนสิการนั้น มีการนำใจมาไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ ฯ

^๑ สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค เล่มที่ ๑๗ หน้า ๑๐๖

^๒ อภิ. วิภังคปกรณ์ เล่ม ๓๕ หน้า ๑๐

ความต่างกันของ วิตก, เจตนา, มนสิการ

วิตก เจตนา และ มนสิการเหล่านี้ มีความต่างกันอย่างไร คือ **วิตก** เป็นเหมือนบรรจุกัมมัฏฐานเหล่านั้นไว้ในอารมณ์นั้นเพราะความเป็นสภาพคือ ยกสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์, **เจตนา** ประกอบอยู่แม้ซึ่งธรรมทั้งหลายตามที่เกิดขึ้นแล้วไว้ในอารมณ์นั้นด้วยตน โดยการยึดถืออารมณ์เป็นเหมือน จอมทัพ มนสิการ เป็นเหมือน นายสารถีผู้ควบคุมม้าอาชาไนยทั้งหลาย เพราะประกอบสัมปยุต-ธรรมเหล่านั้น ให้มุ่งหน้าเฉพาะต่ออารมณ์ ฯ

ในอภิกขัมภะด้วยความต่างกันแห่งธรรมนี้ มีอนุศาสนิกเถาของท่านอาจารย์ทั้งหลายอย่างนี้ว่า จริงอยู่ บุคคลเชื่อในพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแห่งตลอดลักษณะแห่งธรรมทั้งหลาย พร้อมทั้งรสะ ตามความเป็นจริงนั้น ฯ โดยสภาวะได้ทรงจำแนกธรรมเหล่านั้น ฯ ไว้” ดังนี้ เชื่อกันว่า ธรรมเหล่านี้ มี ความแปลกกันอย่างไร แล้วพึงทำความเพียรพยายาม เพื่อบรรลุ (รู้) สภาวะแห่งธรรมเหล่านั้น ด้วยอำนาจการเรียน และการสอบถาม เป็นต้น ถึงเป็นผู้ปฏิบัติผิดปรกติ ในธรรมนั้น ฯ ก็จะไม่ถึงความหลง งมงาย ดังนี้ ฯ

วิเคราะห์ สัพพจิตตสาธารณะ

มีวจนัตถะว่า :-

ธรรม ๗ มีผัสสะเป็นต้น ทัวไปแก่อจิตต์แม่มั้งหมด ๘๘ เพราะเกิดในจิตเหล่านั้นโดยแน่นอน ฉะนั้น ธรรม ๗ มีผัสสะเป็นต้น จึงชื่อว่า **สัพพจิตตสาธารณะ** ฯ

อธิโมกข์มีวจนัตถะว่า :-

ความตกลงใจ ชื่อว่า **อธิโมกข์** ฯ ก็อธิโมกข์นั้น มีความตกลงใจเป็นลักษณะ บัณฑิต พึงเห็นเหมือนเสาเขื่อน เพราะไม่มีความหวั่นไหวในอารมณ์ ฯ

วิริยะมีวจนัตถะว่า :-

ภาวะแห่งบุคคลผู้กล้า ชื่อว่า **วิริยะ** หรือ กรรมของบุคคล ผู้กล้า ชื่อว่า **วิริยะ**, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด อันบุคคลพึงดำเนิน ไป คือ พึงให้เป็นไปตามวิธี (ไม่ฝืนวิธี) เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **วิริยะ** ได้แก่ ความอุตสาหะ ฯ อุตสาหะนั้น มีการอุปถัมภ์ สหชาตธรรมเป็นลักษณะ ฯ จริงอยู่ ด้วยอำนาจวิริยะ ความที่ สหชาตธรรมเหล่านั้นย่อหย่อนจึงไม่มี ฯ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้วิริยะนี้ จึงปรากฏเห็นได้ง่ายซึ่งต่างจากธรรมมีวิตกเป็นต้น ฯ

ฉันทะมีวจนัตถะว่า :-

ความพอใจ ชื่อว่า **ฉันทะ** ได้แก่ ความต้องการ ด้วย อารมณ์ ฯ ฉันทะมีความต้องการเพื่อจะทำเป็นลักษณะ ฯ ฉันทะนี้ บัณฑิตกล่าวว่าเป็นเหมือนยื่นมือออกไป ในการที่ใจรับ อารมณ์ ฯ ก็ฉันทะนี้ แม้ในเวลาเป็นไป ด้วยอำนาจการสละวัตถุให้ ก็มีความต้องการ ด้วยทาน วัตถุที่จะพึงสละนั้นทีเดียว เหมือนนายขมังธนู มีความต้องการจับลูกธนูที่ต้องยิงไป ฉะนั้น ฯ

วิเคราะห์ ศัพท์ ปกิณณกะ

เจตสิก ที่กระจัดกระจาย โดยประการ คือแพร่กระจายไปในโสภณจิต และอโสภณจิต อื่น ๆ เพราะเหตุฉะนั้น เจตสิกเหล่านั้นจึงชื่อว่า **ปกิณณกะ** ฯ

วิเคราะห์ อัญญาสมานาเจตสิก

โดยเพ่งถึง โสภณเจตสิก อโสภณเจตสิกนอกจากนี้ ชื่อว่า อัญญา (อื่น) เพราะการเพ่ง โสภณเจตสิก, โดยเพ่งถึง อโสภณเจตสิก นอกนี้ โสภณเจตสิก ก็ชื่อว่า อัญญา ฯ แต่เจตสิกที่มี แก่โสภณจิต และอโสภณจิตเหล่านั้น ชื่อว่า สาธารณะ (ทั่วไป) เจตสิกเหล่านี้ ไม่มีสภาพเป็น อุกุศลเป็นต้นอย่างเดียว คุจจุทฐัจจะ เป็นต้น และ

สัตถาเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อัญญาสมานาเจตสิก** ฯ ท่าน อาจารย์ศรีจันทร์แห่งเจตสิกธรรม ๑๓ อย่าง ซึ่งมีสภาพเป็นโสภณ-เจตสิกและอโสภณเจตสิก ด้วยอำนาจเจตสิกที่ทั่วไป (สาธารณะ) แก่จิตทุกดวง และด้วยอำนาจปกิณณกเจตสิก อย่างนี้ก่อนแล้ว บัดนี้ เพื่อจะ แสดงธรรมที่นับเนื่องในอกุศลธรรม โดยลำดับที่แสดงในจิตวิภาคในหนหลัง และจากนั้น ก็แสดง ธรรมที่นับเนื่องใน โสภณธรรม จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “โมโห” ก่อน ฯ

แต่ว่า ในอเหตุกจิต ไม่มีเจตสิกธรรมแผนกหนึ่งต่างหาก เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่ กล่าว อเหตุกเจตสิกเหล่านั้นไว้ ฯ

อธิบาย อภุศลราสี

โมหะมีวจนัตถะว่า :-

สภาวะที่ชื่อว่า **โมหะ** เพราะอรรถว่า หลงในอารมณ์ ได้แก่ อัญญาณ ๗ โมหะนั้น มีความปกปิดสภาพของอารมณ์เป็นลักษณะ ๗ จริงอยู่ โมหะนี้แม้เป็นไปด้วยอำนาจการถือเอาอารมณ์ ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการ คือ ปิดบังสภาพเป็นจริงของอารมณ์นั้น นั้นแล ๗

อหิริกะมีวจนัตถะว่า :-

บุคคล หรือ หมู่แห่งธรรม ที่ชื่อว่า **อหิริกะ** เพราะอรรถว่า ไม่ละอาย คือ ไม่เกลียด ๗ ภาวะแห่งบุคคล หรือหมู่แห่งธรรม ที่ไม่มีความละอาย ชื่อว่า **อหิริกะ**, อหิริกะ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **อหิริกะ** ๗

อโนตตปปะมีวจนัตถะว่า :-

ที่ชื่อว่า **อโนตตปปะ** เพราะอรรถว่า ไม่เกรงกลัว ๗

ในอหิริกะ และ อโนตตปปะนั้น อหิริกะมีลักษณะไม่เกลียดทุกจริตมีกายทุกจริตเป็นต้น ดูจสุกรบ้านไม่เกลียดคุณ ฉะนั้น ๗ อโนตตปปะมีลักษณะไม่สะดุ้งกลัวต่อกายทุกจริตเป็นต้นนั้น ดูจตักแตน ไม่กลัวไฟ ฉะนั้น ๗ เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

บุคคลผู้ไม่มีความละอาย ย่อมไม่เกลียด

บาป เหมือนนสุกร ไม่เกลียดคุณ บุคคลผู้ไม่มี

ความเกรงกลัว ย่อมไม่กลัวบาป เหมือนตักแตน

ไม่กลัวไฟ ฉะนั้น ๗

อุทธัจจะมีวจนัตถะว่า :-

ภาวะแห่งจิตที่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า **อุทธัจจะ** ๗ **อุทธัจจะ**นั้น มีความไม่สงบแห่งจิตเป็นลักษณะ ดูเจ้าฟุ้งกระจายเพราะถูกหินกระทบแล้ว ฉะนั้น ๗

โลภะมีวจนัตถะว่า :-

สภาวะที่ชื่อว่า **โลภะ** เพราะอรรถว่า ปรารถนา ๗ **โลภะ**นั้น มีการเกี่ยวข้องในอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนลิงติดตัง ฉะนั้น ๗

ความต่างกันแห่งฉันทะ และ โลภะ อย่างนี้ คือ เพียงความ ที่จิตใคร่ห่วงเหนียว เป็นฉันทะ ความเกี่ยวเกาะในอารมณ์นั้น เป็นโลภะ ๗

ทิฏฐิมีวจนัตถะว่า :-

ทิฏฐิ มีความยึดในทางที่ผิดเป็นลักษณะว่า “สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า” ดังนี้ ๗ จริงอยู่ ญาณ และทิฏฐิ มีความต่างกันอย่างนี้ คือ ญาณ รู้อารมณ์ตามสภาพที่เป็นจริง ทิฏฐิละสภาพตามที่เป็น จริงย่อมถือเอาโดยสภาพที่ไม่จริง ๗

มานะ มีวจนัตถะว่า :-

ที่ชื่อว่า มานะ เพราะอรรถว่า สำคัญโดยอาการว่า “เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขาเป็นต้น ฯ” มานะนี้ มีการถือตัวเป็นลักษณะ ฯ จริงอย่างนั้น มานะนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในอรรถฎุสสาลินีว่า มีความอยากเป็นดุจขง เป็นอาการปรากฏ ฯ

โทสะ มีวจนัตถะว่า :-

ที่ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่า ประทุษร้าย ฯ โทสะนั้นมีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือน อสรพิษที่ถูกตี ฯ

อิสสา มีวจนัตถะว่า :-

ที่ชื่อว่า อิสสา เพราะอรรถว่า ริษยา ฯ อิสสานั้น มีความริษยาสมบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ ฯ

มัจฉริยะ มีวจนัตถะว่า :-

ภาวะแห่งความตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ ฯ อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติที่เป็นไปโดยอาการว่า “ความอัสจรรยนี้ จงอย่ามีแก่ชน เหล่าอื่น จงมีแก่เราเท่านั้น” ดังนี้ ก็ชื่อว่ามัจฉริยะ ฯ มัจฉริยะ นั้น มีการปกปิด (ซ่อน) สมบัติของตนเป็นลักษณะ ฯ

กุกกัจจะ มีวจนัตถะว่า :-

กรรม ที่ชื่อว่า กุกกตะ (กุกกต) เพราะอรรถว่า เป็นกรรม อันบุคคลทำน่าเกลียด ได้แก่ ทุจริตที่ทำแล้วและสุจริตที่มีได้กระทำ แท้จริง กรรมแม้ที่มีได้กระทำ, ชนทั้งหลายก็ยอมเรียกว่า กุกกตะ (กรรมที่เขาทำน่าเกลียด) ได้ ฯ เช่น ชนทั้งหลายมักพูดกันว่า “สุจริตกรรมอันใด ที่ข้าพเจ้ามิได้กระทำ กรรมนั้น ชื่อว่า กุกกตะ” ดังนี้แต่ในที่นี้ จิตตูปบาทที่เดือดร้อนปรารถนากรรมที่ทำแล้ว และกรรม ที่มีได้กระทำ เกิดขึ้น ชื่อว่า กุกกตะ, ภาวะแห่งกุกกตะนั้น ชื่อว่า กุกกัจจะ ฯ กุกกัจจะนั้น มีความเศร้าโศกถึงทุจริตที่ตนทำแล้ว และสุจริตที่ไม่ได้กระทำ เป็นลักษณะ ฯ

ถีนะ มัทธะ มีวจนัตถะว่า :-

ความท้อแท้ ชื่อว่า ถีนะ ฯ อธิบายว่า ภาวะแห่งจิตที่ถูกทำลายแล้ว ด้วยอำนาจความไม่มีอุตสาหะและความจมดิ่ง ชื่อว่า ถีนะ ฯ ความง่วงเหงาซบเซา ชื่อว่า มัทธะ ได้แก่ ความที่จิตตูปบาท ไม่มีความสามารถ ฯ ธรรมทั้ง ๒ นี้ มีความต่างกันอย่างนี้ คือ ใน ถีนะและมัทธะนั้น ถีนะ มีความที่จิตไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ มัทธะ มีความที่ซันท์ ๓ มีเวทนาเป็นต้นไม่ควรแก่การงานเป็น ลักษณะ ฯ

จริงอย่างนั้น นิเทศแห่งถีนะและมัทธะเหล่านี้ เป็นไปใน พระบาลี โดยนัยมีอาทิว่า “ใน ถีนะและมัทธะเหล่านั้น ถีนะเป็น ไฉน ? ความที่จิตไม่คล่อง ไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่า ถี

นะ, ในถีนะและมิตถะเหล่านั้น มิตถะ เป็นไฉน ? ความที่กาย (นามกาย) ไม่คล่อง ไม่ควรแก่ การงานชื่อว่า มิตถะ” ดังนี้ ฯ

มีคำทักท้วงว่า ก็เพราะบาลีว่า “แห่งกาย” ดังนี้ แม้รูปกายที่ไม่ควรแก่การงาน ก็ชื่อว่า มิตถะ เพราะฉะนั้น แม้ความที่มิตถะนั้นเป็นรูป จึงจะถูก มิใช่หรือ ?

เฉลยว่า ไม่ถูก เพราะความที่คำว่ามิตถะเป็นรูปนั้น ถูก อาจารย์ทั้งหลายคัดค้านแล้ว ในปกรณ์นั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ท่านนำมาอ้างนั้นแหละ ฯ

ความจริง อาจารย์ทั้งหลายบรรยายธรรมเคยยกวาทะของ ท่านที่กล่าวว่า มิตถะเป็นรูป ขึ้นตั้งไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายมีอรรถกถา เป็นต้นมากมาย เพื่อจะคัดค้านลัทธิของท่านที่กล่าวว่ามิตถะ เป็น รูป ฯ ก็ในอภิกขัมมว่าด้วยมิตถะนี้ มีคาถารวมความไว้ ดังต่อไปนี้ :-

คนบางพวกกล่าวว่า แม้มิตถะก็เป็นรูป คำนั้น ย่อมไม่ถูก เพราะพระ ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมิตถะไว้ในหมวดอกุศลธรรมที่ควรละ ดุจนิวรรณ์ทั้งหลายมี กามฉันทะ เป็นต้น ฯ

จริงอยู่ มิตถะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ในหมวดนิวรรณ์ ซึ่งเป็นป ชาติพหุธรรม ส่วนรูปพระองค์ มิได้ตรัสไว้ว่า เป็นธรรมอันที่สละเป็นต้น ฟังละ ฯ

แม้ข้ออ้างเล็กน้อย (แม้เล็กน้อย) แห่งความที่รูปเป็นของควรละปรากฏใน พระบาลีใด โดยปฐะว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่เป็นของพวกเธอ พวกเธอจง ละมันเสีย” ดังนี้ ฯ

ในพระบาลีนั้น พระองค์ทรงประกาศ การละฉันทราคะ ซึ่งมีรูปนั้นเป็น อารมณ์ สมจริงดัง พระดำรัสที่ตรัสไว้ในพระบาลีนั้น มีอาทิว่า “การละเสียซึ่ง ฉันทราคะ อันใด” ดังนี้ ฯ

ถ้าผู้ที่กล่าวว่ามิตถะเป็นรูป และอรูป ก็จะมีกล่าวกันว่า “ในมิตถะที่เป็นรูป และอรูป มิตถะที่เป็น อรูป พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ ในพระบาลีนั้น” ดังนี้ คำนั้นก็สมควร เพราะในพระบาลีนั้นตรัส มิตถะไว้โดยไม่แปลกกัน ฯ

แม้มิตถะ ที่เขาคิดแล้วว่า เป็นรูป บัณฑิตก็สามารถอนุมานได้ว่า เป็น นิวรรณ์ เพราะเป็นมิตถะ เหมือนมิตถะนอกจากรูปนี้ ฯ

ก็เพราะการกล่าวถึงสัมปโยคะ จึงตกลงได้ว่ามิตถะนั้น มิใช่รูป เพราะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสัมปโยคะแห่งชั้นทั้งหลายที่เป็นอรูป ฯ

อนึ่ง ความที่มีทระเป็นรูป ย่อมไม่มี เพราะ พระบาลีกล่าวถึงทระที่เกิดขึ้นได้ใน
อรูปภูมิ ส่วนความหลับของพระชีณาสพทั้งหลาย ฟังมีเพราะ ความอ่อนเปลี้ยแห่ง
ร่างกาย* ดังนี้

* บาลีว่า “เคลณญฺโต” เพราะอาพาธกาย ๕ ในลำดับนี้ ท่านฎีกาจารย์ ไม่แสดงรูป วิเคราะห์
วิจิทิจฉา เพราะท่านได้แสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๑, ในปริจเฉทนั้น อรรถโยชนาแสดงวิเคราะห์ ว่า
“สภาวะธมฺมํ วิจฺฉินฺโต ปุคฺคโล ตาย กิจฺฉติ กิลมตีติ วิจิทิจฉา ๕ แปลว่า บุคคล พิจารณา
สภาวะธรรมอยู่ ย่อมยาก คือ ย่อมลำบาก ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
วิจิทิจฉา ๕ (วิ = ต่าง ๆ, จิ = พิจารณา, กิจฉา = ยากลำบาก) ๕

อธิบาย โสภณราสี

สัทธามีวจนัตถะว่า :-

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **สัทธา** เพราะอรรถว่า เชื่อฟัง ได้แก่ ความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย
มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ๕ ศรัทธานั้น มีอันทำสัมปยุตธรรมให้ผ่องใสเป็นลักษณะ ดุจแก้วมณีของพระ
เจ้า จักรพรรดิทำน้ำให้ใส ฉะนั้น ๕

สติมีวจนัตถะว่า :-

ความระลึก ชื่อว่า **สติ** ได้แก่ ความไม่หลงมกมาย ๕ สตินั้นมีอันยังสัมปยุตธรรมให้ระลึก
(แล่นไป) เป็นลักษณะ ๕

หิริมีวจนัตถะว่า :-

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **หิริ** เพราะอรรถว่า ละอาย คือ รังเกียจแต่ทุจริตทั้งหลาย มีกายทุจริต
เป็นต้น ๕ หิริ นั้น มีอันรังเกียจแต่บาป เป็นลักษณะ ๕

โอดตปปะมีวจนัตถะว่า :-

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **โอดตปปะ** เพราะอรรถว่า เกรงกลัว ๕ โอดตปปะนั้น มีความสะดุ้ง
แต่บาปเป็นลักษณะ ๕ หิริ เปรียบ เหมือนหญิงสาวในสกุล เพราะรังเกียจแต่สิ่งที่ชั่ว ด้วยอำนาจ
ความเคารพตน, โอดตปปะ เปรียบเหมือนหญิงแพศยา เพราะการทำให้สะดุ้งแต่สิ่งที่ชั่วด้วย
อำนาจความเคารพนับถือผู้อื่น ๕

อโลภะมีวจนัตถะว่า :-

ธรรมที่เป็นข้าศึกต่ออโลภะ ชื่อว่า อโลภะ ฯ อโลภะนั้น มีความที่จิตไม่ติดในอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว (พระชีณาสพ) ฯ

อโทสะมีวจนัตถะว่า :-

ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อโทสะ ชื่อว่า อโทสะ ฯ อโทสะนั้น มีความไม่ดูร้ายเป็นลักษณะเหมือนมิตรผู้เกื้อกูล ฯ

ตัตรมัชฌัตตตามีวจนัตถะว่า :-

ความเป็นกลาง ในธรรมนั้น ฯ ชื่อว่า ตัตรมัชฌัตตตา ฯ ตัตรมัชฌัตตตานั้น มีความวางเฉยแห่งจิต และเจตสิกเป็นลักษณะ เหมือนนายสารถีเฝ้าดูม้าทั้งหลายที่วิ่งไปสม้าเสมอ ฉะนั้น ฯ

กายปัสสัทธิ เป็นต้น มีวจนัตถะว่า :-

ความเข้าไปสงบแห่งกาย กล่าวคือขันธ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า กายปัสสัทธิ ฯ ความเข้าไปสงบจิต ชื่อว่า จิตตปัสสัทธิ ฯ ก็กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิเหล่านี้ แม้ทั้ง ๒ มีความเข้าไปสงบความกระวนกระวายแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ ฯ

กายลหุตตา เป็นต้น มีวจนัตถะว่า :-

ความเบาแห่งกาย ชื่อว่า กายลหุตตา ฯ ความเบาแห่งจิต ชื่อว่า จิตตลหุตตา ฯ กายลหุตตา และ จิตตลหุตตา มีความเข้าไปสงบความกระต้างแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ ฯ

กายมุตตา เป็นต้น มีวจนัตถะว่า :-

ความอ่อนแห่งกาย ชื่อว่า กายมุตตา ฯ ความอ่อนแห่งจิต ชื่อว่า จิตตมุตตา ฯ กายมุตตา และ จิตตมุตตานี้ มีความเข้าไป สงบความกระต้างแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ ฯ

กายกัมมัถฺยุตตา เป็นต้น มีวจนัตถะว่า :-

ความสำเร็จประโยชน์ ในการกระทำ คือ ในการทำบุญมี ทานและศีลเป็นต้น ชื่อว่า กัมมัถฺยุตตา ฯ ภาวะแห่งกัมมัถฺยุตตานี้ ชื่อว่า กัมมัถฺยุตตา ฯ ความที่กายสำเร็จประโยชน์ในการกระทำ ชื่อว่า กายกัมมัถฺยุตตา ฯ ความที่จิตสำเร็จประโยชน์ในการกระทำ ชื่อว่า จิตตกัมมัถฺยุตตา ฯ กายกัมมัถฺยุตตา และจิตตกัมมัถฺยุตตา นั้น มีความเข้าไปสงบกายและจิตที่ไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ ฯ

กายปาคูญฺยุตตา เป็นต้น มีวจนัตถะว่า :-

ภาวะแห่งความคล่องแคล่ว ชื่อว่า ปาคูญฺยุตตา ฯ ปาคูญฺยุตตา นั้นนั้นแล ชื่อว่า ปาคูญฺยุตตา ฯ ความคล่องแคล่วแห่งกาย ชื่อว่า กายปาคูญฺยุตตา ฯ ความคล่องแคล่วแห่งจิต ชื่อว่า จิตต-ปาคูญฺยุตตา ฯ กายปาคูญฺยุตตา และจิตตปาคูญฺยุตตานี้ มีความเข้าไปสงบความอาพาธแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ ฯ

กายชุกตาเป็นต้นมีวจนัตถะว่า :-

ภาวะแห่งความตรงของกาย ชื่อว่า กายชุกตา ๙ ภาวะแห่งความตรงของจิต ชื่อว่า จิต
ตชุกตา ๙ กายชุกตา และจิตตชุกตานี้ มีความซื่อตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ ๙

ก็กรรม ๖ คู่ มีกายปัสสัทธิเป็นต้นนี้ เกิดจากปัจจัยที่เป็นข้าศึกต่อความกำเริบแห่ง
ธาตุ ซึ่งทำกายและจิตให้มีความ เจริญมีความกระวนกระวายเป็นต้น ตามลำดับ ๙

ก็คำว่า “กาโย” ในกาย ๖ คู่นี้ หมายถึงอรรถ ๓ มีเวทนา เป็นต้น ๙ ก็เพราะกรรม
อย่างละคู่รวมกันห้าห้า (กำจัด) ธรรมที่ ตรงกันข้ามตามหน้าที่ของตน ๆ ฉะนั้น ความที่กรรม
๒ อย่าง มี ปัสสัทธิเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ในธรรมมีปัสสัทธินี้ เท่านั้น หาได้ตรัสไว้
ในธรรมทั้งหลายมีสมาธิเป็นต้นไม่* ๙

อีกอย่างหนึ่ง ภาวะคือปัสสัทธิเป็นต้นแห่งจิตนั่นเอง ย่อมมีด้วยจิตตปัสสัทธิเป็นต้น,
ส่วนภาวะคือ ปัสสัทธิเป็นต้นแห่งกายย่อมมีเพราะกายปัสสัทธิเป็นต้น ด้วยอำนาจการ
แผ่ไปแห่งรูปที่ประณีตซึ่งมีกายปัสสัทธินี้เป็นสมุฏฐาน เพราะฉะนั้น เพื่อจะ ประกาศเนื้อความ
ตามที่กล่าวแล้วนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ความที่ปัสสัทธิเป็นต้น ๒ อย่างไว้ ในธรรม
มีปัสสัทธิเป็นต้นนี้ ๙

- ในสมาธิ (ฌาน) ธรรมแต่ละอย่าง ย่อมกำจัดกรรมตรงกันข้าม มีอุทกัจจะ เป็นต้น ๙

วิเคราะห์ โสภณสาธารณเจตสิก

เจตสิก ๑๙ ทั่วไปแก่โสภณจิตแม้ทั้งหมด เพราะเกิดใน โสภณจิตเหล่านั้น โดยแน่นอน ฉะนั้น จึง
ชื่อว่า โสภณสาธารณ-เจตสิก ๙

วิรตีเจตสิก

สัมมาวาจามีวจนัตถะว่า :-

วิรตี ที่ชื่อว่า **สัมมาวาจา** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องกล่าวโดยชอบ แห่งบุคคล ได้แก่ ความงดเว้นจากวจีทุจริต ๔ สัมมาวาจา นั้น มี ๔ อย่าง คือ เจตนา เครื่องงดเว้น จากการพูดเท็จ ๑, เจตนา เครื่องงดเว้น จากการพูดส่อเสียด ๑, เจตนา เครื่องงดเว้น จากการ พูดคำหยาบ ๑, เจตนา เครื่องงดเว้น จากการพูดเพ้อเจ้อ ๑ ๕

สัมมากัมมันตมะมีวจนัตถะว่า :-

กรรมนั่นเอง ชื่อว่า **กัมมันตะ** ดุจคำทั้งหลายมีคำว่า สุตตันตะ (สุตต กับ อันตะ) และ วนันตะ (วนะ กับ อันตะ) เป็นต้น ๕ กัมมันตะ (การงาน) โดยชอบ ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ ได้แก่เจตนาเครื่องงดเว้น จากกายทุจริต ๕ การงดเว้นจากกายทุจริตนั้น มี ๓ อย่าง คือ เจตนาเครื่องงดเว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป ๑, เจตนาเครื่องงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ ๑, เจตนาเครื่องงดเว้นจากความประพฤตินิโคตติในกามทั้งหลาย ๑ ๕

สัมมาอาชีวะมีวจนัตถะว่า :-

ธรรม ที่ชื่อว่า **สัมมาอาชีวะ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดำรงชีพโดยชอบ แห่งสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ เจตนาเครื่องงดเว้นจาก มิจฉาชีพ ๕ ก็สัมมาอาชีวะนั้น มี ๗ อย่าง ด้วยอำนาจ การงดเว้นจากกายทุจริต ๓, วจีทุจริต ๔ ซึ่งมีอาชีพเป็นเหตุ หรือว่า มีมาก อย่าง ด้วยอำนาจ การงดเว้นจากมิจฉาชีพ มี กุหนา (หลอกหลวง) ลปนา (พูดประจบ) เป็นต้น* ๕ วิรตีทั้ง ๓ นี้ แต่ละอย่าง ก็มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจ สัมปัตตวิรติ (งดเว้นจากวัตถุที่ถึง เฉพาะหน้า) สมทานวิรติ (งดเว้นด้วยการสมทาน) และ สมุจเฉทวิรติ (งดเว้นด้วยการตัดขาด) ๕ เจตสิกทั้ง ๓ ชื่อว่า วิรตี เพราะการเว้นจากทุจริตตามที่กล่าวแล้ว ๕

* กุหนาและลปนานิเทศ ในอรรถกถา สัมโมหวิโนทนี แห่งวิงค์คปกรณ

อัปป์มัญญาเจตสิก ๒

กรุณามีวจนัตถะว่า :-

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **กรุณา** เพราะอรรถว่า กระทำ ในเมื่อคนอื่นมีความทุกข์ คือว่าย่อมให้ลำบากใจของคนดีทั้งหลาย, หรือ ชื่อว่า **กรุณา** เพราะอรรถว่า กระจาย คือ ช่วยสลัดทุกข์ของคนอื่น, หรือ เพราะอรรถว่า บีบคั้น คือ เบียดเบียนทุกข์ของคนอื่น, หรือเพราะอรรถว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายประสบทุกข์ อันสาธุชนนั้นย่อม คลี่คลาย คือ เหยียดออกไป ๕ กรุณานั้น มีความต้องการบำบัดทุกข์ของคนอื่นเป็นลักษณะ ๕ จริงอยู่ ทุกข์ของคนอื่น อันกรุณานั้น จะนำออกได้ หรือนำออกไม่ได้ก็ตาม กรุณานั้น ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการบำบัดทุกข์ของคนอื่นนั่นเอง ๕

มุทิตามีวจนัตถะว่า :-

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **มุทิตา** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องยินดี แห่งชน ๕ มุทิตานั้น มีการชื่นชมสมบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ ๕

วิเคราะห์ศัพท์ อัปป์มัญญา ๒

เจตสิกทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า **อัปป์มาณ** (ไม่มีประมาณ) เพราะมีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ ๕ อัปป์มาณนั้นนั่นแล ชื่อว่า **อัปป์มัญญา** ๕

ถามว่า ก็ท่านอาจารย์จ๊กกล่าวว่ อัปป์มัญญา มี ๔ มิใช่ หรือ* ก็เพราะเหตุไร ในที่นี้ ท่านจึงกล่าวไว้เพียง ๒ เท่านั้น ๕

แก้วว่า เพราะ เมตตา และ อุเบกขา พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเอา ด้วยอโทสะ และ ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก ๕

จริงอยู่ อโทสะนั่นเอง ที่เป็นไป ด้วยอำนาจอหยาตัยเกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า เมตตา ๕ ความเป็นกลางในธรรมนั้น ๗ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจความเข้าไปสงบความขัดเคือง (ปฏิฆะ) และ ความยินดี (ความคล้อยตาม) ชื่อว่า อุเบกขา ๕ เพราะเหตุนี้ บัณฑิตทั้งหลายในปางก่อน จึงกล่าวว่ :-

จริงอยู่ เมตตา พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเอาด้วยอัปป์พาปาทะ (ความไม่เบียดเบียน) และ อุเบกขา ทรงถือเอา ด้วยตัตรมัชฌัตตตา ฉะนั้น ในที่นี้ ท่านอาจารย์ จึงไม่ถือเอาธรรมทั้ง ๒ อีก ๕

* อัปป์มัญญา ๔ จ๊กกล่าว ในปริเฉทที่ ๙

ปัญญินทรีย์เจตสิก

ปัญญินทรีย์มีวจนัตถะว่า :-

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ โดยประการ (การทำทั่ว) คือ ย่อมรู้ชัด ด้วยอำนาจลักษณะมีอนิจจ-ลักษณะเป็นต้น ฯ ปัญญานั้นแล ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ยิ่ง ในความรู้ชัดตามควรแก่ภาวะของตน เพราะเหตุนั้น ปัญญานั้นจึงชื่อว่า **ปัญญินทรีย์** ฯ

อธิบาย สัญญา วิญญาณ ปัญญา ต่างกัน

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น สัญญา วิญญาณ และปัญญา ทำหน้าที่ต่างกันอย่างไร

ตอบว่า **สัญญา** ย่อมทำหน้าที่เพียงหมายรู้ (จำ) ด้วย อำนาจรู้จักดี มีสีเขียวเป็นต้น แต่ไม่สามารถเพื่อทำแม้การแทงตลอดลักษณะได้ ฯ **วิญญาณ** ย่อมให้สำเร็จแม้การแทงตลอดลักษณะแต่ชวนขวยแล้วก็ไม่อาจเพื่อถึงมรรค ฯ **ส่วนปัญญา** ย่อมทำหน้าที่ทั้ง ๓ อย่าง ฯ

ในข้อนี้ มีการดูเหรียญหกบาทของเด็ก, ผู้ใหญ่ชาวบ้านและเจ้าหน้าที่การเงิน เป็นอุทาหรณ์เกิด ฯ ก็ ในสัญญา, วิญญาณและปัญญานี้ ในเวลาที่สัญญา ซึ่งไม่ประกอบด้วยญาณเกิดขึ้น ด้วยอำนาจการยึดเอาอาการ วิญญาณเป็นอภิปุหาริก (ไม่เป็นประธาน) ในกาลที่เหลือจากกาลที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการถือเอา อาการนั้นแหละ วิญญาณย่อมมีกำลัง ฯ แต่สัญญาและวิญญาณ ทั้ง ๒ สัมปยุตด้วยญาณ ย่อมเป็นไปตามคติของปัญญานั้น ฯ

สัมพันธ์ความว่า ไสภณสาธารณเจตสิก ๑๙, วิรตี ๓, อัปมัญญา ๒ เหล่านี้ รวมกับ ปัญญินทรีย์ เป็น ๒๕ อย่าง แม้โดยประการทั้งปวง สังคหะแห่งเจตสิกทั้งหลาย ที่กล่าวแล้ว โดยราสีทั้ง ๓ คือ อัญญสมานราสี ๑๓, อุกุศลราสี ๑๔ และ ไสภณราสี ๒๕ รวมเป็นเจตสิกกรรม ๕๒ อย่าง ด้วยประการฉะนี้ ฯ

วิเคราะห์ศัพท์ จิตตาวิชยุตตะ เป็นต้น

ธรรม ที่ชื่อว่า **จิตตาวิชยุตตะ** เพราะอรรถว่า ไม่แยกกับจิต ฯ อธิบายว่า เจตสิก (ไม่ใช่รูปธรรม) ฯ จิต ที่ชื่อว่า **อุปปาหะ** เพราะ อรรถว่า เกิดขึ้น ฯ ความเกิดขึ้น คือ จิต ที่ชื่อว่า **จิตตูปปาหะ** ฯ แต่ ในที่อื่น จิตพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ท่านเรียกว่า **จิตตูปปาหะ** เพราะ ทำวิเคราะห์ว่า ความประชุมแห่งธรรม ที่ชื่อว่า **อุปปาหะ** เพราะ อรรถว่า เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งจิต, จิตนั้นด้วย ความเกิดด้วย เพราะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า **จิตตูปปาหะ** ฯ จริงอยู่ ในที่บางแห่งท่านผู้รู้คัมภีร์ศัพท์ต้องการให้แบ่งสกลิงค์ เป็น ปุงลิงค์ แม้ใน สมอาหารวันทวะสมาส ฯ สัมพันธ์ความว่า ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจะกล่าว **สัมปโยคะ** (การประกอบร่วมกัน) แห่งเจตสิก ที่ไม่แยกกับจิตเหล่านั้น ในจิตตูปปาหะทั้งหลาย แต่จะดวง ตามสมควรแก่การประกอบ ต่อไป :-

สัมปโยคณั

วิตักกะ (วิตก) เกิดในจิต ๕๕ ดวง คือ :- กามาวจรจิต ๔๔ ชื่อว่า เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ เพราะอรรถว่า ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ อันกามาวจรจิต ๔๔ เหล่านี้เว้นเสียแล้ว หรือว่า กามาวจรจิต ๔๔ เหล่านี้ อันทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ เหล่านั้น เว้นเสียแล้ว เพราะความที่ ทวิปัญญาวิญญาณเหล่านั้น ไม่มีวิตกโดยสภาวะ ฯ อธิบายว่า วิตก ย่อมเกิดในกามาวจรจิต ๔๔ เหล่านี้เท่านั้นและในปฐมฌานจิต ๑๑ เพราะฌานที่เหลือมีหุตติยฌานเป็นต้นไม่มีวิตก ด้วยกำลังแห่งภาวนา ฯ

วิจาร์ ย่อมเกิดในจิต ๖๖ ดวง คือ :- เกิดในจิตที่มีวิตก ๕๕ เหล่านี้ และในหุตติยฌานจิต ๑๑ ฯ

อธิโมกข์ ย่อมเกิดในจิต ๗๘ เว้นจิต ๑๑ คือ ทวิปัญญา-วิญญาณ ๑๐ และวิจิกิจฉาสหคตจิต ๑ ฯ

วิริยะ เกิดในจิต ๗๓ เว้นจิต ๑๖ คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ สัมปฏิจฉนจิต ๒ และ สันตีรณจิต ๓ ฯ

ปีติ เกิดในจิต ๕๑ เว้นจิต ๗๐ คือ เว้นจิตที่เกิดร่วมกับ โทมนัส ๒, จิตที่เกิดร่วมกับ อุเบกขา ๕๕, กายวิญญาณ ๒, และ จตุตถฌาน ๑๑ ฯ

ฉันทะ เกิดในจิต ๖๙ เว้นจิต ๒๐ คือ อเหตุกจิต ๑๘ และ โมหมูลจิต ๒ ฯ

คำว่า **“ยถากุณม”** คือ โดยสมควรแก่ลำดับแห่งจิตตูปปาหะที่เว้น และประกอบด้วยปภินณกเจตสิก ๖ มีวิตกเป็นต้น ฯ

สังคหคาถา ที่ ๕ มีคำว่า “๖๖ และ ๕๕” เป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบตามควร ด้วย
อำนาจการนับจิตตูปบาท ๑๒๑ และ นับจิตตูปบาท ๘๙ ๕

ท่านอาจารย์กล่าวว่า คำว่า **“สพฺพากุสลสธารณา”** (ทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งปวง)
แล้วกล่าวคำเป็นต้นว่า **“สพฺพेषูปิ”** (ในอกุศลจิตทั้งหมด) ดังนี้ เพื่อยืนยันคำนั้นนั่น
แหละให้มั่นคง ๕ จริง อยู่คนใดคนหนึ่ง ย่อมดำเนินไปในทุจริตทั้งหลาย มีปาณาติบาต เป็นต้น คน
นั้นแม้ทั้งหมด เป็นผู้ไม่เห็นโทษในปาณาติบาตนั้น ด้วย โมหะ ไม่รังเกียจจากปาณาติบาตนั้น ด้วย
อหิริกะ ไม่เกรงกลัว ด้วย อนินตตัปปะ และไม่เข้าไปสงบ ด้วยอุทฺธัจจะ เพราะฉะนั้น โมหะ, อหิริ
กะ, อนินตตัปปะ และอุทฺธัจจะ เหล่านี้อันเขาย่อมได้ ในอกุศล ทั้งหมด ๕

เอวระอักษร ในบทว่า **“โลกสหคตจิตฺเตสว”** ดังนี้ ย่อมมี แม้เพื่อประโยชน์คือการ
คล้อยตาม เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเห็น อวธรรณะ (การกำหนดแน้) แม้ในคำว่า

“ทิกฺขุณฺณสหคตจิตฺเตส”

เป็นต้น ๕ จริงอยู่ ทิกฺขุณฺณ ย่อมได้ในโลกสหคตจิตเท่านั้น เพราะบุคคลผู้ยึดมั่น ในสักกายะเป็นต้น
(คือ โนชันธ ๕ เป็นต้น) ว่ามีอยู่เป็นไปในสักกายะเป็นต้นนั้นว่า ของเรา ๕

แม้มานะ ก็ย่อมเป็นไปเช่นเดียวกับทิกฺขุณฺณนั่นแหละ เพราะการ เป็นไป ด้วยอำนาจแห่งมานะ
ว่า เป็นเรา เพราะฉะนั้น มานะนั้น จึงไม่เป็นไป ในจิตตูปบาทดวงเดียวกันกับทิกฺขุณฺณ เหมือน
ไกรสรสีหราช ไม่อยู่ในถ้ำเดียวกันกับไกรสรสีหราชอีกตัวหนึ่ง ซึ่งเป็นอย่างเดียวกัน ๕ ก็อีก
อย่างหนึ่ง มานะ ย่อมไม่เกิดในจิต ที่มีโทษะเป็นมูลเป็นต้น เพราะมีโทษะเป็นปฏิฐานโดยส่วน
เดียว โดยความเป็นที่อาศัยแห่งความสึเนหาในตน เพราะฉะนั้น มานะ นั้น จึงได้เฉพาะในพวกจิต
ที่เป็นทิกฺขุณฺณวิปปยุตเท่านั้น ๕

อนึ่ง อิสสา, มัจฉริยะะ และกุกกุจจะ ย่อมได้เฉพาะในพวก ปฏิฆจิตเท่านั้น เพราะเป็นไป
ด้วยอำนาจการกระทบในอารมณ์ นั้น ๆ นั่นแล ของบุคคลผู้ริษยาสมบัติของผู้อื่น และผู้ไม่
ปรารถนาให้สมบัติของตนเป็นสาธารณะกับคนอื่น และผู้เศร้าใจในเพราะทุจริตที่ตนทำแล้ว และ
สุจริตที่ตนมิได้ทำ ๕

ถีนะมิททะ ย่อมได้เฉพาะในพวก สสังขาริกจิตเท่านั้น เพราะความที่ถีนะมิททะนั้น มี
ความไม่ควรแก่การงานเป็นปกติ ไม่ประกอบในความเป็นไปในพวกอสังขาริกจิตที่เข้มแข็ง โดย
ภาวะ ของตนเป็นอย่างนั้น ๕

อธิบายอกุศลเจตสิกมีสัมปโยคะ

ประกอบความว่า เจตสิก ๔ มีโมหะเป็นต้น อาจารย์กระทำไว้ในอกุศลจิตทุกดวงทีเดียว (เป็นนัยที่ ๑) ๫ เจตสิก ๓ มี โภคะ เป็นต้น อาจารย์กระทำไว้เฉพาะ ในโลกมุขจิต ตามสมควรแก่การเกิด (เป็นนัยที่ ๒) ๫ เจตสิก ๔ มี โทสะเป็นต้น ก็กระทำไว้เฉพาะ ในโทสมุขจิต เช่นเดียวกัน (เป็นนัยที่ ๓) ๫ เจตสิก ๒ คือ ถีนะ และ มितถะ กระทำไว้เฉพาะ ในสังขาริกจิต (เป็นนัยที่ ๔) ๫ จ ศัพท์ ในบทว่า “**วิจิกิจฉา จิตฺเต จ**” เป็นไปใน อวธารณะ (เป็นการจำกัดเฉพาะ) เชื่อมความว่า “**วิจิกิจฉาเจตสิก** ย่อมเป็นไปในจิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา เท่านั้น (เป็นนัยที่ ๕) ๫

อธิบาย โสภณเจตสิกมีสัมปโยคะเป็นต้น

ในโลกุตตรจิตทั้งหลาย บางครั้ง เว้นจาก สัมมาสังกัปปะ ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทเป็นต้น* แต่จะไม่มีวิริตี ไม่ได้ เพราะ มรรคจิตเป็นไป ด้วยอำนาจการตัดขาดทุจริต มีกายทุจริตเป็นต้น และผลจิตก็เป็นไป ด้วยอำนาจแห่งคุณที่สมควรแก่มรรคจิตนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “**วิริตีโย ปน**” ดังนี้ ๫

บทว่า “**สพฺพถาปี**” แปลว่า โดยอาการแม้ทั้งหมด คือ โดยอาการ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการกำจัดทุจริตนั้น ๫, แท้จริง วิริตีเหล่านี้ ไม่เป็นไปแม้ในโลกุตตรจิตทั้งหลาย ด้วยอำนาจการละ ทุจริตมีมุสาวาทเป็นต้น เฉพาะ ๫ อย่าง เหมือนในโลกียจิตทั้งหลาย ก็เพราะมรรคนั้น ๫ ตัดขาดซึ่งทุจริต และทราฐีทั้งหลาย ในขณะที่ เดียวกัน ด้วยอำนาจ สละ กิเลสบางอย่างมี ทิฏฐิ และ วิจิกิจฉา เป็นต้น และแห่งความลดลงแห่งกิเลสบางอย่างมี กามราคะและ ปฏิฆะ เป็นต้น ที่กำหนดให้สัตว์ทั้งหลายไปสู่อบายเป็นต้น โดยประการทั้งปวง ๫

ถามว่า เนื้อความแห่งวิริตีนี้ สำเร็จแล้ว ด้วยบทเดี๋ยวนี้นี้ว่า “**เอกโตว**” ดังนี้มิใช่หรือ ?

แก้วว่า คำที่กล่าวนั้นไม่ถูกต้อง เพราะท่านอาจารย์ ยังมีได้แสดงความเป็นไปแห่งอาการ (แห่งโลกียวิริตี) ที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม ต่อวจีทุจริต ๔ เป็นต้น โดยเพียงแต่แสดงความเป็นไปแห่งวิริตี ๓ ในโลกุตตรระเท่านั้น ๫ ก็แต่ อาจารย์บางพวก ยังมีได้กำหนดเนื้อความนี้ก็กล่าว บทว่า “**สพฺพถาปี**” (แปลว่า แม้โดยประการทั้งปวง) นี้ ไม่มีประโยชน์, ความไม่รู้ของท่านเหล่านั้น นั่นเองเป็นเหตุใน การกล่าวเช่นนั้น ๫ ด้วยบทว่า “**นียตา**” (แปลว่า แน่นนอน) นี้ ท่านอาจารย์ห้าม วิริตี ๓ ไว้ในกาลบางครั้งว (กทาจิ) เหมือนใน

โลกียจิตทั้งหลาย ฉะนั้น ๕ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง วิรตีเหล่านั้นไว้ในโลกียจิต ด้วยอำนาจเยววาปนกเจตสิก แต่ใน โลกุตตรจิตนี้ ตรัสไว้โดยย่อเท่านั้น ๕ ด้วยอวชารณะ (การกำหนด แน่) ในบทว่า “กามาวจรกุสเลสว” นี้ ท่านอาจารย์ห้ามการเกิด ขึ้นแห่งวิรตี ในกามาวจรวิบากและกิริยาจิต และในมหัคคตจิต ทั้งหลาย ๕ ก็ท่านอาจารย์จักกล่าวการเว้นวิรตีข้างหน้า เหมือนที่ข้าพเจ้ากล่าวนั้น ๕

บทว่า “กทาจิ” (แปลว่า บางครั้ง) ได้แก่ ในกาลเว้นจากทุจริตอย่างหนึ่ง ๆ มีมุสาวาทเป็นต้น ๕ โลกียวิรตีทั้งหลาย แม้เกิดในกาลบางครั้งก็ไม่เกิดรวมกัน เพราะมุ่งถึงความเกิดขึ้นแห่ง อารมณ์ของตน กล่าวคือ วัตถุที่วิรตีจะพึงก้าวล่วง (วิตุกุมิตพพตฺต) เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า “วิสุ วิสุ” ดังนี้ ๕

อัปมัชฌญา ที่ถึงอัปนาแล้ว ย่อมไม่มีความเป็นไปอันปราศจากโสมนัส ในกาลไหน ๆ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ปัญญาชฌมานวชฺชิตมหัคคตจิตฺเตสุ” (แปลว่า ในมหัคคตจิต เว้นปัญญาชฌมาน) ๕

* ฌานที่พิจารณา...

วิเคราะห์ มหัตตจิต

จิต ที่ชื่อว่า **มหัคคตะ** เพราะอรรถว่า ถึงความเป็นใหญ่ เพราะความที่กิเลสทั้งหลายมีนิวรณ์เป็นต้นไปปราศแล้ว หรือ ชื่อว่า **มหัคคตะ** เพราะอรรถว่า จิต อันผู้ได้ฌานเป็นผู้ใหญ่ถึงแล้วคือ บรรลุแล้ว ฯ

คำว่า **“นานา หุตฺวา”** (แปลว่า เป็นต่างกัน) ความว่า อปัมัญญา ย่อมเป็นต่าง ๆ กัน โดยเพ่งถึงการไปสู่คลองแห่ง ทุกขิตสัตว์ และสุขิตสัตว์ ที่เป็นอารมณ์ของตน เพราะกรุณา และ มุทิตามีอารมณ์ต่างกัน ฯ

คำว่า **“เอตฺถ”** คือ ในกามาวจรจิตเหล่านี้ ฯ ปริกรรม แม้ด้วยจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ด้วยอำนาจการคั่นเคยในกาลก่อน แต่วิถีแห่งอัปนา ย่อมมีได้ ในเวลาเจริญกรุณาและมุทิตา เหมือนผู้สาธยาย (ท่อง) คัมภีร์อยู่ บางครั้งแม้จะส่งจิตไปในอารมณ์อื่น ก็ยังสาธยายได้ และเหมือนบุคคลผู้พิจารณาสังขารทั้งหลาย ด้วย วิปัสณาที่ชำนาญแล้ว บางครั้งก็พิจารณาได้ แม้ด้วยจิตที่ปราศจาก ฌาน ด้วยกำลังที่คั่นเคย เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกระทำวาทะ ที่ว่า กรุณาและมุทิตาไม่เกิดในกามาวจรจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ว่า เป็นวาทะของอาจารย์พวกอื่น ฯ แต่พึงเห็น กรุณา และมุทิตาเหล่านั้นเกิดได้เฉพาะในกามาวจรจิต ที่เกิดร่วมกับโสมนัสโดยส่วนเดียวในวิถีแห่งอัปนา เพราะอาเสวนปัจจัย ไม่มีแม่แก่จิตที่มี เวทนาต่างกัน เหมือนอาเสวนปัจจัยไม่มีแม่แก่จิตที่มีชาติต่างกัน ฯ

วิธี ๓ เกิดในจิต ๑๖ ดวง

คำว่า **“ตโย โสฬสจิตฺเตสุ”** ความว่า เจตสิกธรรม ๓ ประการนี้ มีสัมมาวาจาเป็นต้น ย่อมเกิดในจิต ๑๖ ดวง คือ ด้วยอำนาจโลกุตตรจิต ๘ และ กามาวจรจิต ๘ ๕ เพื่อจะแสดง เจตสิกธรรมที่เป็น อนียตะ (ไม่แน่นอน) ในเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งสัมปโยคะ ที่เป็นนียตะ และ อนียตะ อย่างนี้เข้าด้วยกันแล้ว จึงแสดงเจตสิกธรรมที่เหลือ เป็นนียตะ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **“อิสฺสามจฺเจร”** เป็นต้น ๕

ประกอบความว่า อิสฺสา, มัจฉริยะ, กุกกุจจะ, วิรตี และอัปมัญญามีภุณาเป็นต้น ย่อมเกิดในกาลบางครั้ง มีต่างขณะกัน (เรียกว่า นานากทาจิ) ส่วนมานะก็เกิดในกาลบางครั้งคือในเวลาที่เป็นไป ด้วยอำนาจความถือตัวว่า **“เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา”** เป็นต้น (เรียกว่า กทาจิเจตสิก) อนึ่ง ถีนะและมีทระ เกิดขึ้นด้วยกัน คือ ด้วยอำนาจไม่พราวจากกันและกันเกิดในกาลบางครั้ง คือ ในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจที่ไม่ควรแก่การงาน ๕

อีกนัยหนึ่ง ประกอบ จ ศัพท์ ที่บทรว่า **“มาโน จ”** นี้เข้า แม้ในคำว่า **“สห”** นี้แล้วพึงทราบการประกอบความว่า **“ถีนะมีทระในกาลบางครั้งเกิดขึ้นพร้อมกัน คือ พร้อมกับ** อิสฺสา, มัจฉริยะ, กุกกุจจะ ในปฏิสมะ ที่เป็นสสังขาริก และเกิดขึ้นพร้อมกับมานะ ในสสังขาริกที่ปราศจากทิวฐิ และในกาลบางครั้ง คือ ในเวลาที่ประกอบด้วยสสังขาริกจิต ซึ่งนอกจากปฏิสมจิตที่ปราศจากทิวฐิ เหล่านั้น หรือแม้ในเวลาทีประกอบ ด้วยปฏิสมจิตที่เป็นสสังขาริกนั้น และสสังขาริกจิตที่ปราศจากทิวฐินั้น เกิดขึ้นต่าง ๆ กัน” ดังนี้ ๕

แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่ง ประกอบคำไว้เพียงเท่านั้นว่า **“อนึ่งมานะ และ ถีนะมีทระ บางครั้งเกิดขึ้นต่างกัน บางครั้งเกิดร่วมกัน”** ดังนี้ ๕

บทรว่า **“เสสา”** (ที่เหลือ) ได้แก่ เจตสิกธรรม ๔๑ นอกจาก อนียตเจตสิก ๑๑ ดวงตามที่กล่าวแล้ว ๕ แต่พวกเกจิอาจารย์ย่อมพรรณนาว่า **“เยวาปนกเจตสิกที่แน่นอน เหลือจากเยวาปนก-เจตสิกที่ไม่แน่นอน ตามที่กล่าวแล้ว”** ดังนี้ คำนั้น เป็นเพียงมติของเกจิอาจารย์พวกนั้น เพราะเจตสิกบางเหล่า ท่านอาจารย์มิได้ยกขึ้นไว้ในที่นี้ โดยชื่อว่า เยวาปนกะ ๕ ความจริง ในที่นี้ ท่านอาจารย์ได้ทำการแสดงแต่เพียงเจตสิกที่ได้อยู่ในจิตตูปาทตามสมควรด้วยอำนาจแห่งเจตสิกที่แน่นอน (นียตะเจตสิก) และไม่แน่นอน (อนียตเจตสิก) อย่างเดียว ไม่ได้ยกเจตสิกบางเหล่าขึ้นแสดง โดยชื่อว่า เยวาปนกะ ดังนี้แล ๕

จบ สัมปโยคินัย แต่เพียงนี้ ๕

อเหตุกจิต มีสังคหะ ๔ อย่าง

ประกอบความว่า ในจิตตูปบาทที่เป็นอเหตุกะ ๑๘ มี สังคหะ ๔ อย่าง คือ :-

๑. ธรรม ๑๒ มีในหสนจิต ๑,
๒. ธรรม ๑๑ มีในโวฏัพพนจิต ๑ และสุขสันติริณจิต ๑,
๓. ธรรม ๑๐ มีในจิต ๕ คือ มโนธาตุ ๓ และอเหตุกปฏิสนธิ ๒,
๔. ธรรม ๗ มีในทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ๕

ในคาถาที่ ๒๔ คำว่า **“เตตตีสวิธสงคหา”** (แปลว่า สังคหะ ๓๓ อย่าง) ความว่า สังคหะ ๓๓ อย่าง คือ :-

ในอนุตตรจิต	มีสังคหะ	๕ อย่าง
ในมหัคคตจิต	มีสังคหะ	๕ อย่าง
ในกามาวจรโสภณจิต	มีสังคหะ	๑๒ อย่าง
ในอกุศลจิต	มีสังคหะ	๗ อย่าง
ในอเหตุกจิต	มีสังคหะ	๔ อย่าง ๕

บัณฑิต ครั้นทราบ สัมปโยคะที่กล่าวไว้ด้วยอำนาจการกำหนดจิต และ สังคหะ ที่กล่าวไว้ ด้วยอำนาจการกำหนด เจตสิกராสีแห่งเจตสิกที่ไม่แยกจากกันกับจิต ด้วยประการฉะนี้ คือ โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว พึงแสดงความต่างกันแห่งเจตสิก กับจิต ตามควรแก่การประกอบ ๕ อธิบายว่า บัณฑิตพึงกล่าว โดยนัย ว่า “สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ เท่านั้น มีในจิต ๘๙ ได้ทุก ๆ ดวง เพราะเกิดในจิต ๘๙ บรรดาปกิณณกเจตสิก ๖ วิตกเจตสิก มี ๕๕ เพราะเกิดในจิต ๕๕” ดังนี้ เป็นต้น ๕

พรรณนาความ ปริเฉทที่ ๒ แห่งอภิธัมมัตถสังคหणीกา ชื่อ อภิธัมมัตถวิภาวินี จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ๕

ลักษณะจิตทุกกะ เจตสิก

จิตตนิสสิตลักษณะ	มีการอาศัยจิต เป็นลักษณะ
อวิโยคุปาทนรสี	มีการเกิดไม่แยกกับจิต เป็นกิจ
เอกาลมพนปจจุปฏิฐาน	มีอารมณ์เดียวกับจิต เป็นผลปรากฏ
จิตตูปปาตปทปฏิฐาน	มีการเกิดแห่งจิต เป็นเหตุใกล้ ๆ

อธิบาย จิตและเจตสิก ทั้ง ๒ ต่างก็เป็นนามธรรม แต่เมื่อว่า โดยลักษณะก็ต่างกัน คือ จิต มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ส่วนเจตสิกมีการอาศัยจิตเกิดเป็นลักษณะ เจตสิกนั้น เมื่อจิตไม่เกิด เจตสิกก็เกิดไม่ได้ เจตสิกนั้นเมื่อเกิดร่วมกับจิต คือเกิดพร้อมกับจิต ก็ทำหน้าที่ของตน ๆ ไม่ปะปนสับสน เจตสิกนั้นมีอารมณ์เดียวกับ จิต เมื่อจิตเกิดขึ้นก็เป็นเหตุให้เจตสิกเกิดขึ้นซึ่งเป็นไปพร้อม ๆ กัน อย่างรวดเร็ว จึงเรียกเจตสิกนั้นว่า มีการเกิดขึ้นแห่งจิตเป็นเหตุใกล้ ๆ

เจตสิก ๕๒ อย่าง

ปรมาตถธรรมทั้งหมด เว้น จิต รูป และนิพพาน ธรรมที่เหลือ เรียกว่า เจตสิก ๆ ก็เจตสิกนี้ เมื่อว่าโดยลักษณะ ก็มี ๕๒ อย่าง เท่านั้น ๆ คือ อย่างไร ?

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

๑. ผัสสะ	คือ	สภาพที่กระทบ (อารมณ์)
๒. เวทนา	คือ	สภาพที่เสวย (อารมณ์)
๓. สัญญา	คือ	สภาพที่จำ (หมายรู้)
๔. เจตนา	คือ	สภาพที่ตั้งใจ, ตั้งใจ
๕. เอกัคคตา	คือ	สภาพที่จิตมีอารมณ์เดียว
๖. ชีวิตินทรีย์	คือ	สภาพที่เป็นใหญ่ คือ ชีวิต
๗. มนสิการ	คือ	สภาพที่กระทำไว้ในใจ ๆ

ปกิณณก เจตสิก ๖

๑.	วิตักกะ	คือ	สภาพ ที่ตริ๊ก (ยกสหชาติธรรมขึ้นสู่อารมณ์)
๒.	วิจารณ์	คือ	สภาพที่ตรอง (ประคอง)
๓.	อธิโมกข์	คือ	สภาพที่ตัดสิน
๔.	วิริยะ	คือ	สภาพเพียร
๕.	ปีติ	คือ	สภาพอิมใจ
๖.	ฉันทะ	คือ	สภาพพอใจ

อกุศล เจตสิก ๑๔

๑.	โมหะ	ได้แก่	ความหลง
๒.	อหิริกะ	ได้แก่	ความไม่ละอายต่อบาป
๓.	อโนตตปปะ	ได้แก่	ความไม่เกรงกลัวต่อบาป
๔.	อุทธัจจะ	ได้แก่	ความฟุ้งซ่าน
๕.	โลภะ	ได้แก่	ความโลภ (ความติด)
๖.	ทิฏฐิ	ได้แก่	ความเห็นผิด
๗.	มานะ	ได้แก่	ความถือตัว
๘.	โทสะ	ได้แก่	ความประทุษร้าย
๙.	อิสสา	ได้แก่	ความวิหยา
๑๐.	มัจฉริยะ	ได้แก่	ความตระหนี่
๑๑.	กุกกุจจะ	ได้แก่	ความเดือดร้อนใจ
๑๒.	ถีนะ	ได้แก่	ความหดหู่
๑๓.	มิตถะ	ได้แก่	ความท้อแท้
๑๔.	วิจิกิจฉา	ได้แก่	ความสงสัย

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙

๑.	สัทธา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่เชื่อ (ฝังใจ)
๒.	สติ	ได้แก่	สภาพธรรม ที่ระลึก
๓.	hiri	ได้แก่	สภาพธรรม ที่ละอายต่อบาป
๔.	โอตตปปะ	ได้แก่	สภาพธรรม ที่เกรงกลัวต่อบาป
๕.	อโลภะ	ได้แก่	สภาพธรรม ที่ไม่โลภ
๖.	อโทสะ	ได้แก่	สภาพธรรม ที่ไม่ประทุษร้าย
๗.	ตตรมัชฌัตตตา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่เป็นกลาง
๘.	กายปััสสัทธิ	ได้แก่	สภาพธรรม ที่สงบนามกาย
๙.	จิตตปััสสัทธิ	ได้แก่	สภาพธรรม ที่สงบจิต
๑๐.	กายลหุตา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่เบานามกาย
๑๑.	จิตตลหุตา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่เบาจิต
๑๒.	กายมุทุตา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่อ่อนหยุ่นนามกาย
๑๓.	จิตตมุทุตา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่อ่อนหยุ่นจิต
๑๔.	กายกัมมัฏญญา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่ควรแก่การงานแห่งนามกาย
๑๕.	จิตตกัมมัฏญญา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่ควรแก่การงานแห่งจิต
๑๖.	กายปาคูญญา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่คล่องแคล่วแห่งนามกาย
๑๗.	จิตตปาคูญญา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่คล่องแคล่วแห่งจิต
๑๘.	กายชุกตา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่ตรงแห่งนามกาย
๑๙.	จิตตชุกตา	ได้แก่	สภาพธรรม ที่ตรงแห่งจิต ฯ

วิธี เจตสิก ๓

๑. สัมมาวาจา ได้แก่ วาจาชอบ
๒. สัมมากัมมันตะ ได้แก่ การงานชอบ
๓. สัมมาอาชีวะ ได้แก่ อาชีพชอบ ฯ

อัปปมัญญาเจตสิก ๒

๑. กรุณา ได้แก่ สภาพธรรม ที่เอ็นดู
๒. มุทิตา ได้แก่ สภาพธรรม ที่ยินดีในสุข
เป็นต้นของคนอื่น

ปัญญาเจตสิก มี ๑

คือ ปัญญาทริย ได้แก่ สภาพธรรมที่เป็นใหญ่ คือ ปัญญา ฯ

คาถาสรูปธรรม ๕๒

ธรรม ๕๒ อย่าง คือ อัญญาสมานามี ๑๓, อกุศลธรรมมี ๑๔, และโสภณธรรมมี ๒๕
บัณฑิต เรียกว่า เจตสิก (ธรรมเกิดในจิต) ฯ

อธิบาย สัพพจิตตสาธารณเจตสิกธรรม ๗

คำว่า “สัพพจิตตสาธารณเจตสิก” แยกเป็น สัพพะ (ทั้งปวง) จิตตะ (คือ จิต)
สาธารณะ (ทั่วไป) รวมกันแปลว่า เจตสิกทั่วไปแก่จิตทั้งปวง ฯ ศัพท์นี้มีวิเคราะห์ว่า สพุเพสมปิ
เอณุนนวุติจิตฺตานํ สาธารณา นิยมโต เตสุ อุปฺปชฺชนโตติ สพุพจิตฺตสาธารณา นาม.
แปลว่า ธรรม ๗ มีผัสสะเป็นต้น ทั่วไปแก่จิต ๘๙ แม้ทั้งหมด เพราะเกิดในจิตเหล่านั้น โดยแน่นอน
เพราะเหตุฉะนั้น ธรรม ๗ เหล่านี้ ชื่อว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ฯ

๑. ผัสสะเจตสิก

ผัสสะ มีวจนัตถะว่า :-

มุสตีติ ผัสโส. แปลว่า ธรรมใด ย่อมถูกต้อง (ซึ่งอารมณ์) เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า ผัสสะ ๕ ผัสสะนี้ แม้เป็นรูปธรรม ก็เป็นไปในการกระทบ หรือ ถูกต้องอารมณ์ ดุจการแลดู ผู้รับประทานของเปรี้ยวเป็นต้นแล้วเกิดน้ำลายสอขึ้น ฉะนั้น ๕ อนึ่งผัสสะนี้ พระนาคเสนเถระ ได้อุปมาให้พระยามิลินทร์ทราบว่าเป็นเหมือนแพะ ๒ ตัว ชนกัน แพะตัวหนึ่ง เหมือนจักษุ* แพะอีกตัวหนึ่งเหมือนรูป (สี) ผัสสะ เหมือนการชนกันของแพะทั้ง ๒ นั้น หรือ เปรียบเหมือนการปรบมือเป็นต้น

-
- คำว่า “เหมือน จักษุ” นี้ ย่อมได้แม้จักษุประสาท แม้จักษุวิญญาณ (จากปฏิภามิลินทปัญหา ชื่อ มรุตตลปกา สีนี) ๕

ลักษณะที่จตุกกะ ผัสสะ

ผัสสนลกฺขโณ	มีการกระทบ (อารมณ์) เป็นลักษณะ
สงฺฆณฺนโรโส	มีการประสาน เป็นสัมบัติรส
สนฺนิปาตปจฺจุปฺปฐฺฐานโน	มีการประชุมรวมกัน เป็นผลปรากฏ
อาปาถคตวิสยปทฺฐฺฐานโน	มีอารมณ์มาสู่ครอง เป็นเหตุไถล ๕

ลักษณะที่จตุกกะผัสสะ (อีกนัยหนึ่ง)

ผัสสนลกฺขโณ	มีการกระทบ เป็นลักษณะ
สงฺฆณฺนโรโส	มีการประสาน เป็นกิจรส
สงฺคตฺติปจฺจุปฺปฐฺฐานโน	มีการประชุม เป็นผลปรากฏ
สพฺายตฺนปทฺฐฺฐานโน	มีอายตนะ ๖ เป็นเหตุไถล ๕

อธิบาย ผัสสะนี้ แม้มีใช้รูปธรรม แต่ก็เป็นไป โดยอาการถูกต้องอารมณ์ของจิต เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีการกระทบเป็นลักษณะ ๕ ผัสสะนี้ไม่ติดอยู่กับอะไรสักอย่าง แต่ก็ประสานจิตกับอารมณ์ได้ เหมือนรูปประสานกับจักษุ, เสียงกับโสต เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มีการประสานเป็นกิจรส ซึ่งเป็นไปทางปัญจทวาร, อีกอย่างหนึ่ง มีการประสานเป็นสมบัติรส เพราะประสานวัตถุกับอารมณ์อันเป็นไปในภูมิ ๔ ๕ ผัสสะมีการประชุมพร้อมกัน แห่งวัตถุ, อารมณ์ และ จิต เป็น

อาการปรากฏ, หรือว่า ผัสสะมีเวทนาเป็นผลปรากฏ ฯ เหตุให้ผัสสะเกิด เพราะมีอารมณ์มาสู่คลอง
อีกอย่างหนึ่ง เพราะมีอายตนะ ๖ มีจักขายตนะเป็นต้น เป็นเหตุเกิดขึ้น ฯ

๒. เวทนาเจตสิก

เวทนา มีวจนัตถะว่า :-

เวทียติ อาลมฺพนรฺสํ อนุภาวตีติ เวทนา. แปลว่า ธรรมชาติโดยย่อมีรสคือ ย่อมเสวยรส
แห่งอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เวทนา ฯ

ลักษณะที่ติดุกกะ เวทนา

อนุภวนลกฺขณา	มีการเสวย เป็นลักษณะ
วิสยรสสมฺโภครสา	มีการบริโภครสอารมณ์ เป็นกิจ
สุขทุกฺขปจฺจุปฺปฐานา	มีสุขและทุกข์ เป็นผลปรากฏ
ผัสสปทฺฐานา	มีผัสสะ เป็นเหตุใกล้ ฯ

ลักษณะที่ติดุกกะ สุขเวทนา

อิญฺจโณญฺญัพฺพานุภวนลกฺขณา	มีการเสวยโณญฺญัพพะที่ดี เป็นลักษณะ
สมฺปยุตฺตานํ พฺรหฺมหรสา	มีการทำให้สัมปยุตธรรมเจริญเป็นกิจ
กายิกอสุสาทปจฺจุปฺปฐานา	มีความยินดีทางกาย เป็นผลปรากฏ
กายินุทฺริยปทฺฐานา	มีกายปสาท เป็นเหตุใกล้ ฯ

ลักษณะที่ติดุกกะ ทุกขเวทนา

อนิญฺจโณญฺญัพฺพานุภวนลกฺขณา	มีการเสวยโณญฺญัพพะที่ไม่ดีเป็นลักษณะ
สมฺปยุตฺตานํ มิลาปนรสา	มีการทำให้สัมปยุตธรรมเศร้าหมองเป็นกิจ
กายิกาพาธปจฺจุปฺปฐานา	มีอาพาธทางกาย เป็นผลปรากฏ
กายินุทฺริยปทฺฐานา	มีกายผัสสะ เป็นเหตุใกล้ ฯ

ลักษณะที่จิตตกะ โสมนัสเวทนา

อิฏฐารมมณานุกุลยณา	มีการเสวยอารมณ์ที่ดี เป็นลักษณะ
อิฏฐารการสมโภครสา	มีการบริโภคอาหารที่ดี เป็นกิจ
เจตสิกอสสาทปจจุปฏฐานา	มีความชอบใจทางใจ เป็นผลปรากฏ
ปสฺสทฺธิปทฏฐานา	มีความสงบกายและใจ เป็นเหตุ ๕

ลักษณะที่จิตตกะ โทมนัสเวทนา

อนิฏฐารมมณานุกุลยณา	มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่ดี เป็นลักษณะ
อนิฏฐารการสมโภครสา	มีการบริโภคอาหารที่ไม่ดี เป็นกิจ
เจตสิกาทาปทปจจุปฏฐานา	มีการอาพาธทางใจ เป็นผลปรากฏ
ททวยวตฺตฤ	มีเหตุวตฺตฤ เป็นเหตุใกล้ ๕

ลักษณะที่จิตตกะ อุเบกขาเวทนา

มขุตตเวทยิตลยณา	มีการเสวยอารมณ์ปานกลางเป็นลักษณะ
สมฺปยุตฺตานํ นาทิอุปพฺรุหนมิลาปนรสา	มีการทำให้สัมปยุตธรรมไม่ให้เจริญและเศร้าหมอง เป็นกิจ
สนฺตภาวปจจุปฏฐานา	มีความสงบ เป็นผลปรากฏ
นิปฺปีติกจิตฺตปทฏฐานา	มีจิตไม่ประกอบด้วยปีติ เป็นเหตุใกล้ ๕

อธิบาย เวทนานี้ ย่อมเป็นไปในภูมิ ๔ ชื่อว่า มีการเสวยอารมณ์ มีกิจของตน คือ บริโภค รสอารมณ์ โดยส่วนเดียว ไม่ทำหน้าที่อื่น ๆ ส่วนสัมปยุตธรรมที่เกิดร่วมกับเวทนา มีการเสวย อารมณ์ได้เพียงบางส่วน เพราะไม่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของเวทนา คือ **ผัสสะ** ก็มีหน้าที่เพียงกระทบกับ อารมณ์เท่านั้น, **สัญญา** ก็เพียงจำอารมณ์เท่านั้น, **เจตนา** ก็เพียงตั้งใจ หรือจงใจในอารมณ์เท่านั้น, **วิญญาน** ก็รู้แจ้งอารมณ์เท่านั้น เพราะเวทนาเป็นเจ้าของ คือ เป็นใหญ่ในกิจนี้ เปรียบเหมือน พระราชาผู้เป็นเจ้าของในโกชนะอันเลิศ ย่อมเสวยพระกระยาหารนั้นได้ตามพระทัย ส่วนสัมปยุต ธรรมเสวยได้เล็กน้อย เปรียบเหมือนพนักงานที่ชิมพระกระยาหาร บัณฑิต จึงกล่าวว่า เวทนามีการ บริโภครสอารมณ์ เป็นกิจ ๕ เวทนานั้น ย่อม มีสุข, ทุกข์, หรือมิใช่สุขและทุกข์ เป็นอาการปรากฏ ให้รู้ได้ ๕ เวทนาที่จะเกิดได้ ก็อาศัยผัสสะเป็นปัจจัย ๕

อนึ่ง อุเบกขา ในชั้นธวิภัทคินิเทศ เรียกว่า อหุททมสุขเวทนา เพราะคำว่า “อุเบกขา” ใน อัญญสาลินี เป็นไปในอรรถ ๑๐ อย่างคือ :-

๑. จพังคุเบกขา ได้แก่ ตัตตรมชฌัตตตาเจตสิก ของพระชีณาสพ
๒. พรหมวิหารอุเบกขา ได้แก่ ตัตตรมชฌัตตตาเจตสิก ในพรหมวิหาร
๓. โภชณังขุเบกขา ได้แก่ ตัตตรมชฌัตตตาเจตสิก ในโภชนงค์
๔. วิริยอุเบกขา ได้แก่ อุเบกขา คือ ความเพียร
๕. สังขารอุเบกขา ได้แก่ อุเบกขา คือ ปัญญาในฌานและวิปัสสนา
๖. เวทनुเบกขา ได้แก่ อุเบกขาเวทนา
๗. วิปัสสนุเบกขา ได้แก่ อุเบกขา คือ ปัญญาในวิปัสสนา
๘. ตัตตรมชฌัตตอุเบกขา ได้แก่ ตัตตรมชฌัตตตาเจตสิก
๙. ฌานอุเบกขา ได้แก่ ตัตตรมชฌัตตตาเจตสิก ในฌาน
๑๐. ปาริสุทธิอุเบกขา ได้แก่ ตัตตรมชฌัตตตาเจตสิก ในฌานที่ ๓ ฯ

๓. สัจญาเจตสิก

สัจญา มีวจนัตถะว่า :-

นีลาทิเภทารมมณํ สญชานาติ สญญํ กตฺวา ชานาติติ สญญา. แปลว่า ธรรมชาติ โด ย่อมรู้จักซึ่งอารมณ์ อันต่างด้วยอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้น คือ ย่อมกระทำเครื่องหมายรู้ เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สัจญา ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ สัจญา

สญชานนลกขณา	มีความจำ (หมายรู้) เป็นลักษณะ
ปุนสญชานนปจฺจยนิमितฺตกรณรสา
เป็นกิจ	มีการทำนิमितเป็นปัจจัย ในการจำอีก
ยถาคหิตนิमितฺตวเสน อภินิเวสกรณปจฺจุปฺปฏฺจนา
ปรากฏ	มีการอาศัยนิमितตามที่กำหนดไว้ เป็นผล
ยถาอุปฺปฏฺจิตฺวิสยปทฺฏฺจนา	มีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นเหตุ ไกลๆ

สัจญา ที่เป็นไปในภูมิ ๔ นี้ล้วนมีความจำ เป็นลักษณะ ฯ หน้าทีของสัจญามีการทำ เครื่องหมายเป็นปัจจัยที่ทำได้อีก เปรียบเหมือนช่างถากเป็นต้น ทำเครื่องหมายไว้ที่ไม่เป็นต้น เพื่อให้รู้ว่าตรงนี้ยังไม่เรียบร้อย แต่สัจญานั้น ไม่ทำกิจของสัจญาก็ไม่ชื่อว่า สัจญา ดุจ

ในอรุณเวลาที่ ๔ คือ เนวสัญญานาสัญญา สัญญานี้ไม่ชื่อว่า สัญญา เพราะไม่ทำกิจของสัญญา คือ ถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่าย ฯ สัญญา ย่อมปรากฏ เพราะอาศัยเครื่องหมายตามที่ตนกำหนดไว้ อีกอย่างหนึ่งการปรากฏของสัญญาที่ถือเอานิमितตามที่ตนกำหนดไว้ เหมือนคนตาบอดแสดงช้างแก่พระราชา ฯ สัญญามีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้ เหมือนสัญญาที่เกิดกับลูกเนื้อ ในหนุ่นหญ้าว่า เป็นคนฉะนั้น ฯ

๔. เจตนาเจตสิก

เจตนา มีวจนัตถะว่า :-

เจเตติ อุตตนา สมฺปยุตฺตมฺเม อารมฺมเณ อภิสนฺทหติ, สงฺขตาทิสฺงฺขรเณ วา พยาปารมาปชฺชตีติ เจตนา. แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมจงใจ คือ ยังธรรมที่สัมปยุตกับตน ให้เป็นไปในอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เจตนา ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า ถึงความชวนชวายในการปรุงแต่งสังขตธรรม ฯ

ลักษณะที่เจตูกะ เจตนา

เจตยิตลกฺขณา	มีความจงใจ เป็นลักษณะ
อายุหนรสา	มีการชวนชวาย เป็นกิจ
สฺวิธานปจฺจุปฺปฏฺจานา	มีการจัดแจง เป็นผลปรากฏ
เสสขนฺตฺตยปทฺฏฺจานา	มีนามชั้น ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้ ฯ

อธิบาย เจตนา คือ กรรม มีลักษณะจงใจเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ เกิดแก่จิตทุกดวง แต่เจตนา มี ๒ อย่าง คือ สหชาติเจตนา และน่านักขณิกเจตนา ฯ ใน ๒ อย่างนั้น เจตนาที่เกิดพร้อมกับจิตทุกดวง เรียกว่า สหชาติเจตนา, ส่วนน่านักขณิกเจตนา ได้แก่ เจตนาในการทำกุศลและอกุศลที่ดับไปแล้วให้ผลเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งเจตนา นั้น ซึ่งมีขณะจิตต่างกัน ฯ เพิ่งถึงการทำกุศลและอกุศลแล้ว เจตนา นี้ ก็มีหน้าที่โดยตรงและมีกำลังมาก ส่วนสัมปยุตธรรมที่เกิดร่วมด้วย ก็ช่วยทำกิจบางส่วนเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ อาจารย์ในปางก่อน จึงอุปมาไว้ว่าเหมือนบุรุษ ๕๕ คน ร่วมแรงเกี่ยวข้าวในนา ในคนเหล่านั้น เจ้าของนามีอุตสาหะมาก มีความพยายามมาก โดยจัดแจงให้ร่วมแรงกันเกี่ยวข้าว และได้นำสุราอาหารมาเลี้ยงกัน เป็นต้น ฯ

เจตนา เปรียบเหมือน เจ้าของนา

สหชาตธรรม เปรียบเหมือน บุรุษร่วมแรงเกี่ยวข้าว

บุรุษ ๕๕ คน เปรียบกับ ด้วยกุศลธรรม ๕๕* อย่าง ๗ ด้วยเหตุนี้ เจตนา นั้น จึงมี การชวนชวายเป็นกิจ และมีการจัดแจงกิจนั้น เป็นอารมณ์ปรากฏ คือ จัดแจงกิจของตน และให้ สัมปยุต-ธรรมจัดแจงตาม... เปรียบเหมือนจอมทัพ เมื่อตนจะทำการรบ ก็จัดแจงเตรียมกิจของตน และเตือนเหล่าทหารให้จัดแจงด้วยฉะนั้น เจตนา จึงมีอากาการจัดแจงเป็นอาการปรากฏ ๗

* ในธัมมสังคณี ข้อที่ ๑๒๕ (นับกุศลธรรม ที่เกิดขึ้น โดยนัยที่นับแล้วนับอีก) ได้กุศลธรรม ๕๕ อย่าง คือ ผัสสะ, เวทนา, สัญญา, เจตนา, จิต, วิตก, วิจาร, อุเบกขา, ฯลฯ อวิกเขปะ ๗ ผู้ปรารถนาความพิศดาร ฟังดูในธัมมสังคณีนั้นเกิด ๗

๕. เอกัคคตาเจตสิก

เอกัคคตา มีวจนัตถะว่า :-

นานาลมพฺพนวิกฺเขปภาเวน เอกํ อารมฺมณํ อคฺคํ อิมสฺสชาติ เอกคฺคํ จิตฺตํ. จิต ที่ชื่อว่าเอกัคคะ ด้วยอรรถว่า มีอารมณ์เป็นไปอย่างเดียว เพราะไม่มีความฟุ้งไปในอารมณ์ต่าง ๆ , ภาวะแห่งเอกัคคะนั้น ชื่อว่า เอกัคคตา ๗

ลักษณะที่จิตทุกจะ เอกัคคตา

อวิกเขปลกฺขณา	มีความไม่ฟุ้งไป เป็นลักษณะ
สหชาตานิ สมฺปิณฑนรสา	มีอันรวบรวมสหชาตธรรม เป็นกิจ
อุปสมปจฺจุฏฺฐานา	มีการเข้าไปสงบ เป็นอาการปรากฏ
สุขปทฺฏฺฐานา	มีสุข เป็นเหตุใกล้ ๗

อธิบาย เอกัคคตาที่เป็นสัพพจิตตสาธารณะย่อมเกิดพร้อมกับจิตทุกดวง แต่ในธรรม สังคณี และในมิลินทปัญหา มุ่งกล่าวเอกัคคตาที่เป็น **สัมมาสมาธิ** เท่านั้น จึงกล่าวว่า เป็น ประธาน โดยมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ ๗ เอกัคคตานี้ มีอันรวบรวม สหชาตธรรมไว้ไม่ ให้ กระจายกระจายเป็นกิจ เหมือนพระราชาจอมทัพเสด็จเข้าสู่สนามรบ ทหารย่อมพร้อมเพรียงกัน ทำลายข้าศึก ฉะนั้น ๗ มีความเข้าไปสงบ หรือมีญาณเป็นอาการปรากฏ เพราะพระบาลีว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิ, ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง” ว่าโดย

พิเศษ สมามีสุขเป็นปทัฏฐาน ฯ พึงทราบว่า ความตั้งอยู่แห่งเอกัคคตจิต เหมือนเปลวประทีปที่ปราศจากลม ฉะนั้น ฯ

เอกัคคตา ในการทำอกุศล เป็นสมามีที่กำลังทราวม เรียกว่า **มิจจาสมาธิ** เช่นการฆ่าสัตว์ก็ตั้งใจมั่น จึงให้ศัสตราตกลงไปในสัตว์ไม่ผิดพลาด, เมื่อเจตนาลักทรัพย์ ก็ตั้งใจมั่นนำวัตถุนั้นไป หรือยอมประพฤติชั่วอย่างอื่น ด้วยจิตมีสภาพยินดีอย่างใดอย่างหนึ่ง เอกัคคตาคติ ในการกระทำอกุศลย่อมมี ด้วยประการฉะนี้. (จากอัฐฐสาลินี)

๖. ชีวิตินทรีย์เจตสิก

ชีวิตินทรีย์ มีวจนัตถะว่า:-

ชีวิตินทรีย์ **เดนมุขมุตตมมาตติ** **ชีวิติ**. แปลว่า ชื่อว่า ชีวิตเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดำรงอยู่ แห่งสัมปยุตธรรม, ชีวิตนั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ ในการรักษาสหชาตธรรมโดยควรแก่การเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ ชีวิตินทรีย์

สหชาตานิ อนุपालนลกฺขณิ	มีการรักษาธรรมที่เกิดพร้อมกันเป็นลักษณะ
เตสํ ปวตฺตนรสํ	มีการยังสหชาตธรรมนี้ให้เป็นไปเป็นกิจ
เตสญญเฐว ฅปนปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีการดำรงอยู่แห่งธรรมเหล่านั้นแหละ เป็นผล
เสสขนุคฺคตยปทฺฏจฺจํ	มีขั้นที่ ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้ ฯ

อธิบาย ชีวิตินทรีย์ ย่อมรักษาสหชาตธรรม โดยไม่เว้นตน ในขณะที่ยังมีอยู่ เหมือนน้ำรักษาอยู่ซึ่งดอกกุบล, ทำหน้าที่ให้ธรรมเหล่านั้นเป็นไป เหมือนแม่นมเลี้ยงดูกุมาร, มีความปรากฏเกี่ยวข้องกับธรรมเหล่านั้น ดุจต้นหญ้าที่งอกให้แล่นไป แต่ไม่สามารถยังสหชาตธรรมเหล่านั้นให้ เป็นไปเหนือภังคขณะได้ เพราะความที่ตน และธรรมเหล่านั้นไม่มีอยู่ จึงไม่สามารถตั้งอยู่ได้ในภังคขณะ ต้องแตกดับไป ดุจเปลวประทีปน้ำมัน ที่มีไส้สิ้นแล้ว ฉะนั้น ฯ

๗. มนสิการเจตสิก

มนสิการ มีว่านัตถะว่า :-

กรรม กારิ มนฺสฺมี กારิ มนฺสิกาโร. การทำ ชื่อว่า การละ การทำให้ไว้ในใจ ชื่อว่า มนสิการ ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ มนสิการ

เจตโส อารมฺมเณ สมนฺนาหารลกฺขโณ มีการเหนี่ยวใจมา ในอารมณ์ เป็นลักษณะ
สมฺปยุตฺตานํ อารมฺมเณ สโยชนโร มีการประกอบสัมปยุตธรรมไว้ในอารมณ์ เป็นกิจ
อารมฺมณาภิมุขีภาวปจฺจุปฺปฏฺจาโน มีการมุ่งต่ออารมณ์เป็นผล
อารมฺมณปทฺฏฺจาโน มีอารมณ์ เป็นเหตุใกล้ ฯ

มนสิการ มี ๓ อย่าง

๑. อารัมมณะ ปฏิปาทกะ มนสิการ ได้แก่ มนสิการเจตสิก
๒. วิถี ปฏิปาทกะ มนสิการ ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต
๓. ชวณะ ปฏิปาทกะ มนสิการ ได้แก่ มโนทวาราวชชนจิต

อธิบาย มนสิการ ซึ่งทำจิตให้รับอารมณ์ คือ ทำสัมปยุตธรรมให้รับอารมณ์ ฯ มีการประกอบ คือ ผูกสัมปยุตธรรมไว้ในอารมณ์ และ มีการให้สัมปยุตธรรมนั้นมุ่งต่ออารมณ์ เป็นอาการปรากฏ ฯ การเกิดขึ้นของมนสิการ เพราะมีอารมณ์ เป็นเหตุ ฯ

จำแนกเจตสิก ๗ โดยชั้นเป็นต้น

โดยชั้น	สัญญา เจตสิก	เป็น สัญญาชั้น
	เวทนา เจตสิก	เป็น เวทนาชั้น
	เจตสิก ๕ ที่เหลือ	เป็น สังขารชั้น
โดยชาติ	เจตสิก ๗ นี้	เป็นได้ ๔ ชาติ
โดยทวาร	เจตสิก ๗	เกิดได้ ๖ ทวาร
โดยอารมณ์	เจตสิก ๗	รับอารมณ์ได้ทั้งหมด
โดยภูมิ	เจตสิก ๗	เกิดได้ ๓๐ ภูมิ เว้นอสัญญusstตา
โดยวัตถุ	เจตสิก ๗	อาศัยวัตถุ ๖ เกิด
โดยเหตุ	เจตสิก ๗	เป็น นเหตุ ฯ

ปกิณณกะเจตสิก ๖

๑. วิตักกะเจตสิก

วิตักกะ มีวจนัตถะว่า :-

อารมฺมณํ วิตกฺเกติ สมฺปยุตฺตมฺเม อภินิโรเปตฺติ วิตกฺโก. ธรรมใด ย่อมตริก คือให้สัมปยุตธรรมขึ้นสู่อารมณฺ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า วิตักกะ (วิตก) ฯ

ลักษณะที่จิตทุกกะ วิตก

อารมฺมณํ จิตฺตภาวนิโรปนลกฺขณํ มีการยกจิตขึ้นในอารมณฺ์ เป็นลักษณะ
อาหฺนนปริยาหฺนนโรโส มีการทำให้จิตกระทบอารมณฺ์บ่อยๆ เป็นกิจ
อารมฺมณํ จิตฺตสฺส อานยฺปจฺจุปทฺฏจฺฉานํ มีการนำจิตมาใน อารมณฺ์ เป็นผล
เสสฺสนุตฺตยปทฺฏจฺฉานํ มีขันธสามที่เหลือ เป็นเหตุใกล้ ฯ

อธิบาย วิตก สามารถยกจิตขึ้นสู่อารมณฺ์ได้นั้น เปรียบเหมือนคนบางคนอาศัยญาติหรือมิตรที่โปรดปรานของพระราชา จึงเข้าไปสู่พระราชมณเฑียรได้ ฉนใด จิตก็ฉนนั้น อาศัยวิตก จึงขึ้นสู่อารมณฺ์ได้ ฉนนั้น วิตกนั้น บัณฺฑิตจึงกล่าวว่่า มีการยกจิตขึ้นสู่อารมณฺ์เป็นลักษณะ ฯ วิตก สามารถทำให้จิตกระทบอารมณฺ์ได้บ่อยๆ และมีการนำจิตมาในอารมณฺ์เป็นอาการปรากฏ ฯ

๒. วิจารณ์เจตสิก

วิจารณ์ มีวจนัตถะว่า :-

อารมฺมณํ เตน จิตฺตํ วิจารณ์ฺตีติ วิจารณ์ฺโร. ชื่อว่่า วิจารณ์ เพราะอรรถว่่า เป็นเหตุเที่ยวไปในอารมณฺ์แห่งจิต ฯ

ลักษณะที่จิตทุกกะ วิจารณ์

อารมฺมณฺานุมฺชฺชนลกฺขณํ มีการเคล้าในอารมณฺ์ เป็นลักษณะ
ตตฺถ สหฺชาตฺตานุโยชนโรโส มีการผูกสหชาตธรรมไว้ในอารมณฺ์นั้นเป็นกิจ
จิตฺตฺตานุปรฺปนฺนปจฺจุปทฺฏจฺฉานํ มีความสืบท่อจิตไว้ในอารมณฺ์เป็นผล
อารมฺมณฺปทฺฏจฺฉานํ มีอารมณฺ์ เป็นเหตุใกล้ ฯ

๓. อธิโมกษ์เจตสิก

อธิโมกษ์ มีวจนัตถะว่า :-

อธิมุจฺจนํ อธิโมกฺโข. การตัดสินอารมณ์ ชื่อว่า อธิโมกษ์ ฯ

ลักษณะที่เจตูกะ อธิโมกษ์

สนฺนิฏฺฐานลกฺขณ	มีความตกลงใจ เป็นลักษณะ
อสนฺสปฺนโรโส	มีความไม่สงสัย เป็นกิจ
วินิจฺจนยปจฺจุปฺปฏฺฐาน	มีการตัดสิน เป็นอาการปรากฏ
สนฺนิฏฺฐเจยฺยธมฺมปทฺฏฺฐาน	มีธรรมที่พึงตกลงใจ เป็นเหตุใกล้ ฯ

อธิบาย อธิโมกษ์ เป็นธรรมตัดสินอารมณ์ คือชี้ขาดมั่นคง ดุจเสาเขื่อน เป็นข้าศึกของ วิจิกิจฉา ธรรมทั้ง ๒ นี้ ไม่เกิดร่วมกัน ฯ

๔. วิริยะเจตสิก

วิริยะ มีวจนัตถะว่า :-

วีรานํ ภาโว วิริยํ, ภาวะ แห่งบุคคล ผู้กล้า ชื่อว่า วิริยะ, ฯ

วีรานํ กมฺมํ วิริยํ วา, หรือ การงานของบุคคลผู้กล้า ชื่อว่า วิริยะ, ฯ

วิธินา อีริยิตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ วา วิริยํ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด อันบุคคลพึง ดำเนินไป คือ พึงให้เป็นไป โดยวิธี เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิริยะ ได้แก่ อุตสาหะ ฯ

ลักษณะที่เจตูกะ วิริยะ

อุสฺสาหนลกฺขณ	มีความอดทน เป็นลักษณะ
สหชาตानํ อุปตฺถมฺมกฺขรสี	มีการทำสหชาตธรรมให้มั่นคงเป็นกิจ
อสนฺสีทนภาวปจฺจุปฺปฏฺฐาน	มีความไม่ห่อถอย เป็นอาการปรากฏ
สํเวควตฺถุปทฺฏฺฐาน	มีสังคเวควัตถุ เป็นเหตุใกล้ ฯ

อธิบาย วิตก หยาบกว่า วิจาร

ในอัฐสุสาลินี กล่าวว่า อนึ่ง เมื่อความไม่แยกกัน แห่งวิตกและวิจาร ในจิตตูปาทบางแห่งแม้มีอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ การที่จิตตกไปในอารมณ์ครั้งแรก ชื่อว่า **วิตก** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมหยาบ เพราะอรรถว่า ถึงก่อน เพราะอรรถว่า ยกจิตขึ้นในอารมณ์ เหมือนการเคาะระฆัง, การผูกพันจิตไว้ในอารมณ์ ชื่อว่า **วิจาร** เพราะเป็นธรรมสุขุม และเพราะเคล้าคลึงในอารมณ์ ดุจเสียงคราวแห่งระฆัง ฉะนั้น ๕

ในธรรม ๒ นั้น **วิตก มีการแผ่ไป** เป็นการแผ่ไปโดยรอบในขณะที่เกิดขึ้น แห่งจิตที่ยึดอารมณ์ครั้งแรก เหมือนการขยับปีกของนกที่ต้องการบินไปในอากาศ และเหมือนภมรที่มีจิตผูกพันในกลิ่น มุ่งหน้าบินลงสู่ดอกปทุม ฉะนั้น ๕ **วิจารมีความเป็นไปสงบ** ไม่มีการแผ่ไปของจิตเกินไป เหมือนการกางปีกของนก ที่บินไปในอากาศ และเหมือนภมร ที่บินลงสู่ดอกปทุมเคล้าเคลียเบื้องบน ฉะนั้น ๕ การแปลกกันแห่งวิตกและวิจาร ย่อมปรากฏชัดในฉานที่หนึ่งและฉานที่สอง ๕

สังเวควัตถุ ๘ ประการ*

๑. ชาติทุกข์	ความเกิด เป็นทุกข์
๒. ชราทุกข์	ความแก่ เป็นทุกข์
๓. พยาธิทุกข์	ความเจ็บป่วย เป็นทุกข์
๔. มรณทุกข์	ความตาย เป็นทุกข์
๕. อปายทุกข์	ทุกข์ ในอบาย
๖. อตีตวฏฏมุลทุกข์	วิฏฏมุลทุกข์ ในอดีต
๗. อนาคตวฏฏมุลทุกข์	วิฏฏมุลทุกข์ ในอนาคต
๘. อาหารปริเยฐิกทุกข์	ทุกข์ในการแสวงหาอาหารฯ

- อรรถกถา ปฏิสัมภิตามรรค อธิบายบาลี ข้อ ๔๖๓ ๕

๕. ปิตีเจตสิก

ปิตี มีวจนัตถะว่า :-

ปินยติ กายจิตตํ ตปเปติ วฑฺฒเตตีติ वा पिति. ธรรมชาติโดยอ้อมยังกายและจิตให้เอบคือ ให้เข้มขึ้น ชื่อว่า ปิตี หรือธรรมชาติโดยังกายและจิตให้เจริญ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปิตี ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ ปิตี

สมปิยายนลกขณา	มีความเอบอ้อม เป็นลักษณะ
กายจิตตสมปฺปนรสา	มีการทำกายและจิตให้เอบอ้อม เป็นกิจ
โทยคยปจฺจุฏฺฐานา	มีความร่าเริง เป็นอาการปรากฏ ฯ
เสสขนฺตตฺยปทฺฐานา	มีนามขันธ์ ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้ ฯ

ปิตีมีลักษณะ ๕ อย่าง

๑. ขุพฺพทกาปิตี ปิตีเล็กน้อย ทำขนให้ชูชัน, น้ำตาไหล
๒. ขณิกาปิตี ปิตี ชั่วขณะเหมือนฟ้าแลบแล้วหายไป เกิดได้บ่อย
๓. โยกนฺตกาปิตี ปิตี ปิตีก้าวลงสู่กายแล้วหายไป เหมือนคลื่นกระทบฝั่ง
๔. อุพฺพเพงคา ปิตี ปิตีสามารถทำกายให้ลอยไปในอากาศ

ในอัฐสุตฺตานิแสดงอานุกาพฺพเพงคาปิตีว่า จริงอย่างนั้นพระ-ติสสะเถระผู้อยู่ในปฺณณวาลิกวิหาร ในวันปฺณณมี เวลาเย็นไปสู่ลานพระเจดีย์เห็นแสงดวงจันทร์ จึงหันหน้าไปทางพระมหาเจดีย์แล้วรำพึงว่า “เวลานี้ พวกบริษัท ๔ กำลังไหว้พระมหาเจดีย์กันหนอ” ดังนี้ ทันทีนั้นยังอุพเพงคาปิตีมีพระพุทธรเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งอารมณ์ที่เห็นตามปกติแล้วลอยขึ้นไปยืนอยู่เฉพาะที่ลานแห่งพระมหาเจดีย์ทีเดียว เหมือนลูกช่างอันวิจิตร ที่เขาขว้าง ไปในที่พื้นซึ่งฉาบไว้ด้วยด้วยปูนขาว ฉะนั้น ฯ อีกเรื่องหนึ่ง แมื่กฺุทธิดาคนหนึ่ง ในบ้านวัดตกะ ใกล้กัณทกวิหาร ก็ลอยขึ้นไปในอากาศด้วยอุพเพงคาปิตีมีพระ-พุทธรคฺุณที่มีกำลัง เป็นอารมณ์เหมือนกัน ฯ ได้ยินว่า มารดาบิดาของกฺุทธิดานั้น เมื่อไปวิหาร เพื่อต้องการฟังธรรมในเวลาเย็น ได้บอกว่า “แม่ เจ้ามีภาระหนัก ไม่อาจเที่ยวไปในเวลาอันไม่ควรกับพวกแม่ได้ พวกแม่จะฟังธรรมให้ส่วนบุญนั้นแก่เจ้า” แล้วพากันไป ฯ กฺุทธิดานั้นเมื่ออยากจะไปแต่ไม่อาจขัดขืนคำของมารดา บิดาได้ จึงหยุดอยู่ข้างหลัง ยืนอยู่ที่ประตูบ้าน แลดูอยู่ซึ่ง

ลานพระเจดีย์ที่ศิริกัณฑ์วิหารทางอากาศด้วยแสงจันทร์ ได้เห็นการบูชาดวงประทีปแห่งพระเจดีย์ และ
ได้เห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาพระเจดีย์ ด้วยมาลาและของหอมเป็นต้น แล้วกระทำทักษิณ ได้ฟัง
เสียงสาธยายเป็นคณะของหมู่ภิกษุ ๆ ที่นั่น เมื่อนางคิดว่า “โอ มนุษย์ผู้มีบุญพากันไปวิหารยอมได้เพื่อ
การเดินเวียนที่เนินพระเจดีย์ และได้การฟังธรรมกถาที่ไพเราะ เห็นปานนี้” ดังนี้ กำลังมองดูพระ
เจดีย์เช่นกับกองแก้วมุกดานั้นแหละ อุพเพงคาปิตี ก็เกิดขึ้น นางลอยไปในอากาศ หยั่งลงที่ลานพระ
เจดีย์ทางอากาศก่อนกว่ามารดาบิดาทีเดียว ไหว้พระเจดีย์ยืนฟังธรรมอยู่ ๆ ที่นั่น มารดาบิดา จึง
มาถึงแล้วถามว่า “แม่ เจ้ามาทางไหน? นางกล่าวว่า มาทางอากาศ มิได้มาตามทาง ๆ มารดาบิดา
กล่าวว่า แม่ ชื่อว่า พระชินาสพทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปทางอากาศได้ เจ้ามาได้ อย่างไร? นาง
กล่าวว่า เมื่อลุกขึ้นแลดูพระเจดีย์อยู่ โดยแสงจันทร์ ปิตีมีกำลังมีพุทธคุณเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น ที่นั่น
ดิฉันไม่ทราบว่าเป็นตนยืน หรือนั่งลอยในอากาศ ด้วยนิมิตที่ถือเอานั่นแหละ แล้วยืนอยู่ในลานพระ
เจดีย์ ๆ อุพเพงคาปิตี ลอยไปในอากาศ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

ส่วนผรณาปิตี เกิดขึ้นแล้ว ก็แผ่ไปสู่สัตว์ทั้งสิ้น เหมือนนุญเต็มด้วยลม และเหมือนท้องภูผาที่
ห้วงน้ำใหญ่ไหลซึมซาบเข้าไป ฉะนั้น ๆ

๖. ฉันทเจตสิก

ฉันทะ มีวจนัตถะว่า :-

ฉนุทนี ฉนุโท. ความพอใจ ชื่อว่า ฉันทะ ได้แก่ความต้องการ ด้วยอารมณ์ในเวลาเป็นไป ๆ

ลักษณะที่จตุกกะ ฉันทะ

กตตุกมุขตาลกฺขโณ	มีความเป็นผู้ใคร่เพื่อทำ เป็นลักษณะ
อารมฺมณปริเยสนรโส	มีการแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ
อตฺถิกตาปจฺจุปฺปฺภาจโน	มีความต้องการอารมณ์ เป็นผล
อารมฺมณปทฺถุจฺจโน	มีอารมณ์ เป็นเหตุใกล้ ๆ

อธิบาย ฉันทะนั้น มีความต้องการเพื่อทำเป็นลักษณะ ๆ จริงอย่างนั้น ฉันทะนี้ บัณฑิต
กล่าวว่า เหมือนยื่นมือออกไปในเวลาที่จะรับอารมณ์ ๆ ก็ฉันทะนี้ แม้ในเวลาเป็นไป ด้วยอำนาจ
การสละวัตถุเป็นทาน ก็มีความต้องการ ด้วยทานวัตถุ ที่จะพึงสละนั้นทีเดียว เหมือนนายขมังธนูที่มี
ความต้องการจับลูกธนูที่จะต้องยิงไป ฉะนั้น ๆ

เจตสิก ๖ ที่กระจายไป คือ แพร่กระจายไป ในโสภณจิตทั้งหลาย และอโสภณจิตทั้งหลาย เพราะฉะนั้น เจตสิก ๖ เหล่านี้ จึงชื่อว่า ปกิณกะ ๙ เจตสิก ๑๓ เหล่านี้ ไม่มีสภาพเป็นอกุศล และกุศลอย่างเดียวกันจะเกิดขึ้นและสัทธิเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัญญาสมาณาเจตสิก ๙

อกุศลเจตสิก ๑๔ โมหะ (ธรรม ๔ มีโมหะเป็นประธาน)

๑. โมหเจตสิก

โมหะ มีวจนัตถะว่า :-

อารมฺมเณ มฺยุหฺตตี โมโห, อญฺญาณํ. สภาวะใด ย่อมหลง(งมงาย) ในอารมณ์ เพราะเหตุ นั้น สภาวะนั้นชื่อว่า โมหะ ได้แก่ ความไม่รู้ ๙

ลักษณะที่เจตสิก โมหะ

อัญญาณลกฺขโณ	มีความไม่รู้ เป็นลักษณะ
อารมฺมณสภาวะจฺหาทรโส	มีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์ เป็นกิจ
อนุทธการปจฺจุปฺภูจฺาโน	มีความโง่เขลา เป็นอาการปรากฏ
อโยนิโสมนสิการปทฺฐจฺาโน	มีอโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุใกล้ ๙

โมหะ (อวิชา) ๘ อย่าง

๑. ทุกฺเข อญฺญาณํ	ความไม่รู้ในทุกข์
๒. ทุกฺขสมฺมุทเย อญฺญาณํ	ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย
๓. ทุกฺขนิโรธอ อญฺญาณํ	ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ
๔. ทุกฺขนิโรธคามินีปฺปฏิปทา อญฺญาณํ	ความไม่รู้ในมรรค ๙
๕. ปุพฺพนเต อญฺญาณํ	ไม่รู้ในธรรมมีขั้นเป็นต้นในอดีต
๖. อปรนเต อญฺญาณํ	ไม่รู้ขั้นเป็นต้นในอนาคต
๗. ปุพฺพนตาปรนเต อญฺญาณํ	ไม่รู้ขั้นเป็นต้นทั้งในอดีตทั้งในอนาคต
๘. อิทปฺปจฺยตา ปฏฺิจจสมฺมุปฺปนฺนสฺสุ ธมฺเมสฺสุ อญฺญาณํ	ไม่รู้ในธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันเกิดขึ้นว่า สิ่งนี้เป็นปัจจัย ๙

ในอัฐสุตตานิ กล่าวถึงลักษณะที่จิตทุกกะโมหเจตสิกว่า “จิตตสฺส ออนุภาวลกฺขณเ” มีความมืดมนจิตเป็นลักษณะ, “อญฺญาณลกฺขณ วา” หรือมีความไม่รู้ เป็นลักษณะ ๕ “อสมปฺปฏิเวธโร” มีความไม่แทงตลอด เป็นกิจ, “อารมฺมณสภาวจฺจาทนโรโส วา” หรือมีความปกปิดสภาพแห่งอารมณ์ (ตามเป็นจริง) เป็นกิจ ๕ “อสมมาปฏิบัติปจฺจุปฺปฏฺจาโน” ,มีการไม่ปฏิบัติโดยชอบ เป็นอาการปรากฏ, “ออนุการปจฺจุปฺปฏฺจาโน” หรือ มีความโง่เขลาเป็นอาการปรากฏ ๕ และ มือโยนิโส มนสิการเป็นปฏิฐาน เหมือนกัน ๕

๒. อหิริกเจตสิก

อหิริกะ มีวจนัตถะว่า :-

น หิริยตี น ลชฺชชยตีตี อหิริโก ปุคฺคโล ธมฺมสมฺมุโห วา.

บุคคล หรือ ประชุม แห่งธรรมที่ชื่อว่า อหิริกะ เพราะอรรถว่า ไม่ละอาย คือ ไม่รังเกียจบาป ๕

ลักษณะที่จิตทุกกะ อหิริกะ

กายทฺวจฺจริตาทีหิ อชฺชิจฺจนลกฺขณํ	มีความไม่รังเกียจกายทฺวจฺจริตเป็นต้น เป็นลักษณะ
ปาปานํ กรณรํ	มีการทำบาป เป็นกิจ
อสงฺโกจนปจฺจุปฺปฏฺจาโน	มีการไม่ถอยจากบาป เป็นผล
อตฺตนิ อคารวปฏฺจาโน	มีความไม่เคารพในตน เป็นเหตุใกล้ ๕

๓. อโนตตปปะเจตสิก

อโนตตปปะ มีวจนัตถะว่า :-

น โอตตปฺปตีตี อโนตฺตปฺป. ที่ชื่อว่า อโนตตปปะ เพราะ อรรถว่า ไม่สะดุ้งกลัวกายทฺวจฺจริตเป็นต้น ๕

ลักษณะที่จิตตกะ อนินตัตปปะ

อนุตตาสลक्षणณ์	มีความไม่สะดุ้งกลัวบาป เป็นลักษณะ
ปาปานํ วรรณรํ	มีการทำบาป เป็นกิจ
อสงโถจนปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีการไม่ทำถ้อย เป็นผล
ปราคารวปทฺฏจฺจํ	มีความไม่เคารพในผู้อื่น เป็นเหตุใกล้ ๆ

ในอหิริกะและอนินตัตปปะนั้น อหิริกะมีการไม่เกลียดทุจริต มีกายทุจริตเป็นต้น เหมือนสุกรบ้าน ไม่เกลียดคูด, อนินตัตปปะ มีความไม่เกรงกลัวต่อกายทุจริตเป็นต้น เหมือนตักแตนไม่กลัวไฟ เพราะฉะนั้น พระโบราณจารย์ จึงกล่าวว่า :-

บุคคลผู้ไม่มีหิริ ย่อมไม่เกลียดบาป เหมือนสุกร
ไม่เกลียดคูด บุคคลผู้ไม่มีอนินตัตปปะ ย่อมไม่
กลัวบาป เหมือนตักแตน ไม่กลัวไฟ ฉะนั้น ๆ

๘. อุทธัจจะ เจตสิก

อุทธัจจะ มีวจนัตถะว่า :-

อุทฺธตฺตสฺส (จิตฺตสฺส) ภาโว อุทฺธจฺจํ. ภาวะแห่งจิตที่ฟุ้งไป

ลักษณะที่จิตตกะ อุทธัจจะ

อวุปสมลกขณณ์	มีความไม่เข้าไปสงบ เป็นลักษณะ
อนวภูจฺจํ	มีความไม่ตั้งมั่น เป็นกิจ
ภนฺตตฺตปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีความพล่านไป เป็นอาการปรากฏ
อโยนิโสมนสิการปทฺฏจฺจํ	มีอโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุใกล้ ๆ

อธิบายว่า อุทธัจจะ ไม่เข้าไปสงบ เหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะลมพัด หรือ ถ้าฟุ้งกระจายเพราะการกระทบของแผ่นดิน ๆ มีการไม่ตั้งมั่น เหมือนธงปลิวไปเพราะลมพัด ๆ มีการพล่านไป คือ หมุนไปในอารมณ์ต่างๆ เป็นอาการปรากฏ ๆ มีความไม่สงบ คือ การทำใจโดยไม่แยบคาย เป็นเหตุใกล้ ๆ

โลกะ (ธรรม ๓ มีโลกะเป็นประธาน)

๑. โลกเจตสิก

โลกะ มีวจนัตถะว่า :-

ลุ่มุกตติ โลก. ที่ชื่อว่า โลกะ เพราะอรรถว่า อยาก คือ ติดข้องในอารมณ์ ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ โลกะ

อารมณ์มคคณหลขณ

มีการยึดติดอารมณ์ เป็นลักษณะ

อภิสงครโส

มีการติดข้อง เป็นกิจ

อปริจาคปจจุฏฐาโน

มีการไม่สละเป็นอาการปรากฏ

สญญชนิยธมเมสุ อสสุททสสนปฏฐาโน มีการเห็นสิ่งที่ชอบในสังโยชนิยธรรม เป็นเหตุใกล้ ฯ

โลกะนี้ มีการยึดในอารมณ์ เหมือนลิงติดตั้ง,* มีความติดข้องเหมือนชิ้นเนื้อที่ใส่ในกระเบื้องร้อน มีการไม่สละให้ เป็นอาการปรากฏ คือ มีการสละออกไม่ได้ เหมือนผ้าเปื้อนสีน้ำมัน และเปื้อนยาหยอดตา, มีความเห็นในสิ่งที่ชอบใจ หรือ ได้ยินเสียงที่ไพเราะ เป็นต้น ในธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ เป็นเหตุใกล้ ฯ บัณชิตพึงทราบว่ เมื่อเจริญขึ้น ย่อมนำไปสู่อบายเท่านั้น เหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ย่อมไหลไปสู่มหาสมุทร ฉะนั้น ฯ

ในอัฐฐสาลินี แสดงไว้พจน์ของโลกะประมาณ ๑๐๐ ชื่อ มีรากะเป็นต้น มีตัณหาเป็นที่สุด ฯ แต่ในปรมัตถทีปนี แสดงไว้ ๑๐ คือ ตัณหา, รากะ, กาม, นันทิ, อภิขณา,* ชเนตติ, โปโนพภวิกา, อิจจา อาสา และสังโยชน์ ฯ

● ส.มหาวารวค. เล่ม ๑๙ ข้อ ๗๐๑.

๒. ทิฏฐิเจตสิก

ทิฏฐิ มีวจนัตถะว่า :-

ทสสนํ ทิฏฐิ. ความเห็น ชื่อว่า ทิฏฐิฯ

อีกอย่างหนึ่ง. **อิทเมว สจฺจํ โมขมณฺญญนฺติ มิจฺฉาภินิเวสลกฺขณา ทิฏฐิ.** แปลว่า ทิฏฐิ มีลักษณะยึดถือในสิ่งที่ผิดว่า “สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า” ดังนี้

* โลกะที่ถึงอกุศลกรรมบถ คือ อภิชฌา มีลักษณะทิจตุกกะ ดังนี้:-

ปรสมฺปตฺตึนํ สกฺกธณฺธิจฺฉาลกฺขณา :-

เตนากาเรน ปสฺงฺคภาวรสสา

ปรสมฺปตฺตึอภิมฺขภาวปจฺจุปฺปฏฺฏานา

ปรสมฺปตฺตึสุ อภิริตฺตปฏฺฏานา.

ทิฏฐิ ๒ ประเภท

๑. สามัญญทิฏฐิ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ ๒๐ ซึ่งมีความเห็นผิดจากปรมาตตธรรม เช่น เห็นชนธ์ ๕ ว่า เป็นคน เป็นสัตว์ เป็นอัตตา ทิฏฐินี้ มีทั่วไปแก่ปุถุชน เว้นพระอรหิยะเท่านั้น เรียกว่า สามัญญทิฏฐิ ฯ

๒. วิสามัญญทิฏฐิ ได้แก่ ทิฏฐิ ๖๒ นอกจากสักกายทิฏฐิ เพราะมีแก่คนบางคนและบางครั้ง เช่น นียตมิจฉาทิฏฐิ ๓ คือ นัตถิกทิฏฐิ อภิรียทิฏฐิ และอเหตุกทิฏฐิ เป็นต้น ฯ

ลักษณะทิจตุกกะ ทิฏฐิ

อโยนิโส อภินิเวสลกฺขณา

มีความยึดมั่นโดยไม่แยบคายเป็นลักษณะ

ปรามาสรสสา

มีความยึดมั่นโดยลัทธิอื่น เป็นกิจ

มิจฺฉาภินิเวสนปจฺจุปฺปฏฺฏานา

มีความยึดผิด เป็นผล

อริยานํ อทสฺสนกามตาทิจปฏฺฏานา

มีความไม่ต้องการเห็นพระอรหิยะเป็นต้น เป็นเหตุ

ใกล้ ฯ

ทิฏฐิเจตสิกนี้ ต่างจากปัญญา คือ ปัญญาผู้อารมณ์ ตามสภาวะที่เป็นจริง ส่วนทิฏฐินั้น ละสภาวะที่เป็นจริงเสีย ย่อมถือเอาแต่สภาวะที่ไม่จริงเท่านั้น ฯ

*๓. มานะเจตสิก

มานะ มีวจนัตถะว่า :-

เสยโยหมสมิติ อาทินา มณฺญตฺติ มาโน ฯ ชื่อว่า มานะ เพราะอรรถว่า สำคัญตนโดยลักษณะว่า “เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา” เป็นต้น ฯ

อนึ่ง มานะเกิดขึ้น เพราะอาศัยชาติมีชาติกษัตริย์เป็นต้น อาศัยโคตมโคตรเป็นต้น และอาศัยตระกูล, รูปร่าง, ทรัพย์, เป็นใหญ่, การงาน, ศิลปะ, วิทยฐานะ, การศึกษาและอาศัยปฏิภาณเกิดขึ้นในปริยายแห่งมานะ ในอภิธรรมปิฎกวิภังค์ (ข้อ ๑๐๑๐) มี ๗ อย่าง คือ :-

๑. มานะ ความสำคัญตน
๒. อติมานะ ดูหมิ่นอาศัยชาติเป็นต้น
๓. มานาติมานะ ความเย่อหยิ่ง ฯ
๔. โอิมานะ มานะที่เลว
๕. อธิมานะ สำคัญตนว่าบรรลุลหรรณ (ฉานหรือมรรค)
๖. อัสมิมานะ สำคัญในรูปว่าเป็นเรา “รูปเป อสมิติ มาโน”

*ใน มานะ ๗ นั้น พระโสดาบันละ อยาถาวมานะ ๖ ได้แล้ว ส่วนมานะ ๓ ที่เหลือ เรียกว่า ยาทาวมานะ พระอรหันต์เท่านั้น ละแล้ว ฯ

๗. มิจจามานะ สำคัญตนในทางผิด คือสำคัญในกรรมอันลามก ในศิลปะ, ในวิชา, ในการศึกษา, ในปฏิภาณ, ในศีล, และในทิวฐิ ๖๒ อันลามก ฯ

ลักษณะทิจตุกกะ มานะ

อุนฺตลิกฺขณ	มีการยกตน (หรือพองตัว) เป็นลักษณะ
สมฺปกฺคหฺนโรโส	มีการยกสัมปยุตธรรม เป็นกิจ
เกตุกมฺยตาปจฺจุปฺภูจฺจโน	มีความต้องการเป็นดุจจง เป็นผล
ทิวฐิวิปฺยุตฺตโลภปฺทฺฐจฺจโน	มีโภคะไม่ประกอบด้วยทิวฐิ เป็นเหตุใกล้ ฯ

บัณฑิต พึงทราบว่ มานะ เหมือนคนบ้า ฯ

โทษตุกกะ (ธรรม ๔ มีโทษเป็นประธาน)

๑. โทสเจตสิก

โทษะ มีวจนัตถะว่า :-

ทุสฺสตีติ โทโส. ที่ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่า ประทุษร้าย ๕

ลักษณะที่จิตตุกกะ โทสะ

จณฺทิกุกกฺขณเณ	มีความดุร้าย เป็นลักษณะ
อตุตฺตโน นิสฺสยทาหนรโส	มีการเผาที่อยู่อาศัยของตน หรือ
วิสฺสฺปนฺรโส วา	มีความกระสับกระส่าย เป็นกิจ
ทสฺสนปจฺจุปฺภูจฺจาโน	มีการประทุษร้าย เป็นอาการปรากฏ
อาฆาตวตฺตฤปฺทฺภูจฺจาโน	มีอาฆาตวัตถุ เป็นเหตุใกล้ ๕

โทษะ มีสภาพหยาบกระด้าง ดุร้าย เป็นลักษณะ เหมือนอสรพิษถูกตี ๕ มีการเผาที่อยู่อาศัยเกิดของตนเป็นกิจ เหมือนไฟไหม้ป่า (ย่อมไหม้ดินด้วย) หรือมีความกระสับกระส่าย เหมือนยาพิษซ่านไปในกาย ๕ มีการประทุษร้ายเป็นอาการปรากฏ เหมือนเข้าศึกได้โอกาสแล้วทำความพินาศให้ ๕ และมีอาฆาตวัตถุ เป็นเหตุใกล้ เช่นเดียวกับบริจเฉทที่ ๑ ในโทสมูลจิตที่กล่าวแล้ว ๕

ในอัฐฐสาลินี อธิบาย อาฆาตวัตถุ ในข้อที่ ๑๐ โดยพิสดารว่า “โทษะ คือ โกรธ ในฐานะอันไม่ควร บางคนโกรธว่า ฝนตกมากเกินไป-ฝนไม่ตกพระอาทิตย์ร้อน พระอาทิตย์ไม่ร้อน ลมพัด ลมไม่พัด ฯลฯ เดินสะดุดตอไม้หกล้ม พระผู้พระภาคเจ้า ทรงหมายเอาความโกรธนี้ จึงตรัสว่าอาฆาต ในฐานะอันไม่ควร” แต่ข้อนี้ ไม่ถึงเป็นกรรมบถ ๕ โทสะนี้ เหมือนของไม่สะอาด ที่บุคคลยื่นมือไปจับ บางอาจารย์กล่าวว่า โทสะ เหมือนน้ำมูตรเน่าระคนด้วยยาพิษ ฉะนั้น ๕

๒. อีสสาเจตสิก

อิสสา มีวจนัตถะว่า :-

อิสฺสตีติ อีสฺสา. ที่ชื่อว่า อีสสา (ริษยา) เพราะอรรถว่า ไม่อดกลั้น ๕ ก็อิสสานี้ ย่อมเกี่ยวกันคนอื่นไม่ได้ลาม สักการะ ความเคารพ ความนับถือ และการบูชา เป็นต้น ๕

ลักษณะที่จดจำ อิศสา

ปรสมุปตตินิ อุตฺตฺยสนลกฺขณา	มีความริษยาสมบัติคนอื่นเป็นลักษณะ
ตตฺเถว อนภิตฺติรสา	มีความไม่ยินดีในสมบัตินั้นแหละ เป็นกิจ
วิมุขภาวปจฺจุปฺภุจฺจนา	มีการเบือนหน้า เป็นอาการปรากฏ
ปรสมุปตฺติปทฺฐาณา	มีสมบัติคนอื่น เป็นเหตุใกล้ ๆ
อิสสา (ริษยา) พึงทราบว่าเป็นเครื่องผูก (สังโยชน์) ๕	

๓. มัจฉริยะเจตสิก

มัจฉริยะ มีวจนัตถะว่า :-

มจฺเจรสฺส ภาโว มจฺฉริยํ. ภาวะแห่งความตระหนี่ ชื่อว่า
มัจฉริยะ ๕

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่เป็นไป อย่างนี้ว่า “ความอัสคจรรยนี้จึงอย่ามีแก่ชนเหล่าอื่น จงมีแก่เราเท่านั้น” ก็ชื่อว่า **มัจฉริยะ** ๕

ลักษณะที่จดจำ มัจฉริยะ

อตฺตสมฺปตฺตินิคฺคฺยหนลกฺขณํ	มีการปกปิดสมบัติของตน เป็นลักษณะ
ตาสฺสเยว ปเรสฺส สาทธานภาวภุขมนรสฺส	มีความไม่พอใจที่สมบัติของตนทั่วไปแก่คนอื่น เป็นกิจ
สํโกจนปจฺจุปฺภุจฺจนา	มีการสยิวหน้า เป็นอาการปรากฏ
อตฺตสมฺปตฺติปทฺฐาณา	มีสมบัติของตน เป็นเหตุใกล้ ๆ

มัจฉริยะ ๕ และโทษของมัจฉริยะ

๑. อาวาสมจฺฉริยํ	ตระหนี่อาวาส
๒. กุลมจฺฉริยํ	ตระหนี่ตระกูล
๓. ลาภมจฺฉริยํ	ตระหนี่ลาภ
๔. วรรณมจฺฉริยํ	ตระหนี่วรรณะ
๕. ธรรมมจฺฉริยํ	ตระหนี่ธรรมะ

วิบากของมัจฉริยะ ๕, **ตระหนี่อวาส** ให้เกิดเป็นยักษ์ หรือเปรตแล้วจะเอาศีรษะเทิน
หยากเยื่อเที่ยวไป ๕ **ตระหนี่ตระกูล** เมื่อตระกูลของตนทำทาน นับถือผู้อื่น เมื่อเขาเห็นก็คิดว่า
ตระกูลนี้ของเราแตกแล้วหนอ โลหิตจะพุ่งออกจากปาก หรือถ่ายท้องบ้าง ๕ **ตระหนี่ลาม** อันเป็นของ
สงฆ์ ของคณเฑาะ หรือของบุคคลบริโศค เป็นดุจเครื่องใช้ของตน ย่อมเกิดเป็นยักษ์ เป็นเปรต หรือเป็นงู
เหลือมใหญ่ ๕ **ตระหนี่วรรณะ** ย่อมมีผิวพรรณทราม ๕ **ตระหนี่ธรรม** ย่อมเป็น บำนำลาย ๕

อีกอย่างหนึ่ง ย่อมถูกไฟไหม้ในเรือนโลหะ ด้วยความตระหนี่อวาส ๕ มีลามน้อยด้วยความ
ตระหนี่ตระกูล ๕ เกิดในคฤณรคด้วยความตระหนี่ลาม ๕ เมื่อเกิดมามีผิวพรรณทรามด้วยความตระหนี่
วรรณะ ๕ เกิดในนรกถ่านเพลิง ด้วยความตระหนี่ธรรม ๕^๑

ตระหนี่นี้มีโทษหนัก^๒ พระพุทธองค์ตรัสกับพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า

“ดูก่อนมหาบพิตร บุรุษเขี้ยวใจ ไม่มีศรัทธา ตระหนี่เหนียวแน่น (กทรियะ) มีความดำริชั่ว เป็น
มิจฉาทิฎฐิ ไม่มีใจเอื้อเฟื้อ ย่อมด่า ย่อมบริภาษสมณะ พราหมณ์ หรือวณิกอื่น ๆ เขาเป็นคนไม่มี
ประโยชน์ เป็นคนมักซึ่งเคียด ย่อมห้ามคนที่กำลังจะให้โภชนาหารแก่คนที่ขอ ดูก่อนมหาบพิตร ผู้เป็น
ใหญ่แห่งปวงประชา คนเช่นนั้นเมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงนรกอันโหดร้าย นี้ชื่อว่า ผู้มีดีมาแล้ว มีดีไป” ๕

^๑อัฐสุตาลีนี้ ในมัจฉริยนิทเทส ๕

^๒สังยุต-สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕ ข้อ ๓๙๘ ๕

มัจฉริยะนี้ ฟังทราบว่าเป็นความพิการของจิต ๕

๔. กุกกจะเจตสิก

กุกกจะ มีวจนัตถะว่า :-

กุกกัจฉิตํ กตนต์ติ กุกกตํ ๕เป๕ ตสฺส ภาโว กุกกัจฉํ ๕ กรรมที่ชื่อว่า กุกกตะ เพราะอรรถว่า อันบุคคลทำอย่างน่าเกลียด คือ ทำทุจริตที่ทำแล้ว และสุจริตที่ยังมิได้ทำ ,แท้จริง กรรมแม้ที่ยังมิได้ทำ ซนทั้งหลายก็เรียกว่า กุกกตะ, ซนทั้งหลายย่อมพูดกันว่า กรรมใดที่ข้าพเจ้ายังมิได้ทำ กรรมนั้นชื่อว่า กุกกตะ แต่ในอกุศลเจตสิกจิตนี้ จิตตูปปาทที่เดือดร้อนเกิดขึ้นเพราะปรารภกรรม ที่ตนทำแล้วและยังมิได้กระทำ ชื่อว่า กุกกตะ ๕ ภาวะแห่งกุกกตะนั้น ชื่อว่า กุกกัจฉะ ๕

ลักษณะที่จตุกกะ กุกกัจฉะ

ปัจจุบันตาปนลกฺขณํ	มีความเดือดร้อนในภายหลัง เป็นลักษณะ
กตาทานุโสจฺนรํ	มีความเศร้าใจเนื่อง ๆ ในกรรมที่ทำแล้วและยังมิได้ทำ เป็นกิจ
วิปปฏิสํสารปจฺจุปฺปญฺจํ	มีความเฝ้าร้อน เป็นอาการปรากฏ
กตาทตปทฺฏจํ	มีอกุศลที่ทำแล้วและกุศลที่ยังมิได้ทำ เป็นเหตุใกล้ ๕

กุกกัจฉะนี้ มีความเดือดร้อนในกรรมชั่วเพราะกลัวตกอบาย และแม้ในกรรมดีที่ให้ไปเกิดในสุคติตนก็ยังมีได้กระทำ จึงรุ่มรวยกระสับกระส่าย ๕ กุกกัจฉะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนคนเป็นทาส ๕

โทษตุกกะ (ธรรม ๔ มีโทษเป็นประธาน)

๑. โทสเจตสิก

โทษะ มีวจนัตถะว่า :-

ทุสฺสตีติ โทโส. ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่า ประทุษร้าย ฯ

ลักษณะที่จิตตุกกะ โทสะ

จตุทิกุกกฺขณเณ	มีความดุร้าย เป็นลักษณะ
อตฺตโน นิสฺสยทาหนรโส	มีการเผาที่อยู่อาศัยของตน หรือ
วิสฺสปนรโส วา	มีความกระสับกระส่าย เป็นกิจ
ทสฺสนปจฺจุปฺภฺจจาโน	มีการประทุษร้าย เป็นอาการปรากฏ
อาฆาตวตฺตฤปทฺฏฺจจาโน	มีอาฆาตวัตถุ เป็นเหตุใกล้ ฯ

โทษะ มีสภาพหยาบกระด้าง ดุร้าย เป็นลักษณะ เหมือนอสรพิษดุ๊กตี ฯ มีการเผาที่อยู่อาศัยเกิดของตนเป็นกิจ เหมือนไฟไหม้ป่า (ย่อมไหม้ดินด้วย) หรือมีความกระสับกระส่าย เหมือนยาพิษซ่านไปในกาย ฯ มีการประทุษร้ายเป็นอาการปรากฏ เหมือนเข้าศึกได้โอกาสแล้วทำความพิनाศให้ ฯ และมีอาฆาตวัตถุ เป็นเหตุใกล้ เช่นเดียวกับปริจเฉทที่ ๑ ในโทสมูลจิตที่กล่าวแล้ว ฯ

ในอัฐฐสาลินี อธิบาย อาฆาตวัตถุ ในข้อที่ ๑๐ โดยพิสดารว่า “โทษะ คือ โกรธ ในฐานะอันไม่ควร บางคนโกรธว่า ฝนตกมากเกินไป-ฝนไม่ตกพระอาทิตย์ร้อน พระอาทิตย์ไม่ร้อน ลมพัด ลมไม่พัด ฯลฯ เดินสะดุดตอไม้หกล้ม พระผู้พระภาคเจ้า ทรงหมายเอาความโกรธนี้ จึงตรัสว่าอาฆาต ในฐานะอันไม่ควร” แต่ข้อนี้ ไม่ถึงเป็นกรรมบถ ฯ โทสะนั้น เหมือนของไม่สะอาด ที่บุคคลยื่นมือไปจับ บางอาจารย์กล่าวว่า โทสะ เหมือนน้ำมูตรเนาะระคนด้วยยาพิษ ฉะนั้น ฯ

๒. อีสสาเจตสิก

อีสสา มีวจนัตถะว่า :-

อีสสตีติ อีสสา. ที่ชื่อว่า อีสสา (ริษยา) เพราะอรรถว่า ไม่อดกลั้นๆ ก็อีสสานี้ ย่อมเกียดกัน
คนอื่นไม่ได้ลาม สักการะ ความเคารพ ความนับถือ และการบูชา เป็นต้น ฯ

ลักษณะที่เจตูกะ อีสสา

ปรสมุปตตินิ อุตฺตฺยสนลกฺขณ มีความริษยาสมบัติคนอื่นเป็นลักษณะ

ตตฺเถว อนภิตฺติรสา มีความไม่ยินดีในสมบัตินั้นแหละ เป็นกิจ

วิมุขภาวปจฺจุปฺภูจฺจนา มีการเบือนหน้า เป็นอาการปรากฏ

ปรสมุปตติปทฺภูจฺจนา มีสมบัติคนอื่น เป็นเหตุไถล ฯ

อีสสา (ริษยา) พึงทราบว่าเป็นเครื่องผูก (สังโยชน์) ฯ

๓. มัจฉริยะเจตสิก

มัจฉริยะ มีวจนัตถะว่า :-

มจฺฉเรสุสฺส ภาโว มจฺฉริยํ. ภาวะแห่งความตระหนี่ ที่ชื่อว่า
มัจฉริยะ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่เป็นไป อย่างนี้ว่า “ความอัสจรรยนี้จึงอย่ามีแก่ชนเหล่าอื่น จงมีแก่
เราเท่านั้น” ก็ชื่อว่า **มัจฉริยะ** ฯ

ลักษณะที่เจตูกะ มัจฉริยะ

อตฺตสมุปตฺตินิคฺคฺยุหนลกฺขณ มีการปกปิดสมบัติของตน เป็นลักษณะ

ตาสฺสฺเยว ปเรสฺส สาทฺธานภาวกฺขมฺนรสฺส มีความไม่พอใจที่สมบัติของตนทั่วไปแก่คนอื่น เป็นกิจ

สฺโกจฺนปจฺจุปฺภูจฺจนา มีการสยิวหน้า เป็นอาการปรากฏ

อตฺตสมุปตติปทฺภูจฺจนา มีสมบัติของตน เป็นเหตุไถล ฯ

มัจฉริยะ ๕ และโทษของมัจฉริยะ

๑. อาวาสมัจฉริยะ	ตระหนี่อาวาส
๒. กุลมัจฉริยะ	ตระหนี่ตระกูล
๓. ลาภมัจฉริยะ	ตระหนี่ลาภ
๔. วณฺณมัจฉริยะ	ตระหนี่วรรณะ
๕. ธมฺมมัจฉริยะ	ตระหนี่ธรรมะ

วิบากของมัจฉริยะ ๕, **ตระหนี่อาวาส** ให้เกิดเป็นยักษ์ หรือเปรตแล้วจะเอาศีรษะเทินหยากเยื่อเที่ยวไป ๕ **ตระหนี่ตระกูล** เมื่อตระกูลของตนทำทาน นับถือผู้อื่น เมื่อเขาเห็นก็คิดว่าตระกูลนี้ของเราแตกแล้วหนอ โลหิตจะพุ่งออกจากปาก หรือถ่ายท้องบ้าง ๕ **ตระหนี่ลาภ** อันเป็นของสงฆ์ ของคณะ หรือของบุคคลบริโศค เป็นดุจเครื่องใช้ของตน ย่อมเกิดเป็นยักษ์ เป็นเปรต หรือเป็นงูเหลือมใหญ่ ๕ **ตระหนี่วรรณะ** ย่อมมีผิวพรรณทราม ๕ **ตระหนี่ธรรม** ย่อมเป็น บำนำลาย ๕

อีกอย่างหนึ่ง ย่อมถูกไฟไหม้ในเรือนโลหะ ด้วยความตระหนี่อาวาส ๕ มีลาภน้อยด้วยความตระหนี่ตระกูล ๕ เกิดในนรกด้วยความตระหนี่ลาภ ๕ เมื่อเกิดมามีผิวพรรณทรามด้วยความตระหนี่วรรณะ ๕ เกิดในนรกถ่านเพลิง ด้วยความตระหนี่ธรรม ๕^๑

ตระหนี่มีโทษหนัก^๒ พระพุทธองค์ตรัสกับพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า

“ดูก่อนมหาบพิตร บุรุษเขี้ยวใจ ไม่มีศรัทธา ตระหนี่เหนียวแน่น (กทริยะ) มีความดำริชั่ว เป็นมิชฉาทิฎฐิ ไม่มีคามเอื้อเฟื้อ ย่อมด่า ย่อมบรีภาษสมณะ พราหมณ์ หรือวณิกอื่น ๆ เขาเป็นคนไม่มีประโยชน์ เป็นคนมักซึ่งเคียด ย่อมห้ามคนที่กำลังจะให้โภชนาหารแก่คนที่ขอ ดูก่อนมหาบพิตร ผู้เป็นใหญ่แห่งปวงประชา คนเช่นนั้นเมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงนรกอันโหดร้าย นี้ชื่อว่า ผู้มีดีมาแล้ว มีดีไป” ๕

^๑อัฐสุตฺตาลีนิ ในมัจฉริยนิทเทส ๕

^๒สังยุต-สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕ ข้อ ๓๙๘ ๕

มัจฉริยะนี้ ฟังทราบว่าเป็นความพิการของจิต ๕

๔. กุกกจะเจตสิก

กุกกจะ มีวจนัตถะว่า :-

กุกกัจฉิตํ กตฺตติ กุกกตํ ๗เป๗ ตสฺส ภาโว กุกกัจฉ ๗ กรรมที่ชื่อว่า กุกกตะ เพราะอรรถว่า อันบุคคลทำอย่างน่าเกลียด คือ ทำทุจริตที่ทำแล้ว และสุจริตที่ยังมิได้ทำ ,แท้จริง กรรมแม้ที่ยังมิได้ทำ ชนทั้งหลายก็เรียกว่า กุกกตะ, ชนทั้งหลายย่อมพูดกันว่า กรรมใดที่ข้าพเจ้ายังมิได้ทำ กรรมนั้นชื่อว่า กุกกตะ แต่ในอกุศลเจตสิกจิตนี้ จิตตูปาทที่เดือดร้อนเกิดขึ้นเพราะปรารภกรรม ที่ตนทำแล้วและยังมิได้กระทำ ชื่อว่า กุกกตะ ๗ ภาวะแห่งกุกกตะนั้น ชื่อว่า กุกกัจฉะ ๗

ลักษณะที่จตุกกะ กุกกัจฉะ

ปัจจุบันตาปนลักษณะ	มีความเดือดร้อนในภายหลัง เป็นลักษณะ
กตาทานุโสจจนรสี	มีความเศร้าใจเนื่อง ๆ ในกรรมที่ทำแล้วและยังมิได้ทำ เป็นกิจ
วิปปฏิสารปัจจุภูจฺจํ	มีความเร่าร้อน เป็นอาการปรากฏ
กตาทตปฏฺจํ	มือกุศลที่ทำแล้วและกุศลที่ยังมิได้ทำ เป็นเหตุใกล้ ๗

กุกกัจฉะนี้ มีความเดือดร้อนในกรรมชั่วเพราะกลัวตกอบาย และแม้ในกรรมดีที่ให้ไปเกิดในสุคติตนก็ยังมีได้กระทำ จึงรุ่มรวยกระสับกระส่าย ๗ **กุกกัจฉะนี้** บัณฑิตพึงเห็นว่า **เหมือนคนเป็นทาส ๗**

โสภณเจตสิก ๒๕

๑. โสภณสาธารณเจตสิก	๑๘	ดวง
๒. วิรตีเจตสิก	๓	ดวง
๓. อัปมัชฌญาเจตสิก	๒	ดวง
๔. ปัญฺฑินทรียเจตสิก	๑	ดวง

โสกนสาธารณเจตสิก ๑๘

๑. สัทธาเจตสิก

สัทธา มีวจนัตถะว่า :-

สททหตติ สทธา พุทธาทีสุ ปสาโท ฯ ธรรมชาติ ชื่อว่า สัทธา เพราะอรรถว่า เชื่อ ได้แก่ ความเลื่อมใสในพระพุทเจ้า เป็นต้น ฯ พระพุทเจ้า เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส แห่งโลกสันนิวาส ๔ ฯ

โลกสันนิวาส ๔ คือ

๑. รูปปุมาโน ผู้ถือรูปเป็นประมาณ
๒. โสสปุมาโน ผู้ถือเสียงเป็นประมาณ
๓. ลูขปุมาโน ผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ
๔. ธมมปุมาโน ผู้ถือธรรมเป็นประมาณ ฯ

ในโลกสันนิวาสเหล่านั้น เมื่อพระพุทเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ผู้นิยมในรูป เห็นพระรูป ประกอบด้วยมหาปริสลักษณะย่อมเลื่อมใสยิ่ง เรียกว่า ผู้ถือรูปเป็นประมาณ ฯ ผู้ที่นิยมในเสียง ฟังพระสุรเสียงประกอบด้วยองค์ ๘ ดุจเสียงของมหาพรหมแล้ว เลื่อมใสยิ่ง ชื่อว่า ผู้ถือเสียงเป็นประมาณ ฯ ผู้นิยมความเศร้าหมอง เห็นผ่านหาบังสุกุลจีวรของพระองค์ ที่ได้จากศพนางปถุณทาสีที่เขานำไปทิ้งในป่าช้าผีดิบแล้ว ย่อมเลื่อมใสยิ่ง ชื่อว่า ผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ ฯ ผู้ที่นิยมในคุณธรรม ก็คุณธรรมผู้อื่นที่จะเสมอด้วยพระคุณ มีศีลเป็นต้นของพระองค์ ย่อมไม่มี ฯ

ลักษณะทิจตูกะ สัทธา

สททหนลกขณา	มีความเชื่อคือเลื่อมใส หรือ
โอกปปนลกขณา วา	มีความเชื่อมั่น เป็นลักษณะ
สมุปสาทนรสา	มีการยังสัมปยุตธรรมให้ผองใส หรือ
ปกขนุทนรสา วา	มีการเล่นไปข้างหน้า เป็นกิจ
อกาพุสสิยปจจุปฏจานา	มีการไม่ขุ่นมัว หรือ
อหิมุตติปจจุปฏจานา	มีการน้อมใจเชื่อ เป็นอาการปรากฏ
สทเธยยวตถุปฏจานา	มีวัตถุ ที่ฟังเชื่อถือ หรือ
โสตาปัตติยงคปฏจานา	มีโศตาทัตติยงคะ เป็นเหตุใกล้ ฯ

ก็สัทธานั้น มีลักษณะเชื่อ และเชื่อมั่นไม่หวั่นไหว เมื่อเกิดขึ้นย่อมข่มนิรวรณ ย่อมทำให้กิเลสสงบ ทำให้จิตผ่องใส เปรียบเหมือนแก้วมณีของพระเจ้าจักรพรรดิใสในน้ำ ที่มีโคลน สาหร่ายจอกแหน ย่อมทำน้ำให้ใสสะอาด ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสน จึงกล่าวแก่พระยามิลินท์ว่า ขอถวายพระพร มหาบพิตร พระองค์พึงเห็นจิตเหมือนน้ำ พึงเห็นกิเลสทั้งหลายเหมือนโคลนและสาหร่ายเป็นต้น พึงเห็นสัทธาเหมือนแก้วมณีที่ทำให้น้ำใส ฉะนั้น ๕ สัทธามีวัตถุ (พระรัตนตรัย) ที่พึงเชื่อเป็นเหตุเกิดขึ้น หรือ มีองค์ ๔ แห่งการบรรลุมรรค คือ การคบสัตบุรุษ ๑, การฟังธรรมของท่าน ๑, โยนิโสมนสิการ ๑, ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ เป็นเหตุเกิดขึ้น ๕ สัทธานั้น เมื่อจำแนกโดยชื่อก็มี ๔ คือ :-

๑. กมุสสทฐา เชื่อกรรม
๒. วิปากสทฐา เชื่อผลของกรรม
๓. กมุสสุสกตาสทฐา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน
๔. ตถาคตโพธิสทฐา เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต ๕

๒. สติเจตสิก

สติ มีวจนัตถะว่า :-

สรณํ สติ อสมฺโมโส ๕ ความระลึก ชื่อว่า สติ ได้แก่ ความไม่หลงลืม ๕ อีกอย่างหนึ่ง. สรณฺติ เอตาย สยํ วา สรติ สรณฺมตฺตเมว วา เอสติ สติ ๕ ธรรมชาติที่ชื่อว่า สติ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องระลึก หรือ ย่อมระลึกได้เอง หรือ เป็นเพียงการระลึกเท่านั้น ๕

ลักษณะที่จตุกกะ สติ

อปิลาปนลกฺขณา	มีการไม่เลอะเลือน เป็นลักษณะ
อสมฺโมสรสา	มีความไม่หลงลืม เป็นกิจ
อารกฺขปจฺจุปฺปญฺจนา	มีการรักษาอารมณ์ หรือ
วิสยาภิมุขภาวปจฺจุปฺปญฺจนา	มุ่งต่ออารมณ์ เป็นอาการปรากฏ
อิสรณฺญาปทฺถุจฺจนา	มีสัญญาอันมั่นคง หรือ
กายาทิสติปทฺถุจฺจนา	มีสติมีกายเป็นต้น เป็นเหตุใกล้ ๕

ก็สติมีการไม่เลอะเลือนซึ่งธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ธรรมที่มีโทษธรรมที่เลว ที่ประณีตเป็นต้น
ย่อมไม่เลอะเลือนว่า นี่เป็นสติปฏิฐาน นี่เป็นสัมมัมปทานเป็นต้น เปรียบเหมือนขุนคลังพระเจ้า
จักรพรรดิ ย่อมกราบทูลพระเจ้าจักรพรรดิให้ทรงระลึกถึงพระราชอิสริยยศในเวลายืนในเวลาเช้า ฯ
สติเหมือนเสาเขื่อน เพราะตั้งอยู่มั่นคงในอารมณ์ และเหมือนนายทวารบาล ผู้รักษาประตู ฉะนั้น ฯ

๓. หิริเจตสิก

หิริ มีวจนัตถะว่า :-

หิริยติ กายทุจจริตาทิหิ ชิคฺขุจฺจตีติ หิริ ฯ ธรรมชาติ ชื่อว่า หิริ เพราะอรรถว่าละอาย คือ
เกลียดแต่ทุจจริตมีกายทุจจริตเป็นต้น ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ หิริ

ปাপโต ชิคฺขุจฺจนลกฺขณา	มีความรังเกียจบาป เป็นลักษณะ
ปাপานํ อกรณฺรสา	มีการไม่ทำบาป เป็นกิจ
ปাপโต สงฺโกจนปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีการถอยจากบาป เป็นอาการปรากฏ
อตฺตคารวปฺภูจฺจนา	มีความเคารพในตน เป็นเหตุใกล้ ฯ

๔. โอตตปฺปะเจตสิก

โอตตปฺปะ มีวจนัตถะว่า :-

เตหิเยว โอตฺตปฺปะตีติ โอตฺตปฺปะ ฯ ธรรมชาติ ชื่อว่า โอตตปฺปะ เพราะอรรถว่า เกรงกลัว
ทุจจริตเหล่านั้นนั้นแหละ ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ โอตตปฺปะ

อุตฺตาสลฺกขณํ	มีความสะดุ้งกลัว เป็นลักษณะ
ปাপานํ อกรณฺรสา	มีการไม่ทำบาป เป็นกิจ
ปাপโต สงฺโกจนปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีการถอยจากบาป เป็นอาการปรากฏ
ปรคฺคารวปฺภูจฺจนา	มีความเคารพในผู้อื่น เป็นเหตุใกล้ ฯ

อธิบาย หิริ และ โอตตปปะ กุลบุตร ย่อมให้หิริตั้งอยู่ด้วยภาวะของตน และให้โอตตปปะตั้งอยู่ด้วยภาวะของคนอื่น เปรียบเหมือนแท่งเหล็ก ๒ อัน แท่ง ๑ เย็น แต่เป็้อนคูด แท่ง ๑ ร้อนจัดด้วยไฟ ใน ๒ แท่งนั้น คนฉลาดไม่จับแท่งเหล็กเย็นที่เป็้อนคูด เพราะรังเกียจ ไม่จับแท่งเหล็กที่ร้อนจัดเพราะกลัวความร้อน ฉนใด พึงทราบหิริและโอตตปปะ ฉนนั้น ๆ

๕. อโลกเจตสิก

อโลกะ มีวจนัตถะว่า :-

โลกปฏิบัติกุโ อโลโก ฯ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโลกะ ชื่อว่าอโลกะ ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ อโลกะ

อลศุคภาวลกฺขโณ	มีความที่จิตไม่ติดในอารมณ์ หรือ
อเคธลกฺขโณ วา	ไม่กำหนดในอารมณ์ เป็นลักษณะ
อปริคฺคหฺรโส	มีการไม่หวงแหน เป็นกิจ
อนลฺสินภาวปจฺจุปฺภฺจฺจโน	มีการไม่ติดใจ เป็นอาการปรากฏ
โยนิโสมนสิการปทฺฐจฺจโน	มีโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุใกล้ ฯ

อโลกะเจตสิก มีความไม่ติดในอารมณ์ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดบนใบบัว, มีการไม่หวงแหน เหมือนนิกษผู้หลุดพ้นแล้ว และมีการไม่ติดใจในอารมณ์เหมือนคนตกไปในหลุมโสโครก ฉนนั้น ฯ

ยุดลธรรม ๖ คู่

๘. กายปัสสัทธิ ๙. จิตตปัสสัทธิ

มีวจนัตถะว่า :-

กายสฺส ปสฺสมุณํ กายปสฺสทฺธิ ฯ ความสงบกาย ชื่อว่า กายปัสสัทธิ ฯ

จิตตสฺส ปสฺสมุณํ จิตตปสฺสทฺธิ ฯ ความสงบจิต ชื่อว่า จิตตปัสสัทธิ ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ ปัสสัทธิ คู่ที่ ๑.

กายจิตฺตานํ ทรณฺวูปสมลฺกฺขณา มีความสงบความเร่าร้อนกายและ จิต เป็น
ลักษณะ

กายจิตฺตทรณนิมฺมทฺทนรธา มีการกำจัดความเร่าร้อนกายและจิต เป็นกิจ

กายจิตฺตาปริณฺทนสีติภาวปจฺจุปฺภูจฺจนา มีความเย็นไม่ตื่นรนกายและจิต เป็นผล

กายจิตฺตปทฺฐจฺจนา มีนามกายและจิต เป็นเหตุไถล ฯ

๑๐. กายลหุตา ๑๑. จิตตลหุตา

มีวจนัตถะว่า :-

กายสฺส ลหฺุภาโว กายลหฺุตา ฯ ความเบากาย ชื่อว่า กายลหุตา ฯ

จิตตสฺส ลหฺุภาโว จิตตลหฺุตา ฯ ความเบาจิต ชื่อว่า จิตตลหุตา ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ ลหุตา คู่ที่ ๒

กายจิตฺตครุภาวฺวูปสมลฺกฺขณา มีความสงบความหนักกายและจิต เป็นลักษณะ

กายจิตฺตครุภาวนิมฺมทฺทนรธา มีการกำจัดความหนักของกายและจิตเป็นกิจ

กายจิตฺตาทนฺธตาปจฺจุปฺภูจฺจนา มีการไม่ชักช้าของกายและจิตเป็นผล

กายจิตฺตปทฺฐจฺจนา มีนามกายและจิต เป็นเหตุไถล ฯ

๑๒. กายมูหุตตา ๑๓. จิตตมูหุตตา

มีวจนัตถะว่า :-

กายสุส มุทฺทาโว กายมูหุตตา ฯ ความอ่อนแอแห่งกาย ชื่อว่า กายมูหุตตา ฯ

จิตตสุส มุทฺทาโว จิตตมูหุตตา ฯ ความอ่อนแอแห่งจิต ชื่อว่า จิตตมูหุตตา ฯ

ลักษณะที่จิตตกะ มูหุตตา คู่ที่ ๓

กายจิตตตถุฏฐุปสมลกฺขณา มีความสงบความกระต้างกายและจิต เป็นลักษณะ

กายจิตตตถุฏฐภาวนิมมฺททฺทสรสา มีความกำจัดความกระต้างกายและจิต เป็นกิจ

อปฺปฏิฆาตปจฺจุปฺภูจฺจนา มีการไม่คับแค้น เป็นผล

กายจิตตปทฺฐจฺจนา มีนามกายและจิต เป็นเหตุใกล้ ฯ

๑๔. กายกัมมัฏฺญุตตา ๑๕. จิตตกัมมัฏฺญุตตา

มีวจนัตถะว่า :-

กมฺมฺนิ สาธุ กมฺมฺญฺญู ฯ ความดีในกรรม ชื่อว่า กัมมัฏญะภาวะแห่งกัมมัฏญะนั้น ชื่อว่า กัมมัฏญุตตา ฯ ความที่จิตสำเร็จประโยชน์ในการงาน ชื่อว่า จิตตกัมมัฏญุตตา ฯ

ลักษณะที่จิตตกะ กัมมัฏญุตตา คู่ที่ ๔

กายจิตตตานํ อกมฺมฺญฺญูภาวฺฐุปสมลกฺขณา มีการระงับกายและจิตไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ

กายจิตตตากมฺมฺญฺญูภาวนิมมฺททฺทสรสา มีความกำจัดความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นกิจ

กายจิตตารมฺมณกรณสมฺปตฺติปจฺจุปฺภูจฺจนา มีการถึงพร้อมด้วยการทำกายและจิตสมควรแก่อารมณ์ เป็นผล

กายจิตตปทฺฐจฺจนา มีกาย และจิต เป็นเหตุใกล้ ฯ

๑๖. กายปาคูญญตา ๑๗. จิตตปาคูญญตา

มีวจนัตถะว่า :-

ปาคุญญสส ภาโว **ปาคุญญ'** ฯ ภาวะแห่งความคล่องแคล่ว ชื่อว่า **ปาคุญญะ** ภาวะแห่งปาคุญญะนั้น ชื่อว่า **ปาคุญญตา** ฯ ความคล่องแคล่วแห่งกาย ชื่อว่า **กายปาคุญญตา** ฯ ความคล่องแห่งจิต ชื่อว่า **จิตตปาคุญญตา** ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ ปาคุญญตา คู่ที่ ๕

กายจิตตานัน อเคลณญญภาวลกขณา	มีความไม่อาพาธกายและจิตเป็นลักษณะ
กายจิตตเคลณญญนิมมททนรสา	มีการกำจัดอาพาธกายและจิต เป็นกิจ
นिरาทินวปจจุปฏจานา	มีความปราศจากโทษ เป็นผล
กายจิตตปทฏจานา	มีกายและจิต เป็นเหตุไถ่ ๕

๑๘. กายชุกตา ๑๙. จิตตชุกตา

มีวจนัตถะว่า :-

กายสส อชุกภาโว **กายชุกตา** ฯ ความตรงของกาย ชื่อว่า **กายชุกตา** ฯ **จิตตสส** อชุกภาโว **จิตตชุกตา** ฯ ความตรงของจิต ชื่อว่า **จิตตชุกตา** ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ อชุกตา คู่ที่ ๖.

กายจิตตานัน อาชชวลลกขณา	มีความตรงของกายและจิตเป็นลักษณะ
กายจิตตกุฏิลภาวนิมมททนรสา	มีการกำจัดความคดของกายและจิต เป็นกิจ
อชิมุหตาปจจุปฏจานา	มีความไม่คด เป็นอาการปรากฏ
กายจิตตปทฏจานา	มีกายและจิต เป็นเหตุไถ่ ๕

คุณของยุคธรรม ๖ คู่

- ปัสสัทธิ คู่ที่ ๑. เป็นข้าศึกต่ออุทฺธัจจะ เพราะอุทฺธัจจะทำความไม่สงบ
ลหุตา คู่ที่ ๒. เป็นข้าศึกต่อถีนมิทระ เพราะถีนะมิทระทำความหนัก
มุกุตา คู่ที่ ๓. เป็นข้าศึกต่อทิวฐิและมานะ เพราะทิวฐิทำความกระด้าง
กัมมัณฺญตา คู่ที่ ๔. เป็นข้าศึกต่อนิวรรณที่เหลือ เพราะนิวรรณที่เหลือไม่ควรแก่การงาน
ปาคุณฺญตา คู่ที่ ๕. เป็นข้าศึกต่อความไม่มีศรัทธา อันทำความขัดข้อง
อุชุกตา คู่ที่ ๖. เป็นข้าศึกต่อมายา และสาถะยะเป็นต้น อันทำความคดโค้ง ฯ

วิธีเจตสิก ๓

๑. สัมมาวาจา มีวจนัตถะว่า :-

สมฺมา วทนฺติ เอตายาติ สมฺมาวาจา ฯ วิธีที่ ชื่อว่า สัมมาวาจา เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องพูด
โดยชอบแห่งบุคคล ฯ ได้แก่ ความงดเว้นจากวจีทุจริต ๔ อย่าง ฯ

สัมมาวาจา ๔.

๑. เจตนา	เครื่องงดเว้น	จากการพูดเท็จ
๒. เจตนา	เครื่องงดเว้น	จากการพูดส่อเสียด
๓. เจตนา	เครื่องงดเว้น	จากการพูดคำหยาบ
๔. เจตนา	เครื่องงดเว้น	จากการพูดเพ้อเจ้อ ฯ

๒. สัมมากัมมันตะ มีวจนัตถะว่า :-

สมฺมา ปวตฺโต กมฺมฺนฺโต สมฺมากมฺมฺนฺโต ฯ การงานเป็นไปโดยชอบ ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ
กรรมนั่นเอง ชื่อว่า กัมมันตะ เหมือนคำว่า “สุดันตะ และ วนันตะ” เป็นต้น ฯ ได้แก่ เจตนา เครื่อง
งดเว้นจากกายทุจริต ๓ อย่าง ฯ

สัมมากับมันตะ ๓

๑. เจตนาเครื่องงดเว้น จากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป
๒. เจตนาเครื่องงดเว้น จากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ให้
๓. เจตนาเครื่องงดเว้น จากการประพฤตินิโคตในกาม ฯ

๓. สัมมาอาชีวะ มีวจนัตถะว่า :-

สัมมา อาชีวนติ เอเตนาคิ สัมมาอาชีโว ฯ ธรรม ที่ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดำรงชีพโดยชอบแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯ ได้แก่ เจตนาเครื่องงดเว้นจากมิจฉาชีพ ฯ

สัมมาอาชีวะมี ๗ อย่าง

สัมมาอาชีวะมี ๗ ด้วยอำนาจงดเว้นจากกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ ซึ่งมีอาชีพเป็นเหตุ หรือมีมากอย่าง ด้วยการงดเว้นมิจฉาชีพทั้งหลายมี การหลอกลวง และการประจบเป็นต้น ฯ ใน วิรตี ๓ นั้น เฉพาะอย่างหนึ่ง ๆ มี ๓ คือ :-

๑. สัมปัตตวิรตี คือ งดเว้นจากบาปโดยอภัยภัยของตน
๒. สมารทานวิรตี คือ งดเว้นจากบาปโดยสมารทาน
๓. สมุจเฉทวิรตี คือ งดเว้นโดยการตัดขาด ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ วิรตี ๓

กายทุจริตาทิวตถุณฺ อวิติกุมลภุชณา มีอันไม่ก้าวล่วงวัตถุมีกายทุจริตเป็นต้น เป็นลักษณะ

ตโต สุกโกจนรสา

มีการถอยจากวัตถุมีกายทุจริตเป็นต้น เป็นกิจ

อภิริยปจจุปฏฐานา

มีการไม่ทำทุจริต เป็นอาการปรากฏ

สทุธาหิโรตตปปัจจตาทิคุณปฏฐานา มีคุณ คือ สัทธา, หิริ, โอตตปปะและความมักน้อยเป็นต้น เป็นเหตุใกล้ ฯ

อัปปัญญาเจตสิก ๒

๑. กรุณา

มีวจนัตถะว่า :-

กิโรติ ปรทุกุเช สติ สาธุนํ หทยเชทํ ชเนติ, กิโรติ วา วิกุชิปติ ปรทุกุชํ กิณาติ วา ตํ หี สติ กิริยติ วา ทุกุชิตเสสุ ปสาริยตีติ กรุณา ฯ ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า กระทำในเมื่อคนอื่นมีทุกข์ คือ ให้เกิดความลำบากใจของคนดี, หรือชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า กระจาย คือ ช่วยสลัดทุกข์ของคนอื่น, หรือ ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า บีบคั้น คือ เบียดเบียน (ขจัด) ทุกข์นั้น, หรือ ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า เมื่อสัตว์ประสบทุกข์แล้วเป็นเหตุให้คลี่คลาย คือ ให้เหยียดออกไป ฯ

กรุณานั้น มีความต้องการบำบัดทุกข์ของคนอื่น แต่ทุกข์นั้นจะถูกกรุณานำออกได้ หรือ ไม่ได้ก็ตาม กรุณานั้น ก็คงเป็นไปโดยอาการนั้น แล ฯ

ลักษณะที่ตักกะ กรุณา

ปรทุกุชาปนยกามตาลกฺขณา	มีความต้องการบำบัดทุกข์คนอื่น เป็นลักษณะ
ปรทุกุชาสหนรสา	ไม่อาจอดกลั้นทุกข์คนอื่นได้ เป็นกิจ
อวิหีสาปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีความไม่เบียดเบียน เป็นอาการปรากฏ
ทูกุชาภิกฺขุตาณํ อนาคตภาว-	มีอันเห็นสัตว์ถูกทุกข์ครอบงำ
ทสฺสนปทฺฏจฺจนา	แล้ว ไม่มีที่พึ่ง เป็นเหตุไถล ฯ

๒. มุทิตา

มีวจนัตถะว่า :-

โมทฺหุติ เอตายาติ มุทิตา ฯ ธรรมชาติ ชื่อว่า มุทิตา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องแสดงความยินดี แห่งชนทั้งหลาย ฯ

ลักษณะที่ตักกะ มุทิตา

ปรสมฺปตฺติอนุโมทฺนลกฺขณา	มีการชื่นชมสมบัติคนอื่นเป็นลักษณะ
อนิสฺสายนรสา	มีความไม่ริษยา เป็นกิจ
อรตฺวิฆาตปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีอันกำจัดความไม่ยินดี เป็นอาการปรากฏ
ปรสมฺปตฺติทสฺสนปทฺฏจฺจนา	มีการเห็นสมบัติของคนอื่นเป็นเหตุไถล ฯ

เจตสิกทั้ง ๒ ชื่อว่า อัปปมัญญา เพราะมีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ ฯ

ถามว่า อัปปมัญญา มี ๔ มิใช่หรือ เพราะเหตุไร ในอภิกขัมภการแสดงลักษณะเจตสิกนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวอัปปมัญญา ๒ เท่านั้น ฯ

แก้ว่า เพราะเมตตาและอุเบกขาพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาด้วยอโทสะและตัตรมชฌัตตตา ฯ จริงอยู่ อโทสะนั้นแหละ ที่เป็นไปด้วยอำนาจอภัยอาศัยเกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า เมตตา ฯ

ตัตรมชฌัตตตานั่นเอง ที่เป็นไปด้วยอำนาจระงับความไม่พอใจและความพอใจในสัตว์ทั้งหลาย เหล่านั้น ชื่อว่า อุเบกขา ฯ ด้วยเหตุนี้ โบราณบัณฑิตทั้งหลาย จึงกล่าวว่า :-

ก็เพราะเมตตา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาด้วยความไม่พยาบาทและอุเบกขาทรงถือเอาด้วยตัตรมชฌัตตตา ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอาธรรมทั้งสอง ในที่นี้ ฯ

อภิสฺสูสาลินีกล่าวว่ :-

อัปปมัญญา ๔ เป็นเครื่องอยู่อันประเสริฐเพราะเป็นข้อปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย ก็พวกพรหม มีจิตปราศจากโทษประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔ นี้ ฉนใด ผู้ประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔ นี้ ย่อมเป็นผู้เสมอกับพวกพรหมได้ ฉนนัน ฯ

ปฏิปทาพรหมวิหาร ๔

๑.	เมตตา	ช่ม	พยาบาท
๒.	กรุณา	ช่ม	วิหิงสา
๓.	มุทิตา	ช่ม	อรรติ
๔.	อุเบกขา	ช่ม	ราคะและปฏิฆะ

สมบัติ และวิบัติ

๑. เมตตา	สงบพยาบาท	เป็นสมบัติ
	มีสินเหา	เป็นวิบัติ
๒. กรุณา	สงบการเบียดเบียน	เป็นสมบัติ
	มีความโศก	เป็นวิบัติ
๓. มุทิตา	สงบอรรติ	เป็นสมบัติ
	มีเคหสิตโสมนัส	เป็นวิบัติ
๔. อุเบกขา	สงบความรักและชัง	เป็นสมบัติ
	มีเคหสิตอัญญาอุเบกขา	เป็นวิบัติ ฯ

ข้าศึกไกล และไกล

๑. เมตตา	มีราคะ	เป็นข้าศึกใกล้
	มีพยาบาท	เป็นข้าศึกไกล
๒. กรุณา	มีเคหสิตโทมนัส	เป็นข้าศึกใกล้
	มีวิหิงสา	เป็นข้าศึกไกล
๓. มุทิตา	มีเคหสิตโสมนัส	เป็นข้าศึกใกล้
	มีอรรติ	เป็นข้าศึกไกล
๔. อุเบกขา	มีเคหสิตอัฏฐญาณุเบกขา	เป็นข้าศึกใกล้
	มีราคะ, ปฏิฆะ	เป็นข้าศึกไกล

*ปัญญาอินทรีย์เจตสิก

ปัญญาอินทรีย์ มีวจนัตถะว่า :-

ปกาเรน ชานาติ อนิจจตาทิวเสน อวพฺพชฺฌตฺติติ ปญฺญาฯธรรมชาติ ที่ชื่อว่า ปัญญา เพราะ
อรรถว่า ย่อมรู้ธรรมทั้งหลาย โดย
อาการ คือ รู้ชัด ด้วยอำนาจลักษณะมีอนิจจตาเป็นต้น ฯ ปัญญานั้นแล ที่ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะ
ประกอบด้วยความเป็นใหญ่ยิ่ง ในการรู้ชัดตามภาวะของตน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปัญญาอินทรีย์** ฯ

ลักษณะที่จตุกกะ ปัญญาอินทรีย์

ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขณา มีการแทงตลอดสภาวธรรม เป็นลักษณะ

โมहनุทธการวิทุตฺตสนรสา มีอันขจัดความมืดคือโสมพะเป็นกิจ

อสมฺโมหปจฺจุปฺปญฺจานา มีความไม่หลง เป็นอาการปรากฏ

สมาธิปทฺฏจฺจานา มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้ ฯ

ถามว่า สัจฺญญา วิญฺญฺญาณ ปญฺญา ทำหน้าที่ต่างกัน อย่างไร ?

ตอบว่า **สัจฺญญา** ทำหน้าที่เพียงหมายรู้ด้วยอำนาจรู้จักสี่มีสี่เขียวเป็นต้นเท่านั้น ไม่รู้ตลอดถึง
ลักษณะได้, **วิญฺญฺญาณ** ย่อมให้สำเร็จถึงการรู้ตลอดลักษณะแต่ไม่สามารถให้ก้าวไปถึงมรรคได้,
ส่วนปัญญา ย่อมทำหน้าที่ได้ทั้ง ๓ อย่าง ฯ

ในข้อนี้ ฟังทราบการสังเกตรู้เหี้ยมูกหาปณะของเด็ก คนชาวบ้านและเจ้าหน้าที่การเงินเป็น
อุทาหรณ์ ๕ ก็ในธรรมทั้ง ๓ นี้วิญญาณ ย่อมเป็นอัพโพหาริกในเวลาสัญญาเป็นญาณวิปยุตเกิดขึ้น
ด้วยอำนาจการถือเอาอาการที่เป็นไป ในกาลนอกนั้น วิญญาณย่อมมีกำลัง ๕ แต่สัญญาและวิญญาณ
ทั้งสองเป็นญาณสัมปยุตย่อมเป็นไปตามคติของปัญญา ๕

* อัญญาสาลินีว่า ปชานาตีติ ปญญา ๕ ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว คือรู้ทั่วซึ่งอริยสัจ โดยนัยว่า นี้
ทุกข์เป็นต้น ๕

รวมเจตสิกธรรม ๓ ราสี

๑. อัญญาสมานราสี ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง
๒. อุกุศลราสี ได้แก่ อุกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง
๓. โสภณราสี ได้แก่ โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง ๕

*สัมปโยคะ ๑๖ นัย

สัมปโยคะ แปลว่า ประกอบพร้อมกัน ได้แก่ เจตสิกธรรม ที่ไม่แยกกับจิตในจิตตูปาททั้งหลายแต่ละจิตตูปาท ท่านฎีกาจารย์กล่าวไว้ ๑๖ นัย คือ :-

* สัมปโยคะ คือ เจตสิกที่ไม่แยกกับจิต ส่วน สัมปยุตจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยเจตสิก

โดยลักษณะ ๔ มี เอกุปาทะ เป็นต้น ฯ

๑. อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ได้ สัมปโยคะ ๗ นัย

๒. อกุศลเจตสิก ๑๔ ได้ สัมปโยคะ ๕ นัย

๓. โสภณเจตสิก ๒๕ ได้ สัมปโยคะ ๔ นัย

คือ อย่างไร ? อัญญาสมานาเจตสิก ๗ นัย คือ :-

๑. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบในจิตทั้งหมด (๑นัย)

๒. วิตก ประกอบในจิต ๕๕ คือ ในกามาจรจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐) และในปฐมฌานจิต ๑๑ (นัยที่ ๒)

๓. วิจาร ประกอบในจิต ๖๖ คือ ในจิตที่มีวิตก ๕๕ เหล่านั้น และในทุติยฌานจิต ๑๑ (นัยที่ ๓)

๔. อธิโมกข์ ประกอบในจิต ๗๘ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ และวิจิกิจชาจิต ๑) (นัยที่ ๔)

๕. วิริยะ ประกอบในจิต ๗๓ (เว้นปัญญาทวาราวชชนจิต ๑, ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐, สัมปปฏิจฉันนจิต ๒ สันตีรณจิต ๓) (นัยที่ ๕)

๖. ปีติ ประกอบในจิต ๕๑ (เว้นโทสมูลจิต ๒, โมหมูลจิต ๒, อุเบกขาโลภมูลจิต ๔, อุเบกขาอเหตุกจิต ๑๖, อุเบกขากามาวจรจิต ๑๒, จตุตถฌานจิต ๑๑, และปัญญาฌานจิต ๒๓) (นัยที่ ๖)

๗. ฉันทะ ประกอบในจิต ๖๙ (เว้นอเหตุกจิต ๑๘, โมหมูลจิต ๒) (นัยที่ ๗) ฯ

อธิบายสังคหคาถาที่ ๕-๖

๑. วิตก	ประกอบในจิตได้ ๕๕	ประกอบไม่ได้ในจิต ๖๖
๒. วิचार	ประกอบในจิตได้ ๖๖	ประกอบไม่ได้ในจิต ๕๕
๓. อธิโมกข์	ประกอบในจิตได้ ๗๘	ประกอบไม่ได้ในจิต ๑๑
๔. วิริยะ	ประกอบในจิตได้ ๗๓	ประกอบไม่ได้ในจิต ๑๖
๕. ปีติ	ประกอบในจิตได้ ๕๑	ประกอบไม่ได้ในจิต ๗๐
๖. ฉันทะ	ประกอบในจิตได้ ๖๙	ประกอบไม่ได้ในจิต ๒๐

อภุศลเจตสิก ๑๔ ได้สัมปโยคะ ๕ นัย

คือ

๑. โมหตุกะ (เจตสิก ๔ มีโมหะเป็นประธาน) ชื่อว่าสหพพากุศลสาธารณะ ประกอบในอภุศลจิต ๑๒ ทั้งหมด (นัยที่ ๑)

๒. โลกติกะ (เจตสิก ๓ มีโลภะเป็นประธาน) ทิวฐิ ประกอบในโลภะทิวฐิคตสัมปยุตจิต ๔, มานะประกอบในโลภะทิวฐิคตวิปยุต ๔ (นัยที่ ๒)

๓. โทหตุกะ (เจตสิก ๔ มีโทสะเป็นประธาน) ประกอบในปฏิฆจิต ๒ (นัยที่ ๓)

๔. ถิทุกะ (เจตสิก ๒ มีถีนะเป็นประธาน) ประกอบในโลภะมุล-จิตที่เป็นสังขาริก ๔, และในโทสะมุลจิตสังขาริกจิต ๑ (นัยที่ ๔)

๕. วิจิกิจจา ประกอบในจิต ที่ประกอบด้วยวิจิกิจจาเท่านั้น (นัยที่ ๕) ๫

โสภณเจตสิก ๒๕ ได้ สัมปโยคะ ๔

คือ

๑. โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ประกอบในโสภณจิต ๕๙ (นัยที่ ๑)
๒. วิรตี ๓ ประกอบในจิต ๑๖ คือ โลกุตตรจิต ๘ โดยนียตะ และในมหากุศลจิต ๘ โดยอนียตะ คือ เกิดได้ครั้งละ ๑ วิรตี (นัยที่ ๒)
๓. อัปมัชฌา ๒ ประกอบในจิต ๒๘ คือ ในมหัคคตจิต ๑๒ (เว้นปัญจมถานจิต ๓) และในมหากุศลจิต ๘, มหากรรมาจิต ๘ (นัยที่ ๓)
๔. ปัญญา ประกอบในจิต ๔๗ คือ ในกามาวจรจิต ที่ประกอบด้วยญาณ ๑๒, ในมหัคคตจิต ๒๗ และในโลกุตตรจิต ๘ (นัยที่ ๔)

รวม สัมปโยคะ ๑๖ นัย คือ

ศัพท์จิตตสาธารณเจตสิก ๗	๑	นัย
ปกิณณกเจตสิก ๖	๖	นัย
อกุศลเจตสิก ๑๔	๕	นัย
โสภณเจตสิก ๒๕	๔	นัย

รวมเจตสิก ๕๒ ได้ สัมปโยคะ ๑๖ นัย ด้วยประการฉะนี้ ฯ

อนียตโยคี และนียตโยคี

อนียตโยคีเจตสิก ได้แก่ เจตสิกที่ประกอบได้ ไม่แน่นอน ฯ นียต-โยคีเจตสิก ได้แก่ เจตสิกที่ประกอบได้ แน่นนอน ฯ ใน ๒ อย่างนั้นเจตสิก ๑๑ คือ อิศสา ๑, มัจฉริยะ ๑, กุกกุจจะ ๑, โลกียวิรตี ๓, อัปมัชฌา ๒ (คือ กรุณา และมุทิตา) มานะ ๑, ถีนะ ๑, และมิทตะ ๑ เป็น อนียตโยคีเจตสิก ฯ เจตสิกที่เหลือ ๔๑ เป็นนียตโยคีเจตสิก ฯ

อนิยตโยคีเจตสิก มี ๓

๑. นานากทาจิ เจตสิก คือ เจตสิกเกิดต่างขณะกันและเกิดได้บางครั้ง

๒. กทาจิ เจตสิก คือ เจตสิกเกิดได้บางครั้ง บางครั้งก็เกิดไม่ได้

๓. สหกทาจิ เจตสิก คือ เจตสิกที่เกิดพร้อมกันและเกิดได้บางครั้ง ฯ

อธิบาย เจตสิก ๓ คือ อิสสา, มัจฉริยะ และกุกุกจะต่างก็อาศัยโทสะเกิด แต่เจตสิกทั้ง ๓ นี้ไม่เกิดพร้อมกัน เรียกว่าเกิดต่างขณะกัน ที่ว่าเกิดได้บางครั้ง คือ ขณะใดมีจิตริษยาในสมบัติของคนอื่นมีการเกียดกันในลาภสักการะเป็นต้น ขณะนั้น อิสสาจึงเกิดขึ้นร่วมกับโทสะ แม้ในมัจฉริยะ แม้ในกุกุกจะก็ทำนองนี้ จึงเรียกว่าเกิดได้บางครั้ง ฯ ในโลกียวิรตี ก็เกิดทีละอย่าง เพราะอารมณ์ต่างกัน เว้นโลกุตตรวิรตีเท่านั้น เพราะโลกุตตรวิรตีทั้ง ๓ เกิดเพื่อประหารทุจริต แม้อัปปมัญญา ๒ ซึ่งมีสัตว์เป็นอารมณ์ ก็เกิดได้ทีละอย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกเจตสิก ๘ นี้ว่า **นานากทาจิเจตสิก** ฯ มานะ เรียกว่า กทาจิเจตสิก ก็เพราะมานะอาศัยโลภะจึงเกิดได้ ขณะใด ทิฏฐิเกิดร่วมกับโลภะ ขณะนั้น มานะก็เกิดไม่ได้แต่ขณะใดโลภะไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ และมีความสำคัญว่าตนมีอยู่หรือสำคัญตนว่าดีกว่าเขาเป็นต้น ขณะนั้น มานะจึงมีโอกาสเกิดขึ้นท่านจึงเรียก **มานะ** ว่า **กทาจิเจตสิก** ฯ ถีนะและมิทธะทั้ง ๒ นี้เกิดพร้อมกันในอกุศลจิต ที่เป็นสสังขาริก ๕ ดวง คือ ในโลกมูลจิตที่เป็นสสังขาริก ๔ และในโทสมูลจิตที่เป็นสสังขาริก ๑ เมื่อใดสสังขาริกจิตนั้น มีกำลัง ถีนะและมิทธะก็เกิดไม่ได้ แต่ขณะใดสสังขาริกจิตนั้น มีกำลังอ่อน มีความท้อแท้ หรือง่วงนอน ขณะนั้นถีนะและมิทธะจึงเกิดขึ้นท่วมทับ ดุจถูกช้างใหญ่ทับ และเกิดพร้อมกัน เกิดได้บางครั้งอย่างนี้ ท่านจึงเรียกว่า **สหกทาจิเจตสิก** ฯ

นิยตโยคีเจตสิก ๔๑

เจตสิกที่เหลือ ๔๑ มีการประกอบจิตต่างจากอนิยตโยคีเจตสิก เช่นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ เมื่อจิตใดเกิดขึ้นเจตสิกทั้ง ๗ นั้นก็เกิดขึ้นทุกครั้งโดยไม่แยกจากกัน หรือเมื่ออกุศลจิตเกิดขึ้น โสภณสาธารณเจตสิก ๑๗ ก็เกิดร่วมทุกครั้งไม่แยกจากกันเป็นต้นท่านจึงเรียกเจตสิก ๔๑ นี้ว่า **นิยตโยคีเจตสิก** ฯ

สังคหัย

ในคาถาที่ ๑๒ ท่านอาจารย์กล่าวว่า บัดนี้ ข้าพเจ้า จักกล่าว

สังคหะ (คือการรวบรวม) แห่งเจตสิกเหล่านั้นตามควรนั้น โดยสังเขปมีนัย ๕ นัย คือ :-

๑. โลกุตตรจิต ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๖ คือ :-

อััญญาสมานาเจตสิก	๑๓ ดวง
โสภณเจตสิก (เว้นอัปมัฏฐา ๒)	๒๓ ดวง

๒. มหัคคตจิต ๒๗ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๕ คือ :-

อััญญาสมานาเจตสิก	๑๓ ดวง
โสภณเจตสิก (เว้นวิรตี ๓)	๒๒ ดวง

๓. กามโสภณจิต ๒๔ มีเจตสิก ประกอบได้ ๓๘ คือ :-

อััญญาสมานาเจตสิก	๑๓ ดวง
โสภณเจตสิก	๒๕ ดวง

๔. อกุศลจิต ๑๒ มีเจตสิกประกอบได้ ๒๗ คือ :-

อััญญาสมานาเจตสิก	๑๓ ดวง
อกุศลเจตสิก	๑๔ ดวง

๕. อเหตุกจิต ๑๘ มีเจตสิก ประกอบได้ ๑๒ คือ :-

อััญญาสมานาเจตสิก (เว้นฉันทะ)	๑๒ ดวง ๗
-------------------------------	----------

สังคหะ ๓๓ นัย^๑

โลกุตตรจิต ๔๐	มี สังคหะแห่งเจตสิก	๕	นัย
มหัคคตจิต ๒๗	มี สังคหะแห่งเจตสิก	๕	นัย
กามโสภณจิต ๒๔	มี สังคหะแห่งเจตสิก	๑๒	นัย
อกุศลจิต ๑๒	มี สังคหะแห่งเจตสิก	๗	นัย
อเหตุกจิต ๑๘	มี สังคหะแห่งเจตสิก	๔	นัย

คืออย่างไร ?

๒ โลกุตตรจิต ๔๐ มี สังคหะ ๕ นัย คือ :-

- เจตสิก ๓๖ ประกอบ ในปฐมฌานจิต ๘ เป็นนัยที่ ๑
เจตสิก ๓๕ ประกอบ ในทุติยฌานจิต ๘ เป็นนัยที่ ๒
เจตสิก ๓๔ ประกอบ ในตติยฌานจิต ๘ เป็นนัยที่ ๓
เจตสิก ๓๓ ประกอบ ในจตุตถฌานจิต ๘ เป็นนัยที่ ๔
เจตสิก ๓๓ ประกอบ ในปัญจฌานจิต ๘ เป็นนัยที่ ๕

๑ พระฎีกาจารย์กล่าวสังคหะ ๓๓ เป็นนัยโดยพิสดาร ฯ

๒ โลกุตตรจิต ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๖ เท่ากันหมด ถ้าโลกุตตรจิตนั้นประกอบด้วย
ฌาน ๕ เจตสิกที่ประกอบจึงมี ๕ นัย ด้วยอำนาจฌาน ฯ

ในมหัคคตจิต ๒๗ มี สังคหะ ๕ นัย คือ :-

- เจตสิก ๓๕ ประกอบ ในปฐมฌานจิต ๓ เป็นนัยที่ ๑
เจตสิก ๓๔ ประกอบ ในทุติยฌานจิต ๓ เป็นนัยที่ ๒
เจตสิก ๓๓ ประกอบ ในตติยฌานจิต ๓ เป็นนัยที่ ๓
เจตสิก ๓๒ ประกอบ ในจตุตถฌานจิต ๓ เป็นนัยที่ ๔
เจตสิก ๓๐ ประกอบ ในปัญจฌานจิต ๑๕ เป็นนัยที่ ๕

ในกามาจอร์โสภณจิต ๒๔ มี สังคหะ ๑๒ นัย คือ :-

มหากุศลญาณสัมปยุต	คู้ที่ ๑	มีเจตสิกประกอบ	๓๘	เป็นนัยที่ ๑
มหากุศลญาณวิปยุต	คู้ที่ ๒	มีเจตสิกประกอบ	๓๗	เป็นนัยที่ ๒
มหากุศลญาณสัมปยุต	คู้ที่ ๓	มีเจตสิกประกอบ	๓๗	เป็นนัยที่ ๓
มหากุศลญาณวิปยุต	คู้ที่ ๔	มีเจตสิกประกอบ	๓๖	เป็นนัยที่ ๔
มหาภิรียาญาณสัมปยุต	คู้ที่ ๑	มีเจตสิกประกอบ	๓๕	เป็นนัยที่ ๑
มหาภิรียาญาณวิปยุต	คู้ที่ ๒	มีเจตสิกประกอบ	๓๔	เป็นนัยที่ ๒
มหาภิรียาญาณสัมปยุต	คู้ที่ ๓	มีเจตสิกประกอบ	๓๔	เป็นนัยที่ ๓
มหาภิรียาญาณวิปยุต	คู้ที่ ๔	มีเจตสิกประกอบ	๓๓	เป็นนัยที่ ๔
มหาวิบากญาณสัมปยุต	คู้ที่ ๑	มีเจตสิกประกอบ	๓๓	เป็นนัยที่ ๑
มหาวิบากญาณวิปยุต	คู้ที่ ๒	มีเจตสิกประกอบ	๓๒	เป็นนัยที่ ๒
มหาวิบากญาณสัมปยุต	คู้ที่ ๓	มีเจตสิกประกอบ	๓๒	เป็นนัยที่ ๓
มหาวิบากญาณวิปยุต	คู้ที่ ๔	มีเจตสิกประกอบ	๓๑	เป็นนัยที่ ๔

ในอุทลจิต ๑๒ มี สังคหะ ๗ นัย คือ :-

โลภมมูลจิต	ดวงที่ ๑,๓	มีเจตสิกประกอบ	๑๙	เป็นนัยที่ ๑
โลภมมูลจิต	ดวงที่ ๒,๔	มีเจตสิกประกอบ	๒๑	เป็นนัยที่ ๒
โลภมมูลจิต	ดวงที่ ๕,๗	มีเจตสิกประกอบ	๑๘	เป็นนัยที่ ๓
โลภมมูลจิต	ดวงที่ ๖,๘	มีเจตสิกประกอบ	๒๐	เป็นนัยที่ ๔
โทสมมูลจิต	ดวงที่ ๑	มีเจตสิกประกอบ	๒๐	เป็นนัยที่ ๑
โทสมมูลจิต	ดวงที่ ๒	มีเจตสิกประกอบ	๒๒	เป็นนัยที่ ๒
โมหมมูลจิต	๒ ดวง	มีเจตสิกประกอบ	๑๕	เท่ากับ ๑ นัย

ในอเหตุกจิต ๑๘ มีสังคหะ ๔ นัย คือ :-

หสิตุปปาตจิต ๑	มีเจตสิกประกอบ ๑๒	เป็นนัยที่ ๑
โฏฐัพพนจิต ๑ สุขสันตীরณจิต ๑	มีเจตสิกประกอบ ๑๑	เป็นนัยที่ ๒
ปฏิสนธิจิตทั้งคู่, มโนธาตุ ๓	มีเจตสิกประกอบ ๑๐	เป็นนัยที่ ๓
ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐	มีเจตสิกประกอบ ๗	เป็นนัยที่ ๔

บัณฑิตทราบ สัมปโยคะ และ สังคหะ
แห่งเจตสิก ที่ไม่แยกกับจิตอย่างนี้แล้ว ควรยกขึ้น
แสดงความต่างกันแห่งเจตสิก ให้สมกับจิต โดย
ควรแก่การประกอบ ตามที่กล่าวมา ฉะนี้แล ฯ

อวสานคาถา

อิจจานุรุทธรจิตเต อภิมมตถสงคเห
ทุดิโย ปริจเจไทยัง สมาสเนว นิฏฐิตो.

ปริจเจทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค ในปกรณ์อภิมมตถสังคหะ ที่พระอนุรุทธาจารย์
รจนาไว้
จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธรรมมัตถสังคหะ

อภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา

ภาคผนวก

ปริจเฉท ๓

ปกิณณกสังคหะ

อาจารย์สมพร ศรีวรชาติย์

อภิธัมมัตถสังคหะ
ปริจเจทที่ ๑ ชื่อ ปกิณณกสังคหะ
บโม ตสฺส กควโต อรโหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สังคหตถาคา ที่ ๑ -๒

สมฺปยุตฺตา ยถาโยคํ	เตปณณาส สภาวโต
จิตฺตเจสิกา ธมฺมา	เตสนุนาณิ ยถารหํ.
เวทนาเหตุโต กิจฺจ-	ทวาราลมฺพนวตฺถุโต
จิตฺตูปาทวเสเนว	สงฺคโห นาม นียเต.

ธรรม คือ จิตและเจตสิก ๕๓ อย่างซึ่งสัมพันธ์กัน ตามควรแก่การประกอบ โดยภาวะของตน บัดนี้ข้าพเจ้าจะแนะนำชื่อสังคหะ แห่งธรรมเหล่านั้น โดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณฺ์และวัตถุ ด้วย อำนาจแห่งจิตตูปาทวเสเนว ตามสมควร.

๑. เวทนาสังคหะ

บรรดาสังคหะ ๖ อย่างนั้น ในเวทนาสังคหะ เวทนา ๓ ก่อน คือ สุข ๑, ทุกข์ ๑, อทุกขมสุข ๑, แต่โดยประเภท (แห่งอินทรีย์) มีเวทนา ๕ คือ สุข ๑, โสมนัส ๑, โทมนัส ๑, อุเบกขา ๑, ในเวทนา ๕ อย่างนั้น จิตที่สหระคตด้วยสุข ได้แก่ กายวิญญาน ฝ่ายกุศลวิบากดวงเดียวกันนั้น หนึ่ง จิตที่สหระคตด้วยทุกข์ ก็ได้แก่ กายวิญญานฝ่ายอกุศลวิบาก (ดวงเดียว). ส่วนจิตที่สหระคตด้วย โสมนัส ได้แก่ จิต ๖๒ อย่าง คือ กามาวจรจิต ๑๘ อย่าง ได้แก่อกุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสมีโลภะเป็นมูล ๘, กามาวจร-โสภณจิต ๑๒, สุขสังขัตติณจิต และหสนจิต (รวม) ๒, และมหัคคตจิตและโลกุตตรจิต ๔๔ กล่าวคือ ปฐมฌาน ๑๑ ทุติยฌาน ๑๑ ตติยฌาน ๑๑ จตุตถฌาน ๑๑. ก็จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส ได้แก่ ปฏิมจิต ๒ เท่านั้น. จิตที่เหลือ ๕๕ เกิดร่วมกับอุเบกขาอย่างเดียวกันนี้แล.

สังคหตถาคาที่ ๑-๔

สุขํ ทุกฺขมฺเพกฺขชาติ	ติวิธา ตตฺถ เวทนา
โสมนสฺสํ โทมนสฺสํ	อิติ เกเทน ปญฺจธา.
สุขเมกตฺถ ทุกฺขญฺจ	โทมนสฺสํ ทเวเย จิตฺ
ทฺวาสมฺมุจฺสิ โสมนสฺสํ	ปญฺจปณฺณาสเกตฺธา.

ในเวทนาสังคหะนั้น (โดยลักษณะ) ได้เวทนา ๓ คือ สุข ทุกข์ และอุเบกขา โดยประเภท (แห่งอินทรีย์) ได้เวทนา ๕ คือ เพิ่มโสมนัส และโทมนัส. ในเวทนาเหล่านี้ สุขและทุกข์ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียว (คือ กายวิญญาน) โทมนัสตั้งอยู่ในจิต ๒ ดวง (โทสมูลจิต ๒) โสมนัสตั้งอยู่ในจิต ๖๒ ดวง ส่วนอุเบกขานอกนี้ตั้งอยู่ในจิต ๕๕ ดวง.

๒. เหตุสังคหะ

ในเหตุสังคหะ **ชื่อว่า เหตุมี ๖ อย่าง** คือ โลกะ ๑, โทสะ ๑, โมหะ ๑, อโลภะ ๑, อโทสะ ๑, อโมหะ ๑, ในเหตุ ๖ เหล่านี้ จิต ๑๘ ดวง ด้วยอำนาจปัญญาทวาราวชชนจิต ๑, ทวิปัญญาวิญญาน ๑๐, สัมปฏิจฉันนจิต ๒, สันตীরณจิต ๓, ไวกุฐัพพนจิต ๑, และหสนจิต ๑, **ชื่อว่า อเหตุกจิต.** (จิตไม่มีเหตุ) จิตที่เหลือแม้ทั้งหมด ๗๑ **ชื่อว่า สเหตุกจิต.**

บรรดาเหตุกจิตเหล่านั้น โมหมูลจิต ๒ ชื่อว่า เอกเหตุกจิต (จิตมีเหตุเดียว). จิต ๒๒ คือ อกุศลจิตที่เหลือ ๑๐ และกามาวจรโสภณจิตที่เป็นญาณวิปยุต ๑๒ **ชื่อว่า พุเหตุกจิต.** (จิตมีเหตุสอง). จิต ๔๗ คือ กามาวจรโสภณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒, มหัคคตจิต ๒๗, โลกุตตรจิต ๘ **ชื่อว่า ติเหตุกจิต** (จิตมีเหตุสาม).

สังคหะที่ ๕-๖

โลภ โทโส จ โมห โจ	เหตุ อกุศลตา ตโย
อโลภาทโธสาโมหา จ	กุศลตา พุชยาตา ตตา.
อเหตุกกุฐารเสก-	เหตุกา เทว ทวิวิสติ
พุเหตุกา มตา สตต-	จตตาทิส ติเหตุกา.

เหตุที่เป็นอกุศลมี ๓ คือ โลกะ ๑, โทสะ ๑, โมหะ ๑. เหตุที่เป็นกุศลและอัชฌายกตะก็มี ๓ เหมือนกัน คือ อโลภะ ๑, อโทสะ ๑, อโมหะ ๑, บันชิตกล่าว จิตที่เป็นอเหตุกไว้ ๑๘, ที่เป็นเอกเหตุก ๒, ที่เป็น พุเหตุก ๒๒, ที่เหลือ เป็น ติเหตุก ๔๗ แล.

๓. กิจสังคหะ

ในกิจสังคหะ **ชื่อว่า กิจ มี ๑๔ อย่าง** ด้วยอำนาจปฏิสนธิกิจ ๑, ภาวังคกิจ ๑, อาวัชชนกิจ ๑, ทัสสนกิจ ๑, สวณกิจ ๑, ฆายนกิจ ๑, สายนกิจ ๑, ฝุสนกิจ ๑, สัมปฏิจฉันนกิจ ๑, สันตীরณกิจ ๑, ไวกุฐัพพนกิจ ๑, ขวนกิจ ๑, ตทาลัมพนกิจ ๑, และจตุตทกิจ ๑.

ก็ความต่างกันแห่งฐาน ของกิจ ๑๔ เหล่านี้ **พึงทราบโดย ๑๐ ฐาน** คือ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิฐาน ๑, ภาวังคฐาน ๑, อาวัชชนฐาน ๑, ปัญญาวิญญานฐาน ๑, สัมปฏิจฉันนฐาน ๑, สันตীরณฐาน ๑, ไวกุฐัพพนฐาน ๑, ขวนฐาน ๑, ตทาลัมพนฐาน ๑, และจตุตทฐาน ๑. ในกิจ ๑๔ นั้น **จิต ๑๔ คือ สันตীরณจิต** ที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๒, มหาวิปากจิต ๘, ฐปาจจรและอฐปาจจรวิปาก ๙, **ชื่อว่า ปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ จตุตทกิจ.** แต่จิตที่ทำอาวัชชนกิจมี ๒ ดวง. จิตที่ทำ ทัสสนกิจ สวณกิจ ฆายนกิจ สายนกิจ ฝุสนกิจ และสัมปฏิจฉันนกิจ ก็มีอย่างละ ๒ ดวงเหมือนกัน. จิตที่ทำสันตীরณกิจ มี ๓ ดวง. มโนทวาราวชชนจิตเท่านั้น ย่อมให้ไวกุฐัพพนกิจสำเร็จในปัญทวาร. จิตที่เป็นกุศล อกุศล วิปาก และ กิริยา ๕๕ ดวง เว้นอาวัชชนกิจทั้ง ๒ เสีย ทำขวนกิจ. จิต ๑๑ ดวง คือ มหาวิปาก ๘ และสันตীরณจิต ๓ ทำตทาลัมพนกิจ. ใน ตทาลัมพนจิต ๑๑ นั้น **สันตীরณจิต** ที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๒ ดวง **ชื่อว่า มีกิจ ๕ อย่าง** คือ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ จตุตทกิจ ตทาลัมพนกิจ และสันตীরณกิจ. **มหาวิปากจิต ๘ ชื่อว่า มีกิจ ๔ อย่าง** คือ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ จตุตทกิจ และ ตทาลัมพนกิจ. **มหัคคตวิปากจิต ๙ ชื่อว่า มีกิจ ๓ อย่าง** ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ และจตุตทกิจ. **สันตীরณจิต** ที่เกิดร่วมกับโสมนัส **มีกิจ ๒ อย่าง** ด้วยอำนาจสันตীরณกิจ และตทาลัมพนกิจ. ไวกุฐัพพนจิต ก็มีกิจ ๒ เหมือนกัน ด้วยอำนาจแห่งไวกุฐัพพนกิจ และอาวัชชนกิจ. ส่วนขวนจิต มโนธาตุ ๓ และทวิปัญญาวิญญาน ที่เหลือแม้ทั้งหมด มีกิจเดียว ตามที่เกิดขึ้น ฉะนั้นแล.

สังคหคําภา ที่ ๗ - ๘

ปฏิสนทโย นาม	กิจเภทน จุททส
ทสธา จานเภทน	จิตตูปปาทา ปกาสิตา.
อฏฐสฏฐิตถา เทว จ	นวฏฐ เทว ยถากุภม
เอก ทฺวิ ติ จตุ ปญจ	กัจจกฺขณานานิ นิทฺทิสเส.

จิตตูปปาท ชื่อว่า ปฏิสนธิเป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้ ๑๔ อย่าง โดยความต่างกันแห่งกิจ และ ๑๐ อย่าง โดยความต่างกันแห่งฐาน. บัณฑิตพึงแสดงจิตที่มีกิจหนึ่งและฐานหนึ่ง ที่มีกิจ ๒ และฐาน ๒, ที่มีกิจ ๓ และฐาน ๓, ที่มีกิจ ๔ และฐาน ๔, ที่มีกิจ ๕ และฐาน ๕, คือ จิต ๖๘, ๒, ๙, ๘, และ จิต ๒ ดวง ตามลำดับ แล.

๘. ทวารสังคหะ

ในทวารสังคหะ ชื่อว่า ทวาร มี ๖ อย่าง คือ จักขุทวาร ๑, โสตทวาร ๑, ฆานทวาร ๑, ชิวหาทวาร ๑, กายทวาร ๑, มโนทวาร ๑, บรรดาทวารเหล่านั้น จักขุหนึ่งและชื่อ ว่า จักขุทวาร. โสตทวารเป็นต้น ชื่อว่า โสตทวารเป็นต้นเหมือนกัน ส่วนมโนทวาร ท่านเรียกว่า ภาวังค์. บรรดาทวารหกเหล่านั้น จิต ๔๖ คือ ด้วยอำนาจแห่งปัญญาทวาราวชชนจิต ๑, จักขุวิญญาณ ๒, สัมปฏิจฉันนจิต ๒, สันตীরณจิต ๓, โภกฐัพพนจิต ๑, กามาวจรชวณจิต ๒๙, ตทาลัมพนจิต ๘, (โดยนับแล้วไม่นับอีก จึงเว้นสันตীরณจิต ๓) ย่อมเกิดในจักขุทวาร ตามสมควร. อนึ่ง จิต ๔๖ นั้นแหละ ด้วยอำนาจแห่งปัญญาทวาราวชชนจิต ๑, และโสตวิญญาณ ๒ เป็นต้น ย่อมเกิดแม้ในโสตทวาร เป็นต้น ฉะนี้แล. พึงทราบ ว่า จิตที่เป็นกามาวจรจิต ๕๔ เท่านั้น (คืออโศภณจิต ๓๐, กามาวจรโศภณจิต ๒๔) มีในปัญญาทวารแม้โดยประการทั้งปวง ดังนี้. แต่ในมโนทวาร มี จิต ๖๗ อย่าง คือ ด้วยอำนาจแห่ง มโนทวาราวชชนจิต ๑, ชวณจิต ๕๕, และตทาลัมพนจิต ๑๑. จิต ๑๙ อย่าง ชื่อว่า ทวารวินิมุตตจิต (จิตพ้นจากทวาร) เพราะอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภาวังค์ และจตุติ. บรรดาจิตเหล่านั้น จิต ๓๖ คือ ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐, มหัคคตชวณะ ๑๘, และโลกุตตรจิต ๘, ชื่อว่า เอกทวาริกจิต (จิตที่เป็นไปในทวารเดียว) ตามสมควร. ส่วนมโนธาตุ ๓ ชื่อว่า ปัญญาทวาริกจิต (จิตเป็นไปในทวาร ๕). สุขสันตীরณจิต ๑, โภกฐัพพนจิต ๑, และ กามาวจรชวณจิต ๒๙ ชื่อว่า จทวาริกจิต (จิตเป็นไปในทวาร ๖). สันตীরณจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๒ มหาวิบากจิต ๘ ชื่อว่า จทวาริกจิต และทวารวินิมุตตจิต. มหัคคตวิบากจิต ๙ ชื่อว่าทวารวินิมุตตจิตอย่างเดียว ฉะนี้แล.

สังคหคาถาที่ ๙-๑๐

เอกทวาริกจิตตานิ	ปญฺจทวาริกานิ จ
จทวาริกวิมุตตานิ	วิมุตตานิ จ สพฺพธา.
จตฺตีสติ ตถา ตีณิ	เอกตฺตีส ยถากุณฺม
ทสธา นวธา เจติ	ปญฺจธา ปรีทึปเย.

บัตถิตตังแสดงจิต ที่เป็นไปในทวารเดียว ๑,
ที่เป็นไปในทวารทั้งห้า ๑, ที่เป็นไปในทวารทั้งหก ๑,
ที่เป็นไปในทวารทั้งหก บางคราวพ้นจากทวาร ๑,
ที่พ้นจากทวารโดยประการทั้งปวง ๑. โดยประการ ๕
อย่าง คือ จิต ๓๖, ๓, ๓๑, ๑๐ และ ๙ ตามลำดับ แล.

๕. อาลัมพนสังคหะ

ในอาลัมพนสังคหะ ชื่อว่า อารมณฺ มี ๖ อย่าง คือ รูปารมณฺ ๑, สัททารมณฺ ๑, คันธารมณฺ ๑, รสอารมณฺ ๑, โผฏฐัพพารมณฺ ๑, ธัมมารมณฺ ๑. บรรดาอารมณฺเหล่านั้น รูปารมณฺนั้นแหละ ชื่อว่า รูปารมณฺ เสี่ยงเป็นต้น ชื่อว่า สัททารมณฺเป็นต้น ก็อย่างนั้น. ส่วนธัมมารมณฺ ท่านรวมรวมไว้ ๖ อย่าง คือ ด้วยอำนาจแห่ง ปสาทรูป ๕, สุขุมรูป ๑๖, จิต ๘๙, เจตสิก ๕๒, นิพพาน ๑, บัญญัติ ๑ บรรดาอารมณฺเหล่านั้น จิตที่เป็นไปในจักขุทวารแม้ทั้งหมดมีรูปเท่านั้นเป็นอารมณฺ และรูปนั้นเฉพาะที่เป็นปัจจุบัน. เสี่ยงเป็นต้นเฉพาะที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นอารมณฺ แม้ของจิตมีจิตที่เป็นไปทางโสตทวารเป็นต้น ก็อย่างนั้น. ส่วนจิตที่เป็นไปทางมโนทวารมีอารมณฺ ๖ อย่าง (ตามที่กล่าวแล้ว) เป็นปัจจุบันอารมณฺ อดีตอารมณฺ อนาคตอารมณฺ และกาลวินิมุตตอารมณฺ ตามสมควร. แต่จิตที่พ้นจากทวาร คือ ปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจุติจิต มีอารมณฺแม้ทั้ง ๖ อย่าง ที่ทวาร ๖ ถือเอาในภพอื่น โดยมากเป็นปัจจุบันและอดีตอารมณฺ ตามสมควรแก่การเกิด หรือเป็นบัญญัติ ที่เรียกว่า กรรม กรรมนิमित และคตินิमित.

บรรดาจิตเหล่านั้นจักขุวิญญานเป็นต้น มีอารมณฺได้เฉพาะอย่างหนึ่งๆ มีรูปเป็นต้น ตามลำดับ. ส่วนมโนธาทู ๓ มีอารมณฺ ๕ อย่าง มีรูปเป็นต้น. กามาวจรวิปากจิตที่เหลือ และหสนจิต มีอารมณฺเป็นกามาวจรเท่านั้น แม้โดยประการทั้งปวง. อกุศลจิต และ กามาวจรชวนจิต ที่เป็นญาณวิปยุต มีอารมณฺได้ทุกอย่าง เว้นแต่โลกุตตระ. กามาวจรจิต ที่เป็นญาณสัมปยุต และอภิญญากุศลจิต กล่าวคือปัญญาจณานจิต มีอารมณฺได้ทุกอย่าง เว้นอรหัตตมรรค และอรหัตตผล. กามาวจรกิริยาจิตที่สัมปยุตด้วยญาณ อภิญญาภิรียาจิตและโวกุฐัพพนจิต มีอารมณฺได้ทุกอย่าง แม้โดยประการทั้งปวง. ในรูปาวจรจิตทั้งหลาย รูปาวจรจิตที่ ๒ และที่ ๔ มีมหัคคตจะเป็นอารมณฺ ส่วนมหัคคตจิตที่เหลือแม้ทั้งหมด มีบัญญัติเป็นอารมณฺ. โลกุตตรจิต มีพระนิพพานเป็นอารมณฺ ฉะนั้นแล.

สังคหคาถาที่ ๑๑-๑๒

ปญฺจวิส ปรีตมฺหิ	จ จิตฺตานิ มหคฺคเต
เอกวิสฺติ โวหาเร	อฏฺฐ นิพฺพานโคจเร.
วิสาณุตฺตรมุตฺตมฺหิ	อคฺคฺมคฺคผลฺลชฺฌิเต
ปญฺจ สพฺพตฺถ จ เจติ	สฺตฺตธา ตตฺถ สงฺคโ.

ในอาลัยมณฑลสังคหะนั้น มีสังคหะ โดยอาการ ๗ อย่าง คือ ในอารมณ์ที่เป็นกามาวจร ได้จิต ๒๕, ในอารมณ์ที่เป็นมหัคคตะ ได้จิต ๖, ในอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ ได้จิต ๒๑, ในอารมณ์ คือพระนิพพานได้จิต ๘. ในอารมณ์ที่พ้นจากโลกุตตระได้จิต ๒๐, ในอารมณ์ทั้งหมดเว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล ได้จิต ๕, ในอารมณ์ทุกอย่าง ได้จิต ๖ แล.

๖. วัตถุสังคหะ

ในวัตถุสังคหะ ชื่อว่า วัตถุ มี ๖ อย่าง คือ จักขุวัตถุ ๑, โสตวัตถุ ๑, ฆานวัตถุ ๑, ชิวหาวัตถุ ๑, กายวัตถุ ๑, ทพยวัตถุ ๑. กิวัตถุเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ย่อมได้ในกามโลก. แต่วัตถุ ๓ มีฆานะ เป็นต้น ไม่มีในรูปโลก. ก็ในอรูปโลก ย่อมไม่มีวัตถุแม้ทั้งหมด.

บรรดาวัตถุเหล่านั้น วิญญูณธาคู ๕ อาศัยเฉพาะปสาทวัตถุทั้ง ๕ เป็นไป โดยส่วนเดียว ตามลำดับ. ส่วนมโนธาคู ๓ กล่าวคือ ปัญจทวารวชิขณจิต และสัมปฏิจฉันนจิต อาศัยหทยวัตถุอย่างเดียวกันเป็นไป. หนึ่งในธรรมที่เหลือ คือ มโนวิญญูณธาคู ด้วยอำนาจ สันตிரณจิต มหาวิบากจิต ปฏิฆจิตทั้งคู่ ปฐมมรรคจิต หสนจิต และรูปาวจรจิต อาศัยหทยวัตถุอย่างเดียวกันเป็นไปเหมือนอย่างนั้น. แต่ธรรมที่เหลือ ด้วยอำนาจแห่งอกุศลจิต กุศลจิต กิริยาจิต และอนุตตรจิต อาศัยหทยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยก็ได้ ย่อมเป็นไป แต่อรูปวิบากจิต ไม่อาศัยหทยวัตถุเลย ย่อมเป็นไปฉะนี้แล.

สังคหคาถาที่ ๑๓-๑๔

ฉฺวตฺตุนิสฺสิตา กาเม	สฺตฺต รูเป จตฺตฺตพิธา
ติวตฺตุนิสฺสิตารูเป	ธาเตวฺกานิสฺสิตา มตา.
เตจตฺตาทิสฺ นิสฺสาย	เทวฺจตฺตาทิสฺ ชายเร
อนิสฺสาย จ นิสฺสาย	ปาการูปฺปา อนิสฺสิตา.

วิญญูณธาคู ๗ อาศัยวัตถุ ๖ ท่านกล่าวไว้ในกามภพ ๑๑, วิญญูณธาคู ๔ อาศัยวัตถุ ๓ ท่านกล่าวไว้ในรูปภพ ๑๕, วิญญูณธาคูอย่างเดียวกัน ไม่อาศัยวัตถุ ท่านกล่าวไว้ในอรูปภพ ๔, จิต ๔๓ อาศัยวัตถุย่อมเกิด, จิต ๔๒ อาศัยวัตถุเกิดบ้าง ไม่อาศัยบ้าง, มโนวิญญูณธาคู ที่เป็นอรูปวิบาก ๔ ไม่อาศัยวัตถุเกิดเลย.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า ปกิณณกสังคหวิภาคในปรภณอภิมมัตถสังคหะ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

อภิธรรมัตถกวิภาวินีฎีกา พรรณนาความ ปริจเฉท ที่ ๓

บัดนี้ ท่านอาจารย์ ประสงค์จะแสดง ปกิณณกสังคหะ แห่งจิตและเจตสิก ตามที่กล่าวแล้วโดย
จำแนกธรรมมีเวทนาเป็นต้น และโดยจำแนกจิตตูปบาทที่ต่างกันโดยประเภทแห่งเวทนาเป็นต้นนั้น ๆ ซึ่ง
เริ่มคำว่า “ธรรม คือ จิตและเจตสิก ที่สัมปยุตกันได้ ตามควร” เป็นต้น.

ธรรม คือ จิตและเจตสิก ซึ่งประกอบกันและกัน (สมฺปยุตฺตา) ตามสมควร มีจำนวน ๕๓ อย่าง
โดยสภาพ คือ โดยอำนาจแห่งสภาพของ

ตน ๆ โดยนัยว่า “จิต แม้ ๘๙ อย่าง ก็มีได้อย่างเดียวโดยสภาวะที่เหมือนกันคืออุฏารมณฺ์เป็นลักษณะ
ผัสสเจตสิกทั่วไปแก่จิตทั้งปวง ก็มีอย่างเดียว โดยสภาวะ คือ การถูกต้องเป็นลักษณะ” ดังนี้ เป็นต้น.

บัดนี้ ชื่อว่า สังคหะ คือ เป็นสังคหะโดยปกิณณกะ อันมีชื่อว่าเวทนาสังคหะเป็นต้น แห่งธรรม
เหล่านั้น โดยเวทนา โดยเหตุ โดยกิจ โดยทวาร โดยอารมณฺ์ และโดยวัตถุ ตามควร ข้าพเจ้า จะไม่แนะนำ
โดยเว้นจากจิตตูปบาทนั้น ๆ ในที่ไหน ๆ คือจะนำเข้ามา อธิบายว่าจะนำมา ด้วยอำนาจแห่งจิตตูปบาท
นั้นแหละ คือด้วยอำนาจแห่งจิตตูปบาทที่ต่างกัน โดยประเภทแห่งธรรมมีเวทนาเป็นต้นนั้นแหละ.

บทว่า “ตตฺถ” ได้แก่ ในสังคหะ ๖ อย่างนั้น.

พรรณนา เวทนาสังคหะ

การสังเคราะห์ (สังคหะ) เวทนามีสุขเป็นต้น และจิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับเวทนามีสุขเป็นต้นนั้น ด้วยสามารถแห่งการจำแนก **ชื่อว่า เวทนาสังคหะ** ฯ เวทนาอื่นนอกจากสุขและทุกข์ **ชื่อว่า อทุกขมสุข** ด้วยอำนาจจาคม คือ ม อักษร ฯ

ถามว่า ก็เวทนามี ๒ อย่างเท่านั้น โดยพระบาลีว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๒ เหล่านี้ คือ สุข และทุกข์” ดังนี้ มิใช่หรือ ?

ตอบว่า จริง แต่พระบาลีนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรวมอทุกขมสุข อันเป็นฝ่ายธรรมไม่มีโทษไว้ในสุขเวทนา และตรัสอทุกขมสุข อันเป็นฝ่ายธรรมที่มีโทษไว้ในทุกข์เวทนา. แม้บาลีในพระสูตรบางแห่งว่า “ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนี้ พึงเป็นทุกข์ในที่นี้” ดังนี้ ก็ตรัสเพราะความที่เวทนาทั้งปวงมีทุกข์เป็นสภาวะโดยความที่สังขารเป็นทุกข์ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนอานนทฺ คำว่า ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนี้ พึงเป็นทุกข์ในที่นี้เรากล่าวหมายเอาความที่สังขารเป็นของไม่เที่ยง และความที่สังขารมีความแปรปรวน เพราะเหตุนั้น พึงเห็นว่า เวทนามี ๓ นั้นแหละ ด้วยเหตุนี้” พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเวทนามี ๓ คือ สุข ทุกข์ อทุกขมสุข” ดังนี้.

เวทนาโดยอินทรีย์มี ๕

ก็เวทนาเหล่านั้น แม้มี ๓ อย่างนี้ ในอินทรีย์เทศนา พระองค์ทรงแสดงไว้ ๕ คือ สุขินทรีย์ ๑, ทุกขินทรีย์ ๑, โสมนัสสินทรีย์ ๑, โทมนัสสินทรีย์ ๑, อุเบกขินทรีย์ ๑ เพราะเหตุนี้ เพื่อจะแสดงจำแนกแม่ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์นั้น ในเวทนาสังคหะนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า “สุขิ ทุกขิ” เป็นต้น ฯ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงจำแนกสุขและทุกข์ แต่ละอย่างเป็น ๒ เพราะความต่างกันแห่งความสำราญ และความไม่สำราญ ที่เป็นไปทางกายและใจจึงทรงแสดงว่า “สุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์แต่อุเบกขาแสดงไว้อย่างเดียวกันว่า อุเบกขินทรีย์ เพราะไม่มีอาการที่ต่างกัน. เหมือนอย่างสุข และทุกข์ ย่อมทำการอนุเคราะห์และการเบียดเบียนแก่กายอย่างหนึ่ง แก่ใจอย่างหนึ่ง ฉนใด อุเบกขา ย่อมไม่ทำ ฉนนัน” เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงอุเบกขานั้นไว้อย่างเดียว ด้วยเหตุนี้ พระอาจารย์ทั้งหลายในปางก่อน จึงได้กล่าวไว้ว่า.-

เวทนาโดย ความต่างแห่งอินทรีย์มี ๕ คือ ทุกข์ทางกาย ๑ ทุกข์ทางใจ ๑ สุขทางกาย ๑ สุขทางใจ ๑ และอุเบกขาเวทนาเป็นไปทางใจ อย่างเดียวกันนั้น ๑ ดังนี้.

บรรดาเวทนาทั้ง ๕ นั้น **สุข** มีการเสวยโณภูฐัพพารมณีนานาปรารธนาเป็นลักษณะ. **ทุกข์** มีการเสวยโณภูฐัพพารมณีนานาปรารธนาเป็นลักษณะ. **โสมนัส** มีการเสวยอารมณีนานาปรารธนาโดยสภาวะบ้าง โดยปริกัปปะบ้าง (โดยสมมติ) เป็นลักษณะ . **โทมนัส** มีการเสวยอารมณีนานาปรารธนาเช่นนั้น เหมือนกัน คือ โดยสภาวะ หรือ โดยปริกัปปะ. **อุเบกขา** มีการเสวยอารมณีนานาปรารธนาเป็นกลาง เป็นลักษณะ ฯ

มหัคคตจิต และโลกุตตรจิต ชื่อว่า ๔๔ อย่าง เพราะความที่จิตเหล่านั้นมีอย่างละ ๑๑ โดยความต่างแห่งโลกิยะและโลกุตตระ ฯ บทว่า “เสธานี” หมายถึง จิตที่เหลือจากจิตที่เกิดร่วมกับสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัส คือ อกุศลจิต ๖ อเหตุกจิต ๑๔ กามาวจรโสภณจิต ๑๒ และปัญจมณานจิต ๒๓ แม้ทั้งหมด ซึ่งเกิดร่วมกับอุเบกขามี ๕๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พรรณนา เหตุสังคหะ

สังคหะ (การรวบรวม) เหตุมีโลภะเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งการจำแนก และด้วยอำนาจแห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุมีโลภะเป็นต้นนั้น **ชื่อว่า เหตุสังคหะ** ฯ

สัมพันธ์ความว่า “ชื่อว่า เหตุมี ๖ อย่าง” ดังนี้. ก็ความเป็นเหตุ คือ ความเป็นรากเหง้า กล่าวคือ การยังสัมปยุตธรรมเหล่านั้นให้สำเร็จโดยความเป็นธรรมตั้งอยู่ด้วยดีแห่งสัมปยุตธรรม. **จริงอยู่** ธรรมทั้งหลายได้เหตุเป็นปัจจัยแล้ว ย่อมเป็นสภาพมั่นคงเหมือนต้นไม้ที่มีรากงอกงามแล้ว ไม่เหมือนธรรมที่ไม่ประกอบด้วยเหตุซึ่งเป็นเหมือนสาหร่ายในพื้นน้ำ. ก็เพราะอธิบายไว้อย่างเหตุ ๖ เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **เป็นมูล (เป็นรากเหง้า) เพราะเป็นเช่นกับรากไม้ดังนี้** ฯ

แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า “การยังธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น ให้สำเร็จเป็นธรรมมีกุศลเป็นต้น **ชื่อว่า ความเป็นเหตุ**” ดังนี้. เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะต้องค้นหาเหตุอย่างอื่น อันยังเหตุทั้งหลายให้สำเร็จโดยความเป็นกุศลเป็นต้นของตน. ถ้าว่า ความที่เหตุเหล่านั้นเป็นกุศลเป็นต้น เนื่องด้วยสัมปยุตเหตุที่เหลือไซ้ แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ความที่เหตุอันสัมปยุตด้วยโมหะจิตเป็นอกุศล ก็จะไม่พึงเนื่องด้วยเหตุอันให้สำเร็จ. ถ้าความที่เหตุอันสัมปยุตด้วยโมหะจิตนั้นพึงเป็นอกุศลโดยสภาพไซ้ เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้เหตุที่เหลือก็เป็นกุศลเป็นต้นโดยสภาพ เพราะเหตุนี้ ความที่แม้สัมปยุตธรรมทั้งหลายเป็นกุศลเป็นต้นนั้น จึงไม่ต้องเนื่องด้วยเหตุ **ดู** ความที่เหตุเหล่านั้นเป็นกุศลเป็นต้น ฯ ก็ถ้าความเป็นกุศลเป็นต้นเนื่องด้วยเหตุ ในกาลนั้นความที่เหตุทั้งหลาย ก็จะไม่พึงเป็นอัปยากตะ เพราะเหตุนี้ไม่ต้องคาดคั้นนัก ฯ

แต่ความที่กุศล และอกุศลทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการ และโยนิโสมนสิการ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลทำในใจโดยแยบคายกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่ง” ดังนี้เป็นต้น ฯ แต่พึงเห็นว่า “ความที่อัปยากตะทั้งหลายเป็นอัปยากตะ เนื่องด้วยสันดานอันปราศจากอนุสัยเนื่องด้วยกรรมและเนื่องด้วยสภาวะอันไม่วิบาก” ดังนี้.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงความแตกต่างแห่งเหตุทั้งหลายโดยชาติจึงกล่าว คำว่า “โลภ โท โส จ” เป็นต้น ฯ

พรรณนา กิจสังคหะ

สังคหะ (การรวบรวม) แห่งกิจ มีปฏิสนธิเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งการจำแนก และแห่งจิตทั้งหลาย ที่มีกิจเหล่านั้น ด้วยอำนาจแห่งการกำหนด **ชื่อว่า กิจสังคหะ** ฯ

การสืบต่อมาจากภพ **ชื่อว่า ปฏิสนธิกิจ** ฯ ความที่จิตเป็นองค์แห่งภพ โดยความเหตุที่เป็นไปไม่ขาดสาย **ชื่อว่า ภวังคกิจ** ฯ กิจทั้งหลาย มีอวัชชนกิจเป็นต้น (ถึงวิภวรัฐพณกิจ) บัณฑิตพึงประกอบ โดยทำนองแห่งอรรถะที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลัง ตามสมควร ฯ ความเป็นไปแห่งจิตที่เป็นไปเร็ว ดุจแล่นไปหลายครั้งหรือครั้งเดียว โดยสามารถยังกิจ (คือความรักและความซังเป็นต้น) นั้น ๆ ให้สำเร็จในอารมณ์ **ชื่อว่า ชวนกิจ** ฯ การกระทำอารมณ์อันชวนะนั้น ฯ ยึดถือแล้ว ให้เป็นอารมณ์ **ชื่อว่า ตทาลัมพณกิจ** ฯ การเคลื่อนจากภพที่ตนเกิดแล้ว **ชื่อว่า จุตกิจ** ฯ

ก็กิจทั้งหลาย ๑๔ (แห่งจิต) เหล่านี้ ย่อมปรากฏ ด้วยอำนาจแห่งฐาน ๑๐ อย่าง เพราะเหตุนี้ บัณฑิต เพื่อแสดงฐานนั้น โดยชนิดต่าง ๆ ท่านอาจารย์ จึงกล่าว คำว่า **“ปฏิสนธิ”** เป็นต้น ฯ

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า ปฏิสนธิเป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้. ฐาน(คือ ที่ตั้ง) แห่งปฏิสนธิ **ชื่อว่า ปฏิสนธิฐาน** ฯ บัณฑิต พึงเห็นว่าชื่อว่า ฐาน ที่พ้นไปจากปฏิสนธิ ย่อมไม่มีแม้โดยแท้* ถึงอย่างนั้นแม้เมื่อมีความไม่ต่างกัน การกำหนดความต่างกันไว้ ก็เพื่อถือเอาโดยง่าย ดุจในประโยคเป็นต้นว่า **“ตัว แห่งลูก หิน”** ดังนี้ ฯ นัยแม้ในฐานที่เหลือ ก็พึงทราบอย่างนี้ ฯ ฐานแห่งวิญญาณ ๕ มีทสสนะ เป็นต้น **ชื่อว่า ปัญจวิญญาณฐาน** ฯ สงเคราะห์ฐานทั้งหลาย มีสัมปฏิจฉันนฐานเป็นต้น ไว้ด้วยอาทิศัพท์ ฯ

*โยชนภาค ๒ หน้า ๑๒๓ กล่าวว่า ฐาน คือ ปฏิสนธิ ชื่อว่า ปฏิสนธิฐาน แต่เพื่อกำหนดโดยง่าย จึงกล่าวว่า ฐานแห่งปฏิสนธิ ชื่อ ปฏิสนธิฐาน เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า ตัว(หิน) แห่งลูกหิน ดังนี้ ก็เป็นอันเดียวกันนั่นเอง ฯ

ฐาน ๑๐ โดยพิสดารเป็น ๒๕ ฐาน

บรรดาฐาน ๑๐ เหล่านี้ **ปฏิสนธิมี ๑ ฐาน** คือ ระหว่างจติกับภวังค์ **ชื่อว่า ปฏิสนธิฐาน** ฯ

ภวังค์มี ๖ ฐาน คือ ระหว่าง ปฏิสนธิ กับอวิชชณะ ๑ ระหว่าง

ชวณะ กับ อวิชชณะ ๑ ระหว่าง ตทาลัมพะณะ กับ อวิชชณะ ๑ ระหว่าง โภจฐัพพะณะ กับ อวิชชณะ ๑ บางครั้ง ชวณะ กับ จติ ๑ และบางครั้ง ตทาลัมพะณะ กับ จติ ๑ **ชื่อว่า ภวังค์ฐาน** ฯ

อวิชชณะมี ๒ ฐาน คือ ระหว่าง ภวังค์ กับ ปัญจวิญญาณ ๑ และระหว่าง ภวังค์ กับ ชวณะ ๑ **ชื่อว่า อวิชชณฐาน** ฯ

ปัญจวิญญาณมี ๑ ฐาน คือ ระหว่าง ปัญจทวารวิชชณะ กับ สัมปกิจฉันณะ **ชื่อว่า ปัญจวิญญาณฐาน** ฯ

สัมปกิจฉันณะมี ๑ ฐาน คือ ระหว่าง ปัญจวิญญาณ กับสันตීรณะ **ชื่อว่า สัมปกิจฉันฐาน** ฯ

สันตīรณะมี ๑ ฐาน คือ ระหว่าง สัมปกิจฉันณะ กับ โภจฐัพพะณะ **ชื่อว่า สันตīรณฐาน** ฯ

โภจฐัพพะณะมี ๒ ฐาน คือ ระหว่าง สันตīรณะ กับ ชวณะ ๑ และระหว่าง สันตīรณฐาน กับ ภวังค์ ๑ **ชื่อว่า โภจฐัพพะณฐาน** ฯ

ชวณะมี ๖ ฐาน คือระหว่างโภจฐัพพะณะ กับ ตทาลัมพะณะ ๑ ระหว่าง โภจฐัพพะณะ กับ ภวังค์ ๑ ระหว่าง โภจฐัพพะณะ กับ จติ ๑ ระหว่าง มโนทวารวิชชณะ กับ ตทาลัมพะณะ ๑ ระหว่างมโนทวารวิชชณะ กับ ภวังค์ ๑ และระหว่าง มโนทวารวิชชณะ กับ จติ ๑ **ชื่อว่า ชวณฐาน** ฯ

ตทาลัมพะณะมี ๒ ฐาน คือ ระหว่าง ชวณะ กับภวังค์ ๑ และระหว่าง ชวณะ กับ จติ ๑ **ชื่อว่า ตทาลัมพะณฐาน** ฯ

จติมี ๓ ฐาน คือ ระหว่าง ชวณะ กับ ปฏิสนธิ ๑ ระหว่างตทาลัมพะณะ กับ ปฏิสนธิ ๑ และระหว่าง ภวังค์ กับ ปฏิสนธิ ๑ **ชื่อว่า จติฐาน** ฯ

เหตุที่สันติรวจิต ๒ ทำปฏิสนธิ

อธิบายว่า “สันติรวจิต ๒ ที่สหคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวงมีชื่อว่า ปฏิสนธิภวังค์และจุติกิจ เพราะสุขสันติรวจิตไม่มีสภาวะ คือ ความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ” ดังนี้ โดยหมายถึงคำถามที่ว่า “สันติรวจิตมี ๓ มิใช่หรือ เพราะเหตุไร ท่านจึงถือเอาสันติรวจิตที่สหคตด้วยอุเบกขา ๒ อย่าง” ดังนี้. เมื่อจะยังความไม่มีแห่งสุขสันติรวจิต โดยสภาวะ คือ ความเป็นไปด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิให้สำเร็จ

ในบาลี จึงกล่าวได้ว่า ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ในคัมภีร์ปฏิฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงยกปฏิสนธิไว้ในวิภังค์แห่งบท ที่สหคตด้วยอุเบกขา ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า “ธรรมที่สหคตด้วยอุเบกขา อาศัยธรรมที่สหคตด้วยอุเบกขา เกิดขึ้น มิใช่เพราะเหตุเป็นปัจจัย” ดังนี้ ด้วยอำนาจแห่งปวัตติกาล และปฏิสนธิกาล อย่างนี้ว่า “ขั้น ๓ อาศัยขั้น ๑ ที่สหคตด้วยอุเบกขาอันเป็น อเหตุกะ เกิดขึ้น ขั้น ๑ อาศัยขั้น ๓ เกิดขึ้น ขั้น ๒ อาศัยขั้น ๒ เกิดขึ้น ขั้น ๓ อาศัยขั้น ๑ ที่สหคตด้วยอุเบกขา ในขณะที่แห่งอเหตุกะปฏิสนธิ ฯลฯ ขั้น ๒ “ ดังนี้.

แต่ในวิภังค์แห่งบทที่สหคตด้วยปีติและสหคตด้วยสุขพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกปฏิสนธิด้วยอำนาจแห่งปวัตติกาลเท่านั้นว่า “ขั้น ๓ อาศัยขั้น ๑ ที่สหคตด้วยปีติเป็นอเหตุกะ ฯลฯ ขั้น ๒ ขั้น ๓ อาศัยขั้น ๑ ที่สหคตด้วยสุข เป็นอเหตุกะ” ดังนี้. แต่ไม่ทรงยกปฏิสนธิขึ้น ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล โดยนัยว่า “ในขณะที่แห่งปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะ” เป็นต้น. เพราะฉะนั้น แม้การที่ไม่ตรัสธรรมที่ไม่ได้ไว้ในยถาธรรมศาสน์*

(พระอภิธรรมปิฎก) ก็แสดงถึงความไม่มีแห่งธรรมนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น **ความเป็นไปแห่งสันติรวจิตที่สหคตด้วยสุขนั้น จึงไม่มีด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ.** ก็การไม่ตรัสธรรมอะไร ๆ แม้ที่ได้อยู่ในที่ใด เหตุในที่นั้นจักมีแจ้งข้างหน้า ฯ

มโนทวาราวชชนจิต แม้เป็นไปอยู่ ๒-๓ วาระ ในปริตตารมณก็ชื่อว่า ไม่มีชวนกิจ เพราะไม่มีการเสวยรสแห่งอารมณ์นั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “เวทนาวัชชนจิต ๒ “ ดังนี้. ก็เพราะอธิบายอย่างนี้

ในอรรถกถา ท่านจึงกล่าวว่า “มโนทวาราวชชนจิตตั้งอยู่ในฐานแห่งชวนะเป็นไป” ดังนี้. เมื่อจะถือเอาความกล่าวคือความเป็นชวนะ
นอกจากนี้ มโนทวาราวชชนะก็ควรที่จะกล่าวว่า เป็น ชวนะ ดังนี้แล ฯ

*ศาสน์ (คำสอน) มี ๓ พระวินัยปิฎก เรียกว่า ยถาปราชศาสนะ, พระสุตตันตปิฎก เรียกว่า ยถานุโลมศาสนะ, พระอภิธรรมปิฎก เรียกว่า ยถารัมมศาสนะ ฯ

อธิบาย จิตที่ทำชวบกิจ ๕๕ ดวง

คำว่า “กุศลจิต อกุศลจิต ผลจิต กิริยาจิต” ได้แก่ จิตที่เป็นโลกียกุศลและโลกุตตรกุศล ๒๑ ดวง เป็นอกุศล ๑๒ ดวง โลกุตตรผลจิต ๔ ดวง และกิริยาจิต ที่เป็นไปในภูมิสาม ๑๘ ดวง ฯ จริงอยู่ จิตมีโลกุตตรมคคจิตเป็นต้น แม้มีขณะจิตเดียว ก็ชื่อว่า ชวบกิจ เพราะมีการเสวยรสแห่งอารมณ์นั้นเป็นสภาพเหมือนพระสัพพัญญุตญาณ แม้มีอารมณ์อย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ก็ไม่ละนามนั้นในกาลไหน ๆ เพราะประกอบด้วยความสามารถในกาลรู้ซึ่งอารมณ์ทั้งสิ้น ฉะนั้นและ ฯ

ท่านอาจารย์ ประสงค์จะแสดงรวมจิตที่กล่าวไว้แล้วโดยความต่างแห่งกิจอย่างนี้นั้นแหละด้วยสามารถแห่งการนับกิจ ที่ได้อยู่ตามสมควรแก่ตน ฯ จึงกล่าวคำว่า “กัณฺโถจิตเหล่านั้น” เป็นต้น ฯ มีอธิบายว่า “จิตตูปบาททั้งหลาย มีปฏิสนธิเป็นต้น บัณฑิตประกาศไว้โดยความต่างกันแห่งชื่อและกิจ คือ โดยความต่างแห่งชื่อและกิจมีปฏิสนธิเป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง จิตตูปบาททั้งหลายชื่อว่า มีปฏิสนธิเป็นต้น คือ ที่มีชื่อว่า มีปฏิสนธิเป็นต้นนั้นบัณฑิตประกาศไว้ ๑๔ อย่าง โดยความต่างแห่งกิจมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น และมี ๑๐ อย่าง โดยความต่างแห่งฐาน คือ โดยความต่างแห่งฐานมีปฏิสนธิเป็นต้นนั้นแหละ” ดังนี้ ฯ สัมพันธ์ความว่า “บัณฑิต พึงแสดงจิตเป็นต้นนั้นแหละ ดังนี้ ฯ สัมพันธ์ความว่า “บัณฑิต พึงแสดงจิตมีกิจ ๑ และฐาน ๑ มีกิจ ๒ และฐาน ๒ มีกิจ ๓ และฐาน ๓ มีกิจ ๔ และฐาน ๔ มีกิจ ๕ และฐาน ๕ โดยลำดับ คือ จิต ๖๘, ๒, ๙, ๘, และ ๒”

พรรณนา ทวารสังคหะ

สังคหะ (การรวบรวม) ทวารทั้งหลาย และจิตที่เป็นไปในทวารด้วยอำนาจแห่งการกำหนด **ชื่อว่า ทวารสังคหะ** ฯ

ชื่อว่า ทวาร เพราะอรรถว่า เป็นจุดประตู เพราะเป็นทาง (मुख) แห่งความเป็นไปของอรูปธรรมทั้งหลายมีอวิชชาจิตเป็นต้น ฯ คำว่า “จักขุนัน्हเลส” ได้แก่ จักขุปสาทนั้นแล ฯ อีกอย่างหนึ่ง ใจนั่นเองเป็นทวารแห่งพวกমনะ (ใจ) มีอวิชชาเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึง **ชื่อว่า มโนทวาร** ฯ คำว่า “ภวังคะ” ได้แก่ ภวังค์ ในลำดับแห่งอวิชชา ฯ เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า :- **“ส่วนภวังค์ ที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งอวิชชา บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่า มโนทวาร”** ดังนี้ ฯ

คำว่า “บรรดาทวาร ๖ นั้น” เชื่อมความว่า “ในทวารมีจักขุเป็นต้นเหล่านั้น จิต ๔๖ ย่อมเกิด ในจักขุทวาร ตามสมควร” ฯ จิต ๔๖ คือ ปัญจทวาราวชชาจิต ๑, จักขุวิญญาณ ๗ เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งวิปากทั้งสอง, โภกฐัพพะ ๑, กามาวจรชณะ ๒๙, ด้วยอำนาจแห่งกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตที่เว้นจากอวิชชาและเฉพาตทาลัมพะ ๘ โดยการถือเอาตทาลัมพะที่ยังมิได้ถือเอา (อคหิตคคฺคณ) ฯ คำว่า “ตามสมควร” ได้แก่ ด้วยอำนาจอันสมควรแก่ภูมิและบุคคลทั้งหลาย ที่มีอารมณ์มีปฏิหารมณีนีโยนิโสมนสิการ อโยนิโสมนสิการ และสันดานที่ปราศจากอนุสัยเป็นต้น ฯ

กามาวจรจิตมี ๕๔ ดวง

บทว่า “สพฺพตฺถาปี” ประกอบความว่า เป็นกามาวจรจิตทั้งนั้นโดยประการแม้ทั้งปวงซึ่งมีอวิชชาจิตเป็นต้น มีตทาลัมพะจิตเป็นที่สุด ฯ อีกอย่างหนึ่ง สัมพันธ์ความว่า “จิต ๕๔ ดวง แม้โดยประการทั้งปวง” ดังนี้. อธิบายว่า “กามาวจรจิต ๕๔ ดวงแม้โดยประการทั้งปวง ที่ตั้งอยู่แล้วด้วยอำนาจแห่งทวารนั้น ๆ โดยเพิ่มจิต ๔ คู่ มีโสตวิญาณเป็นต้น เข้าในจิต ๔๖ ที่เป็นไปในจักขุทวาร โดยการถือเอาจิตที่ยังมิได้ถือเอา” ดังนี้ ฯ

ทวารวินิมุตตจิตมี ๑๙ ดวง

จิต ๑๙ ดวง ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิเป็นต้น **ชื่อว่าทวารวินิมุตตจิต** (คือ จิต ที่พ้นจาก ทวาร) เพราะไม่เป็นไปในจักขุทวารเป็นต้น และเพราะไม่เป็นไป ด้วยอำนาจแห่งการรับอารมณ์อื่นจาก ภาวังก์ กล่าวคือมโนทวาร ฯ

เอกทวาริกจิตมี ๓๖ ดวง

จิต ๓๖ ดวง คือ ทวิปัญญาวิญญูญาณ ๑๐ เพราะเกิดในทวารของตน ๆ และชวณะแห่งมหัคคตจิต ๑๘ โลกุตตรจิต ๘ (เป็น) ๒๖ **ชื่อว่า เอกทวาริกจิต** (คือ จิตเกิดได้ทวารเดียว) เพราะเกิดในมโนทวาร เท่านั้น ตามควร คือ ตามสมควรแก่ทวารของตน ๆ ฯ

ฉทวาริกจิต มี ๑๐ ดวง

จิต ๑๐ (อุเบกขาสันตীরณะ ๒ มหาวิบาก ๘) ดวง **ชื่อว่า ฉทวาริกจิต** เพราะเป็นไปในปัญญา ทวาร ด้วยอำนาจแห่งสันตীরณกิจและตพาลัมพณกิจ และเป็นไปในมโนทวารด้วยอำนาจแห่งตพาลัมพณกิจ และ **ชื่อว่า ทวารวินิมุตตจิต** (คือจิตพ้นจากทวาร) เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งกิจมีปฏิสนธิเป็นต้น ฯ

จิตที่เกิดในทวารทั้ง ๕ (มโนธาตุ ๓) และจิตที่เกิดในทวารทั้ง ๖ (สุขสันตীরณจิต ๑ ไวญฐัพพนจิต ๑ กามาวจรชวณจิต ๒๙) เพราะเหตุนี้ จึง **ชื่อว่า ปัญจฉทวาริกะ** (แปลว่าจิตเกิดในปัญญาทวารและใน ทวาร ๖) ฯ จิตที่เป็นไปในทวาร ๖ เหล่านี้ และบางครั้งก็พ้นจากทวาร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ฉทวาริกวิ นิมุตตจิต** (แปลว่า จิตเกิดในทวาร ๖ บางทีก็พ้นจากทวาร) อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงเห็นการย่อศัพท์ส่วน หนึ่งเหลือไว้ศัพท์หนึ่งว่า “จิตที่เป็นไปในทวาร ๖ และ จิตที่พ้นจากทวาร ๖ ชื่อว่า ฉทวาริกวิมุตตจิต (แปลว่า จิตเกิดในทวารทั้ง ๖ และจิตพ้นจากทวารทั้ง ๖”นี้) ฯ

พรรณนา อาลัมพนสังคหะ

สังคหะ (การรวบรวม) อาลัมพนะ* (อารมณ) ทั้งหลายโดยสรูปะ โดยวิภาคะ และโดยจิตที่มี อารมณนั้น ๆ **ชื่อว่าอาลัมพนสังคหะ** ฯ

*ศัพท์ว่า โคจร, อาลัมพะ, วิสยะ, อารัมมณะ โอลัมพนะเป็นเวจนะ ของอาลัมพนะ ฯ และคำว่า โดยสรูปะ คือ โดยอารมณ ๖, โดยวิภาคะ คือ การจำแนกอารมณ ๖

ธรรมชาติใด เมื่อถึงวิการแห่งสี ย่อมบอก คือ ย่อมประกาศความเป็นไป ในหทัย เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น **ชื่อว่า รูป** ฯ รูปนั้นนั่นแหละ อันจิตและเจตสิก ย่อมยึดไว้ ดุจไม้เท้า เป็นต้น อันบุรุษทุพล ยึดอยู่ หรือว่า จิตและเจตสิกเหล่านั้น มายินดีในรูปนี้เพราะเหตุนี้ รูปนั้น **จึงชื่อว่า อาลัมพนะ** ฯ อารมณ คือ รูปนั่นเอง **ชื่อว่า รูปารมณ** ฯ

ที่ชื่อว่า สัททะ (เสียง) เพราะอรรถว่า อันบุคคล เปล่ง คือ กล่าว ฯ อารมณ คือ เสียงนั้นแหละ **ชื่อว่า สัททารมณ** ฯ ที่ชื่อว่า คันธะ เพราะอรรถว่า ประกาศ คือ แสดงที่อยู่ของตนดุจกระทำการ ส่อเสียดว่า “มีของสิ่งนี้อยู่ในที่นี้” ดังนี้ ฯ อารมณ คือ คันธะนั้น นั่นแหละ **ชื่อว่า คันธารมณ** ฯ ที่ชื่อว่า รส เพราะอรรถว่า ยินดี คือ ชอบใจ ของสัตว์ทั้งหลาย ฯ อารมณ คือ รสนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ **จึงชื่อว่า รสอารมณ** ฯ ที่ชื่อว่า โสภณัพพะ เพราะอรรถว่า อันสัตว์ถูกต้อง ฯ อารมณ คือ โสภณัพพะนั้นแหละ **ชื่อว่า โสภณัพพารมณ** อารมณ คือ ธรรม **ชื่อว่า ธรรมารมณ** ฯ

บทว่า “ตตถ” ได้แก่ ในอารมณมีรูปเป็นต้นเหล่านั้น ฯ

บทว่า “รูปเมว” ได้แก่ รูป กล่าวคือ วัตถุนายตนะนั่นเอง ฯ

บทว่า “สทุทาทโย” ได้แก่ เสียงเป็นต้น กล่าวคือ สัททายตนะ เป็นต้น ฯ และ โสภณัพพายณะ คือ ภูตรูป ๓ เว้นอาโปธาตุ ฯ รูป ๑๖ อย่างที่เหลือ เว้นบัญญัติอารมณ ๗ และ ปสาทรูป ๕ **ชื่อว่า สุขุมรูป** ฯ คำว่า “อารมณปัจจุบัน” ได้แก่ อารมณที่กำลังเป็นไป ฯ คำว่า “อารมณแม ๖ อย่าง” ได้แก่ แมมี ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอารมณมีรูปเป็นต้น ฯ พระนิพพาน และบัญญัติ ชื่อว่า กาลวินิมุต อารมณ (อารมณที่พ้นจากกาล ๓) เพราะอันใคร ๆ ไม่พึงกล่าวด้วยอำนาจแห่งกาลมีอดีตเป็นต้น เพราะไม่มีความพินาศ ฯ

บทว่า “ยถารห” ได้แก่ โดยสมควรแก่กามาวจรชวณะ อภิญญาชวณะ และมหัคคตชวณะเป็นต้น ที่เหลือ ฯ จริงอยู่กามาวจรชวณะ เว้นหสิตุปปาทจิต ย่อมมีอารมณ ๖ อย่าง เป็นไปในกาล ๓ และ เป็น อารมณพ้นจากกาล ฯ หสิตุปปาทจิต มีอารมณเป็นไปในกาลทั้ง ๓ เท่านั้น ฯ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์

จักกล่าว (ข้างหน้า) ซึ่งความที่หสิตุปบาทจิตนั้น มีอารมณ์เป็นกามาวจรโดยส่วนเดียว ๙ แต่อภิญาชวณจิต ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งทิพจักขุเป็นต้น มีอารมณ์ ๖ อย่าง เป็นไปใน ๓ กาล และเป็นอารมณ์พ้นจากกาล ตามสมควร ๙ ส่วนการจำแนกในอภิญาชวณจิตนี้ จักมีแจ้ง ในปริจเฉทที่ ๙ แล ๙ ก็ชวณะที่เหลือ มีมหัคคตชวณจิตเป็นต้น มีอารมณ์พ้นจากกาลและเป็นอดีตอารมณ์ตามสมควร ๙

อธิบายอารมณ์ของจิตพ้นจากทวาร

สัมพันธ์ความว่า “อารมณ์ของจิตที่พ้นจากทวาร กล่าวคือ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และ จุตติจิต ย่อมมี ๖ อย่าง” ดังนี้ ๙

อธิบายความว่า ท่านอาจารย์ มนสิการว่า “ก็อารมณ์นั้นของจิตที่พ้นจากทวารเหล่านั้น อันจิตอะไรๆ ยังมิได้รับเอาเลย ย่อมถึงความเป็นอารมณ์ ๖ อารมณ์ของอารยชนจิต หามิได้และเป็นอารมณ์ปัจจุบันอย่างเดียวอารมณ์ของชวณจิต อันเป็นไปในบัญญัติทวาร ก็หามิได้ ทั้งจะเป็นอารมณ์เป็นไปในกาลทั้ง ๓ เท่านั้นหรือเป็นอารมณ์พ้นจากกาลโดยส่วนที่เหลือลง อารมณ์ของชวณจิตอันเป็นไปในมโนทวาร ก็หาไม่ ทั้งจะเป็นอารมณ์พ้นไปจากบัญญัติ อันเป็นเหตุมาแห่งผลมีปฏิสนธิเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มี กรรมและกรรมนิमितเป็นต้น อารมณ์ของชวณจิตอันเป็นส่วนเบื้องต้นแต่กาลใกล้ตาย ก็หาไม่ได้” ดังนี้ จึงกล่าวว่า “ยถาสมภูว ๙ เปฯ สมุมต” ดังนี้ (แปลว่า อารมณ์ที่สมมติว่า กรรม กรรมนิमित คตินิมิต เป็นอารมณ์ปัจจุบัน และอดีต หรือเป็นอารมณ์ บัญญัติ อันทวาร ๖ ถือเอาแล้ว ในภพอื่นโดยมากตามควรแก่การเกิด ดังนี้) ๙

ในบทเหล่านั้น บทว่า “ยถาสมภูว” ซึ่งแปลว่า ตามควรแก่การเกิด อธิบายว่า โดยสมควรแก่การเกิดแห่งปฏิสนธิ ภวังคและจติ ที่เป็นไปในภูมินั้น ๙ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ อันทวารนั้น ๙ ยึดถือเอาแล้วเป็นต้น ๙

จริงอยู่ อารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น อันทวาร ๖ ยึดถือเอาแล้วเป็นอารมณ์ปัจจุบัน และอดีตตามสมควรแก่การเกิด ซึ่งเรียกว่า กรรมนิमित เป็นอารมณ์ แก่ปฏิสนธิจิต และภวังคจิต ที่เป็นกามาวจรก่อนอารมณ์ที่เป็นอดีตเท่านั้น เป็นอารมณ์แก่จติจิตที่เป็นกามาวจรเหมือนกัน แต่ธัมมารมณ์ ที่มโนทวารยึดถือเอาแล้วนั้นแหละ เป็นอดีตอารมณ์ที่เรียกว่า กรรมและกรรมนิमितเป็นอารมณ์แก่จิตทั้ง ๓ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้นเหล่านั้น รูปอารมณ์อย่างเดียวกันเท่านั้น อันมโนทวารยึดถือเอาแล้ว เป็นอารมณ์ปัจจุบันโดย ส่วนเดียวที่เรียกว่า คตินิมิต เป็นอารมณ์แก่จิตทั้ง ๓ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้นนั้นเหมือนกัน อารมณ์แห่งกามาวจรปฏิสนธิเป็นต้น อันทวาร ๖ ยึดถือเอาแล้ว เป็นปัจจุบันอารมณ์ และอดีตอารมณ์ ที่เรียกว่า กรรม กรรมนิमित และคตินิมิต โดยสมควรแก่การเกิดอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ๙ แต่ใหม่หคคตปฏิสนธิจิตเป็นต้นธัม

มารมณ้อย่างเดียว อันมโนทวารยึดถือเอาแล้ว ซึ่งเป็นบัญญัติที่เรียกว่า กรรมนิमित เป็นอารมณ์แก่รูปาวจรจิตทั้งหลาย และแก่รูปฌานจิต ที่ ๑ และ ที่ ๓ ๕

อนึ่ง อารมณ์ของรูปฌานที่ ๒ และที่ ๔ (เป็นมหัคคตอารมณ์) เป็นอดีตอารมณ์อย่างเดียวยุติสำหรับปฏิสนธิ ภวังค์ จุติจิต ที่เป็นมหัคคตจิต มีอารมณ์ที่เรียกว่า กรรมนิमितอย่างเดียวยุติ เป็นอารมณ์บัญญัติบ้าง เป็นอารมณ์ปรมาตมที่บัญญัติบ้าง อันมโนทวารยึดถือเอาแล้ว ดังพรรณนามา ฉะนี้ ๕

อธิบาย อันทวาร ๖ ถือเอาในภพอื่นโดยมาก

คำว่า “**เยภุชเยน ภวนตเร จทวารคหิตัม**” (แปลว่า อันทวาร ๖ ถือเอาในภพอื่น โดยมาก) ความว่า อันชวณจิตอันเป็นไปในทวาร ๖ ซึ่งเป็นไปในเวลาใกล้ตายยึดถือเอาโดยมาก ในภพ (อนันตรภพ) อันเป็นลำดับที่ล่วงแล้ว ก็เพราะ ทวารอะไร ๆ จะถือเอาอารมณ์ปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย ผู้จุติจากอสังขญีภพ ในอดีตอันเป็นอนันตรระ ย่อมไม่มี เพราะเหตุฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวให้เป็นอย่างต่าง ๆ โดยศัพท์ว่า **โดยมาก** ในที่นี้ ๕ จริงอยู่ อารมณ์มีกรรมนิमितเป็นต้น ย่อมปรากฏแก่ปฏิสนธิของเหล่าอสังขญีสัตว์นั้น ด้วยกำลังแห่งกรรมอย่างเดียวยุติเท่านั้น ๕ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ธรรมปาละ ถ้ามถึงนิमितแห่งปฏิสนธิของสัตว์ผู้เคลื่อนจากอสังขญีภพ แล้วกล่าวความปรากฏของอารมณ์ปฏิสนธิ ด้วยกำลังแห่งกรรมอย่างเดียวยุติเท่านั้นไว้ ในสังขสังเขป ว่า :-

**“กรรมอันใด อันสัตว์กระทำแล้ว ในภพอื่น
ได้โอกาส ปฏิสนธินั้น ย่อมมีเพราะกรรมนั้น ใน
อารมณ์อันกรรมนั้นนั้นแหละให้ปรากฏแล้ว”** ดังนี้

ก็เมื่อจะถือเอาคำอธิบายอย่างอื่น คำที่มีอรรถาธิบายว่า “เตเนว” (คืออันกรรมนั้นนั้นแหละ) ก็ต้องสูญไปโดยอธิบาย เพราะความที่อารมณ์อันชวณจิตยึดไว้แล้ว อันกำลังแห่งกรรมเท่านั้น ให้ปรากฏอยู่ ฉะนี้แล ๕

ถามว่า ก็อารมณ์ปฏิสนธิแม้พวกอสังขวิญญาณนั้น อันทวารบางอย่างยึดถือไว้ ในกรรมภพย่อมเกิดได้ มีใช่หรือ ?

ตอบว่า อารมณ์แห่งปฏิสนธิที่เรียกว่า กรรมและกรรมนิมิตให้เกิดขึ้นจริง แต่ที่เรียกว่า คตินิมิต ย่อมปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวกในเวลาใกล้ตายเท่านั้น เพราะเหตุนี้ จะถือว่าคตินิมิตนั้นเกิดในที่เกิดแห่งกรรม ได้แก่ที่ไหน ๆ อีกอย่างหนึ่ง ในอภิกขัมว่าด้วยอารมณ์แห่งจิตที่พ้นจากทวารนี้ ท่านอาจารย์กล่าว ว่า “อันทวาร ๖ ถือเอา” ดังนี้ หมายเอาเฉพาะอารมณ์อันชวนจิต ที่เป็นไปในเวลาใกล้ตายยึดถือไว้ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ในอภิกขัมนี้แหละ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถวิวิจจัย ว่า :-

**“ปฏิสนธิ ปรารถนามารมณ์ ตามที่ปรากฏ ในทวารทั้ง ๖
นั้น แก่สัตว์ผู้ใกล้จะตาย ย่อมมีในภพอื่น “ ดังนี้.**

ด้วยคำว่า “เป็นอารมณ์ปัจจุบัน” ดังนี้ เป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมห้ามอนาคตอารมณ์เป็น อารมณ์ของปฏิสนธิ ๆ แท้จริง อารมณ์ที่เป็นอนาคตนั้น เป็นอารมณ์อันสัตว์ยังมีได้เสวยเหมือนกรรมกรรม นิमितที่เป็นอดีตอารมณ์ และที่เป็นอารมณ์มาสู่ครองเหมือนกรรมนิमित และคตินิมิตที่เป็นปัจจุบันอารมณ์ ก็ หามิได้ ฉะนั้นแล ๆ ก็ท่านอาจารย์จักกล่าวสรุปกรรม และกรรมนิमितเป็นต้นข้างหน้าที่เดียว ๆ

บทว่า “เตสุ” (ในจิตเหล่านั้น) คือ ในวิญญาณที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นต้น ที่เป็นอารมณ์มี ปัจจุบันเป็นต้น และอารมณ์มีกรรมเป็นต้น ๆ มีวจนัตถะว่า อารมณ์แต่ละอย่างในอารมณ์ทั้งหลายมีรูป เป็นต้น มีอยู่แก่จิตเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ จิตเหล่านี้ จึงชื่อว่า มีอารมณ์แต่ละอย่าง มีรูปเป็นต้น ๆ อารมณ์แม้ ๕ อย่าง มีรูป เป็นต้น มีอยู่แก่มนธาคูนี้ เพราะเหตุนี้ มนธาคูนี้ จึงชื่อว่า มีอารมณ์ ๕ มี รูปเป็นต้น ๆ คำว่า “กามาวจรวิบากที่เหลือ” ได้แก่ กามาวจรวิบาก ๑๑ ดวง ที่เหลือจากทวิปัญญา วิญญาณ และสัมปฏิจฉันทจิต ฯ

คำว่า “สพฺพธาปิ กามาวจรามุพฺพานิ” (กามาวจรอารมณ์แม้โดยประการทั้งปวง) ความว่า จิตทั้งหลายแม้เกิดขึ้น โดยอาการที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งจิตที่เป็นไป ในทวาร ๖ จิตที่พ้นจากทวาร ๖ และจิตที่มีอารมณ์ ๖ แม้ทั้งปวง ซึ่งมีสภาพเป็นกามาวจรส่วนเดียวเป็นโคจร ฯ

อารมณฺ์ของ กามาวจรวิปาก และหสิตุปปาทจิต

ก็ในกามาวจรวิปาก ๑๑ และหสิตุปปาทจิตเหล่านี้ วิปากจิตทั้งหลายก่อน ย่อมเป็นไปในอารมณฺ์ ๕ มีรูปเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งกิมมีสันตிரณฺ์กิมเป็นต้น เป็นไปในอารมณฺ์ที่เป็นกามาวจรอย่างเดียวกกล่าวคืออารมณฺ์ ๖ ที่นับเนื่องในปริตตรธรรมอย่างนี้คือ เป็นไปในรูปารมณฺ์แก่พระชฌนาสพ ผู้พบสถานที่สมควรแก่การบำเพ็ญเพียรแล้วยินดี ในสัททวารมณฺ์แก่พระชฌนาสพ ผู้ได้ยินเสียงดังในสถานที่แจกัณฑะแล้วยินดีว่า “เราละตัณหาคือความโลภจัดเห็นปานนี้ได้แล้ว” ดังนี้ ในคันธารมณฺ์แก่พระชฌนาสพผู้ยินดี ในเวลาบูชาพระเจดีย์ด้วยของหอมเป็นต้น ในรสารมณฺ์แก่พระชฌนาสพผู้ยินดี ในเวลาแจกบัณฑาทบาที่ถึงพร้อมด้วยรส แล้วฉันพร้อมกัับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ในโณฏฐัพวารมณฺ์แก่พระชฌนาสพผู้ยินดีในเวลาบำเพ็ญอภิสมจาริกวัตร ในธัมมารมณฺ์แก่พระชฌนาสพผู้ปรารภกามาวจรธรรม ที่ถือเอาด้วยบุพเพนิวาสญาณเป็นต้นแล้วยินดีอยู่ ฯ

* เว้นสุขสันตிரณฺ์จิต ไม่ทำปฏิสนธิกิจ ท่านกล่าวไว้แล้ว ฯ

จิต ๒๐ ดวงมีอารมณฺ์ได้ทั้งหมดเว้นโลกุตตระ

ท่านอาจารย์มนสิการ ว่า “จิต ๒๐ ดวง คือ ด้วยอำนาจอกุศลจิต ๑๒ และชวณจิตที่เป็นญาณวิปยุต ๘ ไม่สามารถปรารภ โลกุตตรธรรมเป็นไป เพราะตนเป็นชวณจิตโง่เขลา เพราะเหตุนี้จึงเว้นโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง ปรารภอารมณฺ์เป็นไปในภุมิ ๓ และ บัญญัติ เป็นไป” ดังนี้ จึงกล่าวว่ “จิต ๒๐ ดวง มีอกุศลจิต ๑๒“ เป็นต้น ฯ

บัณฑิตพึงทราบสันนิษฐานว่ “ก็ในจิต ๒๐ เหล่านี้ **จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิวฐิ** ๔ แต่อกุศลจิต มีกามาวจรเป็นอารมณฺ์ ในเวลาปรารภปริตตรธรรมยี่ดมั่น ยินดีและเพลิดเพลิน, มีมหัคคตะเป็นอารมณฺ์ ในเวลาปรารภมหัคคตธรรม ๒๗ โดยอาการนั้นนั่นแหละเป็นไป, มีบัญญัติเป็นอารมณฺ์ในเวลาปรารภสมมติธรรมเป็นไป ฯ **แม้จิตตูปบาทที่ไม่ประกอบด้วยทิวฐิ** ก็มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรมและบัญญัติธรรมเป็นอารมณฺ์ ในเวลาที่ปรารภธรรมเหล่านั้น นั่นแหละเป็นไป ด้วยอำนาจความยินดีเพลิดเพลินอย่างเดียวก แต่**จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะ** ๒ มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรมและบัญญัติธรรมเป็นอารมณฺ์ ในเวลาที่เป็นไป ด้วยอำนาจแห่งความประทุษร้าย และความเดือดร้อนใจ **จิตตูปบาทที่เกิดร่ววกับวิจิกิจจา** มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติธรรมเป็นอารมณฺ์ ในเวลาเป็นไป ด้วยอำนาจความไม่ตกลงใจ **จิตตูปบาทที่เกิดร่ววกับอุทธัจจะ** มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติ

ธรรมเป็นอารมณ์ ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจความฟุ้งซ่าน และอำนาจความไม่สงบ ๕ **จิตตูปบาทที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ๘ คือ** จากกุศลจิต ๔ จากกิริยาจิต ๔ มีกามาวจรเป็นอารมณ์ ในเวลาที่ปรารถน ปริตตธรรมเป็นไปในกิจมีการให้ (ทาน) การพิจารณา และการฟังธรรมโดยไม่เคารพเป็นต้น ของพระเสขะ ปุณฺณ และพระชีณาสพทั้งหลายมีมหัทคตตะเป็นอารมณ์ในเวลาพิจารณาเวลาที่ชำนาญยิ่ง มีบัญญัติเป็นอารมณ์ในเวลาบริกรรมเป็นต้น ในกสิณนิมิตเป็นต้น” ดังนี้ ๕

จิต ๕ ดวงมีอารมณ์ได้ทั้งหมดเว้นอรหัตตมรรค-ผล

จิต ๕ ดวง (มหากุศลญาณสัมปยุต ๔ อภิญญากุศล ๑) เหล่านี้ชื่อว่า มีอารมณ์ เว้นจากอรหัตตมรรค และอรหัตตผล เพราะเป็นไปในสันดานแห่งพระเสขะและปุณฺณเท่านั้น ๕ จริงอยู่ แม้พวกพระเสขะก็ไม่อาจเพ็ญจิตเฉพาะบุคคลกล่าวคืออรหัตตมรรคและอรหัตตผลได้ที่เวไนโลกียจิต เพราะเป็นจิตที่ยังมิได้บรรลู่ แม้ปุณฺณเป็นต้น ก็ไม่อาจรู้จิตของพระโสดาบันเป็นต้นได้เหมือนกัน ๕ ก็การที่ กุศลชวณะปรารถนธรรม คือ มรรคและผล ของตน ๗ และของพระเสขะผู้เสมอกับตน หรือต่ำกว่าตน เป็นไป ในขณะที่พิจารณามรรคผลของตนในเวลาบริกรรมแห่งอภิญญาอันมีมรรคผลที่เป็นไปในสันดาน ของบุคคลอื่นเป็นอารมณ์ และในเวลากำหนดมรรคผล ด้วยจิตที่สัมปยุตด้วยอภิญญานั้นแหละ ย่อม มีแก่พระเสขบุคคลทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ท่านอาจารย์ จึงคัดค้านเฉพาะอรหัตตมรรคและอรหัตตผล เท่านั้น ๕ แต่กามาวจรธรรม มหัทคตธรรม บัญญัติ และนิพพาน ย่อมถึงความเป็นอารมณ์ แก่กุศลชวณะ ทั้งหลายในการให้ (ทาน) การพิจารณา การฟังธรรม การพิจารณาสังขาร และการบริกรรมในกสิณเป็น ต้นโดยเคารพ ของพระเสขะ และปุณฺณทั้งหลาย ในเวลาบริกรรมแห่งอภิญญา ที่เป็นไปในอารมณ์นั้น ๆ ในกาลแห่งโคตรภูจิต และโวทานจิต^๑ และในการรู้แจ้งอารมณ์เป็นต้น ด้วยทิพยจักขุเป็นต้น ๕

^๑ ปุเรจาริกจิตแห่งปฐมมรรค ชื่อว่าโคตรภู, ปุเรจาริกจิตแห่งมรรค ๓ ชื่อว่า โวทาน และ

จิต ๖ ดวง มีอารมณ์ได้ทั้งหมด

คำว่า “**สพฺพตถาปี สพฺพาลมฺพนานิ**” (อารมณ์ทั้งปวงแม้โดยประการทั้งปวง) ความว่า **จิต ๖ ดวง** (มหาภิราชาญาณสัมปยุต ๔ อภิญญาภิราชา ๑ ฌานูปะสนะ^๒ ๑) มีอารมณ์ได้ทั้งหมด คือ ด้วยอำนาจแห่งกามาวจร มหัคคตะ โลกุตตระทั้งหมด และบัญญัติอารมณ์ ชื่อว่า แม้โดยประการทั้งปวง ๫ อธิบายว่า แต่ไม่มีอารมณ์เป็นส่วน ๆ ใดในอกุศลจิตเป็นต้น ๫ จริงอยู่ ในเวลาที่กิริยาชวณจิตเป็นไปในอำนาจแห่งญาณ มีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น และในเวลาทีโฏฐัพพะจิตเป็นไปด้วยอำนาจปุเรจาริกแห่งกิริยาชวณจิตนั้นอะไร ๆ ชื่อว่า ไม่เป็นอารมณ์ ย่อมไม่มี ๫

จิต ๖ ดวง มีมหัคคตะเป็นอารมณ์

ในอรุปาจรจิตทั้งหลาย อรุปาจรจิตที่ ๒ และที่ ๔ ชื่อว่ามีมหัคคตะเป็นอารมณ์ เพราะความที่จิตนั้น มีอรุปาจรจิตที่ ๑ และที่ ๓ เป็นอารมณ์ (คือ เป็นกุศล วิบาก กิริยา) ๫

^๒ คำว่า โฏฐัพพะ ในบาลี เป็น โฏฐวนะ (อรรถโยชนา ภาค ๒)

จิต ๒๑ ดวง มีบัญญัติเป็นอารมณ์

คำว่า “**เสสฺซานิ ๫เปฯ ลมฺพนานิ**” (ส่วนมหัคคตจิตที่เหลือแม้ทั้งหมดมีบัญญัติเป็นอารมณ์) ได้แก่ **มหัคคตจิต ๒๑** คือ รุปาจรจิต ๑๕ และ อรุปาจรจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๓ (เป็น ๒) ชื่อว่า มีบัญญัติเป็นอารมณ์ เพราะเป็นไปในบัญญัติมีกสิณเป็นต้น ๫

จิต ๒๕ ดวงมีอารมณ์ที่เป็นกามาวจร

จิต ๒๕ ดวง คือ ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรวิปากจิต ๒๓ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ หสนจิต ๑ ย่อมมีในอารมณ์เล็กน้อย (ปริตต) คือ ในอารมณ์เป็นกามาวจรอย่างเดียว ๫ จริงอยู่ กามาวจร **ชื่อว่า ปริตต** เพราะอรรถว่า เทียบกับมหัคคตะเป็นต้นแล้ว ก็เป็นเหมือนถูกตัด คือถูกบั่นทอนโดยรอบด้าน เพราะกามาวจรนั้นมีอำนาจน้อย ๫

ในบททั้งปวง มีบทว่า “**เอกวิสติ**” เป็นต้น พึงเห็นการประกอบความมี อวธรรณะ โดยนัยมีอาทิว่า “จิต ๖ ดวง ย่อมมีในอารมณ์เป็นมหัคคตะเท่านั้น” ดังนี้ ๫

พรรณนา วัตถุสังคหะ

สังคหะ (การรวบรวม) โดยการจำแนกวัตถุ และโดยกำหนดจิตซึ่งมีวัตถุ (มีจักขุวัตถุเป็นต้น) นั้น
ชื่อว่า วัตถุสังคหะ ฯ

กามโลกมีวัตถุ ๖

จิตและเจตสิก ย่อมอยู่ในจักขุเป็นต้นนี้ เพราะเป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิกนั้น เพราะเหตุนี้
จักขุเป็นต้นนี้ จึงชื่อว่า วัตถุ ๖ วัตถุเหล่านั้น แม้ทั้งปวง ย่อมได้ในกามโลก เพราะการเข้าไปได้แห่งสัตว์ผู้มี
มอิทธิยบริบูรณ์ ในกามโลกนั้นนั่นแล ฯ ก็ด้วยประโยชน์แห่งปีศาจ ในบทว่า “สพฺพตฺถาปี” นี้ ท่าน
อาจารย์ ย่อมแสดงซึ่งความไม่เกิดแห่งวัตถุแก่สัตว์บางพวกไว้ ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้บอดและหนวกเป็นต้น
ฯ

รูปโลก มีวัตถุ ๓

วัตถุ ๓ มีมานวัตถุเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมไม่มีแก่พวกรูปพรหมเพราะพวกรูปพรหม มีการสำรอก
ความกำหนัด แม้นในประสาท ที่มี กลิ่น รส และโณภูริฐัพพะนั้นเป็นอารมณ์ เพราะปราศจากความพอใจใน
กลิ่น รส และโณภูริฐัพพะได้ ด้วยอำนาจแห่งภavanaที่สำรอกกาม ฯ แต่ว่าวัตถุทั้ง ๒ มีจักขุวัตถุเป็นต้น มี
ประโยชน์ในกิจทั้งหลาย มีการเห็นพระพุทธรเจ้าและฟังพระธรรมเป็นต้น จึงชื่อว่า ย่อมได้ในรูปโลกนั้น
เพราะพวกพรหมยังไม่คลายจากความพอใจในจักขุ และโสต ฯ

อรูปโลก ไม่มีวัตถุ ๖

วัตถุ ๖ ทั้งหมด ย่อมไม่มี ในอรูปโลก เพราะความเป็นไปแห่งรูปไม่มี แก่พวกอรูปพรหมโดย
ประการทุกอย่าง ในอรูปโลกนั้นเพราะกำลังแห่งภavanaที่สำรอกความพอใจในรูป ฯ

วิเคราะห์ปัญญวิญญาณธาตุเป็นต้น

ปัญญวิญญาณนั้นแหละ ชื่อว่า ธาตุ โดยอรรถว่า ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ปัญญวิญญาณธาตุ** ฯ ธาตุ สักว่า ความคิด (มโน) ชื่อว่า **มโนธาตุ** ฯ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า วิญญาณเพราะประกอบด้วยกิจ คือการรู้ที่พิเศษ (กว่าสัญญา) และชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่าไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **มโนวิญญาณธาตุ** ฯ อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณธาตุ มีความสัมพันธ์แห่งมโน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **มโนวิญญาณธาตุ** ฯ จริงอยู่วิญญาณธาตุนั้นเกิดจากมโน (สัมปยุตตจิต) อันเป็นอนันตรปัจจัยนั้นแหละ แล้วเป็นปัจจัยแก่มโน (ปัญจทวารวิชชนะ) นั้นแหละเพราะเหตุนี้ วิญญาณธาตุนั้น จึงชื่อว่า **มีความสัมพันธ์แห่งมโน** ฯ

ธรรมาศัยททยวัตตุเกิดมี ๓๐ อย่าง

เชื่อมความว่า “ธรรมาศัยททยวัตตุเกิดมี ๓๐ อย่าง กล่าวคือมโนวิญญาณธาตุที่เป็นไป ด้วยสามารถแห่งสันตிரณะ ๓ มหาวิบาก ๘ ปฏิฆะ ๒ ปฐมมรรค ๑ หลีตูปบาท ๑ และรูปาวจรจิต ๑๕ ที่เหลือจากมโนธาตุ และวิญญาณธาตุ ตามที่กล่าวแล้ว ย่อมอาศัยททยวัตตุเป็นไปอย่างเดียว มิใช่แต่มีธาตุอย่างเดียวนั้นที่อาศัยททยวัตตุเป็นไป” ดังนี้ ฯ

จริงอยู่ **สันตிரณจิต** และ**มหาวิบากจิต** ๑๑ ดวง ย่อมไม่เกิดในอรูปรูป เพราะไม่มีทวารและเพราะไม่มีกิจ ฯ **จิต ๒ ดวง** ที่สหระคตด้วยปฏิฆะนั้น ก็ไม่มีแม้ในรูปโลก เพราะปฏิฆะ ซึ่งไม่มีข้อกำหนดว่าเป็นนิวรรณ์หามีไม่ จะพึงกล่าวไปทำไมในรูปโลกเล่า ฯ **แม้ปฐมมรรคจิต** ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะความไม่เกิดแห่งพวกสาวก (ผู้ฟัง) เพราะความไม่มีปัจจัย คือ การเปล่งเสียงจากบุคคลอื่น และพระพุทเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า ไม่ทรงอุบัติขึ้น ในที่อื่น นอกจากมนุษย์โลก* ฯ **หสนจิต** และรูปาวจรจิตทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้นในอรูปรูป เพราะไม่มีกายและ เพราะพวกอรูปรูปพรหม คลายความยินดีแม้ในฉานทั้งหลายที่มีรูปกสิณเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจภาวนาที่สํารอกความกำหนดในรูป เพราะเหตุนี้ **จิต ๔๓** (จิต ๓๐ นี้ และ ทวิปัญญวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓) เหล่านี้แม้ทั้งหมด อาศัยวัตตุเท่านั้นเป็นไป ฯ

ธรรม ๘๒ อาศัยวัตถุบ้าง ไม่อาศัยบ้าง

ธรรมทั้งหลาย กล่าวคือ มโนวิญญาณธาตุ ๘๒ ดวง ด้วยอำนาจจิตเหล่านี้ คือ โลกียกุศลจิต ๑๒ ที่เหลือจากรูปาวจรกุศลจิต ๕, อกุศลจิต ๑๐ ที่เหลือจากปฏิฆจิต ๒, กิริยาจิต ๑๓ ที่เหลือจากปัญจทวาราวชชนจิต หสนจิต รูปาวจรกิริยาจิต, และโลกุตตรจิต ๗ ที่เหลือจากปฐมมรรค อาศัยหทยวัตถุ ด้วยอำนาจแห่งภพที่มีชั้น ๕ หรือว่า ไม่อาศัยหทยวัตถุ ด้วยอำนาจแห่งภพที่มีชั้น ๔ เป็นไป ฯ

*วิเคราะห์ศัพท์ มนุษยโลก ว่า ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่า เป็นที่อันบังเกิดขึ้น (หรือเป็นที่ปรากฏ) บุญบาปและวิบากแห่งบุญและบาปนั้น ของหมู่สัตว์ ฯ โลก คือ มนุษย์ ชื่อว่า มนุษยโลก. (อรรถโยชนา ทุติยภาค)

อธิบาย นิดมดากา

อธิบายว่า วิญญาณธาตุ ๗ อาศัยวัตถุ ๖ เป็นไป บัณฑิตกล่าวไว้ ในกามภพ ฯ วิญญาณธาตุ ๔ เว้นวิญญาณธาตุ ๓ มีมานวิญญาณธาตุเป็นต้น อาศัยวัตถุ ๓ บัณฑิตกล่าวไว้ ในรูปภพ ฯ มโนวิญญาณธาตุอย่างเดียว ไม่อาศัยวัตถุ บัณฑิตกล่าวไว้ ในอรุภพ ดังนี้.

เชื่อกความว่า จิต ๔๓ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ สันตีรณจิต ๓ มหาวิบาก ๘ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ปฏิฆจิต ๒ และหสิตุปปาทจิต ๑, รูปาวจรจิต ๑๕ โสดาปัตติมรรคจิต ๑ อาศัยวัตถุเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้น วิญญาณธาตุ ๘๒ ดวง ที่เหลือจากจิต ๔๓ นั้นนั้นแหละ เว้นอรุวิบากจิต ๔ อาศัยวัตถุเกิดก็มี ไม่อาศัยวัตถุเกิดก็มี, อรุวิบากจิต ๔ ไม่อาศัยวัตถุเลย ย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ ฯ

พรรณนาความปริจเฉทที่ ๓ แห่งอภิธัมมัตถสังคหฎีกา

ชื่อ อภิธัมมัตถวิภาวินี จบ ด้วยประการฉะนี้ .

ภาคผนวก
อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓
ชื่อ ปกิณณกสังคหวิภาค

สังคหตากา

ธรรม คือ จิตและเจตสิก ๕๓ อย่าง ซึ่งประกอบกัน ตามสมควรแก่การประกอบโดยภาวะของตน บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแนะนำชื่อ สังคหะ แห่งกรรมเหล่านั้น โดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์ และวัตถุแห่งการเกิดของจิต ตามสมควร ดังนี้ ฯ

๑. ตากา เวทนาสังคหะ

ในเวทนาสังคหะนั้น โดยลักษณะ ได้เวทนา ๓ คือ สุข ทุกข์ และอุเบกขา, โดยประเภthinทรีย์ มีเวทนา ๕ คือ เพิ่ม โสมนัส และโทมนัส. ในเวทนา ๕ นั้น สุขและทุกข์ ตั้งอยู่ในจิตประเภทเดียวกัน คือ กายวิญญูญาณ, โทมนัส ตั้งอยู่ในจิต ๒ ดวง คือ โทสมุจจิต ๒, โสมนัส ตั้งอยู่ในจิต ๖๒ ดวง ส่วนอุเบกขานอกนี้ ตั้งอยู่ในจิต ๕๕ ดวง ดังนี้ ฯ

ในเวทนาสังคหะนี้ แสดงเวทนา ๒ นัย คือ **นัยที่ ๑** พระพุทธรองค์ทรงแสดงเวทนา ๓ อย่างเท่านั้น มิได้ทรงแยกประเภทเป็นอินทรีย์ ซึ่งลักษณะที่เป็นใหญ่ที่แตกต่างกัน ฯ **นัยที่ ๒** ทรงแสดงถึงอินทรีย์ คือ ลักษณะที่เป็นใหญ่ เวทนาจึงมี ๕ อย่าง แตกต่างกัน ตามที่กล่าวแล้ว ฯ

นัยที่ ๑ ทรงจำแนกจิต ๑๒๑ ดวง โดยเวทนา ๓ คือ สุข ทุกข์ และอุเบกขานั้น
จิต ๖๓ ดวง ที่เกิดร่วมกับ **สุขเวทนา** คือ :-

สุขสหคตกายวิญญูญาณจิต ๑ ดวง
โสมนัสสหคตจิต ๖๒ ดวง

จิต ๓ ดวง ที่เกิดร่วมกับ **ทุกขเวทนา** คือ :-

ทุกขสหคตกายวิญญูญาณจิต ๑ ดวง
โทมนัสสหคตจิต ๒ ดวง

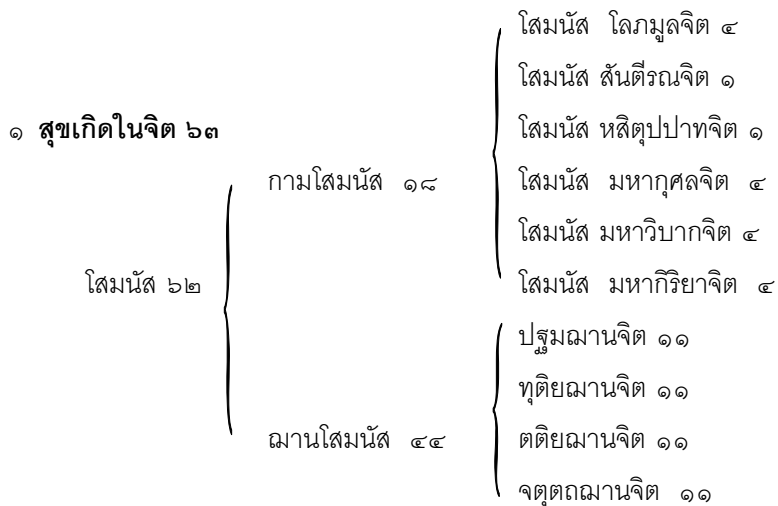
จิต ๕๕ ดวง เกิดร่วมกับ อูเบกขาเวทนา คือ :-

กามอูเบกขาจิต	๓๒	ดวง
รูปาวจรปัญจมาณจิต	๓	ดวง
อรุปาวจรมาณจิต	๑๒	ดวง
โลกุตตรปัญจมาณจิต	๘	ดวง

เพื่อเข้าใจง่าย โปรดดู แผนผัง ต่อไป :-

จิต ๑๒๑ โดยเวทนา ๓

สุขสหคตกายวิญญาณจิต ๑ ดวง

๒ ทุกข์เกิดในจิต ๓ { ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑
โทมนัสสหคตปฏิขจิต ๒

นัยที่ ๒ พระองค์ทรงแสดงเวทนา ๕ โดยอินทรีย์ คือ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และอุpekขินทรีย์ ในเวทนา ๕ นั้น เกิดร่วมกับจิต ๑๒๑ ดังนี้ คือ :-

๑. สุขเวทนา เกิดร่วมกับ กายวิญญาณจิต ๑ ดวง
๒. ทุกขเวทนา เกิดร่วมกับ กายวิญญาณจิต ๑ ดวง
๓. โสมนัสเวทนา เกิดร่วมกับ โสมนัสจิต ๖๒ ดวง คือ :-

กามโสมนัสจิต	๑๘	ดวง
รูปาวจรโสมนัสจิต	๑๒	ดวง
โลกุตตรโสมนัสจิต	๓๒	ดวง

๔. โทมนัสเวทนา เกิดร่วมกับ ปฏิฆสัมปยุตจิต ๒ ดวง

๕. อุเบกขาเวทนา เกิดร่วมกับ จิต ๕๕ ดวง คือ :-

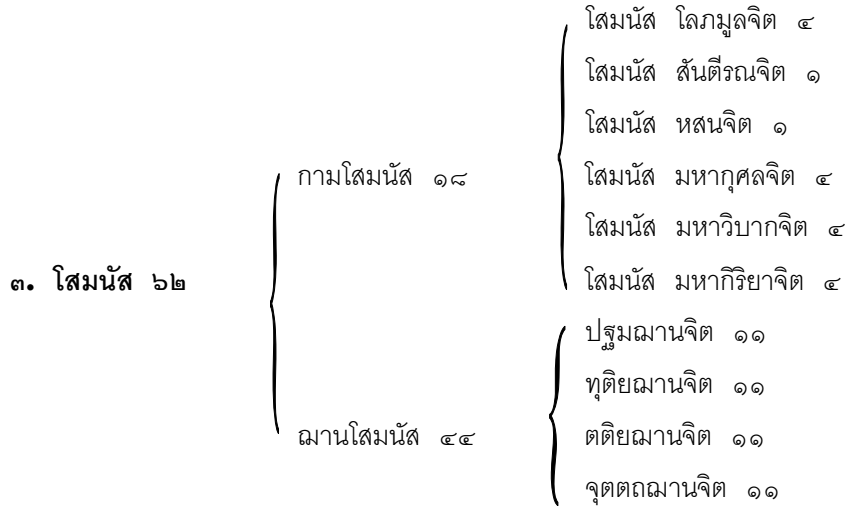
กามอุเบกขาสหคตจิต	๓๒	ดวง
รูปาวจรปัญจมถานจิต	๓	ดวง
อรุปาวจรมถานจิต	๑๒	ดวง
โลกุตตรปัญจมถานจิต	๘	ดวง

โปรดดูแผนผัง ดังต่อไปนี้ :-

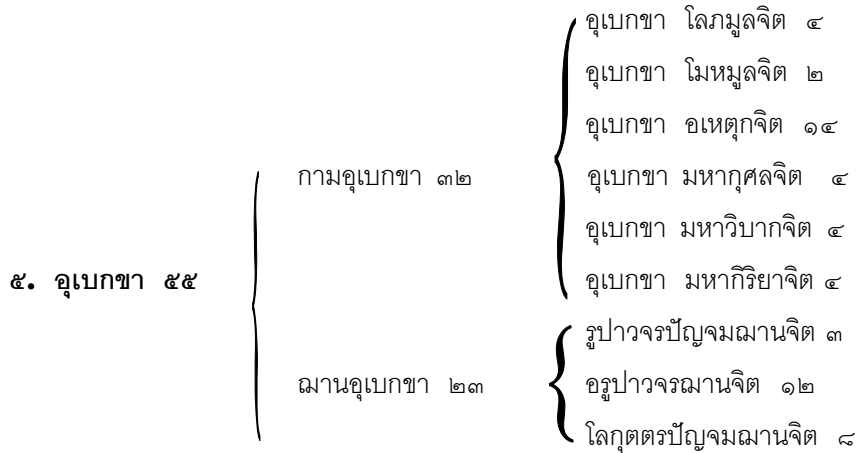
จิต ๑๒๑ โดยเวทนา ๕

๑. สุขเวทนา เกิดร่วมกับ กายวิญญูณจิต ๑ ดวง

๒. ทุกขเวทนา เกิดร่วมกับ กายวิญญูณจิต ๑ ดวง

๔. โทมนัสเวทนา เกิดร่วมกับ ปฏิฆจิต ๒

จบ เวทนาสังคหะ

๒. ดากา เหตุสังคหะ

เหตุที่เป็นอกุศลมี ๓ คือ โลกะ ๑, โทสะ ๑, โมหะ ๑. เหตุที่เป็นกุศล และอัพยาทตะ ก็มี ๓ เหมือนกัน คือ อโลกะ ๑, อโทสะ ๑, อโมหะ ๑ ๕ บัณฑิต กล่าวจิตที่เป็นเหตุกะไว้ ๑๘, ที่เป็นเอกเหตุกะ ๒, ที่เป็นทุเหตุกะ ๒๒, ที่เหลือ เป็นติเหตุกะ ๔๗ แล ๕

ในเหตุสังคหะนี้ ย่อมแสดงจิต ๒ ประเภท คือ มีเหตุกับไม่มีเหตุ ในจิต ๒ ประเภทนั้น จิตที่ไม่มีเหตุประกอบ ท่านเรียกว่า **อเหตุกจิต มี ๑๘ ดวง**, ส่วนจิตที่มีเหตุประกอบ เรียกว่า **สเหตุกจิต มี ๗๑ ดวง** และในจิตที่มีเหตุนั้น ก็ยังจำแนกเป็น ๒ อีก คือ เป็น **โสภณเหตุ** และ **อกุศลเหตุ** ๕ ในโสภณเหตุและอกุศลเหตุ นั้น จิตที่เป็นโสภณ มีเหตุเกิดขึ้น ๒ เหตุบ้าง ๓ เหตุบ้าง ส่วนอกุศลจิตมีเหตุเกิดเพียงหนึ่งเหตุบ้าง ๒ เหตุบ้าง โสภณเหตุและอกุศลเหตุ มีประเภทต่างกันอย่างนี้ ๕

จำแนกจิต ๘๘ โดยเหตุมี ๔ อย่าง

๑. จิต ไม่มีเหตุ เรียกว่า อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง คือ :-

มโนธาตุ	๓	ดวง
ทวิปัญญาวิญญาน	๑๐	ดวง
สันตীরณจิต	๓	ดวง
มโนทวาราว์ชชนจิต	๑	ดวง
หสิตุปปาทจิต	๑	ดวง ๕

๒. จิต ที่มีเหตุเดียว เรียกว่า เอกเหตุกจิต มี ๒ ดวง คือ :-

วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต	๑	ดวง
อูทธัจจสัมปยุตจิต	๑	ดวง ๕

๓. จิต ที่มี ๒ เหตุ เรียกว่า ทวิเหตุกจิต มี ๒๒ ดวง คือ :-

โลกมูลจิต	๘	ดวง
โทสมูลจิต	๒	ดวง
มหากุศลญาณวิปยุตจิต	๔	ดวง
มหาวิบากญาณวิปยุตจิต	๔	ดวง
มหากริยาญาณวิปยุตจิต	๔	ดวง ๕

๔. จิต ที่มี ๓ เหตุ เรียกว่า **ติเหตุกจิต** มี ๔๗ ดวง (โดยพิสดาร ๗๙) คือ:-

มหากุศลญาณสัมปยุตจิต	๔	ดวง
มหาวิบากญาณสัมปยุตจิต	๔	ดวง
มหากรรมญาณสัมปยุตจิต	๔	ดวง
มหัคคตจิต	๒๗	ดวง
โลกุตตรจิต (โดยพิสดาร ๔๐)	๘	ดวง ๫

จำแนกบุคคล โดยเหตุ ๖ คือ

๑. ปุถุชน ได้เหตุ ๖ มีโลกเหตุเป็นต้น
๒. พระโสดาบัน ได้เหตุ ๖ มีโลกเหตุเป็นต้น
๓. พระสกทาคามี ได้เหตุ ๖ มีโลกเหตุเป็นต้น
๔. พระอนาคามี ได้เหตุ ๕ มีโลกเหตุเป็นต้น (เว้นโทสเหตุ)
๕. พระอรหันต์ ได้เหตุ ๓ มีอโลกเหตุเป็นต้น ๫

สรุป จิต ๘๙ ดวง

๑. จิต ไม่มีเหตุ	มี	๑๘	ดวง
๒. จิต มีเหตุเดียว	มี	๒	ดวง
๓. จิต มี ๒ เหตุ	มี	๒๒	ดวง
๔. จิต มี ๓ เหตุ	มี	๔๗	ดวง

จบ เหตุสังคหะ

๓. คาถา กิจสังคหะ

จิตตูปบาท ชื่อว่า ปฏิสนธิเป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้ ๑๔ อย่าง โดยความต่างแห่งกิจ และทรงประกาศ ๑๐ อย่าง โดยความต่างแห่งฐาน ๆ บัณฑิต พึงแสดงจิตที่มีกิจ ๑ และฐาน ๑, ที่มีกิจ ๒ และฐาน ๒, ที่มีกิจ ๓ และฐาน ๓, ที่มีกิจ ๔ และฐาน ๔, และที่มีกิจ ๕ และฐาน ๕ คือ จิต ๖๘, ๒, ๙, ๘, และ ๒ ตามลำดับ แด.

กิจของจิตมี ๑๔ อย่าง

๑. ปฏิสนธิกิจ	จิต	ทำหน้าที่ปฏิสนธิ
๒. ภาวังกิจ	จิต	ทำหน้าที่ดำรงภพ
๓. อารวัชชนกิจ	จิต	ทำหน้าที่ค้ำนึ่ง
๔. ทัสสนกิจ	จิต	ทำหน้าที่ เห็น
๕. สวณกิจ	จิต	ทำหน้าที่ ฟังเสียง
๖. ฌายนกิจ	จิต	ทำหน้าที่ สูดกลิ่น
๗. สายนกิจ	จิต	ทำหน้าที่ ลิ้มรส
๘. ผู้สนกิจ	จิต	ทำหน้าที่ สัมผัส
๙. สัมปฏิจันนกิจ	จิต	ทำหน้าที่ รับอารมณ์
๑๐. สันตีรณกิจ	จิต	ทำหน้าที่ พิจารณา
๑๑. โภจัญญัพพณกิจ	จิต	ทำหน้าที่ กำหนดอารมณ์
๑๒. ชวนกิจ	จิต	ทำหน้าที่ เสพอารมณ์
๑๓. ตทาลัมพณกิจ	จิต	ทำหน้าที่ รับอารมณ์จากชวนะ
๑๔. จุตติกิจ	จิต	ทำหน้าที่ เคลื่อนจากภพ ๆ

๑. จิต ทำปฏิสนธิกิจ มี ๑๙ ดวง คือ อุเบกขาสันตীরณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๙ ฯ ๒. จิตทำภวังคกิจ มี ๑๙ ดวง เช่นเดียวกับปฏิสนธิจิต ฯ ๓. จิตทำอารัษชนกิจ มี ๒ ดวง คือ ปัญจทวารารัษชนจิต ๑ มโนทวารารัษชนจิต ๑. ฯ ๔. จิตทำทัสสนกิจมี ๒ ดวง คือ จักขุวิญญาณ ๒ ดวง ฯ ๕. จิตทำสวณกิจ ๒ ดวง คือ โสตวิญญาณ ๒ ฯ ๖. จิตทำขายนกิจ ๒ ดวง คือ ฆานวิญญาณ ๒ ฯ ๗. จิตทำสาयณกิจ ๒ ดวง คือ ชิวหาวิญญาณ ๒ ฯ ๘. จิตทำมุสนกิจ ๒ ดวง คือ กายวิญญาณ ๒ ฯ ๙. จิตทำสัมปฏิจฉันนกิจ ๒ ดวง คือ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ฯ ๑๐. จิตทำสันตীরณกิจ มี ๓ ดวง คือ อุเบกขาสันตীরณจิต ๒ และสุขสันตীরณจิต ๑ ฯ ๑๑. จิตทำไวญฐัพพนกิจ ๑ ดวง คือ มโนทวารารัษชนจิต ฯ ๑๒. จิตทำชวณกิจ ๕๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ หลีตูปาทจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากริยาจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ ฯ ๑๓. จิตทำตทาลัมพนกิจ ๑๑ ดวง คือ สันตীরณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ ฯ ๑๔. จิตทำจุติกิจ มี ๑๙ ดวง เช่นเดียวกับ ปฏิสนธิ และภวังคจิต ฯ

๒. จิตทำกิจอย่างเดี่ยว มี ๖๘ ดวง (พิสดาร ๑๐๐) คือ :-

ปัญจทวารารัษชนจิต	๑	ดวง	ทำอารัษชนกิจ
จักขุวิญญาณ	๒	ดวง	ทำทัสสนกิจ
โสตวิญญาณ	๒	ดวง	ทำสวณกิจ
ฆานวิญญาณ	๒	ดวง	ทำขายนกิจ
ชิวหาวิญญาณ	๒	ดวง	ทำสาयณกิจ
กายวิญญาณ	๒	ดวง	ทำมุสนกิจ
สัมปฏิจฉันนจิต	๒	ดวง	ทำสัมปฏิจฉันนกิจ
อกุศลจิต	๑๒	ดวง	ทำชวณกิจ
หลีตูปาทจิต	๑	ดวง	ทำชวณกิจ
มหากุศลจิต	๘	ดวง	ทำชวณกิจ
มหากริยาจิต	๘	ดวง	ทำชวณกิจ
มหัคคตกุศลจิต	๙	ดวง	ทำชวณกิจ
มหัคคตกริยาจิต	๙	ดวง	ทำชวณกิจ
โลกุตตรจิต ๘ หรือ	๔๐	ดวง	ทำชวณกิจ ฯ

จิตที่เหลือ ๒๑ ดวง ไม่ทำกิจเดียว ได้แก่ จิต ๒ ดวง ทำกิจ ๒ อย่าง คือ :-
โสมนัสสันตிரณจิต ๑ ดวง ทำสันตிரณกิจ และ ตทาลัมพณกิจ, มโนทวาราวชชนจิต ๑ ทำ
ไวภวัญญูปณณกิจ และ อาวัชชนกิจ ฯ

มหัคคตวิปากจิต ๙ ดวง ทำกิจ ๓ คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจและจตุตถกิจ ฯ

มหาวิปากจิต ๘ ดวง ทำกิจ ๔ คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จตุตถกิจ และตทาลัมพณกิจ ฯ

อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ดวง ทำกิจ ๕ คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จตุตถกิจ สันตிரณกิจ
และ ตทาลัมพณกิจ ฯ (อาจารย์บางพวกแสดงเจตสิกทำกิจไว้ ๗ อย่าง) ฯ

ฐาน ๑๐ อย่างแห่งจิตทำกิจ

กิจ ๑๔ อย่างของจิต จะปรากฏได้ ต้องอาศัยฐาน ๑๐ คือ

๑. ปฏิสนธิฐาน ฐานแห่งปฏิสนธิกิจ ฯ
๒. ภาวังกฐาน ฐานแห่งภาวังกิจ ฯ
๓. อาวัชชนฐาน ฐานแห่งอาวัชชนกิจ ฯ
๔. ปัญจวิญญูณฐาน ฐานแห่งปัญจวิญญูณที่ทำทัสสนกิจ สวณกิจ ฌายนกิจ
สายนกิจ และ ผุสนกิจ ฯ
๕. สัมปฏิจฉันนฐาน ฐานแห่งสัมปฏิจฉันนกิจ ฯ
๖. สันตிரณฐาน ฐานแห่งสันตிரณกิจ ฯ
๗. ไวภวัญญูปณณฐาน ฐานแห่งไวภวัญญูปณณกิจ ฯ
๘. ชวนฐาน ฐานแห่งชวนกิจ ฯ
๙. ตทาลัมพณฐาน ฐานแห่งตทาลัมพณกิจ ฯ
๑๐. จตุตถฐาน ฐานแห่งจตุตถกิจ ฯ

ฐาน คือ ที่ทำกิจของจิต มี ๑๐ ฐาน มีปฏิสนธิฐานเป็นต้น ตั้งอยู่ระหว่าง ฐานไหน กับ
ฐานไหน พระภิกษุอาจารย์ อธิบายไว้ดีแล้ว ฯ

จบ กิจจสังคหะ

๔. ดาตา ทวารสังคหะ

บัณฑิต พึงแสดงจิต ที่เป็นไปในทวารเดียว ๑ ที่เป็นไปในทวารทั้งห้า ๑
ที่เป็นไปในทวารทั้งหก ๑ ที่เป็นไปในทวารทั้งหก บางคราวพ้นจากทวาร ๑ ที่ พ้นจากทวาร
โดยประการทั้งปวง ๑ โดยประการ ๕ อย่าง คือ จิต ๓๖ ดวง, ๓ ดวง, ๓๑ ดวง,
๑๐ ดวง และ ๙ ดวง ตามลำดับ แล.

ทวาร มี ๖ อย่าง

๑. จักขุทวาร	ได้แก่	จักขุปสาท
๒. โสตทวาร	ได้แก่	โสตปสาท
๓. ฆานทวาร	ได้แก่	ฆานปสาท
๔. ชิวหาทวาร	ได้แก่	ชิวหาปสาท
๕. กายทวาร	ได้แก่	กายปสาท
๖. มโนทวาร	ได้แก่	ภวังคจิต ๑๙ ๕

คำว่า **ทวาร** แปลว่า **ประตู** มีความหมายได้ทั้งปรมาตถ์ และ บัญญัติ ในอรรถโยชนา
กล่าวไว้ว่า **เทว กวาฏา อรณฺติ เอตฺถานิ ทวารานิ.** แปลว่า บานประตูทั้ง ๒ ย่อมเป็นไปใน
ที่นี้ เพราะเหตุที่นั่นที่นี้ จึง **ชื่อว่า ทวาร.** ๕ จักขุเป็นต้น ชื่อว่า ทวาร เพราะอรรถว่าเป็นเหมือน
ประตู เพราะเป็นเหตุเป็นไปแห่งอรูปธรรมทั้งหลายมีอาวัชชนจิต เป็นต้น ๕

ส่วนมโนทวาร มีวิเคราะห์ศัพท์ว่า มโนนั่นเอง เป็นทวารแห่งอาวัชชนจิตเป็นต้น
เพราะเหตุที่นั่น จึง**ชื่อว่า มโนทวาร** ๕ คำว่าภวังคะ ได้แก่ ภวังคจิต ในลำดับแห่งอาวัชชนะ
ด้วยเหตุที่พระโบราณณาจารย์ จึงกล่าวว่า **“ส่วนภวังค์ที่เป็นไปกับอาวัชชนะ คือ เกิดก่อนอาวัช
ชนะ เรียกว่า มโนทวาร”** ดังนี้ ๕

ทวารวิมุตตจิต

จิต ๑๙ ดวง ทำปฏิสนธิกิจเป็นต้น พ้นจากทวาร คือ :-

อุเบกขาสันตிரณจิต	๒	ดวง
มหาวิบากจิต	๘	ดวง
มหัคคตวิบากจิต	๙	ดวง ฯ

เอกทวาริกจิต

จิต ๓๖ ดวง เกิดเป็นไปในทวารเดียว คือ :-

ทวิปัญญาวิมุตตญาณ	๑๐	ดวง
อัปปรนาคจิต	๒๖	ดวง ฯ

ปัญจทวาริกจิต

จิต ๓ ดวง เกิดเป็นไปได้ ๕ ทวาร คือ :-

ปัญจทวาราวชชนจิต	๑	ดวง
สัมปฏิจฉันนจิต	๒	ดวง ฯ

ฉทวาริกจิต

จิต ๓๑ ดวง เกิดเป็นไปได้ ๖ ทวาร คือ :-

โสมนัส สันตிரณจิต	๑	ดวง
มโนทวาราวชชนจิต	๑	ดวง
กามชวนจิต	๒๙	ดวง ฯ

จวาริก จวารวิมุตตจิต

จิต ๑๐ ดวง บางครั้งอาศัยทวาร ๖ บางครั้งพ้นจากทวาร ๖ คือ :-

อุเบกขาสันตীরณจิต ๒ ดวง

มหาวิบากจิต ๘ ดวง

ทวารวิมุตตจิต

มหัคคตวิบากจิต ๙ ดวง ที่ทำปฏิสนธิกิจเป็นต้น เว้นจากทวาร ๖ โดยสิ้นเชิง ฯ

จักขุทวาร มีจิต ๔๖ ดวง

จักขุทวาร มีจิต ๔๖ ดวง คือ โดยเอกัณตะ (แน่นอน) ได้แก่ จักขุวิญญาณ ๒ ดวง โดยอเนกัณตะ ได้จิต ๔๔ ดวง คือ มโนธาตุ ๓ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๙ และตทาลัมพนจิต ๑๑ ฯ แม้โสตทวารเป็นต้น ก็นัยนี้ แล ฯ

มโนทวาร มีจิต ๖๗ ดวง

มโนทวาร คือ ภาวังคบุัจเฉทะ ที่เป็นไปก่อนอวำชชนะ เรียกว่า มโนทวาร ฯ มโนทวาร มีจิต ๖๗ ดวง เกิดเป็นไป โดยเอกัณตะได้ อับปนาชวนจิต ๒๖ โดยอเนกัณตะ ได้จิต ๔๑ คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๙ และตทาลัมพนจิต ๑๑ ดังนี้แล ฯ

จบ ทวารสังคหะ ฯ

๕. ดาธา อาลัมพนสังคหะ

ในอาลัมพนสังคหะนั้น มีการรวบรวมอารมณ์ไว้โดยอาการ ๗ อย่าง คือ ในอารมณ์ที่เป็น ปริตตะได้จิต ๒๕ ในอารมณ์ที่เป็นมหัคคตะ ได้จิต ๖ ในอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ ได้จิต ๒๑ ในอารมณ์ คือ พระนิพพานได้จิต ๘ ๗ ในอารมณ์ที่พ้นจากโลกุตตระได้จิต ๒๐ ในอารมณ์ทั้งหมด เว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้จิต ๕ และในอารมณ์ทุกอย่างได้จิต ๖ แล.

ในคาถาอาลัมพนสังคหะนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ แสดงอารมณ์ ๖ แล้วจำแนกไว้โดยอาการ ๗ อย่าง พร้อมแสดงจิตที่รับอารมณ์นั้น ๆ บัณฑิตพึงทราบ ดังต่อไปนี้ :-

อารมณ์ ๖

๑. รูปารมณ์	อารมณ์	คือ รูป
๒. สัททารมณ์	อารมณ์	คือ เสียง
๓. คันธารมณ์	อารมณ์	คือ กลิ่น
๔. รสารมณ์	อารมณ์	คือ รส
๕. โผฏฐัพพารมณ์	อารมณ์	คือ โผฏฐัพพะ
๖. รัชมารมณ์	อารมณ์	คือ ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ สุขุม

รูป ๑๖ ปสาทรูป ๕ นิพพาน บัญญัติ (รวมทั้งไตรลักษณ์) ๗

คำว่า รูป ได้แก่ สีต่าง ๆ คำว่า เสียง และกลิ่น ก็นัยนี้, โผฏฐัพพะ ได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ที่กระทบกาย, ส่วนอารมณ์ คือ ธรรม ได้แก่ อารมณ์ที่เหลือจากอารมณ์ทั้ง ๕ ตามที่กล่าวแล้ว ๗

ในอารมณ์ ๖ นั้น อารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นปัจจุบันอารมณ์อย่างเดียว, ส่วนรัชมารมณ์เป็นอารมณ์ประกอบด้วยกาล ๓ (ติกาลิกะ) และพ้นจากกาล (กาลวิมุตตะ) จริงอยู่ พระนิพพาน และ บัญญัติ ชื่อว่า กาลวิมุตตะ เพราะเป็นอารมณ์ไม่ควรจะกล่าวด้วยอำนาจแห่งกาล มีอดีตเป็นต้น เหตุที่ไม่มีความพินาส ๗ ก็อารมณ์ทั้ง ๖ นี้ประกอบด้วยกาล ๓ และไม่ประกอบด้วยกาล ย่อมเป็นไปตามสมควรแก่จิตตูปาทนั้น ๗ แล ๗

อารมณ ๔ ประเภท คือ

๑. กามอารมณ ได้แก่ อารมณที่เป็นกาม
๒. มหัคคตอารมณ ได้แก่ อารมณที่เป็นมหัคคตะ
๓. บัญญัติอารมณ ได้แก่ อารมณที่เป็นบัญญัติ
๔. โลกุตตรอารมณ ได้แก่ อารมณที่เป็นโลกุตตระ ฯ

ในอารมณเหล่านี้ กามอารมณ หรือ เรียกว่า ปริตตารมณ เป็นอารมณเล็กน้อย ได้แก่ กามาวจรจิต ๕๔ เจตสิกที่ประกอบ และรูป ๒๘ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณของจิต เรียกว่า กามอารมณ ฯ มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบ เป็นอารมณของจิต เรียกว่า มหัคคตอารมณ ฯ อรรถบัญญัติ และสัทบัญญัติ ทั้งหมดอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอารมณของจิต เรียกว่า บัญญัติอารมณ ฯ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔ และนิพพานอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอารมณ เรียกว่า โลกุตตรอารมณ ฯ

อารมณ โดยอาการ ๗ อย่าง

๑. อารมณที่เป็นปริตตะ	ได้จิต	๒๕	ดวง
๒. อารมณที่เป็นมหัคคตะ	ได้จิต	๖	ดวง
๓. อารมณที่เป็นบัญญัติ	ได้จิต	๒๑	ดวง
๔. อารมณ คือ นิพพาน	ได้จิต	๘	ดวง
๕. อารมณที่พ้นจากโลกุตตระ	ได้จิต	๒๐	ดวง
๖. อารมณทั้งหมด เว้นอรหัตมรรค อรหัตผล	ได้จิต	๕	ดวง
๗. อารมณทุกอย่าง	ได้จิต	๖	ดวง ฯ

ในอภรณ์เหล่านั้น อภรณ์ ที่เป็นปริตตะ ได้จัด ๒๕ คือ :-

ทวีปัญญาวิญญาน	๑๐	ดวง	} มีปัจจุบันอภรณ์
มโนธาตุ	๓	ดวง	
สันตริณจิต	๓	ดวง	
มหาวิปากจิต	๔	} มีอภรณ์ประกอบด้วยกาล ๓	
หสิตุปปาทจิต	๑		ดวง

อภรณ์ ที่เป็นมหัคคตะ ได้จัด ๖ คือ :-

วิญญานัญญาตน กุศลจิต	๑	ดวง
วิญญานัญญาตน วิปากจิต	๑	ดวง
วิญญานัญญาตน กิริยาจิต	๑	ดวง
เนวส์ัญญานาสัญญาตน กุศลจิต	๑	ดวง
เนวส์ัญญานาสัญญาตน วิปากจิต	๑	ดวง
เนวส์ัญญานาสัญญาตน กิริยาจิต	๑	ดวง ๗

อภรณ์ที่เป็นบัญญัติ ได้จัด ๒๑ คือ :-

รูปาวจรฌานจิต	๑๕	ดวง
อากาสนัญญาตนฌานจิต	๓	ดวง
อากิญจัญญาตนฌานจิต	๓	ดวง ๗
พระนิพพาน เป็นอภรณ์ได้	โลกุตตรจิต ๘	ดวง ๗

อภรณ์ทั้งหมดเว้น อรหัตตมรรค อรหัตตผล ได้จัด ๕ ดวง คือ :-

มหากุศลฌานสัมปยุตจิต	๔	ดวง
อภิญญากุศลจิต	๑	ดวง ๗

อภรณ์ทุกอย่าง ได้ จัด ๖ ดวง คือ :-

มโนทวาราวัชชนจิต	๑	ดวง
มหากิริยาญาณสัมปยุตจิต	๔	ดวง
อภิญญา กิริยาจิต	๑	ดวง ๗

จิตสามารถรู้อารมณ์ต่างกัน ๘ บัญ

๑. จิต ๒๘ ดวง รู้อารมณ์ อย่างเดียว
๒. จิต ๒ ดวง รู้อารมณ์ ได้ ๒ อย่าง
๓. จิต ๓ ดวง รู้อารมณ์ ได้ ๕ อย่าง
๔. จิต ๔๑ ดวง รู้อารมณ์ ได้ ๖ อย่าง
๕. จิต ๓ ดวง รู้อารมณ์ ได้ ๑๒ อย่าง
๖. จิต ๙ ดวง รู้อารมณ์ ได้ ๑๔ อย่าง
๗. จิต ๓ ดวง รู้อารมณ์ ได้ ๒๕ อย่าง
๘. จิต ๖ ดวง รู้อารมณ์ทุกอย่าง ๗

ในจิตเหล่านั้น **จิต ๒๘ ดวง** รู้อารมณ์ได้อย่างเดียว คือ :-

ทวิปัญญาวิญญาณ	๑๐	ดวง
อากาสาณัญญาตนณมาน	๓	ดวง
อากิญจัญญาตนณมาน	๓	ดวง
วิญญาณัญญาตนกุศล	๑	ดวง
วิญญาณัญญาตนวิบาก	๑	ดวง
เนวสัณญานาสัณญาตนกุศล	๑	ดวง
เนวสัณญานาสัณญาตนวิบาก	๑	ดวง
โลกุตตรจิต	๘	ดวง ๗

จิต ๒ ดวง รู้อารมณ์ได้ ๒ อย่าง คือ :-

วิญญาณัญญาตนกิริยาจิต ๑ รู้อากาสาณัญญาตนกุศลจิตและกิริยาจิต และเนว
สัณญานาสัณญาตนกิริยาจิต ๑ รู้อากิญจัญญาตนกุศลจิตและกิริยาจิต ๗

จิต ๓ ดวง รู้อารมณ์ได้ ๕ อย่าง คือ มโนธาตุ ๓ ดวง ๗

จิต ๔๑ ดวง รู้อารมณ์ได้ ๖ อย่าง คือ :-

มโนทวาราวชชนจิต	๑	ดวง
กามชวนจิต	๒๙	ดวง
ตพาลัมพนจิต	๑๑	ดวง ๗

จิต ๓ ดวง รู้อารมณ์ได้ ๑๒ อย่าง คือ :-

รูปาวจรปัญจมนจิต ๓

รู้อารมณ์กสิณ ๑๐ อานาปานะ ๑ อูเบกขา,พรหมวิหาร ๑ ฯ

จิต ๙ ดวง รู้อารมณ์ได้ ๑๔ อย่าง คือ :-

รูปาวจรหุตติยมนจิต ๓ ดวง

รูปาวจรตติยมนจิต ๓ ดวง

รูปาวจรตตตถมนจิต ๓ ดวง

รู้ กสิณ ๑๐ อานาปานะ ๑ และพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ฯ

จิต ๓ ดวง รู้อารมณ์ได้ ๒๕ อย่าง คือ รูปาวจรปฐมมนจิต ๓

รู้ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ โภจวิสัยบัญญัติ ๑ อานาปานะ ๑ และ พรหมวิหาร ๓

ข้างต้น ฯ

จิต ๖ ดวง รู้อารมณ์ ได้ทุกอย่าง คือ :-

มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง

มหากิริยาญาณสัมปยุตจิต ๔ ดวง

อภิญญาภิชาจิต ๑ ดวง ฯ

จบ อาลัมพนสังคหะ

๖. ดากา วัตถุสังคหะ

วิญญานธาตุ ๗ อาศัยวัตถุ ๖ ท่านกล่าวไว้

ในกามภพ ๑๑, วิญญานธาตุ ๔ อาศัยวัตถุ ๓ ท่านกล่าวไว้ ในรูปภพ ๑๕, วิญญานธาตุอย่างเดียว ไม่อาศัยวัตถุ ท่านกล่าวไว้ ในอรุภพ ๔, จิต ๔๓ อาศัยวัตถุเกิด, จิต ๔๒ อาศัยวัตถุเกิดบ้าง ไม่อาศัยบ้าง, มโนวิญญานธาตุ ที่เป็นอรุวิบาก ๔ ไม่อาศัยวัตถุเกิดเลย.

วัตถุมิ ๖ อย่าง

๑. จักขุวัตถุ	ได้แก่ จักขุปสาท
๒. โสตรวัตถุ	ได้แก่ โสตรปสาท
๓. ฆานวัตถุ	ได้แก่ ฆานปสาท
๔. ชิวหาวัตถุ	ได้แก่ ชิวหาปสาท
๕. กายวัตถุ	ได้แก่ กายปสาท
๖. หทยวัตถุ	ได้แก่ หทยรูป ๗

ที่ชื่อ วัตถุ เพราะอรรถว่าเป็นที่อยู่ แห่งจิตและเจตสิก ๗ (วส. ธาตุ ภูัจฉัย แปลง ส ที่ ว เป็น ต สำเร็จเป็น วัตถุ) ๗ คำว่า วัตถุ นี้ เมื่อแสดงโดยโวหารแล้ว ก็เปรียบเหมือน แผ่นดิน ซึ่งเป็นที่อาศัยเกิดขึ้นแห่งต้นไม้ทั้งหลาย และเป็นที่ตั้งขึ้นแห่งสรรพสิ่งทั้งหลายมีภูเขาเป็น ต้นฉันท วัตถุ ก็เป็นที่ตั้งขึ้นแห่งจิตและเจตสิก ฉะนั้น ๗

วิญญานธาตุ ๗

จิต ๘๙ ส่งเคราะห์เข้าในวิญญานธาตุ ๗ คือ ทวิปัญญาวิญญาน ๑๐ เป็น วิญญานธาตุ ๕, ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ เป็น มโนธาตุ, จิต ๗๖ ที่เหลือ เป็น มโนวิญญานธาตุ ๑

วิญญานธาตุ ๕ มีวจนัตถะว่า วิญญาน ๕ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ธาตุ โดยอรรถว่า มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปัญญาวิญญานธาตุ** ๑ ธาตุ ที่สักว่า ความรู้ ชื่อว่า **มโนธาตุ** ๑ มนะนั้นแหละ ชื่อว่า วิญญาน เพราะประกอบด้วยกิจ คือ การรู้วิเศษและชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า **มโนวิญญานธาตุ** ๑

วิญญานธาตุ ๗ อาศัยวัตถุ ๖ ในกามภพเป็นไปตามควร, วิญญานธาตุ ๔ (คือ จักขุวิญญาน ๑ โสตวิญญาน ๑ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญานธาตุ ๑) อาศัยวัตถุ ๓ คือ จักขุวัตถุ โสตวัตถุ หทยวัตถุ เป็นไปในรูปภพ, มโนวิญญานธาตุอย่างเดียว (เว้นวิญญานธาตุ ๖) ไม่อาศัยวัตถุ ๖ เลย ย่อมเกิดเป็นไปในอรูปภพ ๑

จิต ๘๗ ดวง อาศัยวัตถุเกิด

ทวิปัญญาวิญญาน	๑๐	อาศัยวัตถุ ๕	เกิดขึ้น
มโนธาตุ	๓	อาศัย หทยวัตถุ	เกิดขึ้น
สันตীরณจิต	๓	อาศัย หทยวัตถุ	เกิดขึ้น
หสิตุปปาทจิต	๑	อาศัย หทยวัตถุ	เกิดขึ้น
โทสมูลจิต	๒	อาศัย หทยวัตถุ	เกิดขึ้น
มหาวิบากจิต	๘	อาศัย หทยวัตถุ	เกิดขึ้น
รูปาวจรจิต	๑๕	อาศัย หทยวัตถุ	เกิดขึ้น
โสตาปัตติมรรคจิต	๑	อาศัย หทยวัตถุ	เกิดขึ้น

จิต ๘๒ ดวง อาศัยวัตถุบ้าง ไม่อาศัยบ้าง

อกุศลจิต (เว้นโทสมูลจิต ๒)	๑๐	ดวง	
มหาอกุศลจิต	๘	ดวง	
มหาภิรียาจิต	๘	ดวง	
อรุปกุศลจิต	๕	ดวง	
อรุปภิรียาจิต	๕	ดวง	
มโนทวาราวชชนจิต	๑	ดวง	
โลกุตตรจิต (เว้นปฐมมรรค)	๗	ดวง	๗

จิตอาศัยวัตถุ และอาศัยทวาร

จิตที่อาศัยวัตถุ ๖ เกิด และจิตที่อาศัยทวาร ๖ เกิด ย่อมไม่เท่ากัน โดยประเภทมี ๔
 อย่าง คือ :-

๑. จิต ที่อาศัย ทั้งวัตถุ ทั้งทวาร มี ๓๘ ดวง
๒. จิต ที่อาศัยวัตถุ ไม่อาศัยทวารเกิด มี ๕ ดวง
๓. จิต ที่ไม่อาศัยวัตถุ แต่อาศัยทวาร มี ๔๒ ดวง
๔. จิต ทั้งไม่อาศัยวัตถุ ทั้งไม่อาศัยทวาร มี ๔ ดวง
๑. **จิต ๓๘ ดวง ที่อาศัยทั้งวัตถุ ทั้งทวาร คือ :-**

โทสมูลจิต	๒	ดวง	
อเหตุกจิต (เว้นมโนทวาราวชชนะ)	๑๗	ดวง	
มหาวิบากจิต	๘	ดวง	
รูปาวจรกุศลจิต	๕	ดวง	
รูปาวจรภิรียาจิต	๕	ดวง	
โสดาปัตติมรรคจิต	๑	ดวง	๗

๒. จิต ๕ ดวง ที่อาศัยวัตถุ ไม่อาศัยทวาร คือ:- รูปาวจรวิบากจิต ๕ ในขณะที่รูปพรหมเกิดขึ้น จิต ๕ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งต่างก็เป็นอัญญมัญญปัจจัย กับ หทยวัตถุเกิด โดยไม่ต้องอาศัยทวารเรียกว่า ทวารวิมุตตจิต ฯ

๓. จิต ๔๒ ดวง ที่ไม่อาศัยวัตถุ แต่ต้องอาศัยทวารเกิดนั้นเช่นเดียวกับจิต ๔๒ ดวง ที่อาศัยวัตถุเกิดบ้าง ไม่อาศัยวัตถุบ้างตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ฯ

๔. จิต ๔ ดวง ทั้งไม่อาศัยวัตถุ ทั้งไม่อาศัยทวาร คือ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง ฯ

ในคัมภีร์สังขสัจจะ แสดงจิต ๓ อย่าง คือ :-

๑. เอกขจิต	จิตเกิดได้ ๑ ภูมิเดียว
๒. ทวิขจิต	จิตเกิดได้ ๒ ภูมิ
๓. ตริขจิต*	จิตเกิดได้ ๓ ภูมิ

*จิตเกิดได้ ๓ ภูมิ ในบาทคาถาว่า “ทริข สเสสา ตริขตฺตา” นี้ ท่านเรียกว่า ตริขจิต ฯ

๑. จิต ๒๕ ดวง เกิดได้ ๑ ภูมิเดียว คือ :-

ฆานวิญญาน (กามภูมิ)	๒	ดวง
ชีวหาวิญญาน (กามภูมิ)	๒	ดวง
กายวิญญาน (กามภูมิ)	๒	ดวง
มหาวิบากจิต (กามภูมิ)	๘	ดวง
ปฏิขสัมปยุตจิต (กามภูมิ)	๒	ดวง
มหัคคตวิบากจิต (รูปารูปภูมิ)	๙	ดวง

๒. จิต ๒๒ ดวง เกิดในกามภูมิ และรูปภูมิ คือ :-

จักขุวิญญาน	๒	ดวง
โสตวิญญาน	๒	ดวง
มโนธาตุ	๓	ดวง
สันตிரณจิต	๓	ดวง
โสดาปัตติมรรคจิต	๑	ดวง
หสิตุปปาทจิต	๑	ดวง
รูปาวจรชวณจิต	๑๐	ดวง ฯ

๓. จิต ๔๒ ดวง เกิดได้ ๓ ภูมิ คือ :-

อกุศลจิต	๑๐	ดวง
มหาอกุศลจิต	๘	ดวง
มหากรรมาจิต	๘	ดวง
อรูปาวจร อกุศลจิต	๔	ดวง
อรูปาวจร กรรมาจิต	๔	ดวง
โลกุตตรจิต	๗	ดวง ๗

ปริเฉทที่ ๓ นี้ชื่อว่า ปกิณณกสังคหะ อันพระอนุรุธาจารย์รจนาไว้ ในปกรณ์
อภิธรรมัตตสังคหะ จบ ด้วยประการฉะนี้ ๗

อธิรัมมัตถสังคหะ

อธิรัมมัตถวิภาวินีฎีกา

ภาคผนวก

ปริจเฉท ๔

วิธีสังคหวิภาค

อาจารย์สมพร ศรีวรชาติย์

อภิขัมมัตถสังคหะ
ปริเฉทที่ ๔ ชื่อว่า วิธีสังคหวิภาค

สังคหคาถาที่ ๑ - ๒

จิตตปุปาชนามิเจวึ กตฺวา สงฺกหฺมุตฺตรึ
ภูมิปุคฺคเลนแทน นุพุพาปฺรนิยามิตึ.
ปวตฺติสงฺกหึ นาม ปฏิสนธิปวตฺติยึ
ปวุกขามิ สมာเสน ยถาสมฺภาวโต กถึ.

ข้าพเจ้ากระทำการรวบรวมจิตตปุปาชนามิเจวึ
ซึ่ง ด้วยประการอย่างนี้แล้ว จักกล่าวสังคหะชื่อว่า
ปวัตติสังคหะ ที่กำหนดด้วยจิตดวงก่อนและดวงหลัง
โดยความต่างกันแห่งภูมิและบุคคล ในปฏิสนธิกาล
และปวัตติกาล ตามสมควรแก่ความเป็นไปโดยย่อ ๆ
คือ อย่างไร ?

พึงทราบ จักกะ ๖ หมวด ในวิธีสังคหะ คือ วัตถุกะ ๖ ทวารกะ ๖ อารมณกะ ๖ วิญญาณกะ ๖ วิธี ๖
และ วิสยปวัตติกะ ๖ ๆ

ก็ความเป็นไปแห่งอารมณ์ ของจิตที่พ้นจากวิถี มี ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่งกรรม กรรมนิมิตและคตินิมิต
๑ บรรดาจักกะ ๖ เหล่านั้น วัตถุกะ ทวารกะ และอารมณกะมีนัยซึ่งข้าพเจ้ากล่าวแล้ว ในก่อนนั้นแหละ ๑ **วิญญาณ**
๖ คือ จักขุวิญญาณ ๑ โสตวิญาณ ๑ ฆานวิญาณ ๑ ชิวหาวิญาณ ๑ กายวิญาณ ๑
และ มโนวิญาณ ๑ ๑ ส่วนวิถี ๖ คือ ความเป็นไปแห่งจิต ที่เป็นไปตามทวาร
พึงประกอบด้วยอำนาจทวาร คือ จักขุทวารวิถี ๑ โสตทวารวิถี ๑ ฆานทวารวิถี ๑ ชิวหาทวารวิถี ๑
กายทวารวิถี ๑ และมโนทวารวิถี ๑ หรือ **พึงประกอบด้วยอำนาจแห่งวิญญาณ** คือ จักขุวิญญาณวิถี ๑
โสตวิญาณวิถี ๑ ฆานวิญาณวิถี ๑ ชิวหาวิญาณวิถี ๑ กายวิญาณวิถี ๑ และ มโนวิญาณวิถี ๑ ๑
พึงทราบ **ความเป็นไปแห่งอารมณ์ ๖ ประการ** คือ ในปัจจุทวารมีอารมณ์ ๔ คือ **อดิมหันตารมณ ๑**
มหันตารมณ ๑ **ปริตตารมณ ๑** และ **อติปริตตารมณ ๑** แต่ในมโนทวารมีอารมณ์ ๒ คือ **วิภูตารมณ ๑** และ
อวิภูตารมณ ๑ ๑

พึงทราบ ความเป็นไปแห่งอารมณ์ อย่างไร ?

คือ ๓ ขณะ ด้วยอำนาจอุปาทกขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ชื่อว่า ขณะจิตดวงหนึ่ง ก็ ๑๓
ขณะจิตเหล่านั้น เป็นอายุของรูปธรรม(อารมณ์ที่เป็นรูป) ๑ อารมณ์ทั้ง ๕ ผ่านไปได้หนึ่งขณะจิต
หรือผ่านไปหลายขณะจิต เฉพาะที่ถึงฐิติขณะเท่านั้น ย่อมมาสู่คลองในปัจจุทวาร เพราะฉะนั้น
ถ้าารมณล่วงไปได้ขณะจิตหนึ่งชื่อว่า มาสู่คลองแห่งจักขุไซริ์ ต่อจากนั้น เมื่อภวังคจิตไหว ๒ ครั้ง

ปัญญาทวารวิชชจิต ตัดกระแสวงค์ ราฟึงถึงรูปารมณนั้นนั้นแหละเกิดขึ้นแล้วดับไป ต่อจากนั้น จิตเหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ ก็เห็นรูปนั้นนั้นแหละ ในลำดับแห่งปัญจทวารวิชชจิตนั้น สัมปฏิจันนจิตก็รับรูปนั้น สันตริณจิตก็พิจารณารูปนั้น และโกฎฐัพพนจิตก็กำหนดรูปนั้น เกิดขึ้นตามลำดับแล้วดับไป ต่อจากนั้น บรรคากามาวจรชวนจิต ๒๕ ดวง ชวนะใดชวนะหนึ่ง ได้บังจัยแล้วแล่นไป โดยมาก ๗ ครั้งและตทาลัมพนวิบากจิต ๒ ดวง ที่คิดตามชวนะ ย่อมเป็นไปตามสมควร ต่อจากนั้นไป จิตก็เป็นไปในภวังค์ทีเดียว ๑ ด้วยคำเพียงเท่านั้นชวนะจิต ๑๗ ชวนะ ย่อมบริบูรณ์ เพราะได้อธิบายว่า “**ความเกิดขึ้นแห่งจิตในวิถี ๑๔ ชวนะ** (ตั้งแต่ปัญญาทวารวิชชชวนะถึงตทาลัมพนะ)

ภวังคจลนะ ๒ ชวนะ และชวนะจิตหนึ่ง ที่ล่วงไปก่อนแล้วนั้นแหละ” ดังนี้ จากนั้น ความเป็นไปแห่งวิถีจิตนั้นก็ดับไป อารมณนี้ ชื่อว่า **อติมหันตารมณ** ๑ ก็อารมณ ที่มาสู่คลองผ่านไป ไม่พอแก่การเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพนจิต ชื่อว่า **มหันตารมณ** ๑ ในมหันตารมณนั้น ภวังคปาตะเท่านั้น ย่อมมี ในที่สุดแห่งชวนจิต ตทาลัมพนะจิตย่อมไม่มี ๑ อารมณที่มาจากคลองผ่านไป ไม่พอแก่การเกิดขึ้นแห่งชวนจิต ชื่อว่า **ปริตตารมณ** ๑ ในปริตตารมณนั้น โกฎฐัพพนจิตเท่านั้น เป็นไป ๒ ชวนะ เพราะแม้ชวนะก็ไม่เกิด ต่อจากนั้นก็เป็นภวังคปาตะ ๑ ก็อารมณ ที่มาจากคลองผ่านไป ไม่พอที่จะให้โกฎฐัพพนจิตเกิด โกลต่อความดับ (แห่งอารมณ) ชื่อว่า **อติปริตตารมณ** ๑ ในอติปริตตารมณนั้น มีเพียงภวังคจลนะเท่านั้น ความเกิดขึ้นแห่งวิถีจิต ย่อมไม่มี ๑ ความเป็นไปแห่งอารมณ ที่เป็นอารมณแห่งทวารทั้ง ๕ คือ ตทาลัมพนวาระ ชวนวาระ โกฎฐัพพนวาระและโมฆวาระ ตามลำดับ ในปัญญาทวาร แม้โดยประการทั้งปวง คือ ในจักขุทวาร อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ในทวารทั้งหลาย มีโสตทวาร เป็นต้น ก็อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปแห่งวิถีทั้ง ๔ ด้วยประการฉะนี้ ๑

สังคหคคาถา ที่ ๓

วิถีจิตคฺคาณิ สคฺคเตว จิตฺตูปปาทา จตฺตทส
จตฺตูปฺปญฺญาส วิตฺตารา ปญฺจทวารเ ชถารหิ.

ในทวาร ๕ มีวิถี ๗ เท่านั้น มีจิตตูปปาท ๑๔

โดยพิสดารมีจิต ๕๔ ตามสมควร ๑

นี้เป็นปวัตตินัยแห่งวิถีจิตในทวาร ๕ ในวิสยปวัตติสังคหะนี้ ๑

มโนทวารวิถี

ส่วนมโนทวาร ถ้าหากว่า **วิฏตารมณมาสู่คลองไซ้** ต่อจากนั้น ในที่สุดแห่งภวังคจลนะ มโนทวารวิชชชวนะ และชวนจิตตทาลัมพนวิบากก็ย่อมเป็นไป เบื้องหน้าแต่นั้น ก็เป็นภวังคปาตะ ๑ ส่วน **อวิฏตารมณ** ในที่สุดแห่งชวนจิต ย่อมเป็นภวังคปาตะทีเดียวไม่มีความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพนะ ฉะนี้แล ๑

สังคหคถา ที่ ๔

วิธีจิตตานิ ตีเณว

จิตตูปปาทา ทเสริตา

วิตถารณ ปเนตถก

จตุตทาฬิส วิภาวเย.

ก็ในมโนทวารวิธีนี้ บัณฑิตกล่าววิธีจิตไว้ ๓ เท่านั้น และกล่าวจิตตูปปาทา ๑๐ ว่าโดยพิสดาร ได้จิต ๔๑ ดวง ฯ

อัปนาชวณวาระ

แต่ในอัปนาชวณวาระ ไม่มีความแตกต่างกันแห่งวิภูตารมณและอวิภูตารมณ ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งตถาลัมพณจิตเหมือนกัน ฯ จริงอยู่ เมื่อกามาวจรชวณจิตประกอบด้วยญาณ ๘ ดวง ดวงใด ดวงหนึ่ง เกิดขึ้น ๔ หรือ ๓ วาระ ตามลำดับ โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตภูดับไปแล้ว ในลำดับนั้นนั้นแหละ บรรดาชวณะที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ ๒๖ ดวงนั้น ชวณจิตดวงใดดวงหนึ่ง ก็ยังลงสู่อัปนาวิธี เป็นวาระที่ ๔ หรือที่ ๕ ตามควรด้วยอำนาจตามอกนิหาร ต่อจากนั้น ภาวักปาตะย่อมมีในที่สุดแห่งอัปนา ฯ ในอัปนาชวณวาระนั้น ในลำดับแห่งชวณจิตสหรัคด้วยโสมนัส แม้อัปนาจิต ก็พึงหวังเฉพาะที่สหรัคด้วยโสมนัสเท่านั้น ฯ ในลำดับแห่งชวณจิตที่สหรัคด้วยอุเบกขา ก็พึงหวังเฉพาะอัปนาที่สหรัคด้วยอุเบกขา ฯ แม้อัปนาชวณะแห่งชวณจิตซึ่งมีเวทนาอย่างเดียวกันนั้น กุศลชวณจิต และผลเบื้องต่ำทั้ง ๓ ดวง ก็เป็นอัปนาในลำดับแห่ง กุศลชวณะ ฯ กิริยาชวณจิต และอรหัตตผลจิต ย่อมเป็นอัปนาในกิริยาชวณจิต ฉะนี้ แล ฯ

สังคหคถาที่ ๕ - ๖

ทวตฺตีส สุชปญฺญมฺหา

ทวาทโสเปกฺขกา ปรี

สุจิตฺกิริยาโต อฏฺฐ

ฉ สมฺโภนฺติ อุเปกฺขกา.

ปฺลุชฺชนานํ เสกฺขานํ

กามปฺญฺญติเหตุโต

ติเหตุกามกิริยาโต

วิตฺราคานมปฺปนา.

หลังจากกุศลชวณจิตที่สหรัคด้วยโสมนัส ๒ ดวง ย่อมเกิดโสมนัสอัปนา ๓๒ ดวง หลังจากกุศลชวณจิต ที่สหรัคด้วยอุเบกขา ๒ ดวง ย่อมเกิดอุเบกขาอัปนา ๑๒ ดวง หลังจากกิริยาชวณจิตที่สหรัคด้วยโสมนัส ๒ ดวง ย่อมเกิดกิริยาโสมนัสอัปนา ๘ ดวง หลังจากกิริยาจิตที่เป็นอุเบกขาอัปนา ๖ ดวง. อัปนาของพวกปฺลุชชนและพระเสขะเกิดจากติเหตุก กามาวจรกุศลของท่านผู้ปราศจากราคะ เกิดจากติเหตุกะกามาวจรกิริยาจิต. นี่เป็นปวัตตินัยแห่งวิธีจิตในมโนทวารในวิสยปวัตติสังคหะนี้.

คทาถัมพะนิม ๑๑

ในทวารแม่มทั้งหมด ก็บรรดาอารมณฺ์มีอนิฏฐารมณฺ์เป็นต้นนี้ในอารมณฺ์ที่ไม่น่าปรารถนาข้อมมีปัญญวิญญาณ สัมปฏิจันนจิต สันตึรณจิต และคทาถัมพนจิต ที่เป็นอกุศลวิบากอย่างเดียว ๑ ในอารมณฺ์ที่นำปรารถนา ข้อมมีปัญญวิญญาณ สัมปฏิจันนจิต สันตึรณจิต และ คทาถัมพนจิต ที่เป็นกุศลวิบาก ๑ แต่ในอติฏฐารมณฺ์สันตึรณจิต และคทาถัมพนจิต ที่สทรคด้วยโสมนัสเท่านั้นเกิดขึ้น ๑ แมในคทาถัมพนจิต ๑๑ ดวงนั้น คทาถัมพนจิต ๕ ดวง ที่สทรคด้วยโสมนัสเท่านั้น ข้อมมีในที่สุดแห่งกิริยาชวนจิตที่สทรคด้วยโสมนัส ๑ คทาถัมพนจิต ที่สทรคด้วยอุเบกขา ๖ ดวง ข้อมมีในที่สุด แห่งกิริยาชวนจิตที่สทรคด้วยอุเบกขา ๑ แต่ในที่สุดแห่งชวนจิต ที่สทรคด้วยโทมนัส คทาถัมพนจิต และภังคจิต เป็นธรรมสทรคด้วยอุเบกขาอย่างเดียว ๑ เพราะฉะนั้น อาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว้า “บุคคผลปฏิสนธิมาด้วยโสมนัส ถ้าไม่มีคทาถัมพนจิตเกิดในที่สุดแห่งชวนจิตอันสทรคด้วยโทมนัสไชรในขณะนั้น สันตึรณจิตสทรคด้วยอุเบกขาปรารถอารมณฺ์ที่เป็นกามาวจร ที่เคยสังสมไว้้อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้นเป็นไปในขณะของตนนั้นแล้วเป็นภังคบาททีเดียว” ดังนี้ ๑ อนึ่งอาจารย์ทั้งหลายข้อมปรารถนาคทาถัมพนจิต ในกามาวจรธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอารมณฺ์ของกามาวจรสัตว์ ในที่สุดแห่งกามาวจรชวนจิต เหมือนกันจะนี้แล ๑

สังคคาถาที่ ๗

กาม	ชวนสตุคตาลม-	พนานํ	นิยเม สติ
วิภูเตติมหนุเต จ		คทาลมฺพนมีริคํ.	
เมื่อการกำหนด	ชวนะ	และอารมณฺ์ของสัตว์ในกามภพ	มีอยู่

บั้นจิตก็กล่าวคทาถัมพะนิม ไว้ในวิภูตารมณฺ์ และ อติมหันตารมณฺ์เท่านั้น ๑ เป็นคทาถัมพะนิม ในวิธีสังคคะนี้ ๑

ชวนะนิม

ก็ในชวนจิตทั้งหลาย กามาวจรชวนจิต ในกามาวจรชวนวิธีข้อมแล่นไป ๗ วาระ หรือเพียง ๖ วาระ แต่ในเวลาเป็นไปอ่อน ในเวลาใกล้ตายเป็นต้น จะแล่นไป ๕ วาระเท่านั้น ๑ แต่พระอรธรรคถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว้า “ปัจจเวกขณจิต

ของพระผู้มีพระภาคเจ้าในกาลที่ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น
ทรงมีชวนจิตเล่นไป ๔ หรือ ๕ วาระ” ดังนี้บ้าง ฯ

ทรงมีชวนจิตเป็นไปอย่างรวดเร็ว

อนึ่ง ในอัปนาวิธครั้งแรก ของอาทิกัมมิกบุคคล มีมหัคคตชวนจิต
และอภิญาชวนจิตเล่นไปวาระเดียวเท่านั้น แม้ในกาลทุกเมื่อ ต่อจากนั้นก็เข้าไปในภวังค์ ฯ
และความเกิดขึ้นแห่งมรรคจิตทั้ง ๔ ก็มีชวนจิตเดียว ต่อจากนั้น ผลจิต ๒-๓ ชวนจิต
ตามสมควรต่อจากนั้นเป็นไปในภวังค์ ฯ ก็ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่ง นิโรธสมาบัติ อรูปาวจรชวนจิตที่
๔ ชวนจิตเล่นไป ๒ วาระ ต่อจากนั้นก็ถึงนิโรธะ แต่ในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ เมื่ออนาคามีผล
หรืออรหัตตผล เกิดขึ้นวาระเดียว ตามสมควรแล้วดับจากนั้นก็เข้าไปในภวังค์ ฯ

บัณฑิต พึงทราบไว้ว่า “ก็เพราะอธิบายไว้ว่า ในสมาบัติวิธทั้งหมด
ไม่มีการกำหนดวิธไว้คู่จระแสแห่งภวังค์ เพราะฉะนั้นสมาบัตินั้น จึงได้ชวนจิตเม้มมาก” ดังนี้ ฯ

สังคหาคาถาที่ ๘

สตตฤคชุตฺตํ ปริตฺตานิ

มคฺคาภิญญา สกึ มตา

อวเสสานิ ลพฺภนฺติ

ชวานานิ พฺพุนิปี.

กามาวจรชวนจิต บัณฑิตกล่าวไว้ ๘ ครั้ง มรรคชวนจิต และอภิญาชวนจิต
ท่านกล่าวไว้ครั้งเดียว ชวนจิตที่เหลือย่อมได้เป็นอันมาก ฯ นี่เป็นชวนนิยม ในวิธสังคหะนี้ ฯ

จำแนก วิธจิตของบุคคล

ก็แล ในวิธสังคหะนี้ กิริยาชวนะวิธ และอัปนาชวนะวิธย่อมไม่ได้แก่ทิเหตุบุคคล และอเหตุบุคคล.
อนึ่ง วิบากจิตที่ประกอบด้วยญาณก็ย่อมไม่ได้ (แก่บุคคล ๒ พวกนั้น) ในสุคติภูมิเหมือนกัน ก็ในทุกคติภูมิ
ย่อมไม่ได้มหาวิบากจิตที่เป็นญาณวิปยุต ฯ อนึ่ง ในดิเหตุกสัตว์ทั้งหลาย กุศลชวนจิต และอกุศลชวนจิต
ย่อมไม่ได้แก่พระชีนาสพ กิริยาชวนจิต ก็ย่อมไม่ได้แก่พระเสขะและปฺภุชุน และ
วิจิกิจฉาชวนจิตที่ประกอบด้วยทัญญู ย่อมไม่ได้แก่พระเสขะทั้งหลาย ฯ ก็แลปฺภุชุนชวนจิต
ย่อมไม่ได้แก่พระอนาคามี ฯ โลกุตตรชวนจิต ย่อมเกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้น ตามสมควรแก่ตน ฯ

สังคหาคาถา ที่ ๙

อเสกฺขานํ จตฺตจฺตนา-

พีส เสกฺขานมฺพทิสเส

จปฺปญฺญาสาวเสสานํ

จตฺตปญฺญาส สมฺภวา.

บัณฑิต พึงแสดงวิธจิตของอเสกขบุคคล ๔๔ ดวง ของพระเสกขบุคคล ๕๖ ดวง
และของปฺภุชุน ที่เหลือ ๕๔ ดวง ตามควรแต่กการเกิด ฯ นี่เป็นความต่างกันแห่งบุคคล ในวิธสังคหะนี้ ฯ

จำแนกวิธจิตเกิดใน ๓๐ ภูมิ

ก็ในกามาวจรภูมิ ๑๑ ย่อมได้วิถิจิตทั้งหมด (๘๐ ดวง) ตามควร ฯ ในรูปาวจรภูมิ ๑๕ (เวณอสังขยีสัตตภูมิ) เวณปฏิฆชนจิตและตทาลัมพนจิต และฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ได้วิถิจิต ๖๔ ดวง ฯ ในอรุปาวจรภูมิ ๔ ได้วิถิจิต ๔๒ ดวง เวณปฐมมรรค ๑ ดวง รูปาวจรชนจิต ๑๐ หลิตุปปาทจิต ๑ และอรุปาวจรชนจิตเบื้องต่ำ ฯ อนึ่ง วิถิจิต ที่เป็นไปในทวารนั้น ฯ ย่อมไม่ได้แก่ตัวผู้เว้นจากประสาธน์ ฯ แม้นในที่ทั้งปวง ฯ ส่วนอสังขยีสัตตวิถิจิต ย่อมไม่มีความเป็นไปแห่งจิตแม้โดยประการทั้งปวงจะนี้แล ฯ

สังคหคทา ที่ ๑๐

อสังขยีสัตตวิถิจิต

กาม รูป ยถารห

จตุสณฺธิ ตถารูป

เทวจตุตาฬิส ลทุกเร.

ในกามภพได้วิถิจิต ๘๐ ในรูปภพ ได้วิถิจิต ๖๔ และในอรุปภพ ได้วิถิจิต ๔๒ ฯ
นี่ เป็นการจำแนกภูมิ ในวิถีสังคหะนี้ ฯ
ความเป็นไปแห่งจิต อันเป็นไปในทวารทั้ง ๖ ซึ่งมีภวังคจิตคั่นอยู่
เป็นไปไม่ขาดสายตลอดเวลาที่ยังมีอายุ ตามควรแก่การเกิดด้วยประการจะนี้แล ฯ

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อ วิถีสังคหวิภาค
ในปกรณ์อภิธรรมมัตถสังคหะ จบ ด้วยประการจะนี้ ฯ

อภิธรรมมัตตสังคหฎีกา
พรรณนาความ ปริจเฉทที่ ๔

ประกอบความว่า “ข้าพเจ้า” ได้กระทำการรวบรวมประเภทแห่งจิตตูปบาท คือชั้น ๔
อันยอดเยี่ยม คือ สูงสุด โดยการจำแนกเวทนาสังคหะเป็นต้น โดยประการอย่างนี้ คือ
โดยนัยตามที่กล่าวแล้วจักกล่าวสังคหะ ที่ชื่อว่า แล้วจิตตูปบาท ประวัติสังคหะ คือ
สังคหะที่มีชื่ออย่างนั้นแห่งจิตตูปบาทในปฏิสนธิกาล และประวัติกาล
ที่ท่านกำหนดไว้โดยความต่างกันแห่งภูมิ ๓
มีกามาวจรภูมิเป็นต้นและแห่งบุคคลมีทวิเหตุบุคคลเป็นต้น ที่ท่านกำหนดไว้
ด้วยจิตตวงก่อนและจิตตวงหลัง อย่างนี้ว่า จิตตวงนี้ ต่อจากจิตมีประมาณเท่านี้ มีในลำดับแห่งจิตนี้
โดยย่อตามสมควรแก่การเกิด” ดังนี้ ฯ

พรรณนา วิสยประวัติ

วัตถุสังคหะ ทวารสังคหะ และ อาลัมพนสังคหะ แม้ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ในปริจเฉทที่
๓ แต่ท่านยังยกขึ้นตั้งไว้อีก ก็เพื่อแสดงประวัติสังคหะ ให้บริบูรณ์ ฯ

ความเป็นไป แห่งอารมณ์ทั้งหลายในทวาร และความเป็นไปแห่งจิตทั้งหลายในอารมณ์
ชื่อว่า วิสยประวัติ ฯ

คำว่า “ตตฺถ” ได้แก่ บรรดาจักกะ ๖ หมวดเหล่านั้น ฯ

ท่านอาจารย์ กล่าวว่า “จักขุทวารวิถิ” เป็นต้น เพื่อแสดงว่า
“ควรกระทำการประกอบของวิถิทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า วิถิ คือ
ความสืบต่อของจิตที่เป็นไปในจักขุทวาร ชื่อว่า จักขุทวารวิถิ ดังนี้หรือ ด้วยอำนาจแห่งวิญญาน
โดยนัยเป็นต้นว่า วิถิที่เนื่องด้วยจักขุวิญญาน ชื่อว่าจักขุวิญญานวิถิ
เพราะความประพุดิตร่วมกันโดยความที่เป็นวิถิอารมณ์เดียวกัน
และเป็นไปในทวารเดียวกันกับจักขุวิญญานนั้น ฯ

วิสยปวัตติในปัจจทวาร ๔ อย่าง

พึงทราบวินิจฉัย ในความเป็นไปแห่งอารมณ์ ๔ มีอติมหันตารมณ์เป็นต้น ๑ อารมณ์มาสู่คลองล่งไปหนึ่งขณะจิตแล้ว มีอายุเป็นไป ๑๖ ขณะจิต ชื่อว่า **อติมหันตารมณ์** ๑ อารมณ์ที่มาสู่คลองล่งไป ๒ หรือ ๓ ขณะจิต เหลืออยู่ ๑๕ หรือ ๑๔ ขณะจิต ชื่อว่า **มหันตารมณ์** ๑ อารมณ์มาสู่คลองล่งไป ๔ ขณะจิต จนถึง ๕ ขณะจิต มีอายุเหลืออยู่ ๑๓ ขณะจิต จนกระทั่งเหลืออยู่ ๘ ขณะจิต ชื่อว่า **ปริตตารมณ์** ๑ อารมณ์ที่มาสู่คลองแล้วล่งไป ๑๐ ขณะจิต จนถึง ๑๕ ขณะจิต มีอายุเหลืออยู่ ๗ ขณะจิต จนถึง ๒ ขณะจิต ชื่อว่า **อติปริตตารมณ์** ๑ ก็ท่านอาจารย์ครั้งอธิบายอย่างนี้แล้ว จักกล่าวคำว่า “อารมณ์ทั้ง ๕ ล่งไปหนึ่งขณะจิต” เป็นต้น ๑

วิสยปวัตติในมโนทวาร ๒ อย่าง

อารมณ์ที่ปรากฏชัด ชื่อว่า **วิภูตารมณ์** ๑
อารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัด ชื่อว่า **อวิภูตารมณ์** ๑

จิตหนึ่งดวง มีขณะ ๓ อย่าง

บทว่า “**กถ**” ได้แก่ การถึงความเป็นอารมณ์ โดยประการใด ๑ ท่านอาจารย์ครั้งถามว่า “การกำหนดอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งอติมหันตารมณ์เป็นต้น โดยประการไร” ดังนี้ จึงเริ่มคำว่า “อุปปาทฐิติ” เป็นต้น ๑ ความเกิดขึ้น ชื่อว่า **อุปปาท** คือ การกลับได้ตัวตน* (กล่าวคือ ธรรม) ๑ การแตกไป ชื่อว่า **ภังคะ** คือ ความพินาศแห่งรูปที่มีอยู่ ๑ ความเป็นไปที่บ่ายหน้าสู่ความแตกสลายในท่ามกลางแห่งอุปปาทและภังคะทั้งสอง ชื่อว่า **ฐิติ** ๑

แต่ท่านอาจารย์บางพวก ปฏิเสธ ฐิตินัยของจิต ๑
จริงอยู่คำอธิบายของท่านอาจารย์เหล่านั้นมีว่า “ในจิตตยมก ในการจำแนกบทมีอาทิ อย่างนี้ว่า จิตเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า กำลังเกิดขึ้นหรือ
ดังนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงภังคขณะและอุปปาทขณะเท่านั้น โดยนัยมีอาทิว่า ในภังคขณะ จิตเกิดขึ้นแล้ว มิใช่กำลังเกิด ในอุปปาทขณะจิตกำลังเกิดขึ้นแต่มิใช่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ หาได้ตรัสฐิตินัยไม่ ก็ถ้าแม้ฐิตินัยแห่งจิตมีอยู่ไซ้ ก็จะต้องตรัสว่า ในฐิตินัย และ ใน

กัณฑ์ขณะนี้ หากจะฟังมีมติว่า จิตขณะมีอยู่ เพราะสุดต้นตอปรากฏว่า ความเกิดขึ้นย่อมปรากฏ
ความเสื่อมย่อม **ปรากฏ** **ความเป็นอย่างอื่นแห่งจิตที่ตั้งอยู่** ก็ย่อมปรากฏ” ดังนี้
แม้ในสุดต้นตอประสงก์เอาความตั้งอยู่ (จิต) โดยความสืบเนื่องกันเท่านั้น
เพราะความเป็นอย่างอื่น มิได้เกิดขึ้นในธรรมอันหนึ่ง และการตรัสว่าปรากฏ
มิได้ทรงประสงก์เอาความตั้งอยู่ (จิต) โดยขณะเลย ก็เหตุในการที่ไม่ตรัสธรรมที่ได้
ในพระอภิธรรมก็ไม่มีอยู่ เพราะฉะนั้นแม้คำที่ไม่ได้ตรัสไว้ ในคำสอนตามธรรม
ก็ย่อมแสดงถึงความไม่มีนั่นเอง ดังนี้ ฯ

*ในสัมโมหวิโนทนี ท่านกล่าว ปฏิลาโก แปลว่า การกลับได้ หรือได้เฉพาะนี้ หมายถึง
ความปรากฏในการสืบต่อนั่นเอง ชื่อว่า ปฏิลาโก

ข้าพเจ้าขอเฉลยในวาทะของอาจารย์บางพวกนั้น ฯ แท้จริงแม้เมื่อ
ธรรมอย่างหนึ่งเป็นที่ตั้งอยู่ แห่งความเกิดขึ้นและความดับไปมีอยู่ อุปาทะขณะก็เป็นอย่างหนึ่ง
กัณฑ์ก็เป็นอย่างหนึ่งเพราะฉะนั้น
ท่านต้องการกำหนดกัณฑ์ซึ่งแตกต่างจากการกำหนดอุปาทะก็เมื่อถือเอาเนื้อความอย่างอื่น
ก็จะต้องกล่าวว่า ธรรมอย่างอื่นต่างหากเกิดขึ้น ธรรมอย่างอื่นดับไป ขอนี้ จันใด
แม้การกำหนดที่บ้ายหน้าไปหาความดับ อันต่างจากการกำหนด
อุปาทะและกัณฑ์อันจำต้องปรารภณา จันนั้นเหมือนกัน ฯ
การกำหนดที่บ้ายหน้าไปหาความดับนั้น ชื่อว่า จิต ฯ แต่ในบาลี
ไม่กล่าวจิตไว้ด้วยอำนาจแห่งการแสดงนัย โดยไม่ขัดอัชฌาศัย ของเวไนยสัตว์ ฯ

จริงอยู่ แม้เทศนาในพระอภิธรรม บางคราวก็เป็นไปโดยไม่ขัดอัชฌาศัยของเวไนยสัตว์
ดูความเกิดขึ้นของรูป ทรงแยกแสดงเป็น ๒ อย่าง คือ อุปายะ และสันตติณนั้น ฯ แต่
เพราะในพระสูตรพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอุปาทะเป็นต้นไว้ เพื่อแสดงลักษณะแห่งสังขตธรรมเท่านั้น
อย่างนี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะของสังขตธรรม ๓ ประการเหล่านี้ ๓
ประการเป็นไฉน ? คือความเกิดขึ้นปรากฏ ๑ ความเสื่อมปรากฏ ๑
ความเป็นอย่างอื่นแห่งธรรมที่ตั้งอยู่แล้วปรากฏ ๑ ” ดังนี้ บัณฑิตไม่สามารถจะรู้ได้ว่าความตั้งอยู่
แห่งธรรมที่เกี่ยวข้องกัน

อันมีสภาพเป็นบัญญัติเป็นอสังขตะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระสูตรนั้น ฯ
แต่เพราะอุปสัคนั้นไปในอรรถแห่งชาตุนั้นแหละ บทว่า “**ปญฺญาเขตติ**” (ที่แปลว่า ย่อมปรากฏ) นี้
จึงมีอรรถว่า “**วิญฺญาเขตติ**” (แปลว่าอันบัณฑิตย่อมรู้ได้ เพราะฉะนั้นคำว่าจิตขณะแห่งจิต
จึงไม่ควรเพื่อจะคัดค้านด้วยคำมีประมาณเท่านั้น ดังนี้ ซึ่งเป็นคำอันอาจารย์กล่าวไว้ดีแล้ว

ด้วยอำนาจแห่งอุปาทะ ฐิติ และภังคะ ฯ ก็ท่านอาจารย์อธิบายไว้แบบนี้แม้ในอรรถกถาวิภังค์ ท่านก็กล่าวว่า จิตดวงหนึ่ง ๆ มี ๓ ขณะด้วยอำนาจแห่ง อุปาทาขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ดังนี้ ฯ

อายุของรูปธรรมมี ๑๗ ขณะจิต

อรูป มีความเปลี่ยนแปลงเร็ว รูปมีความเปลี่ยนแปลงช้าเพราะความที่รูปเป็นผู้ยึดถือและรูปอันอรูปพึงยึดถือสำเร็จได้ด้วยสามารแห่งขณะนั้น ฯ ฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “ทานิ” ดังนี้ ฯ บทว่า “ทานิ” คือ ขณะจิตเช่นนั้น ๆ ขณะทั้งหลายเหมือนขณะแห่งจิต ๑๗ ชื่อว่า สัตตรสจิตตขณะ ฯ อีกอย่างหนึ่งสัมพันธ์ความว่า ขณะจิตเหล่านั้น มี ๑๗ ขณะ ฯ ก็จิตแต่ละดวงแยกเป็น ๕๑ ขณะ ฯ (จิต ๑ ดวง มี ๓ ขณะย่อย ๑๗ ขณะ จึงเท่ากับ ๕๑ ขณะย่อย)

บทว่า“รูปขมมาน”(ของรูปธรรม) ได้แก่ ของรูปธรรมทั้งหลาย เว้นวิญญัตติรูปและลักขณะรูป ๓* เสีย ฯ จริงอยู่วิญญัตติรูปทั้ง๒ มีอายุเท่ากับขณะจิตแต่ละดวง ฯ จริงอย่างนั้นวิญญัตติรูปทั้ง๒ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพวกธรรม ที่เป็นไปตามจิต ฯ ก็ในลักขณะรูป ชาติ (คือ อุปจยะและสันตติ) และ อนิจจตารูป มีอายุเท่ากับอุปาทาขณะ และภังคขณะของจิต ส่วนขรตารูป มีอายุเท่ากับขณะจิต ๔๕ ขณะ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้พวกอาจารย์ จึงกล่าวว่า :-

“รูปนั้น เว้นวิญญัตติรูป และลักขณะรูปเสีย

มีอายุ เท่ากับจิต ๑๗ ขณะ” ดังนี้ ฯ

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพราะคำในอรรถกถาปฏิบัติสมุปาทาว่า ขณะจิต ๑๑ ล่วงไปเพียงเท่านี้ ที่นั่น ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั้นแหละ ซึ่งมีอายุเพียง ๕ ขณะจิตที่เหลือดังนี้ ขณะจิต ๑๖ จึงเป็นอายุของรูปธรรม เพราะรูปที่กำลังเกิดเท่านั้น เป็นปัจจัยแก่ภังคขณะได้ดังนี้ ฯ คำของอาจารย์บางพวกนั้นไร้สาระเพราะขณะจิต ๑๗ มาในอรรถกถานั้นเองโดยนัยเป็นต้นว่า รูปที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปพร้อมกับจิตดวงที่๑๗ ตั้งแต่ปฏิสนธิ รูปที่เกิดในฐิติขณะแห่งปฏิสนธิ ย่อมดับไปในอุปาทาขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๘ ดังนี้ ฯ ส่วนในที่ใด ขณะแห่งจิต ๑๖ เท่านั้น ย่อมปรากฏ บัณฑิตน่านัยไปด้วยอำนาจแห่งขณะ อันประกอบความเป็นปัจจัย แก่ความเป็นไปแห่งจิตในที่นั้น ฯ ความจริง

รูปแม่ผ่านไปเพียงขณะจิตเดียวโดยที่สูดอย่างต่ำ ก็สามารสมาสู่คลองได้ แล ๗
พอดีด้วยความขัดแย้ง ๗

*ในปริจเฉทที่ ๖ กล่าวลักษณะรูป ๔

ขณะ เหมือนขณะของจิตดวงเดียว ชื่อว่า เอกจิตตขณะ ๗
ขณะจิตดวงเดียวนั้นล่วงเลยอารมณ์เหล่านี้ หรือว่า อารมณ์เหล่านี้ล่วงเลยขณะจิตดวงเดียวนั้นไป
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เอกจิตตขณะทีละ ๗

อารมณ์กระทบปสาท ๕

คำว่า “ย่อมมาสู่คลอง” ความว่า รูปารมณ์ และสัททารมณ์ ตั้งอยู่ที่ของตน ๗
นั้นแหละย่อมถึงความปสาท เพราะเหตุนี้อารมณ์คือรูปและเสียงเหล่านั้น
เป็นไปในกาลาปเป็นเอนกย่อมมาสู่คลองตามควรแก่การคำนึง (คือ มนสิการ) ๗ ส่วนอารมณ์ที่เหลือ
คือ กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ตัดแน่นในวัตถุที่อาศัยมีฐานะเป็นต้น
นั้นแหละที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของวิญญาณ เพราะเหตุนี้แม้เป็นไปในกาลาปแต่ละกาลาป
ก็ย่อมมาสู่คลองได้ ๗ ก็ปสาททั้งหลายแม้ที่เป็นไปในกาลาปอย่างหนึ่ง ๗
ก็ถึงความปสาทที่ตั้งของวิญญาณ แต่ปสาทเหล่านั้นเกิดพร้อมกับภวังคจิต
ที่เป็นอนันตรปัสจัยแก่ภวังคจลนะ ๗ อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า
“ปสาทเกิดพร้อมกับอวิชชานจิต” ดังนี้ ๗

คำว่า “เมื่อภวังค์ไหว ๒ วาระ” ความว่า เมื่อภวังคจิตเป็นไป ๒
วาระในอารมณ์ที่ภวังคจิตยึดไว้ในเบื้องต้น (มีกรรมเป็นต้น) นั้นแหละ โดยเป็นการไหว กล่าวคือ
เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งจิตที่ต่าง

กัน ๗ จริงอยู่ เมื่ออารมณ์กระทบปสาท ๕ ด้วยอำนาจแห่งการตั้งลงในส่วนที่สมควร
ความสืบทอดแห่งภวังคจิตเมื่อขาดลงด้วยอานุภาพการกระทบปสาทไม่ขาดลงทันที เกิดขึ้น ๒
วาระแล้วจึงขาดลง เหมือนบุรุษวิ่งไปโดยเร็วแต่ต้องการจะหยุด ย่อมก้าวเลยไป ๑ หรือ ๒ ก้าว
แล้วหยุดขณะนั้น ๗ ในจิต ๒ ดวงนั้น จิตดวงแรกเกิดขึ้นยังความสืบทอดแห่งภวังค์ให้หวนไหว
เพราะฉะนั้นอาจารย์ทั้งหลาย จึงเรียกว่า ภวังคจลนะ จิตดวงที่ ๒ เรียกว่า ภวังคูปัจเฉท
เพราะเกิดขึ้นโดยอาการเข้าไปตัดความสืบทอดของภวังค์นั้นให้ขาดลง ๗ แต่ในพระอภิธรรมมัตถกถา
ท่านพระอนุรุธราชาจารย์กล่าวจิตทั้ง ๒ ดวงไว้โดยไม่แปลกกันว่า “เมื่อภวังค์ไหว ๒ วาระ” ดังนี้ ๗

อธิบาย ความไหวแห่งภวังค์

มีคำถามสอดมาว่า ก็เมื่ออารมณ์มีรูปเป็นต้น กระทบปสาทแล้ว วิญญาณที่อาศัยปสาทวัตถุนั้นเท่านั้น ควรไหว มิใช่หรือ ก็ภวังค์ที่อาศัยทหวัตถุ ควรไหวอย่างไร ?

เฉลยว่า วิญญาณที่อาศัยทหวัตถุนั้น ควรไหว เพราะเนื่องเป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจสันตติ เหมือนอย่างแมลงวันจับอยู่ที่ก้นกรวด ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นกลองข้างหนึ่ง เมื่อเขาเอาไม้เป็นต้นตีพื้นกลองอีกข้างหนึ่ง

เมื่อก้นกรวดไหวไปตามความไหวแห่งหนึ่งกลองและเชือกเป็นต้น โดยลำดับ แมลงวันย่อมบินไปฉโนใด เมื่ออารมณ์มีรูปเป็นต้นกระทบปสาทรูปแล้ว ก็ฉนั้นเหมือนกัน เมื่อมหาภูตรูปซึ่งเป็นที่อาศัยของปสาทรูปนั้นไหวแล้ว

ครันทหวัตถุไหวไปตามความไหวแม่แห่งรูปที่เหลือซึ่งเนื่องด้วยมหาภูตรูปนั้น โดยลำดับ ภวังค์ที่อาศัย

ทหวัตถุนั้น ก็เป็นไปโดยอาการไหว ๆ ขอนี้สมด้วยคำที่พระธรรมปาลาจารย์ กล่าวไว้ว่า :-

เมื่อรูปารมณ์เป็นต้นกระทบวัตถุอื่นความไหวแห่ง

ภวังค์ที่อาศัยวัตถุอื่น ย่อมมี เพราะเนื่องเป็นอันเดียวกัน

คำนี้บัณฑิตพึงกล่าวโดยอุปมาด้วยก้นกรวดแล ฯ

บทว่า “ภวญโสติ” (กระแสบังค์) ได้แก่ ห้วงแห่งภวังค์ ฯ

บทว่า “อาวชเชนติ” คือ ทำการนึก คุณพุดว่า นี้ชื่ออะไร ฯ

บทว่า “ปสฺสนติ” ได้แก่ เห็นโดยประจักษ์ฯ มีคำถามสอดเข้ามาว่า จักขุนทรีย์เท่านั้นยังกิจคือการเห็นให้สำเร็จ เพราะพระบาลีว่า “เห็นรูป ด้วยจักขุ” ดังนี้ ไม่ใช่วิญญาณ มิใช่หรือ? เฉลยว่า ขอนี้ไม่ควรเห็นอย่างนั้นเพราะรูปไม่สามารถเห็นรูป เพราะเป็นธรรมชาติบอด ถ้าจักขุนทรีย์นั้นยอมเห็นรูปได้ไซ้ร เมื่อเป็นเช่นนั้น

จักขุนทรีย์แม้มีความพร้อมเพียงด้วยวิญญาณอื่นก็จะพึงมีการเกี่ยวข้องในการเห็นรูป ฯ

มีคำถามอีกว่า ถ้าวิญญาณ

ยังทสฺสนกิจให้สำเร็จได้ไซ้รวิญญาณก็จะพึงเห็นรูปที่มีวัตถุอื่นคั่นในระหว่างได้ เพราะไม่มีสิ่งขัดขวาง ฯ

เฉลยว่า รูปใด อยู่ภายในแก้วผลึกเป็นต้น ไม่มีสิ่งขัดขวางด้วยแสงสว่าง การเห็นรูปนั้น แม้มิวัดลูอื่นคั่นไว้ในระหว่าง ย่อมมีได้แต่รูปใด ที่มีวัตถุเช่นฝาเรือนเป็นต้นคั่นในระหว่าง ย่อมมีความขัดขวางด้วยแสงสว่าง วิญญาณยอมไม่เกิดในรูปนั้น

เพราะไม่มีปัจจัยกล่าวคือแสงสว่างนั้น เพราะเหตุนี้ การยึดรูปนั้นเป็นอารมณ์จึงไม่มีด้วยจักขุวิญญาณ ฯ แต่ในพระบาลีว่า “ด้วยจักขุ” นี้ มีอธิบายว่า

การเห็นรูปได้ เพราะทวารนั้นเป็นเหตุ ฯ อีกอย่างหนึ่ง กิริยา คือ การเห็นของวิญญานผู้อาศัย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เนื่องด้วยจักขุซึ่งเป็นที่อาศัย จุจในประโยคว่า “เพียงทั้งหลายกระทำการโห” ดังนี้ ฯ

บทว่า “**สมปฏิจันต**” (แปลว่า รับ) คือ เป็นเหมือนรับรูปนั้นนั่นแหละ ฯ

บทว่า “**สนฺติรยมาน**” (พิจารณา) คือ เป็นเหมือนกำหนดรูปนั้นนั่นแหละด้วยดี ฯ

ชวนะ ชื่อว่ามีปัจจัยอันได้แล้ว เพราะอรรถว่า ปัจจัยอันเป็นเหตุได้ด้วยอำนาจโยนิโสมนสิการ ฯ สัมพันธ์ความว่า “ชวนะอย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้ปัจจัยแล้ว” ดังนี้ ฯ ชวนะ ๖ และ ๕ ย่อมเป็นไปในเวลาสลับ และเวลาใกล้เคียง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าววาทโดยมาก ฯ

บทว่า “**ชวานานุพฺพธาน**” (ติดตามชวนะ) ได้แก่ ติดตามชวนะไปชั่วเวลาเล็กน้อย จุจกระแสน้ำไปตามเรือที่ทวนกระแสน้ำไปจะนั้น อารมณ์ของชวนะนั้น เป็นอารมณ์ของวิปากจิตเหล่านี้เพราะเหตุนี้ วิปากจิตเหล่านี้ จึงชื่อว่า ตทาร์มมณะ ด้วยอำนาจการลบบทท่ามกลางจุจในคำว่า “**พฺรหฺมสโร**” เป็นต้น ฉะนั้น ฯ วิปากเหล่านี้ด้วย เป็นตทาลัมพณะด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ตทาลัมพณะปากะ (คือ ตทาลัมพณะวิปาก) ฯ

บทว่า “**ยถารห**” คือ ตามควรแก่อารมณ์ของชวนะและสัตว์ ฯ ก็ท่านอาจารย์ จักประกาศความเป็นไปของตทาลัมพณะข้างหน้าเองนั่นแหละ ฯ

บทว่า “**ภวฺจฺกปาโถว**” ความว่า เหมือนจิตตกไป ด้วยอำนาจแห่งภวังค์ ไม่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งวิถิจิต ฯ มีอธิบายว่า จิตเกิดขึ้นด้วยอำนาจภวังค์ ฯ

อุปมาวิถิจิตด้วยผลมะม่วง

ก็ในอธิการนี้ พระอรรถกถาจารย์ นำอุปมา ด้วยมะม่วงเป็นต้น เพื่อเข้าใจความเป็นไปแห่งวิถิจิตได้โดยง่าย ในอุปมาเหล่านั้นพึงทราบเฉพาะอุปมาด้วยมะม่วง ดังต่อไปนี้ :-

ได้ยินว่า บุรุษคนหนึ่ง นอนคลุมตัวตลอดศีรษะ อยู่ที่โคนต้นมะม่วงที่มีผล ตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงผลหนึ่งหล่นลงในที่ใกล้ จึงดึงผ้าออกจากศีรษะ ลืมตาขึ้น เห็นแล้ว เก็บผลมะม่วงนั้นมาบีบคู้แล้ว ดมกลิ่น รู้ว่าเป็นมะม่วงสุก จึงรับประทาน กลืนมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมทั้งเส่มหะ แลวนอนหลับไป ในที่นั้นนั่นแลอีก ฯ

ในบรรดากาละเหล่านั้น **กาลแห่งภวังค์** เหมือนกาละที่บุรุษนั้นนอนหลับ **กาลที่อารมณ์กระทบปสาท** เหมือนกาละที่ผลมะม่วงหล่น, **กาลแห่งอาวัชชนะ** เหมือนกาละที่ตื่นขึ้นด้วยเสียงผลมะม่วงนั้น, **กาละที่จักขุวิญญานเป็นไป** เหมือนกาละที่ลืมตา,

กาลแห่งสัมปวิจิฉณนะ เหมือนกาลที่หิยขันธ์, กาลแห่งสันติธรรม เหมือนกาลที่บีบ,
กาลแห่งไวญฐัพพะ เหมือนกาลที่คัม, กาลแห่งชวณะ เหมือนกาลที่บริโภถ,
กาลแห่งตทาลัมพะ เหมือนกาลที่กลืน
มะม่วงที่อยู่ในปาก พร้อมทั้งเสมหะ, กาลแห่งภวังค์ต่อไปอีก ก็เหมือนกาลที่นอนหลับต่อไปอีก
ดังนี้แล ฯ

ก็อุปมานี้ ย่อมเป็นอันท่านแสดงถึงอะไร ?

ย่อมแสดงถึงความที่ธรรมทั้งหลายไม่ปะปนกันและกัน ด้วยอำนาจแห่งกิจ อย่างนี้ คือ :-
การกระทบปสาทเท่านั้นเป็นกิจของอารมณ์ การค้ำึงเท่านั้นเป็นกิจของอวิชชณะ
เพียงการเห็นเท่านั้นเป็นกิจของจักขุวิญญาณ
เพียงการรับเป็นต้นนั้นแหละเป็นกิจของสัมปวิจิฉณนะเป็นต้น
แต่การเสวยรสแห่งอารมณ์เป็นกิจของชวณะอย่างเดียว
การเสวยอารมณ์อันชวณะนั้นเสวยแล้วนั้นแหละเป็นกิจของตทาลัมพะ ฯ

ความเป็นไปแห่งจิตนิยม

ก็จิตอันเป็นไปอยู่อย่างนี้ เมื่อบุคคลผู้กระทำ หรือผู้ใช้ให้กระทำ แม้ไม่มีอยู่ โดยนัยว่า
เจ้าชื่อว่าเป็นอวิชชณะจงอยู่ในลำดับแห่งภวังค์
เจ้าชื่อว่าเป็นทัสสนะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งจงอยู่ในลำดับแห่งอวิชชณะเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบ
ย่อมเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งจิตนิยมนั่นเอง เหมือนอุตุนิยม และพีชนิยมเป็นต้นฉะนั้น ฯ
สัมพันธ์ความว่า “ด้วยจิตอุปบาทเพียงเท่านั้น ๑๗ ขณะจิต ย่อมบริบูรณ์” ดังนี้ ฯ

ตทาลัมพะไม่เกิด

บทว่า “อุปโปหนตาคีตัก” คือ วิถีล่วงไปแล้วไม่เพียงพอ ฯ
คำว่า “นตฺถิ ตทาลมฺพฺนุปฺปาโท” ความว่า ตทาลัมพะไม่เกิด ในมหัตตารมณฺซึ่งมีอายุ ๑๔
ขณะจิต เพราะอารมณ์ดับไปก่อน ฯ จริงอยู่ ในวิถีเดียวกัน
เมื่อจิตบางพวกมีอารมณ์ปัจจุบันจิตบางพวกจะมีอารมณ์เป็นอดีตไม่ได้ ต่อจากชวณจิตเกิด
ในอารณฺมีอายุ ๑๕ ขณะจิต ยังเหลือเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น
เพราะฉะนั้นความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะดวงที่ ๒ จึงไม่มี เพราะมีอารมณ์ไม่เพียงพอ
แก่การเกิดตทาลัมพะ ๒ วาระ เพราะเหตุนั้น แมตทาลัมพะดวงที่ ๑ ก็ไม่เกิด ฯ แท้จริง

ความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะ ๒ วาระนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดไว้ในพระบาลี เพราะวาระจิต ๒ วาระเท่านั้น มาในวาระทั้งหมด ในการนับความเป็นไปของจิตว่า “ในตทาลัมพะมีจิต ๒ วาระ” ดังนี้ ฯ แต่คำที่พระอนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ในปรมัตถวินิจัยว่า “ตทาลัมพะมีวาระเดียว หรือ ๒ วาระ อาวัชชนะเป็นต้น มีวาระเดียว” ดังนี้พึงเห็นว่า ท่านกล่าวตามแนวคติของท่านมัชฌิมภิกขุสงฆ์ ฯ ก็เพราะวาทะของท่านมัชฌิมภิกขุสงฆ์ ถูกพระอรธกถาจารย์คัดค้านแล้วในสัมโมหวิโนทนี เพราะไม่ลงกันในพระบาลีที่กล่าวไว้ในหนหลัง เพราะเหตุนี้ แม้นท่านอาจารย์ก็ไม่ได้กล่าวถึงตทาลัมพะเกิดครั้งเดียวไว้ในอภิธรรมตถสังคหะนั้นและในคัมภีร์นามรูปปริเฉทเพราะมิใช่เป็นความปราถนาของตนเลย ฯ

ชวนะไม่เกิด

อารมณ์แม่มีอายุเหลืออยู่ ๖ ขณะจิตต่อจากโฏฐัพพะเกิดย่อมไม่เป็นปัจจัย แก่ความเกิดขึ้นแห่งชวนะ เพราะเป็นอารมณ์หมัดกำลังรอบค้ำ โดยความเป็นอารมณ์มีอายุน้อย ด้วยว่า ชวนะเมื่อเกิด ย่อมเกิด โดยกำหนดแน่นอน ในอารมณ์ที่มีอายุ ๗ ขณะจิตเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์กล่าวโดยอธิบายว่า “ชวนมบุปฺพชฺชิตฺวา” แปลว่า เพราะแม่ชวนะก็ไม่เกิดขึ้น ฯ ก็ ตว่า ปัจจัยนี้ย่อมเป็นไปในเหตุ คือ เนื้อความเท่ากับ เพราะแม่ชวนะก็ไม่เกิด ฯ แม่จะถือเอาความนอกจากนี้ ปุพพกาลกิริยา จะเป็นศัพท์มีกัตตาเสมอกับอปรกาลกิริยาไม่ได้เลย ฯ คำว่า “ทฺวิตฺติกฺขตฺตํ” แปลว่า ๒ วาระบ้าง ๓ วาระบ้าง ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “คำว่าตฺติกฺขตฺตํ” นี้ มีประโยชน์เพียงความสละ สลวยแห่งถ้อยคำ แต่นั้นเป็นเพียงความเข้าใจของท่าน ฯ ที่จริง เมื่อกล่าวว่า “โฏฐัพพะเท่านั้นเป็นไป ๒ วาระ” ดังนี้ ถ้อยคำจะไม่สละสลวยก็หาไม่ และคำอะไร ๆ ที่ขัดความเป็นไปแห่งโฏฐัพพะ ๓ วาระ ไม่มีในคัมภีร์อรธกถาเป็นต้น ฯ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ แม้วรรณานุกรมผู้เรียบเรียงสังวรณารรธกถา มีอภิธรรมมาวตารเป็นต้น ในสัพพัญญูสังวรณานุกรมนี้ว่า “โฏฐัพพะ เกิด ๒ วาระบ้าง ๓ วาระบ้าง” ดังนี้

คำว่า “โกฎฐัพพะเท่านั้นเป็นไป” ความว่า โกฎฐัพพะเท่านั้น เกิดขึ้นบ่อย ๆ แต่ความเป็นไปแห่งจิตยังไม่ถึงโกฎฐัพพะนั้นแล้วกลับมาหยุดอยู่ที่จักขุวิญญาณเป็นต้น ในระหว่างข้อมไม่มีฯ

ส่วนท่านอานันทาจารย์อธิบายในความเป็นไปแห่งวิถิจิต ในปริตตารมณีนีว่า “เมื่ออวิชชนะเกิด โกฎฐัพพะพึงเป็นอนันตรปัจจัยแก่ ชวนะที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยาชวนะฝ่ายกามาวจรเท่านั้น

โดยส่วนเดียวไม่เป็นไปโดยประการอื่นเพราะอวิชชนะเป็นอนันตรปัจจัยแก่กุศลและอกุศล พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “อวิชชนะเป็นปัจจัย โดยเป็นอนันตรปัจจัยแก่กุศลชั้นแรก กุศลชั้นนี้” ดังนี้และเพราะโกฎฐัพพะและอวิชชนะไม่มีอรรถ เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น **พึงกำหนดปริตตารมณ** โดยความไม่บริบูรณ์แห่งชวนะที่มีกำลังอ่อนในเวลาสลบเป็นต้น ไม่ควรกำหนดโดยความเป็นไป ๒-๓ วาระแห่ง โกฎฐัพพะ ฯ

แม้ท่านอานันทาจารย์ แสดงไว้อย่างนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้นติเหตุก วิบากจิต ที่ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นอนันตรปัจจัยนั้นแหละเป็นไปด้วยอำนาจจิตติของพระชินาสพทั้งหลาย ข้อมไม่ถึงความเป็นอนันตรปัจจัยแก่จิตอะไร ๆ เพราะฉะนั้น นักปราชญ์ก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่า “แม้โกฎฐัพพะไม่เป็นอนันตรปัจจัย แก่กุศลชวนะและอกุศลชวนะเป็นต้น โดยความเป็นปัจจัยที่บกพร่อง จุดติเหตุกวิบากจิตเหล่านั้น” ดังนี้ เพราะเหตุนี้ **บัณฑิต** พึงกำหนดปริตตารมณ ในคำว่า “โกฎฐัพพะเป็นไป ๒-๓ วาระนี้ ตามนัยที่มาในอรรถกถาทั้งหลายเท่านั้น” ดังนี้แล ฯ

โมฆวาระไม่มีวิถิจิตเกิด

คำว่า “ไม่มีวิถิจิตเกิด” ความว่า ความเกิดแห่งวิถิจิตไม่มีเพราะอติปริตตารมณแม่มีอายุ ๓ ขณะจิต โดยกำหนดอย่างสูงก็ไม่เพียงพอ เพื่อให้โกฎฐัพพะเกิด ๒ วาระได้ ฯ อธิบายว่า ข้อมเป็นภวังคปาตะเท่านั้น ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต” ดังนี้ เพื่อแสดงผลแห่งอวชารณะ (ความแน่นอน) ในบทว่า “ภวังคจลนเมว” ดังนี้ (คือมีแต่ภวังคจลนเท่านั้น) ฯ แต่อาจารย์พวกอื่นแสดงผลแห่งอวชารณะ ว่าไม่มีภวังคูปัจเจตนะ แต่คำนั้น สำเร็จแล้วด้วยคำว่า “ไม่มีวิถิจิตเกิดนั้นแหละ แม่เมื่อมีวิถิจิตเกิด ภวังคก็ขาดไป ฯ แต่เพราะภวังคท่านไม่ได้แยกไว้เป็นส่วน ๆ โดยชื่อว่า ภวังคก็ขาดไป ฯ แต่เพราะภวังคท่านไม่ได้แยกไว้เป็นส่วน ๆ โดยชื่อว่า ภวังคูปัจเจตนะ แม่ในหนหลัง ในอติปริตตารมณนี้ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า “ไม่มีวิถิจิตเกิด” ดังนี้ ไว้โดยไม่แปลกกันฯปัจฉิมวาระเท่านั้นท่านอาจารย์ กล่าวไว้ในอภิธัมมัตถสังคหะนี้ด้วยอำนาจแห่งโมฆวาระ เพราะไม่มีวิถิจิตเกิด โดยประการทั้งปวง ฯ

แต่ในปรกณัปรมัตตวินิจฉัย แม้วาระที่ ๒ ที่ ๓ ท่านก็กล่าวว่าโมฆวาระ เพราะว่างจากตทาลัมพะณะ และชวณะ ฯ

บทว่า “**อาลมุพทภูตา**” ได้แก่ เป็นอารมณั และเป็นปัจฉัย ฯ จริงอยู่ แม้อัจฉัยก็เรียกว่า อารมณั คุณในประโยคเป็นต้นว่า “มารยอมได้โอกาส มารยอมได้ปัจฉัย” ดังนี้ ฯ เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ บรรคาวาระ ๔ เหล่านี้ คำว่า “วิสยปวัตติ เป็นอารมณั (คือปัจฉัย) แม่ของโมฆวาระ” ดังนี้เป็นอันสำเร็จแล้ว ฯ จริงอยู่อุติปริตตารมณั ย่อมเป็นปัจฉัย ของการบัญญัติว่า โมฆวาระได้ ฯ ก็เมื่อถือเอาความอย่างอื่น ปัจฉิมวาระ ไม่มีความเป็นไปได้ในอุติปริตตารมณั เพราะภวังคจลนจะเป็นไปในอารมณัของตน ฯ เท่านั้น เพราะฉะนั้น คำว่าเป็นอารมณัของวาระทั้ง ๔ ก็พึงเป็นคำที่ถือเอาไม่ดี ฉะนี้แล ฯ

วิธีจิตที่เกิดขึ้นในปัญจทวาร ตามสมควร คือ สมควรแก่ทวารนั้น ๆ สมควรแก่ปัจฉัยนั้น ๆ และสมควรแก่อารมณัเป็นต้นนั้น ฯ ย่อมมีเพียง ๗ วิธีเท่านั้น โดยไม่ต่างกันคือ **อวัชชณวิธิ ๑ ปัญจวิญญาณวิธิ มีทสสนะเป็นต้น ๑ สัมปฏิจันวิธิ ๑ สันตிரณวิธิ ๑ โวภูฏัพพณวิธิ ๑ ชวณวิธิ ๑ ตทาลัมพณวิธิ ๑** ฯ อีกนัยหนึ่งจิตตูปบาท คือ เฉพาะจิตที่กำลังเกิดขึ้นโดยอำนาจแห่งจิตที่เกิดขึ้นทีละวิธีมี ๑๔ อย่าง คือ จิตตูปบาททั้ง ๕ มีอวัชชณะเป็นต้น ชวณะจิต ๗ และตทาลัมพะณะ ๒ แต่โดยพิสดาร มีจิต ๕๔ ดวงเพราะกามาวจรจิตทั้งหมดทีเดียว เกิดในปัญจทวารนั้น ตามควรแก่การเกิด ฯ

บทว่า “**เอตถ**” คือ ในวิสยปวัตติสังคหะ ฯ

จบวิธีจิต ในปัญจทวาร ฯ

วิธีจิต ในมโนทวาร

จิตที่เป็นไปในมโนทวาร มีอารมณั แมทั้งอดีตและอนาคตเพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงไม่อาจทำการกำหนดอารมณั ของจิตที่เป็นไปในมโนทวารเหล่านั้น ด้วยอำนาจอดิมหันตารมณั* เป็นต้นได้เพราะฉะนั้น เพื่อกำหนดอารมณันั้น ด้วยอำนาจแห่งวิภูตะ และอวิภูตะเท่านั้น ท่านอาจารย์ จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า “ถ้าอารมณัปรากฏชัด” ดังนี้ ฯ บทว่า “**เอตถ**” คือ ในมโนทวาร ฯ จิต ๔๑ ดวง (โวภูฏัพพะณะ ๑ กามาวจรจิต ๒๕ ตทาลัมพณจิต ๑๑) ย่อมเป็นไปในมโนทวาร เพราะจิต ๑๓ ดวงเฉพาะในปัญจทวาร ด้วยอำนาจทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ และมโนธาตุ ๓ ดวง ไม่เป็นไปในมโนทวารนั้น ฯ

*อดิหันทารมณเฌนตึน ในปญจทวาร มีรูปปรมัตถเฌนปัจจุบันอารมณเฌนอยางเดียว
สวนมนทวารรูอารมณเฌนไค้ทั้งปรมัตถ ทั้บญญติ ทั้กาล ๓ มีอดิเฌนตึน และ กาลวิมุตตอารมณ ๑

จบ นัยแห่งปริตตะชวณวิถี ๑

อัปปนาชวณวิถี

ความตางกันแห่งวิภูตะ (อารมณเฌนแจมแจง) และอวิภูตะ (อารมณเฌนไมแจมแจง)
ยอมไมมีเพราะอัปปนาเกิดในเวลาอารมณเฌนแจมแจงแลวเท่านั้น ๑ สัมพันธความวา “จริงอยู
บรรดาชวณะจิตที่เฌนนมหคคตะและโลกุตตระ ๒๖ นั้น ชวณะใด ชวณะหนึ่ง ยอมหยั่งลงสูอัปปนาวิถี”
ดังนี้ ๑ ประกอบความวา “เมื่อกามาวจรชวณจิตใดชวณะหนึ่ง เกิดขึ้นตามลำดับ โดยชื้อวา บริกรรม
อุปะจาระ อนุโลมและโคตรภูแลวค้บไป” ดังนี้ ๑

จริงอยู จิตดวงที่หนึ่ง ชื้อวา **บริกรรม** เพราะการทำเฌนองตึนค้ือ ปรุงแตงอัปปนา ๑ ดวงที่ ๒
ชื้อวา **อุปะจาระ** เพราะเทียวไปไกลอัปปนา เพราะวา แม้ธรรมที่ไมไกลเฌนไป
มีความเฌนไปไมไกลเฌนไป ชื้อวา มีปกติเทียวไปในที่ไกล ๑ อีกนัยหนึ่ง ชื้อวา
อุปะจารเพราะอรรถวา เทียวเขาไปสูอัปปนา ๑ ดวงที่ ๓ ชื้อวา **อนุโลม** เพราะอนุกุล (เกื้อกุล)
แก้บริกรรมแม้ในสวนเฌนองตึน และแก้อัปปนาในเฌนองบน ๑ ดวงที่ ๔ ชื้อวา **โคตรภู**
เพราะครอบงำโคตรกามาวจร และโคตรปญุชฌน เพราะการย้ฆมหคคคโคตร และโลกุตตระโคตร ให้เกิด
ให้เจริญ ๑ ชื้อทั้ง ๔ นี้ ยอมไค้ทั้งหมดโดยไมเหลือ ในจิตที่เฌนไป ๔ วาระ แตเมื่เฌนไป ๓ วาระ
ก็ไค้ชื้อวา (กามาวจรจิต) ๒ ดวง หรือ ๓ ดวง (บริกรรม อุปะจาระ อนุโลม) จิตเกิด ๔ วาระ หรือ ๓
วาระ โดยสมควรแก้อัปปนาที่จะฟ้งเกิดเฌนดวงที่ ๕ หรือที่ ๔ เพื่อแสดงวาระที่ไค้แก้ชื้อ
มีบริกรรมเฌนตึนโดยไมเหลือ ท่านอาจารย์จึงกล่าวกวา ๔ ครั้งไว้ในเฌนองตึน กล่าวกวา ที่ ๕
ไว้ในที่สุด ค้วยสามารถลำดับแห่งการนับ ๑

บทวา “**ขถารหิ**” (ตามควร) ค้ือ ตามสมควรแก้บุคคล ผู้เฌนชิปปาภิญญา และทัณฑาภิญญา
๑ จริงอยู อัปปนาของชิปปาภิญญานุคคลเฌนวาระที่ ๔ เกิดขึ้นในลำดับ ที่กามาวจรชวณะเฌนไป ๓
วาระ ๑ อัปปนาจิต ของทัณฑาภิญญานุคคลเฌนวาระที่ ๕ เกิดในลำดับที่กามาวจรชวณะ เฌนไป ๔
วาระ ๑ ก็เพราะอนุโลมไมไค้การเสพคุ้น (อาเสวนบัจจย) จึงไมอาจให้โคตรภูเกิดขึ้น
และแม้ที่ไค้การเสพคุ้นแลว ก็ไมอาจตั้งอยูไค้ ค้วยอำนาจอัปปนา เพราะภาวะแห่งภวังค้ไกลชวณะ
ดวงที่ ๖ และดวงที่ ๗ เฌน็อนบุรุษอยูไกลหาวะนั้น ๑ เพราะฉะนั้น ฟ้งสันนิษฐานวา “อัปปนา
จะมีต่ากวาชวณะที่ ๔ หรือเฌนกวาชวณะที่ ๕ ไมไค้” ดังนี้ ๑

บทว่า “**ยถาภินิหารวเสน**” (ตามอำนาจแห่งอภินิหาร) ความว่า ตามสมควรแก่การนำจิตไป ในสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาอันสมควรแก่รูปฌาน อรูปฌาน และมรรคผลอันเป็นโลกุตตระ ๗ วิธีแห่งอัปนา ชื่อว่า อัปนาวิธีย์ ๗

เมื่อท่านอาจารย์กล่าวคำเพียงเท่านั้นว่า “ต่อจากนั้น ย่อมเป็นภวังคปาตะเท่านั้น” ดังนี้ ชนทั้งหลายก็จะพึงถือเอาว่า” ต่อจากอัปนาที่ยังลงสู่ชวณะที่ ๔ หรือ ที่ ๕ ย่อมเป็นภวังคปาตะเพียง* ผลจิตในลำดับแห่งมรรค ฌานจิตและผลจิตในสมابัตติวิธีย์ ที่เกิดซ้ำ ๆ กัน ไม่มี” ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า “**อัปนาวสาน**” (ในที่สุดแห่งอัปนา) ดังนี้ ใ้อีก ๗

ได้ยืมว่า พวกภิกษุณิกายอื่นจากพวกมหาวิหาร พรรณนาความเป็นไปแห่งกามาวจรชวณะ ๒-๓ ครั้ง เพื่อความสมบูรณ์แห่งชวณะจิตดวงที่ ๗ ต่อจากอัปนาที่เกิดครั้งแรก ในโลกียอัปนาทั้งหลาย เพราะฉะนั้น เพื่อคัดค้านมติของพวกนิกายเหล่านั้นท่านอาจารย์ จึงกล่าวบท มีอวชารณะว่า “**ภวังคปาโต**” ดังนี้ ๗

บทว่า“**ตตุล**”ได้แก่ ในกามาวจรชวณะจิตที่ประกอบด้วยญาณทั้ง ๘ เหล่านั้น ๗ อีกนัยหนึ่ง บทว่า “**ตตุล**” คือ ในอัปนาชวณวาระนั้น ๗

*ผลจิต มี ๒ อย่าง คือ ในมัคควิธีย์ และสมابัตติวิธีย์ ๗ (อรรถโยชนา ภาค ๒)

บทว่า “**โสมนัสสทกชวณานนตร**” (ในลำดับแห่งชวณะที่สหระคด้วยโสมนัส) คือ ในลำดับแห่งกุศลชวณะจิต และกิริยาชวณะจิตทั้ง ๔ ดวงที่สหระคด้วยโสมนัส ๗

บทว่า “**โสมนัสสทกตา**” (สหระคด้วยโสมนัสเท่านั้น) ความว่า อัปนาที่สหระคด้วยโสมนัสเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งฌานหมวด ๔ และแห่งมรรคผล ของพระอรหันต์ผู้วิปัสสกเป็นต้นพึงหวัง แต่ไม่พึงหวังอัปนาเมสหระคด้วยอุเบกขา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงยกภาวะที่ชวณะจิตมีเวทนาที่ต่างกันเป็นอาเสวนปัจจัยแก่กันและกัน (ไว้ในปฏิฐาน) ๗

บทว่า “**ปาฎิกงฺขิตพฺพา**” คือ พึงหวัง อธิบายว่า พึงปรารถนา ๗

บทว่า “**ตตุลปี**” คือ ในวาระแห่งชวณะจิตมีเวทนาอย่างเดียวกันนั้น ๗

คำว่า “**ในลำดับแห่งกุศลชวณะจิต**” อธิบายว่า ในลำดับแห่งกุศลชวณะจิต ประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง ย่อมเป็นอัปนากุศลชวณะจิตไม่เป็นอัปนาภิรยาชวณะจิต เพราะเป็นการเกิดโดยสันดานที่ต่างกันและผลจิตเบื้องต่ำทั้ง ๓ ดวง ก็ย่อมเป็นอัปนาในสมบัตติวิธีย์ ๗

คำว่า “**สุขปุณฺณมหา**” (จากกุศลจิตที่สหระคด้วยโสมนัสเป็นต้น) อธิบายว่า หลังจากกุศลชวณะจิตติเหตุกะที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส ๒ ดวง ย่อมเกิดโสมนัสอัปนา ๓๒ ดวง ด้วยอำนาจฌานหมวด ๔ ซึ่งเป็นโลกิยะและโลกุตตระ เว้นอรหัตตผลจิต ฌานวิปากจิตและฌานภิรยาจิต, หลังจากกุศลชวณะจิตติเหตุกะที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา ๒ ดวง

ย่อมเกิดอุเบกขาอัปนา ๑๒ ดวง คือปัญญาจมนจิต เป็นไปอย่างนั้น เหมือนกัน, หลังจากกิริยาชวนจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสติเหตุกะ ๒ ดวง ย่อมเกิดโสมนัสอัปนาชวนจิต ๘ ดวงด้วยอำนาจแห่งกิริยาฆาน ๔ และอรหัตตผลจิตที่เป็นฉานทั้ง ๔, หลังจากกิริยาชวนจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาติเหตุกะ๒ดวง ย่อมเกิดอัปนาจิต๖ ดวง คือ รูปกิริยาและอรูปกิริยาที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๕ ดวง และอรหัตตผลจิต ๑ ดวง ฯ

บทว่า “**เอตุถ**” คือ ในอธิการแห่งวิถีสังคหะนี้ ฯ

บทว่า “**สพฺพตุลาปี**” คือ แม่นับัญจทวาร แม่นมโนทวาร ฯ

อารมณ์ของวิบากจิต

บทว่า “**อิฏฺเฐ**” คือ ในอิฏฐัมชฉัตตารมณฺ์ ฯ จริงอยู่ ท่านอาจารย์จักแยกกล่าวอดีตอิฏฐารมณฺ์ไว้ต่างหาก ฯ สัมพันธ์ความว่า “ปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉินฺนะ สันติริณะ และตทาลัมพะนะ เป็นกุศลวิบาก ย่อมมีในอิฏฐารมณฺ์” ดังนี้ ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจ ว่าสันติริณะ และตทาลัมพะนะที่สหระคด้วยอุเบกขาเท่านั้น ย่อมมีในอิฏฐารมณฺ์ จึงกล่าวว่า “ส่วนในอดีตอิฏฐารมณฺ์ สันติริณะ และตทาลัมพะนะ สหระคด้วยโสมนัสเทํ นัน” ฯ จริงอยู่ วิบากเป็นไปตามอำนาจของกรรม ย่อมมีการประกอบด้วยเวทนาตามอารมณ์เท่านั้น

เพราะไม่มีการกำหนดถือเอาโดยที่ไม่มีกำหนดไว้จุจเงาหน้าในระจกเท่านั้น

แต่กุศลและอกุศลมีการถือเอาแม่ในอดีตอิฏฐารมณฺ์ โดยอธิการแห่งอิฏฐัมชฉัตตารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์

ถือเอาแม่ในอนิฏฐารมณ์ โดยอาการแห่งอนิฏฐารมณ์ และอิฏฐัมมัตตารมณ์ เพราะกุศลและอกุศลที่เป็นไปในสันดานยังละวิปลาสไม่ได้ ๑

จริงอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมมีอุเบกขาชวณะแม่ในอนิฏฐารมณ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น แต่พวกเดียรถีย์เป็นต้นย่อมมีโหมนัสชวณะ ๑ บุคคลผู้มีปกติลึกลับ (หรือสุขุม) เป็นต้น* ย่อมมีอุเบกขาชวณะในอารมณ์ปฏิกุศล ๑ แต่พวกสัตว์มีสุนัข เป็นต้น ย่อมมีโสมนัส ชวณะในอารมณ์ปฏิกุศลนั้น ๑ ก็วิบากจิตทั้งหลายที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้นและส่วนภายหลัง ย่อมเป็นไปตามวัตถุนั้นแล ๑ อนึ่งวิบากจิต ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้นและภายหลัง ของพวกสุนัขเป็นต้นซึ่งกำลังชอบใจในการเห็นของไม่สะอาด ก็เป็นไปตามวัตถุนั้นแหละ ฉะนั้นแล ๑ ส่วนเหตุในความที่จักขุวิญญาณเป็นต้นแม่เป็นไปในอนิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์ ที่สหระคด้วยอุเบกขา ขาพเจ้าใดกล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแล ๑

บทว่า “ตตถาปี” คือ แม่ในตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง ๑

คำว่า “ในที่สุดแห่งกิริยาชวณะสหระคด้วยโสมนัส” คือ

ในที่สุดแห่งกิริยาชวณะที่สหระคด้วยโสมนัสอันเป็นสเหตุกจิต และเป็นเหตุกจิต รวม ๕ ดวง ๑ แม่กิริยาชวณจิต ของพระจินาสพทั้งหลายเป็นไปตามอารมณ์เหมือนกัน เพราะไม่มีจิตวิปลาส เพราะเหตุนี้ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ในที่สุดแห่งกิริยาชวณะสหระคด้วยโสมนัส” เป็นต้น ๑

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “ในคัมภีร์ปฏิฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตทาลัมพนจิตไว้ในลำดับแห่งชวณจิตที่เป็นกุศลและอกุศลเท่านั้น ว่า เมื่ออกุศลและกุศลดับไป วิบากจิตก็เกิดขึ้น โดยเป็น ตทาลัมพนจิต เพราะฉะนั้น จึงไม่มีตทาลัมพนจิตเกิดในลำดับแห่งกิริยาชวณจิต” ดังนี้ ๑

*คำว่า เป็นต้น รวมทั้งที่ปฏิสนธิมาด้วยอุเบกขา ด้วย ๑

ขาพเจ้า จะกล่าวแก่ในวาทะของอาจารย์เหล่านั้น ถ้าวพระผู้มีพระภาคเจ้าพึงตรัสตทาลัมพนะไว้แม่ในลำดับแห่งอัพยาตะไซร้ชนทั้งหลายก็จะพึงสำคัญความเป็นไปแห่งตทาลัมพนะนั้น แม่ในลำดับแห่งโฏฐัพพะในปริตตารมณ์ได้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสตทาลัมพนะในลำดับแห่งกิริยาชวณะ แต่ไม่ตรัสไว้เพราะไม่มีที่หาไม่ ๑ แท้จริง การไม่ตรัสธรรมแม่ที่ได้อยู่ไว้ในที่บางแห่ง ด้วยพระประสงค์บางอย่าง จะเห็นได้เช่นในธัมมสังคหะททวัตถุแม่ได้อยู่ก็มีได้ตรัสไว้ เพื่อบริหาร (หลีกเลี่ยง) ความต่างกันแห่งเทศนา ด้วยประการฉะนี้ ๑

โสมนัสและโหมนัสไม่เกิดต่อกัน

แต่ในที่สุดแห่งชวณะสหระคด้วยโหมนัส ตทาลัมพนะและภวังคเป็นธรรมสหระคด้วยอุเบกขาเท่านั้น

ไม่สหรถด้วยโสมนัสเพราะเป็นชาติกแก่กันและกัน เพราะเหตุนี้แล
ในคัมภีร์ปฏิฐานพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ทรงยกโสมนัสขึ้นในลำดับแห่งโทมนัส
และไม่ทรงยกโทมนัสขึ้นในลำดับแห่งโสมนัส ๑
จริงอย่างนั้นในเวทนาติกะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสวาระแห่งอนันตรปัจจัยไว้ ๓ วาระเท่านั้นอย่างนี้
คือ ธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา ตรัสไว้เวทนาละ ๒ วาระ
โดยความเป็นอนันตรปัจจัย แก่ธรรมอันสัมปยุต
ด้วยเวทนาที่เสมอกันของตน ๆ และแก่ธรรมอันสัมปยุตด้วยทุกขมสุขเวทนา ตรัสไว้ ๓ วาระ
โดยความเป็นอนันตรปัจจัยอันสัมปยุตด้วยเวทนา ๒ นอกนี้โดยพระบาลีว่า
“ธรรมอันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัย โดยเป็นอนันตรปัจจัย แก่ธรรมอันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา”
เป็นต้น ๑ ถ้าโสมนัสพึงเกิดในลำดับแห่งโทมนัสหรือโทมนัสเกิดในลำดับแห่งโสมนัสได้ไซ้
ก็ต้องเพิ่ม ๒ วาระ เป็น ๕ วาระ ด้วยอำนาจแห่งธรรมอันสัมปยุต ด้วยสุขเวทนาและ ทุกขเวทนา
เป็นอนันตรปัจจัยแก่กันและกัน แต่พระองค์ มิได้ตรัสไว้อย่างนั้น เพราะฉะนั้นโสมนัส
และโทมนัสเหล่านั้น จึงไม่เกิดขึ้นในลำดับแห่งโทมนัส และโสมนัส ๑
และในอริการแห่งการกำหนดตทาลัมพนจิตนี้ ท่านอาจารย์ได้อนุญาตการกำหนดไว้ ด้วยคำเป็นต้นว่า
“ในที่สุดแห่งกิริยาชวณะสหรถด้วยโสมนัส” ดังนี้ไว้แม้ดังนี้ว่า :-

“บรรดาตทาลัมพนะทั้ง ๕ สหรถด้วยโสมนัส

ตทาลัมพนะดวงหนึ่ง ย่อมมีต่อจากกามาวจรกุศล
และอกุศล เว้นปฏิฆจิต ๒ ดวง และกิริยาชวณะ
อันสหรถด้วย โสมนัส ตามสมควรแก่อารมณ ๑ ใน
ตทาลัมพนะทั้ง ๖ สหรถด้วยอุเบกขา ตทาลัมพนะ
ดวงหนึ่ง มีต่อจากอกุศลชวณะ กามาวจรกุศลชวณะ
และกิริยาชวณะอันสหรถด้วยอุเบกขา ตามสมควร”
ดังนี้.

แท้จริง การกำหนดตทารมณ ด้วยชวณะนี้ เป็นสภาพไม่เปลี่ยนแปลง
แต่การกำหนดอันเป็นไป โดยนัยมีอาทิว่า “ตทารมณที่ประกอบด้วยญาณ
ต่อจากชวณะอันประกอบด้วยญาณ” ดังนี้มิใช่เป็นไปโดยแน่นอน ๑ ด้วยว่า บางครั้ง
เมื่อกุศลชวณะของบุคคลผู้เคยในอกุศลชวณะโดยมาก เล่นไปแล้ว
หรือบางครั้งเมื่ออกุศลชวณะของบุคคลผู้เคยในกุศลชวณะโดยมากเล่นไปแล้วตทารมณเป็นเหตุ
แก่ตทารมณเป็นเหตุชวณะ ย่อมมิได้โดยความคุ้นเคยที่เป็นไปในลำดับแห่งอกุศลชวณะ อนึ่ง
แม้ตทารมณเป็นเหตุชวณะต่อจากอกุศลชวณะ
ย่อมมิได้โดยความคุ้นเคยที่เป็นไปแล้วในลำดับแห่งกุศลชวณะ
แต่ไม่มีคำที่จะพึงกล่าวในความเป็นไปแห่งตทารมณได้ด้วยกรรมอื่น

นอกจากกรรมผู้ให้ปฏิสนธิเท่านั้น ๑ เพราะฉะนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในกัมภีร์ปฏิฐานว่า “พระโยคี ย่อมเห็นแจ้งอเหตุกขันธ์ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อกุศลและอกุศลดับแล้ว อเหตุกวิบากย่อมเกิด โดยความเป็นตถารมณฺ์ เมื่อกุศลและอกุศลดับแล้ว อเหตุกวิบากย่อมเกิด โดยความเป็นตถารมณฺ์ เมื่อกุศลและอกุศลดับแล้วสเหตุวิบาก ย่อมเกิด โดยความเป็นตถารมณฺ์” ดังนี้ ๑

อาคันตุกภวังก์

บทว่า “ตสุมา” (เพราะฉะนั้น) เชื่อมความว่า “เพราะเหตุที่ ตถารมณฺ์ และภวังก์อันสหระคด้วยอุเบกขาเท่านั้น ย่อมมีในที่สุดแห่งโทมนัสชวณะ ฉะนั้น ในเวลาที่โทมนัสชวณะสิ้นสุดลงตถารมณฺ์ที่ สหระค ด้วยอุเบกขาจึงเกิดขึ้น” ดังนี้ ๑ แม้ความไม่มีแห่งภวังก์ปะตะย่อมเป็นอันท่านอาจารย์แสดงไว้ ด้วยบทว่า “บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยโสมนัส” นี้ทีเดียว เพราะโสมนัสไม่มีในลำดับแห่งโทมนัส เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงไม่กล่าวความไม่มีความเป็นไปแห่งโสมนัสภวังก์นั้น กำหนดแต่ความไม่ตถาลัมพะอย่างเดียว จึงกล่าวว่ “ถ้าตถาลัมพะไม่เกิดขึ้น” ดังนี้ ๑ อธิบายว่า “ถ้าตถาลัมพะไม่เกิด คืออุบัติไม่ได้ เพราะเมื่อโทมนัสชวณะ ของสัตว์ผู้มีปฏิสนธิประกอบด้วยโสมนัส มีเดียรถีย์เป็นต้น ผู้มีจิตกระทบกระทั่งแม้ในอดีตอิฏฐารมณฺ์มีพระพุทธานุเจ้าเป็นต้น เล่นไปแล้ว ตถาลัมพะอันประกอบด้วยโสมนัส และตถาลัมพะอัน สหระคด้วยอุเบกขา ไม่เกิดขึ้นในอดีตอิฏฐารมณฺ์ตามนัยที่กล่าวแล้ว หรือเพราะเมื่อโทมนัสชวณะของบุคคลผู้ปรารถโลกียฌานที่เสื่อมไปเพราะ อปฺปายะบางอย่าง แล้วเกิดวิปปฏิสาราว่า ปณฺีตธรรมของเราฉิบหายแล้ว ดังนี้ มีอยู่ตถาลัมพะ ก็ไม่เกิดในอารมณฺ์ที่ไม่ใช่กามาวจร” ดังนี้ ๑

อาคันตุกภวังก์เกิดขึ้นทำกิจ

บทว่า “ปริจิตฺตปุพฺพ” คือ ที่ตนตั้งสมมาก่อน ได้แก่ อารมณฺ์ที่ตนเคยยึดถือแล้วโดยมากในภพนั้น. อธิบายว่า สันตริณจิต

ที่สหระคด้วยอุเบกขาแม่วุ่นจากอวิชชาก็เกิดขึ้นได้ คุณผลจิตของท่านผู้ออกจากนิโรธ ฉะนั้น
๑ เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :-

“จิตที่เว้นจากอวิชชะนั้น จะมีได้อย่างไร ? คำนี้

อันอาจารย์ทั้งหลายมิได้กล่าวไว้เลย การกำหนดแน่นอน
หาได้ไม่ เพราะเห็นผลจิตเกิดต่อนิโรธเว้นจาก
อวิชชะนั้น” ดังนี้ ๑

มีคำถามสอดมาว่า ก็จิตนี้ ย่อมเป็นไป โดยกิจอะไร ?

ตอบว่า จิตนี้ ย่อมไม่เป็นไป โดยกิจคือตทารมณก่อนเพราะไม่ยึดเอาอารมณ์แห่งชวณะ
(คือไม่ใช่ตทาลัมพณกิจ) ทั้งไม่เป็นไป โดยกิจ
คือสันติระณะเพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจพิจารณาอารมณ์ตามที่สัมปฏิจ- ฉันทจิตรับแล้ว
ในปฏิสนธิจิตและจุติจิต ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเลย แต่เนื้อความที่เหลือ ควรกล่าวได้ว่า
“จิตนี้เป็นไปโดยภวังคจิต เพราะเป็นองค์แห่งภพ” ดังนี้ ๑ จริงอยู่เนื้อความนี้
แม่ว่าท่านอาจารย์ธรรมपालเถระก็ได้แสดงไว้เหมือนกัน ๑ แต่ข้อความที่ท่านอาจารย์กล่าวว่า
ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต เป็นภาวะเสมอกันโดยธรรม และโดยอารมณ์นั้น ท่านกล่าวไว้โดยมาก ๑
การที่ปฏิสนธิจิต และภวังคจิต เป็นภาวะไม่เหมือนกัน ไม่มีเลย นอกจากฐานะนี้ข้อเดียว ๑ บทว่า
“ลำดับนั้น” ความว่า ทำสันติระณะ อันสหระคด้วยอุเบกขานั้นให้เป็นลำดับของตน
คือไม่ให้จิตอื่นคั่นอธิบายว่า ในลำดับแห่งสันติระณะที่สหระคด้วยอุเบกขานั้น
ย่อมเป็นภวังคปาตะเท่านั้น ๑

ตทาลัมพณะมีในกามาวจรเท่านั้น

ในข้อว่า “กามาวจร ๑ เป ๑ อิจฺจนฺตฺติ” นี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายย่อมปรารภตทารมณเท่านั้น
ในที่สุดแห่งกามาวจรชวณะอย่างเดียว เพราะความที่ตทารมณนั้น เกิดแต่กรรมอันมีกามตัณหาเป็นเหตุ
๑ จริงอยู่ ตทารมณนั้น อันกรรมมีกามตัณหาเป็นเหตุให้เกิดแล้ว
จึงไม่เกิดในลำดับแห่งชวณะฝ่ายรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระ
ซึ่งมิใช่เป็นชวณะอันมีสภาพเป็นกามาวจรนั้น ๑

เหตุที่ตทารมณไม่เกิด เพราะเหตุไร ?

เพราะรูปาวจรชวณะเป็นต้น มิใช่ผู้ทำให้เกิดขึ้น และเพราะไม่มีภาวะเสมอกับชวณะที่ทำให้กำเนิด
๑ เหมือนเด็กยังเล็กต้องการออกไปนอกเรือน ย่อมจะเกาะนิ้วมือบิดา
หรือผู้เช่นกับบิดาออกไปไม่เกาะคนอื่นมีราชบุรุษเป็นต้น ฉันท
ตทาลัมพณจิตที่เป็นไปในอารมณ์อื่นนอกจากอารมณ์ภวังค์ ก็ฉันทนั้น ย่อมติดตามกามาวจรกุศล

และอกุศล

ซึ่งเป็นตัวให้กำเนิด

หรือกิริยาชวนะฝ่ายกามาวจรซึ่งเหมือนกับกามาวจรกุศลและอกุศลนั้นไป

แต่ไม่ติดตามชวนะจิตฝ่ายมหัคคชะและโลกุตตระ เพราะไม่เหมือนกามาวจรจิตผู้ให้กำเนิดนั้น ๆ

อนึ่ง ท่านย่อมปรารถนาตถารมณั่แก่กามาวจรสัตว์เท่านั้นไม่ปรารถนาแก่พวกพรหม เพราะพวกพรหมไม่มีพีช คือ กามาวจรปฏิสนธิ อันเป็นอุปนิสัยแห่งตถารมณั่ ๆ อนึ่ง ท่านย่อมปรารถนาในกามาวจรธรรมที่เป็นอารมณ์อย่างเดียว

ไม่ปรารถนาในธรรมนอกจากนี้เพราะไม่คุ้นเคย ๆ เหมือนอย่างว่า เด็กยังเล็กนั้นแม่เมื่อตามบิดา หรือบุคคลเช่นกับบิดาไป

ก็ไม่ติดตามไปยังสถานที่ที่ตนไม่คุ้นมีป่าเป็นต้น ย่อมติดตามไปเฉพาะในที่ที่ตนคุ้นมีลานและหน้ามุขบ้านเป็นต้น ฉะนั้น แม่ตถารมณั่ นี้ ก็ฉะนั้น ย่อมไม่ติดตามชวนะจิตอันปรารถนารมณั่ที่ตนไม่คุ้นเคย มีรูปาวจรชวนะเป็นต้นไป ๆ

อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความนี้ ข้าพเจ้า (พระสุเมธกัจจาย) ได้กล่าวไว้แล้วเหมือนกันว่า “ตถารมณั่ นี้ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่ตนคุ้นเคยแล้ว อันเป็นอารมณ์ของกามตัณหา เพราะเป็นจิตอันกรรมเนื่องด้วยกามตัณหาให้เกิดแล้วนั้นแหละ” ดังนี้ ๆ ก็ในเรื่องนี้ มีคาถารวมความไว้ว่า :-

“ตถาลัมพนจิต ย่อมติดตามกรรมผู้ให้กำเนิดหรือชวนะ
จิตอันเสมอกับกรรมนั้นไป แต่จะไม่ติดตามชวนะจิตอื่นเหมือน
ลีลา (การเยื้องกราย) ของเด็กยังอ่อน ฉะนั้น ๆ ย่อมไม่มีแม่แก่
พวกพรหม เพราะไม่มีพีช* เพราะว่าตถาลัมพนจิตนี้มีปฏิสนธิ
ที่เรียกว่ากามาวจร เป็นพีช ๆ ตถาลัมพนจิตนี้ เหมือนเด็กอ่อน
ย่อมติดตามชวนะจิตนั้นไป ในที่อันตนคุ้นแล้วเท่านั้น เพราะเหตุ
นั้น จึงไม่มีในชวนะจิตอื่นด้วยอำนาจแห่งตัณหานั่นเอง” ดังนี้ ๆ

มีคำถามว่า ก็ท่านได้กล่าวแล้วว่า ...เพราะพวกพรหมไม่มีพีช คือ กามาวจรปฏิสนธิ มีใจหรือ ? ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น แม่จักขุวิญญาณเป็นต้น ก็ต้องไม่มี ๆ ตอบว่า ไม่มีไม่ได้ เพราะอานุภาพแห่งอินทรีย์ยังเป็นไป และเพราะการกำหนดจิตไว้ในความต่างกันแห่งทวารและวิถี ๆ

บทว่า “มนุทปวัตตติ” ความว่า ในเวลาเป็นไปอ่อน เพราะชวนะจิตมีกำลังน้อย เพราะหทยวัตถุหย่อนกำลังในเวลาใกล้ตาย ๆ ด้วยอาทิศัพท์ ในบทว่า “มรณกาลาทิสู” ท่านอาจารย์สงเคราะห์ห่อเวลาสลบด้วย ๆ

*คือไม่มีกามาวจรปฏิสนธิเป็นพีช ๆ

ปัจเจกจริตของพระพุทธเจ้า

คำว่า “ภควโต ๗เปฯ วทนติ” ความว่า พระอรธรรคถาจารย์กล่าวว้า “เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเข้าป่าทกถาน (ถานที่เป็นบาท) แต่ละอย่าง เพื่อต้องการบั้นดาลท่อน้ำและท่ไฟฟ้าให้เป็นไปเป็นต้น ในเวลาที่ทรงแสดงขมกปาฏิหาริย์เป็นต้น ทรงออกจากถานอันเป็นบาทนั้นแล้ว ทรงพิจารณาธรรม คือถาน แต่ละอย่างย่อมทรงมือภินิหารแห่งจิต มีอวัชชนะเป็นเบื้องหน้า โดยทรงถึงที่สุดแห่งความเป็นผู้ชำนาญในอวัชชนะ เพราะเหตุนั้น จึงทรงมีขวนจิต ในปัจเจกขณวิถิเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระ อันมีองค์ถานตามที่พิจารณาแล้วเป็นอารมณ์” ดังนี้ ๗

ก็คำว่า “ภควโต” นี้เป็นเพียงทัสสนะ เพราะขวนจิตทั้งหลายที่ไม่เต็ม (คือ ๗ ขณะ) เป็นไปแก่พระสาวกเหล่าอื่นมีพระธรรมเสนาบดีเป็นต้น ในเวลาทำกิจรีบด่วนเห็นปานนี้ เพราะเหตุนั้นแลในอรธรรคถา ท่านจึงกล่าวว้า “วถิที่ถึงสุดขยอคนี้ ย่อมมี แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ในเวลาทำขมกปาฏิหาริย์ หรือมีแก่พระสาวกเหล่าอื่นในเวลาเห็นปานนี้” ดังนี้ ๗ อนึ่ง คำว้า “ขวนจิต ในปัจเจกขณวิถิเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระ” นี้ ท่านอาจารย์ธรรมपालเถระ กล่าวว้าว้าบัณฑิตพึงถือเอา ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้มีอินทริย์แก่กล้า และผู้มีอินทริย์อ่อน เพราะฉะนั้น คำว้า สำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้ามีได้ ๔ วาระ สำหรับพระสาวกเหล่าอื่นมีได้ ๕ วาระ ดังนี้ ดูเหมือนสมควรแล้ว ๗

บทว้า “อาทิกมมิกสส” ได้แก่ บุคคลผู้ทำกรรม คือ ความเพียรเริ่มแรก ๗ อัปนาที่เกิดครั้งแรกชื่อว้า **ปฐมอัปนา** ๗ ท่านอาจารย์มนสิการว้า อธิการ (คือศัพท์ที่ท่านกระทำไว้) ว้า “ในปฐมอัปนา” นี้ พึงมีแม่แก่ภิกขุญาขวนจิต ด้วย จึงได้กล่าวว้า “แม่ในกาลทุกเมื่อ” อธิบายว้า ภิกขุญาขวนจิตทั้ง ๕* ย่อมแล่นไปวาระเดียว (ครั้งเดียว) เท่านั้น ในเวลาเกิดขึ้นครั้งแรกและในเวลาที่มีความชำนาญที่ประพตติแล้ว ๗

มรรคั่นเอง ชื่อว้า **มคฺคุปฺปาท** เพราะการเกิดขึ้น ๗

บทว้า “ขธารห” ได้แก่ ตามสมควรแก่มรรคที่เกิดขึ้น เป็นขวนจิตที่ ๕ หรือที่ ๔ ๗ จริงอยู่ ผลจิต ย่อมมี ๓ ขณะจิต ต่อจากมรรคที่เกิดขึ้นเป็นขวนจิตดวงที่ ๔ หรือ ผลจิต ๒ ขณะต่อจากมรรคที่เกิดขึ้นเป็นขวนจิตดวงที่ ๕ เพราะวถิที่มีอวัชชนะเดียวกันมีเพียง ๗ ขณะ เป็นอย่างยิง๗

บทว้า “นิโรธสมาปตติกาล” ได้แก่ ในกาลเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งนิโรธ ๗

บทว้า “จตุตถารูปขวน” (อรูปขวนะดวงที่ ๔) ได้แก่ เนวสัณญานาสัณญายตขวนจิต ดวงใดดวงหนึ่งในกุศลจิตและกิริยาจิต ๗ พระอนาคามี และพระจีณาสพเท่านั้น ย่อมเข้านิโรธสมาบัติได้ พระโสคائبันและพระสกทาคามีเข้าไม่ได้ เพราะเหตุนั้น

*อภิญญา ๕ คือ อิทธิวิธ, ทิพโสตะ, ประจิตตวิชานนะ, บุพเพนิวาสานุสสติ และทิพจักขุ ฯ

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อนาคามีผล วา อรหตุตผล วา** (แปลว่าเมื่อนาคามีผล หรือ อรหัตผล) ดังนี้
๑ ก็วิภักตวิปัสสวาส ใน ๒ บทว่านี่ว่า **“อนาคามีผล วา อรหตุตผล วา”** บัณฑิตพึงเห็นเป็น
“อนาคามีผล วา อรหตุตผล วา” ด้วยเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **“นิรุทธะ”** ดังนี้ ฯ

บทว่า **“ขถารห”** คือ ตามสมควรแก่บุคคลนั้น ฯ

สองบทว่า **“สัพพตถาปี समाปตติวิธีย์”** ความว่า ในวิधिแห่ง ฌานสมาบัติ
และในวิधिแห่งผลสมาบัติ แม้ทั้งสิ้น ฯ

ขวณะนิยมี ๓

กามาวจรขวณจิต บัณฑิตกล่าวไว้ ๓ วาระ โดยกำหนดอย่างสูงสุด ฯ
ส่วนมรรคขวณะและอภิญญาขวณะกล่าวไว้ครั้งเดียว คือ วาระเดียวเท่านั้น มหัคคตขวณะ
และโลกุตตรขวณะที่เหลือ เว้น อภิญญาขวณะ และมรรคขวณะแล้ว ชื่อว่า
ย่อมได้แม้มากวาระเพราะเป็นไปในสมาบัติวิธีย์ แม้ตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน ฯ ด้วย อปิ ศัพท์
ท่านอาจารย์ ย่อมรวบรวมมาว่า **“โลกิยฌาน เป็นไปครั้งเดียวในปฐมอัปปนา และผลจิตทั้ง ๒
อันมีในที่สุด เป็นไปครั้งเดียวในลำดับแห่งนิโรธ ผลจิตที่เป็นไปแม่ ๒-๓ ครั้ง ในลำดับแห่งมรรค”**
ดังนี้ ฯ

จำแนกวิธิจิต ตามบุคคล

บัดนี้ เพื่อแสดงการกำหนดวิธิจิตที่เกิดขึ้นแก่บุคคล ๑๒ พวกคือ แก่ปุถุชน ๔ พวก
ด้วยอำนาจเหตุบุคคล อเหตุบุคคล อปายิกอเหตุบุคคล ติเหตุบุคคล และพระอริยบุคคล ๘
พวก คือ ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ และผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ เพื่อแสดงจิตที่ควรแก่บุคคลเหล่านั้นก่อนนั้นแหละ
ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **“ทวิเหตุกานมเหตุกานญ”** เป็นต้น ฯ

บุคคล **ชื่อว่า ทวิเหตุกะ** เพราะอรรถว่า ชนเหล่านี้มี เหตุ ๒
ด้วยอำนาจแห่งโอโทะกะและโอโทสะที่สหระคด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ฯ บุคคล **ชื่อว่า อเหตุกะ**
เพราะไม่มีเหตุเช่นนั้น ฯ ม อักษร (ในคำว่า ทวิเหตุกานมเหตุกานนี้) กระทำการตอบท
บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า **“ไม่ได้อัปปนาขวณะเพราะมีวิบากเป็นเครื่องกั้น”** ฯ **“จริงอยู่
ปฏิสนธิของบุคคลผู้มีเหตุ ๒ และ ไม่มีเหตุ ท่านเรียกว่า วิบากเป็นเครื่องกั้น
เพราะไม่มีอัปปนาขวณะนั้นแหละ พระอรหัตผลจึงไม่มีเพราะเหตุนี้ จึงไม่ได้กิริยาขวณจิต ฯ”**

ตทาลัมพะของบุคคลทั้ง ๒ นั้น

ตทาลัมพะจิต อันมีเหตุ ๒ ย่อมมีแม่แก่อเหตุบุคคล ด้วยกรรมอันให้ซึ่งปฏิสนธิที่ต่างกันเพราะพระบาลีว่า “สเหตุกวงค์ เป็นปัจจัยแก่อเหตุกวงค์ ด้วยอนันตรปัจจัย” ดังนี้ ฯ คำที่ควรกล่าวแม่แก่อบุคคลผู้มีเหตุ ๒ ไม่มีเลย ฯ แต่ตทาลัมพะที่มีเหตุ ๑ ย่อมไม่มีแก่วิเหตุบุคคลและอเหตุบุคคลแม่ทั้ง ๒ เพราะความที่ปฏิสนธิอันเป็นมูลอ่อนแอ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าว “ไม่ได้วิบากญาณสัมปยุต เหมือนกัน” ดังนี้ ฯ

ส่วนท่านอาจารย์โชติपालเถระ กล่าวถึง ตเหตุตทาลัมพะแม่แก่อเหตุบุคคล เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยไม่แปลกกันว่า “สเหตุกวงค์” ดังนี้ แล้วได้กล่าวเย้ยหยันไว้ในอธิการแสดงจิตที่ฟังของบุคคลนี้ว่า “ท่านผู้ใดจนอายุคำที่ว่า ไม่ได้วิบากญาณสัมปยุต ในสุคติเหมือนกันนั้น ขอท่านจงถามท่านผู้นั้นเถิด” ดังนี้ คำพูดถึงความไม่มีแห่งวิบากญาณสัมปยุต ก็คำนั้น แม่ท่านได้กล่าวด้วยอำนาจการเย้ยหยัน ก็ตั้งอยู่ดูคำที่กล่าวไว้ เพื่อถามท่านอาจารย์ (อนุรุทธาจารย์) ก่อนจึงจะรู้ได้ ฯ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์เอง ก็ได้กล่าวเหตุในเรื่องนี้ไว้ในคัมภีร์ปรมัตถวินิจัยว่า **“วิบากจิตประกอบด้วยญาณ ย่อมไม่เป็นไป แก่วิเหตุและอเหตุบุคคล เพราะปฏิสนธิอันเป็นมูลอ่อนแอ”** ดังนี้ ฯ

แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งพรรณาน่าว่า “ตทาลัมพะอันเป็นสเหตุกะ ย่อมมีแก่อเหตุบุคคล ฉันทใด แม่ตทาลัมพะ อันเป็นตเหตุกะ ก็ย่อมมีแก่วิเหตุบุคคล ฉันทนั้น” ดังนี้ ฯ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวกันว่า “แม่ในปภังคอกิธัมมัตถสังคหะนี้ ท่านอาจารย์ก็ห้ามวิบากจิตญาณสัมปยุต โดยคล้อยตามมติของพวกอาจารย์เหล่านั้น หมายถึงเฉพาะอเหตุบุคคลเท่านั้น” ดังนี้ ฯ แต่บัณฑิตควรพิจารณา ก่อนแล้วจึงรับคำของอาจารย์พวกอื่นนั้น เพราะไม่มีพระบาลีเป็นหลัก ในคำว่า สเหตุตทาลัมพะนั้น และเพราะท่านอาจารย์กล่าวเหตุในความไม่มีแห่งวิบากประกอบด้วยญาณ ด้วยอำนาจสาธารณเหตุ (คือภาวะที่มูลปฏิสนธิอ่อนแอ) แก่ทุกเหตุกะและอเหตุกสัตว์ทั้งสอง แล้วแสดงการกำหนดจิตไว้เท่า ๆ กัน นั้นแหละ ฯ

ก็คำว่า “ในสุคติ” นี้ในคำว่า “ตลา ญาณสัมปยุตตวิปากานิ จ สุคติ” นี้ โดยมุ่งถึงอเหตุกสัตว์ และคำนั้น ท่านอาจารย์อนุญาตไว้โดยอรรถ แต่มุ่งแสดงความมีแห่งวิบากจิตอันเป็นวิเหตุกะ ในสุคตินั้น เองเป็นเบื้องต้น ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า “แต่ในทุคติภูมิ” เป็นต้น ฯ

ติเหตุบุคคล ๕ พวก

บทว่า “บรรดาติเหตุบุคคล” ได้แก่ ในบุคคล ๕ พวกมีปฏุชนเป็นต้น ผู้ประกอบด้วยเหตุ ๓ ด้วยอำนาจแห่งอโลกะ อโทสะ อโมหะที่สหรัคด้วยปฏิบัติสนธิวิญญาณ ฯ

คำว่า “**ทิฏฐิจาเป๑ เสกขานิ**” ความว่า พระโศดาบัน และพระสกทาคามี ผู้ได้ชื่อว่า เสกขะยังมีปกติศึกษาอยู่ โดยเป็นผู้มิได้กระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา

เพราะละสลักกายทิฐิและวิจิกิจณาได้แล้วด้วยปฐมมรรคนั้นแหละ

จึงมิได้ชวนจิตอันสหรัคด้วยสลักกายทิฐิและวิจิกิจณานั้น และยอมมิได้กิริยาชวนจิต

อันมีเฉพาะของพระชีณาสพ ที่ท่านชักมาด้วย จ ศัพท์ ฯ

บทว่า “**ปฏิฆชวนานิ จ**” ได้แก่ ชวนะที่ประกอบด้วยโทมนัสชวนะที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ชวนะที่สหรัคด้วยวิจิกิจณา และกิริยาชวนะด้วย ฯ

คำว่า “**โลกุตตร ๑เป๑ สมุปปชฺชนติ**” ความว่า โลกุตตรชวนจิต ๘ ย่อมเกิดขึ้น แก่พระอริยบุคคล ผู้ตั้งอยู่ในมรรคและผลเท่านั้น ตามสมควรแก่ตน เพราะมรรคทั้ง ๔ ไม่เกิดในบุคคลอื่นนอกจากพระอริยะ เพราะมีอายุชั่วขณะจิตเดียว ก็เพราะบุคคลเบื้องต่ำ ยังมีได้บรรลุมหาบัตติสูง

และเพราะบุคคลเบื้องสูงเป็นผู้สงบระงับแล้วโดยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่นจากพระโศดาบันเป็นต้น โดยการดับสนิทแห่งกรรมและกิเลสที่พระอริยบุคคลเบื้องต่ำยังเพิกถอนไม่ได้

บัดนี้ เพื่อจะเว้นชวนะตามที่ท่านห้ามไว้ แก่บุคคลเหล่านั้นแล้วแสดงชวนะที่ไม่อยู่แก่บุคคลเหล่านั้น โดยไม่เหลือ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “**อเสกขานิ**” ดังนี้ ฯ

วิถิจิต พระอเสกขะ ๔๔ ดวง

บัดนี้ พึงแสดงวิถิจิต ๔๔ ดวง ของพระชีณาสพ ผู้ชื่อว่าอเสกขะบุคคล เพราะเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ๓ ด้วยอำนาจกามาวจรวิปากจิต ๒๓ (อเหตุกวิปากจิต ๑๕, มหาวิปากจิต ๘) กิริยาจิต ๒๐ (อเหตุกกิริยาจิต ๓, มหากิริยาจิต ๘, มหัคคตกิริยาจิต ๕) และอรหัตผลจิต ๑ ที่เหลือเว้นจิต ๔๕ ดวง คือ ด้วยอำนาจแห่งกุศลจิตและอกุศลจิต ๓๓ ดวง ผลจิตเบื้องต่ำ ๓ และมหัคคตวิปากจิต ๕ ซึ่งเป็นจิตพื้นวิถิตามที่เกิด ก็คือ ตามที่ได้ด้วยอำนาจแห่งพระชีณาสพ ผู้ดำรงอยู่ในกามภพ ฯ

วิธีจิตพระเสขะ ๓ พวง

พึงแสดงวิธีจิตของพระเสขะ ๕๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๑๑ ๑๑๑
๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑ ๑๑๑ (๑๑๑
๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑ ๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑)
๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑๑ ๑๑๑ ๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑ ๑๑๑
๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑ ๑๑๑ ๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑๑
๑๑๑ ๑๑๑ ๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑๑ ๑๑๑
๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑ ๑๑๑
๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑ ๑๑๑ ๑๑๑ ๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑ ๑
๑๑๑ ๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑๑

แต่โดยแปลกกัน พึงแสดง วิธีจิตของพระโศคบ้านและพระสกทาคามี ๕๑ ดวง
ของพระอนาคามี ๔๕ ดวง ฯ พึงแสดงวิธี ๕๔ ของปุถุชน ๔ พวง ที่เหลือ
ด้วยอำนาจกามาวจรวิบากจิต ๒๓ อวิชชาจิต ๒ และโลกียกุศลจิต ๑๗ อกุศลจิต ๑๒
ที่เหลือเวไนจิต ๓๕ ดวง คือ กิริยาชวนจิต ๑๘ โลกุตตรจิต ๘ และมหัคคตวิบากจิต ๕
ตามสมควรแก่ความเป็นไป โดยไม่แปลกกัน ฯ บัณฑิตพึงเห็นว่า แต่โดยที่แปลกกัน วิธีจิต ๕๔
เท่านั้น ย่อมได้แก่ ดิเหตุบุคคล ฯ วิธีจิต ๔๑ เวไนวิบากจิตที่ประกอบด้วยญาณ ๔
และอัปนาชวนจิต ๕ ย่อมได้แก่ ทวิเหตุกะ และ อเหตุบุคคล ฯ วิธีจิต ๓๗
เหล่านั้นนั้นแหละ เวไนทวิเหตุวิบากจิต ๔ ย่อมได้แก่สัตว์ผู้เกิดในอบาย ฯ
ความต่างกันแห่งจิตที่เป็นไปด้วยอำนาจของบุคคล ชื่อว่า ปุคคลเภทะ ฯ วิธีจิตแม้ทั้งหมด
ย่อมมีได้ เพราะความเป็นไปของทวาร ๖ และของบุคคลทั้งปวง ในกามาวจรภูมินั้น ฯ

วิธีจิตในรูปาวจรภูมิเป็นต้น

บทว่า “ขณฺหารหํ” ได้แก่ ตามสมควรแก่ภพนั้น ฯ คือ ตามสมควรแก่บุคคลนั้น ฯ
การคัดค้านแม้มานวิญญานเป็นต้น จักมี ด้วยคำว่า “สพฺพตฺถาปี” (แม้ในที่ทั้งปวง)
เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงห้ามเฉพาะปฏิฆชวนจิต และตทาลัมพนจิตไว้ในรูปาวจรภูมิ ฯ

บทว่า “สพฺพตฺถาปี” นี้ ได้แก่ ในกามภพ และรูปภพ ฯ ในกามภพ ย่อมได้วิธีจิต ๘๐
ดวง เวไนวิมุตตจิตตามสมควร ฯ ในรูปภพ ได้วิธีจิต ๖๔ ดวง คือ ด้วยอำนาจอวิชชาจิต ๒
ดวง อเหตุวิบากจิต ๕ ชวนจิตที่เหลือ ๕๓ ดวง เวไนจิต ๒๕ ดวง คือ ปฏิฆจิต ๒ ดวง
ตทาลัมพนจิต ๘ ดวง วิญญาน ๖ มีมานวิญญาน เป็นต้น และจิตที่พ้นวิถิ ๕ ดวง ฯ

ภาคผนวก
อภิธานมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔
ชื่อ วิธีสังคหวิภาค

สังคหคาถา

ข้าพเจ้า กระทำการรวบรวมจิตตูปบาทอันยอดเยี่ยม ด้วยประการอย่างนี้แล้ว
จักกล่าวสังคหะ ชื่อว่าปวัตติสังคหะ ที่กำหนดด้วยจิตดวงก่อนและดวงหลัง
โดยความต่างกันแห่งภูมิและบุคคล ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ตามสมควรแก่ความเป็นไป โดยย่อ.
คือ อย่างไร ?

คือ ในวิธีสังคหะนี้ ท่านแสดงธรรมไว้ ๖ หมวด เรียกว่า
นักษะ ๖ คือ :-

๑. วัตถุนักษะ ได้แก่ หมวด ๖ แห่งวัตถุ
๒. ทวารนักษะ ได้แก่ หมวด ๖ แห่งทวาร
๓. อาลัมพนักษะ ได้แก่ หมวด ๖ แห่งอารมณ์
๔. วิญญาณนักษะ ได้แก่ หมวด ๖ แห่งวิญญาณ
๕. วิธีนักษะ ได้แก่ หมวด ๖ แห่งวิธี
๖. วิสยปวัตตินักษะ ได้แก่ หมวด ๖ แห่งความเป็นไปของอารมณ์

ในนักษะ ๖ เหล่านี้ วัตถุนักษะมี ๖ คือ ๑. จักขุวัตถุ ๒. โสตวัตถุ ๓. ฌานวัตถุ ๔. ชิวหาวัตถุ ๕. กายวัตถุ ๖. หทยวัตถุ ฯ ทวารนักษะมี ๖ คือ ๑. จักขุทวาร ๒. โสตทวาร ๓. ฌานทวาร ๔. ชิวหาทวาร ๕. กายทวาร ๖. มโนทวาร ฯ อาลัมพนักษะมี ๖ คือ ๑. รูปารมณ์ ๒. สัทธารมณ์ ๓. คันธารมณ์ ๔. รสธารมณ์ ๕. โผฏฐัพพารมณ์ ๖. ฐัมมารมณ์. ฯ วิญญาณนักษะมี ๖ คือ ๑. จักขุวิญญาณ ๒. โสตวิญญาณ ๓. ฌานวิญญาณ ๔. ชิวหาวิญญาณ ๕. กายวิญญาณ ๖. มโนวิญญาณ ฯ

วิธีนั้กกะ มี ๒ นัย

นัยที่ ๑

๑. จักขุทวารวิธี
๒. โสททวารวิธี
๓. ฆานทวารวิธี
๔. ชิวหาทวารวิธี
๕. กายทวารวิธี
๖. มโนทวารวิธี

นัยที่ ๒

๑. จักขุวิญญาณวิธี
๒. โสทวิญญาณวิธี
๓. ฆานวิญญาณวิธี
๔. ชิวหาวิญญาณวิธี
๕. กายวิญญาณวิธี
๖. มโนวิญญาณวิธี.

ใน**วิสยปวัตตินิกกะ** คือ หมวด ๖ แห่งความเป็นไปของอารมณ์ท่านแสดงไว้ ๒ ทาง คือ ทางปัญจทวาร และทางมโนทวาร ใน ๒ อย่างนั้น **ทางปัญจทวาร** แสดงอารมณ์ไว้ ๔ อย่าง คือ :-

๑. อติมหันตารมณ์ อารมณ์มีขณะจิตมากที่สุด
๒. มหันตารมณ์ อารมณ์มีขณะจิตมาก
๓. ปริตตารมณ์ อารมณ์มีขณะจิตน้อย
๔. อติปริตตารมณ์ อารมณ์มีขณะจิตน้อยที่สุด.

ทางมโนทวาร แสดงอารมณ์ไว้ ๒ อย่าง คือ :-

๑. วิภูตารมณ์ อารมณ์ที่ปรากฏชัดเจน
๒. อวิภูตารมณ์ อารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดเจน

ในธรรมที่เป็นนั้กกะ ๖ นั้น นั้กกะที่ ๑-๓ คือ วัตถุนั้กกะทวารนั้กกะ และอาดัมพะนะนั้กกะ ทั้ง ๓ นี้ ท่านแสดงไว้แล้ว ในปริจเฉทที่ ๓ ว่าด้วยปกิณณกสังคหะ ฯ ส่วนธรรมหมวดที่ ๔ คือ วิญญาณนั้กกะ ก็แสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๑ ว่าด้วย จิตสังคหวิภาคนันแหละ ฯ ธรรมหมวดที่ ๕ และ ๖ คือ วิธีนั้กกะ และ วิสยปวัตตินิกกะ ท่านแสดงในปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า **วิธีสังคหวิภาค ฯ**

ที่ท่านอาจารย์กล่าวว่ ปวัตตีสังคหะ หมายถึงกาล ๒ คือ ปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ใน ๒ กาลนั้น ในปฏิสนธิกาล มีจิตเกิดขึ้น แต่เป็นจิตพ่นวิธี เรียกว่ วิธีมุตตจิต และเป็นจิตพ่นจากทวาร เรียกว่ ทวารวินิมุตตจิต มีความเป็นไปแห่งอารมณ์ ๓ อย่างใด อย่างหนึ่ง คือมีกรรมเป็นอารมณ์ มีกรรมนิमितเป็นอารมณ์ และมีคตินิมิตเป็นอารมณ์เท่านั้น ส่วนปวัตติกาลนั้นแสดงถึงจิตที่เป็นไปในทวารวิธี หรือวิธีของจิต ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น โดยแยกออกเป็น ๒ คือ จิตในปัญจทวาร และจิตในมโนทวาร ฯ

จิตทางปัญจทวาร มีจิตเกิดดังนี้ คือ :-

๑. จักขุทวาร	มีจิตเกิด ๔๖	ดวง
๒. โสตทวาร	มีจิตเกิด ๔๖	ดวง
๓. ฆานทวาร	มีจิตเกิด ๔๖	ดวง
๔. ชิวหาทวาร	มีจิตเกิด ๔๖	ดวง
๕. กายทวาร	มีจิตเกิด ๔๖	ดวง

ในมโนทวาร มีจิตเกิด ๖๗ ดวง ๗

จักขุทวาร มีจิตเกิด ๔๖ ดวง คือ จักขุวิญญาณ ๒ ดวง โดยเอกัณตะ (แน่นอน) และจิต ๔๔ ดวง โดยอนกัณตะ (ไม่แน่นอนคือเกิดทั้ง ๕ ทวาร) คือ จิตที่เป็นมโนธาตุ ๓ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๕ และตทาลัมพนจิต ๑๑ **ในโสตทวาร** เป็นต้นกัณฐนี้เหมือนกัน ๗

ในมโนทวาร มีจิตเกิด ๖๗ ดวง คือ อัปปนาชวนจิต ๒๖ ดวง (เกิดได้ทวารเดียว เรียกว่า เอกัณตะ) และจิต ๔๑ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๕ และตทาลัมพนจิต ๑๑ (โดยอนกัณตะเกิดได้ทั้ง ๖ ทวาร) ๗ **ส่วนจิตที่พ้นจากวิถี** และพ้นจากทวารตามที่กล่าวนั้น เฉพาะที่ทำกิจ ๓ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ ได้จิต ๑๕ ดวงเท่านั้น คือ อุเบกขาสันติธรรมจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ และมหัคคตวิบากจิต ๕

อายุของจิต และรูป

จิตอุปบาท ๑ ดวง มีความเป็นไปเพียง ๓ อนุขณะเท่านั้น คือ อุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) จิตិขณะ (ขณะตั้งอยู่) ภวังคขณะ (ขณะดับ) แล้วจิตอีกดวงหนึ่งก็เกิดขึ้น ติดต่อกันไปตลอดอายุขัยในภพหนึ่ง ๗ พระอนุรุทธาจารย์ กล่าวว่า **“อุปปาทห จิติงควเสณ ขณตฺตยเมกจิตฺตกฺขณํ นาม”** แปลว่า ๓ ขณะ คือ อุปปาทหะ ๑ จิตติ ๑ และภังคะ ๑ ชื่อว่า ขณะแห่งจิตดวงหนึ่ง ๗

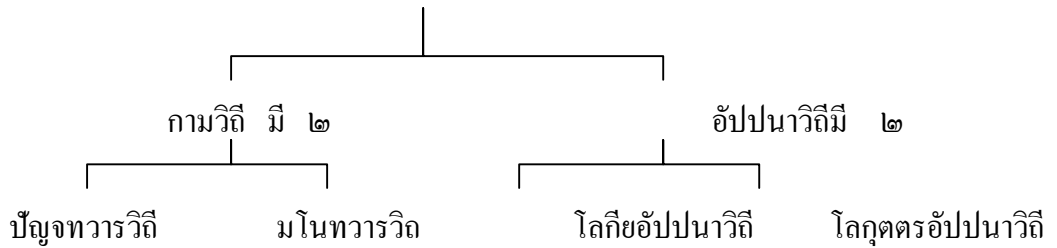
ส่วนอายุของรูปธรรม มีความเป็นไปช้ากว่าจิต ก็อายุของรูปธรรม ๒๒ (เวณวิญญูติรูป ๒ และลักขณรูป ๔) มีอายุเท่ากับจิต ๑๗ ดวง เพราะท่านกล่าวว่า **“ตานิ ปน สตฺตฺรส จิตฺตกฺขณานิ รูปมฺมานมายุ”** แปลว่า ก็ขณะแห่งจิต ๑๗ เหล่านั้น เป็นอายุของรูปธรรมทั้งหลาย ๗ การที่ท่านเวณวิญญูติรูป ๒ ก็เพราะว่า เป็นรูปที่เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต เพราะเป็นไปพร้อมกับขณะทั้ง ๓ ของจิต และเวณลักขณรูป ๔ เพราะชาติ (คือ อุปจยะและสันตติ) และอนิจจคารูป มีอายุเท่ากับ อุปปาทหขณะ และภังคขณะ แห่งอนุขณะของจิต ส่วนชรตารูป มีอายุถึง ๔๕ อนุขณะของจิต ๗ การเกิดขึ้นแห่งจิต เรียกว่า จิตอุปบาท ๗

วิถีจิต ได้แก่ จิตที่มีอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งในบรรดาอารมณ์ ๖ โดยอาศัยทวารใดทวารหนึ่งในทวาร ๖ เป็นไป ๗ ในวิถีจิตนั้น

จิตที่เกิดก่อนเป็นปัจจัยให้จิตดวงหลังเกิดขึ้น ด้วยอำนาจปัจจัยที่ปรุงแต่ง ดังนั้น จิตจึงเกิดสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย ดูกระแสที่นั้น ย่อมเป็นไปจนกระทั่งจิตจิตของพระอรหันต์เกิดขึ้น ฯ

ก็วิถีจิตทั้งหมด ย่อมทำได้ ๑๑ อย่างเท่านั้น โดยเว้นกิจ ๓ คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ เพราะกิจทั้ง ๓ นี้ เป็นหน้าที่ ของจิตที่พ้นจากวิถี ฯ

วิถีจิต ๒ คือ

อธิบาย บรรดาวิถีจิตทั้ง ๒ นั้น กามวิถี มี ๒ อย่าง คือ วิถีจิตทางปัญจทวาร และวิถีจิตทางมโนทวาร ทั้ง ๒ นี้มีกามเป็นอารมณ์ คือ มีรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ และมีธรรมเป็นอารมณ์ก็ในสองอย่างนั้น ปัญจทวาร มีอารมณ์ ๔ อย่าง มีอติมหันตารมณ์ เป็นต้น ส่วนมโนทวารวิถี จิตมีอารมณ์ ๒ อย่าง เรียกว่า วิภูตารมณ์ และอวิภูตารมณ์ ฯ อัปปนาวิถีก็มี ๒ อย่าง คือ โลกียอัปปนาวิถี และ โลกุตตรอัปปนาวิถี ฯ

อธิบาย อารมณ์กามวิถี

ปัญจทวารวิถี มีอารมณ์ ๔ คือ :-

อติมหันตารมณ์ มี	๑	นัย
มหันตารมณ์ มี	๒	นัย
ปริตตารมณ์ มี	๖	นัย
อติปริตตารมณ์ มี	๖	นัย

ว่าโดยพิสดาร วิถีทางจกขุทวารจึงได้อารมณ์ ๑๕ นัย แม้ทางโสททวารเป็นต้น ก็นัยนี้ เมื่อรวมทั้ง ๕ ทวาร ก็ได้อารมณ์ ๑๕ นัย ฯ ส่วนมโนทวารวิถี มีอารมณ์ ๒ คือ วิภูตารมณ์ และอวิภูตารมณ์ ฯ อารมณ์ทั้ง ๖ ทวารนี้ โดยพิสดารได้จิตที่เป็นไป ๕๔ ดวง ฯ

อธิบายอัปปนาวิถี

อัปนาวิธี ที่เป็นโลกิยะก็ดี โลกุตระก็ดี ล้วนมีอารมณ์ชัดเจนมาก (วิภูตารมณ์) ในมโนทวาร จึงเป็นอัปนาวิธี ต่างจากมโนทวารที่มีอารมณ์เป็นกามวิธี เพราะมโนทวารที่มีกามเป็นอารมณ์นั้นมีอารมณ์ได้ ๒ อย่าง คือ ชัดเจนและไม่ชัดเจน ๆ ส่วนที่เป็นอัปนา มี ๒๖ ดวง คือ มหัคคตกุศลจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๘ และโลกุตตรจิต ๘ (หรือ ๔๐) ๆ

ปัญญาทวารวิธี มี ๗ วิธี

วิธีที่ ๑.	ชื่อว่า	อาวัชชนวิธี
วิธีที่ ๒.	ชื่อว่า	ปัญญาวิญญาณวิธี
วิธีที่ ๓.	ชื่อว่า	สัมปฏิจฉันนวิธี
วิธีที่ ๔.	ชื่อว่า	สันตிரณวิธี
วิธีที่ ๕.	ชื่อว่า	โวกุฐัพพนวิธี
วิธีที่ ๖.	ชื่อว่า	ชวนวิธี
วิธีที่ ๗.	ชื่อว่า	ตทาลัมพนวิธี

ปัญญาทวารวิธีมีจิตเกิดขึ้น ๑๔ ดวง คือ ปัญญาทวารวัชชนะ ๑ ทวิปัญญาวิญญาณ (ขณะเกิด) ๑ สัมปฏิจฉันน ๑ สันตிரณะ ๑ โวกุฐัพพน ๑ ชวนะ ๑ และตทาลัมพน ๒ ๆ โดยพิสดารมีจิตเกิดได้ ๕๔ ดวง ตามสมควร คือ ปัญญาทวารวัชชนะ ๑ ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ สัมปฏิจฉันน ๒ สันตிரณะ ๑ โวกุฐัพพน ๑ กามชวนะ ๒๕ และ ตทาลัมพน ๑๑ (เว้น ๑ เพราะสันตிரณะ ๑ มีในตทาลัมพน) ๆ

ปัญญาทวารวิธี มีอารมณ์ ๔ รวม ๑๕ นัย คือ อติมหันตารมณ์ ๑ นัย มหันตารมณ์มี ๒ นัย ปริตตารมณ์ มี ๖ นัย และอติปริตตารมณ์ ๖ นัย พึงดูภาพ ดังต่อไปนี้ :-

ปัญญาทวารวิธี

๑. อติมหันตารมณ์ ๑ นัย

จิตพื้นวิถีสี่	๑. <u>อดีตภวังค์</u> ๒. <u>ภวังค์จลนระ</u> ๓. <u>ภวังค์ปุจเจตนะ</u>	ได้แก่	กามปฏิสนธิจิต ๑๐ ดวง	
วิถีสี่จิต ๗	๔. <u>ปัญจทวาราวชิรณะ</u>	ได้แก่	กิริยามโนธาค ๑ ดวง	
	๕. <u>ปัญจวิญญูญาณ</u>	ได้แก่	ทวิปัญญจวิญญูญาณ ๑๐ ดวง	
	๖. <u>สัมปกิจฉันนระ</u>	ได้แก่	วิบากมโนธาค ๒ ดวง	
	๗. <u>สันตีรณะ</u>	ได้แก่	สันตีรณวิบาก ๓ ดวง	
	๘. <u>โวกุรัทพพะ</u>	ได้แก่	กิริยามโนวิญญูญาณธาค ๑ ดวง	
	๙. <u>ชวณะ</u>	ได้แก่	กามชวณะ ๒๙ คือ	อกุศลจิต ๑๒ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘
	๑๐. <u>ชวณะ</u>			
	๑๑. <u>ชวณะ</u>			
	๑๒. <u>ชวณะ</u>			
	๑๓. <u>ชวณะ</u>			
	๑๔. <u>ชวณะ</u>			
	๑๕. <u>ชวณะ</u>			
	๑๖. <u>ตทาลัมพะ</u>	ได้แก่	วิบากจิต ๑๑ คือ	สันตีรณวิบาก ๓ มหาวิบาก ๘
	๑๗. <u>ตทาลัมพะ</u>			
จิตพื้นวิถีสี่ (<u>ภวัคฺคปาตະ</u>)	ได้แก่ จิตเป็นไปตามกรรมแลภวังค์			

อธิบาย ภาพวิถีสี่ รูปธรรมที่เป็นอารมณ์ทางปัญจทวารวิถีสี่ในอติมหันตารมณมี ๑๗ ขณะจิต ถ้านับโดยอนุขณะ รูปธรรมนั้นจะมีอายุ ๕๑ อนุขณะของจิต โดยเริ่มตั้งแต่รูปธรรม ผ่านอดีตภวังค์ไป ๑ ขณะ จนถึง ตทาลัมพะ ดวงที่ ๒ อายุของรูปธรรมจึงครบ ๑๗ ขณะจิต แล้วดับไป จากนั้นจิตก็เป็นภวังค์ตามปกติ ๑ วิธีนี้เรียกว่า ตทาลัมพวาระ ๑

นัยที่ ๑-	ตี	น	ท	ป	วิ	ส	ณ	ว	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ภ
	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗
นัยที่ ๒-																
	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗	

อธิบาย **ตี.** คือ อดีตภวังค์, **น.** คือ ภวังคจลนะ, **ท.** คือ ภวังคุปัจเฉทะ, **ป.** คือ ปัญจทวาราวชชนะ, **วิ.** คือ ปัญจวิญญาณ, **ส.**คือ สัมปฏิจฉันนะ, **ณ.** คือ สันตிரณะ, **ว.** คือ ไวกุญัพพะนะ, **ช.** คือ ชวนะ, **ภ.** คือ ภวังค์หลัง ฯ

มหันตารมณห์ทั้ง ๒ นี้มีกำลังน้อยกว่าอดีตมหันตารมณห์ เพราะไม่สามารถให้ตทาลัมพะณะเกิดได้ ๒ ขณะ ตามปกติตทาลัมพะณะจะไม่เกิดเพียง ๑ ขณะ เมื่อเกิดก็ต้องเกิด ๒ ขณะ ฯ ก็ มหันตารมณห์นัยที่ ๑ นั้น เมื่ออารมณ์ผ่านอดีตภวังค์ ซึ่งเกิดซ้ำ ๒ ขณะแล้วขณะจิตที่ ๓ (ภวังคจลนะ) จึงเกิดขึ้น ต่อไปจนถึง ชวนะดวงที่ ๑๖ อารมณย์ยังเหลืออีก ๑ ขณะของจิตตทาลัมพะณะจึงไม่เกิดเพราะเมื่อเกิดก็ต้องเกิด ๒ ขณะ อารมณย์จึงไปดับที่ภวังค์ดวงหลัง แต่ภวังค์นั้นมีอารมณ์ของตน ไม่ใช่อารมณ์ในวิถี ฯ มหันตารมณห์ นัยที่ ๒ อารมณย์ ผ่าน อดีตภวังค์ ซ้ำถึง ๓ ขณะจิต เป็นไป จนถึง ชวนะดวงที่ ๑๗ อารมณย์ในวิถีหมดพอดี ต่อไปนี้เป็นภวังค์ **วิธินี้** เรียกว่า **ชวนวาระ** ฯ

ภาพ ปริตตารมณห์ ๖ นัย

	ตี	น	ท	ป	วิ	ส	ณ	ว	ว	ว	ภ	ภ	ภ	ภ
นัยที่ ๑-	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗
นัยที่ ๒-	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗	
นัยที่ ๓-	๖	๗	๘	๙	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗		
นัยที่ ๔-	๗	๘	๙	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗			
นัยที่ ๕-	๘	๙	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗				
นัยที่ ๖-	๙	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗					

อธิบาย ปริตตารมณห์ ๖ นัย ทั้ง ๖ มีวิถีจิตเกิด ๕ วิถีเท่านั้น คือ ตั้งแต่ปัญจทวาราวชชนะ จนถึง ไวกุญัพพะนะ เพราะอารมณ์ซ้าอยู่ที่ อดีตภวังค์ ตั้งแต่ ๔-๕ ขณะจิต แล้วจึงเป็นไปถึง ไวกุญัพพะนะ เฉพาะนัยที่ ๑ เหลืออายุอารมณ์เพียง ๖ ขณะ ตามปกติกามชวนะเกิด ๗ ขณะ (เว้นเวลาสลบเกิด ๖ ขณะ เวลาใกล้ตายเกิด ๕ ขณะ) เมื่อชวนะเกิดไม่ได้ อารมณย์จึงซ้าอยู่ที่ ไวกุญัพพะนะอีก ๒ ขณะแต่อารมณย์ยังเหลือ ๔ ขณะ แล้วจิตก็เป็นภวังค์

อารมณ์จึงดับพร้อมกับภวังค์ดวงที่ ๔ แม้นในนัยที่ ๒ เป็นต้นก็ทำนองนี้ วิธีนี้เรียกว่า โภกฐัพพนวาระ ๑

ภาพ อติปริตตารมณ ๖ นัย

	ตี	น	น	ภ	ภ	ภ	ภ	ภ
นัยที่ ๑	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗
นัยที่ ๒	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗	
นัยที่ ๓	๑๒	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗		
นัยที่ ๔	๑๓	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗			
นัยที่ ๕	๑๔	๑๕	๑๖	๑๗				

อธิบาย อติปริตตารมณ ทั้ง ๖ นัย ไม่มีวิถิจิตเกิดเลย เพราะอารมณ์ ซ้ำอยู่ที่ อดีตภวังค์ ตั้งแต่ ๑๐-๑๕ ขณะจิต แล้วเป็นไปในภวังคจลนะ ๒ ขณะ จากนั้น ก็เป็นภวังค์จิต เกิดติดต่อกันไป เมื่ออายุของรูปธรรม ครบ ๑๗ ขณะจิตก็ดับไปเอง ส่วนภวังค์มีอารมณ์ของตนเอง ๑ ในอติปริตตารมณทั้ง ๖ นัย นี้ไม่มีวิถิจิตเกิดเลยฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า โภกฐัพพนวาระ ๑

ปัญญาทวาร มีรูปธรรม คือ สี เสียง กลิ่น รส และโณภูฐัพพะ เป็นอารมณ์ ๔ ประเภท มีอติมหันตารมณ เป็นต้น ได้ ๑๕ นัย ทั้งหมด นี้ล้วนเป็นปรมัตถ์ และเป็นปัจจุบันอารมณ์อย่างเดียวนี่ไม่เป็นบัญญัติ ทั้งไม่เป็นไปในอดีตและอนาคตกาล มีวิถิจิตเกิด ๗ มีจิตอุปบาท ๑๔ โดยพิศดารมี ๕๔ จิตอุปบาท เป็นไปตามสมควร แล ๑

จบ ปัญญาทวารวิธี ๑

มโนทวารกามวิถี

มโนทวารวิถี ที่มีกามเป็นอารมณ์นั้น สามารถรู้อารมณ์ ๖ ทั้งหมดมีรูปเป็นต้น ทั้งที่เป็นปรมัตถอารมณ์ และบัญญัติอารมณ์ ทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบัน และกาลวิมุตตอารมณ์ คือ นิพพาน และ บัญญัติ ฯ แต่ในอภิธรรมมัตถสังคหะ แสดงมโนทวารวิถีไว้ ๒ อย่าง คือ **วิภูตารมณ** (อารมณ์ที่ชัดเจน) **อวิภูตารมณ** (อารมณ์ไม่ชัดเจน) ว่า “ส่วนมโนทวาร ถ้าวิภูตารมณมาสู่คลองไซร์ เบื้องหน้าแต่นั้นไปในเวลาสิ้นสุดลงแห่งภวังค์ **มโนทวาราวชชนะ ชวนะ และ ตทาลัมพะนะ** ก็เกิดขึ้น แล้วเป็นไปในกระแสแห่งภวังค์ แต่ในอวิภูตารมณ ในเวลาสิ้นสุดแห่งชวนะ ไม่มีตทาลัมพะนะเกิด ภวังคจิต เท่านั้น ย่อมเกิดเป็นไป” ฯ

อธิบาย วิภูตารมณ ก็เมื่ออารมณ์ชัดเจนมาสู่คลองมโนทวารขณะนั้น ภวังคจิตก็ไหว และขาดจากอารมณ์ของตน จากนั้นมโนทวารวชชนจิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ (เป็นวิถีที่ ๑) ชวนจิตเกิดขึ้น ๗ ขณะ (เป็นวิถีที่ ๒) ตทาลัมพนจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ (เป็นวิถีที่ ๓) **วิถีนี้ ชื่อว่า ตทาลัมพวาระ** เพราะเป็นวาระของวิถีสิ้นสุดลงที่ตทาลัมพนจิต ฯ ส่วนอวิภูตารมณ ก็เป็นไปเช่นนี้ แต่อารมณ์ไม่ชัดเจน วิถีจิต จึงมี ๒ วิถีเท่านั้น ไม่มีตทาลัมพนจิตเกิดขึ้นต่อจากชวนจิต เมื่อชวนจิต ๗ ขณะเกิดแล้ว ภวังค์ก็เกิดเป็นไปตามปกติ **วิถีนี้ ชื่อว่า ชวนวาระ** เพราะวิถีหมดลงที่ชวนจิต ฯ

ในอารมณ์ทั้ง ๒ นั้น **วิภูตารมณ มีจิตเกิดในวิถี ๑๐ ดวง** คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง ชวนจิต ๗ ดวง และตทาลัมพนจิต ๒ ดวง แต่เมื่อว่า โดยพิสดาร มีจิตเกิดได้ ๔๑ ดวง คือ :-

มโนทวาราวชชนจิต	๑	ดวง
กามชวนจิต	๒๕	ดวง
ตทาลัมพนจิต	๑๑	ดวง

ส่วนอวิภูตารมณ มีจิตเกิดในวิถี ๘ ดวง มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง และชวนจิต ๗ ดวง เมื่อว่าโดยพิสดาร มีจิตเกิดได้ ๓๐ ดวง คือ :-

มโนทวาราวชชนจิต	๑	ดวง
กามชวนจิต	๒๕	ดวง

จบ มโนทวารกามวิถี

ในปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงมโนทวารกามวิถี ๒ อย่าง คือ สุททมโนทวารวิถี ๑ และตทณวัตตติกมโนทวารวิถี หรือ อนุพันชกมโน ทวารวิถี ๑ ในสองอย่างนั้น **สุททมโนทวารวิถี** (คือวิถีแห่งอารมณ์ทางมโนทวารล้วน ๆ) นั้น ท่านกล่าวว่า “ซั่มมารมณ ย่อมมาสู่คลอง

มโนทวารล้น ๆ ด้วยเหตุทั้งหลาย ด้วยอำนาจอารมณ์ที่ตนเคยเห็นเคยประสบมา ด้วยอำนาจอารมณ์ที่เกี่ยวกับการเห็นคือเหตุที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจอารมณ์ที่เคยได้ยิน ไม่เคยศึกษา โดยเกี่ยวเนื่องกับอารมณ์ที่เคยฟังมา ด้วยอำนาจแห่งความเชื่อในผู้อื่น ด้วยอำนาจความพอใจของตน ด้วยการตรึกถึงเรื่องราว ด้วยอำนาจการปักใจแน่วแน่ด้วยความเห็น ด้วยกำลังแห่งกรรมต่าง ๆ ด้วยกำลังแห่งฤทธิ์ต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งธาตุกำเริบ ด้วยอำนาจเทวดาคลไคลด้วยอำนาจความตรัสรู้ตาม และด้วยอำนาจทางแห่งตลอดเป็นต้น” ๑ **สุทรมโนทวารวิถี** ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ คือ :-

๑. กามอารมณ์ ได้แก่ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ๑
๒. มหัคคตอารมณ์ ได้แก่ มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕ ๑
๓. โลกุตตรอารมณ์ ได้แก่ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ และนิพพาน ๑
๔. บัญญัติอารมณ์ ได้แก่ บัญญัติต่าง ๆ ๑

จบ สุทรมโนทวารวิถี โดยสังเขป

ตทณวัตติกะ หรืออนุพันธกมโนทวารวิถี

มโนทวารวิถีนี้ รับอารมณ์ต่อจากปัญจทวารวิถี เพื่อให้รู้ความหมายได้ต่าง ๆ เพราะทางปัญจทวาร มีแต่ปรมาตถอารมณ์เท่านั้นไม่สามารถรู้ความหมายต่าง ๆ ได้ คือ เมื่อวิถีทางปัญจทวารเกิดสุดวิถีแล้ว มโนทวารก็รับอารมณ์ต่อไป ๑ มโนทวารนี้ มีชื่อ ๔ อย่าง คือ

๑. อตัตถคณวิถี ได้แก่ วิถีที่รับอตัตถอารมณ์
๒. สมุหคคณวิถี ได้แก่ วิถีรวมอารมณ์
๓. อัถถคคณวิถี ได้แก่ วิถีที่รู้ความหมาย
๔. นามคคณวิถี ได้แก่ วิถีที่รู้ชื่อ

ในปัญจทวารวิถีนั้น วิถีทั้ง ๔ คือ จักขุทวารวิถี ฆานทวารวิถี ชิวหาทวารวิถี และ กายทวารวิถีนี้มีความเป็นไปทำนองเดียวกัน คือ เมื่อวิถีทางจักขุทวารสิ้นสุดแล้ว มโนทวาร ๔ วิถีก็เกิดขึ้นตามลำดับวิถีที่ ๑ ชื่อว่า อตัตถคคณวิถีเกิดต่อทันที ในระหว่างมองดูอยู่จักขุทวารวิถี กับอตัตถคคณวิถีจะเกิดสลับกันมากมาย ต่อจากนั้นสมุหคคณวิถีก็เกิดต่อ ทำหน้าที่รวมสิ่งที่ป็นอารมณ์เข้าด้วยกัน วิถีนี้ก็ยังเป็นปรมาตถอารมณ์เช่นเดียวกับอตัตถคคณวิถี และเกิดขึ้นหลายครั้ง ต่อจากนั้นอัถถคคณวิถีก็เกิดต่อรู้ความหมายในสิ่งที่ประชุมกันได้ด้วยทวารตรง หรือสัจฐานที่ประชุมกันนั้น วิถีนี้เป็นบัญญัติอารมณ์ คือ รู้ว่าเป็นตน หรือเป็นสัตว์เป็นต้น ต่อจากนั้น นามคคณวิถีก็เกิดขึ้นรู้ชื่อสิ่งนั้น ซึ่งเกิดขึ้นมาครั้ง เช่นเดียวกับอัถถคคณวิถีนั้นแหละ

วิธีนี้เป็นบัญญัติอารมณฺ์เช่นเดียวกัน แต่พึงทราบว่ วิธีที่มีบัญญัติเป็นอารมณฺ์ไม่มีตทาลัมพะ
 โปรคคฤภาพวธิทัง๔ดังต่อไปนี้ :-

มโนทวาร ๔ วิธี

	น	ท	ม	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ต	ต
วิธีที่ ๑.	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐
วิธีที่ ๒.	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐
วิธีที่ ๓.	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐		
วิธีที่ ๔.	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐		

อธิบาย **น.** คือ กวางฺคจณะ **ท.** คือ กวางฺคปุจเฑชะ **ม.** คือ มโนทวาราวชชนะ **ช.** ทั้ง
 ๗ คือ ชวณะ **ต.** ทั้ง ๒ คือ ตทาลัมพะ ๑ ส่วนวิธีที่ ๓ และ ๔
 ไม่มีตทาลัมพะเพราะเป็นบัญญัติ ๑

ก็เมื่อ โสตทวารวิธี มีเสียงเป็นอารมณฺ์ เป็นไปสุควิธีแล้วมโนทวารวิธีทัง ๔ ก็เกิดต่อ คือ
 วิธีที่ ๑ ทางมโนทวารก็มีเสียงที่ดับไปแล้วเป็นอารมณฺ์ เรียกว่ อตตคคณวิธี
 ทำนองเดียวกับที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ต่อจากนั้นสมุหคคณวิธีก็เกิดขึ้นรวมรวบเสียงที่ยังไม่รู้ชื่อสิ่งนั้น
 แต่ถ้าเป็นเสียงพยางค์เดียวรู้ได้ เช่น นก คน เป็นต้น วิธีที่ ๒ สมุหคคณวิธีก็ไม่เกิด
 เพราะไม่ต้องรวมอะไร จากนั้นนามคคณวิธีก็เกิดขึ้น รู้ชื่อซึ่งเป็นบัญญัตินั้น
 ต่อจากนั้นก็รู้ความหมายของสิ่งนั้น ที่เรียกว่ อตตคคณวิธี เกิดต่อทันที
 มีความต่างจากมโนทวารที่รับต่อจากจกขุทวารเป็นต้นดังนี้ ๑

จบ ปรมัตถทีปนีฎีกา โดยสังเขป

อัปนาวิธีมี ๒ อย่าง

โลกียอัปนาวิธึ และโลกุตตรอัปนาวิธึทั้ง ๒ นี้ มีอารมณ์ที่เป็นวิภูตะ เป็นอารมณ์ที่แจ่มแจ้งอย่างเดี่ยว ไม่มีวิภูตารมณ์ ๑ ใน ๒ อย่างนี้ โลกียอัปนาวิธึ มี ๒ อย่าง คือ ฌานวิธึ และ อภิญญาวิธึ และแม่โลกุตตรอัปนาก็มี ๒ คือ มรรควิธึ และผลสมาบัติวิธึ ๑

โลกียอัปนาวิธึมิจิตเกิดได้ ๑๘ ดวง คือ ด้วยอำนาจแห่งมหัคคตกุศลจิต ๘ ด้วยอำนาจแห่งมหัคคตกิริยาจิต ๘ เท่านั้น ๑ เมื่อพระโยคาวจร บำเพ็ญเพียรทำฌาน ได้ฌานครั้งแรกนี้เรียกว่า **อาทิกัมมิกฌานวิธึ** อัปนาฌานนี้จะตั้งอยู่ขณะจิตเดี่ยวแล้วจิตก็เป็นไปในภวังค์ เพราะยังไม่มีความชำนาญที่เป็นไปในวสี ๕ อย่าง ๑ อาทิกัมมิกวิธึมิทุกฌานตั้งแต่ รูปาวจรปฐมฌานถึง อรูปฌานที่ ๔ ๑

วสี ๕ อย่าง คือ :-

๑. อาวัชชนวสี ชำนาญในการนึกถึงฌานที่ตนได้
๒. สมาปัชชนวสี ชำนาญในการเข้าฌานแม้ชั่วพริบตาเดี่ยว
๓. อธิษฐานวสี ชำนาญในการให้ฌานตั้งอยู่ได้ตามปรารถนา
๔. วุฏฐานวสี ชำนาญในการออกโดยไม่ชักช้า
๕. ปัจจเวกขณะวสี ชำนาญในการพิจารณาองค์ฌาน ๑

อาทิกัมมิกฌานวิธึ ของมันทบุคคล

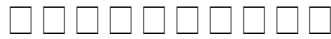
ภวังคจลนະ
ภวังคปัจเจกਣະ } ได้แก่ มหาวิบากญาณตัปปยුต ๕

มโนทวารารวัชชนະ ได้แก่ อุหนตกมโนวิญญานธาคู

๑. บริกรรม๒. อูปจาระ๓. อนุโลม๔. โคตรภู๕. ฌานจิต	}	ได้แก่ <u>กามชวณะ</u>	}	มหากุศล หรือ
มหาภิริยา
ภวังค์				
- ได้แก่ อัปนาชวณจิต
จิตเป็นไปในกระแสภวังค์

ส่วนอาทิกัมมิกฌานวิธึ ของตักขบุคคล (ผู้มีปัญญาคมกล้า) อาทิกัมมิกฌานวิธึของเขา ไม่มีกามชวณะต้น คือ บริกรรมเท่านั้น เพราะมันทบุคคลมีปัญญาน้อยกว่า การบรรลุฌานจึงช้ากว่าตักขบุคคลส่วนความเป็นไปนอกนี้เหมือนกัน ๑ เมื่อบริกรรม,

อุปจาระ, อนุโลมเกิดแล้ว โศทรภูก็ทำการข่มกามโคตรเพื่อก้าวขึ้นสู่หมักคคโคตร แล้ว ฆานจิตก็เกิดขึ้น ๗
 พระโยคาวจรบำเพ็ญฌานที่ได้หนึ่งขณะนั้นประกอบด้วยสี่ ๕ ตาทีก้าวแล้วนั้น
 คือเพียงนึกถึงฌานที่ได้เพียงขณะจิตหนึ่งก็เข้าฌานได้
 สามารถจะให้ฌานตั้งอยู่นานหรือเร็วก็ได้เมื่อปรารถนาจะออกก็ออกได้รวดเร็ว
 ออกแล้วก็สามารถรู้ถึงองค์ฌานนั้น ๆ ด้วยการพิจารณา เรียกว่า เป็นผู้มีปกติได้สมบัติ โดยไม่ยาก
 โดยไม่ลำบาก ๗ ฌานนั้นแหละเรียกว่า **สมาบัติ** เพราะชำนาญดีแล้ว ๗

พระโยคาวจร เจริญฌานสมาบัติแล้ว ย่อมได้ความสงบที่มั่นคง
 เมื่อประสงค์จะทำอภิญญาให้เกิดขึ้น พึงฝึกหัดจิต โดยอาการ ๑๔ อย่างคือ **เข้าฌาน โดยอนุโลม
 และโดยปฏิโลม แห่งกลืน เป็นต้น** ตามนัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคนั้นแล ๗ อภิญญาจิต มี ๒
 อย่าง คือ โลกียอภิญญา และโลกุตระอภิญญา ก็โลกุตระอภิญญามีอย่างเดียว คือ **อาสวัภยญาณ**
 เท่านั้น ๗

โลกียอภิญญา มี ๕ อย่าง

๑. อิทธีวิชญาณ ญาณแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ มี ๑๐ ประการ
๒. ทิพโสตราตญาณ ญาณกระทำทิพโสตรา
๓. เจโตปริยญาณ ญาณกำหนดรู้จิตของผู้อื่น
๔. บุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณตามระลึกถึงชาติก่อน
๕. จตุปปตญาณ ญาณรู้ จิตและปฏิสนธิของสัตว์ ๗

อธิบาย คำว่า **“อิทธิ”** แปลว่า ฤทธิ์ คือ ความสำเร็จท่านแสดงไว้ ๑๐ อย่าง คือ
 ฤทธิ์เกิดจากการอธิษฐาน ๑ ฤทธิ์เกี่ยวกับการแปลงเพศ ๑ ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ ๑
 ฤทธิ์คือการแผ่ไปแห่งญาณ ๑ การแผ่ไปแห่งสมาธิ ๑ อริยฤทธิ์ ๑ ฤทธิ์เกิดด้วยวิปากกรรม ๑
 ฤทธิ์ของผู้มี

บุญ ๑ ฤทธิ์สำเร็จได้ด้วยวิชา ๑ และฤทธิ์ โดยธรรมดาว่า สำเร็จ เพราะประกอบชอบในกิจนั้น ๆ
 เป็นปัจจัย ๑ ๗ อภิญญาที่เหลือพึงศึกษาในวิสุทธิมรรค เกิด ๗

เมื่อพระโยคาวจรต้องการทำอิทธิวิชอภิญญา เพื่อทำตนคนเดียว ให้เป็นร้อยคน จึงเข้าจตุตถฌาน
 (หรือปัญจฌาน) ทำให้เป็นบาท ออกจากฌานนั้นแล้ว บริกรรมว่า **“สตัม โหมิ สตัม โหมิ”**
 (เราจงเป็น ๑๐๐ คน ๗) แล้วเข้าฌานนั้นอีก ออกจากฌานนั้นแล้ว
 พร้อมกับจิตที่ตั้งไว้นั้นแหละเขาก็เป็นคน ๑๐๐ คน ตามปรารถนา ๗

วิธีแห่งอภิญา

ภวังคฉณะ	๑	ขณะ
ภวังคุปัจเจตะ	๑	ขณะ
มโนทวาราวีชณะ	๑	ขณะ
บริกรรม	๑	ขณะ
อุปจาระ	๑	ขณะ
อนุโลม	๑	ขณะ
โคตรภู	๑	ขณะ
อภิญาจิต	๑	ขณะ
ภวังค จิตเป็นภวังคตามปกติ	๑	๑

จบ โลกียอัปนา

โลกุตตรอัปนาวิธี ๒ อย่าง

อัปนาวิธีทั้ง ๒ คือ มรรควิธี และผลสมาบัติวิธี ๑ บรรดาวิธีทั้ง ๒ นั้น พระโยคาวจรเจริญวิปัสสนา มีนามรูปเป็นอารมณ์ตั้งแต่เบื้องต้น เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลัง (ไม่หลงทาง) แล้วอุทฺทพยญาณ (ที่ ๔) ก็เกิดขึ้นดำเนินไป จนถึง สังขารุเปกขาญาณ (ฌานที่ ๘) ถ้าวิปัสสนาญาณไม่อาจก้าวขึ้นสู่ สัจจานุโลมิกญาณจิตก็จะกลับมาที่อุทฺทพยญาณอีก แล้วดำเนินไปจนถึงสังขารุเปกขาญาณ กลับไปกลับมา จนกระทั่งญาณนั้นแก่กล้า แล้วขึ้นสู่สัจจานุโลมิกญาณ จนกระทั่งมรรคและผลเกิด นี้เรียกว่า มรรควิธี ๑

วิธี ของมันหนุคคล

จิตพื้นวิธี	/	ภวังคจลนะ	ได้แก่	วิปากวิญญาณ ๑๓ ดวง
		ภวังคุปัจเฉทะ	ได้แก่	วิปากวิญญาณ ๑๓ ดวง
กามวิธี	/	มโนทวาราวชชนะ	ได้แก่	กิริยาเหตุกะ ๑ ดวง
		บริกรรม	ได้แก่	กามชวณะจิต
		อุปจาระ	ได้แก่	กามชวณะจิต
		อนุโลม	ได้แก่	กามชวณะจิต
		โคตรภู	ได้แก่	กามชวณะจิต
โลกุตตรวิธี	/			
		ผล	ได้แก่	โลกุตตรวิปากจิต
		ผล	ได้แก่	โลกุตตรวิปากจิต
		จิตพื้นวิธี ภวังค์	ได้แก่	วิปากจิตเป็นไปตามปกติ ฯ

ส่วนติกขบุคคล มีวิธีที่ต่างจาก มันหนุคคลบาง คือ ในกามชวณะ ของติกขบุคคล ไม่มีจิตชื่อว่า “บริกรรม” และในขณะที่แห่งผลจิตก็มี ๓ ขณะ ฯ ก็ขณะที่บริกรรม, อุปจาระ, อนุโลมเกิดแล้วโคตรภูก็เกิดขึ้น ทำลายปฏุชนโคตรเพื่อก้าวขึ้นสู่อริยโคตรแล้วมรรคจึงเกิด ฯ อนึ่ง มรรค ๓ เบื้องบน ไม่มีโคตรภู เพราะจิตบริสุทธิ์ท่านจึงกล่าว “โฆทาน” (แทน) ทั้ง ๓ มรรค แล ฯ

จบ มรรควิธี

ผลสมาบัติวิถีมี่ ๔ ประเภท

๑. ผลสมาบัติวิถีมี่ของพระโสคาบัน เป็นไปในรูปฌาน ๕
๒. ผลสมาบัติวิถีมี่ของพระสกทาคามี เป็นไปในรูปฌาน ๕
๓. ผลสมาบัติวิถีมี่ของพระอนาคามี เป็นไปในรูปฌาน ๕
๔. ผลสมาบัติวิถีมี่ของพระอรหันต์ เป็นไปในรูปฌาน ๕

ผลจิตในมรรควิถีมี่ไม่เรียกว่า ผลสมาบัติ เพราะไม่มีบริกรรมและเกิดขึ้น ๒-๓ ขณะจิตด้วยอำนาจมรรค แต่**ผลจิตในสมาบัติ**นี้มีบริกรรมโดยเฉพาะ จึงเกิดติดต่อกันไปยาวนานตามที่ท่านปรารถนา ๑ อีกอย่างหนึ่ง **มัคคิวิถีมี่** เป็นวิถีมี่ที่ทำให้สัตว์พ้นจากทุกข์ ส่วน**ผลสมาบัติวิถีมี่** เป็นวิถีมี่ของพระอริยะผู้หลีกเลี่ยงเพื่ออยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน ๑ อนึ่ง ก่อนที่จะเข้าผลสมาบัติ ท่านอธิษฐานเพื่อให้จิตตั้งอยู่ โดยกำหนดกาล แล้วจึงเข้าผลสมาบัติ ๑

ในวิสุทธิมรรคกล่าวว่า พระอริยสาวก ผู้ปรารถนาเข้าผลสมาบัติ ไปสู่ที่ลับเร้นอยู่ แล้วพึงพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยวิปัสสนาญาณ ๕ มีอุทัยพพานุปัสสนาเป็นต้น ในลำดับแห่งโงทานอันมีสังขารเป็นอารมณ์ จิตของพระอริยสาวกผู้มีวิปัสสนาญาณอันเป็นไปโดยลำดับนั้น ก็ถึงนิโรธ มีนิพพานเป็นอารมณ์ด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติ ดังนี้

ผลสมาบัติวิถีมี่ของมณฑบุคคล

ภวังคจลนะ	๑	ขณะ	ได้แก่	ติเหตุภวังคจิต	๑๓	ดวง	
ภวังคบุจเฉทะ	๑	ขณะ	ได้แก่	ติเหตุภวังคจิต	๑๓	ดวง	
มโนทวาราวชชนะ	๑	ขณะ	คือ	กิริยาเหตุจิต			
อนุโลม	๑	ขณะ	}	คือ	อุปจารสมาธิ	๔	ขณะ
อนุโลม	๑	ขณะ					
อนุโลม	๑	ขณะ					
อนุโลม	๑	ขณะ					

ผลจิต มีนิพพานเป็นอารมณ์ เกิดต่อกันไป ตามกำหนด

ภวังค เกิดตามปกติ ๑

อธิบาย ติเหตุภวังค ๑๓ คือ ติเหตุกามาวจรวิบาก ๔ และมหัคคตวิบาก ๕ ๑

ก่อนอนุโลมญาณ ๔ ขณะมีไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ๑ ส่วนผลจิต ก็คือ ผลชวณะ มีนิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่า ผลสมาบัติ ของพระอริยบุคคล ๔ มีพระโสคาบัน เป็นต้น

และเป็นไปในรูปาวจรฉาน ๕ ฉานใดฉานหนึ่งที่บรรลุตามสมควร ๑ ส่วนผลสมาบัติวิธี
 ของติกขบุคคล ในวิธีมี อนุโลมเกิดขึ้นเพียง ๓ ขณะ แล้วผลจิตก็เกิดขึ้น มีนิพพานเป็นอารมณ์ ๑
 นิพพาน ๓ คือ อนิมิตตนิพพาน ๑ อัปป์นิหิตนิพพาน ๑ และ สุธัญญตนิพพาน ๑ ๑
 ถ้าพิจารณาเห็นสังขตธรรม โดยเป็นอนิจจังในขณะที่แห่งอนุโลมเกิด ผลจิต ก็มีอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์
 ๑ ถ้าพิจารณาเห็นสังขตธรรม โดยเป็นทุกขัง ในขณะที่แห่งอนุโลมเกิด ผลจิต
 ก็มีอัปป์นิหิตนิพพานเป็นอารมณ์ ๑ ถ้าพิจารณาเห็นสังขตธรรม
 โดยเป็นอนัตตาในขณะที่แห่งอนุโลมเกิดแล้ว ผลจิต ก็มีสุญญตนิพพานเป็นอารมณ์ ๑

อีกอย่างหนึ่ง เพราะบุญบารมีที่สั่งสมมาในอดีตมากด้วยศีลเมื่อเข้าผลสมาบัติ
 ก็มีอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อบุญบารมีที่สั่งสมมาในอดีตมากด้วยสมาธิ เมื่อเข้าผลสมาบัติ
 ก็มีอัปป์นิหิตนิพพาน เป็นอารมณ์ เมื่อบุญบารมีที่สั่งสมมาในอดีตมากด้วยปัญญาเมื่อเข้าผลสมาบัติก็มี
 สุธัญญตนิพพานเป็นอารมณ์ ๑

จบ ผลสมาบัติวิธี โดยสังเขป

อัปป์นาชวณจิตมีเวทนา ๒

โลกียอัปป์นาชวณจิต และโลกุตตรอัปป์นาชวณจิต โดยเวทนา มี ๒ คือ โสมนัสเวทนา
 และอุเบกขาเวทนา ๑ ในคาถากล่าวว่า โสมนัสอัปป์นาชวณจิต ๓๒ ต่อจาก โสมนัสสมหากุสลตีเหตุกจิต
 ๒, อุเบกขาอัปป์นาชวณจิต ๑๒ ต่อจาก อุเบกขามหากุสลตีเหตุกจิต ๒, โสมอัปป์นาชวณจิต ๘
 ต่อจาก โสมนัสสมหากิริยาตีเหตุกจิต ๒, และอุเบกขาอัปป์นาชวณจิต ๖ ต่อจาก
 อุเบกขามหากิริยาตีเหตุกจิต ๒ ดวง ๑

คือ อย่างไร ?

คือ เมื่อมหากุสลตีเหตุกะสหรคตด้วยโสมนัส ๒ ดวง
 (อสังขาริก สสังขาริก) ดวงหนึ่ง ทำกามชวณะ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภูแล้ว
 บรรดาโสมนัสอัปป์นาชวณะ ๓๒ นั้น ดวงใดดวงหนึ่งก็เกิดต่อทันที เป็นฉานวิธี หรือ
 เป็นโลกุตตรวิธี ๑ โสมนัสอัปป์นาชวณ ๓๒ คือ :-

รูปาวจรกุศลปฐมฉาน, ทุติย, ตติย, จตุตถฉาน รวม ๔ ดวง

มรรคจิต ๔ ในรูปฉาน ๔ นั้น ๑๖ ดวง

ผลเบื้องต่ำ ๓ ในรูปฉาน ๔ นั้น ๑๒ ดวง ๑

เมื่ออุเบกขามหากุศลติเหตุกจิต ๒ ดวงใดดวงหนึ่ง ทำกามชวณะ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โศทรภูแล้ว บรรดา อุเบกขาอัปนาชวณจิต ๑๒ ดวงใดดวงหนึ่งก็เกิดต่อทันที ๑ อุเบกขาอัปนาชวณจิต ๑๒ คือ :-

รูปาวจรปัญญาจกิต	๑	ดวง
อรูปาวจรกุศลจิต	๔	ดวง
มรรคจิต ๔ ใน ปัญญาจกิต	๔	ดวง
ผลเบื้องต่ำ ในปัญญาจกิต	๓	ดวง ๑

เมื่อมหาภิริชาติเหตุกะสทรคด้วยโสมนัส ๒ ดวงใดดวงหนึ่งทำกามชวณะ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โศทรภูแล้วโสมนัสอัปนาชวณะ ๘ ดวงใดดวงหนึ่งก็เกิดต่อทันที ๑ อัปนาชวณะ ๘ คือ :-

รูปาวจรภิริชาปฐมจกิต, ทุติย, ตติย, จตุตถจกิต	๔	ดวง
อรหัตตผล ในรูปจกิต	๔	ดวง

เมื่อมหาภิริชาติเหตุกะสทรคด้วยอุเบกขา ๒ ดวงใดดวงหนึ่งทำกามชวณะ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โศทรภูแล้ว อุเบกขา อัปนาชวณะ ๖ ดวงใดดวงหนึ่ง ก็เกิดต่อทันที ๑ อุเบกขาอัปนาชวณจิต ๖ คือ :-

รูปาวจรภิริชาจิต ในปัญญาจกิต	๑	ดวง
อรูปาวจรภิริชาจิต	๔	ดวง
อรหัตตผล ในปัญญาจกิต	๑	ดวง ๑

รวมอัปนาชวณะที่สทรคด้วยโสมนัส และอุเบกขา ๕๘ ดวง ๑ ในอัปนาชวณะ ๕๘ นั้น อัปนาชวณะ ของพวกปุกุชช และ ของพระเสขบุคคล ๔๔ ดวง เกิดจาก ติเหตุกะกุศลจิต ๔ ดวง ๑ อัปนาชวณะ ของพระอรหันต์ ผู้ปราศจากราคะ ๑๔ ดวง เกิดจากติเหตุกะภิริชาจิต ๔ ดวง ๑

อัปนาชวณะ ของพวกปุกุชช และพระเสขบุคคล ๔๔ คือ :-

มหัคคตกุศลจิต	๕	ดวง
มรรคจิต (ในรูปจกิต ๕)	๒๐	ดวง
ผลเบื้องต่ำ ๓ (ในรูปจกิต ๕) ๑๕	๑๕	ดวง ๑
อัปนาชวณจิต ของพระชีณาสพ	๑๔	ดวง คือ :-
มหัคคตภิริชาจิต	๕	ดวง
อรหัตตผลจิต	๕	ดวง

จบ อัปนาชวณวิธี

ตทาลัมพนนิยม

การกำหนดอารมณ์ ของตทาลัมพนจิต เรียกว่า ตทาลัมพนนิยม ๑ ก็ตทาลัมพนจิต เป็นวิบาก
รับอารมณ์ต่อจากชวนจิต มี ๑๑ ดวง คือ :-

อุเบกขา สันติระณอกุศลวิบาก	๑	ดวง
อุเบกขา สันติระณกุศลวิบาก	๑	ดวง
โสมนัสสันติระณอกุศลวิบาก	๑	ดวง
มหาวิบากจิต	๘	ดวง ๑

ในอารมณ์ ๓ คือ อนิฏฐารมณ์ ๑ อิฏฐัมมัชฌัตตารมณ์ ๑ อติอิฏฐารมณ์ ๑ นั้น
ในอนิฏฐารมณ์ มีปัญจวิญญาณ ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันติระณะ ๑ และตทาลัมพะณะ ๑
เป็นอกุศลวิบากสหรัคด้วยอุเบกขา แม้นในทวารทั้งปวง ๑ ในอิฏฐัมมัชฌัตตารมณ์ มีปัญจวิญญาณ ๑
สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันติระณะ ๑ และตทาลัมพะณะ ๕ (อุเบกขาอเหตุกะ ๑ อุเบกขามหาวิบาก ๔)
เป็นกุศลวิบาก สหรัคด้วยอุเบกขา ๑

เฉพาะอติอิฏฐารมณ์ มีปัญจวิญญาณเกิดร่วมกับอุเบกขา ๑ สัมปฏิจฉันนะเกิดร่วมกับอุเบกขา ๑
สันติระณะเกิดร่วมกับโสมนัส ๑ และ ตทาลัมพะณะ ๕ (โสมนัสอเหตุกะ ๑ โสมนัสมหาวิบาก ๔)
ดวงใดดวงหนึ่งเกิดร่วมกับโสมนัส ๑

อารมณ์ที่เป็น ปริกัปปะ ๒ คือ

๑. ปริกัปปอิฏฐารมณ์

๒. ปริกัปปอนิฏฐารมณ์ ๑

อารมณ์ต่าง ๆ มีรูปเป็นต้นที่ ไม่น่าปรารถนา เช่น ชากศพ เป็นต้น เป็นสภาวะอนิฏฐารมณ์
แต่อารมณ์นี้ เป็นที่พอใจแก่แรง กา เป็นต้น นี้เรียกว่า ปริกัปปอิฏฐารมณ์ ๑
อารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นสภาวะอิฏฐารมณ์ แต่คนบางคนกลับไม่ชอบ เช่น ได้อาหารที่คนทั่วไปชอบ
แต่ตนเองกลับไม่ชอบ นี้เรียกว่า ปริกัปปอนิฏฐารมณ์ ๑ การพิจารณาถึงอารมณ์ที่ดี และไม่คินัน
มีทางที่พิจารณาได้ ๕ ประการ คือ พิจารณา โดยวิบาก ๑ โดยมัชฌัตตบุคคล ๑ โดยทวาร ๑
โดยอารมณ์ ๑ และ โดยกาลเวลา ๑ ๑

พิจารณา **โดยวิบาก** คือ วิบากจิต ที่เกิดขึ้นรับอารมณ์นั้นเป็นกุศลวิบาก
อารมณ์นั้นก็เป็นอิฏฐารมณ์, ถ้าอกุศลวิบากเกิดขึ้นก็เป็นอนิฏฐารมณ์ ๑ พิจารณา **โดยมัชฌัตตบุคคล**
ไม่พิจารณาถึงบุคคลชั้นสูง เช่น พระเจ้านันราชูราชเป็นต้น และบุคคลชั้นต่ำมีสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น
เพราะบุคคลทั้ง ๒ นั้น ไม่เป็นมาตรฐานในที่นี้ ๑ พิจารณา **โดยทวาร** แต่ละทวาร

เช่นทวารตาเห็นสิ่งที่ชอบใจก็เป็นอิฏฐารมณ์ เป็นต้น ๗ พิจารณา โดยอารมณ์
ต่างจากทางทวารเพราะทวารเกิดดับภายในขันธสันดานอย่างเดียว ส่วนอารมณ์มีทั้งอารมณ์ในภายใน
ทั้งอารมณ์ภายนอก เช่นอารมณ์ที่นำปรารถนาทางทวารตา แต่ทางทวารหูได้ยินเสียงไม่เพราะ
ไม่ชอบใจก็ได้ เป็นต้น ๗ พิจารณา โดยกาลเวลา คือ วัตถุอย่างเดียวกันนั้น บางครั้งไม่ชอบใจ
บางครั้งชอบใจ เช่น พระโพธิสัตว์บำเพ็ญทุกกรกิริยาร่างกายชุ่มผอม ไม่น่าชอบใจ เมื่อตรัสรู้แล้ว
พระสรีระเปลี่ยนแปลงด้วยฉัพพัตถนรังสี ใครเห็นก็เกิดโสมนัส เป็นต้น แม่ดิน น้ำ ไฟ ลม ก็เช่นเดียวกัน
บางครั้งมีประโยชน์ ก็เกิดโสมนัส บางครั้งให้โทษอารมณ์ก็ไม่โสมนัส เป็นต้น ๗ แท้จริงแล้ว
อนิฏฐารมณ์ อิฏฐัมชฌัตตารมณ์ และอติอิฏฐารมณ์เหล่านั้น ย่อมเป็นตามอนุภาพแห่งกรรม ๗

อาคันตุกาวังค์

อาคันตุกาวังค์ แปลว่า ภาวังก์ที่จรมา ๗ อาคันตุกาวังค์เกิดขึ้นเพราะผู้นั้น ปฏิสนธิด้วยโสมนัส
มูลกาวังค์ก็เป็นโสมนัส เมื่อประสบกับอติอิฏฐารมณ์ เช่นเห็นพระพุทธรูปเจ้าควรที่จะเกิดโสมนัส
กลับเกิดความโกรธ เมื่อเกิดความโกรธในขณะแล้ว ตทาลัมพะณะซึ่งเป็นโสมนัสเกิดไม่ได้เพราะเป็นข่าศึก
มูลกาวังค์ก็เกิดไม่ได้ อาคันตุกาวังค์ คือ อุเบกขาสันติริณกุศลวิบาก ๑ หรืออุเบกขาสันติริณอกุศลวิบาก
๑ ดวงใดดวงหนึ่ง จึงเกิดก่อนแล้ว มูลกาวังค์จึงเกิดขึ้นตามปกติ ๗

ในคาถาที่ ๗ กล่าวว่า ตทาลัมพะณะที่จะเกิด ต้องประกอบด้วยองค์ ๔ ที่บริบูรณ์ จึงเกิดขึ้น ๗
องค์ ๔ ของตทาลัมพะณะ คือ :-

๑. ชวนะ ต้องเป็นกามชวนะ
๒. สัตว์ เป็นกามสัตว์ (กามภพ)
๓. อารมณ์ เป็นกามอารมณ์ (ไม่เป็นข่าศึกกัน)
๔. วิถี เป็นอติมหันตารมณ์ หรือ วิภูตารมณ์ ๗

จบ ตทาลัมพนนิม

ชวณนิยม

การกำหนดชวณจิต เรียกว่า ชวณนิยม ฯ จิตทั้งหมด ๘๘ แต่ที่เป็นชวณะ มี ๕๕ ดวง คือ กามชวณะ ๒๕ ดวง มหัคคตชวณจิต ๑๘ ดวง และ โลกุตตรชวณจิต ๘ (โดยพิสดาร ๔๐) ฯ

บรรดา ชวณะ ๕๕ ดวงนั้น กามชวณะ โดยปกติ เล่นไป ๗ ชวณะแต่ในเวลาเป็นไปอ่อน เพราะหทัยวัตถุทรพล ในเวลาใกล้ตายเป็นต้นชวณะ จะเล่นไป ๕ ชวณะบ้าง ๖ ชวณะบ้าง ก็ในเวลาสลบ

ชวณะเล่นไป ๖ ชวณะในเวลาใกล้ตายเล่นไป ๕ ชวณะ ฯ

แต่อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ปัจจเวกชวณะชวณจิต ของพระผู้มีพระภาคเจ้า มี ๔ หรือ ๕ ชวณะ ในเวลาเป็นไปเร็ว ในกาลทั้งหลายมียมกปาฏิหาริย์เป็นต้น ดังนี้บ้าง ฯ ในกาลที่ ๘ ท่านกล่าวไว้โดยย่อว่า “กามชวณะ” บัณฑิตกล่าวว่าเล่นไป ๗ ชวณะมรรคชวณะ และอภิญาชวณะ เล่นไปชวณะเดียว แต่ได้ชวณะที่เหลือแม่เป็นอันมาก” ดังนี้ ฯ โดยพิสดาร ท่านกล่าวว่า :-

ชวณจิตเกิด ๑ ชวณะ	มี	๒๖	ดวง
ชวณจิตเกิด ๒ ชวณะ	มี	๖	ดวง
ชวณจิตเกิด ๓ ชวณะ	มี	๑๒	ดวง
ชวณจิตเกิด ๔ ชวณะ	มี	๘	ดวง
ชวณจิตเกิด ๕ ชวณะ	มี	๒๘	ดวง
ชวณจิตเกิด ๖ ชวณะ	ได้แก่	กามจิตในเวลาสลบ	
ชวณจิตเกิด ๗ ชวณะ	มี	๒๕	ดวง
ชวณจิตเกิดมากกว่า ๗ ชวณะ	มี	๒๒	ดวง

ชวณจิตเกิด ๑ ชวณะ มี ๒๖ ดวง คือ มหัคคตกุศลชวณะ ๕ ที่เป็นอาทิกัมมิกฉานวิถิ และ มหัคคตกิริยาชวณะ ๕ ที่เป็นอาทิกัมมิก ฉานวิถิ, อภิญาชวณะ ๒ ดวง, มรรคชวณะ ๔ ดวง, อนาคามีผล ๑ และอรหัตตผล ๑ เมื่อออกจากนิโรธสมาบัติ, ฯ

ชวณจิตเกิด ๒ ชวณะ มี ๖ ดวง คือ เนวสัณญานาสัณญายตนะ ๒ ดวง ก่อนนิโรธสมาบัติ, ผลจิต ๔ ดวง ของมันทบุคคล, ฯ

ชวณจิตเกิด ๓ ชวณะ มี ๑๒ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุต ๔ ดวง ในอัปปनावิถิของตักขบุคคล, มหากิริยาญาณสัมปยุต ๔ ดวง ในอัปปนาชวณวิถิ ของตักขบุคคล, ผลจิต ๔ ดวง ในมรรควิถิ ของตักขบุคคล, ฯ

ชวณจิตเกิด ๔ ชวณะ มี ๘ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุต ๔ ดวง ในวิถิของมันทบุคคล, และมหากิริยาญาณสัมปยุต ๔ ดวง ในวิถิของมันทบุคคล, และมหากิริยาญาณสัมปยุต ๔ ดวง ในวิถิของมันทบุคคลฯ (หรือชวณะที่ทรงแสดงยมกเป็นต้น ชวณะก็เกิด ๔ ชวณะ)

ชวนจิตเกิด ๕ ขณะ มี ๒๘ ดวง คือ กามชวนจิต ๒๘ (เว้นหสิตุปปาตะ) ในมรรณาสันนวิถิ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ในขณะที่กัมมชรูป

มีกำลังก่อน เช่นขณะแรกเกิด ชวนจิตก็เกิด ๕ ขณะ และในขณะที่พระมหาโมคคัลลานะเป็นต้นแสดงฤทธิ์ ชวนจิตก็เกิด ๕ ขณะ ๑

ชวนจิตเกิด ๖ ขณะ คือ กามจิต ในเวลาสลบ

ชวนจิตเกิด ๗ ขณะ คือ กามวจรจิต ๒๕ ดวง

ชวนจิตมากกว่า ๗ ขณะขึ้นไปมี จิต ๒๒ ดวง คือ

มหัคคตกุศลชวนจิต ๕ และมหัคคตกิริยาจิต ๕ ในเวลาเข้าฌานสมาบัติ, ผลจิต ๔ ดวง ในเวลาเข้าผลสมาบัติ ๑

จบ ชวนนิยาม

บุคคลมี ๑๒ พวก

ปุถุชน ๔ คือ

๑. ทุกติบุคคล ผู้เกิดในทุกคติภูมิ ๔

๒. สุกตือเหตุกบุคคล ผู้เกิดในสุคติภูมิ ๒ เป็นผู้มีบุญน้อย

๓. ทวิเหตุกบุคคล ผู้เกิดในสุคติภูมิ ๓

๔. ติเหตุกบุคคลเกิดในสุคติภูมิ ๓ รูปภูมิ ๑๐ อรูปภูมิ ๔ เป็นผู้มีบุญมาก

ในปุถุชนเหล่านั้น **ทุกติบุคคล** มีกวังจิต คือ อุเบกขาสันติธรรมอกุศลวิบาก, มีตทาลัมพะณะ ๓ คือ สันติธรรมะ ๓ ๑ **สุกตือเหตุกบุคคล** มีกวังจิต คือ อุเบกขาสันติธรรมกุศลวิบาก, มีตทาลัมพะณะ ๓ ๑ **ทวิเหตุกบุคคล** มีกวังจิต คือ มหาวิบากญาณวิปยุต ๔ ตามควรแก่การเกิดขึ้น, มีตทาลัมพะณะ ๓ ๑ **ติเหตุกบุคคล** มีกวังจิต คือ มหาวิบากญาณสัมปยุต ๔ ตามควร, มีตทาลัมพะณะ ๑๑ ๑ **ปุถุชนทั้ง ๔ นี้** ได้ชวนจิต ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ และมหากุศล ๘ เท่ากัน ๑

พระอริยบุคคล ๘ คือ :-

๑. โสดาปัตติมัคคบุคคล

๒. สกทาคามีมัคคบุคคล

๓. อนาคามีมัคคบุคคล
๔. อรหัตตมัคคบุคคล
๕. โสดาปัตติผลบุคคล
๖. สกทาคามีผลบุคคล
๗. อนาคามีผลบุคคล
๘. อรหัตตผลบุคคลฯ

ในสังคหาลาที่ ๕ ว่า “**บัญญัติ** พึงแสดง**วิธีจิต** ของ**พระอเสขะ ๔๔** ดวง ของ**พระเสขะ ๕๖** ดวง และของ**บุคคลนอกนี้ ๕๔** ดวง ตาม**ควรแก่การเกิด**” ดังนี้ ฯ

วิธีจิต ของ**พระอเสขะ ๔๔** ดวง คือ :-

อเหตุกจิต	๑๘	ดวง
มหาวิบากจิต	๘	ดวง
มหากิริยาจิต	๘	ดวง
มหัคคตกิริยาจิต	๕	ดวง
อรหัตตผลจิต	๑	ดวง ฯ

วิธีจิตของพระเสขบุคคล ๗ จำพวก มี**พระโสดาปัตติมรรค** เป็นต้น มี **๕๖** ดวง คือ :-

อกุศลจิต (เวทนาปฏิฆะกตสัมปยุต ๔ วิจิกิจญา ๑)	๗	ดวง
อเหตุกจิต (เวทนาหิตุปปาทะ ๑)	๑๗	ดวง

มหากุศลจิต	๘	ดวง
มหาวิบากจิต	๘	ดวง
มหั้คคตกุศลจิต	๕	ดวง
โลกุตตรจิต (เว้นอรหัตตผล)	๗	ดวง

วิถีจิตของบุคคลนอกนี้ คือ ปุ่ชุนทั้งหมดในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ (ตามสมควรแก่การเกิด) มีไม่เกิน ๕๔ คือ :-

อกุศลจิต	๑๒	ดวง
อเหตุกจิต	๑๗	ดวง
มหากุศลจิต	๘	ดวง
มหาวิบากจิต	๘	ดวง
มหั้คคตกุศลจิต	๕	ดวง

จบวิถีจิตบุคคล ๑๒ โดยย่อ

บุคคลมี ๑๒ พวก

ปุ่ชุน ๔ คือ

๑. ทุกคติบุคคล ผู้เกิดในทุกคติภูมิ ๔
๒. สุกตือเหตุกบุคคล ผู้เกิดในสุกตือภูมิ ๒ เป็นผู้มึบุญน้อย
๓. ทวิเหตุกบุคคล ผู้เกิดในสุกตือภูมิ ๗
๔. ตีเหตุกบุคคลเกิดในสุกตือภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๐ อรูปภูมิ ๔ เป็นผู้มึบุญมาก

ในปุ่ชุนเหล่านั้น **ทุกคติบุคคล** มีภวังคจิต คือ อุเบกขาสันตึรณอกุศลวิบาก, มีตทาลัมพะณะ ๓ คือ สันตึระณะ ๓ ๆ **สุกตือเหตุกบุคคล** มีภวังคจิต คือ อุเบกขาสันตึรณอกุศลวิบาก, มีตทาลัมพะณะ ๗ ๆ **ทวิเหตุกบุคคล** มีภวังคจิต คือ มหาวิบากญาณวิปยุต ๔ ตามควรแก่การเกิดขึ้น, มีตทาลัมพะณะ ๗ ๆ **ตีเหตุกบุคคล** มีภวังคจิต คือ มหาวิบากญาณสัมปยุต ๔ ตามควร, มีตทาลัมพะณะ ๑๑ ๆ **ปุ่ชุนทั้ง ๔ นี้** ได้ชวนจิต ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ และมหากุศล ๘ เท่ากัน

พระอริยบุคคล ๘ คือ :-

๑. โสดาปัตติมัคคบุคคล
๒. สกทาคามีมัคคบุคคล
๓. อนาคามีมัคคบุคคล

๔. อรหัตตมัทคบุคคก
๕. โสดาปัตติผลบุคคก
๖. สกทาคามีผลบุคคก
๗. อนาคามีผลบุคคก
๘. อรหัตตผลบุคคกฯ

ในสังคหาลาถาที่ ๕ ว่า “บัณ๓จิต พิง๓เสดงวิถิ๓จิต ของพระอเส๓ชะ ๔๔ ดวง ของพระเส๓ชะ ๕๖ ดวง และของบุคคกนอ๓นี้ ๕๔ ดวง ตาม๓วรเก๓การเกิด” ดั่งนี้ ๓

วิถิ๓จิต ของพระอเส๓ชะ ๔๔ ดวง คือ :-

อเหตุ๓จิต	๑๘	ดวง
มหาวิ๓ปากจิต	๘	ดวง
มหา๓ริยา๓จิต	๘	ดวง
ม๓ห๓ค๓ค๓ต๓กิ๓ริยา๓จิต	๕	ดวง
อรหัต๓ตผล๓จิต	๑	ดวง ๓

วิถิ๓จิตของพระเส๓ชบุคคก ๗ จำ๓พวก มีพระโศ๓ดา๓ปัต๓ติ๓มรร๓ค

เป็น๓ต้น มี ๕๖ ดวง คือ :-

อ๓กุ๓สล๓จิต (เว๓น๓ท๓ภ๓ภู๓ริ๓ค๓ต๓ส๓ม๓ป๓ยุ๓ต ๔ วิ๓จิ๓ก๓จ๓นา ๑)	๗	ดวง
อเหตุ๓จิต (เว๓น๓ห๓ล๓ิ๓ต๓ุ๓ป๓า๓ทะ ๑)	๑๗	ดวง
มหา๓กุ๓สล๓จิต	๘	ดวง
มหาวิ๓ปากจิต	๘	ดวง
ม๓ห๓ค๓ค๓ต๓กุ๓สล๓จิต	๕	ดวง

โลกุตตรจิต (เว้นอรหัตตผล)

๗ ควาง

วิธีจิตของบุคคลนอกนี้ คือ บุคคลทั้งหมดในกามภูมิ รูปภูมิ
อรูปภูมิ (ตามสมควรแก่การเกิด) มีไม่เกิน ๕๔ คือ :-

อกุศลจิต ๑๒ ควาง

อเหตุกจิต ๑๗ ควาง

มหากุศลจิต ๘ ควาง

มหาวิบากจิต ๘ ควาง

มหัคคตกุศลจิต ๕ ควาง

จบวิธีจิตบุคคล ๑๒ โดยย่อ

อภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

ภาคผนวก

ปริจเฉท ๕

วิถีมุตตสังคหวิภาค

อาจารย์สมพร ศรีวรชาติย์

อภิธรรมัตถสังคหะ
ปริเฉทที่ ๕ ชื่อ วิธีมุตตสังคหวิภาค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

สังคหคาถา ที่ ๑

วิธีจิตตวเสณวี ปวตฺตียมฺพุทฺโธ

ปวตฺติสงฺคโห นาม สนฺธิยนฺทานิ วุจฺจติ.

สังคหะที่ชื่อว่า ปวตฺตีสงฺคหะ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้
แล้วในปวัตติกาล ด้วยอำนาจแห่งวิธีจิตตตามนัยที่กล่าว
แล้วนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าว (วิธีมุตตสังคหะ) ใน
ปฏิสนธิกาล ฯ

ในวิธีมุตตสังคหะ (คือ สังคหะที่จิตพ้นจากวิถิ) บัณฑิตพึง
ทราบจตุกกะ ๔ หมวด คือ ภูมิ ๔ ปฏิสนธิ ๔ กรรม ๔ ความ
เกิดขึ้นแห่งมรณะ ๔ ฯ บรรดาจตุกกะ ๔ หมวดเหล่านั้น ชื่อว่า
ภูมิ มี ๔ อย่าง คือ อบายภูมิ ๑, กามสุคติภูมิ ๑, รูปาวจรภูมิ ๑,
อรุปาวจรภูมิ ๑ ฯ บรรดาภูมิ ๔ เหล่านั้น อบายภูมิมิ ๔ คือ

๒ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

นिरยะ (นรก) ๑, ตีรัจฉานโยนิ (กำเนิดสัตว์ตีรัจฉาน) ๑, ปิตติวิสัย (ภูมิแห่งเปรต) ๑ และอสุรกาย (พวกอสุร) ๑ ๗ **กามสุคติภูมิ** มี ๗ คือ พวกมนุษย์ ๑, เทวดาผู้อยู่ในชั้นจาตุมมหาราชิกา ๑, เทวดาชั้นดาวดึงส์ ๑, เทวดาชั้นยามา ๑, เทวดาชั้นดุสิต ๑, เทวดาชั้นนิมมานรดี ๑, เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ๑ ๗ อนึ่ง กามสุคติภูมินี้ก็นั้น ก็ถึงความสงเคราะห์เข้าในคำว่า “กามาวจรภูมิ” ๑๑ อย่างนั่นเอง ๗

รูปาวจรภูมิ ๑๖ ชั้น คือ **ปฐมฌานภูมิ** ๓ ได้แก่ พรหมปาริสัชชา ๑, พรหมปุโรหิต ๑, มหาพรหม ๑. **ทุติยฌานภูมิ** ๓ ได้แก่ ปริตตภา ๑, อัปปมาณาภา ๑, อาภัสสรา ๑. **ตติยฌานภูมิ** ๓ ได้แก่ ปริตตสุภา ๑, อัปปมาณสุภา ๑, สุภกัณหา ๑. **จตุตถฌานภูมิ** ๓ ได้แก่ เวหัพผลา ๑, อสัณญีสัตตา ๑, สุทธาวาส ๑ ๗ **สุทธาวาสภูมิ** ๕ คือ อวิหา ๑, อตัมปา ๑, สุทัสสา ๑, สุทัสสี ๑, อกนิฏฐา ๑ ๗ **อรุพภูมิ** ๔ คือ อากาसानัญญาตนะ ๑, วิญญานัญญาตนะ ๑, อากัญญาตนะ ๑ และ เนวสัญญานา-สัญญาตนะ ๑ ๗

สังคหคาถา ที่ ๒ - ๓

ปุถุชชนา น ลพฺภนฺติ สุตฺถาวาเสสุ สพฺพลา
โศคาปนฺนา จ สกิทา- คามิโน จาปี ปุคฺคตา.
อริยา โนปลพฺภนฺติ อสฺสญาปายญฺมิสุ
เสสฺสุจฺจเนสุ ลพฺภนฺติ อริยานริยาปี จ.

ปุถุชนก็ดี พระโศคาบันก็ดี พระสกิทาคามีก็ดี
ย่อมนิได้ในสุตฺถาวาสญฺมิ แม้โดยประการทั้งปวง ๆ
พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมมิได้ในอัสฺสญฺสตัดตญฺมิ
และในอบายญฺมิ พระอริยเจ้าทั้งหลายก็ดี และบุคคลผู้
มิใช่พระอริยเจ้าก็ดี ย่อมได้ในสถานที่เหลือทั้งหลาย ๆ
นี้เป็นหมวด ๔ แห่งญฺมิในอริการนี้ ๆ

❖ ปฏิสนธิ ๔ ❖

ชื่อว่า ปฏิสนธิ มี ๔ อย่าง คือ อปายปฏิสนธิ ๑, กามสุคติ
ปฏิสนธิ ๑, รูปาวจรปฏิสนธิ ๑ และ อรูปาวจรปฏิสนธิ ๑ ๆ

บรรดาปฏิสนธิ ๔ เหล่านั้น สันตริณจิตที่สหระคตด้วย
อุเบกขาฝ่ายอกุศลวิบาก เป็นปฏิสนธิในขณะที่ยังลงในญฺมิแห่ง
อบาย ต่อจากปฏิสนธิก็เป็นภวังค์ ในที่สุดแห่งภวังค์ก็จตุแล้วดับ
ไป ๆ ปฏิสนธินี้ ชื่อว่า **อปายปฏิสนธิ** ๆ

๔ ประจําเนทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

แต่สันตริณจิตที่สทรคตด้วยอุเบกขาฝายกุศลวิภาค ย่อม
เป็นไปแก่พวกมนุษย์ พวกเทวดาผู้อาศัยอยู่ในภคพื้น และพวก
วินิปาติกาสุร ผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ
ภวังค์และจุติในกามสุคติภูมิ ฯ อนึ่ง มหาวิภาคทั้ง ๘ ย่อมเป็น
ไปด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติในกามสุคติภูมิ แม้โดย
ประการทั้งปวง ฯ ปฏิสนธิทั้ง ๕ นี้ ชื่อว่า กามสุคติปฏิสนธิ ฯ
ก็กามปฏิสนธินี้ นั้น แม้ทั้ง ๑๐ อย่าง ก็ย่อมถึงความสงเคราะห์
เข้าในคำว่า “กามาวจรปฏิสนธิ” นั้นแหละ ฯ

❖ กำหนดอายุของสัตว์ในกามภูมิ ❖

บรรดาสัตว์ผู้เกิดในกามภูมิเหล่านั้น การกำหนดนับ
ประมาณอายุของพวกอบายภูมิ ๔ ของพวกมนุษย์ และของพวก
วินิปาติกาสุร ย่อมไม่มี ฯ อนึ่ง ๕๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุ
ของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา โดยการนับปีของมนุษย์ได้
ประมาณ ๕ ล้านปี ฯ จากนั้นเอา ๔ คูณ เป็นประมาณอายุของ
เหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์, จากนั้นเอา ๔ คูณ เป็นประมาณแห่งอายุ
ของเหล่าเทวดาชั้นยามา, จากนั้นเอา ๔ คูณ เป็นประมาณอายุ
ของเหล่าเทวดาชั้นดุสิต, จากนั้นเอา ๔ คูณ เป็นประมาณอายุ
ของเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี, และเอา ๔ คูณอีก เป็นประมาณ

อายุของเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ฯ

สังคหคาถา ที่ ๔

นวสตยเจกวีส- วสุธานํ โภภุโย ตถา

วสุสสทสทสุทานิ สญฺญิณฺจ วสวตฺติสุ.

๕๒๑ โภภุ กับ ๖ ล้านปี เป็นประมาณแห่งอายุใน
พวกเทวดาชั้นวสวัตตี (คือ ปรนิมมิตวสวัตตี)

วิปากแห่งปฐมฌาน ย่อมเป็นไปในปฐมฌานภูมิ ด้วย
อำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ฯ วิปากแห่งทุติยฌาน และ
วิปากแห่งตติยฌาน ย่อมเป็นไปในทุติยฌานภูมิเหมือนกัน ฯ
วิปากแห่งจตุตถฌาน ย่อมเป็นไปในตติยฌานภูมิ ฯ วิปากแห่ง
ปัญจฌาน ย่อมเป็นไปในจตุตถฌานภูมิ ด้วยอำนาจแห่ง
ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ฯ **แต่พวกอสังขณีสัตว์** มีรูปเท่านั้น
เป็นปฏิสนธิ, อนึ่ง ต่อจากปฏิสนธิขึ้นไป ก็รูปนั่นเองเป็นไป
ในปวัตติกาล และในเวลาเคลื่อนแล้วดับไป ฯ ปฏิสนธิ ๖ อย่าง
นี้ ชื่อว่า รูปาวจรปฏิสนธิ ฯ

๖ ประจักษ์ที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค

❖ กำหนดอายุของพวกพรหม ๑๖ ชั้น ❖

บรรดาพรหมเหล่านั้น ส่วนที่ ๓ แห่งกัลป์ เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นพรหมปาริสาชชา, ครึ่งกัลป์ เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นพรหมปุโรหิต, ๑ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกมหาพรหม ฯ ๒ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นปริตตภา, ๔ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอัปปมาณภา, ๘ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพรหมชั้นอภัสสร, ๑๖ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นปริตตสุภา, ๓๒ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอัปปมาณสุภา, ๖๔ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นสุภิกิณฑา, ๕๐๐ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นเวหัพผลา และของพวกอัสญญิสัตว์, ๑,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอวิหา, ๒,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอตัปปา, ๔,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นสุทัสสา, ๘,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นสุทัสสี, ๑๖,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอกนิฏฐา ฯ

วิปากแห่งอรุปมาณที่หนึ่งเป็นต้น ย่อมเป็นไปในภูมิแห่งอรุปมาณ มีอรุปมาณที่หนึ่ง เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภาวังก์

และจติ ตามลำดับ ฯ ปฏิสนธิทั้ง ๔ นี้ ชื่อว่า อรูปปฏิสนธิ ฯ

❖ กำหนดอายุของอรูปพรหม ๔ ❖

บรรดาอรูปพรหมภูมิเหล่านั้น สองหมื่นกัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงอากาศานัญญาตนภูมิ, สี่หมื่นกัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงวิญญาณัญญาตนภูมิ, หกหมื่นกัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงอากิญจัญญาตนภูมิ, แปดหมื่นสี่พันกัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ ฯ

สังคหคาถา ที่ ๕

ปฏิสนธิ ภวฺจฺจฺจ ตถา จวนฺมานตํ

เอกเมว ตถเวก- วิสยญฺเจกชาติยํ.

ปฏิสนธิ ภวํจํ และจติ เป็นอย่างเดียวกันนั่นเอง และมีอารมณ์อย่างเดียวกันในชาติหนึ่ง เหมือนอย่างนั้นนั่นแล ฯ

นี่เป็นหมวด ๔ แห่งปฏิสนธิในอริการนี้ ฯ

❖ กรรม ๔ อย่าง ❖

ชื่อว่า กรรม มี ๔ อย่าง **ด้วยอำนาจแห่งกิจ ๔** คือ ชนกกรรม (กรรมที่ให้เกิด) ๑, อุปัตถัมภกกรรม (กรรมที่สนับสนุน) ๑, อุปปีฬกกรรม (กรรมที่เบียดเบียน) ๑, อุปฆาตกรรม (กรรมที่ตัดรอน) ๑. **ด้วยอำนาจแห่งลำดับการให้ผล ๔** คือ ครุกรรม (กรรมหนัก) ๑, อาสันนกรรม (กรรมที่ทำในเวลาใกล้ตาย) ๑, อาจิณณกรรม (กรรมที่ประพฤตินิ่งๆ) ๑, กัตตตากรม (กรรมสักแต่จะทำแล้ว) ๑. **ด้วยอำนาจแห่งเวลาในการให้ผล ๔** คือ ทิฏฐุชัมมเวทนียกรรม (กรรมอันสัตว์พึงเสวยในภพปัจจุบัน) ๑, อุปปีชชเวทนียกรรม (กรรมอันสัตว์พึงเสวยในภพต่อไป) ๑, อปราปรเวทนียกรรม (กรรมอันสัตว์พึงเสวยในภพต่อๆ ไป) ๑ และ อโหสิกรรม (กรรมได้มีแล้ว) ๑ ฯ อนึ่ง ชื่อว่า กรรมมี ๔ อย่าง **ด้วยอำนาจแห่งปākāṅghāṇa** (เหตุที่ให้ผล) คือ อกุศลกรรม ๑, กามาวจรกุศลกรรม ๑, รูปาวจรกุศลกรรม ๑ และ อรูปาวจรกุศลกรรม ๑ ฯ

❖ อกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่าง ❖

บรรดากรรมเหล่านั้น อกุศล มี ๑๐ อย่าง **ด้วยอำนาจแห่งกรรมทวาร** คือ กายกรรม ๑, วจีกรรม ๑, และมโนกรรม ๑ ฯ

คืออย่างไร คือ ปาณาติบาต ๑, อทินนาทาน ๑, กามสุมิจณาจาร ๑
ชื่อว่า กายกรรม เพราะเป็นไปโดยมากในกายทวาร กล่าวคือ
กายวิญญูติ ๑ มุสาวาท(พูดเท็จ) ๑, ปิสุณวาจา(พูดส่อเสียด) ๑,
ผรุสวาจา(พูดคำหยาบ) ๑ และสัมผัปปลาปะ(พูดเพ้อเจ้อ) ๑
เหล่านี้ ชื่อว่า วชิกรรม เพราะเป็นไปโดยมากในวจีทวาร กล่าว
คือ วจีวิญญูติ ๑ อภิขณา ๑, พยาบาท ๑ และมิจฉาทิฏฐิ ๑
เหล่านี้ ชื่อว่า มโนกรรม เพราะแม้เว้นจากวิญญูติทั้ง ๒ ก็เป็น
ไปโดยมากเฉพาะทางใจ ๑

❖ เหตุเกิดของอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นต้น ❖

บรรดาอกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านั้น ปาณาติบาต ๑, ผรุส-
วาจา ๑, พยาบาท ๑ เกิดโดยมีโทสะเป็นมูล ๑ กามสุมิจณาจาร
๑, อภิขณา ๑, มิจฉาทิฏฐิ ๑ เกิดโดยมีโลภะเป็นมูล ๑ แม้ ๔
อย่างที่เหลือ ย่อมเกิดด้วยมูลทั้ง ๓ (คือ โลภะ โทสะ โมหะ) ๑
ก็อกุศลนี้มี ๑๒ อย่าง แม้โดยประการทั้งปวงด้วยอำนาจแห่ง
จิตตูปบาท ๑

แม้กามาวจรกุศลก็มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกรรมทวาร
คือ ที่เป็นไปในกายทวาร ชื่อว่า กายกรรม ที่เป็นไปในวจีทวาร
ชื่อว่า วชิกรรม และ ที่เป็นไปในมโนทวาร ชื่อว่า มโนกรรม ๑

๑๐ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

อนึ่ง กามาวจรกุศลนี้มี ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่ง ทาน สีล และ
ภาวนา ๑ แต่ด้วยอำนาจแห่งจิตตูปบาท กามาวจรกุศลนี้มี ๘
อย่าง ๑ มีอีก ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง ทาน สีล ภาวนา
อปายณะ เวชยาวิจจะ ปัตติทาน ปัตตานุโมทนา ชัมมัสสวานะ
ชัมมเทศนา และทิฏฐุชุกกรรม ๑ ก็กามาวจรกุศลนี้นั้น แม้มีตั้ง
๒๐ อย่าง (กุศลกรรมบถ ๑๐ และบุญกิริยาวัตถุ ๑๐) ก็ถึงการ
สงเคราะห์เข้าในคำว่า “กามาวจรกรรม” นั้นแหละ ๑

ส่วนรูปาวจรกุศล เป็นมโนกรรมอย่างเดียว และรูปาวจร
กุศลนั้น ที่เป็นภาวนามัยถึงอัปนามิ ๕ อย่าง โดยความต่างกัน
แห่งองค์ฌาน ๑ อนึ่ง รูปาวจรกุศล ก็เป็นมโนกรรมนั้นแหละ
แม้รูปาวจรกุศลนั้น ที่เป็นภาวนามัยถึงซึ่งอัปนามิก็มี ๔ อย่าง
โดยความต่างกันแห่งอารมณ์ ๑

บรรดากรรม ๔ อย่างเหล่านี้ อกุศลกรรมที่เว้นจากอุทธัจจะ
ย่อมให้เกิดในอบายภูมิ ๑ แต่ในปวัตติกาล อกุศลกรรม ๑๒
อย่างแม้ทั้งหมด ย่อมให้อกุศลวิบาก ๑ ในกามโลกแม้ทั้งหมด
และในรูปโลกตามสมควร ๑ แม้กามาวจรกุศล ก็ให้ปฏิสนธิใน
กามสุคติภูมิอย่างเดียว ๑ อนึ่ง ในปวัตติกาล ย่อมให้มหาวิบาก ๘
และ อเหตุกวิบาก ๘ ในกามโลกแม้ทั้งหมด และในรูปโลกตาม
สมควร ๑ บรรดากุศลแม้เหล่านั้น ดิเหตุกกุศลอย่างสูงให้

ติเหตุกปฏิสนธิแล้ว ก็ให้วิบากจิต ๑๖ อย่างในปวัตติกาล, ติเหตุกกุศลอย่างต่ำและทวิเหตุกกุศลอย่างสูง ให้ทวิเหตุกปฏิสนธิแล้ว ย่อมให้วิบาก ๑๒ อย่าง ซึ่งเว้นจากติเหตุกในปวัตติกาล ฯ ส่วนทวิเหตุกกุศลอย่างต่ำ ให้เหตุกปฏิสนธิอย่างเดียวและย่อมให้เหตุกวิบากในปวัตติกาลเท่านั้น ฯ

สังคหคาถา ที่ ๖ - ๗

อสังขารํ สสังขาร-	วิปากานิ น ปจฺจติ
สสังขารมสังขาร-	วิปากานีติ เกจิ น.
เตสํ ทฺวาทส ปากานิ	ทสฺสุจ จ ยถากุณฺม
ยถาวุตฺตานุสาเรณ	ยถาสมฺภวฺมทุทิสฺเส.

พระเถระบางพวกกล่าวไว้ว่า “กรรมที่เป็นอสังขาร ย่อมไม่ให้วิบากที่เป็นสังขาร กรรมที่เป็นสังขาร ย่อมไม่ให้วิบากที่เป็นอสังขาร” ดังนี้ ฯ ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดงวิบากจิต ๑๒ ดวง, ๑๐ ดวง และ ๘ ดวง ตามลำดับ โดยทำนองอันอาจารย์เหล่านั้นกล่าวไว้ตามสมควรแก่การเกิด ฯ

❖ ผู้ได้ฌานไปเกิดในพรหมโลก ❖

ก็พระโยคาวจรเจริญปฐมฌานที่เป็นรูปาวจรกุศลได้เล็กน้อย (ปริตต์) แล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมปารีสัชชา ครั้นเจริญปฐมฌานนั้นนั่นแหละได้อย่างปานกลาง (มชฌิม) แล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมปุโรหิต ครั้นเจริญได้อย่างประณีต (ปณีต) แล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมมหาพรหม ฯ อนึ่ง ครั้นเจริญทุติยฌานและตติยฌานได้เล็กน้อยแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมปริตตภา ครั้นเจริญได้อย่างปานกลางแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมอัปมาณภา ครั้นเจริญได้อย่างประณีตแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมอาภัสสรา ฯ ครั้นเจริญจตุตถฌานได้เล็กน้อยแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมปริตตสุภา ครั้นเจริญได้อย่างปานกลางแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมอัปมาณสุภา ครั้นเจริญได้อย่างประณีตแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมสุภกัณหา ฯ ครั้นเจริญปัญจฌานแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมเวหัพผลา ฯ ครั้นเจริญปัญจฌานนั้นนั่นแหละ ให้สำรอกสัญญาแล้ว ย่อมเกิดในพวกอัสสนุญีสัตว์ ฯ ส่วนพระอนาคามี ย่อมเกิดในชั้นสุทธาวาสทั้งหลาย ฯ พระโยคาวจรเจริญอรุปาวจรกุศลได้ตามลำดับแล้ว ย่อมเกิดในอรุภพทั้งหลาย ดังนี้แล ฯ

สังคหคาถา ที่ ๘

อิตุถํ มหคคตํ ปุณฺณํ ยถาภูมिवวตฺติตํ
ชเนติ สทิสํ ปากํ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตติยํ.

มหัคคตกุศล บัณฑิตกำหนดไว้ตามภูมิ ย่อมให้
วิบากที่เหมือนกับตน เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลและ
ปวัตติกาล ด้วยประการฉะนี้ ฯ

นี้เป็นหมวด ๔ แห่งกรรมในอธิการนี้ ฯ

❖ ความเกิดขึ้นแห่งมรณะ ๔ อย่าง ❖

ชื่อว่า มรณุปปัตติ (ความเกิดขึ้นแห่งมรณะ) มี ๔ อย่าง คือ
เพราะสิ้นอายุ ๑, เพราะสิ้นกรรม ๑, เพราะสิ้นทั้ง ๒ อย่าง ๑
และเพราะกรรมเข้าไปตัดรอน ๑ ฯ

❖ นิमितของผู้จะตาย ๓ อย่าง ❖

อนึ่ง ก็ กรรม ที่ให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือ กรรมนิमित
มีรูปเป็นต้น ที่ตนเคยประสบ และวัตถุที่เป็นเครื่องมือในเวลากระทำ
กรรมนั้น หรือ คตินิมิต ที่ตนจะพึงเสวย และเครื่องอุปโภคในภพ
ที่จะบังเกิดต่อไป มาปรากฏเฉพาะหน้าตามสมควร ในเวลาใกล้ตาย
ของเหล่าสัตว์ที่กำลังจะตาย ย่อมปรากฏในบรรดาทวาร ๖ ทวาร

๑๔ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

ใดทวารหนึ่ง ด้วยกำลังแห่งกรรม ฯ ต่อจากนั้น จิตตสันดานก็
ปรารถนารมณ์ตามที่ปรากฏนั้นนั่นแหละ เป็นอารมณ์บริสุทธิ์
หรือเศร้าหมองตามสมควรแก่กรรมที่กำลังจะให้ผล คุณโชนเอน
ไปในภพที่จะบังเกิดขึ้นตามสมควรแก่ภพที่จะเกิด ย่อมเป็นไป
เนื่องๆ โดยมาก ฯ ก็หรือว่า กรรมที่ทำให้เกิดนั้นนั่นแหละ เป็น
กรรมถึงทวารแล้ว ด้วยอำนาจการทำให้ใหม่เสมอ (คุณทำในขณะที่
นั้น) จุติจิตอันเป็นที่สุดแห่งภพปัจจุบันของสัตว์ผู้จวนจะตาย เกิด
ขึ้นแล้วดับไปด้วยอำนาจแห่งการเคลื่อนไปในที่สุดแห่งวิถิจิต
หรือในความสิ้นไปแห่งภวังค์ ฯ ในที่สุดแห่งจุติจิตที่ดับไปแล้ว
นั้น ใจกล่าวคือ ปฏิสนธิ ด้วยอำนาจการสืบต่อไปในภพอื่น ที่มี
วัตถุ(ปัญจโวการภพ) หรือไม่มีวัตถุ(จตุโวการภพ) ก็ตาม ปรารถ
นารมณ์ที่ตนถือเอาแล้วอย่างนั้น ในลำดับแห่งจุติจิตนั้นนั่นแล
สังขารอันอวิชชานุสัยแวดล้อมแล้ว มีตัณหานุสัยเป็นมูลรากให้เกิด
อยู่ตามสมควร อันสัมปยุตธรรมทั้งหลายประคับประคองไว้ เป็น
ธรรมชาติถึงก่อน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งธรรมที่เกิดร่วมกัน พอเกิด
ขึ้นเท่านั้น ก็ตั้งอยู่ในภพอื่น ฯ ก็เพราะชวนจิตทั้ง ๕ นั้นนั่น
แหละที่เป็นไปอ่อน ในปฏิสนธิจิตนี้ บัณฑิตพึงหวังได้ในวิถิที่
ใกล้ตาย เพราะฉะนั้น ถ้าเมื่ออารมณ์ที่เป็นปัจจุบันนั่นแหละ มา

สู่คลองแล้ว ยังปรากฏอยู่เท่านั้น จึงมีการตาย ๑ ทั้งปฏิสนธิและ
ภวังค์มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ท่านย่อมได้ในเวลานั้น เพราะทำ
อธิบายไว้ดังนี้ กามาวจรปฏิสนธิจึงได้มีอารมณ์เป็นปัจจุบันและ
อดีต ซึ่งเป็นกรรมนิमित และคตินิमितที่ทวาร ๖ ถือเอา ๑ แต่
กรรม เป็นอดีตอารมณ์อย่างเดียว ๑ และกรรมนั้นอันมโนทวาร
ถือเอาแล้ว ๑ ก็อารมณ์เหล่านั้นแม้ทั้งหมด ฟังทราบว่า เป็น
อารมณ์ที่เป็นปริตตธรรมทั้งนั้น ๑

ส่วนรูปาวจรปฏิสนธิ มีกรรมนิमितที่เป็นบัญญัติเป็น
อารมณ์เท่านั้น ๑ อนึ่ง อรูปปฏิสนธิมีกรรมนิमितที่เป็นมหัคคตะ
และบัญญัติเท่านั้น เป็นอารมณ์ตามสมควร ๑ แต่พวกอสังขยสัตว์
ชีวิตนวกะเท่านั้น ตั้งอยู่โดยความเป็นปฏิสนธิ เพราะฉะนั้น
อสังขยสัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า มีรูปเป็นปฏิสนธิ ๑ พวกอรูป มีอรูป
เป็นปฏิสนธิ ที่เหลือนอกนั้น มีทั้งรูปและอรูปเป็นปฏิสนธิ ๑

สังคหคาถา ที่ ๕ - ๑๐

อารูปจุติยา โหนติ	เหตุจิมารูปปวชชิตา
ปรมารูปสนธิ จ	ตถา กามะ ติเหตุกา.
รูปาวจรจุติยา	อเหตุรหิตา ลियุ่
สพฺพา กามติเหตุมฺหา	กามะเสวว ปเนตรา.

๑๖ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

ก็รูปปฏิสนธิจิต เว้นรูปชั้นต่ำ ย่อมมีต่อจากรูป
จิตจิต และพวกติเหตุกปฏิสนธิ ก็ย่อมมีต่อจากรูปจิต
จิตเหมือนกันในกามภพ ฯ ปฏิสนธิทั้งหลาย (คือ
ทุเหตุกปฏิสนธิและติเหตุกปฏิสนธิ) เว้นเหตุกปฏิสนธิ
มีต่อจากรูปาวจรจิตจิต ปฏิสนธิทั้งปวงมีเหตุกปฏิสนธิ
เป็นต้น มีต่อจากกามาวจรติเหตุกะ ฯ ส่วนปฏิสนธินอก
จากนี้ มีในกามภพเท่านั้น ฯ

นี้เป็นลำดับจุดและปฏิสนธิ ในอชิตการนี้ ฯ

จิตนั้นนั่นแหละ เรียกว่า ภวังคสันตติ เพราะเมื่อไม่มีวิถี
จิต ก็เป็นองค์แห่งภพปรารถนารมณนั้นนั่นเองเป็นไปไม่ขาดสาย
แก่พวกสัตว์ผู้มีปฏิสนธิอันถือเอาแล้ว โดยอาการที่กล่าวมานี้ตั้ง
แต่ระหว่างปฏิสนธิดับจนถึงจุดเกิด จุดกระแสในแม่น้ำ ฉะนั้น
และในที่สุดจุดจิตก็ดับไปด้วยอำนาจแห่งการเคลื่อน ฯ ต่อจาก
นั้นไป ปฏิสนธิเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนเปลี่ยนกันไปตามลำดับ
ทีเดียว จุดล้อรถ ฉะนั้นแล ฯ

สังคหคาถา ที่ ๑๑ - ๑๒

ปฏิบัติภวญควิธโย จูติ เจห ตถา ภวนุตเร
ปุน สนฺธิภวญคมิจฺจโย ปรีวตฺตติ จิตฺตสนฺตติ.
ปฏิบัติสงฺขาย ปเนตมทฺธวํ อธิคนฺตฺวา ปทมจฺจุตมฺพฺฐา
สุตฺตมฺจฺฉินฺนฺตฺนเฬพนฺธนา สมเมตฺตสนฺติ จิราย ตฺพฺพตา.

ความสืบทอดแห่งจิต มีอาทิอย่างนี้ คือ ปฏิสนธิจิต
ภวังคจิต วิถิจิต และจุติจิต ย่อมหมนเวียนไปในภพนี้
ฉนฺใด ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตเป็นต้น ย่อมหมนเวียน
ไปในภพอื่นอีกก็ฉนนั้น ๆ ก็พวกผู้รู้พิจารณาปฏิบัติ
จิตเป็นต้นนี้ อันไม่ยังยืนถาวร บรรลุทออันไม่จุติ เป็น
ผู้ตัดเครื่องผูกคือความเชื่อใจได้ด้วยดี เป็นผู้มิวัตรอัน
งามตลอดกาลนาน จักถึงธรรมอันสงบ ฉะนี้แล ฯ

ปริเฉทที่ ๕ ชื่อ วิถีมุตตสังคหวิภาค ในอภิธรรมมัตถสังคหะ
และจิตตเจตสิกสังคหวิภาค ในอภิธรรมมัตถสังคหะ แม้โดยประการ
ทั้งปวง จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธรรมมัตถสังคหฎีกา
ชื่อ อภิธรรมมัตถวิภาวินี

พระฎีกาจารย์ พรรณาคความปริจฉะที่ ๕

ก็ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงวิธีสังคหะด้วยคำมีประมาณเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เมื่อจะเริ่มแสดงวิธีมุตตสังคหะ จึงกล่าวคำว่า “วิธีจิตตวเสนว” เป็นต้น ฯ

ประกอบความว่า “ข้าพเจ้าได้กล่าวสังคหะชื่อ ปวัตติสังคหะไว้แล้วในปวัตติกาลด้วยอำนาจวิจิต ในภายหลังจากปฏิสนธิกาลอันมีจุดเป็นที่สุด ตามนัยที่กล่าวแล้วอย่างนั้น บัดนี้ ในลำดับของสังคหะนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวปวัตติสังคหะในสนธิ คือ ในปฏิสนธิกาลและในจุติกาล อันท่านถือเอาด้วยปฏิสนธิศัพท์ นั้นนั่นแหละ โดยความที่จิตจิตใกล้ต่อปฏิสนธินั้น” ดังนี้ ฯ

อธิบายคำว่า อบายภูมิ เป็นต้น

ถิ่นที่ชื่อว่า อบาย เพราะอรรถว่า โดยมากไปปราศจากความเจริญที่รู้จักกันว่าเป็นบุญ อบายนั้นนั่นแหละชื่อว่า ภูมิ เพราะ

อรรถว่า เป็นที่อยู่ของพวกสัตว์ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
อบายภูมิ ฯ ภูมิที่ชื่อว่า สุกติ เพราะอรรถว่า งามโดยความ
เป็นสถานที่ตั้งอยู่แห่งสมบัติหลายอย่าง และเป็นคติ เพราะเป็นที่
อันสัตว์พึงถึง คือ พึงเกิด ฯ สุกติที่เป็นไปกับกามตัณหา ชื่อว่า
กามสุคติ ฯ กามสุคตินั้นนั่นเองเป็นภูมิ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
กามสุคติภูมิ ฯ แม้ในรูปาวจรภูมิและอรูปาวจรภูมิที่เหลือ ก็มี
นัยดังกล่าวแล้วนั้น ฯ

อธิบายคำว่า นรก เป็นต้น

แดนที่ชื่อว่า นรก เพราะอรรถว่า ออกไปจากความเจริญ
คือ จากความสุข ฯ สัตว์ที่ชื่อว่า ติรัจฉาน เพราะอรรถว่า ไป
เบื้องขวาง ฯ กำเนิดของสัตว์ติรัจฉานเหล่านั้น ชื่อว่า ติรัจฉาน-
โยนิ ฯ ที่ชื่อว่า โยนิ (กำเนิด) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุปนกัน
(ผสมกัน) คือว่า แม้ไม่เจือปนกัน ก็เป็นเหมือนเจือปนกันเพราะ
มีชาติเสมอกัน ฯ กำเนิดนั้นว่าโดยอรรถะ ได้แก่ ความเป็นไปที่
แตกต่างกันแห่งชั้นทั้งหลาย ฯ สัตว์ที่ชื่อว่า เปรต เพราะอรรถ
ว่า ไป คือ ล่วงเลยไปจากความสุขอันดียิ่ง ฯ วิสัย (แดน) แห่ง
เปรตทั้งหลาย ต่างโดยประเภทแห่งเปรต มีนิชฌามัตถกเปรต
 เป็นต้น ชื่อว่า เปรตวิสัย

ก็ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานและเปรตวิสัยนี้ ด้วยศัพท์ว่า
กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานและเปรตวิสัย หมายถึงเฉพาะชั้นทั้งหลาย
เท่านั้น เพราะโอกาส (สถานที่) ที่กำหนดเช่นนั้น ไม่มีแก่กำเนิด
สัตว์ดิรัจฉานและเปรตวิสัยเหล่านั้น ๆ ก็อีกอย่างหนึ่ง สัตว์เหล่า
นั้น ย่อมอยู่ประจำเป็นนิจในที่ใด มีราวป่าและเชิงเขาเป็นต้น
แม้โอกาส บัณฑิตก็ควรถือเอาด้วยสามารถแห่งสถานที่เช่นนั้น

สัตว์ที่ชื่อว่า อสุร เพราะอรรถว่า ไม่เล่น คือ ไม่เล่นโดย
ความเป็นอิสระเป็นต้น ได้แก่ พวกอสุรที่เป็นเปรต ๆ ส่วนท้าว
เวปจิตคือสุรนอกนี้ ชื่อว่า อสุร เพราะอรรถว่า ไม่ใช่เทวดา คือ
เป็นข้าศึกของเทวดา ๆ ก็ในบทว่า “อสุรกาย” นี้ หมายถึง
พวกอสุรที่เป็นเปรตเท่านั้น มิได้หมายถึงพวกท้าวเวปจิตคือสุร
นอกนี้ เพราะท่านอาจารย์ปรรณาทือเอาพวกเวปจิตคือสุร ในพวก
เทวดาชั้นดาวดึงส์ ๆ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในนามรูปปรีจเฉท
ว่า “พวกเวปจิตคือสุร รวมเข้าในพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์” ดังนี้ ๆ

อธิบายคำว่า มนุษย์ เป็นต้น

สัตว์ที่ชื่อว่า มนุษย์ เพราะอรรถว่า มีใจสูง โดยความ
เป็นผู้มีใจอดยิ่งด้วยคุณทั้งหลายมี สติ ความเป็นผู้กล้า และ
ความเป็นผู้สมควรแก่พรหมจรรย์เป็นต้น ๆ จริงอย่างนั้น แม้

พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ผู้บรรลุลक्षणธรรม มีสติและความเป็นผู้มีปัญญาอย่างยอดเยี่ยม ก็เป็นมนุษย์เท่านั้น ๑ ก็บรรดาพวกชนที่อยู่ในทวีปเหล่านี้ **ชนที่อยู่ในชมพูทวีป** ชื่อว่า **มนุษย์โดยนิปปริยาย** (คือ โดยตรง) แต่ว่าพวกชนเมื่ออยู่ในทวีปใหญ่นอกนี้ กับพวกชนที่อยู่ในทวีปน้อย ท่านก็เรียกว่า มนุษย์ เพราะความเป็นผู้มีรูปร่างเหมือนกันกับชนชาวชมพูทวีปนั้น ๑ แต่ชาวโลกกล่าวว่า “ชื่อว่า มนุษย์ เพราะอรรถว่า เป็นเหล่ากอคือ เป็นบุตรของพระมนู ผู้เป็นกษัตริย์องค์แรก” ดังนี้ ๑ **ภูมิเป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์** ชื่อว่า **มนุษยธา** ในอธิการว่าด้วยภูมิ ๔ นี้ ๑ แม้ในบทที่เหลือนี้มีคำว่า จาคุมมหाराชิกา เป็นต้น ก็นัยนี้ ๑

อธิบายคำว่า เทวดา เป็นต้น

เทพทั้งหลายที่ชื่อว่า จาคุมมหाराชิกา เพราะอรรถว่า มีความศักดิ์ในท้าวมหาราชทั้ง ๔ หรือว่า พวกเทพที่เกิดในชั้น จาคุมมหाराช อันเป็นสถานที่อยู่แห่งท้าวมหาราชเหล่านั้น ๑ พระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พวกชน ๓๓ คน พร้อมด้วยมฆมาณพ ร่วมบำเพ็ญบุญด้วยกันแล้วบังเกิดในสถานที่นี้ เพราะเหตุนี้ชื่อว่า **เตตติงสะ เตตติงสะนั้นนั้นนั้น** และ ชื่อว่า **ดาวดึงส์ ดาวดึงส์นั้น** เป็นที่อยู่ของหมู่เทพเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า

พวกเทพชั้นดาวดึงส์” ดังนี้ ๑ ก็เพราะเทวโลกที่เป็นกามาวจร ๖ ชั้น มีอยู่แม่ในจักรวาลที่เหลือ เพราะพระบาลีว่า “เทวดาชั้น จาตุम्मหาราชมีจำนวนพัน และเทวดาชั้นดาวดึงส์ก็มีจำนวนพัน” ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า ดาวดึงส์ นี้ บัณฑิตจึงควรถือเอาว่า “เป็นเพียงแต่ชื่อของเทวโลกชั้นนั้นเท่านั้น” ๑

พวกเทพที่ชื่อว่า ยามะ เพราะอรรถว่า ไปแล้ว คือ หลีก จากทุกข์ ๑ พวกเทพที่ชื่อว่า คุณิต เพราะอรรถว่า ถึงแล้ว คือ บรรลุถึงความยินดีและความอิมใจในสิริสมบัติของตน ๑ พวก เทพที่ชื่อว่า นิมมานรดี เพราะอรรถว่า มีความยินดีในโภคสมบัติ ที่ตนนิรมิตขึ้น ๑ พวกเทพที่ชื่อว่า ปรมนิมิตวสวัตติ เพราะ อรรถว่า ยังอำนาจของตนให้เป็นไปในโภคสมบัติที่เทพอื่นนิรมิต แล้ว ๑

อธิบายคำว่า พรหม เป็นต้น

พวกเทพที่ชื่อว่า พรหมปารีสัชชา เพราะอรรถว่า เกิด ในบริษัของท้าวมหาพรหม เพราะความที่พรหมเหล่านั้นเป็นผู้ บำรุงบำเรอพวกมหาพรหม ๑ พวกเทพที่ชื่อว่า พรหมปุโรหิต เพราะพรหมเหล่านั้น ดำรงอยู่ในตำแหน่งปุโรหิตของพวก มหาพรหม ๑ พวกเทพที่ชื่อว่า พรหม เพราะอรรถว่า เจริญแล้ว

คือ รุ่งเรืองด้วยคุณวิเศษทั้งหลายมีฉานเป็นต้นนั้น ๆ ๑ **ที่ชื่อว่า มหาพรหม** เพราะอรรถว่า เป็นพรหมผู้ยิ่งใหญ่กว่าพวกพรหม ปาวิสัยชาเป็นต้น โดยความเป็นผู้มีวรรณะและมีอายุยืนเป็นต้น ๑ พรหมแม่ ๓ พวกนี้ สถิตอยู่ในที่เสมอกัน ซึ่งรุ่งเรืองด้วยรัศมีแห่งรัตนะที่ประณีตกว่ากัน ๑

ที่พวกพรหมที่ชื่อว่า ปริตตาภา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านี้มีรัศมีน้อยกว่าพวกพรหมชั้นสูงๆ ขึ้นไป ๑ **พวกพรหมที่ชื่อว่า อัปมาณาภา** เพราะอรรถว่า มีรัศมีไม่มีประมาณ ๑ **พวกพรหมที่ชื่อว่า อาภัสสรา** เพราะอรรถว่า พรหมพวกนี้มีรัศมีชานไป คือ แผลออกไปแต่ที่นี้และที่นี้ จุจสายฟ้าแลบออกจากกลีบเมฆ ฉะนั้น เพราะพรหมเหล่านี้มีขันธสันดานเกิดมาจากฉานที่มีปีติ ๑ อีกนัยหนึ่ง **ชื่อว่า อาภัสสรา** เพราะอรรถว่า มีรัศมีพวยพุ่ง คือ หยดย้อยออกเหมือนขาดแล้วตกออกมาจากสรีระ จุจเปลวประทีปมีด้าม ฉะนั้น ๑ อีกนัยหนึ่ง **ชื่อว่า อาภัสสรา** เพราะอรรถว่า มีรัศมีสว่างไสวเป็นปกติ ด้วยรัศมีตามที่กล่าวแล้ว ๑ **พรหม ๓ พวกแม่เหล่านี้** สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน ซึ่งรุ่งเรืองด้วยรัศมีแห่งรัตนะที่ประณีตกว่ากัน ๑

รัศมีแห่งสรีระเป็นกลุ่มก้อนอันเดียวกัน ไม่เคลื่อนที่ ท่านเรียกว่า **สุภา** (สวยงาม) ๑ **พวกพรหมที่ชื่อว่า ปริตตสุภา** เพราะ

อรรถว่า มีสุภา (ความสวยงาม) นั้นน้อยกว่าพวกพรหมชั้นสูง ๆ
ขึ้นไป ๑ ที่ชื่อว่า อัปมาณสุภา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านี้มี
รัศมีสวยงามประมาณไม่ได้ ๑ ที่ชื่อว่า สุภิกิณหา เพราะอรรถว่า
พรหมเหล่านี้เคลื่อนกล่นปะปนกันด้วยรัศมีที่สวยงาม กล่าวคือ
ความผุดขึ้นแห่งแสงสว่างทั่วไป ๑ ก็ท่านอาจารย์ เมื่อควรจะ
กล่าวว่า “สุภิกิณหา” ดังนี้ แต่เพราะทำรัสสะ ภา ศัพท์ให้สั้น
และแปลง ณ อักษรอันมิในที่สุดให้เป็น ห อักษร จึงกล่าวไว้ว่า
“สุภิกิณหา” ดังนี้ ๑ พรหมแม่เหล่านี้ สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน
ซึ่งรุ่งเรืองด้วยรัศมีแห่งรัตนะที่ประณีตกว่ากัน ๑

ที่ชื่อว่า เวหฬผลา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านี้มีผล
ไพบุลย์ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจของฌาน ๑ ที่ชื่อว่า อสัญญา
เพราะอรรถว่า สัญญาและอรุปชั้นที่เหลือ ท่านกล่าวไว้โดยมี
สัญญานั้นเป็นประธาน ย่อมไม่มีแก่พรหมเหล่านี้ เพราะพรหม
เหล่านี้มีเพียงความสืบทอดแห่งรูปที่เกิดขึ้นด้วยภาวณา อันเป็น
เครื่องสำรอกสัญญา ๑ พวกสัตว์ผู้ไม่มีสัญญาเหล่านี้มันแหละ
มีอยู่ เพราะเหตุนี้ สัตว์เหล่านี้ จึงชื่อว่า อสัญญสัตว์ ๑
พรหมแม่เหล่านี้ สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน ซึ่งรุ่งเรืองด้วยรัศมี
แห่งรัตนะที่ประณีตกว่ากัน ๑

อธิบาย สุตทวาราส ๕ ชั้น

ที่ชื่อว่า สุตทวาราส เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่แห่ง พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้บริสุทธิ์เท่านั้น ฯ **อีกนัยหนึ่ง พวกพรหมที่ชื่อว่า สุตทวาราส** เพราะอรรถว่า มีอาวาสที่หมดจด เพราะไม่มีความยินดีและยินร้าย ฯ แม้ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมเหล่านั้น ก็ชื่อว่า สุตทวาราส ฯ ก็บรรดาพวกพรหมที่อยู่ใน สุตทวาราส ๕ เหล่านี้ พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๑ ชื่อว่า อวิหา เพราะอรรถว่าไม่สละที่เป็นที่อยู่ของตนโดยกาลเล็กน้อย ฯ พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๒ ชื่อว่า อตปปา เพราะอรรถว่าไม่เดือดร้อน เพราะเหตุอะไรๆ ฯ พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๓ ชื่อว่า สุตัสสา เพราะอรรถว่า ปราบฎได้โดยง่าย เพราะพรหมเหล่านั้นมีรูปงาม อย่างยิ่ง ฯ พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๔ ชื่อว่า สุตัสสี เพราะอรรถว่า เห็นได้โดยง่าย เพราะเป็นผู้มีการเห็นบริสุทธิ์ดี ฯ ส่วนพวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๕ ชื่อว่า อกนิฏฐา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านั้นไม่มีความต่ำต้อย เพราะเป็นผู้มีสมบัติอย่างอุกฤษฏ์ ฯ

ชั้น ๔ ที่เป็นวิบากแห่งอรุปฌานที่หนึ่ง ซึ่งเป็นไปใน อากาธานัญจายตนะนั้นแหละ หรือโอกาสที่ท่านกำหนดด้วยชั้น ๔ ที่เป็นวิบากแห่งอรุปที่หนึ่งเหล่านั้น ชื่อว่า อากาธานัญจาย-

๒๖ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

ตนภูมิ ฯ นายในวิญญาณัญญาตตนภูมิ เป็นต้น แม่ที่เหลือก็เป็น
อย่างนั้น ฯ

อธิบายความคาถาที่ ๒ - ๓

สัมพันธ์ความว่า “บุคคลทั้งหลาย ผู้เป็นปุถุชนก็ดี
พระโสดาบันก็ดี และพระสกทาคามีก็ดี ย่อมไม่ได้ใน
สุทธาวาสภูมิแม่โดยประการทั้งปวง” ดังนี้ ฯ ก็ด้วยการห้าม
ปุถุชน เป็นต้น การได้เฉพาะพระอนาคามี และพระอรหันต์ใน
สุทธาวาสภูมินั้น เป็นอันท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้ว

บทว่า “เสตถุจฺจานเส” ความว่า พระอริยเจ้าทั้งหลาย
และแม่ผู้ที่มีไซ้พระอริยเจ้า ย่อมได้ในสถานที่ที่เหลือ เว้น
สุทธาวาส อบายภูมิ และอสังญีสัตว์ ฯ

อธิบายคำว่า อ้นธบุคคล เป็นต้น

บทว่า “โอกุณฺตฺกฺขณ” ได้แก่ ในขณะที่ปฏิสนธิ ฯ สัตว์ที่
ชื่อว่า **ขจฺจนุช** (บอดแต่กำเนิด) เพราะอรรถว่า บอดมาแต่เกิด ฯ
ในขณะที่เกิด พวกสัตว์ที่เป็นอณฺทชะ(คือเกิดในไข่) และชลาพูชะ
(เกิดในครรภ์) ทั้งหมดไม่มีจักขุเลยแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น แม้ใน
กาลที่ควรที่จะเกิดอวัยวะมีจักขุ เป็นต้น สัตว์ผู้ควรมีจักขุอันกรรม

ที่ให้ปฏิสนธิซึ่งมีความสามารถ ถูกกรรม (อกุศลกรรม) ที่ขัดขวางการเกิดจักขุกางกันแล้ว หรือกรรมอื่นนอกนี้ไม่ให้เกิดขึ้นชื่อว่า ผู้บอดแต่กำเนิด ฯ

ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า “บทว่า **ขจุนุโ** ได้แก่บอดในเมื่อคลอดนั่นเอง อธิบายว่า เป็นผู้บอดอยู่ในท้องของมารดาแล้วคลอดออกมา ด้วยการถือเอาใจความนั้น ความไม่วิบัติแห่งจักขุของทวิเหตุกสัตว์ และติเหตุกสัตว์ในครรภ์ของมารดา จึงสำเร็จแล้ว” ดังนี้ ฯ

ด้วยอาทิศัพท์ ในบทว่า “**ขจุนุธาติ**” เป็นอันสงเคราะห์เอาคนหนวกแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด คนเซอะแต่กำเนิด คนบ้า บัณเฑาะก์^๑ อุกโตพยัญชนก (๒ เพศ) คนไม่ปรากฏเพศ (กะเทย) และคนพูดติดอ่างเป็นต้นเข้าด้วย ฯ ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า “บุคคลบางคนเป็นอเหตุกปฏิสนธิ เป็นผู้มือินทรีย์ ไม่บกพร่อง (คือไม่วิกลวิการ) แต่มีวิจารณ์ญาณน้อยเป็นปรกติ

^๑ อรรถโยชนาปัญจิกาเป็นต้น กล่าวไว้ว่า ปณฺเฑติ ลิงฺควิกลตีติ ปณฺโฑ. ชื่อว่า บัณเฑาะก์ เพราะอรรถว่า บกพร่อง คือ วิกล (ไม่ปรกติ) ทางเพศ มี ๕ พวก คือ ๑. อลิตตปณฺฑโก คือ ผู้อันการมรดแล้วจึงสงบ ๒. อุตฺตฺสยปณฺฑโก ผู้ริษยากามผู้อื่นแล้วสงบ ๓. โอปกุกมิก-ปณฺฑโก ผู้ถูกตัดเช่นขันที เป็นต้น ๔. นปฺุสฺกปณฺฑโก ผู้ไม่มีเพศปรากฏ (กะเทย) ๕. ปกฺขปณฺฑโก ผู้กำหนดข้างขึ้นหรือข้างแรมแล้วสงบ ฯ ข้อที่ ๑ - ๒ ไม่ห้ามบรรพชา (พระวินัย) ฯ

๒๘ ปรินิพพานที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

แม้บุคคลเช่นนั้น ก็สงเคราะห์เข้าด้วยอาทิศัพท์ ฯ

อธิบาย วินิปาติกเปรัต เป็นต้น

พวกวินิปาติกะเหล่าใด ฟังฟัง คือ อาศัยกัมมเทวดาอยู่ เพราะความที่ตนมีคติเหมือนพวกเทวดาเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ วินิปาติกะเหล่านั้น จึงชื่อว่า **กัมมัตถิตะ** ฯ พวกเวมานิกเปรัต ชื่อว่า **วินิปาติกะ** เพราะอรรถว่า ปลัดตกไปจากความเป็นไปแห่งความสุข ฯ

สองบทว่า “**สพฺพถาปี กามสุคฺติย**” (มหาวิบาก ๘ ย่อมเป็นไปในกามสุคติแม้โดยประการทั้งปวง) ความว่า มหาวิบาก ๘ ย่อมเป็นไปในกามสุคติแม้ทั้ง ๗ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งเทวดาและมนุษย์ ฯ

บทว่า “**เตสุ**” ความว่า บรรดาบุคคลหรือ อบายสัตว์ เป็นต้น ที่ประกอบด้วยปฏิสนธิตามที่กล่าวแล้ว (คือ อบาย ๔, มนุษย์ และวินิปาติกเปรัต) เหล่านี้ ไม่มีการกำหนดนับประมาณอายุ เพราะสัตว์บางพวกมีอายุยืนนาน และบางพวกก็มีอายุน้อย เพราะเหตุนี้แล อาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า :-

**“การกำหนดอายุของสัตว์ใน
อบายและมนุษย์ย่อมไม่มี จริงอย่าง
นั้น กาพนาคราช พระเจ้ามันธาตุ และ
ยักษ์บางพวก มีอายุยืนนาน” ดังนี้.**

แท้จริงกรรมเท่านั้น ชื่อว่า เป็นประมาณในอบาย
ทั้งหลาย เพราะพวกสัตว์ผู้เกิดในอบายนั้น ไม่มีการเคลื่อนไป
ตลอดเวลาที่กรรมยังไม่สิ้นไป ฯ พวกภุมมเทวดาก็มีกรรมเป็น
ประมาณเหมือนกัน ฯ

อธิบายเรื่อง การกำหนดอายุมนุษย์และเทวดา

จริงอยู่ สัตว์บางเหล่าที่เกิดแม้ในหมู่ภุมมเทวดาเหล่านั้น
ย่อมดำรงอยู่สิ้นกาลเพียง ๗ วันเป็นต้นบ้าง บางเหล่าก็ดำรงอยู่
ประมาณชั่วกัลป์หนึ่งบ้าง (ตามกรรม) อนึ่ง แม้พวกมนุษย์ก็มี
กรรมเป็นประมาณเหมือนกัน เพราะพวกมนุษย์เหล่านั้น บาง
คราวมีอายุหนึ่งอสงไขยบ้าง บางคราวก็มีอายุ ๑๐ ปีบ้าง ฯ ก็
พระพุทธพจน์นี้ว่า “ผู้ที่เป็นอยู่นานก็อยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือ
เกินไปบ้างเล็กน้อย แต่ไม่ถึง ๒๐๐ ปี” ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสหมายเอาหมู่มนุษย์ผู้เกิดอยู่ในกาลทุกวันนี้ ฯ

๓๐ ปรีจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

สองบทว่า “ทิพฺพานิ ปญฺจวสุสฺตานิ” ความว่า ๕๐ ปีของมนุษย์เป็นวันหนึ่งของเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา เพราะกำหนดเดือนและปีโดยสมควรแก่วันนั้น ประมาณ ๕๐๐ ปีทิพย์เป็นประมาณอายุ สมดังคำที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :-

“๕๐ ปีของพวกมนุษย์ เป็นวันหนึ่งในชั้นจาตุมมหาราชิกานั้น ๓๐ คีณและวันเป็นหนึ่งเดือน ๑๒ เดือนเป็นหนึ่งปี ประมาณ ๕๐๐ ปีทิพย์ โดยปีนั้น บัณฑิตกล่าวว่าเป็นประมาณอายุของเทพชั้นจาตุมมหาราชิกา” ดังนี้ ฯ

บทว่า “มนุสฺสคณนาย” ได้แก่ โดยการนับปีของพวกมนุษย์ ฯ

สองบทว่า “ตโต จตุคฺคณ” อธิบายว่า เอา ๔ คูณ ด้วยอำนาจการเอา ๒ คูณ วันและปี อย่างนี้ คือ พันปีทิพย์ เพราะเอา ๒ คูณวันที่กำหนดด้วยปีของมนุษย์ ๕๐ ปี และเป็น ๕๐๐ ปีทิพย์ของพวกเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ฯ ก็การเอา ๔ คูณนั้น เป็นพันปีโดยการนับปีทิพย์ (ของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์) แต่โดยการนับปีของ

มนุษย์ประมาณ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี ๑

สามบทว่า “ตโต จตุคุณิ ยามานํ” ความว่า เอา ๔ คุณ จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ตามนัยที่กล่าวแล้ว เป็น ๒,๐๐๐ ปี โดยการนับปีทิพย์ของเทวดา โดยการนับปีของมนุษย์ได้ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี เป็นอายุของเทวดาชั้นยามะ ๑

สามบทว่า “ตโต จตุคุณิ ตฺลิตานํ” ความว่า ๔,๐๐๐ ปี ทิพย์ โดยการนับปีของมนุษย์ได้ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี เป็นอายุของเทวดาชั้นสุลิต ๑

สามบทว่า “ตโต จตุคุณิ นิมฺมานรตฺนํ” ความว่า ๘,๐๐๐ ปีทิพย์ โดยการนับปีของมนุษย์ได้ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี เป็นอายุของเทวดาชั้นนิมมานรติ ๑

สามบทว่า “ตโต จตุคุณิ ปฺรนิมฺมิตฺตวสฺตตฺนํ” คือ ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตตวสวัตติ ๑ ก็ ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงประมาณอายุของเทวดาโดยการนับปีของมนุษย์เสียเอง จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า “นวสตฺยจ” ดังนี้ ๑ สัมพันธ์ความว่า “๕๒๑ โกฎิปี กับ ๖ ล้านปี เป็นประมาณอายุในพวกเทวดาชั้นวสวัตติ” ดังนี้ ๑

อายุของรูปพรหม เป็นต้น

บทว่า “ทุตติชชฎานภุมิย” (วิบากแห่งทุตติชชฎานและ
ตติชชฎาน เป็นไปในทุตติชชฎานภุมิ)นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจ
ที่เป็นจตุกกนัย ๑ ประกอบความว่า “ต่อจากนั้นไป รูปแห่ง
อสังขยัตถ์ท่านนั้นเป็นไปในอดีตกาลและในจุติกาล ด้วยอำนาจ
แห่งภวังค์และจุติเหมือนอย่างนั้น แล้วย่อมดับไป” ดังนี้ ๑

บทว่า “เตสุ” คือ บรรดาพรหมผู้ถือปฏิสนธิ ด้วยปฏิสนธิ
เหล่านั้น ๑

บทว่า “กปฺปสฺส” ได้แก่ อสงไขยกัลป์ (คือ มหากัลป์) ๑
จริงอยู่ การกำหนดอายุพรหม ๓ จำพวก มีพรหมปาริสาชชา
 เป็นต้น ด้วยอำนาจมหากัลป์ ย่อมไม่มีแม้ในกัลป์หนึ่ง เพราะไม่
เกิดในกัลป์ที่บริบูรณ์ โดยเหตุที่พรหมเหล่านั้นจะไม่มีควม
พินาศไป จึงไม่มี ๑

โลกพินาศด้วยไฟ เป็นต้น

จริงอย่างนั้น โลกนี้พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง ในครั้งที่ ๘
พินาศด้วยน้ำ แล้วพินาศด้วยไฟอีก ๗ ครั้ง ในครั้งที่ ๘ พินาศ
ด้วยน้ำ พินาศไปอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ เมื่อครบ ๘ ครั้ง ๘ หน
แล้ว ในครั้งสุดท้าย จึงพินาศด้วยลม ๑ ในพรหมโลกนั้น ๑

โลกพินาศด้วยไฟถึงปฐมฉานภูมิ พินาศด้วยน้ำกระทั่งถึงทุติยฉาน
และตติยฉานภูมิ พินาศด้วยลมกระทั่งถึงจตุตถฉานภูมิแล ฯ
สมดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า :-

“คราวที่โลกพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง
ทุก ๆ ๗ ครั้ง ในครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ
(หนึ่งครั้ง) เมื่อใดครบ ๖๔ ครั้ง เมื่อนั้นจึง
พินาศด้วยลม ๑ ครั้ง โลกย่อมพินาศไป
อย่างนี้ คือ ด้วยไฟภายใต้ชั้นอภัสสรา
ด้วยน้ำภายใต้ชั้นสุภกัณหา และด้วยลม
ภายใต้ชั้นเวหัพผลา” ดังนี้ ฯ

เพราะเหตุที่ปฐมฉานภูมิแม้ทั้ง ๓ จะไม่พินาศแม้ในกัลป์
อันหนึ่งไม่มี เพราะฉะนั้น ความเกิดของพวกพรหมปารีสัชชา
เป็นต้นนั้น จึงไม่มีในกัลป์ทั้งสิ้น^๑ เพราะเหตุนั้น ฟังเห็นการ
กำหนดอายุของพวกพรหมปารีสัชชาเป็นต้นนั้น ด้วยอำนาจแห่ง

^๑ กัลป์ทั้งสิ้น คือ อสงไขยกัลป์ ๔ ได้แก่ สังวัฏฏอสงไขย (อสงไขยที่กำลังเสื่อม),
สังวัฏฏัญญาอสงไขย (อสงไขยที่ตั้งอยู่ในความเสื่อม), วิวัฏฏอสงไขย (อสงไขย
ที่กำลังเจริญ), วิวัฏฏัญญาอสงไขย (อสงไขยที่ตั้งอยู่ในความเจริญ)

๓๔ ปรินิพพานที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

อสงไขยกัลป์ ๑ ก็ตั้งแต่ทุกติขมาณภูมิเป็นต้นไป กำหนดด้วย
มหากัลป์ที่บริบูรณ์ ไม่ใช่ด้วยอำนาจแห่งอสงไขยกัลป์ ๑

อสงไขยกัลป์หนึ่งมี ๖๔ อันตรกัลป์

ก็คำว่า “อสงไขยกัลป์” ได้แก่ ส่วนที่ ๔ แห่งมหากัลป์
ซึ่งมีสภาพไม่หมดสิ้นไปด้วยการนำพืชพันธุ์ผักกาดออกครั้ง
ละเม็ด ๆ โดยดวงไปร้อยปี ๆ ต่อครั้ง จากกองเมล็ดพันธุ์ผักกาด
ยาวกว้างด้านละหนึ่งโยชน์เท่ากัน ๑ ก็อสงไขยกัลป์หนึ่งนั้น มี
ประมาณ ๖๔ อันตรกัลป์ ด้วยอำนาจอันตรกัลป์ที่ท่านกำหนด
ไว้อย่างนี้ว่า “ในเมื่อสัตว์เป็นอันมากถึงความพินาศ ด้วยความ
เสื่อมเป็นไปแห่งศัสตราหรือโรค หรือทุกข์ภัยอย่างใดอย่างหนึ่ง
แล้ว (คือสัตว์นั้นถูกภัยเบียดเบียน และอายุก็ลดลงเหลือ ๑๐ ปีแล้ว)
ด้วยอานุภาพแห่งกุศลกรรม^๑ ที่เป็นไปในสันดานแห่งสัตว์ที่ยัง
เหลืออยู่ สัตว์ก็มีประมาณอายุเจริญขึ้นโดยลำดับ ตั้งแต่ ๑๐ ปี
จนถึงอสงไขยหนึ่ง แล้วกลับเสื่อมลงโดยลำดับ ด้วยอำนาจ
สมათานอธรรม จนถึง ๑๐ ปีอีก การถึงความพินาศแห่งสัตว์ทั้ง

^๑ มรณสติ และการจดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า กุศลกรรม ๗

หลาย ด้วยความเป็นไปแห่งโรค เป็นต้น ใดๆอย่างหนึ่ง ตลอด
กาลมีประมาณเท่านี้ เป็นอันตรายกัลป์หนึ่ง” ดังนี้ ฯ อาจารย์
ทั้งหลายกล่าวว่า “วิวัฏฏัญญาธิอสงไขยกัลป์นั้น ประมาณ ๒๐
อันตรายกัลป์” ดังนี้ ฯ

พวกเทวดาที่ชื่อว่า อากาธานัญญาตานุปลา เพราะอรรถ
ว่า เข้าถึงอากาธานัญญาตานุภูมิ ฯ

บทว่า “เอกเมว” คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ เป็นธรรม
เสมอกันโดยภูมิ โดยชาติ โดยสัมปยุต และโดยสังขาร ฯ

บทว่า “เอกชาติย” ได้แก่ ในภพหนึ่ง ฯ

อธิบาย กรรม ๔ มีชนกะ เป็นต้น

บัดนี้ เพื่อจะแสดงกรรมโดยอาการ ๔ อย่าง ท่านอาจารย์จึง
เริ่มคำว่า “ชนก” เป็นต้น ฯ กรรมที่ชื่อว่า ชนกะ เพราะอรรถว่า ให้
เกิด ฯ ที่ชื่อว่า อุปัตถัมภกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปสนับสนุน ฯ
ที่ชื่อว่า อุปปีพกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปเบียดเบียน ฯ ที่ชื่อว่า
อุปฆาตกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปตัดรอน ฯ บรรดา กรรม ๔
อย่างเหล่านั้น เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ให้วิบากและ
กัตตตารูปเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ชื่อว่า
ชนกกรรม ฯ

๓๖ ปรินฉนทที่ ๕ วัตถีมุตตสังคหวิภาค

กรรมที่เป็นกุศลและอกุศล แม้ไม่สามารถเพื่อจะให้วิบากเกิดได้เอง เป็นปัจจัยแก่กรรมอื่นในการยังวิบากให้เกิดขึ้นที่นานกว่า หรือเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไปนาน ๆ ซึ่งสมควรแก่กรรมที่สามารถให้เกิด เพื่อไม่ให้ปัจจัยที่เป็นเหตุตัดรอนเกิดขึ้น และเพื่อให้ปัจจัยที่เป็นเครื่องพอกพูนเกิดขึ้น แห่งวิบากอันเป็นสุขและทุกข์นั้นแหละ **ชื่อว่า อุปัตถัมภกรรม** ๑

กรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุขัดขวางความเป็นไปนาน ๆ แห่งวิบากอันกรรมอื่นให้เกิด โดยการขัดขวางเหตุแห่งพยาธิตและความเป็นผู้มีธาตุ (คือ ธาตุ ๔) สม่าเสมอ เป็นต้น **ชื่อว่า อุปปีฬกรรม** ๑

ส่วนกรรมที่เข้าไปตัดรอนความสามารถชนกรรมแห่งกรรมที่ไม่มีกำลัง แล้วห้ามวิบากของกรรมนั้นเสีย โดยให้ปัจจัยที่เป็นเหตุตัดรอนเกิดขึ้นแล้วให้วิบากเกิดเสียเอง **ชื่อว่า อุปฆาตกรรม** ๑

จริงอยู่ **ชนกรรมและอุปฆาตกรรม** มีความแปลกกันดังนี้ คือ ชนกรรม ไม่เข้าไปตัดรอนวิบากแห่งกรรมอื่นเลย ย่อมให้วิบากเกิดได้ แต่อุปฆาตกรรมมีการเข้าไปตัดรอนเสียก่อน ๑ นี้เป็นข้อสันนิษฐานในอรรถกถาทั้งหลายก่อน ๑ ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวไว้ว่า “อุปปีฬกรรม ย่อมขัดขวางวิบากแห่งกรรม

อื่นในระหว่าง ๆ โดยการนำปัจจัยมีความเป็นผู้มีอาพาทมากไปให้ ส่วนอุปฆาตกรรม เข้าไปตัดรอนวิบากแห่งกรรมนั้น โดยประการทุกอย่าง แล้วให้โอกาสแก่กรรมอื่น แต่ไม่ให้วิบากเกิดด้วยตนเอง แท้จริง ความแปลกกันแห่งอุปฆาตกรรมนี้จากชนกรรม ปรากฏชัดคืออย่างนี้” ดังนี้

บทว่า “กิจจวเสน” ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งกิจ คือ การให้เกิด, การสนับสนุน(อุปถัมภ์), การเบียดเบียน และการตัดรอน ฯ

อธิบายกรรม ๔ ให้ผลตามลำดับ

บทว่า “ครุภ” ได้แก่ กรรมที่มีโทษมาก และมีอาณุภาพมาก ที่กรรมอื่นไม่สามารถมาขัดขวางได้ ฯ

บทว่า “อาสนุน” ได้แก่ กรรมที่ตามระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย และกรรมที่ทำในเวลาใกล้ตายนั้น ฯ

บทว่า “อาจิณฺณ” ได้แก่ กรรมที่ทำเนื่อง ๆ หรือแม้ทำคราวเดียว แต่ช่องเสพเสมอเนื่องนิิตย์ ฯ

บทว่า “กตตุตคามมฺ” ได้แก่ กรรมที่ยังไม่ถึงความเป็นกรรมเป็นต้น แต่ควรกล่าวว่า “กรรม” โดยสักว่าทำแล้วเท่านั้น ฯ

บรรดากรรมเป็นต้นเหล่านั้น กรรมเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม บรรดากรรมและไม่ใช่กรรม กรรมใดมีการฆ่า

มารดาเป็นต้น เป็นกรรมในฝ่ายอกุศล หรือมหัคคตกรรมเป็นกรรมในฝ่ายกุศล กรรมนั้นนั่นแหละ แม้เมื่อมีอาสังกรรมเป็นต้น ก็ยอมให้ผลก่อน **คุณห้วงน้ำใหญ่ไหลบ่าท่วมต้นน้ำน้อยไปฉะนั้น** ๑ เพราะเหตุนี้แล ท่านจึงเรียกว่า **กรรม** ๑ เมื่อกรรมนั้นไม่มีอยู่ บรรดากรรมไกลและใกล้ กรรมใดอยู่ใกล้คือ ระลึกได้ในเวลาใกล้ตายนั่นแหละ ยอมให้ผล ๑ ไม่มีคำควรกล่าวเลย ในกรรมที่ทำในเวลาใกล้ตาย แม้เมื่ออาสังกรรมนั้นไม่มี บรรดากรรมที่เคยประพาศมาเนื่อง ๆ หรือมิได้ประพาศมาเนื่อง ๆ กรรมใดที่เคยประพาศมาแล้ว คือ ความเป็นผู้มีศีลดี หรือความเป็นผู้ทุศีลก็ตาม กรรมนั้นนั่นแหละ ยอมให้ผลก่อน ๑ ส่วนกตัตตากรรม ได้การเสพคุ้นแล้ว เมื่อกรรมก่อน ๆ ไม่มี ก็ยอมอุคร์ปฏิสนธิมา ด้วยประการฉะนี้ **กรรมจึงให้ผลก่อนกว่ากรรมทั้งหมด** ๑ เมื่อกรรมไม่มี **อาสังกรรมยอมให้ผลก่อน** ๑ แม้เมื่ออาสังกรรมนั้นไม่มี **อาจิณณกรรมยอมให้ผลก่อน** ๑ เมื่ออาจิณณกรรมไม่มี **กตัตตากรรมยอมให้ผล** เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**ปากาทานปริยาเยน**” (แปลว่า โดยปริยายแห่งการให้ผล) อธิบายว่า “**โดยลำดับแห่งการให้ผล**” ดังนี้ ๑

ส่วนในปกรณ์ทั้งหลาย อาจารย์ทั้งหลายกล่าวระบุให้อาจิณณกรรมให้ผลก่อนอาสังกรรม ๑ เหมือนอย่างว่า เมื่อ

นายโคบาลเปิดประตูคอกที่แออัดด้วยฝูงโค เมื่อฝูงโคที่เขาฝึก
แล้วและโคที่มีกำลังแม่มีอยู่ในส่วนอื่น โคตัวใดอยู่ใกล้ประตู
คอกที่สุด แม่เป็นโคแก่ทุพพลภาพ โคตัวนั้นนั้นแหละ ย่อมออก
ก่อนกว่าฉันใด เมื่อกรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเหล่านี้ นอกจาก
กรรม แม่มีอยู่ อาสันนกรรมนั้นแลย่อมให้ผลก่อน เพราะอยู่
ใกล้มรรณกาล เพราะฉะนั้น ในปกรณัมนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว
อาสันนกรรมนั้นก่อน ฯ

อธิบาย กรรม ๔ ให้ผลตามกาล

กรรม ที่ชื่อว่า ทิฏฐธัมมเวทนียะ เพราะอรรถว่า สัตว์จะ
พึงเห็นได้ด้วยอำนาจการเสวยผลในทิฏฐุธรรม คือ อัตตภาพที่
เห็นประจักษ์ ได้แก่ ปัจจุบัน กรรมที่สัตว์ต้องเกิดต่อจากภพ
ปัจจุบันแล้วเสวยผล ชื่อว่า อุปปัชชเวทนียะ ฯ กรรมที่สัตว์พึง
เสวยผลในภพต่อ ๆ ไป คือ ในอัตตภาพอื่นอัตตภาพใดอัตตภาพ
หนึ่ง จากภพปัจจุบันนี้ ชื่อว่า อปรापரியเวทนียะ ฯ กรรมที่ควร
กล่าวอย่างนี้ว่า “กรรมได้มีแล้ว ผลของกรรมนั้นไม่ได้มีแล้ว
หรือกำลังมี หรือจักมี” ดังนี้ ชื่อว่า อโหสิกรรม ฯ

บรรดากรรม ๔ เหล่านั้น ปฐมเจตนา ที่ถึงความเป็นเจตนาที่มีกำลัง เพราะไม่มีกุศลอกุศลที่เป็นข้าศึกครอบงำ และเพราะเป็นเจตนาได้ความวิเศษเฉพาะ โดยความวิเศษแห่งปัจจัย เป็นเจตนาที่ดียิ่ง ด้วยอำนาจความปรุงแต่งเบื้องต้นเช่นนั้น จึงให้ผลในอรรถภาพนั้นเท่านั้น **ชื่อว่า ทิฏฐุชัมมเวทนียะ** ๑ จริงอยู่ ปฐมเจตนา นั้น ย่อมไม่เชื่อว่าเป็นตัวกรรมที่เพ่งความขาดตอนแห่งสันดานที่เป็นไปแล้ว และที่เพ่งการได้โอกาส (คือวิบาก) เหมือนกรรมทั้ง ๒ คือ อุปัชชเวทนียกรรม และอปราปรियเวทนียกรรม นอกนี้ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความอุปการะและประทุษร้ายในบุคคลผู้ประกอบด้วยคุณวิเศษ ในสันดานแห่งขณะที่มีกำลัง โดยประการดังกล่าวแล้ว และเพราะเป็นเจตนาที่มีวิบากนิดหน่อย เพราะไม่ได้การเสพคุ้น เพราะเหตุนี้ ปฐมเจตนา นั้น จึงให้ผลเป็น อเหตุกะ เป็นเพียงวิบากในปวัตติกาล **จุดันไม์** ที่ให้เพียงดอกไม์เท่านั้น (มิได้ให้ผล)

ส่วนขณะเจตนาดวงที่ ๗ ให้สำเร็จประโยชน์เป็นเจตนาที่ให้สำเร็จความตั้งใจ ซึ่งได้ความวิเศษโดยนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งเป็นเจตนาให้วิบากในอรรถภาพเป็นลำดับไป **ชื่อว่า อุปัชชเวทนียะ** ๑ ก็แลชวณเจตนาดวงที่ ๗ นั้น ครั้นให้ปฏิสนธิก่อนแล้ว จึงให้วิบากในปวัตติกาล ๑ ไม่มีคำที่กล่าวว่า “ก็ชวณเจตนาที่ ๗

นั่น เมื่อไม่ให้ปฏิสนธิ ย่อมให้วิบากในปวัตติกาล” ดังนี้ ๑
ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า “แท้จริง ในลำดับแห่งจุดิจิต เป็น
โอกาสแห่งอุปปีชชเวทนียกรรม แต่เมื่อให้ปฏิสนธิแล้ว เจตนา
ดวงนั้นย่อมให้วิบากในปวัตติกาลต่อไป แม้ตั้ง ๑๐๐ ชาติ ดังนี้ ๑
เจตนา ๕ ดวง ที่ไม่ถึงความเป็นทัญญูชัมมเวทนียกรรม เป็นต้น
เพราะเว้นจากเหตุ (การณะ) ตามที่กล่าวแล้ว ซึ่งเป็นไปในท่ามกลาง
แห่งเจตนาที่เป็นเบื้องต้นและที่สุด เมื่อมีการได้โอกาสในกาลใด
กาลหนึ่ง ก็อำนวยให้วิบากในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลสำเร็จ
ได้ เพราะความที่เจตนาอันมีสภาพให้วิบาก ไม่ถูกตัดรอน **ชื่อ**
ว่า อปราปรียเวทนียกรรม ๑ แต่กรรมทั้ง ๒ เบื้องต้น ที่ล่วง
กาลของตน ๆ ไปแล้ว **ชื่อว่า อโหสิกรรม** และแม้กรรมที่ ๓
ก็ชื่อว่า อโหสิกรรม เมื่อความเป็นไปแห่งสังสารวัฏฏ์ขาดแล้ว ๑
บทว่า “ปากกาลวเสน” ความว่า ด้วยอำนาจกาลแห่ง
กรรมทั้ง ๓ อย่างข้างต้น ตามที่ท่านกำหนดไว้แบบนี้ คือ ใน
ปัจจุบันกาล ในลำดับแห่งปัจจุบันกาลนั้น ในกาลใดกาลหนึ่ง
และด้วยอำนาจแห่งอโหสิกรรมนอกนี้ ซึ่งไม่มีกาลตามที่ท่าน
กำหนดไว้แล้วนั้น ๑ จริงอยู่ การกล่าวเช่นนั้นเพราะความก้าว
ล่วงกาลเท่านั้น ย่อมมีแก่อโหสิกรรม ๑

๔๒ ปรีจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

บทว่า “ปากฎฐานวเสน” ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งภูมิที่ให้
ผล ฯ

อธิบาย กายกรรม

บัดนี้ ท่านอาจารย์ได้เริ่มคำว่า “ตตุถากุสล์” เป็นต้นไว้
ก็เพื่อจะแสดงความเป็นไปแห่งกรรม มีอกุศลกรรมเป็นต้น ด้วย
อำนาจแห่งทวาร มีทวารของกายกรรมเป็นต้น และประเภทของ
อกุศลกรรมนั้น มี ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปาณาติบาตเป็นต้น
โดยนิเทศที่เป็นไปด้วยอำนาจกายกรรม เป็นต้นนั้น เป็น
ประธาน ฯ

กรรมที่เป็นไปในกายทวาร ชื่อว่า กายกรรม ฯ วิจิตรกรรม
เป็นต้น ก็อย่างนั้น ฯ การให้สัตว์มีชีวิตค่อย ๆ ตกไป หรือให้ตก
ไปทันที ชื่อว่า ปาณาติบาต ฯ การถือเอาวัตถุสิ่งของที่เจ้าของไม่
ได้ให้ ด้วยกายและวาจา ชื่อว่า อทินนทาน ฯ การประพาศิณีใน
กามทั้งหลาย กล่าวคือ การก้าวล่วงเมถุน ชื่อว่า กามสุมิจฉาจาร ฯ

บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัยในคำทั้งหลาย มีปาณาติบาต
เป็นต้นเหล่านั้น ที่ชื่อว่า ปาณะ โดยโวหารให้แก่ สัตว์ โดย
ปรมัตถ์ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ ฯ เจตนาคิดฆ่าของบุคคลผู้มีความ
สำคัญในสัตว์มีชีวิตนั้นว่า สัตว์มีชีวิต ยังความเพียรให้เข้าไปตัด

รอนชีวิตินทรีย์ให้ตั้งขึ้น **ชื่อว่า ปาณาติบาต** ฯ เจตนาคิดขโมย (ลัก) ของบุคคลผู้มีความสำคัญในของๆ คนอื่นว่า เป็นของ ๆ คนอื่น มีความพยายามในของนั้นให้ตั้งขึ้น **ชื่อว่า อทินนาทาน** ฯ เจตนาคิดล่วงในฐานะที่ไม่ควรถึงด้วยอำนาจการเสพอธรรม ซึ่ง เป็นไปทางกายทวาร **ชื่อว่า กามสุมิจฉาจาร** ฯ พวกอาจารย์กล่าว ว่า “แม้การดื่มสุรา ท่านก็สงเคราะห์เข้าในบทว่า กามสุมิจฉาจาร นี้เหมือนกัน” เพราะเป็นการประพฤติดิคนอกกาม กล่าวคือ รส ฯ

สองบทว่า “**กายวิญญุตติสงขาเต กายทวาร**” (กายทวาร กล่าวคือ กายวิญญุตติ) ความว่า เพราะประพฤติเป็นส่วนมากใน ทวารแห่งกาย เรียกว่า กายวิญญุตติ เพราะให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ ด้วยกาย และตนเองก็รู้ได้ด้วยกาย คือ เป็นvikarแห่งกลาป (กลุ่ม แห่งรูป) ที่ยังด้วยวาโยธาตุ ซึ่งเกิดแต่จิตที่ให้เกิดความคิดจะก้าว ไปข้างหน้าเป็นต้น เป็นเหตุกระทำผลร่วมกันแก่การก้าว เป็นต้น กล่าวคือ กายทวาร เพราะเป็นโจปนกาย (กายเคลื่อนไหว) และเพราะเป็นทางแห่งความเป็นไปของกรรมทั้งหลาย ฯ ก็จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับกรรมนั้น ๆ เท่านั้น ย่อมยังวิญญุตตินั้น ให้เกิดขึ้นแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เมื่อวิญญุตตินั้นเป็นไปอยู่ กรรมที่ ยังวิญญุตตินั้นให้เกิด จึงชื่อว่า กายกรรม เป็นต้น เพราะฉะนั้น

๔๔ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

วิญญูตินั้น ท่านจึงได้เพื่อจะกล่าวโดยความเป็นทางแห่งความ
เป็นไปของกรรมนั้น ๆ

เมื่อท่านจะกล่าวเพียงคำว่า “เพราะเป็นไปในกายทวารเท่านั้น” ก็จะปรากฏคำท้วงขึ้นว่า “ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น การกำหนดกรรมและทวาร ก็ไม่อาจมีได้ ดังนี้” เพราะกรรมที่เป็นไปในกายทวาร ท่านเรียกว่า กายกรรม ๆ และทวารที่เป็นทางแห่งความเป็นไปของกายกรรม ท่านเรียกว่า กายทวาร ๆ แต่กายกรรมของคนที่ยังคับให้เขาทำปามาติบาตเป็นต้น ด้วยวาจา ย่อมเป็นไปในวจีทวาร เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรกำหนดกรรมด้วยทวาร ๆ

อนึ่ง วิจิตรกรรมของคนที่ทำมูสาวาทเป็นต้น ด้วยกายวิการ ย่อมเป็นไปแม้ในกายทวาร เพราะฉะนั้น แม้จะกำหนดทวารด้วยกรรมก็ไม่ได้ดังนี้ เพื่อจะแสดงความกำหนดความเป็นไปโดยมาก ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวว่า “เพราะความเป็นไปโดยมาก” ดังนี้ ๆ แท้จริง กายกรรมย่อมเป็นไปในกายทวารเท่านั้นมาก ในวจีทวารน้อย ๆ เพราะเหตุนี้ เพราะเป็นไปมากในกายทวารเท่านั้น แม้เป็นกายกรรมจึงสำเร็จแล้ว อุจบุคคผลผู้เที่ยวไปในป่า ก็มีชื่อว่า พรานป่าเป็นต้น ฉะนั้น ๆ อีกประการหนึ่ง กายกรรมอย่างเดียวย่อมเป็นไปในกายทวารโดยมาก หากใช้วิจิตรกรรมนอกนี้ไม่ เพราะฉะนั้น กายกรรมเป็นไปในกายทวารนี้โดยเฉพาะมาก

กายทวารจึงสำเร็จเป็นทวารแห่งกายกรรม เหมือนบ้านพราหมณ์ เขาก็เรียกว่า บ้านพราหมณ์เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ในการกำหนด กรรมและทวาร จึงไม่มีข้อห้ามอะไร นี่เป็นการอธิบายในคำว่า “เพราะความเป็นไปโดยมากนั้น” ดังนี้ ฯ

อธิบาย วชิกรรม

เรื่องที่ไม่เป็นจริง ชื่อว่า มุสา ฯ คนทั้งหลายย่อมพูด เรื่องอันไม่เป็นจริงนั้น โดยทำให้เป็นจริงด้วยสภาพนี้ เพราะเหตุ นั้น สภาพนี้จึงชื่อว่า มุสาวาท ฯ วาจาที่ชื่อว่า ปิสุณา เพราะอรรถ ว่า บด คือ ทำความสามัคคีให้ละเอียด คือให้แตกแยกเป็นไปต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปิสุณา เพราะอรรถว่า ทำความรักให้สูญไป ฯ วาจาที่ชื่อว่า ผรุสา เพราะอรรถว่า ทำตนเองบ้าง คนอื่นบ้างให้ หยาบช้ำ หรือชื่อว่า ผรุสา เพราะอรรถว่า มีสัมผัสขรุขระดู ฟันเลื่อย ฉะนั้น ฯ วาจาที่ชื่อว่า เพ้อเจ้อ (สมฺผ) เพราะอรรถว่า แผ่ไป คือ ทำให้พินาศไปซึ่งความสุขและประโยชน์เกื้อกูล ได้แก่ ทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งอันไม่เป็นอุปการะแก่ตนและผู้อื่น ฯ ที่ชื่อว่า สัมผัสปลลาปะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องพูดคำเพ้อเจื่อนั้น ฯ

บรรดามุสาวาทเป็นต้นนั้น เจตนาของผู้พูดประสงค์จะให้ ผู้อื่นทราบเรื่องอันไม่เป็นจริง โดยให้เป็นเรื่องจริง ยังความเพียร

ที่จะให้ผู้อื่นรู้ด้วยอาการอย่างนั้นให้ตั้งขึ้น **ชื่อว่า มุสาวาท** ๑
มุสาวาทนั้น ที่ทำลายประโยชน์ของผู้อื่นให้เสียไปเท่านั้น จึงเป็น
กรรมบถ นอกจากนี้เป็นเพียงกรรมเท่านั้น ๑ เจตนาที่เศร้าหมอง
อันยังวิปโยคเป็นเหตุทำให้ผู้อื่นแตกกันตั้งขึ้น เพื่อต้องการทำลาย
ชนพวกอื่นก็ดี เพื่อประสงค์ทำตนให้เป็นที่รักก็ดี **ชื่อว่า ปิสฺฐา-
วาทา** ๑ ปิสฺฐาวาทาเมื่อนั้น เมื่อชนทั้ง ๒ ฝ่าย แยกกันแล้ว
เท่านั้น จึงเป็นกรรมบถ ๑ เจตนาที่หยาบโดยส่วนเดียว ที่ยังวิ-
ปโยคอันกระทำการตัดเสียซึ่งความรักของคนอื่นให้ตั้งขึ้น **ชื่อว่า
พฺรฺสฺวาจา** ๑ จริงอยู่ เมื่อบุคคลนั้นมีใจอ่อนขึ้น ชื่อว่า พฺรฺสฺวาจา
ย่อมไม่มี ๑ เจตนาที่เศร้าหมอง อันยังความเพียรเป็นเหตุให้ผู้อื่นรู้
สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ มีเรื่องน่านางสีดามาเป็นต้น ให้ตั้งขึ้น **ชื่อ
ว่า สัมผัสฺปฺลาปะ** ๑ ก็สัมผัสฺปฺลาปะนั้น เมื่อคนอื่นถือเอาเนื้อ
ความนั้นเท่านั้น จึงเป็นกรรมบถ ๑

สองบทว่า “**วจีวิญญุตฺติสฺงฺขาเต วจีทฺวาร**” ความว่า ใน
ทวารแห่งกรรม ที่ชื่อว่า **วจีวิญญุตฺติ** เพราะอรรถว่า ให้คนอื่นรู้
ความประสงค์ด้วยวาจา และตนเองก็รู้ได้ด้วยวาจา เป็นวิการแห่ง
กลาปอันยังด้วยปฐฺวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฺฐาน อันยังความเพียรที่
กระทำการเปล่งวาจาให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า **วจีทวาร** เพราะเป็นโจปน-
วาจา และเพราะเป็นทางแห่งความเป็นไปแห่งกรรมทั้งหลาย ๑

คำนี้ว่า “เพราะความเป็นไปโดยมาก” ดังนี้ มีนัยดังกล่าวแล้ว
นั้นแล ฯ

อธิบาย มโนกรรม

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า อภิชฌา เพราะอรรถว่า พง์เล็งโดย
เฉพาะสมบัติของผู้อื่น คือ คิดด้วยอำนาจความโลภ ฯ สภาวะที่
ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถว่า เป็นเหตุพินาศไปแห่งประโยชน์
เกื้อกูลและความสุข ฯ ที่ชื่อว่า มิจฉาทิฎฐิ เพราะอรรถว่า เห็น
ผิด คือ วิปริต (ตรงกันข้าม) ฯ

ในมโนกรรมมีอภิชฌา เป็นต้นนั้น ความพง์เล็งสิ่งของ ฯ
คนอื่นอย่างนี้ว่า “โลภหนอ สิ่งของนี้พึงเป็นของเรา” ดังนี้ ชื่อว่า
อภิชฌา ฯ อภิชฌานั้น เป็นกรรมบถโดยน้อมสิ่งของ ฯ คนอื่นมา
เพื่อตนเท่านั้น ฯ ความประทุษร้ายด้วยใจ อย่างนี้ว่า “โลภหนอ
สัตว์นี้พึงพินาศ” ดังนี้ ชื่อว่า พยาบาท ฯ ความเห็นวิปริต
(ตรงกันข้าม) โดยนัยมีอาทิว่า “ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล” ดังนี้
ชื่อว่า มิจฉาทิฎฐิ ฯ ก็ในมิจฉาทิฎฐินี้ ความแตกแห่งกรรมบถ
ย่อมมีด้วยนัตถิกทิฎฐิ อเหตุกทิฎฐิ และอกิริยทิฎฐิเท่านั้น ฯ
ส่วนความพิสดารแห่งอกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านี้ ด้วยอำนาจการ
กำหนดองค์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยแห่งคำที่มาแล้วใน

ปกรณัม ปรมัตถโชติกา เป็นต้น นั้น ๆ เกิด ๆ

สองบทว่า “อญฺญตฺราปี วิญญตฺติยา” ความว่า แม่เว้น
กายวิญญูติและวจวิญญูติ อธิบายว่า “แม่ไม่ให้วิญญูติทั้ง ๒ นั้น
ตั้งขึ้น” ดังนี้ ๆ ก็บรรดาอกุศลกรรมบถเหล่านี้ อกุศลกรรมบถมี
อภิขณาเป็นต้น ที่สัมปยุตด้วยจิตอันยังวิญญูติให้ตั้งขึ้น มีใน
ฝักฝ่ายแห่งเจตนาเท่านั้น ๆ

สองบทว่า “โทสมุเลน ชายนฺนฺติ” ความว่า อกุศลกรรมมี
ปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมเกิดโดยปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น
ร่วมกับมูลกล่าวคือ โทสะ หรือเกิดกับจิตมีโทสะเป็นมูล ย่อมไม่
เกิดร่วมกับจิตมีโลภะเป็นมูลเป็นต้น จริงอยู่ พระราชาทั้งหลาย
แม้ทรงพระสรวลอยู่ ก็ทรงสั่งให้ประหารด้วยพระทัยที่สัมปยุต
ด้วยโทสะนั้นแหละ ๆ แม้ในผรุสวาจาและพยาบาททั้งหลาย
บัณฑิตก็พึงเห็นถ้อยคำตามสมควร เหมือนถ้อยคำที่พระราชารับ
สั่งให้ประหาร ฉะนั้น ๆ ท่านอาจารย์กล่าวว่า “และมิจฉาทิฏฐิ
ย่อมเกิดร่วมกับจิตมีโลภะเป็นมูล” ดังนี้ เพราะความเห็นผิดยึด
มั่นในวัตถุที่ควรเชื่อมั่น อันมีโลภะเป็นประธานเท่านั้น ๆ

คำว่า “เสธานี ฯเปฯ สมุทฺตฺตฺติ” (อกุศลกรรมที่เหลือย่อม
เกิดด้วยมูล ๓) ความว่า อทินนาทานของบุคคลผู้มุ่งประโยชน์ มี
การป้องกันตนและพวกพ้องเป็นต้น ย่อมนำเอาวัตถุที่ตนปรารถนา

หรือไม่ปรารถนาไปก่อน ก็ย่อมมีด้วยโลกมูลจิต อทินนาทาน
ของบุคคลผู้ลักไปเพื่อการนำไปด้วยความเกลียดชัง ก็ย่อมมีด้วย
โทสมูลจิต ฯ อทินนาทาน (คือการริบราชบาตร) ของพระราช
ทั้งหลาย ผู้ทรงริบทรัพย์ของคนอื่น เพื่อปราบคนชั่วตามกำหนด
กฎหมาย และอทินนาทานของพวกพราหมณ์ผู้กล่าวคำเป็นต้นว่า
“ทรัพย์นี้ทั้งหมด พระราชาพระราชทานแก่พวกพราหมณ์ แต่
เมื่อพราหมณ์เหล่านั้นทูลพลาทพโดยประการที่ปวง ชนเหล่าอื่น
จึงใช้สอยได้ พวกพราหมณ์ย่อมใช้สอยของ ๆ คนเท่านั้น” ดังนี้
แล้วนำเอาสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งไป ด้วยความสำคัญว่าเป็น
ของ ๆ คนที่เดียว และอทินนาทานของพวกก็คัดค้านความสัมพันธ์
กันแห่งกรรมและผลแห่งกรรม (เหล่านี้ทั้งหมด) ย่อมเกิดด้วย
โมหมูลจิต ฯ แม้ในมุสาวาทเป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบความ
ตามสมควร โดยนัยที่กล่าวแล้วอย่างนั้น ฯ

อธิบาย กุศลกรรม

ท่านอาจารย์มนสิการว่า “กามาวจรกุศลนั้น แม้เมื่อจะเกิด
ขึ้นในอารมณ์ ๖ ด้วยอำนาจแห่งกรรม ๓ อย่าง ก็ย่อมเกิดขึ้นด้วย
ความแน่นอน ๓ อย่าง(คือ ทาน ศีล ภavana)” ดังนี้ จึงกล่าวว่า
“อนึ่ง กามาวจรกุศล ย่อมมี ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่ง ทาน ศีล

และภาวนา” ดังนี้ ๑. จริงอยู่ บุญกิริยาวัตถุที่ท่านอาจารย์แสดงไว้ ๑๐ อย่าง คือ บุญกิริยาวัตถุ ๒ (ปัตติทานมัย, ปัตตานุโมทนา มัย) อีก ๒ อย่าง (อปจายนมัย, เวยยาวัจจมัย) และ ๓ อย่าง (ธัมม เทสนามัย, ธัมมัสสวนมัย, ทิฏฐุชุกรม) ทั้ง ๗ นี้สังเคราะห์เข้า ในกรรม ๓ อย่าง มีทานและศีลเป็นต้น ตามลำดับ ๑. ก็เหตุใน การสังเคราะห์นี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวข้างหน้า ๑. ส่วนการประกอบ ความเป็นไปแห่งบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น ในอารมณ์ ๖ และใน ทวารแห่งกรรม ๓ อย่าง ฟังถือเอาโดยนัยอันมาแล้วในปรกณมี อรรถกถาเป็นต้น

อธิบาย ศัพท์ว่า ทาน เป็นต้น

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า ทาน เพราะอรรถว่า เป็นเหตุอันเขา ให้แห่งวัตถุมีข้าวเป็นต้น ได้แก่ เจตนาเป็นเหตุบริจาค ๑. แม้ที่ เหลือก็มีนัยอย่างนี้ ๑.

ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า ศีล เพราะอรรถว่า ตั้งไว้ ๑. ที่ชื่อว่า ศีล เพราะอรรถว่า เป็นเหตุตั้งมั่น คือ ตั้งอยู่โดยชอบแห่งจิต อธิบายว่า ตั้งกายกรรมและวจีกรรมไว้ด้วยดี คือดำรงไว้โดย ชอบ ๑. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ศีล เพราะอรรถว่า รongรับไว้ หรือ ทรงกศลไว้ ๑. ก็การเป็นที่รongรับกศลทั้งหลายไว้ในที่นี้ ได้แก่

เป็นที่ตั้งมั่นแห่งกุศลทั้งหลาย ฯ จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “สเท ปติฏฺฐาย” เป็นต้น (แปลว่า นรชนตั้งมั่นแล้วในศีล) ฯ

ธรรมชาติ **ที่ชื่อว่า ภาวนา** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุอบรม คือ ช่องเสพ ได้แก่ เจริญกุศลธรรม ฯ **ที่ชื่อว่า อปจายนะ** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุที่ประพฤดิอ่อนน้อม คือ ทำสามีจิกรรมด้วยอำนาจการบูชาแห่งบุคคล ฯ ภาวะแห่งบุคคลผู้ชวนช่วยในการทำกิจนั้น ๆ **ชื่อว่า เวยยาวัจจะ** ฯ **ที่ชื่อว่า ปัตติทาน** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุที่บุคคลให้ส่วนบุญที่เกิดในสันดานของตน ฯ **ชื่อว่า ปัตตานุโมทนา** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุอนุโมทนาส่วนบุญ ฯ **ชื่อว่า ฌมมัสสวณะ** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุฟังธรรม ฯ **ชื่อว่า ฌมมเทศนา** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุแสดงธรรม ฯ การทำความเห็นให้ตรง **ชื่อว่า ทิฏฐุชฺชกรรม** ฯ

อธิบาย เจตนาชื่อว่าทาน เป็นต้น

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น เจตนาที่เป็นไปด้วยอำนาจการสละวัตถุที่มีอยู่ของตน โดยการบูชาหรืออนุเคราะห์แก่ชนเหล่าอื่น ของบุคคลผู้มีสันดานยังมีอนุสัย **ชื่อว่า ทาน** ฯ เจตนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นและภายหลัง ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการแสวง

๕๒ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

หาวัตถุที่จะให้ และด้วยอำนาจการระลึกถึงทานที่ให้แล้วด้วยจิต
โสมนัส ย่อมถึงการประชุมลงในทานนี้เหมือนกัน ฯ ในบุญ
กิริยาวัตถุมีศีลเป็นต้น แม้ที่เหลือ บัณฑิตก็พึงเห็นคำตามสมควร
อย่างนั้น ฯ

เจตนาที่เป็นไปของบุคคลผู้สมทานศีล ๕ ศีล ๘ หรือ
ศีล ๑๐ ด้วยอำนาจนิจศีลเป็นต้น ซึ่งบำเพ็ญให้บริบูรณ์ แม้ผู้ไม่
สมทาน แต่ดั่งคือ เว้นจากกายทุจริตและวจีทุจริตที่ประจวบเข้า
และเจตนาของผู้สมทานสังวรในโรงอุปสมบท บำเพ็ญจตุปาริ-
สุทธิศีลให้บริบูรณ์ ก็ชื่อว่า ศีล ฯ

เจตนามีโคตรภูญาณเป็นที่สุด ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่ง
การบริกรรมและการพิจารณาในกรรมฐาน ๔๐ อย่าง และใน
วิปัสสนาภูมิมีขั้นเป็นต้น ยังไม่ถึงอัปปนา ชื่อว่า ภาวนา ฯ
ถึงแม้เจตนาที่เล่าเรียนวิชาที่หาโทษมิได้เป็นต้น ก็ย่อมถึงการ
ประชุมลงในภาวานานี้เหมือนกัน ฯ

เจตนาที่ทำความนับถือมาก แก่บุคคลผู้เจริญด้วยวัยและโดย
คุณ ด้วยอหยาศัยที่ไม่เศร้าหมอง ซึ่งเว้นจากความหวังตอบแทน
ในปัจจุบัน ๔ มีจิวรเป็นต้น และด้วยวิธีแห่งการลุกขึ้นต้อนรับและ
นำอาสนะมาให้ ชื่อว่า อปจายนะ ฯ เจตนาที่ช่วยให้ทำกิจนั้น ฯ
ด้วยอหยาศัยตามที่กล่าวแล้ว แก่ผู้เจริญด้วยวัย และด้วยคุณเหล่า

นั่นนั่นแหละ และแก่พวกชนที่เจ็บไข้ ชื่อว่า เวยยาวัจจะ ฯ
เจตนาหวังให้บุญที่เกิดในสันดานของตนเป็นประโยชน์ทั่วไปกับ
ชนเหล่าอื่น ชื่อว่า ปัตติทาน ฯ เจตนาที่พลอยยินดีซึ่งบุญที่
คนอื่นให้แล้ว หรือไม่ได้ให้ก็ตาม ด้วยจิตที่ปราศจากมลทินคือ
ความตระหนี่ ชื่อว่า ปัตตานุโมทนา ฯ เจตนาที่รับฟังข้อแนะนำ
สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ด้วยอัธยาศัยที่ไม่เศร้าหมอง ซึ่งเป็น
ไปด้วยอำนาจแห่งการแผ่ประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน หรือแก่ชนเหล่า
อื่นอย่างนี้ว่า “เราสดับธรรมนี้เรียบร้อยแล้ว ปฏิบัติอยู่โดยนัยตาม
ที่ท่านกล่าวแล้วในธรรมนั้น จักเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณพิเศษ ทั้งที่
เป็นโลกียะและโลกุตตระ หรือว่า เราเป็นผู้สดับมากแล้ว จัก
อนุเคราะห์แก่ชนเหล่าอื่น ด้วยกิจมีการแสดงธรรมเป็นต้น” ดังนี้
ชื่อว่า รัชมัสสวณะ ฯ แม้เจตนาที่ฟังวิชาซึ่งหาโทษมิได้เป็นต้น
ท่านก็สงเคราะห์เข้าในการฟังธรรมนี้เหมือนกัน ฯ เจตนาแนะนำ
สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลโดยโยนิโสมนสิการ เพราะเป็นผู้ไม่เพ่ง
อามิส มีลาภและสักการะเป็นต้น ชื่อว่า รัชมเทศนา ฯ ถึงแม้
เจตนาชี้แจงวิชาที่หาโทษมิได้เป็นต้น ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้า
ในการแสดงธรรมนี้เหมือนกัน ฯ การทำความเห็นให้ตรงด้วย
อำนาจความเห็นโดยชอบที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า “ผลทานที่
บุคคลให้แล้ว มีอยู่” ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ทิฏฐุชุกกรรม ฯ

อธิบาย ทัฏฐชุกรรรม เป็นตัน

ถ้ามีคำท้วงว่า “เมื่อเป็นเช่นนั้น จิตอุปบาทที่เป็นญาณวิป-
ปยุต ก็ยอมไม่ได้ความเป็นบุญกิริยาวัตตุ คือ ทัฏฐชุกรรรม” ดังนี้

แก้ว่า ญาณวิปปยุตจะไม่ได้ หาได้ไม่ เพราะแม้เจตนาดวง
ก่อนและดวงหลัง ก็สงเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตตุ นั้น ๆ ได้ ๆ
จริงอยู่ ในเวลาทำความเห็นให้ตรง จิตยอมเป็นญาณสัมปยุตอย่าง
เดียวแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในกาลก่อนและกาลภายหลังต่อมา
จิตแม้เป็นญาณวิปปยุต ย่อมมีได้ เพราะฉะนั้น ภาวะแห่งจิตเป็น
ญาณวิปปยุตแม้ นั้น เป็นทัฏฐชุกรรรม จึงเกิดขึ้น เพราะเหตุ นั้น
พอกันที่ไม่ควรชักช้าเกินไป ๆ

แต่ว่า บรรดาบุญกิริยาวัตตุ ๑๐ เหล่านี้ **ปัตติทานและ
อนุโมทนา ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในทาน** เพราะมีสภาพ
เหมือนกับทานนั้น ๆ จริงอยู่ แม้ทานเป็นปฏิปัตย์ต่ออิสสาและ
มัจฉริยะ ปัตติทานและอนุโมทนาแม้เหล่านี้ ก็เป็นปฏิปัตย์ต่อ
อิสสาและมัจฉริยะเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ปัตติทานและ
อนุโมทนาเหล่านั้น ท่านอาจารย์จึงสงเคราะห์เข้าในทาน เพราะ
มีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยมีธรรมเป็นปฏิปัตย์เหมือนกัน ๆ
**อปายณะและเวยยาวัจจะ ท่านก็สงเคราะห์เข้าในบุญสำเร็จด้วย
ศีล เพราะเป็นจาริตศีล** ๆ ท่านอาจารย์พระธรรมपालเถระกล่าว

ไว้ว่า “ก็การแสดงธรรม การฟังธรรม และความเห็นตรง ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในภาวนามัย เพราะเป็นการเสวกุศลธรรม” ดังนี้ ๑

ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวไว้ว่า “ผู้แสดงและผู้ฟัง ส่งญาณไปตามกระแสเทศนาแล้ว รู้แจ้งแล้ว แทงตลอดแล้วซึ่งลักษณะ ๓ มีอนิจจะเป็นต้น บุคคลแสดงอยู่และผู้ฟังฟังอยู่ ทั้งการแสดงและการฟังเหล่านั้น ย่อมนำมาซึ่งปฏิเวธธรรมทีเดียว เพราะเหตุนั้น การแสดงและการฟังธรรม จึงถึงการสงเคราะห์เข้าในภาวนามัย” ดังนี้ ๑

บัณฑิตอาจกล่าวได้ว่า “การแสดงธรรม ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในทานามัย เพราะมีสภาพเป็นการให้ (ธรรมทาน)” ดังนี้ ๑ จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า^๑ “สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ” แปลว่า การให้ธรรม ย่อมชนะการให้ทั้งปวง”

อนึ่ง ทิฏฐุชฺชกรรณ ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตถุแม้ทั้งหมด ๕ อย่าง เพราะทิฏฐุชฺชกรรณมีความหมายถึงธรรมทั้งปวงเป็นสภาวะ (ลักษณะ) ๑ จริงอยู่ บรรดาบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้น ชนิดใดชนิดหนึ่ง อันสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นไปโดยนัย

^๑ ขุททกนิกาย ธรรมบท ตัณหาวรรค เรื่องท้าวสักกะ ๑

เป็นต้นว่า “ผลทานที่ให้แล้ว มีอยู่” ดังนี้ ชำระให้บริสุทธิ์แล้ว
ย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก ๆ ก็เพราะมีอธิบายไว้แบบนี้ ท่าน
พระพุทฺธโฆษาจารย์ จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งที่ฉนิกายว่า
“ทิวสุชุกรมมีความหมายถึง บุญกิริยาวัตถุทั้งหมดเป็นลักษณะ”
ดังนี้ ๆ บัณฑิตพึงเห็นซึ่งการสันนิษฐานว่า “โดยย่อ^๑ บุญกิริยา
วัตถุมีเพียง ๓ อย่างเท่านั้น เพราะรวมบุญกิริยาวัตถุ ๗ อย่าง
นอกนี้เข้าในบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยอำนาจแห่ง ทาน ศีล และ
ภาวนา ด้วยประการฉะนี้” ดังนี้ และท่านอาจารย์ก็ได้แสดง
บุญกิริยาวัตถุไว้ ๓ เหมือนอย่างนั้นมาแล้ว นั้นแล ฯ

อธิบาย รูปาวจรกุศล เป็นต้น

รูปาวจรกุศล ชื่อว่า เป็นมโนกรรมอย่างเดียว เพราะไม่
เป็นไปในทวารทั้งหลายมีกายทวาร เป็นต้น โดยไม่มีจิตที่ยังวิญ-
ญูติให้ตั้งขึ้น ฯ ก็รูปาวจรกุศลนั้น ชื่อว่า เป็นภาวนามัย เพราะ
ไม่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งทาน เป็นต้น ชื่อว่า ยังไม่ถึงอัปปนา
เพราะกุศลที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้นเป็นกามาวจร ฯ

^๑ อรรถโยชนาว่า บุญกิริยาวัตถุ ๓ มาในพระสูตร บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ มาใน
อรรถกถา

บทว่า “ฌานจุลเภทน” ความว่า ก็รูปาวจรกุศลนั้น แม้เมื่อมีอยู่มีใช้น้อย โดยความต่างกันแห่งปฏิปทาเป็นต้น ก็มีเพียง ๕ อย่าง โดยความต่างแห่งองค์ฌานที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจการก้าวล่วงองค์ ฯ

บทว่า “อาลมุพนเภทน” ความว่า โดยประเภทแห่งอารมณ์ ๔ เหล่านี้ คือ

อารมณ์มี ๔ อย่าง คือ อากาศที่เพิกจาก
กสิณเป็นอารมณ์ ๑, ใจที่มีอากาศเป็น
อารมณ์ ๑, ความไม่มีแห่งใจนั้นเป็น
อารมณ์ ๑, วิญญาณที่มีความไม่มีแห่งใจ
นั้นเป็นอารมณ์ ๑ ฯ

บทว่า “เอตฺถ” ได้แก่ บรรดากรรม ๔ เหล่านี้ ด้วยอำนาจแห่งฐานะที่ให้ผล ฯ

บทว่า “อุทฺทจฺจฺรหิตํ” ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๑ อย่าง ที่เว้นเจตนาที่เกิดร่วมกับอุทฺธจจะ ฯ

อธิบาย ปัญหาในอุทัจจะ

มีคำถามว่า “ก็เหตุไร ในคำว่า อกุศลธรรมที่เกิดร่วมกับ วิจิกิจจา แม้ทูลกว่าอกุศลธรรมทั้งหมดเพราะเว้นจากอริโมกษ์ ย่อมชักปฏิเสธนิมา แต่อกุศลธรรมที่เกิดร่วมกับอุทัจจะ แม้มี คำลึงกว่าอกุศลธรรมที่เกิดร่วมกับวิจิกิจจานั้น เพราะสัมปโยคะ ด้วยอริโมกษ์ จึงไม่ชักปฏิเสธนิมา” ดังนี้ ฯ

แก้ว่า เพราะไม่มีการให้ปฏิเสธเป็นสภาพ ฯ ก็เฉพาะใน สภาวะมีการให้ปฏิเสธทั้งหลาย มีข้อที่ควรพิจารณานี้ว่า “กรรม มีคำลึงยอมชักปฏิเสธนิมา ที่คำลึงทราวมไม่ชักปฏิเสธนิมา” ดังนี้ ฯ แต่กรรมใดไม่มีการให้ปฏิเสธเป็นสภาวะเลย ภาวะนั้นถึงมี คำลึงก็ไม่เป็นเหตุในการชักปฏิเสธนิมาให้ ฯ

มีคำถามสอดเข้ามาว่า “ก็คำนี้ว่า กรรมที่เกิดร่วมกับ อุทัจจะไม่มีการให้ปฏิเสธเป็นสภาพ ดังนี้ พวกเราพึงรู้ได้ อย่างไร” ดังนี้ ฯ

แก้ว่า รู้ได้ เพราะอกุศลธรรมที่เกิดร่วมกับอุทัจจะ ไม่มา ในหมวดธรรมที่ทัสสนะพึงละ (คือ โสคาปัตติมรรคพึงละ) ฯ แท้จริง อกุศลธรรม ๓ คือ ธรรมอันทัสสนะพึงละ ๑, ธรรมอัน ภาวนาพึงละ ๑, ธรรมบางอย่างอันทัสสนะพึงละและอันภาวนา พึงละ ๑ ฯ

อธิบาย มรรคละอกุศลธรรม ๓

บรรดาอกุศลธรรม ๓ เหล่านี้ จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับ
ทิวฏฐิและเกิดร่วมกับวิจิกิจฉา **ชื่อว่า** **ธรรมอันทัสสนะ** ฟังละ
เพราะความเป็นธรรมอันโศคาปัดติมรรค ซึ่งได้นามว่า**“ทัสสนะ”**
ด้วยอำนาจเห็นพระนิพพานก่อน ฟังละ ๑ จิตตูปบาทที่เกิดร่วม
กับอุทัจจะ **ชื่อว่า** **ธรรมอันภาวนา** ฟังละ เพราะเป็นธรรมอัน
อรหัตมรรคฟังละ เพราะว่า มรรคเบื้องบน ๓ อย่าง พระผู้มีพระ
ภาคตรัสเรียกว่า **“ภาวนา”** เพราะเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาใน
พระนิพพานอันมรรคที่หนึ่งเห็นแล้ว ๑ ส่วนจิตตูปบาทที่เกิด
ร่วมกับทิวฏฐิวิปยุตและโทมนัส **ชื่อว่า** **ธรรมบางอย่างอันทัสสนะ**
ฟังละและอันภาวนา ฟังละ^๑ เพราะความเป็นธรรมแห่งจิตตูปบาท
นั้น ที่กำหนดให้สัตว์เกิดในอบาย อันปฐมมรรคละอยู่ และธรรม
เครื่องกำหนดให้สัตว์เกิดในที่มากมายที่เหลือ อันมรรคทั้งหลาย
ในเบื้องบนละอยู่ ๑ ในอกุศลธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ ถ้าแม้อัน
ทัสสนะฟังละ อาจารย์ทั้งหลายก็จะกล่าวว่า **“ธรรมอันทัสสนะ**
ฟังละ” ดังนี้ เพราะเหมือนกับธรรมอันทัสสนะฟังละในนิทเทส

^๑ มติของอาจารย์ทั้งหลายว่า - ทัสสนะละ ทิวฏฐิตตสัมปยุตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑,
ภาวนาละ อุทัจจะ, ที่เหลือ คือ ทิวฏฐิวิปยุตจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ ที่นำไปอบาย ละด้วย
ทัสสนะ ที่นำไปเกิดในภพเบื้องบน ละด้วย ภาวนา (อรรถโยชนา)

๖๐ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

นี้ ๆ ก็ถ้าอกุศลกรรมที่สหระคด้วยอุทธัจจะพึงให้ปฏิสนธิได้
ไซร้ในกาลนั้น กรรมนั้นก็พึงให้ปฏิสนธิในอบายเท่านั้น เพราะ
อกุศลปฏิสนธิไม่เกิดในสุคติ ๆ ส่วนอกุศลที่ทำให้สัตว์ไปสู่
อบาย ควรเป็นกรรมอันที่สสนะพึงละได้โดยแท้ ๆ เมื่อถือเอา
ความอื่นนอกจากนี้ พวกพระเสขะก็ต้องเกิดในอบาย เพราะละ
อกุศลที่ทำให้สัตว์ไปสู่อบายไม่ได้ ๆ ก็ข้อนี้ไม่ถูกเลย เพราะผิด
กับคำมีอาทิว่า “ก็พระโศดาบันพันขาดจากอบายทั้ง ๔ แล้ว
มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา” ดังนี้ ๆ ก็เมื่ออกุศลกรรมที่สหระค
ด้วยอุทธัจจะนี้ ชื่อว่า อันที่สสนะพึงละมีอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ก็พึงตรัสอกุศลกรรมที่สหระคด้วยอุทธัจจะนั้นไว้ในวิภังค์แห่ง
บทนี้ว่า “กรรมอันที่สสนะพึงละ” ดังนี้ ก็ข้อนี้ไม่ได้ตรัสไว้
เลย ๆ

ถ้าจะมีคำท้วงว่า บัณฑิตอาจทำการสงเคราะห์เจตนาที่
เกิดร่วมกับอุทธัจจะ เข้าในหมวดกรรมที่สสนะพึงละนั้นได้
เพราะกองกิเลสทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในหมวด
กรรมอันที่สสนะพึงละอย่างนี้ว่า “ราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่
รวมอยู่แห่งเดียวกันกับราคะเป็นต้นนั้น ยังสัตว์ให้ไปสู่อบาย”
ดังนี้มิใช่หรือ ?

แก้ว่า คำนั้นไม่พึงเห็นอย่างนั้น เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเจตนากรรมที่เกิดร่วมกับอุทฺธจจะนั้น โดยความเป็นธรรม อันภavanaพึงละโดยส่วนเดียว ฯ สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ ว่า “ธรรมเหล่าไหนอันภavanaพึงละ ธรรมเหล่านี้ คือ จิตตูปบาท ที่สหคตด้วยอุทฺธจจะ ชื่อว่า ธรรมอันภavanaพึงละ” ดังนี้ เป็นต้น ฯ เพราะเหตุที่ตรัสไว้เช่นนั้น การไม่ตรัสไว้ในหมวดธรรมอัน ทัสสนะพึงละนั้นแหละ ทำให้สำเร็จความว่า จิตตูปบาทที่ สหคตด้วยอุทฺธจจะนี้ ไม่ให้ปฏิสนธิ ฯ

มีคำท้วงอีกว่า “ก็ในปฏิสัมภิทาวិภังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกจิตตูปบาทที่สหคตด้วยอุทฺธจจะขึ้นไว้แบบนี้ว่า ในสมมั ใด อกุศลจิตที่สหคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทฺธจจะ ปรารภ อารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ และชัมมารมณฺ์ หรือว่า อารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมมัใด ผัสสะ....ฯลฯ... มีอยู่ในสมม้นั้น ความฟุ้งซ่าน ย่อมมี ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อกุศล, ญาณที่เป็นไปใน ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ดังนี้ เป็นต้น มิใช่หรือ เพราะ ฉะนั้น พวกท่านจะพึงรับรองว่า จิตตูปบาทที่สหคตด้วยอุทฺธจจะ นั้น ไม่ให้ปฏิสนธิได้อย่างไร” ดังนี้ ฯ

แก้ว่า วิบากแห่งจิตตูปบาทที่สหคตด้วยอุทฺธจจะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นไว้ ไม่ได้หมายถึงการให้ปฏิสนธิ

เลย โดยที่แท้ ทรงยกขึ้นหมายถึงวิบากในปวัตติกาล” ดังนี้ ๑
อนึ่ง ในคัมภีร์ปฎิฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกภาวะแห่ง
กัมมปัจจัย (เจตนา) ที่เกิดพร้อมกัน (คือ สหชาติ) และเป็นไป
ในขณะที่ต่างกัน (นानักขณิกะ) แห่งเจตนาอันทสสนะพึงละเท่า
นั้นว่า “สหชาติเจตนา อันทสสนะพึงละ เป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลาย
ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ด้วยอำนาจกัมมปัจจัย นานักขณิกเจตนาอัน
ทสสนะพึงละ เป็นปัจจัยแก่วิบากขันธ์ทั้งหลาย และแก่กัตตารูป
ทั้งหลาย ด้วยอำนาจกัมมปัจจัย” ดังนี้ แล้วทรงยกเฉพาะความ
ที่เจตนาอันภวานาพึงละ เป็นกัมมปัจจัยที่เกิดร่วมกันว่า “เจตนาที่
เกิดร่วมกัน (สหชาติเจตนา) อันภวานาพึงละ เป็นปัจจัยแก่รูปทั้ง
หลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานด้วยอำนาจกัมมปัจจัย” ดังนี้ ส่วน
ภาวะแห่งกัมมปัจจัย ที่เป็นไปในขณะต่างกัน (นานักขณิกเจตนา)
มิได้ทรงยกขึ้นไว้ ๑ ก็เจตนากรรมที่สหคตด้วยอุทธัจจะนั้น
เว้นกัมมปัจจัยที่เป็นนานักขณิกะ (ที่เป็นไปในขณะต่างกัน) เสีย
จะชกปฏิสนธิไม่ได้ เพราะฉะนั้น เจตนากรรมที่สหคตด้วย
อุทธัจจะนั้น จึงให้ปฏิสนธิไม่ได้แม้โดยประการทั้งปวง ดังนี้แล ๑

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่ง ย่อมกล่าวคำอันใดว่า “เจตนา
ที่สหคตด้วยอุทธัจจะ ย่อมไม่ให้แม้วิบากทั้ง ๒ เพราะภาวะ

แห่งนันทิกขณิกัมมปัจฉัย พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงยกขึ้นไว้ในคัมภีร์ปิฎฐาน” ดังนี้ ฯ คำนั้น เป็นเพียงมติของอาจารย์เหล่านั้น เพราะความที่วิบากในปวัตติกาล แม้แห่งเจตนากรรมที่สหคตด้วยอุทธัจจะ พระองค์ทรงยกขึ้นไว้ในปฏิสัมภิทาวีถังค์ และเพราะในคัมภีร์ปิฎฐาน ทรงหมายเอาความไม่มีวิบากในปฏิสนธิกาลอย่างเดียว จึงมิได้ยกภาวะแห่งนันทิกขณิกัมมปัจฉัยขึ้นไว้ ฯ จริงอยู่ ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงวิบากในปวัตติกาลแล้ว พึงตรัสภาวะแห่งนันทิกขณิกัมมปัจฉัยไว้ไซ้รในกาลนั้น ผู้ฟังทั้งหลายก็จะพึงสำคัญ (หมายเอา) แม้ซึ่งวิบากในปฏิสนธิกาลแห่งเจตนากรรมที่สหคตด้วยอุทธัจจะนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสภาวะแห่งนันทิกขณิกัมมปัจฉัย ด้วยอำนาจแห่งวิบากในปวัตติกาลแม้ที่ได้อยู่ เพราะเหตุนั้น พวกเกจิอาจารย์จึงไม่อาจห้ามวิบากในปวัตติกาลแห่งเจตนากรรมที่สหคตด้วยอุทธัจจะนั้นได้ด้วยเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า “ปวัตตियมฺปน” แปลว่า ส่วนใน ปวัตติกาล ฯ

แต่อาจารย์ทั้งหลาย มีท่านพุทธมิตตะเป็นต้น จำแนกเจตนากรรมที่เกิดร่วมกับอุทธัจจะไว้ ๒ อย่าง แล้วพรรณนาว่าเจตนากรรมอย่างหนึ่งให้วิบากได้ ๒ อย่าง อีกอย่างหนึ่ง ไม่มีวิบากแม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ว่า “เจตนากรรมที่สหคต

๖๔ ปรินิพนธ์ที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

ด้วยอุทฺธจจะอันภาวนาฟังละก็มี อันภาวนาไม่ฟังละก็มี ใน ๒
อย่างนั้น อันภาวนาฟังละเป็นไปในสันดานของพระเสขะ ที่อัน
ภาวนาไม่ฟังละนอกนี้เป็นไปในสันดานของปุถุชน และที่เป็นไป
ในสันดานของปุถุชนเท่านั้นมีการให้ผล ที่เป็นไปในสันดานของ
พระเสขะนอกนี้ ไม่มีผล ฯ

ก็ข้อวินิจฉัยในคำที่กล่าวมานี้ เป็นของพวกอาจารย์ มี
อาจารย์พุทธมิตตะเป็นต้นเหล่านั้นอันใด การปฏิเสธคำวินิจฉัยนั้น
อันใด และการคัดค้านมติของท่านที่กล่าวว่า ไม่มีวิบากแม้โดย
ประการทั้งปวงอันใด ข้าพเจ้ามิได้กล่าวไว้ในการพรรณานี้ ฯ คำ
นั้นทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้
แล้วในปกรณ์ชื่อ ปรมัตตมัชฌุสาเป็นต้น และโดยปกรณ์พิเศษใน
ฎีกาแห่งอภิธรรมาวตาร ชื่อ อภิธรรมมัตตปกาสินี เถิด ฯ

อธิบาย อกุศลกรรมให้ผลที่ไม่น่าปรารถนา เป็นต้น

สองบทว่า “สพฺพตฺถาปี กามโลเก” ความว่า (อกุศลกรรม
๑๒ ให้กุศลวิบาก ๗) ในกามโลกแม้ทั้งหมด ด้วยอำนาจแห่ง
สุคติและทุกคติ ฯ

บทว่า “ยถารห” ได้แก่ ตามสมควรแก่ทวาร และอารมณ์ ฯ
วิบากวิญญาณอันใด มีมหาสมบัติเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดแก่พวก

นาคและครุฑเป็นต้น แม้ในอบายเป็นต้นก็ดี วิบากวิญญาณอันใด เกิดแก่พวกสัตว์นรก ในเพราะการเห็นพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้นก็ดี วิบากวิญญาณทั้ง ๒ นั้นเป็นผลของกุศลกรรมอย่างเดียว เพราะวิบากที่น่าปรารถนาของอกุศลย่อมเกิดมิหาได้ไม่ ฉะนั้นแล ข้อนี้สมดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่อกุศลกรรมจะมีผลที่น่าปรารถนา น่าใคร่ ไม่ใช่ฐานะมิใช่โอกาส” ดังนี้ เพราะฉะนั้น กุศลกรรมจึงยังอเหตุกวิบากให้เกิดขึ้นแม้ในอบาย และยังอเหตุกวิบากเหล่านั้นอันมีรูป (สี) เป็นต้นเป็นอารมณ์ ให้สำเร็จตามสมควรแม้ในรูปโลก เพราะไม่มีความเกิดแห่งอเหตุกวิบากด้วยรูปาวจรกรรม เหตุที่ไม่มีวิบากที่เป็นไปในภูมิอื่นแก่กรรมที่เป็นไปในภูมิอื่น และเพราะภavana อันเป็นเครื่องสำรอกกาม ไม่ประกอบด้วยการยังวิญญาณอันเป็นอารมณ์แห่งกามตัณหาให้เกิด และเพราะกุศลจิตฝ่ายมหัคคตะและโลกุตตระมีวิบากเช่นเดียวกันโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า “สพฺพตฺถาปี กามโลก” เป็นต้น (แปลว่า ในกามโลก แม้โดยประการทั้งปวง) ๑ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า “ตตฺถาปี” เป็นต้น เพื่อแสดงว่า “กัฏฺฐกรรม เมื่อให้ผลอยู่อย่างนั้น ย่อมให้ผล ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิบากจิต ๑๖ ดวง ๑๒ ดวง

๖๖ ปรินิพนธ์ที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

และ ๘ ดวง” ดังนี้ ๑

บทว่า “ตตุถาปี” ได้แก่ ในกุศลกรรม แม้ที่ให้ผลอยู่อย่าง
นั้น ๑

บทว่า “อุกฤษฏ์” ได้แก่ กุศลกรรมที่พิเศษ เพราะได้กุศล
เป็นบริวาร หรือเพราะความเป็นไปแห่งการเสพคุ่นในภายหลัง ๑
จริงอยู่ กรรมอันกุศลกรรมที่เป็นไปก่อนและภายหลังแวดล้อม
แล้วในเวลาทีตน (จิต) เป็นไป หรือว่าสั่งสมบ่อย ๆ โดยการเสพ
คุ่นในภายหลัง ชื่อ อุกฤษฏ์ (สูงสุด) ๑ ส่วนกรรมอันอกุศลกรรม
แวดล้อมแล้วในเวลาทำ หรือในภายหลังโดยให้เกิดความเดือด
ร้อนว่า “เราได้ทำกรรมชั่วนี้แล้ว” ดังนี้ ฟังเห็นว่า กรรมนั้นเป็น
โอมกะ (ต่ำกว่า) ๑

บทว่า “ปฏิสนุธิ” คือ ให้ปฏิสนุธิครั้งเดียวเท่านั้น ๑
จริงอยู่ ด้วยกรรมอันเดียวห้ามปฏิสนุธิได้หลายชาติไม่ แต่วิบาก
ในปวัตติกาลย่อมมิได้ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง เหมือนอย่างที
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ทักษิณา อ้นบุคคลให้ทานในสัตว์
เดียรัจฉาน ฟังหวังอานิสงส์ร้อยเท่า” ดังนี้^๑

^๑ ทักษิณา คือ ทานที่ให้โดยเชื่อกรรมและผลแห่งกรรม, ร้อยเท่า คือ ร้อยชาติ

(ร้อยอรรถภาพ) : มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสกั ทักษิณาวิภังคสูตร ๫

อธิบาย กรรมที่เป็นติเหตุกะและทุเหตุกะ ชักปฏิสนธิ

ก็เพราะญาณเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ หรือปฏิปักษ์ต่ออกุศลธรรมทั้งปวง อันเป็นเหตุแห่งวิบัติของคนบอดแต่กำเนิด เป็นต้น เพราะฉะนั้น กรรมที่สัมปยุตด้วยญาณนั้น จึงไม่เป็นปัจจัยแห่งวิบัติของคนตาบอดแต่กำเนิด เป็นต้น เพราะเหตุนี้ บรรดาติเหตุกรรมและทุเหตุกรรมทั้ง ๒ นั้น ติเหตุกรรมแม้เป็นกรรม ทุพผลที่สุด ก็ยังชักทุเหตุปฏิสนธิมาได้ แต่ไม่ชักอเหตุปฏิสนธิมาให้ ฯ ส่วนทุเหตุกรรม ไม่สามารถในการยังผลอันสัมปยุตด้วยญาณให้เกิด เพราะไม่ประกอบด้วยญาณ เหมือนอกุศลกรรมไม่สามารถในการยังผลอันสัมปยุตด้วยอโลภะให้เกิด เพราะไม่มีความประกอบด้วยอโลภะ เพราะเหตุนี้ ทุเหตุกรรมนั้น แม้จะเป็นกรรมที่อุกฤษฏ์ที่สุด ก็ชักมาได้เฉพาะทุเหตุปฏิสนธิเท่านั้น จะชักติเหตุปฏิสนธิมาไม่ได้ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ติเหตุกุศลกรรมอย่างต่ำ และทุเหตุกุศลกรรมอย่างสูงสุด” เป็นต้น ฯ

ในอริการแห่งติเหตุกรรมชักมาซึ่งทุเหตุปฏิสนธินี้ พึงมีปจฺจนาว่าเหมือนอย่างในปฏิสัมภิตามรรค ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวถึงวิบากญาณสัมปยุตบังเกิดขึ้นเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ ด้วยอำนาจแห่งกุศลเหตุ ๓ ในขณะขณะ, และอกุศล-

เหตุ ๒ ในนิกันตិขณะ, และอพยาคตเหตุ ๓ ในปฏิสนธิขณะว่า “เมื่อความถึงพร้อมแห่งคติ อันสัมปยุตด้วยญาณมีอยู่ ความเกิดขึ้นย่อมมีเพราะปัจจัย ๘ ประการ” ดังนี้ อนึ่ง ท่านกล่าวถึงวิบากญาณวิปยุตบังเกิดเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ คือด้วยอำนาจแห่งกุศลเหตุ ๒ และเหตุ ๒ ในนิกันติขณะ และเหตุ ๒ ในปฏิสนธิขณะว่า “เมื่อความถึงพร้อมแห่งคติอันเป็นญาณวิปยุตมีอยู่ ความเกิดขึ้นเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการย่อมมี” ดังนี้ ฉนใด ติเหตุกกรรมจะชักเหตุกปฏิสนธิย่อมมีไม่ได้ เพราะท่านไม่ได้กล่าวถึงเหตุกปฏิสนธิด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกจะว่า “เมื่อความถึงพร้อมแห่งคติ อันเป็นญาณวิปยุตมีอยู่ ความเกิดขึ้นย่อมมีเพราะปัจจัย ๘ ประการ ฉนนัน ดังนี้ ฯ

พึงแก้ว่า “ติเหตุกกรรมนี้” ไม่เป็นดังที่ท่านกล่าวนี้ เพราะติเหตุกกรรมอย่างต่ำพึงให้เหตุกปฏิสนธิอย่างเดียว โดยสมควรแก่ความสามารถ ฉจุเหตุกกรรมอย่างต่ำ พึงให้อเหตุกปฏิสนธิ ฉนนัน” ดังนี้ ฯ แต่เพื่อแสดงวิบากที่สมกับกรรม ท่านพระสารีบุตรเถระจึงได้รจนาปาฐะที่เหลือไว้ ฯ

บัณฑิตพึงเห็นสันนิษฐานว่า “เมื่อถือเอาความนอกจากนี้ แม้ความเกิดขึ้นแห่งอเหตุกปฏิสนธิด้วยเหตุกกรรม ก็ต้องไม่มี เพราะไม่มีคำว่า “เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ” เพราะฉนนัน

การที่พระมหาเถระ ยกความเกิดแห่งติเหตุกปฏิสนธิขึ้นไว้ ด้วยติเหตุกรรมอย่างเดียว ไม่ได้ยกความเกิดแห่งทุเหตุกปฏิสนธิด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกะไว้ ก็เพื่อแสดงวิบากที่สมควรแก่กรรม แต่ไม่ยกเพราะไม่มี ก็หาไม่ เหมือนดังที่ท่านเว้นความเกิดแห่งอเหตุกปฏิสนธิในสุดติ เพราะความพิบัติแห่งคนบอดและหนวกแต่กำเนิดเป็นต้น แล้วยกความเกิดแห่งทุเหตุกปฏิสนธิขึ้น ด้วยทุเหตุกรรมอย่างเดียว ไม่ได้ยกความเกิดขึ้นแห่งอเหตุกปฏิสนธิด้วยกรรมที่เป็นทวิเหตุกะไว้ด้วย เพื่อแสดงความเกิดแห่งสเหตุกปฏิสนธิ ด้วยความถึงพร้อมแห่งคติ ฉะนั้น” ดังนี้ ฯ

อธิบาย วิบากตามมติของอาจารย์บางรูป

ด้วยประการดังที่กล่าวมานั้น ท่านอาจารย์ครั้งแสดงความ เป็นไปแห่งวิบากด้วยอำนาจวาตะของท่านติปิฎกจูฬมหาเถระ ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “เจตนาดวงเดียวมีวิบาก ๑๖ อย่าง ในกรรมที่เป็นกุศลดวงเดียวนี้แหละ ประมวลมาซึ่งกุศลวิบาก ๑๒ อย่าง (ด้วยทุเหตุกปฏิสนธิ) แม้ที่เป็นอเหตุกะก็มี ๔ อย่าง” ดังนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะแสดงความเป็นไปแห่งวิบากเหล่านั้น ด้วยอำนาจแม่แห่งวาตะของท่านโมรวาปีวาสีเถระ และท่านมหาชัมมรักจิตเถระที่มาแล้วอย่างนี้ว่า “เจตนาดวงเดียวมีวิบาก ๑๒ อย่าง

ในเจตนาดวงเดียนี่แหละได้วิบาก ๑๐ อย่าง แม้ที่เป็นเหตุก็
มี ๘ อย่าง” ดังนี้ จึงได้กล่าวคำว่า “อสังขาริ สสังขาริวิปากานิ”
เป็นต้น ฯ ในคาถา (ที่ ๖-๗) นี้ มีอธิบายว่า “ความต่างแห่ง
วิบากที่เป็นสังขาร ที่มาอย่างนี้ว่า อสังขารกุศล มีวิบากที่เป็น
อสังขารเท่านั้น ไม่เป็น สสังขาร เปรียบเหมือนเมื่อน้ำไหล เา
หน้าในพื้นที่กระจกก็ไหล ฉะนั้น ดังนี้ แต่เพราะพระอนุรุธา-
จารย์ปรารธนาความต่างแห่งวิบากที่เป็นสังขารด้วยอำนาจปัจจัย
ไม่ใช่ด้วยอำนาจกรรม เพราะฉะนั้น วาทะว่า “อสังขาริ สสัง-
ขาริวิปากานิ” (แปลว่า กรรมที่เป็นอสังขาริก ไม่เสียดวิบากที่เป็น
สังขาริก) เป็นต้นนี้ ท่านอาจารย์จึงจัดไว้เป็นวาทะของอาจารย์
บางพวก ฯ

บทว่า “เตสั” คือ ของพระเถระเหล่านั้น ผู้มีวาทะอย่างนี้ ฯ

บทว่า “ยถากุณม” ได้แก่ ตามลำดับแห่งวิบาก มีติเหตุก-
วิบากอย่างอุกฤษฏ์เป็นต้น ฯ

สองบทว่า “ทวาทส วิปากานิ” ความว่า บัณฑิตพึงแสดง
วิบาก ๑๒ ที่เว้นสังขารวิบาก ๔ และเว้นอสังขารวิบาก ๔ ตาม
ลำดับ ด้วยอำนาจแห่งอสังขาริกกรรมและสังขาริกกรรม ที่เป็น
ติเหตุกอย่างอุกฤษฏ์, อนึ่ง พึงแสดงวิบาก ๑๐ ที่เว้นทวิเหตุกะ
สังขารวิบากทั้งคู่ และที่เว้นทวิเหตุกะอสังขารวิบากทั้งคู่ ด้วย

อำนาจแห่งกรรมที่เป็นติเหตุะอย่างต่ำ และที่เป็นทวิเหตุะอย่าง
อุกฤษฏ์ และวิบาก ๘ ที่เว้นเหตุวิบากทั้งคู่ ด้วยอำนาจแห่ง
กรรมที่เป็นเหตุะอย่างอ่อน ตามสมควร คือ โดยสมควรแก่
ความเหมาะสมแห่งนั้น ๆ ตามทำนอง คือ ตามแนวแห่งนัยที่
กล่าวแล้ว คือ แห่งนัยที่กล่าวไว้โดยนัยแห่งคำว่า “ติเหตุกมุกกฐร์”
เป็นต้น ฯ

อธิบาย ปรีตตมาน เป็นต้น

ฉาน ที่ชื่อว่า ปรีตตะ เพราะอรรถว่า มีอานุภาพน้อย ถูก
ถูกตัด คือ ถูกบั่นทอนโดยรอบ ฯ ชื่อว่า ปณีตะ เพราะอรรถ
ว่า ถึงซึ่งความดีเลิศ ฯ ฉานที่มีในท่ามกลางแห่งฉานทั้ง ๒
ชื่อว่า มัชฌิมะ ฯ

พระพุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า “บรรดาฉาน
ทั้ง ๓ เหล่านั้น ฉานที่สักว่าได้แล้ว ยังไม่เสพคุ่น ชื่อว่า ปรีตต-
ฉาน ฯ อนึ่ง ท่านกล่าวว่า “ฉานที่เจริญยังไม่คั่น มีวิสภาวะ
ยังไม่บริบูรณ์ ชื่อว่า มัชฌิมฉาน แต่ฉานที่เจริญอย่างยิ่ง มีวิส
ภาวะบริบูรณ์โดยประการทั้งปวง ชื่อว่า ปณีตฉาน” ดังนี้ ฯ มี
ถ้อยคำที่ควรเห็นว่า “ก็ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอาแม่ปรีตต-
ฉาน ที่ได้รับความเสพคุ่นนิคหน้อยเท่านั้น” ดังนี้ ฯ จริงอย่างนั้น

ในนามรูปปรีจเฉท ท่านพระอนุรุทธาจารย์นี้ กล่าวมหัคคตธรรม
ว่า ให้วิบากเพราะเป็นธรรมมีกำลัง โดยได้การเสพคุ่นจากธรรม
ที่มีภูมิเสมอกัน แล้วกล่าวถึงอภิญญาว่า ไม่ให้วิบากเพราะไม่มี
การเสพคุ่นจากธรรมที่มีภูมิเสมอกันนั้น ไว้ว่า :-

“เมื่อมหัคคตกุศลได้อาเสวนะจากธรรมที่
เสมอกัน ทั้งเป็นฌานมีกำลังมาก มหัคคตกุศล
จึงให้วิบาก ส่วนอภิญญาจิตไม่ได้เหตุเช่นนั้น
จึงไม่ให้วิบาก” ดังนี้ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ฌานที่บุคคลให้เกิดด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ
วิมังสา ที่เลว ชื่อว่า ปรีตตฌาน, ฌานที่บุคคลให้เกิดด้วยฉันทะ
เป็นต้น ที่ปานกลาง ชื่อว่า มัชฌิมฌาน, ฌานที่บุคคลให้เกิดด้วย
ฉันทะเป็นต้น ที่ดียิ่ง ชื่อว่า ปณีตฌาน” ดังนี้แล ฯ พอละ ไม่
ควรกล่าวให้ชักช้านัก ฯ

สองบทว่า “ปญฺจวมชฺฌานํ ภาเวตฺวา” ความว่า บุคคล
เจริญปัญจวมฌาน แม้ทั้ง ๓ อย่าง ที่ถึงความเป็นอภิญญา ฯ แต่
ปัญจวมฌานที่ถึงความเป็นอภิญญาไม่มีวิบาก ท่านอาจารย์ให้
สำเร็จแล้วด้วยคำว่า “อลฺลทฺธา ตาทิสฺ” เป็นต้น (แปลว่า อภิญญา
ไม่ได้เหตุเช่นนั้น จึงไม่ให้วิบาก) ฯ ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย มีอาจารย์

ผู้แต่งฎีกาเป็นต้น ให้อภิญญาไม่มีวิบากนั้นสำเร็จอยู่แม้โดยประการอย่างอื่น แต่คำของท่านอาจารย์ผู้แต่งมูลฎีกาเป็นต้นนั้น ผู้ศึกษาพึงตรวจดูตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์นั้น ๆ โดยสังเขป และในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีโดยพิสดารเถิด ฯ

ในคำว่า “สญฺญาวิราคะ ภเวตุวา” นี้ อธิบายว่า พวกเดียรถีย์ผู้มีปรกติกกล่าวการกระทำว่าเป็นกรรมนั้นแหละ เจริญภาวนาเครื่องตำรอกอรูปธรรม ด้วยอำนาจการยังอรูปธรรมให้ถึงความไม่เกิดขึ้นเป็นภาวะของตน ในภพที่ตนควรได้ด้วยกำลังแห่งภวานั้นแล้ว เกิดขึ้นในพวกอสังขยัตถ์ ด้วยกำลังแห่งภวานาที่เป็นไปในวาโยภคิน หรือว่าในอากาศภคินที่ตนกำหนดแล้ว ตามมติของอาจารย์บางพวกโดยการชี้โทษความเป็นไปแห่งอรูปธรรม และการกำหนดความเป็นของประณีตในความไม่มีแห่งอรูปธรรมที่เป็นไปนั้น โดยนัยเป็นต้นว่า “สญฺญาเป็นดังโรค สญฺญาเป็นดังหัวฝี” ดังนี้ หรือว่า “นำติเตยนจิต จิตนี้หนอ นำติเตยนจริง” เป็นต้น ฯ พึงเห็นว่า “ก็สัตว์เหล่านั้น ย่อมเกิดในพวกอสังขยัตถ์นั้น ด้วยอิริยาบถที่ตนตายอยู่ในมนุษย์โลกนี้นั้นแล ฯ

พระอนาคามีเกิดในสุทธาวาส ๕ ชั้น

คำว่า “อนาคามีโน๗เป๗ อุ๗ป๗ช๗น๗ติ” ความว่า พระอริยะผู้เป็นพระอนาคามีเท่านั้น เจริญปัญญาจนฉนแม้ทั้ง ๓ อย่าง ในเวลาเป็นปุถุชน เป็นต้น หรือภายหลัง(ที่เป็นพระอนาคามี) ก็ตาม ย่อมเกิดในสุทธาวาส ๕ ชั้น ตามลำดับแห่งความต่างกันของอินทรีย์ ๕ มีสังขารเป็นต้น ๗ อธิบายว่า “พระโยคาวจรเจริญฉนตามลำดับแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในอรุ๗ภ๗ท๗ทั้งหลายตามลำดับ” ดังนี้ ๗ ก็คำว่า “ตามลำดับ” ได้แก่ ตามลำดับแห่งฉน มีอรุ๗ภ๗ณ๗ที่หนึ่ง เป็นต้น ๗

ก็คำนี้ทั้งหมด ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งภูมิที่ต่างกันแห่งฉนนั่น ๗ นั่นเอง ๗ ส่วนปุถุชน เป็นต้น เมื่อยังมีตัณหาอยู่ จะเกิดที่ไหน ๗ ก็ได้ เว้นสุทธาวาส อันเป็นภูมิแห่งพระอนาคามีผู้ได้ฉนตามสมควร ๗ อนึ่ง เมื่อมีตัณหาอยู่อย่างนั้น ปุถุชน เป็นต้น ย่อมเกิดแม้ในกามภ๗ ด้วยอำนาจกรรมที่เป็นกามาวจร ๗ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “คู่ออนภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาของผู้มีศีลยอมสำเร็จเพราะเป็นผู้บริสุทธิ์” ดังนี้ ๗ แต่ว่า พระอนาคามีทั้งหลาย ไม่ให้ความยินดีในกามภ๗เกิดขึ้น เพราะท่านละความกำหนัดในกามได้โดยประการทุกอย่าง เพราะเหตุฉนนั่น ท่านจึงเกิดในที่ใดที่หนึ่งตามภูมิ

แห่งฉานตามที่ได้แล้ว เว้นกามโลกเสีย ฯ

การกำหนดแน่นอนมีอยู่ว่า “แท้จริง พระอนาคามีทั้งหลาย ย่อมเกิดในสุทธาวาสเท่านั้น” ดังนี้ แต่ไม่มีการกำหนดว่า “พระอนาคามีเหล่านั้น จะไม่เกิดในที่อื่น” ดังนี้ ฯ ก็เพราะทำการกำหนดไว้อย่างนี้ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า :

“พระอนาคามีทั้งหลาย ย่อมเกิดเฉพาะใน
สุทธาวาส บุคคลทั้งหลายเว้นพระอนาคามีเสีย
ย่อมเกิดในกามธาตุ” ดังนี้ ฯ

บัณฑิตพึงเห็นการสันนิษฐานว่า “ก็พระอนาคามีเหล่านั้น แม้เป็นสุขทวีปัสสกะ ในเวลาใกล้จะมรณะ ย่อมยังสมาบัติให้เกิดได้โดยแน่นอนทีเดียว เพราะเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ” ดังนี้ ฯ ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า “ถึงแม้พวกสตรีจะเป็นพระอริยะ หรือไม่ไช้พระอริยะก็ตาม ผู้มีปกติได้สมาบัติ ๘ ย่อมเกิดในพวกพรหมปารีสัชชาเท่านั้น” ดังนี้ ฯ อีกนัยหนึ่ง ในภพแห่งพวกพรหมปารีสัชชาเป็นต้นนี้ พระอริยเจ้าทั้งหลายผู้เกิดในภพทั้ง ๓ นั้น หากเกิดในพรหมโลกชั้นอื่นไม่ เพราะชั้นเวฬุผลา อกนิฏฐะ และอรุภพที่ ๔ เป็นภพที่ประเสริฐที่สุด ฯ อนึ่ง พระอริยเจ้าทั้งหลาย ผู้เกิดในพรหมโลก ชั้นสูง ฯ

๗๖ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

ขึ้นไปนอกจาก ๓ ภพนั้น หากเกิดในพรหมโลกชั้นต่ำ ๆ ไม่ ๆ
สมดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า :

“พระอริยบุคคลทั้งหมดที่ดำรงอยู่แล้วใน
ชั้นเวหัปผลา ชั้นอนิฏฐะ และชั้นภวัคคพรหม
ย่อมไม่เกิดในพรหมโลกชั้นอื่นๆ อีก พระอริยเจ้า
ผู้ไปสู่พรหมโลก ย่อมเกิดในพรหมโลกชั้นสูง ๆ
ขึ้นไป ไม่เกิดในพรหมโลกชั้นต่ำลงมา” ดังนี้ ๆ

อธิบาย มรณุปปัตติของสัตว์ ๔ อย่าง

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า “อายุกขยเมว” เป็นต้น ดังต่อไปนี้
แม้เมื่อยังมีอายุภาพแห่งกรรม ความตายเพราะความสิ้นไปแห่ง
อายุตามที่กำหนดไว้ในคตินั้น ๆ ชื่อว่า อายุกขยมรณะ (คือ ตาย
เพราะสิ้นอายุ) ๆ แม้เมื่ออายุตามที่กำหนดไว้ในคตินั้น ๆ ยังเหลือ
อยู่ และเมื่อความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยมีคติและกาลเป็นต้น ยัง
มีอยู่ ความตายเพราะกรรมที่ทำให้สำเร็จการเกิดในภพนั้น ๆ ให้
วิบากเสร็จสิ้นแล้ว ชื่อว่า กัมมัคขยมรณะ (คือ ตายเพราะสิ้น
กรรม) ๆ ความตาย เพราะอายุและกรรมสิ้นไปพร้อมๆ กันทีเดียว
ชื่อว่า อุกฤษณมรณะ (คือ ตายเพราะสิ้นไปทั้ง ๒ อย่างนั้น) ๆ
แม้เมื่ออายุและกรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นยังมีอยู่ ความตายของบุคคล

ทั้งหลายผู้มีสันดานขาดลง ด้วยความพยายามมีการนำศีลธรรมมา
เป็นต้น ซึ่งเป็นไปด้วยกำลังแห่งกรรม ที่เข้าไปตัดรอนบางอย่าง
อันสำเร็จแล้วในภพก่อนก็ดี ความตายที่เป็นไปด้วยอำนาจการ
ให้เคลื่อนจากฐานะในทันใดนั่นเอง เหมือนความตายของพระเจ้า
ทุสमारาชและพระเจ้ากลาปุราชเป็นต้น เพราะกรรมที่มีความ
สามารถ ถูกอุปัจเฉทกกรรมอันตนพอกพูนแล้ว ด้วยความ
พยายามบางอย่างอันตนทำไว้ในเหล่าชนผู้มีคุณมาก มาขัดขวาง
แล้ว เป็นกรรมไม่สามารถในการยังอรรถภาพนั้นๆ ให้เป็นไปได้ดี
ชื่อว่า **อุปัจเฉทกมรณะ** (คือ ตายเพราะกรรมเข้าไปตัดรอน) ฯ

ก็อุปัจเฉทกมรณะนี้ ย่อมไม่มีแก่พวกสัตว์นรก ไม่มีแก่
ชนชาวอุตตรกुरुทวีป และแก่พวกเทพบางเหล่า เพราะฉะนั้น
ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า “ความตายพึงมีแก่สัตว์บางพวก
เพราะความพยายามบ้าง เพราะอุปัจเฉทกกรรมบ้าง” ดังนี้ ฯ
ความเกิดขึ้น คือ **ความเป็นไปแห่งมรณะ** ชื่อว่า **มรณุปปัตติ**
(แปลว่า ความเกิดขึ้นแห่งความตาย) ฯ

บทว่า “**มรณกาล**” คือ ในเวลาใกล้ตาย ฯ

บทว่า “ยถารห” คือ สมควรแก่สัตว์ผู้จะเกิดในคตินั้น ๆ
ก็ธรรมชาติมีนามธรรมและรูปธรรม เป็นต้น^๑ นั้นแหละตามที่
ปรากฏแล้วแก่พระชินาสพผู้ไม่เกิดในภพไหน ๆ ย่อมถึงความเป็
นอารมณ์แก่จิต มีจิตเป็นที่สุด ส่วนกรรมและกรรมนิมิต เป็นต้น
หาถึงความเป็นอารมณ์ไม่ ๆ

อธิบาย กรรมนิมิต เป็นต้น

บทว่า “อุปลตฺตพฺพ” ได้แก่ กรรมนิมิตที่ตนได้แล้วในกาล
ก่อน ด้วยอำนาจการเห็นพระเจดีย์ เป็นต้น ๆ บทว่า “อุปกรณภูต”
ได้แก่ กรรมนิมิตที่เป็นอุปกรณ์ด้วยอำนาจแห่งวัตถุมีดอกไม้
 เป็นต้น ๆ

บทว่า “อุปลภิตพฺพ” ได้แก่ คตินิมิตอันสัตว์พึงเสวย ๆ
บทว่า “อุปโลกภูต” ได้แก่ คตินิมิต มีนางอัปสร วิมาน ต้น
กัลปพฤกษ์ และไฟนรก เป็นต้น อันสัตว์พึงใช้สอย ๆ จริงอยู่
รูปายตนะ (อายตนะคือ รูป) ที่เข้าไปในนางอัปสร วิมาน ต้นกัลป-
พฤกษ์ และครรรภ์มารดา เป็นต้น เป็น *นิมิตแห่งสุดติ*, รูปายตนะที่

^๑ คำว่า นามธรรมและรูปธรรม เป็นต้น ท่านถือเอาบัญญัติด้วย (อรรถโยชนา)

เป็นไปในไฟนรกและนายนิรยบาลเป็นต้น เป็น **นิमितแห่งทุกคติ** ๑

นิमितแห่งคติ **ชื่อว่า คตินิमित** ๑ บทว่า “**กมุขพเลน**”
ได้แก่ ด้วยอานุภาพแห่งกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งให้เกิด
ปฏิสนธิ ๑ สองบทว่า “**ฉนุญ ทวาราน**” ความว่า บรรดาทวาร
ที่เกิดทั้ง ๖ (อุปตติทวาร) ทวารใดทวารหนึ่งตามควรแก่การเกิด
โดยนัยที่ข้าพเจ้ากำลังจะกล่าว ๑

ท่านอาจารย์มนสิการว่า “ถ้ากุศลกรรมให้ผล กุศลจิตอัน
บริสุทธิ์ย่อมเป็นไปในเวลานั้น ถ้าอกุศลกรรมให้ผล อกุศลจิตซึ่ง
เศร้าหมองย่อมเป็นไปในเวลานั้น” ดังนี้ จึงกล่าวว่า “**วิปจุมานก
๗เป ๑ กิลิฏฐ วา**” (แปลว่า จิตตสันดานบริสุทธิ์แล้ว หรือเศร้า
หมองแล้วตามสมควรแก่กรรมที่กำลังจะให้ผล) เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสว่า^๑ “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วิญญาณ
ปรารธนาด้วยความยินดีในนิमितก็ดี ปรารธนาด้วยความยินดีใน
อนุพยัญชนะก็ดี เมื่อตั้งอยู่ย่อมตั้งอยู่ได้ ถ้าบุคคลยอมทำกาละใน
สมัยนั้นไซ้ร้ ข้อที่บุคคลจะพึงเข้าถึง ๒ อย่างอย่างใดอย่างหนึ่ง
คือ นรกหรือกำเนิดแห่งสัตว์เดียรัจฉานเป็นฐานะที่มีอยู่” ดังนี้ ๑

^๑ สังยุตตนิกาย สพายตนวรรค เล่มที่ ๑๘ ข้อ ๓๐๓ ๑

บทว่า “ตตุโณตัม” ความว่า จิตตสันดานเป็นเหมือนน้ำมัน
ไปในภพที่จะพึงเกิดนั้น ๆ อีกนัยหนึ่ง ตัดบทว่า “ตตุโณตัม อิว”
ดังนี้ ๆ บัณฑิตพึงเห็นอธิบายในบทว่า “พาหุลเลน” (โดยมาก) นี้
โดยนัยที่กล่าวแล้ว ในบทว่า “เยภยุเณน ภวนุตเร” ดังนี้ ๆ อีก
อย่างหนึ่ง อธิบายนั้น อาจเพื่อสงเคราะห์เข้าด้วยบทว่า “ยถารห”
(ตามสมควร)นี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น บัณฑิตย่อมทราบได้ด้วย
บทว่า “พาหุลเลน” นี้ อันท่านอาจารย์แสดงแล้วว่า “จิตตสันดาน
ของเหล่าสัตว์มีชีวิตขาดลงโดยพลัน ไม่เป็นไปเนื่องๆ เหมือน
จิตตสันดานของสัตว์ผู้ค่อยๆ ตายไปเลย” ดังนี้ ๆ บทว่า
“อภินวกรรมวเสน” ความว่า ด้วยสามารถทำตนให้ใหม่เสมอ
เหมือนกรรมที่บุคคลทำอยู่ในขณะนั้น ๆ

บทว่า “ปจฺจาสนฺนมรณสุต” ความว่า จิตของผู้ใกล้จะ
ตายมีอยู่ประมาณหนึ่งวิถี หรือมีอายุเกินกว่าอายุประมาณหนึ่งวิถี
นั้นไปเล็กน้อย ๆ บทว่า “วิธิจิตฺตาวसान” ความว่า ในที่สุด
แห่งวิถีจิตทั้งหลายซึ่งมีตทาลัมพะณะเป็นที่สุด หรือมีชวณะเป็นที่
สุด” ดังนี้ ๆ

บทว่า “ภวญฺคฺกฺขเย วา” ความว่า ถ้ามีอายุเหลือเกินกว่า
หนึ่งชวณวิถีไป ในกาลนั้น จุติจิตเกิดขึ้นในที่สุดแห่งภวังค์แล้ว
ดับไป หรือถ้ามีเหลือเพียงชวณะจิตเดียวในกาลนั้น จุติจิตเกิดขึ้น

ในที่สุดแห่งวิถิจิตแล้วดับไป ฯ และจุติจิตนั้นมีศีตกรรมเป็นต้น เป็นอารมณ์นั้นแหละ ฯ ด้วยบทว่า “ตสุธานนุตรเมว” (แปลว่า ในลำดับจุติจิตนั้นนั่นแหละ) นี้ ท่านอาจารย์ย่อมคัดค้านมติของผู้มีปรกติกาล่าวว่า ภพมีในระหว่าง ฯ บทว่า “ยถารห” ได้แก่ ด้วยอำนาจความเหมาะสมแก่กาลที่ทำการ และกาลที่ให้ผล ฯ อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า “โดยสมควรแก่ความเป็นไป คือ สมควรแก่กรรมที่กำลังจะให้ผล ด้วยอำนาจแห่งอนุสัยกิเลส หรือด้วยอำนาจแห่งธรรม คือ อวิชาและตัณหาที่เกิดร่วมกันในชวณะ” ดังนี้ ฯ

มีคำทักท้วงว่า “ก็ท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า ใจ กล่าวคือ ปฏิสนธิจิต ฯ๗๑ ซึ่งถูกอวิชานุสัยแวดล้อมแล้ว” เป็นต้น มิใช่หรือ ก็ภาวะแห่งอวิชาและตัณหาที่เกิดร่วมกันในชวณะจะเป็นอนุสัยได้อย่างไร ?

แก้ว่า “ภาวะแห่งอวิชาและตัณหาที่เกิดร่วมกันในชวณะเป็นอนุสัยนี้ไม่ผิด เพราะอวิชาและตัณหาที่เกิดร่วมกันในชวณะแม้เหล่านั้นก็เรียกว่า อนุสัย โดยความที่อวิชาและตัณหาทั้ง ๒ นั้นเป็นเช่นเดียวกับอนุสัย” ดังนี้ ฯ

เมื่อถือเอาความนอกจากที่กล่าวแล้วนี้ ก็ไม่มีการสงเคราะห์ อวิชาและตัณหาที่เกิดร่วมกับอกุศลกรรม หรือเกิดร่วมกับความปรารถนาภพ และที่เกิดร่วมกันในชวณะใกล้ต่อจุติ ฯ **อวิชา**

นั่นเองชื่อว่า อนุสัย เพราะการนอนเนื่อง คือเป็นไปด้วยอรรถว่า
ละไม่ได้ ๑ สังขารอันอวิชชาอันนั้นแวดล้อมแล้ว คือติดตามแล้ว ๑
ตัณหานุสัยนั่นเองเป็นมูล คือเป็นประธาน ได้แก่ เป็นเหตุกระทำ
ร่วมกันแห่งสังขารนี้ เพราะเหตุนี้ สังขารนั้น ชื่อว่า มีตัณหา-
นุสัยเป็นมูล ๑

บทว่า “สงฺขารณ” ความว่า ใจ อังกุศลกรรมและอกุศล-
กรรม หรืออันความประชุมแห่งธรรมมีผัสสะที่เกิดร่วมกับกรรม
เป็นต้น หรืออันความประชุมแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นนั้น ที่เกิด
ร่วมกันในขณะใกล้ต่อจตุติ ให้เกิดอยู่ ๑ แท้จริง ตัณหาย่อมให้
วิญญานน้อมไปในอารมณ์ที่มีโทษเพราะอวิชชาปิดบังไว้ สังขาร
ทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว ซึ่งเรียกกันว่า จิปนกสังขาร ย่อมซัด
วิญญานไป ๑ เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :-

“อวิชชา ตัณหา และสังขารทั้งหลายที่เกิด
ร่วมกับจิต ของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในอบาย ปกปิด
โทษของอารมณ์ และน้อมวิญญานไปสู่
อารมณ์ที่มีโทษปกปิดบัง และซัดวิญญานไป
สู่อารมณ์บ้าง แก่พวกสัตว์ผู้เกิดในอบาย.
อวิชชาและตัณหาที่ยังละไม่ได้ของเหล่าสัตว์
ผู้มีปรกติไปสู่สุคติที่เหลือ ปกปิดโทษของ

อารมณ์และน้อมวิญญาณไปสู่อารมณ์ แก่เหล่า
สัตว์ที่เลื่อนนอกนั้นไปสู่สุคติ ส่วนจิปนก-
สังขารเป็นกุศลอย่างเดียว ย่อมมีในสุคติ
ปฏิสนธินี้” ดังนี้ ฯ

สองบทว่า “สมปยุตฺตชฺมุเมหิ ปรีคฺคฺยหฺมานํ” ความว่า
ใจอันธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ที่สัมปยุตกับคนแควดล้อมอุปถัมภ์
อยู่ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยทั้งหลายมีสัมปยุตปัจจัยเป็นต้น ฯ

คำว่า “สหชาติ ฯเปฯ ภูตํ” ความว่า ใจชื่อว่าเป็นประธาน
เพราะความเป็นที่ตั้งอยู่แห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับตน ฯ
สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็น
หัวหน้า” ดังนี้ ฯ บทว่า “ภวนฺตรปฏิสนฺธานวเสน” ความว่า
ด้วยอำนาจการสืบต่อระหว่างภพก่อนกับภพหลังคุณเนื่องเป็นอัน
เดียวกันและกัน ฉะนั้น ฯ **ใจ พอกเกิดขึ้นเท่านั้นที่ตั้งอยู่** อธิบาย
ว่า **“ใจนั้น ไม่ได้ไปจากภพนี้แล้วตั้งอยู่”** ดังนี้ ฯ จริงอยู่ **ธรรม**
อะไร ๆ ที่นับเนื่องในภพก่อนหาก้าวไปสู่ภพอื่นไม่ ฯ ปฏิสนธิจิต
นั้น เว้นจากเหตุที่นับเนื่องในภพก่อน ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เลย
เหมือนเสียงสะท้อน ประทีป และตราเป็นต้น ฉะนั้น เพราะ
ฉะนั้น ในอริการแห่งปฏิสนธินี้พอสมควรแล้ว ไม่ควรจะชักช้า

เกินไป ๆ ชวนะทั้งหลายเป็นของน้อยเป็นไป ชื่อว่า เป็นไปน้อย.
อธิบายว่า “เมื่ออารมณ์ที่เป็นปัจจุบันมาสู่คลองในมโนทวารด้วย
อำนาจแห่งคตินิมิต มาสู่คลองในปัญจทวารด้วยอำนาจแห่งกรรม
นิमित” ดังนี้ ๆ

อธิบาย อารมณ์ของปฏิสนธิ เป็นต้น

คำว่า “ปฏิสนธิ ๆเปฯ ลพฺภติ” (แปลว่า ทั้งปฏิสนธิและ
ภวังค์มีอารมณ์เป็นปัจจุบันย่อมนได้ในเวลานั้น) ความว่า ปฏิสนธิ
และภวังค์ทั้ง ๔ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ย่อมนได้ในมโนทวารก่อน
แต่เฉพาะปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ย่อมนได้ในปัญจทวาร ๆ
จริงอย่างนั้น ในคำว่า “ปฏิสนธิ ๆเปฯ ลพฺภติ” นี้ มีเนื้อความย่อ
(สังเขป) ดังนี้ว่า “เมื่อจิตเกิดขึ้นแล้ว ในลำดับต่อจากวิถิจิต
อันมีตทาลัมพะณะเป็นที่สุค ซึ่งปรารภคตินิมิตที่เป็นปัจจุบัน อันมา
สู่คลองในมโนทวารวิถีของสัตว์บางเหล่า ในลำดับต่อจากจิตวิถิจิต
โดยไม่มีระหว่างคั่นนั้น ย่อมนได้ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิ ๑ ขณะ
ภวังค์ ๔ ขณะอันเป็นไปแล้วในอารมณ์ ซึ่งมีอายุเพียง ๕ ขณะจิต
และในปัญจทวาร ย่อมนได้อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันแห่งปฏิสนธิที่
เป็นไปในอารมณ์ซึ่งมีอายุเพียงขณะจิตเดียว ในระหว่างวิถิจิตที่
ปรารภสี เป็นต้น ในไทยธรรมอันเหล่าชนมีญาติ เป็นต้น นำเข้า

ไปตั้งไว้เฉพาะเป็นไปตามสมควรในระหว่างแห่งจุดจิต” ดังนี้ ๑
ส่วนความพิสดาร พึงตรวจดูโดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค
หรือในวรรณนาแห่งบทว่า “วิญญาณมีเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย” ในอรรถกถาแห่งคัมภีร์วิภังค์ ๑

ในคำว่า “**จตุวารคฤหิต**” นี้ พึงประกอบคำตามสมควรว่า
“กรรมนิमितอันทวารทั้ง ๖ ถือเอา, คตินิमितอันทวารที่ ๖ ถือเอา”
ดังนี้ ๑ ถึงอาจารย์พวกอื่นก็พรรณนาไว้โดยไม่แตกต่างกัน ๑
โดยอธิบายนั้นแหละ ท่านอาจารย์ธรรมปาละได้กล่าวคำนี้ไว้ใน
สังขสัจจะ :-

ในปฏิสนธิจิต เว้นกรรมอารมณ์เสีย พึงมีใน
อารมณ์ทั้ง ๒ กล่าวคือ กรรมนิमितและคตินิमित
ในทวาร ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น” ดังนี้ ๑

แต่อาจารย์ทั้งหลาย ไม่ยอมรับรองคำของอาจารย์พวกอื่น
เหล่านั้น เพราะพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า
“คตินิमित ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร” ดังนี้ และท่านไม่ได้
แสดงปฏิสนธิจิตที่เป็นไปในปัญจทวาร ซึ่งมีคตินิमितนั้นเป็น
อารมณ์ไว้ และเพราะในมูลฎีกาทั้งหลาย พระฎีกาจารย์ได้กล่าว
ไว้แน่นอนว่า “วิณณายตนะ อันกำลังแห่งกรรมให้ปรากฏ ย่อม

ถึงความป็นอารมณ์ในมโนทวารอย่างเดียว ครอบารมณัที่มาสู่
คลองของชนผู้ฝืนเห็นนิมิต และเหมือนรูปายตนะที่มาสู่คลอง
ของท่านผู้ได้ทิพยจักขุ ฉะนั้น” ดังนี้ ๕

ในคำว่า “ปัจจุปปนุญจ” นี้ จะพืงมีคำทักท้วงว่า “คตินิมิต
เป็นอารมณ์ปัจจุบัณยอมสมควรทีเดียว ส่วนกรรมนิมิตเป็นนิมิต
แห่งกรรมทีให้ปฏิสนธิอย่างเดียว อันบัณทิตประสงค์เอาแล้ว
เพราะฉะนันั กรรมนิมิต อันชวณะทีไกล้ต่อจุติถือเอาแล้วเป็น
ปัจจุบัณจะเกิดได้อย่างไร? ความจริง กรรม กล่าวคือ ชวณะที
ไกล้ต่อจุตินันัแหละ ไม่เป็นกรรมทียังอารมณัให้ตั้งอยู่ได้ ทั้งไม่
พืงเป็นกรรมทียังปฏิสนธิให้เกิดขึ้น เพราะไม่เป็นกรรมอันสัตัว
ก่อแล้ว และเพราะเป็นกรรมอันตัณหาไม่ให้ยินดีแล้ว. แท้จริง
กรรมทีมีอาเสวณะอันได้แล้วบ่อย ๆ เท่านั้น ย่อมชักปฏิสนธิมา
ให้ เพราะพระบาลีว่า “เพราะความเป็นกรรมอันสัตัวทำแล้ว
เพราะความเป็นกรรมอันสัตัวก่อแล้ว” ดังนี้. ก็กรรมอันสัตัวทำ
แล้วก่อแล้ว อันตัณหาให้ยินดีด้วย จึงจะยังวิบากให้สำเร็จได้
เพราะในปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรเถระได้กล่าวถึงปฏิสนธิ
ทีเป็นไปกับด้วยเหตุ ซึงเป็นไปแล้วแม้เพราะปัจจยแห่งเหตุ ๒
ประการในนิกันตชณะ ก็ชวณะทีไกล้ต่อจุติจิต ทีเป็นไปอยู่ในกาลันั
คฺจในวิถีทีเสมอด้วยปฏิสนธิจิต จะพืงมีอาเสวณะอันได้แล้วบ่อย ๆ

อย่างไร ? และขณะที่ใกล้ต่อจุดจิตเหล่านั้น อันตัณหาจะพึงเกี่ยวข้อง
ได้ในกาลนั้นอย่างไร ? อีกประการหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวไว้ใน
อรรถกถาว่า กรรมนิमितที่เป็นปัจจุบัน เป็นอารมณ์แห่งขณะที่
เป็นไปในทวารทั้ง ๕ ซึ่งเป็นไปในเวลาใกล้จุด แต่ว่ากรรมที่เป็น
ไปในทวารทั้ง ๕ ไม่เป็นกรรมที่ยังปฏิสนธิให้เกิดได้ เพราะ
ความเป็นกรรมที่ถูรพลโดยรอบ” ดังนี้ (คำทั้งหมดนี้ เป็นคำทัก
ท้วง) ฯ

วิสัยชนว่า “คำที่ท่านกล่าวแล้วนั้น จริง แต่เพราะความ
เป็นกรรมเหมือนกับกรรมนิमित ที่เป็นอารมณ์ในขณะที่เป็นไปทาง
มโนทวาร ซึ่งปรารถนาคือเป็นต้น ในดอกไม้เป็นต้นนั้น ซึ่งเป็นไปก่อน
แต่วิถีใกล้ต่อจุด อันสามารถยังปฏิสนธิให้เกิดขึ้นได้ เพราะความ
เป็นไปแห่งมรรณะ ในเมื่อดอกไม้เป็นต้น อันเหล่าชนทั้งหลายมีญาติ
เป็นต้น นำเข้าไปให้ปรากฏตั้งไว้แล้ว พระอนุรุทธาจารย์ก็กล่าว
วรรณะเป็นต้น ที่เป็นปัจจุบันอันตกไปแล้ว ในความสืบต่ออันเดียว
กับกรรมนิमितนั้น แม้อันขณะที่ใกล้ต่อจุดถือเอาแล้ว โดยความ
เป็นกรรมนิमित. ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ พระอานันทาจารย์จึงได้
กล่าวไว้(ในฎีกาปัจจุสมุปปาตวิภังค์) ว่า “ก็กรรมนิमितเป็นปัจจุบัน
ที่มาสู่คลองในทวารทั้ง ๕ บัณฑิตพึงทราบว่าจะบังเกิดในความสืบ
ต่อแห่งอารมณ์ของกรรมที่ทำในเวลาใกล้จะจุด และว่าเช่นเดียว

๘๘ ปริเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหะวิภาค

กับอารมณ์ของกรรมที่กล่าวแล้วนั้น” ดังนี้ ฯ

คำว่า “ยถารห” ได้แก่ โดยสมควรแก่ปฏิสนธิของรูปที่ ๒ ที่ ๔ และ ที่ ๑ ที่ ๓ ฯ

อธิบาย ลำดับจุดและปฏิสนธิ

อรูปปฏิสนธิทั้งหลายเว้นรูปเบื้องต่ำ ย่อมมีต่อจากจุดแห่งอรูป สัตว์ที่เกิดในภูมิที่สูงๆ จึงไม่ประกอบ(ทำ)กรรมอันเป็นไปในภูมิต่ำๆ แต่วา ติเหตุกปฏิสนธิในกามภพที่เป็นวิบากแห่งอุปจารณานั้น ย่อมเกิดได้ เพราะภาวะแห่งอุปจารณามีกำลัง ฯ

ทุเหตุกปฏิสนธิและติเหตุกปฏิสนธิ ที่เว้นจากอเหตุกปฏิสนธิ พึงมีต่อจากรูปาวจรจุดได้ ด้วยอำนาจแห่งอุปจารณาอย่างเดียว ฯ ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะ เป็นต้น ที่นับเนื่องในกามภพรูปภพ และอรูปภพทั้งหมดทีเดียว พึงมีต่อจากจุดที่เป็นติเหตุกะ ในกามภพตามสมควร ฯ ปฏิสนธิมีติเหตุกปฏิสนธิเป็นต้น ในกามภพอย่างเดียนอกนี้ พึงมีต่อจากจิตที่เป็นทุเหตุกะและอเหตุกะ ฯ

เพราะการดับไปแห่งปฏิสนธิไม่มีระหว่างกัน ชื่อว่า ตั้งแต่ระหว่างแห่งปฏิสนธิดับ ฯ สองบทว่า “ตทเว จิตต” ความว่า จิตนั้นนั่นแหละเป็นไปเพราะถึงโอรหว่า จิตนั้น เพราะความที่ภวังคจิตเป็นเช่นเดียวกับปฏิสนธิจิตนั้น เหมือนดังในประโยคว่า

“โอสถทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละถึงความเป็นโอสถ” ดังนี้ ๑
บทว่า “อสติ วิถีจิตตูปปาเท” สัมพันธ์ความว่า “เมื่อความเกิด
ขึ้นแห่งวิถีจิตในระหว่าง ๆ ไม่มี จิต (ภวังคจิต) นั้นนั่นแหละเป็น
จุดจิตแล้วก็ดับไป” ดังนี้ อธิบายว่า “ปฏิสนธิจิตเป็นต้น ย่อม
หมุนเวียนเปลี่ยนไปจนกระทั่งมูลเหตุแห่งวิภูษะขาดสิ้น” ดังนี้ ๑

อธิบาย สังคหคาถาที่ ๑๑ - ๑๒

ประกอบความว่า “ปฏิสนธิจิต ๑ ภวังคจิต ๑ วิถีจิต ๑
จุดจิต ๑ ย่อมหมุนเวียนในภพนี้ ฉันทใด ความสืบต่อแห่งจิตนี้
มีอาทิอย่างนี้ว่า “ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต” ดังนี้ ย่อมหมุนเวียน
ไปในภพอื่นอีก ฉันทนั้น” ดังนี้ ๑

แต่อาจารย์บางพวก ย่อมกล่าวเนื้อความของบทว่า
“ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และวิถีจิต” นี้ว่า “ห้วง (การไหลไป) แห่ง
ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต” ดังนี้ โดยอธิบายว่า “เพราะการสงเคราะห์
จิตที่พ้นจากวิธินั้นแหละ ท่านแสดงแล้วในปริจเฉทนี้ การ
สงเคราะห์เฉพาะปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุดจิต ไว้ในปริจเฉท
ที่ ๕ นี้ ก็พอแล้ว ๑

คำนั้น เป็นเพียงมติของเกจิอาจารย์เหล่านั้น เพราะท่าน
อาจารย์ประสงค์เอาบทสรุปการอธิบาย (นิคมณะ) แห่งปฏิสนธิจิต

๙๐ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

ภวังคจิต จุตติจิต และวิถิจิตทั้งหมดทีเดียว ที่ท่านประมวลไว้ใน
ปวัตตีสังคหะนั้น ในที่สุดแห่งการแสดงปวัตตีสังคหะ^๑ ที่จริงเมื่อเป็น
เป็นเช่นนี้ การรวมเอาปฏิสนธิจิตเป็นต้น ทั้งหมดนั้นแหละเข้าไว้ด้วย
ศัพท์ว่า “เอต” ในคำแห่งคาถาว่า “ปฏิสงขยา ปเนตมทฐว” นี้ ก็จะ
เกิดขึ้นด้วยดี ๆ ท่านผู้รู้ทั้งหลาย คือบัณฑิตใคร่ครวญแล้ว ได้แก่
พิจารณาแล้วซึ่งปฏิสนธิจิตเป็นต้นนี้ คือที่หมุนเวียนเป็นไปตามที่
กล่าวมาแล้วว่า ไม่ยั่งยืนถาวร ไม่เที่ยง มีความทรุดโทรมไปเป็น
ธรรมดา เป็นผู้มิวัตรอันดีมานาน คือ ตลอดกาลนาน จักได้บรรลุ
อมตบพ คือพระนิพพานอันไม่จืด ยังยืน มีอันไม่เคลื่อนไปเป็น
ธรรมดา คือ จักทำให้แจ้งชัดด้วยญาณที่สัมปยุตด้วยมรรคและผล
เพราะทำพระนิพพานให้แจ้งชัดด้วยญาณที่สัมปยุตด้วยมรรคและ
ผลนั้นนั่นแหละ จักเป็นผู้ตัดกิเลสเครื่องผูกมัด คือ ความเชื่อเื
ขาดสิ้นด้วยดี จักถึง คือ จักบรรลุธรรมอันสงบ คือนิพพานธาตุ
อันหาอุปธิเหลืออยู่หาไม่ได้ ฉะนี้แล ฯ

พรรณาคความปริเฉทที่ ๕ แห่งอภิธรรมัตตสังคหฎีกา

ชื่อ อภิธรรมัตตวิภาวินี จบ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

^๑ ปวัตตีสังคหะ ๒ คือ ปวัตตีสังคหะในปวัตติกาล ได้แก่ วิถีสังคหะปริจเฉทที่ ๔
และปวัตตีสังคหะ ในปฏิสนธิกาล ได้แก่ วิถีมุตตสังคหะ ปริจเฉทที่ ๕ นี้ ฯ

ปริจเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค

มีสังคหคาถา ๑๒ คาถา คือ :

- [๑] สังคหะ ที่ชื่อว่า ปวัตตีสังคหะ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว
ในปวัตติกาล ด้วยอำนาจแห่งวิจิตรตามนัยที่กล่าวแล้วนั้น
บัดนี้จะกล่าว วิธีมุตตสังคหะในปฏิสนธิกาล ต่อไป ฯ
- [๒] ปุณฺณกัณฺโถ พระโศดาบันฑิตี พระสภิกากามิกัณฺโถ ย่อมไม่ได้
ในสุททาวาสภูมิมิ แม้โดยประการทั้งปวง ฯ
- [๓] พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่ได้ใน อสังญญัตตตาวาสภูมิมิ และ
ในอบายภูมิมิ พระอริยเจ้าทั้งหลายก็ดี และบุคคลผู้มีใจ
พระอริยเจ้าก็ดี ย่อมได้ในสถานที่เหลือทั้งหลาย ฯ
- [๔] ๕๒๑ โภกฺกิมิ กับ ๖ ล้านปี เป็นประมาณแห่งอายุในพวก
เทวดาชั้นวสวัตตี (คือ ปรมนิมิตตวสวัตตี) ฯ
- [๕] ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ เป็นอย่างเดียวกันนั่นเอง และมี
อารมณ์อย่างเดียวกันในชาติหนึ่งเหมือนอย่างนั้นนั่นแล ฯ
- [๖] พระเถระบางพวกกล่าวว่า กรรมที่เป็นอสังขารย่อมไม่
ให้วิบากที่เป็นสสังขาร กรรมที่เป็นสสังขาร ย่อมไม่
ให้วิบากที่เป็นอสังขาร ฯ
- [๗] ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดงวิบากจิต
๑๒ ดวง ๑๐ ดวง และ ๘ ดวงตามลำดับ โดยทำนองอัน
อาจารย์เหล่านั้นกล่าวไว้ ตามสมควรแก่การเกิด ฯ

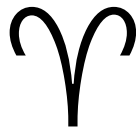
- [๘] มหัคคตกุศล บัณฑิตกำหนดไว้ตามภูมิ ย่อมให้วิบากที่
เหมือนกับตน เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลและปวัตติ-
กาล ด้วยประการฉะนี้ ฯ
- [๙] กี่รูปปฏิสนธิเว้นอรูปร่างต่ำ ย่อมมีต่อจากอรูปร่างสูง ส่วน
พวกติเหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีในกามภพ ฯ
- [๑๐] ปฏิสนธิทั้งหลาย (คือ ทูเหตุกะและติเหตุกปฏิสนธิ) เว้น
อเหตุกปฏิสนธิ มีต่อจากรูปาวจรจติ ปฏิสนธิทั้งปวงมี
อเหตุกปฏิสนธิเป็นต้น มีต่อจากกามาวจรติเหตุกะ ส่วน
ปฏิสนธิอื่นก็มีในกามภพเท่านั้น ฯ
- [๑๑] ความสืบต่อแห่งจิต มีอาทิอย่างนี้ คือ ปฏิสนธิจิต
ภวังคจิต วิถีจิต และจติจิต ย่อมหมุนเวียนไปในภพนี้
ฉันทใด ปฏิสนธิและภวังคจิตเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนไป
ในภพอื่นอีก ฉันทนั้น ฯ
- [๑๒] ก็พวกผู้รู้พิจารณาปฏิสนธิจิตเป็นต้น อันไม่ยังยืนถาวร
บรรลุปหอันไม่จติ เป็นผู้ตัดเครื่องผูก คือ ความเชื่อใจ
ได้ด้วยดี เป็นผู้มีวัตรอันงามตลอดกาลนาน จักถึงธรรม
อันสงบ แล ฯ

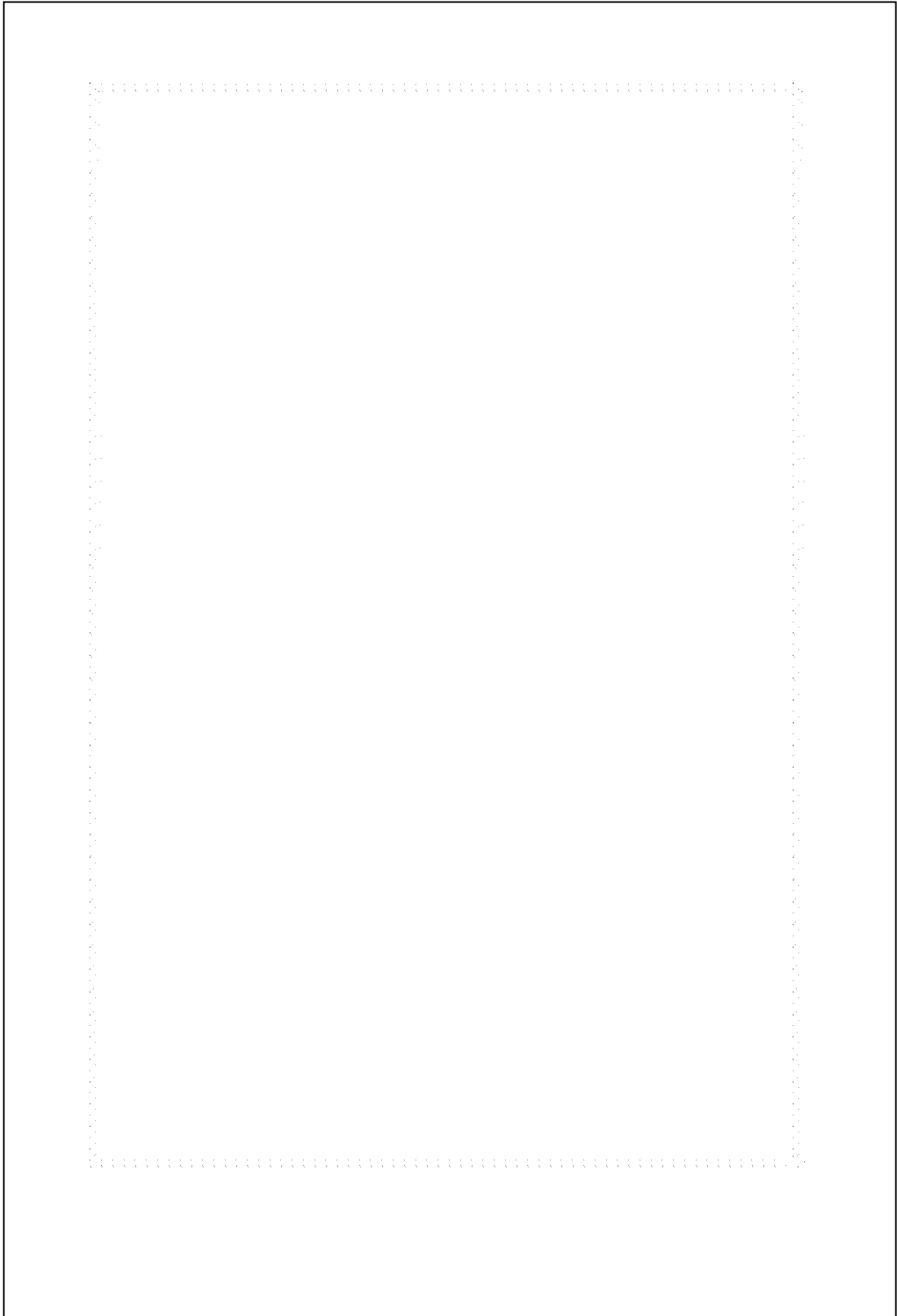

จบ ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อ วิธีมุตตสังคหวิภาค

ภาคผนวก

อภิธานศัพท์สังกะหะ ปริจเฉทที่ ๕
วิธีมุตตสังคหวิภาค

ภาคผนวก

ปริเฉทที่ ๕ ชื่อ วิธีมุตตสังคหวิภาค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

วิธีมุตตสังคหะมี ๔ หมวด

๑. ภูมิจตุกกะ ได้แก่ ภูมิ ๔
๒. ปฏิสนธิจตุกกะ ” ปฏิสนธิ ๔
๓. กัมมจตุกกะ ” กรรม ๔
๔. มรณุปัตติจตุกกะ ” การเกิดขึ้นแห่งมรณะ ๔ ฯ

.....

★ หมวดที่ ๑ ภูมิจตุกกะ

๑. อบายภูมิ มี	๔	ภูมิ
๒. กามสุคติภูมิ มี	๗	ภูมิ
๓. รูปาวจรภูมิ มี	๑๖	ภูมิ
๔. อรูปาวจรภูมิ มี	๔	ภูมิ
รวม	๓๑	ภูมิ

๙๖ ปรินิพนธ์ที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

อบายภุมิ ๔ คือ : ๑. นิรโย นรค ๒. ตริจนาโน กำเนิด
สัตว์ดิรัจนาณ ๓. ปิตุติวิสโย ภุมิแห่งเปรต ๔. อสุรกาโย พวก
อสุร ฯ

กามภุมิ ๗ คือ : ๑. มนุสสา พวกมนุษย์ ๒. จาคุมมหา-
ราชา ทเวดาชั้นจาคุมมหาราช ๓. ดาวดิงสา ทเวดาชั้นดาว-
คิงส์ ๔. ยามา ทเวดาชั้นยามา ๕. ตุสิตา ทเวดาชั้นตุสิต
๖. นิมนานรติ ทเวดาชั้นนิมนานรติ ๗. ปรนิมมิตวสวัตติ ทเวดา
ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ ฯ

รูปาวจรภุมิ ๑๖ ได้แก่ ปฐมณานภุมิ ๓ คือ : ๑. ปาริสัชชา
ภุมิ ๒. ปุโรหิตาภุมิ ๓. มหาพรหมาภุมิ ฯ **ทุติยณานภุมิ ๓ คือ :**
๑. ปริตตภาภุมิ ๒. อัปปมาณาภาภุมิ ๓. อาภัสสรภาภุมิ ฯ
ตติยณานภุมิ ๓ คือ : ๑. ปริตตสุภาภุมิ ๒. อัปปมาณสุภาภุมิ
๓. สุกกนิหาภุมิ ฯ **จตุตถณานภุมิ ๗ คือ :** ๑. เวหัพผลาภุมิ
๒. อัสัญญิสัตตภาภุมิ ๓. **สุทธาวาส มี ๕ ภุมิ คือ :** ๑. อวิหา
๒. อตปปา ๓. สุกัสสา ๔. สุกัสสิ ๕. อกนิฐฐา ฯ

อรูปาวจรภุมิ ๔ คือ : ๑. อากาธานัญญาตณภุมิ ๒. วิญญา-
ณัญญาตณภุมิ ๓. อากิญจัญญาตณภุมิ ๔. เนวัสัญญานาตัญญา-
ตณภุมิ ฯ วจนัตถะแห่งภุมิทั้งหลาย มีนรคเป็นต้น พิงทราบ
ตามนัยที่พระภิกษุจารย์กล่าวไว้แล้วนั้น ฯ

❖ คำว่า อสูร มี ๓ พวก ❖

๑. เทวอสูร ได้แก่ อสูรที่เป็นเทวดา
๒. เปตติอสูร ” อสูรที่เป็นเปรต
๓. นิรยอสูร ” อสูรที่เป็นสัตว์นรก ฯ

เทวอสูร คือ อสูรที่เป็นหัวหน้า เรียกว่า **จอมอสูร มี ๓** คือ ท้าวเวปจิตติ ๑, อสุรินทราหู ๑ และท้าวปหาราทะ ๑ ฯ
ท้าวเวปจิตติ เดิมชื่อว่า ท้าวสมพรจอมอสูร เมื่อถูกฤาษีผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมสาปแช่งแล้ว ในคืนวันนั้นเองเมื่อจอมอสูรบริโภครักตรในตอนเย็นแล้วขึ้นที่นอน พอนอนจะงีบหลับก็ลุกขึ้นยืนร้องไปรอบๆ เหมือนถูกหอกร้อยเล่มทิ่มแทง ภพอสูรหนึ่งหมื่นโยชน์ถึงความปั่นป่วนว่า นี่อะไรกัน ถ้าดับนั้น พวกอสูรพากันมาถามจอมอสูรว่า นี่อะไรกัน จอมอสูรไม่ยอมพูดอะไรเลย แม้ในยามที่สองและสามก็นัยนี้ เมื่อพวกอสูรพากันปลอบว่า อย่ากลัวเลย มหาราช ดังนี้ ตั้งแต่นั้นมา จอมอสูรก็มีใจหวนไหวเกิดอาการใช้ค้ำยเหตุนั้นแล จอมอสูรนั้น จึงมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า เวปจิตติ ฯ

อสุรินทราหู มีอัธยาพใหญ่ ว่าโดยส่วนสูง สูงถึง ๔,๘๐๐ โยชน์ ช่วงแขนยาว ๑,๒๐๐ โยชน์ โดยส่วนหนา ๖๐๐ โยชน์ ศีรษะ ๘๐๐ โยชน์ หน้าผาก ๓๐๐ โยชน์ ระหว่างคิ้ว ๕๐ โยชน์ คิ้ว ๒๐๐ โยชน์ ปาก ๒๐๐ โยชน์ จมูก ๓๐๐ โยชน์ ขอบปากลึก

๓๐๐ โยชน์ ฝ่ามือฝ่าเท้าหนา ๒๐๐ โยชน์ ข้อมือ ๑๕ โยชน์ ฯ

สมัยหนึ่ง จันทิมเทวบุตร (ดวงจันทร์ ๔๕ โยชน์) ถูก อสุรินทรากุจับ ครั้งนั้น จันทิมเทวบุตรระลึกถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้กล่าวคาถาในเวลานั้นว่า “ข้าแต่พระพุทธรเจ้าผู้ แกล้วกล้า ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์ผู้หลุดพ้นใน ธรรมทั้งปวง ข้าพระองค์ถึงฐานะอันคับขัน ขอพระองค์จง เป็นที่พึ่งแห่งข้าพระองค์” ดังนี้ ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ ตรัสกับอสุรินทรากุว่า “จันทิมเทวบุตร ถึงตถาคตผู้เป็น พระอรหันต์ว่าเป็นที่พึ่ง ลูกก่อนราหู ท่านจงปล่อยจันทิมเทว- บุตร พระพุทธรเจ้าทั้งหลายเป็นผู้อนุเคราะห์โลก” ดังนี้ ฯ

ลำดับนั้น อสุรินทรากุเป็นผู้มีรูปเสร้างมอง เกิดขนพองได้ ยืนอยู่ ปล่อยจันทิมเทวบุตรแล้วเร่งรีบไปหาท้าวเวปจิตติ ฯ ท้าว เวปจิตติถามว่า “ลูกก่อนราหู ทำไมหนอ จึงเร่งรีบปล่อยพระจันทร์ เสีย ทำไมท่านจึงมีรูปเสร้างมองยืนอยู่เล่า ฯ อสุรินทรากุกล่าว ว่า “ข้าพเจ้าถูกจับด้วยคาถาของพระพุทธรเจ้า หากข้าพเจ้าไม่ ปล่อย ศีรษะของข้าพเจ้าจะพึงแตก ๗ เสียง มีชีวิตอยู่ก็ไม่พึงได้ สุข” ดังนี้ ฯ^๑

^๑ สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ข้อ ๒๔๑ ฯ

ท้าวปหาราทะจอมอสูร นั้น นับแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสรู้แล้ว ก็คิดว่า “วันนี้เราจักไปเฝ้า พรุ่งนี้เราจักไปเฝ้า พระผู้มีพระภาคเจ้า จนเวลาล่วงเลยไปถึง ๑๑ ปี ในปีที ๑๒ จึงได้ไปเฝ้า แต่ก็ไม่ทูลถามปัญหา เพราะความเคารพในพระ- ศาสดา ลำดับนั้น พระศาสดาทรงดำริว่า เมื่อเราไม่พูดปหาราทะ นี้ก็ไม่อาจพูดก่อนได้ จ้าเราจักถามปัญหากะเธอสักหนึ่งข้อ เพื่อให้การสนทนาเกิดขึ้น จึงตรัสว่า “ดูก่อนปหาราทะ ใน มหาสมุทรมิชรรมนที่น่าอัศจรรย์อันไม่เคยมีมาสักเท่าไร ที่พวก อสูรเห็นแล้วยอมอภิมย” ดังนี้ ฯ ปหาราทะจอมอสูร จึง ทูลตอบว่า มี ๘ ประการพระเจ้าข้า^๑

เปตตอสูร เป็นเทวดาพวกหนึ่ง มีอานุภาพน้อย เรียกว่า วินิปาติกอสูร (แปลว่า อสูรผู้ไม่พ้นจากอบาย) ได้แก่ ปิยังกร มาตายักษิณี,^๒ อุตตรมาตายักษิณี, ผุสสมมาตายักษิณี, รัมมกุตตา ยักษิณี และเวมานิกเปรต เทวดาเหล่านี้อาศัยอยู่ตามป่า ภูเขา และ ต้นไม้เป็นต้น เป็นบริวารของภุมมเทวดา สงเคราะห์เข้าในหมู่ เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ฯ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า “เปรตอสูร” นี้ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดในพวกกาลกัญชิกาสูร เป็นต้น ฯ

^๑ อังคุดตนิกาย อฎฐกนิบาต ข้อที่ ๑๐๙ ฯ

^๒ ปิยังกรสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ข้อ ๘๑๙ ฯ

๑๐๐ ปรีจเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค

นिरยอสูร ได้แก่ สัตว์ที่เกิดในโลกันตริกนรก ๗ อรรถกถา แห่งอังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต ข้อที่ ๑๒๗ กล่าวว่า อสูรนี้ เมื่อ เป็นมนุษย์ ได้ทำกรรมหนักคือ ทารุณมารดาบิดา ทำผิดร้ายแรง ต่อสมณพราหมณ์ผู้ทรงธรรม และทำการฆ่าสัตว์ทุกๆ วัน เป็นต้น คุจอกัยโจร และนาคโจรในตามพืณณิกทวีป ก็อสูรนี้ มีอรรถภาพ สูง ๓ กาวุต มีเล็บยาวเกาะอยู่ที่เชิงเขาจักรวาล เหมือนค้ำคาว ห้อยอยู่ในที่มีด ฉะนั้น ๗

❖ อธิบาย นिरยภูมิ ❖

นिरยภูมิ โดยย่อมี ๒ คือ มหานรก และจูพนรก (นรกเล็ก) หรือเรียกว่า อุตสทนรก (นรกขุมนี้เบียดเสียดอัดเยียดกัน) ๗

มหานรก^๑ (นรกใหญ่) มี ๘ ขุม

๑. สัตยชีวนรก	นรกชื่อ	สัตยชีวะ
๒. กापสุตตนรก	”	กาพสุตตะ
๓. สัมมาตตนรก	”	สัมมาตะ
๔. จูพโรจวนรก	”	จูพโรจวะ

^๑ มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ข้อ ๕๑๔ ๗

๕. มหาโรรูนรก	นรกชื่อ	มหาโรรุวะ
๖. ตาปนนรก	”	ตาปนะ
๗. ปตาปนนรก	”	ปตาปนะ
๘. อเวจินรก	”	อเวจี ฯ

บรรดานรกใหญ่ ๘ ขุมนี้ สัตว์ที่ตกในนรกชื่อ **สัตยูชีวะ** ถูกทำร้ายด้วยอาวุธจนตาย แล้วกลับเป็นขึ้นมาอีก เป็นอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ จนสิ้นกรรม ฯ สัตว์ที่ตกในกาฬสุดตนรก ถูกตีเส้นด้วยเชือกดำแล้วถูกลากด้วยขวานใหญ่ ฯ สัตว์ที่ตกในสังฆาต-นรก ย่อมถูกภูเขาใหญ่มีแสงไฟลูกโพลกกลงมาบดขยี้เป็นจุณ ฯ สัตว์ที่ตกในจูฬโรรูนรก ถูกทรมานด้วยควันไฟที่เข้าไปสู่ทวารทั้ง ๕ ส่งเสียงร้องอันทัง ฯ สัตว์ที่ตกในมหาโรรูนรก ถูกทรมานด้วยควันไฟที่เข้าไปสู่ทวารทั้ง ๕ ส่งเสียงร้องครวญครางตลอดเวลา ฯ สัตว์ที่ตกในตาปนนรก ย่อมถูกตรึงติดอยู่ในหลาวเหล็กแดง และถูกไฟไหม้อยู่ ฯ สัตว์ที่ตกในปตาปนนรก ย่อมเร่าร้อนด้วยไฟเผาอยู่บนภูเขา แล้วตกไปเสียบหลาวเหล็กข้างล่าง ฯ สัตว์ที่ตกในอเวจินรก ย่อมถูกตรึงด้วยหลาวเหล็กอันร้อนแดงทั้ง ๔ ด้าน และไฟเผาตลอดเวลา ไม่ว่างจากเปลวไฟ ฯ พระเทวทัตต์คกอยู่ในอเวจินั้น เพราะทำสังฆเภท ฯ

๑๐๒ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

มหานรกนี้ ตั้งอยู่ห่างกันประมาณ ๑,๕๐๐ โยชน์ ในมหานรกขุมหนึ่ง ๆ มีนรกเล็กแวกด้อมอีกประตูละ ๘ ขุม ในนรกเล็กนี้มีนายนิรยบาลประจำอยู่ แต่ในมหานรกไม่มีนายนิรยบาล ฯ

อุสสทนรก^๑

๑. อังการกาสูนิรยะ นรกหลุมถ่านเพลิง
๒. โลหสนิรยะ นรกเต็มไปด้วยน้ำโลหะร้อน
๓. กุกกุพนิรยะ นรกเต็มไปด้วยจีไฟฟ้า
๔. อัคคิสโมทกนิรยะ นรกเต็มไปด้วยน้ำร้อน
๕. โลหกุมภินิรยะ นรกหม้อน้ำทองแดง
๖. กูถนิรยะ นรกเต็มไปด้วยอุจจาระ
๗. สิมพลิวณนิรยะ นรกป่าไม้จ้าว
๘. เวตตรณินิรยะ นรกน้ำเค็มเต็มด้วยหวายหนาม ฯ

❖ อธิบาย ตีรัจฉานโยนิ ❖

สัตว์ตีรัจฉานมี ๒ ชนิด คือ ชนิดที่เห็นได้ด้วยตาตามปกติ และไม่เห็นด้วยตาตามปกติ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ที่มีอรรถภาพใหญ่ และอรรถภาพเล็ก สัตว์ตีรัจฉานทั้งหมดจำแนกได้ ๔ ประเภท คือ :

^๑ จากเนมิราชชาดก

๑. อปทตริจณาโน สัตว์ไม่มีเท้า มีปลาเป็นต้น
๒. ทวิปทตริจณาโน สัตว์ ๒ เท้า มีนกเป็นต้น
๓. จตุปทตริจณาโน สัตว์ ๔ เท้า มีโคเป็นต้น
๔. พหุปทตริจณาโน สัตว์มีเท้ามาก มีตะขาบเป็นต้น ฯ

สัตว์บางประเภทมีฤทธิ์ มีอำนาจมาก เช่น พญานาค พญาครุฑ พญาช้าง และพญาราชสีห์ เป็นต้น สัตว์ทั้งหมดเว้น พระโพธิสัตว์ โดยมากเป็นไปในกามสัญญา (คือ ความพอใจในกาม) โจรสัญญา (พอใจในการแสวงหาอาหาร) และมรณสัญญา (คือความกลัวตาย) ฯ ส่วนพระโพธิสัตว์ ย่อมประกอบด้วย สัญญาพิเศษ เรียกว่า ธรรมสัญญา ไม่ประกอบด้วยสัญญาทั้ง ๓ ตามที่กล่าวแล้ว ฯ มีเรื่องกล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งภิงสจริยา ว่า มารดาบิดาหวังจะผูกพระโพธิสัตว์ไว้ให้อยู่ครองเรือน (ซึ่งมากด้วยกามสัญญา) จึงกล่าวว่า “พ่อและแม่จะนำกุมาริกาจากตระกูลที่เสมอกันมาให้ลูก” พระโพธิสัตว์กล่าวว่า “แม่จ๋า พ่อจ๋า ลูกไม่ต้องการอยู่ครองเรือน เพราะโลกสันนิวาสนี้ทั้งหมดมีภัยเฉพาะหน้า ลูกถูกไฟไหม้ ลูกมัดไว้ด้วยเรือนจำ ปรากฏเป็นของน่าเกลียด ลูกกองขยะ จิตของลูกมิได้พอใจในกามทั้งหลายเลย” เป็นต้น ฯ แม้ในโจรสัญญา พระโพธิสัตว์ก็ไม่คิดใจ มีเรื่องกล่าวไว้ในเตมียชาดก ว่า ตั้งแต่ปีที่ประสูติ พระบิดาและพระมารดาจะ

๑๐๔ ปรัชญาที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

ทดลองด้วยอาหาร คำริว่า เราจักทดลองด้วยน้ำนมก่อน จึงไม่
ให้น้ำนมตลอดวัน พระกุมารแม่ชูปซิดก็มีได้ร้องเพื่อต้องการ
น้ำนมเป็นต้น ๆ และมรณสังขยานั้น แม่เมื่อพระโพธิสัตว์เกิด
เป็นพญาราชสีห์เป็นต้น ก็มีได้ตกใจกลัวต่อความตายเลย ๆ พระ
โพธิสัตว์นั้นประกอบด้วย ธรรมสังขยา คือ พระบารมี ๑๐
ประการ ๆ จำเดิมแต่การได้รับพยากรณ์แล้ว จะได้รับอานิสงส์
๑๘ ประการ °

❖ อธิบาย ปิตติวิสัย ❖

ปิตติวิสัย คือ ภูมิของเปรต ๆ เปรตบางพวกมีฤทธิ์ มีอำนาจ
บางพวกกลางคืนเป็นเทวดาเสวยสุขสมบัติในวิมาน กลางวันเป็น
เปรตเสวยทุกข์เวทนา บางพวกคอยปากเท้ารู้เข็ม บางพวก
ชอบกินของปฏิกูล มีซากสัตว์เป็นต้น ๆ เปรตที่คอยปากนั้น

° อานิสงส์ ๑๘ ประการ คือ ๑. เป็นผู้เที่ยงต่อโพธิญาณ ๒. ไม่เกิดในอเวจีนรก ๓.
ไม่เกิดในโลกันตริกนรก ๔. ไม่เกิดเป็นนิชฌามตันหิกเปรต ๕. ไม่เกิดเป็นชูปปาลิก
เปรต ๖. ไม่เกิดเป็นกาลกัญชิกาเปรต ๗. แม้เข้าถึงทุกคติ ก็ไม่เกิด เป็นสัตว์เล็ก ๆ
๘. ไม่เป็นคนตาบอด ๙. ไม่เป็นคนหูหนวก ๑๐. ไม่เป็นคนใบ้ พิการ ๑๑. ไม่เป็น
อุกโตพญชนก ๑๒. ไม่เป็นบัณฑิต ๑๓. ไม่เป็นสตรี ๑๔. เชื่อกรรม ๑๕. เชื่อ
ผลของกรรม ๑๖. ไม่เสพมัจฉาทิฎฐิ ๑๗. ไม่เกิดเป็นอสังขยัตตาพรหม ๑๘. ไม่
เกิดในสุทธาวาส ๆ (ปรมัตถที่ปนี อรรถกถาจรียาปิฎก) ๆ

บางพวกอดอยากหาอะไรกินไม่ได้เป็นเวลาหลายพุทธันดร เช่น
เปรตญาติของพระเจ้าพิมพิสาร ที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ใน
ในปรมัตถทีปนีอรรถกถา ขุททกนิกาย เปตวัตถุ ตีโรกฺขททเปต-
วัตถุ ข้อที่ ๕๐ นั้น ๑

บางอาจารย์กล่าวถึงเปรตไว้ ๔ จำพวก คือ ปรทัตตูปชีวิก-
เปรต (เปรตที่สำเร็จการเป็นอยู่โดยอาศัยทานที่คนอื่นอุทิศให้
แล้ว), ขุปปิปลาสิกเปรต เปรตที่กระหายเป็นนิจ, นิชฌามัตถก-
เปรต เปรตที่ถูกความอยากแผดเผาให้เร่าร้อน และกาลกัญชิกา-
เปรต ได้แก่ เปรตในจำพวกอสุรกาย ๑ พวกญาติที่ทำบุญอุทิศ
ไปให้เปรตเหล่านั้น บางพวกก็ได้รับ บางพวกก็ไม่ได้รับผลของ
บุญนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นไปตามฐานะและฐานะ
ในชาณฺสโสณีสสูตร^๑ เปรตมีหลายพวก ตามที่ตรัสไว้ในสังยุตต-
นิกาย นิทานวรรค ข้อ ๖๓๖ นั้น แสดงถึงเปรต ๒๑ พวก คือ :

๑. อัญญิสังขลิกเปรต	เปรตมีแต่ร่างกระดูก
๒. มังสเปสิกเปรต	เปรตมีแต่ชิ้นเนื้อ
๓. มังสปีณทเปรต	เปรตมีแต่ก้อนเนื้อ
๔. นิจจวิปริสเปรต	เปรตชายไม่มีหนัง

^๑ อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต ข้อ ๑๖๖ ว่าด้วยการอุทิศทานให้แก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ๫

๑๐๖ ปรัชญาที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค

๕. อสีโลมเปรต	เปรตมีขนเป็นดาบ
๖. สัตติโลมเปรต	เปรตมีขนเป็นหอก
๗. อสุโลมเปรต	เปรตมีขนเป็นลูกธนู
๘. ปฐมสุจิโลมเปรต	เปรตมีขนเป็นเหล็กแหลม
๙. ทุติยสุจิโลมเปรต	เปรตมีขนเป็นเข็ม
๑๐. อัณฑการีเปรต	เปรตมีลูกอัณฑะเป็นภาวะ
๑๑. คุถนิมุกคเปรต	เปรตจมอยู่ในหลุมอุจจาระ
๑๒. คุถขาทเปรต	เปรตกินอุจจาระ
๑๓. นิจฉวิตถีเปรต	เปรตหญิงไม่มีหนัง
๑๔. มังคุพิตถีเปรต	เปรตหญิงมีกลิ่นเหม็นเน่า
๑๕. โอกิลินีเปรต	เปรตหญิงมีน้ำเหลืองไหล
๑๖. สีสังนินนเปรต	เปรตหัวขาด
๑๗. ภิกขุเปรต	เปรตภิกขุมีไฟติดตัว
๑๘. ภิกขุณีเปรต	เปรตภิกขุณีมีไฟติดตัว
๑๙. สิกขมานาเปรต	เปรตสิกขมานามีไฟติดตัว
๒๐. สามณเรเปรต	เปรตสามณรมีไฟติดตัว
๒๑. สามณรีเปรต	เปรตสามณรีมีไฟติดตัว ฯ

❖ อธิบาย อสุรกาย ❖

อบายภูมิที่ชื่อว่า อสุรกาย (แปลคือสุรา) พวกอสุรกายนี้ มีความทุกข์ทรมานเบาว่าสัตว์ในนรก, อสุรกายบางพวกอดอยาก ไม่ได้กินอะไรเลยตลอด ๒-๓ พุทธรันดร ภายในห้องเป็นเหมือนต้นไม้มีโพรงที่ไฟติดทั่วแล้ว, บางพวกกระหายจัด เช่น กาลัญจิกาสูร เป็นต้น ย่อมไม่อาจเพื่อจะได้หยาดน้ำเพียงยังหทัยให้ชุ่ม หรือเพียงเปียกชื้น, บางพวกไปถึงแม่น้ำด้วยคิดว่า เราจักดื่ม น้ำ น้ำนั้นก็แห้งเป็นทราย, บางพวกไปถึงมหาสมุทร ๆ ก็กลายเป็นหินคาบ สัตว์เหล่านั้นถูกทุกข์มีกำลังบีบคั้นท้อแท้ไป ด้วยอำนาจแห่งกรรม ฯ

จบอบายภูมิ ๔ โดยย่อ

❖ อธิบาย สุตติกามาวจรภูมิ ๗ ❖

พึงทราบวณัตถะแห่งสุตติกามาวจรภูมิ ๗ มี มนุษย์ภูมิ เป็นต้น โดยนัยที่พระภิกษุจารย์กล่าวไว้ในหนหลังนั้น ฯ

มนุษย์ในมหาทวีปทั้ง ๔ คือ :

๑. มนุษย์ ผู้อยู่ในบุพพิเทหทวีป
๒. มนุษย์ ผู้อยู่ในอปรโคยานทวีป
๓. มนุษย์ ผู้อยู่ในชมพูทวีป
๔. มนุษย์ ผู้อยู่ในอุตตรกुरुทวีป

บรรดามนุษย์เหล่านั้น, มนุษย์ในบุพพิเทหทวีป อาศัยอยู่ทางทิศตะวันออกของภูเขาสิเนรุ มีผิวขาว รูปร่างสันฐานใบหน้าคล้ายพระจันทร์ครึ่งซีก มีจิตสงบ มีความประพฤติดี และมีอายุ ๗๐๐ ปี ฯ พวกมนุษย์ในอปรโคยานทวีป อาศัยอยู่ทางทิศตะวันตกของภูเขาสิเนรุ มีรูปร่างสันฐานใบหน้าที่กลมคล้ายพระจันทร์เต็มดวง และมีอายุ ๕๐๐ ปี ฯ พวกมนุษย์ในชมพูทวีป อาศัยอยู่ทางทิศใต้ของภูเขาสิเนรุ มีรูปร่างสันฐานใบหน้าที่คล้ายรูปไข่หรือสามเหลี่ยม มีอายุไม่คงที่ สมัยใด มนุษย์เหล่านี้มีคุณธรรมเจริญขึ้น ๆ ในสมัยนั้นก็จะมีอายุมากขึ้น ๆ จนกระทั่งถึง ๑ อสงไขยปี แต่สมัยใดมีคุณธรรมเสื่อมลง ๆ ในสมัยนั้นจะมีอายุลดลง ๆ จนมีอายุขัยเพียง ๑๐ ปี ฯ พวกมนุษย์ในอุตตรกुरुทวีป อาศัยอยู่

ทางทิศเหนือของภูเขาสีเนรุ มีรูปร่างลักษณะไบหน้าคล้ายรูปสี่เหลี่ยม มีอายุยืนถึง ๑,๐๐๐ ปีเท่ากันทุกคน ฯ

ว่าด้วย คุณธรรมของเทวดาและมนุษย์^๑

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีป ประเสริฐกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์และมนุษย์ชาวชมพูทวีป ด้วยฐานะ ๓ ประการ ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ ไม่มีทุกข์ ๑ ไม่มีความหวงแหน ๑ มีอายุแน่นอน ๑ ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย... ๓ ประการนี้แล ฯ

“ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เทวดาชั้นดาวดึงส์ ประเสริฐกว่าพวกมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปและพวกมนุษย์ชาวชมพูทวีป ด้วยฐานะ ๓ ประการ ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ อายุทิพย์ ๑ วรรณทิพย์ ๑ สุขทิพย์ ๑ ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย... ๓ ประการนี้แล ฯ

“ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีปประเสริฐกว่าพวกมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปและเทวดาชั้นดาวดึงส์ ด้วยฐานะ ๓ ประการ ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ เป็นผู้กล้า ๑ เป็นผู้มั่งคั่ง ๑ เป็นผู้อยู่ประพฤติพรหมจรรย์อันเยี่ยม ๑ ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีป ประเสริฐกว่าพวกมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีป

^๑ อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต ข้อที่ ๒๒๕

๑๑๐ ปรีจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

และพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ด้วยฐานะ ๓ ประการนี้แล ฯ

ฟังทราบวินิจฉัย โดยนัยแห่งอรรถกถาว่า ชาวอูตตรกุรพวิป เป็นผู้ยิ่งใหญ่ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้เจริญที่สุด (มีความประพฤติดี) ไม่มีตัณหา (อุมมา) คือ ความดิ้นรน จึงไม่มีทุกข์ ทั้งไม่มีความหวงแหนว่า สิ่งนี้ของเรา คนเหล่านั้นมีอายุหนึ่งพันปีเท่ากันหมด แม้คติก็เท่ากัน คือ ตายแล้วเกิดในสวรรค์เท่านั้น ฯ พวกเทวดา มีสติไม่แน่นอน เพราะมีความสุขโดยส่วนเดียว พวกสัตว์นรกก็ไม่แน่นอน เพราะมีความทุกข์โดยส่วนเดียว ฯ ส่วนคนในชมพูทวีป ชื่อว่า มีสติมั่นคง เพราะมีทั้งสุขและทุกข์ปนกัน แม้การอยู่ประพาศิสมรรคพรหมจรรย์ประกอบด้วยองค์ ๘ ก็ย่อมมีในชนชาวชมพูทวีปเท่านั้น เพราะพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพระพุทธเจ้า ก็อุบัติขึ้นในชมพูทวีป ฯ ด้วยเหตุนี้ มนุษย์ชาวชมพูทวีปจึงเป็นผู้กล้า คือ มีใจกล้าแข็งในการบำเพ็ญทาน ศีล และภาวนา ฯ

จบ มนุษย์ภูมิ โดยย่อ ฯ

❖ เทวภูมิ ๖ ชั้น ❖

ฟังทราบวจนัตถะแห่งเทวภูมิ ตามที่พระฎีกาจารย์ยกกล่าวไว้ นั่นแหละ ฯ คำว่า เทวะ ได้แก่ เทพ มี ๓ พวก คือ อุปปีตติ-

เทพ ๑ สมมติเทพ ๑ และวิสุทธิเทพ ๑ ๆ ในเทพทั้ง ๓ เหล่า
นั้น อุปปัตติเทพ ได้แก่ เทพ โดยกำเนิด, คำว่า สมมติเทพ คือ
เทพโดยสมมติ ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระราชินี เป็นต้น, คำว่า
วิสุทธิเทพ ได้แก่ ผู้บริสุทธิ์จากอาสวกิเลส คือ พระอรหันต์เท่า
นั้น ๆ

เทวภูมิชั้นที่ ๑ จาตุम्मหาราชิกา

เทวภูมิชั้นที่หนึ่ง คือ จาตุम्मหาราชิกานี้ ตั้งอยู่ ณ ท่วมกลาง
แห่งภูเขาสิเนรุ และตั้งอยู่บนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ (คือ ภูเขา ๗
ลูก ที่ตั้งอยู่ติดต่อกันไปรอบภูเขาสิเนรุ) ได้แก่ เขายุคันธร, อสิ-
นธร, กรวิก, สุทัสสนะ, เนมินธร, วินตกะและเขาสัตตกัณณะ ๆ
มหาสมุทรที่คั่นอยู่ระหว่างภูเขาทั้ง ๗ นั้น เรียกว่า มหาสมุทร
สี่ทันดร ๆ มหาสมุทรนี้ น้ำใส สุขุมยิ่งนัก มีความกว้างและลึก
มากในข้างใน ข้างนอกมีความกว้างและลึกน้อยไปโดยลำดับ
เช่นเดียวกับภูเขาสัตตกัณณะ ที่สูงและต่ำกว่ากันไปตามลำดับ พัน
จากภูเขาลูกที่ ๗ ออกไป เป็นมหาสมุทรน้ำเค็ม มีเกาะใหญ่ตั้ง
อยู่แวดล้อมภูเขาสิเนรุทั้ง ๔ ทิศ เรียกเกาะนั้นว่า มหาทวีป ๔
เทวภูมิชั้นที่หนึ่งนี้ มีท้าวมหาราช ๔ องค์ เป็นผู้ปกครอง คือ:

๑. ท้าวธรรมาวุธ ปกครองพวกคันธัพพเทวดาอยู่ทางทิศ
ตะวันออก

๑๑๒ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

๒. ท้าววิรุพหะ ปกครองพวกกุมภันท์เทวดา อยู่ทางทิศใต้

๓. ท้าววิรุปักย์ ปกครองพวกนาคเทวดา อยู่ทางทิศตะวันตก

๔. ท้าวกุเวร (เวสวัณมหาราช) ปกครองพวกยักษ์ อยู่ทางทิศเหนือ

เทวภูมินี้ มีเทวดา ๒ พวก คือ กุมภัญญูเทวดา และ อากาศัญญูเทวดา ฯ ใน ๒ พวกนั้น เทวดาที่อาศัยอยู่บนภูเขากี้ดี รุกขเทวดากี้ดี มีวิมานอยู่ข้าง ไม่มีข้าง สงเคราะห์เข้าในกุมภัญญูเทวดา, ส่วนอากาศัญญูเทวดานั้น มีวิมานลอยอยู่ในอากาศ ฯ เทวดาทั้ง ๒ พวกนี้ อยู่ติดต่อกันไป จนถึงภูเขาจักรวาลโดยรอบ เทวดาเหล่านี้มี ๖ พวกคือ :

๑. จิตทาปโทสิกะ ผู้ถูกความเล่นประทุษร้าย

๒. มโนปโทสิกะ ผู้ถูกความโกรธประทุษร้าย

๓. สัตวลาหก ผู้ทำอากาศให้เย็น

๔. อุณหวลาหก ผู้ทำอากาศให้ร้อน

๕. จันทิมเทวบุตร เทวบุตรอยู่ในดวงจันทร์

๖. สุริยเทวบุตร เทวบุตรอยู่ในดวงอาทิตย์

ในเทวดา ๒ พวกนั้น กุมภัญญูเทวดาอาศัยอยู่ตามสถานที่

ต่าง ๆ คือ ตามพื้นดิน ตามภูเขา ตามแม่น้ำ มหาสมุทร ใต้ดิน ที่บ้าน และเจดีย์ เป็นต้น และรุกขเทวดาอาศัยอยู่ที่บนยอดไม้ บนกิ่งไม้ เทวดาเหล่านี้ มีวิมานอยู่บ้าง ไม่มีวิมานบ้าง ส่วนพวกอากาสัญญเทวดามีจันทิมเทพบุตร เป็นต้น มีวิมานของตน วิมานนั้นงดงามประกอบด้วยรัตนะทั้งหลาย ๆ ส่วนพวกที่ชั่วร้าย นั้นมี ๔ ประเภท คือ :

๑. เทวดาที่เป็นยักษ์ทั้งหญิงและชาย
๒. เทวดาที่เป็นกุมภภัณฑ์ทั้งหญิงและชาย
๓. เทวดาที่เป็นนาคทั้งหญิงและชาย
๔. เทวดาที่เกิดในต้นไม้ ๆ

อันตรายที่เกิดจากเทวดาผู้ชั่วร้าย เรื่องกล่าวไว้ว่า^๑ ท้าวเวสวัณมหาราช กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ยักษ์ชั้นสูงบางพวก เลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า บางพวกไม่เลื่อมใส ยักษ์ชั้นกลาง...ยักษ์ชั้นต่ำ...มีอยู่ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โดยมากที่ไม่เลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะทรงแสดงธรรมเพื่อการงดเว้นปาณาติบาต... อทินนาทาน... กามเมสุมิฉาจาร... มุสาวาท... และสุราเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ชื่อนั้น จึงไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของพวกเขา

^๑ ที่ฉนิกาย ปาฎิกวรรค ข้อ ๒๐๙ ๆ

ยักษเหล่านั้น” ดังนี้ ๑

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าบางพวก ย่อมเสพเสนาสนะอันเป็นราวไพรในป่าซึ่งมีเสียงน้อย มีเสียงดังน้อย ปราศจากลมแต่ผู้เดินเข้าออก ควรแก่การทำความอันเร้นลับของมนุษย์ ควรหลีกเลี่ยง ยักษชั้นสูงบางพวกมีอยู่ในป่านั้น ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดทรงถือเอาอาณานาฎิยรัศมี เพื่อให้ยักษทั้งหลายที่ไม่เลื่อมใสในคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านี้ให้เลื่อมใส และเพื่อคุ้มครองเพื่อรักษา เพื่อไม่เบียดเบียน เพื่ออยู่สำราญแห่งภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลายเถิด พระเจ้าข้า” ดังนี้ ๑

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับโดยคุณิภาพ ลำดับนั้น ท้าวเวสวัณมหาราชทรงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับแล้ว จึงกล่าว อาณานาฎิยรัศมีในเวลานั้นว่า “วิปสสิสฺสนมตฺถุ” เป็นต้น (แปลว่า ความนอบน้อมจงมีแด่พระวิปสสิพุทธเจ้า) ๑ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า การเจริญพระสูตรนี้ จะมีอานุภาพสำเร็จประโยชน์ได้ ต้องชำระอรรถะและพยัญชนะให้ดี ไม่บกพร่องถ้าเรียนเพราะลาภเป็นเหตุ ย่อมไม่สำเร็จ ๑

๑ ที่ตรัสไว้โดยพระองค์เองก็มีมาก เช่น ไนเมตตสูตร และ ธัคคปริต เป็นต้น อรรถกถากล่าวว่า ธัคคปริตนี้ ป้องกันภัยต่างๆ จงยกไว้ แม้อยู่กลางอากาศ ก็ยังปลอดภัย

เทวภูมิชั้นที่ ๒ ดาวดิงส์

เทวภูมิชื่อว่า ดาวดิงส์ มีเนื้อที่หนึ่งหมื่นโยชน์ ตั้งอยู่บนยอดเขาลีเนรุ ซึ่งสูง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ พระอินทร์เป็นผู้ครองนคร เป็นใหญ่กว่าเทวดาทั้งหลายในชั้นดาวดิงส์ ในสวรรค์ชั้นนี้ก็มีเทวดา ๒ พวก คือ ภูมิภูมัทธเทวดา และอากาศภูมัทธเทวดา ๑ ทำวสัฏกเทวราชและเทวดาผู้ใหญ่ ๓๒ องค์พร้อมทั้งบริวาร แม้จอมอสูรมีท้าวเวปจิตติเป็นต้น ที่อยู่ใต้เขาลีเนรุ ก็ส่งเคราะห์เข้าไปประเวศภูมิภูมัทธเทวดา ส่วนพวกมีวิมานลอยในอากาศเป็นพวกอากาศภูมัทธเทวดา ๑ ทั้งสองพวกนี้มีวิมานอยู่ต่อ ๆ กันไปจนจดเขตเขาจักรวาลบรรพต ๑

ดาวดิงส์ มีนครชื่อว่า สุทัตสนะ ตั้งอยู่ในที่หนึ่งหมื่นโยชน์ มีกำแพงล้อม ๔ ด้าน แต่ละด้านมีประตู ๒๕๐ ประตู รวมทั้งหมดหนึ่งพันประตู ๑ เทวนครนี้ ประดับด้วยอุทยานต่าง ๆ เป็นสถานที่รื่นรมย์ มีสวนบัวปูลณทริก สวนมหาวัน และสระโบกขรณีต่างๆ ในท่ามกลางนครนั้น มีปราสาททองชื่อ เวชยันต์ สูงหนึ่งพันโยชน์ สำหรับเป็นที่ประทับของท้าวสัฏกเทวราช เวชยันต์นี้มีความวิจิตรด้วยรัตนะ ๗ ประการ และประดับด้วยธงรัตนะสูง ๓๐๐ โยชน์เป็นต้น อันเป็นผลเกิดจากการสร้างศาลา ๑

ในเทพนครนั้น มีต้นปาริชาติสูง ๑๐๐ โยชน์ มีสาขาแผ่ไป

๑๑๖ ปรินิพนทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

๕๐ โยชน์ ในปริณิพนทโดยรอบ ๓๐๐ โยชน์ เมื่อออกดอกก็ส่งกลิ่นไปไกลได้ ๑๐๐ โยชน์ ๑ ภายใต้งัต้นปาริชาตนั้น มีพระแท่นบัณทुकัมลศิลลาอาสน์ อันมีสีดังดอกชัฎพุกษั สีกรั้งและสีบัวโรย มีความยาว ๖๐ โยชน์ กว้าง ๕๐ โยชน์ หนา ๑๕ โยชน์ เป็นที่ประทับของท้าวสักกเทวราช ๑ มีศาลาเป็นที่ประชุมฟังธรรม แสดงโดยบัณทิตมีสัณงักุมารเป็นต้น ๑ มีเจดีย์แก้วมรกต เรียกว่า พระจุพามณี สูง ๑๐๐ โยชน์ ภายใบบรรจุพระเจ็ยวแก้ว เบื้องขวา และพระเกศาที่พระโพธิสัตว์ทรงตัดออกผนวช ๑

ท้าวสักกเทวราชมีราชรถชื่อ เวชยันต์ ยาว ๑๕๐ โยชน์ กว้าง ๕๐ โยชน์ ตอนหน้าเป็นที่นั่งของสารถึชื่อ มาตลีเทพบุตร ตอนกลางเป็นบัลลังก์ที่ประทับ งามวิจิตรด้วยรัตนะ ๗ ประการ กั้นด้วยฉัฎรใหญ่ ๓ โยชน์ เทียมด้วยม้าสินธพอาชาไนย ช้างละหนึ้งพันพร้อมด้วยเครื่องประดับ ๑ บางครั้งก็ทรงช้างใหญ่ ๑๕๐ โยชน์ เทพบุตรผู้เป็นช้างนั้นเนรมิตตระพอง ๓๓ ตระพอง เพื่อเทพบุตร ๓๓ องค์ ...

ท้าวสักกะนั้น ในชาติก่อนเป็นมาณพชื่อว้า มมะ (แปลว่า ผู้อันบุคคลพึงบูชา) มีภรรยา ๔ คน คือ นางสุธัम्मมา นางสุนัันทา นางสุจิตรา และนางสุชาดา ... มหมานพนั้นได้บำเพ็ญวัตรบท ๗ ประการ คือ :

๑. เป็นผู้เลี้ยงมารดาบิดาตลอดชีวิต
๒. ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล
๓. พุดจาอ่อนหวาน
๔. ไม่พูดต่อเสียด
๕. มีจิตปราศจากมลทิน คือความตระหนี่
๖. เป็นผู้พูดคำสัจ
๗. เป็นผู้ไม่โกรธ ถ้าความโกรธเกิดขึ้นก็ห้ามทันที ฯ

เทวภูมิชั้นที่ ๓ ยามา

เทวดาผู้เป็นใหญ่ในชั้นนี้ ชื่อว่า ท้าวสุยามะ ฯ ตั้งแต่ชั้นยามานี้ขึ้นไป มีแต่อากาศัญญูเทวดา และมีวิมานอยู่ต่อ ๆ กันไปจนถึงขอบจักรวาลบรรพต ฯ

เทวภูมิชั้นที่ ๔ ดุสิต

เทพผู้ปกครองสวรรค์ชั้นนี้ ชื่อว่า ท้าวสันดุสิต ฯ เป็นที่อยู่ของคนมีปัญญา พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทุก ๆ พระองค์ บำเพ็ญบารมีครบ ๓๐ ทศบริบูรณ์แล้ว ในภพสุดท้ายจะทรงอุปบัติในสวรรค์ชั้นดุสิตนี้ เมื่อจะทรงอุปบัติในมนุษย์โลก ได้พิจารณาหาวิโลกนะ ๕ ประการ คือ พิจารณาถึงกาลเวลา ๑, ถึงทวีป ๑, ถึงประเทศ ๑, ถึงตระกูล ๑ และพิจารณาถึงมารดา ๑ เมื่อเห็นว่าเหมาะสมแล้ว ก็เสด็จลงมาอุปบัติ ฯ

เทวภูมิชั้นที่ ๕ นิมมานรดี

เทพผู้ปกครองในสวรรค์ชั้นนี้ ชื่อว่า สุนิมมิตะ หรือ นิมมิตรราชา เทวดาในสวรรค์ชั้นนี้ ปรารถนาสมบัติ คือ กามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น เวลาใด ก็นิรมิตสมบัติมีรูปเป็นต้น ด้วยบุญญา-ภาพของตนในเวลานั้น ๆ

เทวภูมิชั้นที่ ๖ ปรนิมมิตวสวัตติ

เทพผู้ปกครองในสวรรค์ชั้นนี้ ชื่อว่า ปรนิมมิตวสวัตติ อีกนามหนึ่ง ชื่อว่า วสวัตติมาราธิราช สมัยเมื่อพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ เป็นมิจฉาทิภูริ มี ความขัดแย้งต่อพระศาสนา ได้พยายามทำลายพระอริยเจ้า แต่ก็มิอาจทำลายได้สมใจ เมื่อพระศาสนาล่วงไปประมาณ ๒๑๘ ปี ถึงสมัยของอโศกราชกุมารได้ผ่านพิภพมหาสวรรค์สมบัติ ทรงพระนามว่า พระเจ้าธรรมมาโศกราชนั้น ท้าวเธอได้สถาปนาพระวิหารและพระสถูปขึ้นจำนวน ๘๔,๐๐๐ บรรจุพระบรมสารีริกธาตุแจกจ่ายทั่วชมพูทวีป ฯ ในครั้งนั้น พระยามาราธิราชนี้ ได้ถูกพระกีสนาทเถระ (หรือเรียกว่า พระอุปคุตตเถระ) ทรมานให้ละพยศแล้ว มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้อนุสรณ์ถึงคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยวาจาว่า “นโม เต ปุริสาชฌณ” (แปลว่า ข้าแต่บุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขอ

นอบน้อมท่าน) เป็นต้น แล้วปรารธนาพุทธภูมิ ฯ^๑

จบเทวภูมิ ๖ ชั้น

❖ รูปาวจรภูมิ ๑๖ ❖

ภูมิของรูปาวจรฌาน ชื่อว่า รูปาวจรภูมิ มี ๑๖ ภูมิ ได้แก่ :

ปฐมฌานภูมิ ๓ คือ

พรหมปารีสัชชา (ภูมิของพรหมบริษัท)

พรหมปุโรหิตา (ภูมิของพรหมปุโรหิต)

มหาพรหม (ภูมิของมหาพรหม) เป็นพรหมผู้ใหญ่กว่าพรหมทั้ง ๒ นั้น ด้วยคุณมีวรรณะและอายุยืน เป็นต้น ฯ

ทุติยฌานภูมิ ๓ คือ

ปริตตাকা (ภูมิของพรหมผู้มีรัศมีน้อย)

อัปปรมาณากา (ภูมิของพรหมผู้มีรัศมีประมาณไม่ได้)

อาภัสสรา (ภูมิของพรหมผู้มีรัศมีแผ่ออกไป)

^๑ จากปฐมสมโพธิกถา นิพนธ์โดยพระปรมาณุชิตชิโนรส ฯ

ตติยฌานภูมิ ๓ คือ

ปริตตสุภา (ภูมิของพรหมผู้มีรัศมีสวยงามน้อย)
อัปมาณสุภา (ภูมิที่มีรัศมีสวยงามประมาณไม่ได้)
สุกกินหา (ภูมิที่มีรัศมีสวยงามสว่างทั่วไป)

จตุตถฌานภูมิ ๔ คือ

เวหุปผลา (ภูมิที่มีผลไพบุลย์)
อัสัญญีสัตตา (ภูมิของสัตว์ไม่มีสัญญา)
อวิหา (สุทธาวาสภูมิที่ ๑)
อตัปปา (สุทธาวาสภูมิที่ ๒)
สุทัสสา (สุทธาวาสภูมิที่ ๓)
สุทัสสี (สุทธาวาสภูมิที่ ๔)
อกนิฏฐา (สุทธาวาสภูมิที่ ๕)

อนึ่ง ในอภิธรรมัตถวิภาวินี (หน้า ๑๘๒) กล่าวว่า “พระ-
อนาคามีทั้งหลาย ย่อมเกิดในสุทธาวาส ๕ โดยลำดับแห่งความ
ต่างกันด้วยสัทธินทรีย์เป็นต้น” นี้ ย่อมแสดงว่า เมื่อสัทธินทรีย์
มีกำลังมากกว่าอินทรีย์ที่เกิดร่วมกัน ก็เกิดในอวิหาภูมิ, เมื่อวิริ-
ยินทรีย์มีกำลังมากก็เกิดในอตัปปาภูมิ สตินทรีย์เป็นต้นก็นัยนี้ ฯ

บรรดารูปพรหม ๑๖ ชั้นนั้น ปฐมฌานภูมิ ๓ ตั้งอยู่ใน
ท่ามกลางอากาศ ในที่เสมอกัน แต่ต่างกันด้วยคุณมีวรรณะและ

อายุเป็นต้น ๆ ทุตติยานภูมิ ๓, ตติยานภูมิ ๓ ก็นัยนี้ ๆ แต่จตุตถยานภูมิ ๓ นั้น เวหัพผลาภูมิและอัสัญญัตตภูมิ ตั้งอยู่ในที่เสมอกัน ส่วนสุทธาวาสภูมิ ๕ นั้น อวิหาตั้งอยู่ท่ามกลางอากาศสูงกว่าเวหัพผลาและอัสัญญัตตาประมาณ ๕ ล้าน ๕ แสน ๘ พันโยชน์, อตปปา ก็สูงกว่าอวิหาเช่นนั้นเหมือนกัน ๆ สุทัตสา สุทัตสีและอกนิฏฐา ก็นัยนี้ ๆ แม้ปฐมยานภูมิ ๓ ก็สูงกว่าปรนิมิตตวสวัตตีประมาณ ๕ ล้าน ๕ แสน ๘ พันโยชน์, ทุตติยานภูมิ ๓ เป็นต้น ก็สูงกว่ากันโดยนัยนี้นั้นแหละ ๆ

ในอกนิฏฐภูมิ มีเจดีย์เรียกว่า ทุสสเจดีย์ (คือ เจดีย์บรรจุผ้า) สูง ๑๒ โยชน์ ๆ ฆฎิการพรม ผู้อยู่ในอกนิฏฐภพ ได้นำเครื่องอัฐฐบริวารจากอกนิฏฐภพ ถวายแก่เจ้าชายสิทธัตถะในคราวเสด็จออกผนวช แล้วรับเอาเครื่องฉลองพระองค์ทั้งหมดไปบรรจุไว้ในตุสสเจดีย์ ในอกนิฏฐภพนั้น ๆ

❖ อรูปาวจรภูมิ ๔ ❖

ภูมิ (คือ สถานที่เกิดขึ้น) แห่งอรูปพรม ชื่อว่า อรูปาวจรภูมิ มี ๔ คือ อรูปภูมิที่หนึ่ง ชื่อว่า อากาสนัญญาตนะ, อรูปภูมิที่ ๒ ชื่อว่า วิญญาณัญญาตนะ, อรูปภูมิที่ ๓ ชื่อว่า อากิญจัญญาตนะ, อรูปภูมิที่ ๔ ชื่อว่า เนวสัณญานาสนัญญาตนะ ๆ

๑๒๒ ปริญญาที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

อรุณภูมิทั้ง ๔ นี้ท่านเรียกว่า ภูมิ แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีรูปร่าง
สัณฐานอย่างไร เป็นแต่สถานที่อันว่างเท่านั้น ๆ แม้อรูปพรหม
ก็เป็นเพียงนามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น
และวิญญาณชั้น ที่สัมปยุตกัน ซึ่งเกิดสืบต่อกันไปจนกระทั่ง
จุติ ๆ

ภูมิจตุกกะ คือ หมวด ๔ แห่งภูมิ ได้แก่ อบายภูมิ ๔
กามสุคติภูมิ ๗ รูปาวจรภูมิ ๑๖ อรูปาวจรภูมิ ๔ โดยพิสดาร
ได้ ๓๑ ภูมิ ฉะนี้แล ๆ

จบ ภูมิจตุกกะ

.....

๘ หมวดที่ ๒ ปฏิสนธิจตุกกะ

ปฏิสนธิจตุกกะ แปลว่า หมวด ๔ แห่งปฏิสนธิ ชื่อว่า ปฏิสนธิ มี ๔ ได้แก่

๑. อปายปฏิสนธิ คือ ปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔
๒. กามสุคติปฏิสนธิ ” ปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ ๗
๓. รูปาวจรปฏิสนธิ ” ปฏิสนธิในรูปาวจรภูมิ ๑๖
๔. อรูปาวจรปฏิสนธิ ” ปฏิสนธิในอรูปาวจรภูมิ ๔

บรรดาปฏิสนธิในภูมิเหล่านั้น อุเบกขาสันตிரณอกุศลวิบาก ๑ ดวงเท่านั้น ซึ่งเป็นวิบากของอกุศลจิต ๑๑ (เว้นอุทธัจจะ) ทำหน้าที่ปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ คือ นรก เปรต อสุรกาย และ สัตว์ดิรัจฉาน ฯ ต่อจากปฏิสนธิก็เป็นภวังคกิจ เมื่อเคลื่อนจากภพนั้น ก็ทำจุติกิจ ปฏิสนธินี้ ชื่อว่า อปายปฏิสนธิ ฯ

อุเบกขาสันตிரณอกุศลวิบาก ๑ ดวง ซึ่งเป็นวิบากของมหา กุศลญาณวิปยุตที่มีกำลังอ่อนที่สุด ทำปฏิสนธิ ต่อจากปฏิสนธิที่เป็นภวังค์ ต่อจากนั้นเมื่อจะเคลื่อนจากภพก็เป็นจุติ ฯ ปฏิสนธิ จิตดวงนี้ เกิดแก่มนุษย์ผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้น และแก่พวก วินิปาติกอสุรา คือ เทวดาผู้อาศัยอยู่ตามภาคพื้น ฯ คำว่า “บอด แต่กำเนิด เป็นต้น” ท่านฎีกาจารย์ขยายความไว้รวม ๑๐ อย่าง คือ ๑. บอดตั้งแต่เกิด ๒. หนวกตั้งแต่เกิด ๓. จมูกเสียบตั้งแต่เกิด

๑๒๔ ปรีจเนที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

๔. เป็นใบ้ตั้งแต่เกิด ๕. โง่เง่าตั้งแต่เกิด ๖. เป็นบ้าตั้งแต่เกิด
๗. เป็นบัณฑิตก็ คือ ผู้วิปริตทางเพศ มี ๕ พวก ๘. อุภโตพยัญ-
ชนก คือ ผู้มี ๒ เพศ ๙. ผู้ไม่มีเพศ ๑๐. ผู้ติดอ่าง เหล่านี้ ย่อม
เกิดแก่มนุษย์ และเทวดาชั้นจาตุมหาราชิก้าชั้นต่ำ ๆ มหาวิภาค
๘ เมื่อทำปฏิสนธิกิจแล้ว ก็ทำวงคกิจ เมื่อเคลื่อนจากภพก็ทำ
จตุกิจ ๆ ปฏิสนธิทั้ง ๙ นี้ ชื่อว่า กามสุคติปฏิสนธิ ๆ

รูปาวจรกุตล ๕ ให้ปฏิสนธิเกิดในพรหมโลก ๑๖ ภูมิ
ต่อจากปฏิสนธิก็เป็นภวังค์ เมื่อเคลื่อนจากภพก็ทำจตุกิจ เฉพาะ
ปัญจกมณกุตล ที่เป็นสัตถุญญาวีระกะนั้น ให้รูปปฏิสนธิเกิดขึ้น
เป็น อสัตถุญญัตถ์ (สัตว์ที่ไม่มีสัตถุญญา) ต่อจากรูปปฏิสนธิก็เป็น
การสืบต่อของรูปนั้น จนกระทั่งหมดอายุ เมื่อเคลื่อนจากภพนั้น
รูปก็จตุติ นี้ชื่อว่า รูปาวจรปฏิสนธิ ๆ

ส่วนภูมิที่ไม่มีรูป ๔ ภูมิ เมื่อเกิดก็เกิดด้วยอรูปาวจรวิภาค
๔ ดวงตามภูมิของตน คือ ให้รูปปฏิสนธิ ต่อจากนั้นก็เป็น
ภวังค์ ในที่สุดก็เป็นจตุตินั้นแหละ นี้ชื่อว่า อรูปาวจรปฏิสนธิ ๆ

การกำหนดอายุของสัตว์ ๓๑ ภูมิ

สัตว์ผู้เกิดในอบายภูมิ ๔ ในมนุษย์ภูมิ (เฉพาะชาวชมพู-
ทวีป) วินิปาติกอสุรา (คือพวกเวมานิกเปรต) ภูมิภูฏฐเทวดา และ

อากาสัญญเวทนา ในจาคุมมหาราชิกา เหล่านี้ ย่อมไม่มีการ
กำหนดอายุที่แน่นอน ๆ เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวไว้ว่า :

“การกำหนดอายุของสัตว์ในอบายและ
มนุษย์ย่อมไม่มี จริงอย่างนั้น กापนาคราช
พระเจ้ามันธาตุ และยักษ์บางพวก มีอายุยืน
นาน”^๑ ดังนี้ ๆ

จริงอยู่ กรรมเท่านั้น ซึ่งว่าเป็นประมาณในการประมาณ
อายุสัตว์ในอบายทั้งหลาย เพราะสัตว์ที่เกิดในอบาย ไม่มีการ
เคลื่อนไปตราบที่กรรมยังไม่สิ้น ๆ พวกกุ่มมเทวดาก็มีกรรมเป็น
ประมาณ เพราะสัตว์บางเหล่าที่เกิดในหมู่กุ่มมเทวดาเหล่านั้น
บางเหล่ามีอายุเพียง ๗ วันบ้าง บางเหล่ามีอายุหนึ่งกัลป์บ้าง แม้
มนุษย์ก็มีกรรมเป็นประมาณ เพราะพวกมนุษย์เหล่านั้น บาง
คราวมีอายุหนึ่งอสงไขย (ด้วยอำนาจกุศลกรรม) บางคราวก็มี
อายุลดลง ๆ เหลือ ๑๐ ปี (ด้วยอำนาจอกุศลกรรม) ๆ

^๑ กापนาคราช มีอายุยืนยาว ได้เห็นพระพุทธเจ้า ๕ องค์ในภัททกัลป์นี้
พระเจ้ามันธาตุ มีอายุหนึ่งอสงไขยปี ๆ

อายุเทวดาชั้น จาตุम्मหาราชิกา^๑

๕๐ ปีของพวกมนุษย์ เป็นวันและคืนหนึ่ง ในชั้นจาตุम्मหาราชิกา, ๓๐ โดยวันและคืนนั้นเป็นหนึ่งเดือน, ๑๒ เดือน โดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี, ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาพวกจาตุम्मหาราชิกา ฯ นับปีของมนุษย์ได้ประมาณ ๕ ล้านปี ฯ

อายุเทวดาชั้น ดาวดึงส์

๑๐๐ ปีของพวกมนุษย์ เป็นวันและคืนหนึ่งในชั้นดาวดึงส์, ๓๐ โดยวันและคืนนั้นเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือน โดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี, ๑,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ฯ นับปีของมนุษย์ได้ประมาณ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี ฯ

อายุเทวดาชั้น ยามา

๒๐๐ ปีของพวกมนุษย์ เป็นวันและคืนหนึ่งในชั้นยามา, ๓๐ โดยวันและคืนนั้นเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือน โดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี, ๒,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาพวกยามา ฯ นับปีของมนุษย์ได้ประมาณ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี ฯ

^๑ อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต วิตถตสูตร ข้อที่ ๑๓๒

อายุเทวดาชั้น ดุสิต

๔๐๐ ปีของพวกมนุษย์ เป็นวันและคืนหนึ่งในชั้นดุสิต, ๓๐ โดยวันและคืนนั้นเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี, ๔,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาพวก ดุสิต ฯ นับปีของมนุษย์ได้ประมาณ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี ฯ

อายุเทวดาชั้น นิมมานรดี

๘๐๐ ปีของพวกมนุษย์ เป็นวันและคืนหนึ่งในชั้นนิมมานรดี, ๓๐ โดยวันและคืนนั้นเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี, ๘,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาพวก นิมมานรดี ฯ นับปีของมนุษย์ได้ประมาณ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี ฯ

อายุเทวดาชั้น ปรนิมมิตวสวัตติ

๑,๖๐๐ ปีของพวกมนุษย์ เป็นวันและคืนหนึ่งในชั้นปรนิม-มิตวสวัตติ, ๓๐ โดยวันและคืนนั้นเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดย เดือนนั้นเป็น ๑ ปี, ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุ ของเทวดาพวกปรนิมมิตวสวัตติ ฯ นับปีของมนุษย์ได้ประมาณ ๘๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี ฯ

อายุของรูปพรหม ๑๖ ชั้น

๑. พรหมในปฐมฌานภูมิ ๓ คือ

พรหมปารีสัชชา	ประมาณอายุ ๑ ใน ๓ วิวัฏฏัญญาสี่อสงไขยกัลป์
พรหมบุโรหิตา	ประมาณอายุ ครึ่งหนึ่งแห่ง วิวัฏฏัญญาสี่อสงไขยกัลป์
มหาพรหมา	ประมาณอายุ ๑ วิวัฏฏัญญาสี่- อสงไขยกัลป์ ๑

๒. พรหมในทุติยฌานภูมิ ๓ คือ

ปริตตภาพรหม	ประมาณอายุ ๒ มหากัลป์
อัปปมาณภาพรหม	ประมาณอายุ ๔ มหากัลป์
อาภัสสราพรหม	ประมาณอายุ ๘ มหากัลป์

๓. พรหมในตติยฌานภูมิ ๓ คือ

ปริตตสุภาพรหม	ประมาณอายุ ๑๖ มหากัลป์
อัปปมาณสุภาพรหม	ประมาณอายุ ๓๒ มหากัลป์
สุภกัณหาพรหม	ประมาณอายุ ๖๔ มหากัลป์

๔. พรหมในจตุตถฌานภูมิ ๒ คือ

เวหัพผลาพรหม	ประมาณอายุ ๕๐๐ มหากัลป์
อตัณฺณยัสตตาพรหม	ประมาณอายุ ๕๐๐ มหากัลป์

สุทธาวาสที่ ๑	อวิหา	ประมาณอายุ ๑,๐๐๐ มหากัลป์
” ๒	อตัปปา	ประมาณอายุ ๒,๐๐๐ มหากัลป์
” ๓	สุทฺถสสา	ประมาณอายุ ๔,๐๐๐ มหากัลป์
” ๔	สุทฺถสสี	ประมาณอายุ ๘,๐๐๐ มหากัลป์
” ๕	อกนิฏฐา	ประมาณอายุ ๑๖,๐๐๐ มหากัลป์ ๗

การกำหนดอายุของพรหมในปฐมฌานภูมิ ๓ มีปาริสีชชาพรหมเป็นต้น ด้วยอำนาจมหากัลป์ ย่อมไม่มีเลย เพราะไม่เกิดในกัลป์ที่บริบูรณ์ โดยเหตุที่พรหมเหล่านั้นจะไม่พินาศไปในกัลป์อันหนึ่ง ย่อมไม่มี ๗ กัลป์ ได้แก่ อสงไขยกัลป์ มี ๔ อย่าง คือ :

๑. สัมภวอสงไขยกัลป์ คือ อสงไขยกัลป์ที่กำลังเสื่อม
๒. สัมภวอสงไขยกัลป์ คือ อสงไขยกัลป์ที่ตั้งอยู่ในความเสื่อม
๓. วิวัฏฐอสงไขยกัลป์ คือ อสงไขยกัลป์ที่กำลังเจริญ

๑๓๐ ประจําที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค

๔. วิวัฏฏัญญาเยอสงไขยกัลป์ คือ อสงไขยกัลป์ที่ตั้งอยู่ใน
ความเจริญ

อสงไขยกัลป์ทั้ง ๔ นี้เป็น ๑ มหากัลป์ ๑ พวกพรหมที่เกิด
ในทุติยฉานภูมิเป็นต้น กำหนดด้วยมหากัลป์ เกิดในมหากัลป์ที่
บริบูรณ์ ไม่ใช่ด้วยอำนาจแห่งอสงไขยกัลป์ ๑

อายุของ อรูปพรหม ๔^๑

๑. ผู้เกิดในอากาศานัญญาตนภูมิ
ประมาณอายุ ๒ หมื่นมหากัลป์

๒. ผู้เกิดในวิญญาณัญญาตนภูมิ
ประมาณอายุ ๔ หมื่นมหากัลป์

๓. ผู้เกิดในอาภิญญัญญาตนภูมิ
ประมาณอายุ ๖ หมื่นมหากัลป์

๔. ผู้เกิดในเนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ
ประมาณอายุ ๘ หมื่น ๔ พันมหากัลป์ ๑

จบ หมวดที่ ๒ ปฏิสนธิจตุกกะ

^๑ ในอรรถกถาแห่งชาตุมังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปันณาสกข์ ข้อที่ ๑๐ ๑

☛ **หมวดที่ ๓ กรรมจตุกกะ**

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรา กล่าวว่าเป็นกรรม เพราะบุคคลเจตนาแล้ว ย่อมทำกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ” ดังนี้ ฯ ชื่อว่า กรรมมี ๔ อย่างคือ :

๑) กรรมด้วยอำนาจแห่งกิจ ๔

- ๑. ชนกกรรม คือ กรรมให้เกิด
- ๒. อุปัตถัมภกกรรม คือ กรรมอุปถัมภ์
- ๓. อุปปีฬกกรรม คือ กรรมเบียดเบียน
- ๔. อุปฆาตกรรม คือ กรรมเข้าไปตัดรอน ฯ

๒) กรรมโดยปริยายแห่งการให้ผล ๔

- ๑. ครุกรรม คือ กรรมหนัก
- ๒. อาสันนกรรม คือ กรรมใกล้ตาย
- ๓. อาจิณฺณกรรม คือ กรรมทำเป็นนิตย์
- ๔. กตัตตากรรม คือ กรรมที่ทำเล็กน้อย ฯ

๓) กรรมด้วยอำนาจแห่งเวลาที่ให้ผล ๔

- ๑. ทิฏฐุชัมมเวทนียะ คือ กรรมที่พึงเสวยผลในภพนี้
- ๒. อุปปัชชเวทนียะ คือ กรรมที่พึงเสวยผลในภพหน้า
- ๓. อปรายเวทนียะ คือ กรรมที่พึงเสวยผลในภพต่อไป

๔. โหสิกรรม คือ กรรมที่ไม่ให้ผล ฯ

๔) กรรมด้วยอำนาจแห่งฐานะ (เหตุ) ๔

๑. อกุศล คือ กรรมที่ไม่ใช่กุศล
๒. กามาวจรกุศล คือ กรรมที่เป็นกามาวจรกุศล
๓. รูปาวจรกุศล คือ กรรมที่เป็นรูปาวจรกุศล
๔. อรูปาวจรกุศล คือ กรรมที่เป็นอรูปาวจรกุศล ฯ

อธิบาย กรรมหมวดที่ ๑

กรรม คือ เจตนา มี ๒ อย่าง ได้แก่ สหชาตะ และ นานัก-
ขณิกะ ในสองอย่างนั้น เจตนา ที่เกิดพร้อมกับจิตทุกดวง คือ
เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต และมีที่
อาศัยเกิดอย่างเดียวกับจิตนี้ เรียกว่า สหชาตะ, เมื่อสหชาตะนั้น
ดับไปแล้ว เป็นปัจจัยให้วิบากเกิดขึ้นในภายหลัง เรียกว่า นานัก-
ขณิกะ เพราะเป็นคนละขณะ ฯ (เจตนาที่เป็นนานักขณิกะเกิดกับ
กุศลจิตและอกุศลจิตเท่านั้น)

กรรมที่ชื่อว่า ชนกะ เพราะอรรถว่า ให้เกิด คือ ให้เกิดใน
ปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล. เจตนาที่ทำให้วิภูฏะยาวนาน เรียก
ว่า อภิสังขาร เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจตนาที่เป็นไปใน
โลกียกุศล ๑๗ และในอกุศลจิต ๑๒ ซึ่งให้วิบากและกัตตตารูป

เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล **ชื่อว่า ชนกรรม** ฯ

ที่ชื่อว่า อุปถัมภกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปสนับสนุน. จริงอยู่ กุศลกรรมและอกุศลกรรม เมื่อไม่สามารถให้วิบาก (ผลของกรรม) เกิดขึ้นได้เอง ก็สนับสนุนกรรมอื่นในการยังวิบากอันเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ให้เกิดขึ้นนานกว่า หรือเป็นปัจจัยแห่งความสุขและทุกข์ไปนานๆ เหมาะแก่กรรมที่สามารถให้เกิดขึ้น เพื่อไม่ให้ปัจจัยที่เป็นเหตุตรอนเกิดขึ้น และเพื่อให้เป็นปัจจัยที่เป็นเครื่องพอกพูนเกิดขึ้นแห่งวิบากอันเป็นสุขและทุกข์นั้นแหละ **ชื่อว่า อุปถัมภกกรรม** ได้แก่ เจตนาในอกุศล ๑๒ และในมหากุศล ๘ เท่านั้น ส่วนเจตนาในมหัคคตกุศล ๕ มีหน้าที่เป็นชนกรรมอย่างเดียว ฯ

ที่ชื่อว่า อุปปีฬิกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปเบียดเบียน กรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุขัดขวางความเป็นไปที่นาน ๆ แห่งวิบากอันกรรมอื่นให้เกิดแล้ว โดยขัดขวาง คือ ให้เกิดโรค ให้เกิดธาตุ ๔ ที่ไม่สม่าเสมอ หรือกำจัดโรค และความเป็นผู้มีธาตุที่สม่าเสมอ **ชื่อว่า อุปปีฬิกกรรม** ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ และมหากุศล ๘ นั้นแหละ ฯ

ที่ชื่อว่า อุปฆาตกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปตัดตรอน กรรมที่เข้าไปตัดตรอนชนกรรมที่ทราวมกำลัง แล้วห้ามวิบากกรรมที่ไม่มี

๑๓๔ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

กำลังนั้นเสีย โดยบันดาลปัจจัยที่เป็นเหตุตรอนให้เกิดขึ้น แล้ว
แต่งให้เกิดผลเสียเองนี้ ชื่อว่า อุปฆาตกรรม ได้แก่ เจตนาใน
อกุศลจิต ๑๒ และ กุศลจิต ๒๑ ดวง ฯ

อธิบาย กรรมหมวดที่ ๒

กรรมที่มีโทษมากและมีอานุภาพมาก กรรมอื่นไม่สามารถ
ขัดขวางได้ ชื่อว่า ครุกรรม ฯ กรรมที่ตามระลึกได้ในเวลาใกล้
ตาย หรือกรรมที่กระทำในเวลาใกล้ตาย ชื่อว่า อาสังนกรรม ฯ
กรรมที่ทำเนืองๆ หรือกรรมแม้ทำคราวเดียว แต่ชองเสพเนือง ๆ
ชื่อว่า อาจิณณกรรม ฯ กรรมที่ไม่ถึงความเป็นกรรมทั้ง ๓ มี
ครุกรรมเป็นต้น แต่พึงกล่าวว่ “กรรม” โดยเพียงสักว่าทำแล้ว
เท่านั้น ชื่อว่า กัตตตากรม ฯ

บรรดากรรมเหล่านั้น ครุกรรม ที่เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม
กรรมหนักมีการฆ่ามารดาเป็นต้น เป็นครุกรรมฝ่ายอกุศล
มหัคคตกุศลกรรม ๕ เป็นครุกรรมฝ่ายกุศล ครุกรรมนั้นแหละ แม้
มีอาสังนกรรมเป็นต้น ก็ให้ผลก่อน ฯ เมื่อครุกรรมไม่มีอาสังน-
กรรม คือ กรรมที่ระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย ย่อมให้ผลก่อน ฯ เมื่อ
อาสังนกรรมไม่มี อาจิณณกรรม คือ กรรมที่ประพฤตินาเนือง ๆ
ในกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม ย่อมให้ผลก่อน ฯ ส่วนกัตตตา-

กรรมได้การเสพคุ้นแล้ว เมื่อกรรมก่อน ๆ ไม่มี ย่อมจุครั้งมาซึ่ง
ปฏิสนธิ ด้วยประการฉะนี้ ครุกรรม จึงให้ผลก่อนกว่ากรรมทั้ง
หมด ๆ ครุกรรมฝ่ายอกุศล ได้แก่ นิตยมิจฉาทิฏฐิ ๓ และ
อนันตริยกรรม ๕ ในฝ่ายกุศลกรรม ได้แก่ มหัคคตกุศล ๕ ๆ

นิตยมิจฉาทิฏฐิ ๓ คือ อภิริยติฏฐิ ๑, นัตถิกติฏฐิ ๑
และอเหตุกติฏฐิ ๑ ๆ อนันตริยกรรม ๕ คือ ฆ่ามารดา ๑,
ฆ่าบิดา ๑, ฆ่าพระอรหันต์ ๑, ยังโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห้อ ๑
และทำสังฆเภท ๑ ๆ ในกรรมทั้ง ๕ นี้ สังฆเภทเป็นกรรมหนัก
ที่สุด รongลงมาเป็นโลหิตุปบาท รongลงมาเป็นอรหันตฆาต ส่วน
มารดาและบิดา ผู้ใดมีคุณมากกว่าฆ่าผู้นั้นก็บาปมากกว่า ๆ กรรม
โดยปริยายแห่งการให้ผลนี้ ได้แก่ โดยลำดับแห่งการให้ผล ๆ

ส่วนในปภรณทั้งหลาย มือภิธัมมาวตารเป็นต้น ระบุว่า
อาจิณณกรรมให้ผลก่อนอาสันนกรรม พระภิกษุจารย์จึงยกอุปมา
เพื่อให้เห็นชัดเจนดังนี้ “เหมือนอย่างว่า ..เมื่อฝูงโคที่เขาฝึกแล้ว
และโคที่มีกำลังแม่มีอยู่ภายในคอก ครั้นนายโคบาลเปิดประตู
คอกที่แอดไปด้วยหมู่โค โคตัวใดอยู่ใกล้ประตูคอก แม่เป็นโค
ไม่มีกำลังคือที่ทรพล โคตัวนั้นแหละ ย่อมออกก่อนกว่า ฉนั้นใด
เมื่อกุศลกรรมและอกุศลกรรมมีอยู่ นอกจากครุกรรมแล้ว
อาสันนกรรม คือ กรรมที่อยู่ใกล้มรณกาลนั้นแล ย่อมให้ผลก่อน

๑๓๖ ปรีจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

เพราะฉะนั้น ในปกรณ์ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า
อาสันนกรรมให้ผลก่อนกว่าอาจิณนกรรม ดังนี้ ชัดเจนแล้ว ฯ

อธิบาย กรรมหมวดที่ ๓

กรรม ว่าด้วยอำนาจแห่งกาลที่ให้ผลนี้ **กรรมที่ชื่อว่า ทิฏฐ-**
ัมมเวทนียะ เพราะอรรถว่า อันสัตว์จะพึงรู้ได้ด้วยอำนาจแห่ง
การเสวยผลในปัจจุบัน ฯ กรรมที่ให้สัตว์ต้องเกิด ซึ่งต่อจากภพ
ปัจจุบันแล้วจึงเสวยผล **ชื่อว่า อุปปัชชเวทนียะ** ฯ กรรมที่สัตว์
จะพึงเสวยผลในภพต่อๆ ไปในอรรถภาพอื่น อรรถภาพใดอรรถภาพ
หนึ่งนั้น **ชื่อว่า อปราปรียเวทนียะ** ฯ กรรมที่ควรจะกล่าวว่
“อโหสิ เอว กมฺมํ น ตสฺส วิปาโก อโหสิ อตุถิ ภวิสฺสติ วา”
แปลว่า กรรมได้มีแล้วนั้นแหละ ผลของกรรมนั้นไม่ได้มีแล้ว
หรือผลของกรรมนั้นกำลังมี หรือจักมี ดังนี้ (เมื่อวิภูษะสิ้นแล้ว)
ชื่อว่า อโหสิกรรม ฯ

บรรดากรรมเหล่านั้น **เจตนาในขณะดวงแรก** ถึงความเป็น
เจตนาที่มีกำลัง เพราะไม่ถูกกุศลและอกุศลที่เป็นข้าศึกครอบงำ
และเพราะเป็นเจตนาที่ได้รับความวิเศษ โดยความวิเศษแห่งปัจจัย
ก็เป็นเจตนาที่มีความดียิ่ง ซึ่งดำเนินไปด้วยอำนาจแห่งการปรุง
แต่งเบื้องต้นเช่นนั้น **ก็ให้ผลในอรรถภาพนั้นเท่านั้น จึงชื่อว่า**

ทฤษฎีธรรมเวทนียะ ๑

ความจริง เจตนาในขณะดวงแรกนั้น ไม่ถือว่าเป็นตัวกรรมที่เพิ่งถึงความขาดตอนแห่งสันดานที่เป็นไปแล้ว และที่เพิ่งการได้โอกาส คุจอุปปัชชเวทนียะและอุปปราปรีชเวทนียะ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความอุปการะและประทุษร้าย ในบุคคลผู้ประกอบด้วยคุณวิเศษ ในขณะที่มีกำลังโดยประการดังกล่าว และเพราะเป็นเจตนาที่มีวิบากเล็กน้อย เพราะไม่มีการเสพคุณ เพราะเหตุนั้น เจตนาในขณะดวงแรกนั้น จึงให้ผลเป็นเหตุจะเป็นวิบากในปวัตติกาล เหมือนดอกไม้ในอัทภานี้เท่านั้น ๑

คำว่า “ให้ผลเป็นเหตุเป็นวิบากในปวัตติกาล” นี้ ท่านสงเคราะห์เอาเหตุวิบากจิตทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น ที่ได้อารมณ์ที่น่าปรารถนา และการถึงพร้อมด้วยเบญจกามคุณ ๑ ก็ในปฐมเจตนาที่ให้ผลนี้ เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ย่อมให้ผลภายใน ๗ วัน ชื่อว่าให้ผลเสร็จแล้ว

อนึ่ง ผู้ทำกุศล ได้ปัจจัยพิเศษมีกำลังให้ผลในชาตินี้ ย่อมประกอบด้วยสัมปทา ๔ คือ

๑. วัตถุสัมปทา ถึงพร้อมด้วยวัตถุ
๒. ปัจจัยสัมปทา ถึงพร้อมด้วยไทยธรรม
๓. เจตนาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยเจตนา

๔. คุณาติเรกสัมปทา ถึงพร้อมด้วยคุณอันยิ่ง ๆ

บรรดาสัมปทาเหล่านั้น พระอรหันต์หรือพระอนาคามี ผู้
ได้สมบัติ เป็นพระทักษิณียบุคคล ชื่อว่า วัตถุสัมปทา การได้
วัตถุที่ควรให้เป็นไปโดยธรรม ชื่อว่า ปัจจัยสัมปทา เจตนาใน
๓ กาล คือ ก่อนให้ กำลังให้ ภายหลังจากที่ให้แล้ว สัมปยุต
ด้วยญาณ ประกอบด้วยโสมนัส ชื่อว่า เจตนาสัมปทา พระทักษิณีย-
บุคคลออกจากนิโรธสมบัติ ชื่อว่า คุณาติเรกสัมปทา. ๆ

บรรดาชวนะ ๗ ดวงนั้น ดวงที่ ๑ ให้ผลในปัจจุบันภพ
เช่น นายกากวพิยะ ได้ตำแหน่งเป็นเศรษฐีในวันที่ ๗ นับตั้งแต่
ภรรยาของเขาถวายข้าวยาสูบเปรี้ยว ที่จัดไว้เพื่อตนแก่พระมหา-
กัสสปเถระ ผู้ออกจากนิโรธสมบัติ ๆ อีกเรื่องหนึ่ง นายปุณณะ
ผู้เป็นทาส ได้เป็นเศรษฐีมีโกศนับไม่ถ้วน นับตั้งแต่วันที่ตน
อนุโมทนาในมหากุศลที่ภรรยาตนจัดอาหารไว้เพื่อตน ถวายแก่
พระสารีบุตรเถระ ผู้ออกจากนิโรธสมบัติในวันนั้น ๆ ในฝ่าย
อกุศล ชวนะดวงที่หนึ่งให้ผลในภพนี้ เหมือนกรรมของนันท-
ยัภย์ที่ตีศิระษะของพระสารีบุตรเถระ และนันทมาณพที่ได้ข่มจีน
พระเถรีอุบลวรรณาเป็นต้น ถ้าปฐมชวนะเจตนา ไม่ให้ผลใน
ชาตินี้ ก็ชื่อว่า อโหสิกรรม ๆ

อนึ่ง ในอรรถกถาชื่อ ปปัญจสุทนี แห่งมัชฌิมนิกาย

อุปรีพัฒนาสก์ กล่าวว่า “กรรมที่บุคคลทำในปฐมวัย ย่อมให้วิบากในปฐมวัยหรือในมัชฌิมวัย หรือในปัจฉิมวัย, กรรมที่ทำในมัชฌิมวัย ย่อมให้วิบากในมัชฌิมวัยหรือในปัจฉิมวัย, กรรมที่ทำในปัจฉิมวัย ย่อมให้วิบากในปัจฉิมวัยที่ทำนั้นแหละ **นี้ชื่อว่า ทิฏฐุชัมมเวทนีเย** ฯ”

ส่วนชวนะเจตนาดวงที่ ๗ ที่ให้สำเร็จประโยชน์ เป็นเจตนาให้สำเร็จความตั้งใจ ซึ่งได้ความพิเศษโดยนัยที่กล่าวแล้ว ทั้งเป็นเจตนาให้วิบากในอัตภาพในลำดับต่อไป **ชื่อว่า อุปัชชเวทนีเย** ฯ พระฎีกาจารย์กล่าวว่า ก็ชวนะดวงที่ ๗ นั้น ให้ปฏิสนธิก่อน แล้วให้วิบากในปวัตติกาล ฯ ไม่มีการกล่าวว่า “ก็เมื่อไม่ให้ปฏิสนธิ เจตนา นั้น ย่อมให้วิบากในปวัตติกาล” ดังนี้ ฯ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า “แท้จริง ในลำดับแห่งจตุจิตเป็นโอกาสแห่งอุปัชชเวทนียกรรม แต่เมื่อให้ปฏิสนธิแล้วกรรมนั้น ย่อมให้วิบากต่อไปแม้ตั้ง ๑๐๐ชาติ” ดังนี้ ฯ

เจตนาในชวนะ ๕ ดวง ที่ไม่ถึงความเป็นทิฏฐุชัมมเวทนีเยเป็นต้น เพราะเว้นจากเหตุตามที่กล่าวแล้ว ย่อมเป็นไปในท่ามกลางแห่งเจตนาทั้งสองนั้น เจตนา นี้ได้โอกาสเมื่อใด ก็ยังวิบากให้เกิดขึ้นได้ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล สำเร็จได้เพราะมีสภาวะ

๑๔๐ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

คือ การให้ผลอันไม่ถูกกรรมอื่นตัดรอน ชื่อว่า อปราปรียเวทนิย-
กรรม ฯ แต่ว่ากรรมทั้งสองเบื้องต้น และแม้กรรมที่ ๓ ที่ล่วง
กาลของตนๆ ไปแล้ว เมื่อสังสารวัฏฏ์ขาดแล้ว ชื่อว่า
อโหสิกรรม ฯ

บรรดากรรมทั้ง ๓ มีทิฏฐุชัมมเวทนิยะเป็นต้น ย่อมให้ผล
ไม่ก้าวก่ายกัน คือ เมื่อกรรมใดกรรมหนึ่งไม่ให้ผลด้วยความ
บกพร่องแห่งปัจจัย กรรมเมื่อนั้นก็เป็นอโหสิกรรม เช่น ทิฏฐุ-
ชัมมเวทนิยกรรมก็ดี อุปัชชเวทนิยกรรมก็ดี ไม่ให้ผลก็เป็น
อโหสิกรรม และเมื่อสังสารวัฏฏ์ขาดแล้ว อปราปรียเวทนิยกรรม
ก็เป็นอโหสิกรรม ฯ ข้อนี้ พึงเปรียบกับนายพรานเนื้อ เห็นเนื้อ
แล้วโก่งธนูยิงไป ถ้าไม่พลาดก็จะทำให้เนื้อนั้นล้มลงในที่นั้น
แต่ถ้ายิงพลาด เนื้อจะหนีไปไม่หันกลับมาอีก ฉนั้นใด ข้อนี้ก็
ฉนั้นนั่น ฯ มีอธิบายว่า การได้วิบากของทิฏฐุชัมมเวทนิยกรรม
เหมือนกับลูกธนูที่ยิงเนื้อโดยไม่พลาด แต่ถ้ากรรมนั้นไม่มีผลก็
เหมือนกับลูกธนูที่ยิงพลาดไป ฉะนั้น ฯ ส่วนชวนเจตนาดวงใด
ดวงหนึ่ง ที่เป็นกรรมฝ่ายกุศลนั้น ผู้ได้สมบัติ ๘ จะไปเกิดใน
พรหมโลกได้ด้วยสมบัติหนึ่งเท่านั้น สมบัติที่เหลือจะถึงความ
เป็นอโหสิกรรม ฯ ในอนันตริยกรรม ๕ ก็นัยนี้ ฯ

อธิบาย กรรมหมวดที่ ๔

บรรดากัมมจตุกกะเหล่านั้น. กรรมหมวดที่ ๑ แสดงโดยกิจ คือ หน้าที่ของกรรมที่ทำให้เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลเป็นต้น, กรรมหมวดที่ ๒ แสดงโดยปริยายแห่งการให้ผลตามลำดับแห่งกรรมมีครุกรรมเป็นต้น, กรรมหมวดที่ ๓ แสดงโดยอำนาจแห่งเวลาที่ให้ผลในปัจจุบันหรืออนาคต มีทิฏฐุชัมมเวทนียกรรมเป็นต้น, กรรมทั้ง ๓ หมวดนี้ เป็นการแสดงตามนัยแห่งพระสูตร. ส่วนกรรมหมวดที่ ๔ นี้ โดยนัยแห่งพระอภิธรรมเป็นการแสดงถึงปากัญฐาน คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก ได้แก่ เจตนาในจิต ๔ อย่าง คือ

๑. อกุศลกรรม ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๒. กามาวจรกุศลกรรม ที่ในมหากุศลจิต ๘
๓. รูปาวจรกุศลกรรม ที่ในรูปาวจรกุศลจิต ๕
๔. อรูปาวจรกุศลกรรม ที่ในอรูปาวจรกุศลจิต ๔ ฯ

ทวารแห่งกรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ๓ คือ กระทำด้วยกาย เรียกว่า กายกรรม กระทำด้วยวาจา เรียกว่า วจีกรรม และกระทำด้วยใจ เรียกว่า มโนกรรม การที่ตรัสเรียกเจตนาว่าเป็นกรรม ก็เพราะความที่เจตนาเป็นมูล ฯ

อธิบาย อกุศลกรรม ๑๐

อกุศลกรรม เมื่อว่าโดยกรรมบถ เรียกว่า อกุศลกรรมบถ ๑๐
บ้าง เรียกว่า ทุจริต ๑๐ บ้าง โดยแยกออกตามทวารแห่งกรรม ๓
คือ:

กายกรรม ๓

๑. ปาณาติบาต คือ การยั้งชีวิตสัตว์ให้ตกไป (ฆ่าสัตว์)
๒. อทินนาทาน คือ การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ให้
๓. กามเมสุมิจณาจาร คือ การประพฤตินอกในกาม

วจีกรรม ๔

๑. มุสาวาท คือ การพูดเท็จ
๒. ปิสุณาวาจา คือ การพูดส่อเสียด
๓. ผรุสวาจา คือ การพูดคำหยาบ
๔. สัมผัสป์ปลาปะ คือ การพูดเพ้อเจ้อ

มโนกรรม ๓

๑. อภิชณา คือ เพ่งเล็งอยากได้ของเขา
๒. พยาบาท คือ การคิดปองร้าย
๓. มิจฉาทิฏฐิ คือ การเห็นผิด ๆ

การทำอกุศล มีปาณาติบาตเป็นต้น ถ้าครบองค์ที่กำหนดไว้
เป็นกรรมบถ ถ้าไม่ครบก็เป็นเพียงอกุศลเท่านั้น มีโทษมากหรือ

โทษน้อย ก็แล้วแต่สัตว์ ถ้าสัตว์ใหญ่ก็บาปมาก สัตว์มีคุณก็บาปมาก หรือมีความพยายามมากก็บาปมาก ถ้าสัตว์เล็กเป็นต้น บาปก็น้อยกว่า เมื่อครบองค์ก็ให้ผลในปฏิสนธิกาล ถ้าเป็นกรรมเล็กน้อยหรือไม่ครบองค์ ก็ให้ผลในปวัตติกาล ฯ

❖ กายกรรม ๓ ❖

ปาณาติบาต มืองค์ ๕^๑

๑. ปาโณ คือ สัตว์มีชีวิต
๒. ปาณสญฺญิตา คือ รู้ว่าสัตว์มีชีวิต
๓. วรฺกจิตฺตํ คือ มีจิตคิดฆ่า
๔. ปโยโค คือ พยายาม
๕. เตน มรณํ คือ สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น ฯ

วิบากหนักของปาณาติบาต ทำให้เกิดในอบาย เมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ทำให้อายุสั้น ฯ บรรดาองค์ทั้ง ๕ นั้น คำว่า “ปโยโค” คือ ความเพียรที่จะให้สัตว์นั้นตาย ท่านกล่าวไว้ ๖ อย่าง คือ :

^๑ ความพิสดารในอรรถกถาทศกรรมปถวรรคในธาตุสังยุต แห่งทศกรรมปถสูตร สังยุตนิกาเย นิตานวรรค ข้อ ๓๙๗ ฯ

๑๔๔ ปรีจเนทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

๑. สาหตุลโก ทำด้วยตนเอง
๒. อาณตุลโก ใช้ให้คนอื่นทำ
๓. นิสฺสคฺคิโย ปล่อยอาวุธไป
๔. ถาวโร ทำเครื่องประหารถาวร
๕. วิชฺขามโย ประกอบวิชาทำให้ตาย
๖. อิทฺธิมโย ประกอบฤทธิ์ทำให้ตาย ฯ

อทินนาทาน มืองค์ ๕ คือ

๑. ปรปฺริคฺคหิตํ วัตถุประสงค์
๒. ปรปฺริคฺคหิตสฺสณฺณิตํ รู้ว่ามียาของหวง
๓. เถยฺยจิตฺตํ มีจิตคิดขโมย
๔. ปโยโค มีความพยายาม
๕. เตนฺน หรณํ นำไปด้วยความเพียรนั้น ฯ

ถ้ากรรมบถครบองค์ ๕ เป็นอกุศลกรรมบถ ไม่ครบองค์ไม่เป็น ฯ วิชาภนักรของอทินนาทาน ทำให้เกิดในอบาย วิชาภนักรที่สูงสุด เมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ทำให้โภคะพินาศ ฯ ก็ไปโยคะ คือความเพียรลักทรัพย์นั้น ท่านกล่าวไว้ ๖ เช่นเดียวกับปาณาติบาต คือ สาหตุลโก (ขโมยเอง), อาณตุลโก (ให้คนอื่นขโมย), นิสฺสคฺคิโย (โยนให้พวกเดียวกันเป็นต้น), ถาวโร (สั่งพรรคพวกไว้ได้

โอกาสให้ขโมยมา) ส่วนข้อที่ ๕ และ ๖ ทั้ง ๒ นี้ วิสัยของผู้มี
วิชาและมีฤทธิ์ ย่อมไม่ทำกรรมหนัก ไม่ทำให้เสียหาย เป็นความ
เพียรที่ไม่ครบองค์ ๑

กาเมตุมิจนจาร มืองค์ ๔ คือ

๑. อคมนียวัตถุ วัตถุที่ไม่ควรเกี่ยวข้องกับ
๒. ตสุมี เสวนจิตตัม จิตคิดเสพในวัตถุนั้น
๓. เสวนปโยโค มีความพยายามในการเสพ
๔. มกเคนน มกคปฏิปตฺติอธิวาสัง ยังมรรคให้ถึงมรรคอยู่
ครบองค์เป็นกรรมบถ ไม่ครบไม่เป็น ๑ วิบากหนักให้เกิด
ในอบาย วิบากเบาเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ทำให้มีศัตรูและเวร ๑ คำว่า
“อคมนียวัตถุ” ได้แก่ หญิง ๒๐ ประเภทที่ชายไม่ควรเกี่ยวข้องกับ
คือ ๑. หญิงที่มารดา รักษา ๒. หญิงที่บิดา รักษา ๓. หญิงที่มารดา
และบิดา รักษา ๔. หญิงที่พี่สาวน้องสาวรักษา ๕. หญิงที่พี่ชาย
น้องชายรักษา ๖. หญิงที่ญาติรักษา ๗. หญิงที่ตระกูลรักษา
๘. หญิงที่ธรรมรักษา ๙. หญิงที่มีคู่หมั้น ๑๐. หญิงที่กฎหมาย
ห้าม ๑๑. หญิงที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ ๑๒. หญิงที่สมัครใจอยู่ร่วมกับ
ชายอื่น ๑๓. หญิงที่อยู่ร่วมกับชายเพราะสมบัติ ๑๔. หญิงที่อยู่
ร่วมกับชายเพราะเครื่องนุ่งห่ม ๑๕. หญิงที่แต่งงาน ๑๖. หญิง

๑๔๖ ปริเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค

ที่เป็นภรรยาโดยปลงเทริดลงจากศีรษะ ๑๗. หญิงที่เป็นทั้งทาสีและภรรยาผู้อื่น ๑๘. หญิงที่เป็นลูกจ้างและภรรยาผู้อื่น ๑๙. หญิงที่เป็นเชลยศึก ๒๐. หญิงที่อยู่กับชายเป็นครั้งคราว (โสเภณี) ฯ

กามเมสุมิจจาจาร ตั้งแต่ข้อที่ ๑-๘ รวม ๘ ข้อ ไม่เกิดกับหญิงเพราะเธอยังไม่มีสามี แต่ข้อที่ ๙-๒๐ รวม ๑๒ ข้อ เมื่อหญิงประพฤติ ย่อมเป็นกามเมสุมิจจาจาร เพราะเธอมีสามีแล้ว ฯ ก็ปโยคะมืออย่างเดียว คือ ทำด้วยตนเองเท่านั้น ฯ แต่อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “แม้การดื่มสุรา ก็สงเคราะห์เข้าในกามเมสุมิจจาจารเหมือนกัน เพราะการประพฤติผิดในกามกล่าวคือ รส” ดังนี้ ฯ ก็การดื่มสุรา ท่านไม่จัดเป็นอกุศลกรรมบถ เพราะยังไม่เมาสัต์ว์เป็นต้น แต่การดื่มสุรานั้น เป็นเหตุแห่งความมัวเมา เป็นเหตุให้กระทำอกุศลกรรมบถ ฯ ทั้ง ๓ ข้อ ตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นไปโดยมากทางกายทวาร ที่เป็นไปทางจิตทวารมีส่วนน้อย ฯ

❖ วจีกรรม ๔ ❖

มุสาวาท มืองค์ ๔

๑. อตถั วตุถุํ เรื่องอันไม่จริง
๒. วิสัวาทนจิตตุํ คิดกล่าวให้คลาดเคลื่อน
๓. ตชุโซ วายาโม พยายามด้วยความคินัน

๔. ประสฺส ตถตฺตวิฆานนํ คนอื่นรู้เนื้อความนั้น ๆ

ปิสุณาวาจา มืองค์ ๕

๑. ภินฺนิตฺตพฺโพ ปโร มีคนอื่นที่ตนมุ่งทำลาย
๒. เภทปฺปุเรกฺขารตา วา มุ่งให้เขาแตกกัน หรือ
ปิยกมฺยุตา มุ่งให้ตนเป็นที่รัก
๓. ตชฺโซ วายาโม พยายามเกิดแต่เจตนาอัน
๔. ตสฺส ตถตฺตวิฆานนํ ผู้อื่นเชื่อคำขุยนั้น ๆ

วิปากหนักของปิสุณาวาจา ทำให้เกิดในอบาย วิปากเบาเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ทำให้แตกจากมิตร ๆ ปโยคะมี ๒ กายปโยคะ และวจีปโยคะ ๆ เมื่อบุคคลทั้ง ๒ แตกกันเป็นอกุศลกรรมบถ ไม่แตกกันก็เป็นเพียงอกุศลเท่านั้น ๆ

ผรุสวาท มืองค์ ๓

๑. อกฺโกติตฺตพฺโพ ปโร มีคนอื่นที่ฟังคำ
๒. กุปิตฺตจิตฺตํ มีจิตโกรธ
๓. อกฺโกสนา มีการด่า ๆ

วิปากหนักของผรุสวาท ทำให้เกิดในอบาย วิปากเบาเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ย่อมได้ยินเสียงที่ไม่ชอบใจ ๆ

อภโกสวัตถุ (การดำ) ๑๐

๑. คำถึงญาติ ๒. คำถึงชื่อโดยตั้งชื่อให้ ๓. คำถึงโคตร
ตระกูล ๔. คำถึงการทำงาน ๕. คำถึงศิลปะ ๖. คำถึงเรื่องโรค
๗. คำถึงเพชรูปร่างสัณฐาน ๘. คำถึงเรื่องมีกิเลส ๙. คำถึงเรื่อง
ไม่มีศีล มีการต้องอาบัติเป็นต้น ๑๐. การสาปแช่ง หรือกล่าวคำ
หยาบคาย ฯ

อภโกสวัตถุ ๑๐ อีกอย่างหนึ่ง

๑. ท่านเป็นโจร ๒. เป็นคนพาล ๓. เป็นคนหลง ๔. เป็น
อูฐ ๕. เป็นโค ๖. เป็นลา ๗. เป็นสัตว์นรก ๘. เป็นสัตว์ดิรัจฉาน
๙. สுகติของท่านไม่มี ๑๐. ทุกคติท่านนั้นท่านพึงหวังได้ ฯ

ก็ปโยคะ ท่านไม่ได้กล่าวไว้ในที่นี้ ถึงอย่างนั้น ก็เป็นไป
ในกายปโยคะ และวชิปโยคะนั้นแหละ ฯ

สัมผัปปลาปะ มืองค์ ๒

๑. นีรตถกถาปุเรกขารตา มุ่งพูดสิ่งที่ไม่มีประโยชน์

๒. ตถารูปิกถากถนั พุดถ้อยคำที่ไร้ประโยชน์

วิปากหนักทำให้เกิดในอบาย วิปากเบาเมื่อเกิดมาเป็น
มนุษย์ทำให้ไม่มีใครเชื่อถ้อยคำ ฯ คำพุดที่ไม่มีประโยชน์ เรียก
ว่า นีรตถกถา คือ ดิรัจฉานกถา ๓๒ ประการ ได้แก่ ๑. พุดเรื่อง

พระราชชา ๒. เรื่องโจร ๓. เรื่องมหาอำมาตย์ ๔. เรื่องเสนา
๕. เรื่องภัย ๖. เรื่องยุทธศาสตร์ ๗. เรื่องข้าว ๘. เรื่องน้ำคั้น
๙. เรื่องเสื้อผ้า ๑๐. เรื่องที่นอน ๑๑. เรื่องดอกไม้ ๑๒. เรื่องของ
หอม ๑๓. เรื่องญาติ ๑๔. เรื่องยาน ๑๕. เรื่องบ้าน ๑๖. เรื่อง
นิคม ๑๗. เรื่องเมือง ๑๘. เรื่องชนบท ๑๙. เรื่องหญิง ๒๐. เรื่อง
ชาย ๒๑. เรื่องกุมารี ๒๒. เรื่องกุมาร ๒๓. เรื่องความกล้า
๒๔. เรื่องถนน ๒๕. เรื่องทำน้ำ ๒๖. เรื่องญาติที่ล่วงลับไปแล้ว
๒๗. เรื่องต่าง ๆ นานา ๒๘. เรื่องโลก ๒๙. เรื่องทะเล ๓๐. เรื่อง
ความเลื่อมและความเจริญ ๓๑. เรื่องป่า ๓๒. เรื่อง ภูเขา ฯ

❖ มโนกรรม ๓ ❖

อภิชฌา มีองค์ ๒

๑. ปรกณฺทํ มีวัตถุของคนอื่น

๒. อตฺตโน ปริณามนํ น้อมเข้ามาเป็นของตน ฯ

ความเพ่งเล็งสิ่งของอันเป็นของคนอื่น ที่มีกำลัง อย่างนี้ว่า
“ไฉนหนอ สิ่งของนี้พึงเป็นของเรา” ดังนี้ ชื่อว่า อภิชฌา ฯ
อภิชฌาที่น้อมวัตถุของผู้อื่นมาเพื่อตนเท่านั้น เป็นกรรมบถ ฯ
โทษหนักและเบาเช่นเดียวกับบอทินนาทาน ฯ

พยาบาท มืองค์ ๒

๑. ปรสตุโต มีสัตว์อื่น

๒. ตสฺส วินาสจินฺตา กิดให้สัตว์นั้นพินาศ ฯ

ความโกรธที่ยังไม่ทำประโยชน์สุขให้พินาศ ไม่เป็นกรรมบถ เมื่อใดคิดมุ่งร้ายผู้อื่นอย่างนี้ว่า “โจนหนอ สัตว์นี้พึงพินาศ” ดังนี้ ชื่อว่า พยาบาท เป็นกรรมบถ ฯ วิบากหนักเบา เช่นเดียวกับ ผรุสวาจา ฯ

มิจฉาทิฏฐิ มืองค์ ๒

๑. วตฺถุโน วิปริตฺตา เพราะความที่วัตถุวิปริต

๒. ตถาภาเวน ตสฺสสุญฺธานํ ความปรากฏแห่งวัตถุนั้น ไม่จริง ฯ

ความเห็นในเรื่องตรงกันข้ามกับสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ ฯ มิจฉาทิฏฐิ ท่านแสดงไว้มาก เช่น สักกายทิฏฐิ ๒๐ ทิฏฐิ ๖๒ (ปุพพันตกัปปิกทิฏฐิ ๑๘, อปรันตกัปปิกทิฏฐิ ๔๔ ใน พรหมชาลสูตร) และนียตมิจฉาทิฏฐิ ๓ ฯ ทิฏฐิที่เป็นนียตมิจฉาทิฏฐิ ๓ เท่านั้น เป็นอกุศลกรรมบถ ฯ

นียตมิจฉาทิฏฐิ ๓ คือ

๑. นัตถิกทิฏฐิ เห็นว่า ผลของบุญ ผลของบาป ไม่มี

๒. อภิรียทิฏฐิ เห็นว่า การทำบุญและทำบาป ไม่เป็นอันทำ

๓. **อเหตุกทัญญู** เห็นว่า สัตว์ที่เป็นไป ไม่ประกอบด้วยเหตุฯ

นิยตมิจฉาทัญญูทั้ง ๓ นั้น เสพมากมีโทษมาก เสพน้อยมีโทษน้อย คือ เสพมากทำให้เกิดในนรก เสพน้อยทำให้เกิดในอบายภูมิอื่น ๆ นียตมิจฉาทัญญูเหล่านั้น **ครุปรณกัศสปะ** มีความเห็นเป็นอกิริยทัญญู, **ครุมักขลิโคศาล** มีความเห็นเป็นอเหตุกทัญญู, **ครุอชิตเกสกัมพล** มีความเห็นเป็นนัตถิกทัญญู คือเห็นว่าทุกอย่างตรงกันข้ามกับสัมมาทัญญู ๑๐ ฯ

มโนกรรมทั้ง ๓ นี้ ที่เป็นไปทางใจ ไม่ยังกายวิญญูติและวจีวิญญูติให้ตั้งขึ้น ส่วนอกุศลกรรมบถมีอภิขมาเป็นต้น ที่สัมปยุตด้วยจิต ยังวิญญูติให้ตั้งขึ้น ย่อมมีในฝ่ายแห่งเจตนา ที่เป็นไปในกายกรรมและวจีกรรมเท่านั้น ฯ

วิบากแห่งอกุศลกรรมโดยพิสดาร

อาจารย์ทั้งหลาย ได้แสดงวิบากของอกุศลกรรมในปวัตติกาล โดยพิสดารมีวิบากของปาณาติบาตเป็นต้นไว้ ดังต่อไปนี้ :

ผลของปาณาติบาต มี ๕ คือ : ๑. ทุพพลภาพ ๒. รูปไม่งาม ๓. กำลังกายอ่อนแอ ๔. กำลังปัญญาไม่ว่องไว ๕. เป็นคนขลาดหวาดกลัว ๖. ฆ่าตนเองหรือถูกฆ่า ๗. โรคร้ายเบียดเบียน ๘. ความพินาศของบริวาร ๙. มีอายุสั้น ฯ

๑๕๒ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

ผลของอทินนาทาน มี ๖ คือ : ๑. ด้อยทรัพย์ ๒. ยากจน
๓. อดอยาก ๔. ไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา ๕. พินาศในการค้า ๖. พินาศ
เพราะอัคคีภัย อุทกภัย ราชภัยและโจรภัย ฯ

ผลของกาเมสุมิจจาร^๑ มี ๑๑ คือ : ๑. มีผู้เกลียดชังมาก
๒. มีผู้ปองร้ายมาก ๓. ขัดสนทรัพย์ ๔. อดอยาก ยากจน ๕. เกิด
เป็นหญิง ๖. เป็นกะเทย (บัณเฑาะก์) ๗. เป็นชายตระกูลต่ำ ๘. ได้
ความอับอายเป็นอาฉิม ๙. ร่างกายไม่สมประกอบ ๑๐. มากด้วย
วิตกกังวล ๑๑. พลาดพรากจากคนที่ตนรัก ฯ

ผลของมูสาวาท มี ๘ คือ : ๑. พุดไม่ซัด ๒. ฟันไม่เรียบ
๓. ปากมีกลิ่นเหม็นมาก ๔. ไอตัวร้อนจัด ๕. ตาไม่อยู่ในระดับ
ปกติ ๖. กล่าววาจาด้วยปลายลิ้นและปลายปาก ๗. ทำทางไม่
สง่าผ่าเผย ๘. ใจรวนเรคล้ายคนวิกลจริต ฯ

ผลของปีสุณาวาจา มี ๔ คือ : ๑. ดำหนดตนเอง ๒. มักถูก
กล่าวหาโดยไม่เป็นจริง ๓. ถูกบัณฑิตติเตียนเสมอ ๔. แดกกับ
มิตรสหาย ฯ

^๑ มีโทษน้อยเพราะอคมนิยวัตตุนั้น เว้นจากคุณมีศีลเป็นต้น มีโทษมากเพราะคุณมีศีล
เป็นต้น (อรรถกถาสังยุตตนิคาย นิทานวรรค แห่งทสกกรรมปทสูตร ข้อ ๓๙๗)

ผลของผรุสวาท มี ๔ คือ : ๑. พินาศในทรัพย์ ๒. ได้ยินเสียงที่ทำให้เกิดไม่พอใจ ๓. มีกายวาจาหยาบ ๔. ตายด้วยอาการหลงใหล

ผลของสัมผัปปลาปะ มี ๔ คือ : ๑. เป็นอชัมมวาที่บุคคล ๒. ไม่มีใครเลื่อมใสในคำพูด ๓. ไม่มีอำนาจ ๔. วิกลจริต ฯ

ผลของอภิขณา มี ๔ คือ : ๑. เสื่อมในทรัพย์และคุณความดี ๒. ปฏิสนธิในตระกูลต่ำ ๓. มักได้รับคำติเตียน ๔. ชัดสนในลาภสักการะ ฯ

ผลของพยาบาท มี ๔ คือ : ๑. มีรูปกายทราม ๒. มีโรคภัยเบียดเบียน ๓. อายุสั้น ๔. ตายด้วยถูกประหาร ฯ

ผลของมิจฉาทิฏฐิ มี ๔ คือ : ๑. ห่างไกลต่อรัศมีแห่งพระธรรม ๒. มีปัญญาทราม ๓. ปฏิสนธิในพวกคนป่า ที่ไม่รู้อะไร ๔. เป็นผู้มัวมัวต่ำ ไม่ทัดเทียมผู้อื่น

จบ อกุศลกรรม ฯ

อธิบาย กามาวจรกุศลกรรม ๑๐

กามาวจรกุศล ได้แก่ เจตนาในมหากุศล ๘ เมื่อว่าโดยทวาร มี ๓ คือ กายกรรม ๑ วจีกรรม ๑ และมโนกรรม ๑ เช่นเดียวกับ

๑๕๔ ปรีจเนทที ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

อกุศลกรรมบถนั้นแหละ ฯ บัณฑิตพึงทราบกามาวจรกุศล ตามที่
พระอรรถกถาและพระฎีกาจารย์กล่าวไว้ข้างต้นนั้น ฯ

จริงอยู่ มหากุศลจิต ๘ ย่อมเกิดในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ มีทาน
เป็นต้น ด้วยเจตนาอันเป็นไปในกาล ๓ คือ ปุพพเจตนา (เจตนา
ก่อนให้ทาน) มุญจนเจตนา (เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะที่กำลังให้)
และ อปรเจตนา (เจตนาที่เป็นไปขณะหลังจากการให้) ฯ อนึ่ง
คำว่า “ทิฏฐุชกรรม” นี้ เป็นการชำระความเห็น(ทิฏฐิ) ให้บริสุทธิ์
ตั้งแต่ทานมัยเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ท่านพระฎีกาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า
“จริงอยู่ บรรดาบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ มีทานเป็นต้น อย่างใดอย่าง
หนึ่งอันสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) ซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า
ผลทานที่ให้แล้วมีอยู่ ดังนี้ ชำระให้บริสุทธิ์แล้ว ย่อมมีผลมาก
มีอันสูงส่งมาก” ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านพระพุทโธชยาจารย์
จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาที่ฉนิกายว่า “ทิฏฐุชกรรม มีการกำหนด
บุญกิริยาวัตถุทั้งหมดเป็นลักษณะ” ดังนี้ ฯ

สัมมาทิฏฐิ มี ๑๐ อย่าง

๑. อตฺถิ ทินฺนํ เห็นว่า ทานที่ให้แล้วมีผล
๒. อตฺถิ ยิฎฺฐํ เห็นว่า ชัยฺยที่บูชาแล้ว มีผล
๓. อตฺถิ หุตํ เห็นว่า การต้อนรับเชื้อเชิญ มีผล

๔. อตฺถิ สุกตทุกกตานํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก
เห็นว่า ผลของกรรมดี กรรมชั่วเป็นวิบากมีอยู่
๕. อตฺถิ อัย โลกิเํ เห็นว่า โลกนี้มีอยู่
(คือตายจากโลกนี้ เกิดในปรโลกมีอยู่)
๖. อตฺถิ ปโร โลกิเํ เห็นว่า โลกหน้ามีอยู่
(ตายจากปรโลก แล้วมาโลกนี้มีอยู่)
๗. อตฺถิ มาตา เห็นว่า มารดามีคุณ
๘. อตฺถิ ปิตา เห็นว่า บิดามีคุณ
๙. อตฺถิ สตุตา โอปปาทิกา เห็นว่า สัตว์ผู้เกิดขึ้นมีอยู่
๑๐. อตฺถิ โลกิเํ สมณพฺรหฺมณํ สมฺมาปฏฺิพฺพนา เย อิมลฺยจ
โลกํ ปรลฺยจ โลกํ สยํ อภิลฺยณา สจฺฉิกตฺวา ปเวทนฺตติ ฯ
เห็นว่า สมณพราหมณ์เหล่าใด ผู้รู้ยิ่ง กระทำให้แจ้ง
ซึ่งโลกนี้ และโลกหน้าด้วยตนเอง แล้วประกาศให้
ทราบ สมณพราหมณ์เหล่านั้น ดำเนินไปแล้ว ปฏิบัติ
ชอบแล้ว มีอยู่ในโลก ฯ

สงเคราะห์ บุญกิริยาวัตถุ ๑๐

บุญกิริยาวัตถุ ๓ คือ ทาน ศีล และภาวนา มาในพระสูตร
ส่วนบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ มาในอรรถกถา เพราะเหตุนั้น ท่านจึง

๑๕๖ ปรีจเนทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

สงเคราะห์บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ลงในบุญกิริยาวัตถุ ๓ ดังนี้ คือ
ปัตติทานมัย และปัตตานุโมทนามัย สงเคราะห์ลงในทาน ๑
อปจายนมัยและเวยยาวัจจมัย สงเคราะห์ลงในศีล ๑ รัชมเทศนา
มัย รัชมัสสวนมัย และทิวชุกรม สงเคราะห์ลงในภาวนา ๑
ในการสงเคราะห์นั้น เฉพาะรัชมัสสวนะ ท่านรวมแม้วิชาทาง
โลกที่ไม่มีโทษด้วย เช่น กัมมายนวิชา (ความรู้เกี่ยวกับการงาน)
ศิลปวิชา (ความรู้เกี่ยวกับศิลปะ) และวิชาฐาน (วิชาคุ้มครองตน)
ทั้ง ๓ นี้เป็นวิชาที่รับฟังจากบัณฑิต มิใช่ภิกษุ ๑

กามาวจรกุศลมีมาก เช่น สุจริตธรรม ๑๐ ประกอบด้วย
เจตนา ๓ เป็น ๓๐, บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประกอบด้วยเจตนา ๓
เป็น ๓๐, และบารมี ๑๐ ประกอบด้วยอีก ๓ คือ บารมี อุปบารมี
ปรมัตตบารมี ก็เป็น ๓๐ รวมเป็น ๙๐ เหล่านี้ เมื่อแสดงโดย
จิตตูปบาท จะได้มหากุศลจิต ๘ เท่านั้น ๑

จบ กามาวจรกุศล

รูปาวจรกุศล ๕

รูปาวจรกุศลทั้ง ๕ เป็นไปทางมโนทวารเท่านั้น และเป็น
ภาวนามัย คือ บุญที่สำเร็จด้วยภาวนา ซึ่งถึงอัปนามิ ๕ อย่าง

โดยความต่างกันแห่งองค์ฌาน ก็รูปาวจรกุศลนี้ เมื่อว่าโดย
ปฏิบัติ ๔ เป็นต้น ก็มีอยู่มิใช่น้อย ๆ

องค์แห่งรูปาวจรกุศล

ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

ทุติยฌาน มีองค์ ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

ตติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา

ปัญจฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

จบ รูปาวจรกุศล

อรุปาวจรกุศล ๔

อรุปาวจรกุศลกรรม ก็คือ เจตนาในอรุปาวจรจิต ๔ ดวง ซึ่งเป็นมโนกรรม และเป็นภาวนามัย ๆ หนึ่ง อรูปาวจรฌานที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องเจริญรูปาวจรฌานให้เกิดขึ้นจนชำนาญดีแล้ว เมื่อปรารถนาจะเจริญอรุปาวจรฌาน ต้องพิจารณาโทษของรูปทั้งหลาย มีรูปกสิณนิमितเป็นต้น ๆ แล้วเพิกนิमितของรูปาวจรฌาน (คือ ไม่ใส่ใจในนิमित) แล้วก็เพ่งอากาศที่เพิกนั้นเป็นอารมณ์ จนกระทั่งอรุปฌานที่หนึ่งเกิดขึ้น แล้วก็ฝึกเจริญทำอรุปฌานที่สอง

๑๕๘ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

เป็นต้นให้เกิดขึ้น.

อรุพฌานทั้งหมดคือ :

๑. อากาสนัญญายตนฌาน
๒. วิญญาณัญญายตนฌาน
๓. อากิญจัญญายตนฌาน
๔. เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน

อรุพฌานทั้งหมดมี ๑๒ ดวง แต่ในที่นี้ประสงค์เอาอรุปาวจรกุศล ๔ เท่านั้น ๆ ก็อรุพฌานนี้ต่างกันด้วยอำนาจอารมณ์ คือ อรุพฐมฌานที่หนึ่ง ก็มีอารมณ์อย่างหนึ่ง อรุพฌานที่สองเป็นต้นกันยนี้ ๆ ส่วนอรุปาวจรฌานนั้น มีอารมณ์อย่างเดียวกันทั้ง ๕ ฌาน เช่น ฌานที่หนึ่งมีปฐวิเป็นอารมณ์ ฌานที่สองเป็นต้นก็อย่างนั้น แต่ประณีตกว่ากัน โดยการละองค์ฌานที่หายาบ เช่น ฐมฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกกคตา. เมื่อละวิตกได้ ก็เป็นทุติยฌาน โดยนัยนี้ท่านจึงกล่าวว่า ฐมฌาน ละองค์ฌานไปตามลำดับ ส่วนอรุพฌานนั้น ละอารมณ์แล้วก้าวขึ้นอารมณ์ใหม่ ๆ อรุพฌานที่ ๑ และที่ ๓ มีบัญญัติเป็นอารมณ์, อรุพฌานที่ ๒ และ ที่ ๔ มีปรมัตถ์ที่เป็นมหัคคตะเป็นอารมณ์ ๆ

จบ อรุปาวจรกุศล ๔

อธิบาย การให้วิบากของปาถักฐานกรรม

ปาถักฐานกรรม คือ อกุศล ๑ กามาวจรกุศล ๑ รูปาวจรกุศล ๑ และอรูปาวจรกุศล ๑ โดยอธิธรรมเหล่านั้น ฟังทราบการให้ผล ดังต่อไปนี้

อกุศลกรรม คือ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง เว้นอุทัจจะแล้ว ย่อมให้ปฏิสนธิวิบากในอบายภูมิ ๔ ในปฏิสนธิกาล, แต่ในปวัตติกาล อกุศลทั้ง ๑๒ ย่อมให้อกุศลวิบากได้เพียง ๗ ดวงเท่านั้น คือ ให้อกุศลวิบากเป็น จักขุวิญญาณ ๑ โสตวิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ กายวิญญาณ ๑ สัมปฏิจฉันนจิต ๑ และอุเบกขาสันตிரณะที่เป็นอกุศลวิบาก ๑ ๆ คือว่า เจตนาในอกุศลจิต ๑๑ ดวงนั้น ย่อมให้วิบากที่เป็นปฏิสนธิ ๑ ดวง พร้อมทั้งกตัตตารูป ให้เกิดในอบายภูมิ ๔ ส่วนในปวัตติกาล ย่อมให้วิบาก ๗ ดวงตามที่กล่าวแล้ว ๆ

กามาวจรกุศล คือ เจตนาในมหากุศลจิต ๘ ดวง ย่อมให้ปฏิสนธิวิบากพร้อมทั้งกตัตตารูปในสุคติภูมิ ๗ เท่านั้น ๆ อนึ่งในปวัตติกาล ก็ให้มหาวิบาก และอเหตุกวิบาก ๘ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิต อุเบกขาสันตிரณจิต และสุขสันตிரณจิต เกิดได้ในกามโลก แม้ทั้งหมด (๑๑ ภูมิ) และในรูปโลก (เว้นอสังขยัตตตา) ตามสมควร

๑๖๐ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

แก่ความเป็นไป ฯ

บรรดากุศลกรรมที่ให้ผลอยู่เมื่อนั้น กุศลที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ อย่างสูง (อุกัฏฐะ) ให้ติเหตุกปฏิสนธิแล้ว ย่อมให้วิบาก ๑๖ ดวงในปวัตติกาล คือ ให้มหาวิบาก ๘ และอเหตุกวิบาก ๘ ดวง ฯ กุศลที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ อย่างต่ำ (โอมกะ) และกุศลประกอบด้วยเหตุ ๒ อย่างสูง ให้ปฏิสนธิประกอบด้วยเหตุ ๒ แล้วให้วิบาก ๑๒ ดวง (เว้นติเหตุกวิบาก ๔) ในปวัตติกาล ฯ ส่วนกุศลประกอบด้วยเหตุ ๒ อย่างต่ำ (โอมกะ) ให้อเหตุกปฏิสนธิอย่างเดียว และให้อเหตุกวิบาก ๘ ดวง ในปวัตติกาล ฯ

จำแนกกุศล ๔ อย่าง

๑. ติเหตุกกุศลอย่างสูง คือ อุกัฏฐะ
๒. ติเหตุกกุศลอย่างต่ำ คือ โอมกะ
๓. ทวิเหตุกกุศลอย่างสูง คือ อุกัฏฐะ
๔. ทวิเหตุกกุศลอย่างต่ำ คือ โอมกะ

กุศลกรรมอย่างสูง คือ อุกัฏฐะกุศลนั้น พระภูิกายจารย์กล่าวว่า “คำว่า อุกัฏฐะ ได้แก่ กุศลกรรมอย่างพิเศษ เพราะการได้กุศลเป็นบริวาร หรือเพราะความเป็นไปแห่งการเสพคุ่นในภายหลังแหวดล้อมแล้วในเวลาที่ดินเป็นไป หรือสิ่งสมบอย ๆ โดยการ

เสพคุ่นในภายหลัง กุศลกรรมนั้น **ชื่อว่าอย่างสูง คือ อุกกัฏฐกุศล**, ส่วนกุศลกรรมที่ถูกอกุศลแวดล้อมในเวลาทำ หรือในภายหลังถูกอกุศลกรรมที่เจริญขึ้นครอบงำด้วยความเดือดร้อนว่า “เราได้ทำกรรมชั่วนี้แล้ว” ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นกุศลอย่างต่ำ **คือ โอมกกุศล**” ดังนี้ ฯ

ในสองอย่างนั้น อาจารย์ทั้งหลายได้แสดงถึงเจตนาในการทำกุศลไว้ ๓ อย่าง คือ ปุพพเจตนา ๑ มุญจนเจตนา ๑ อปรเจตนา ๑ และได้กล่าวย่ำถึงอปรเจตนาว่า เกิดได้มากกว่าเจตนาทั้งสอง ถ้าอปรเจตนาดี ไม่มีอกุศลพัวพัน ย่อมเป็นอุกัฏฐกุศล ฯ **แต่ในธรรมบท ทัณฑวรรค เรื่องสุขสามเณร** พระพุทธโฆษาจารย์กล่าว การถึงพร้อมด้วยเจตนาไว้ในสัมปทา ๔ คือ วัตถุสัมปทา ปัจจุย-สัมปทา เจตนาสัมปทา และคณาติเรกสัมปทา ฯ เจตนาสัมปทา คือ การถึงพร้อมด้วยเจตนา ได้แก่เจตนาที่บริสุทธิ์ในกาลทั้ง ๓ คือ ปุพพเจตนา, มุญจนเจตนา และอปรเจตนา เหล่านี้สัมปยุตด้วยญาณ เกิดพร้อมกับโสมนัส ชื่อว่า เจตนาสัมปทา เป็นเจตนาที่ดี มีผลมาก มีอานิสงส์มาก ฯ

ในสังคหาคาถาที่ ๖ ว่า “พระเถระทั้งหลายบางพวกกล่าวไว้ว่า กรรมที่เป็นอสังขาร ย่อมไม่ให้วิบากที่เป็น สสังขาร, กรรมที่เป็นสสังขาร ย่อมไม่ให้วิบากที่เป็น อสังขาร” ดังนี้ **ในคาถาที่**

๑๖๒ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

๗ ว่า ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดงวิปาก ๑๒ ดวง, ๑๐ ดวง และ ๘ ตามลำดับ โดยทำนองตามที่กล่าวแล้ว ตามสมควรแก่การเกิด ดังนี้ ๗ วาทะที่กล่าวนี้เป็นของท่าน โมรวาปีวาทีเถระ และท่านมหาธัมมรักขิตเถระ แต่พระอนุรุธาจารย์ปรารธนาความต่างกันแห่งวิปากที่เป็นสังขาร ด้วยอำนาจปัจจัย ไม่ใช่ด้วยอำนาจกรรม ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นวาทะของอาจารย์บางพวก ๗ ความพิสดาร พึงทราบตามนัยที่พระภิกษุอาจารย์กล่าวไว้แล้ว ๗

ผู้เจริญญาณแล้วไปเกิดในพรหมโลก

พระโยคาวจร เจริญปฐมฌานที่เป็นรูปาวจรได้เล็กน้อย ย่อมเกิดในพวกพรหมชั้นปารีสัชชาภูมิ ครั้นเจริญปฐมฌานนั่นเองได้ปานกลาง ย่อมเกิดในพวกพรหมชั้นปุโรหิตาภูมิ, ครั้นเจริญปฐมฌานนั้นได้อย่างประณีต ย่อมเกิดในพวกมหาพรหมภูมิ ๗ อนึ่ง ครั้นเจริญทุติยฌานและตติยฌานได้เล็กน้อย ย่อมเกิดในปริตตาภาภูมิ, ครั้นเจริญได้ปานกลาง ย่อมเกิดในอัปป์มาณาภาภูมิ, ครั้นเจริญได้ประณีต ย่อมเกิดในอาภัสสราภูมิ ๗ ครั้นเจริญจตุตถฌานได้เล็กน้อย ย่อมเกิดในชั้นปริตตสุภาภูมิ, ครั้นเจริญได้อย่างปานกลาง ย่อมเกิดในอัปป์มาณสุภาภูมิ, ครั้น

เจริญได้อย่างประณีต ย่อมเกิดในชั้นสุภกิณหาภูมิ ๑ ครั้นเจริญ
ปัญจมถานได้แล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมชั้นเวหัพผลาภูมิ ๑
ครั้นเจริญปัญจมถานนั่นเองให้ตำรอกัสถัญญาเสีย ย่อมเกิดใน
พวกพรหมอัสถัญญาสัตตา ๑ ส่วนพระอนาคามี ย่อมเกิดใน
สุทธาวาสภูมิ ๕ ๑ พระโยคาวจร เจริญรูปมถานได้ตามลำดับ
แล้ว ย่อมเกิดในอรุปภูมิ ๔ ตามที่กล่าวแล้วนั้นแล ๑

จบ กัมมจตุกกะหมวด ๓ ๑

๐ หมวดที่ ๔ อธิบายมรณุปัตติ

ชื่อว่า มรณุปัตติ ได้แก่การเกิดขึ้นของมรณะ มี ๔ อย่าง คือ

๑. อายุกษยมรณํ ตายเพราะสิ้นอายุ
๒. กมฺมกษยมรณํ ตายเพราะสิ้นกรรม
๓. อุภยกษยมรณํ ตายเพราะสิ้นทั้งอายุและกรรม
๔. อุปฺปเจตมรณํ ตายเพราะกรรมเข้าไปตัดรอน

บรรดาความตายเหล่านั้น เมื่ออานุภาพแห่งกรรมยังอยู่ การ
ตายเกิดขึ้นเพราะหมดอายุ ตามที่กำหนดไว้ในคติภูมินั้น ๆ ชื่อว่า
อายุกษยมรณะ เพราะอายุของสัตว์ทั้งหลาย มีการกำหนดไว้ด้วย
คติที่สัตว์นั้นเกิดขึ้น ๑ คำว่า คติ มีอรรถเป็นเอนกประการ แต่

๑๖๔ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค

ในที่นี้ หมายถึง ภูมิที่สัตว์ไปเกิด ดังจวนัตถะว่า “กนฺตพฺพชาติ คติโย ยา ภูมิโย.” แปลว่า ภูมิใดอันสัตว์พึงถึง เพราะเหตุนั้น ภูมินั้น ชื่อว่า คติ ฯ ได้แก่ คติ ๕ คือ นิรยะ ๑ ตีรจฺจานโยนิ ๑ เปตติวิสัย ๑ มนุษย์ ๑ และเทวภูมิ ๑ ฯ คติของสัตว์ใน อบายภูมิ ๔ มนุษย์ชาวชมพูทวีป และภุมมัญญูเทวดาชั้นจาตุม มหาราชิกาเหล่านี้อายุไม่แน่นอน สัตว์เดรัจฉานบางอย่างมีอายุ ยืนมาก เช่น พระยาภาพนาคราช สัตว์บางอย่างก็มีอายุเพียง ๗ วัน พวกมนุษย์บางครั้งมีอายุ ๑๐ ปี บางครั้งมีอายุ หนึ่ง อสงไขยปี พวกยักษ์ซึ่งเป็นพวกภุมมัญญูเทวดาก็อายุยืน พวกภุม มัญญูเทวดาก็เหมือนกัน บางครั้งก็มีอายุเพียง ๗ วัน ฯ ส่วนใน ภูมิที่พระองค์ทรงกำหนดไว้ เช่น เทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกาและ ดาวดึงส์ เป็นต้น เมื่อสิ้นอายุแล้วก็ต้องตาย ฯ

เมื่ออายุของสัตว์ตามที่กำหนดไว้ในคตินั้นๆ ยังเหลืออยู่ และเมื่อความพร้อมเพรียงด้วยปัจจัย คือ คติ กาล อุปธิ และ ปโยคะยังมีอยู่ การตายเพราะกรรมที่เกิดขึ้น (ชนกกรรม) ในภพ นั้นๆ ให้ผลเสร็จแล้ว ชื่อว่า กัมมัคขยมรณะ ฯ สัตว์ในอบายมี นรกเป็นต้น เป็นอยู่ด้วยกรรม พวกมนุษย์ พวกเทพเป็นต้น ก็ เป็นอยู่ด้วยกรรม เมื่อกรรมให้ผลเสร็จแล้ว แม้ยังไม่หมดอายุ ก็

ต้องตาย ๑

ตายเพราะอายุและกรรมทั้ง ๒ ลื่นไปพร้อม ๆ กันนั้นแหละ
ชื่อว่า อุกฤษฏกษยมรณะ ๑ คือ สัตว์ที่เกิดในคติมีอายุตามที่กำหนด
ไว้นั้น ลื่นแล้ว และกรรมที่เกิดขึ้นในภพนั้น ๆ ให้ผลเสร็จแล้ว ๑

แม้เมื่ออายุและกรรมทั้ง ๒ นั้นยังมีอยู่ ความตายของบุคคล
ซึ่งมีสันดาน (การสืบต่อ) ขาดลง ด้วยความพยายามทั้งหลาย มี
การนำศีลธรรมาเป็นต้น อันเป็นไปด้วยกำลังแห่งกรรมที่เข้าไป
ตัดรอนบางอย่าง ที่ตนทำไว้ในภพก่อนก็ดี ความตายที่เป็นไป
ด้วยอำนาจทำให้เคลื่อนจากฐานะในทันใดนั้นเอง คือความตาย
ของพระเจ้าทุติมาร และพระเจ้ากลาปุราชเป็นต้น เพราะกรรมที่
มีความสามารถให้เกิดนั้น ถูกอุปัฏเจตกรรมอันกระทำแล้ว
ด้วยความพยายามในเหล่าชนผู้มีคุณทั้งหลายมาขัดขวาง ทำให้
ไม่สามารถในอันยังอัตภาพนั้น ๆ ให้เป็นไปก็ดี ชื่อว่า อุปัฏเจต-
กษยมรณะ ๑ ก็อุปัฏเจตกรรมนี้ ย่อมไม่มีแก่พวกสัตว์นรก ไม่
มีแก่ชนชาวอูตตรกุรุทวีป และพวกเทพบางเหล่า เพราะเหตุนี้
อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า “ความตาย โดยอุปัฏเจตกรรม พึง
มีแก่สัตว์บางพวก เพราะความพยายามบ้าง เพราะอุปัฏเจตกรรม
บ้าง” ดังนี้ ๑ เมื่อเป็นเช่นนี้ การตายของพวกเทวดาที่ชื่อว่า

๑๖๖ ปรีจเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค

จิตทาปโทสิกะ (ผู้ถูกความเล่นเพลิดเพลินประทุษร้าย) และที่ชื่อว่า มโนปโทสิกะ (ผู้ถูกความโกรธเผาผลาญ) และพระโพธิสัตว์ เมื่ออยู่ในเทวโลก ต้องการจะไปเกิดเพื่อสร้างบารมี ได้ทำการ อธิษฐานจิต ที่เรียกว่า อธิมุตติกาลกิริยา เหล่านี้ ย่อมสงเคราะห์ ในอุปัจเจกมรณะ ๗ รวมทั้ง ๔ นี้ เรียกว่า มรณูปัตติจตุกกะ ๗

ส่วนการตายที่เรียกว่า มรณะ ในสัมโมหวิโนทนี ท่านแสดงไว้ ๓ อย่าง คือ ขณิกมรณะ การตายโดยขณะ ได้แก่ การแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เป็นขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๕ ๗ สมมติมรณะ คือ การตายโดยสมมติ เมื่อว่าโดยปรมัตถ์แล้ว เมื่อขันธ์ทั้งหลายกำลังแตก ก็มีโวหารว่า สัตว์กำลังตาย เมื่อขันธ์แตกแล้ว ก็มีโวหารว่า สัตว์ตายแล้ว และ สมุจเจกมรณะ คือ การตายของพระอรหันต์ ไม่มีภพชาติอีกต่อไป ๗

อารมณ ๓ อย่างในเวลาใกล้ตาย

สัตว์ทั้งหลายในเวลาใกล้ตาย ย่อมมีอารมณ ๓ อย่าง ใดอย่างหนึ่ง ปราภูก่อนจตุจิตจะเกิด เพื่อให้ผลแห่งกรรม เกิดขึ้นในภพอื่นแน่นอน โดยเว้นพระชีนาสพผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว เท่านั้น เพราะท่านไม่เกิดในภพใด ๆ อีกต่อไป ก็อารมณ ๓

อย่างนั้น คือ

๑. กัมมอารมณ์ ได้แก่ กรรมเป็นอารมณ์
๒. กัมมนิมิตอารมณ์ ได้แก่ กรรมนิमितเป็นอารมณ์
๓. คตินิมิตอารมณ์ ได้แก่ คตินิมิตเป็นอารมณ์

บรรดาอารมณ์ ๓ เหล่านี้ กรรมดีและกรรมชั่ว คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรม ที่ตนเคยกระทำไว้ในอดีตกาล กรรมอย่างใดอย่างหนึ่งได้โอกาส กรรมนั้นก็มาปรากฏเฉพาะหน้า เหมือนกรรมที่ทำเสร็จแล้วใหม่ๆ นั้นแหละ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมนั้นนั่นเองเป็นอารมณ์ในมรณาสันนวิถิ ซึ่งมีชวณจิต ๕ ขณะเท่านั้นมิใช่ในมรณาสันนกาล เพราะในมรณาสันนกาลนั้น สัตว์ยังไม่ตาย ทั้งชวณจิตก็ยังไม่เกิดได้ ๗ ขณะ ต่อจากมรณาสันนวิถิแล้ว สัตว์นั้นก็จุติ (ตาย) แล้วปฏิสนธิในภพใหม่ และกรรมนั้นก็เป็อารมณ์ของปฏิสนธิจิตต่อไป นี้เรียกว่า มีกรรมเป็นอารมณ์ได้แก่ กรรมที่ทำแล้วเป็นอดีตกรรมเท่านั้น ฯ

กรรมนิमितที่เป็นอารมณ์ ได้แก่ เครื่องหมายที่ให้ทำกรรมในทวารทั้ง ๖ ฯ ในข้อนี้ พระภูิกจารย์อธิบายว่า กัมมนิมิตที่ตนได้แล้วในกาลก่อน ด้วยอำนาจแห่งการเห็นพระเจดีย์เป็นต้น และกัมมนิมิตที่เป็นอุปกรณมีวัตถุทั้งหลาย มีดอกไม้เป็นต้น ฯ นิมิตแห่งการทำกรรม มิใช่เป็นตัวกระทำ แต่เป็นเหตุให้กระทำ

๑๖๘ ปริจเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค

ทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว เพราะฉะนั้น นิमितแห่งการทำกรรมนั้น จึงได้อารมณ์ ๖ มีสี (วิณะ) เป็นต้น ๑ กัมมนิมิตที่เป็นอารมณ์ เป็นได้ทั้งปัจจุบันและอดีตอารมณ์ตามควรแก่ภวณาสันนวิถิ ถ้า ขณะใดภวณาสันนวิถิเกิดทางปัญจทวาร ขณะนั้นก็มามีอารมณ์เป็น ปัจจุบัน ถ้าเกิดทางมโนทวารก็เป็นอดีตอารมณ์เป็นต้น ตามควร แก่ความเป็นไป ๑

คตินิमितที่เป็นอารมณ์นั้น ได้แก่ รูป (ภาพ) ที่สัตว์จะไป เกิดปรากฏขึ้นก่อนจตุติ ถ้าจะไปเกิดในสุคติ ก็เห็นนางอัปสร วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ และครุฑมารดาเป็นต้น ถ้าจะเกิดใน อบายภูมิ มีนรกเป็นต้น ก็จะเห็นไฟนรกและนายนิรยบาลเป็นต้น ด้วยกำลังของกรรมที่เป็นกุศลและอกุศลนั้นแหละ๑ คตินิมิต ซึ่ง เป็นอารมณ์นั้น เป็นได้ทั้งปัจจุบันและอดีตอารมณ์ตามควรแก่ การเกิดขึ้น เหมือนอย่างธัมมิกอุบาสก เมื่อราชมามาจากสวรรค์ ๖ ชั้น ปรากฏเฉพาะหน้า แต่ยังไม่จตุติ ก็เป็นเพียงภวณาสันนกาล เมื่อจะจตุติเท่านั้น จึงจะมีอารมณ์เป็นภวณาสันนวิถิ ๑

จตุติ และ ปฏิสนธิ

ในที่สุดแห่งภวณาสันนวิถินั้น จตุติก็เกิดขึ้น เมื่อจตุตินั้นดับ แล้ว ปฏิสนธิจิตก็เกิดต่อในภพอื่นทันทีในภพที่มีวัตถุ (คือ ปัญจ-

โวการภพ) หรือไม่มีวัตถุ (คือ จตุโวการภพ) ตามสมควร ก็ใจ
กล่าวคือ ปฏิสนธิจิต อันสังขาร^๑ ถูกอวิชชาอนุสัยแวดล้อมแล้ว มี
ตัณหาอนุสัยเป็นมูลให้เกิดอยู่ อันสัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีผัสสะ
เป็นต้น ที่เกิดร่วมกัน ประคับประคองไว้ พอเกิดขึ้นเท่านั้น ก็ตั้ง
อยู่ในภพอื่น วิญญาณนั้นจะได้อมาจากภพไหนก็หาไม่ ฯ

อารมณ์ของปฏิสนธิและภวังค์

ปฏิสนธิจิตในภพใหม่ มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับอารมณ์
ของมรณาสันนชวนะวิधि ๕ ขณะ ที่เกิดในภพก่อน ถ้ามรณ-
าสันนชวนะนั้นมีกรรมเป็นอารมณ์ ปฏิสนธิจิตก็มีกรรมเป็น
อารมณ์ หรือมรณาสันนชวนะวิधिมีกัมมณิมิต คตินิมิต เป็น
อารมณ์ ปฏิสนธิก็มีอารมณ์อย่างนั้น แม้ภวังค์เกิดต่อจาก
ปฏิสนธิจิต ก็มีอารมณ์เหมือนปฏิสนธิจิตนั้น ฯ

^๑ คำว่า สังขาร คือ กุศลกรรม อกุศลกรรม หรือ ประชุมแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น
ที่เกิดร่วมกับชวนะใกล้ต่อจุติ

มโนทวารมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เป็นต้น

พระภิกษุจารย์กล่าวว่า “ในมโนทวารก่อน ปฏิสนธิ และ ภาวักทั้ง ๔^๑ เป็นอารมณ์ปัจจุบัน, ในปัญจทวาร เฉพาะปฏิสนธิ จิตเท่านั้น มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน” ดังนี้ ฯ

จริงอย่างนั้น เมื่อจิตจิตเกิดขึ้นแล้ว ในลำดับแห่งวิถีสันนิ ตทาลัมพะเป็นที่สุด ซึ่งปรารภคตินิมิตที่เป็นปัจจุบัน อันมาสู่ คลองในมโนทวารของบางสัตว์เกิดขึ้น ในลำดับแห่งจิตจิตนั้น ย่อมได้ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิ และย่อมได้ความเป็นไปแห่ง ภาวักทั้ง ๔ ที่เข้าไปในอารมณ์ ซึ่งมีอายุเพียง ๕ ขณะจิต, แต่ ในปัญจทวาร ย่อมได้อารมณ์ปัจจุบันเฉพาะปฏิสนธิ ซึ่งมีอายุ เหลืออยู่เพียงขณะจิตเดียว ซึ่งเริ่มตั้งแต่ปรารภสี (วรรณะ) เป็นต้น เป็นอารมณ์ ที่ชนทั้งหลายนำไทยธรรม เป็นต้น เข้าไปตั้งไว้ ตาม ควรแก่ความเป็นไปในระหว่างแห่งจิตจิต ฯ

^๑ ปฏิสนธิและภาวัก มีอารมณ์เดียวกัน สืบต่อมาจากอารมณ์ในวิถีกาลจิต ๔ พระภิกษุจารย์เรียกว่า ได้ความเป็นไปแห่งภาวัก ๔ ที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ฯ

วิธีใกล้จตุติ ๔ อย่าง

น. ท. อา. ช. ช. ช. ช. ช. ต. ต. จุติ. ปฏิ. ภ.

น. ท. อา. ช. ช. ช. ช. ช. จุติ. ปฏิ. ภ.

น. ท. อา. ช. ช. ช. ช. ช. ต. ต. ภ. ภ. จุติ. ปฏิ. ภ.

น. ท. อา. ช. ช. ช. ช. ช. ภ. ภ. ภ. จุติ. ปฏิ. ภ.

อธิบาย คำว่า น. ได้แก่ ภาวังกถณะ ฯ ท. ได้แก่ ภาวังกุ-
ปัจเจกชน ฯ อ. ได้แก่ อาวัชชนะ ฯ ช. ได้แก่ ชวณะทั้ง ๕ ฯ
ต. ได้แก่ ตทาลัมพนะ ฯ จุติ. ได้แก่ จิตที่เคลื่อนจากภพ ฯ
ปฏิ. ได้แก่ จิตที่ปฏิสนธิในภพใหม่ ฯ และคำว่า ภ. ได้แก่
ภวังค์ ฯ

ปัญจทวาร มีอามณ์ปัจจุบัน

ในปัญจทวารซึ่งมีรูปเป็นอามณ์ เป็นปัจจุบันเป็นไปจนถึง
ปฏิสนธิจิตเท่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า ในปัญจทวารได้เฉพาะ
ปฏิสนธิจิตเท่านั้น ฯ วิธีจิตในปัญจทวารนั้น คือ

ตี. น. ท. อ. ทัสสนะ. สัมปฏิจันนนะ. สันตีระณะ. โวสุ-
ฐัพพะ. ชวณะ ๕ ดวง. ตทาลัมพนะ ๒ ดวง. จุติ. และ
ปฏิสนธิ. ฯ ในปัญจทวารซึ่งมีอามณ์มาก เมื่อถึงปฏิสนธิ

อารมณ์ปัจจุบันก็สิ้นสุดลงพอดี ฯ

ก็วิจิตรตามที่กล่าวแล้วนั้น ย่อมมีแก่สัตว์ผู้จติและปฏิสนธิ
ในกามภูมิเท่านั้น ฯ และจติจิตนั้น จะต้องดับไปพร้อมกับกัมม-
ชรูป เหมือนดวงไฟกับแสงสว่าง ย่อมดับไปพร้อมกัน ด้วยเหตุนี้
มรณัตถ์นวิถิจึงมีหลายอย่าง ฯ ส่วนสัตว์ผู้ตายในกามภูมิแล้ว
เกิดในพรหมภูมิก็ดี ผู้ตายในพรหมภูมิแล้วเกิดในพรหมภูมิก็ดี
และผู้ตายในพรหมภูมิแล้วเกิดในกามภูมิก็ดี ทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อม
ได้มรณัตถ์นวิถิเฉพาะชวณะวาระ ๒ อย่างเท่านั้น ไม่มีตทาลัม-
ปนวาระ ฯ

ชวณะ ๒ อย่าง คือ

น. ท. อา. ช. ช. ช. ช. ช. จุติ. ปฏิ. ภ. (วาระที่ ๑)

น. ท. อา. ช. ช. ช. ช. ช. ภ. ภ. จุติ ปฏิ. ภ. (วาระที่ ๒)

ก็จติของสัตว์ผู้เกิดในกามภูมิแล้วปฏิสนธิในพรหมภูมิ
เป็นต้นนั้น พึงทราบตามนัยที่พระภูิกจารย์กล่าวไว้แล้ว ฯ อนึ่ง
ในข้อที่ว่า พระอนาคามี ย่อมเกิดในสุทธาวาสภูมินั้น ท่านมิได้
ปฏิเสธว่าจะเกิดในภูมิอื่นมิได้ ทั้งนี้ ย่อมเป็นไปตามอัธยาศัย
แต่เมื่อเกิดในยอดภูมิแล้ว ก็จะมีนิพพานในภูมินั้น ฯ

ยอดกฐินมี ๓ คือ

๑. เวหุปผลา เป็นยอดกฐินของรูปภพ

๒. อกนิฏฐา เป็นยอดกฐินของสุทธาวาส

๓. เหนวสัณญานาสัณญายตนะ เป็นยอดกฐินของอรุปรภพ ฯ

เมื่อพระอนาคามีเกิดในยอดกฐินแล้ว จะนิพพานในกฐินนั้น
ไม่เกิดในกฐินอื่นอีกเลย ฯ อนึ่ง พระภิกษุจารย์อธิบายในสังคห-
คาถาตอนสุดท้ายว่า “ปฏิสนธิจิต ๑, ภวังคจิต ๑, วิถิจิต ๑ และ
จุติจิต ๑ ย่อมหมุนเวียนไปในภพนี้ ฉันทใด ความสืบท่อแห่ง
ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนไปในภพอื่นอีก
ฉันทนั้น” ดังนี้ ฯ

บัณฑิตพึงใคร่ครวญ พิจารณาปฏิสนธิจิตเป็นต้น ที่หมุน
เวียนไปตามที่กล่าวแล้วว่า เป็นของไม่เที่ยงแท้ถาวร มีความทรุด
โทรมไปเป็นธรรมดา เป็นผู้มีความประพตติมานาน เมื่อเห็น
ความเกิดดับของนามรูปแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้บรรลุมตมหา
นิพพานอันเกษมสำราญหาความสุขอื่นยิ่งกว่ามิได้ ฉะนี้แล ฯ

จบ วิธีมุตตสังคหวิภาค ปริจเฉทที่ ๕ เพียงเท่านี้

อธิรัมมัตถสังคหะ

อธิรัมมัตถวิภาวินีฎีกา

ภาคผนวก

ปริจเฉท ๖

รูปสังคหวิภาค

อาจารย์สมพร ศรีวรชาติย์

พระอภิธรรมมัตถสังคหะ

ปริจเฉทที่ ๖

ชื่อ รูปสังคหวิภาค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สังคหคาถาที่ ๑ - ๒

เอตฺตาวตา วิภตฺตา หิ
จิตฺตเจตฺตสิกา ชมฺมา
สมุทฺทเทสา วิภาคา จ
ปวตฺตติกกมฺโต เจติ

สปปเภทปฺปวตฺติกา
รฺุปนฺทานิ ปวฺจจฺติ.
สมฺภูฏฺฐานา กลาปฺโค
ปญฺจชา ตตฺถ สจฺคโห.

เพราะธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิก พร้อม
ทั้งประเภทและปวัตติ ข้าพเจ้าได้จำแนกไว้แล้ว โดย
ลำดับแห่งคำมีประมาณเท่านี้ บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าว
รูปปรมัตถ์. ในรูปนั้น มีสังคหะ โดยอาการ ๕ นัย
คือ โดยสมุทเทสะ, โดยวิภาคะ, โดยสมฺภูฏฺฐานะ,
โดยกลาปะ. และโดยปวัตติกมะ.

๑. รูปโดยสมุทเทสนัย

ก็รูปนี้ ๒ อย่าง คือ มหาภูตรูปสี่ ๑, และรูปคัมภีร์มหาภูตรูปสี่ ๑. รูปทั้ง ๒ นี้ ย่อมได้สังกะหะ ๑๑ อย่าง คือ อย่างไร ? ก็รูป ๑๘ อย่างนี้ คือ :-

๑. ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ ชื่อว่า มหาภูตรูป ๔

๒. จักขุ, โสตะ, ฆานะ, ชิวหา, กายะ, ชื่อว่า ปสาทรูป ๕,

๓. รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ (โผฏฐัพพะคือมหาภูตรูป ๓ เว้น อาโปธาตุ) ชื่อว่า โคจรรูป ๔ หรือ ๗,

๔. อิตถิภาวะ ปุริสภาวะ ชื่อว่า ภาวรูป ๒,

๕. หทยวัตถุ ชื่อว่า หทยรูป ๑,

๖. ชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ชีวิตรูป ๑,

๗. กวฬิงการาหาร ชื่อว่า อาหารรูป ๑,

ทั้งหมดนี้ ย่อมถึงการนับว่า สภาวรูป, สลักขณะรูป, นิปผันนรูป, รูปรูป, และ สัมมสนรูป ๗

๘. อากาธาตุ ชื่อว่า ปริจเจทรูป ๑,

๙. กายวิญญูติ, วจวิญญูติ ชื่อว่า วิญญูติรูป ๒,

๑๐. ความเบาแห่งรูป, ความอ่อนแห่งรูป, ความควรแก่การงานแห่งรูป, และวิญญูติรูป ๒ ชื่อว่า วิการรูป ๓ หรือ ๕,

๑๑. การเกิดแห่งรูป, การสืบทอดแห่งรูป, ความเสื่อมโทรมแห่งรูป, ความไม่เที่ยงแห่งรูป ชื่อว่า ลักษณะรูป ๔ ก็ลักษณะรูปนี้

เฉพาะชาติรูป ท่านเรียกโดยชื่อว่า อุปยะ และสันตติในรูปสังคหะ
นี้แล ฯ

ก็รูป ๑๑ อย่างนี้ เป็นรูป ๒๘ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งรูปที่มีอยู่
คือ อย่างไร ?

สังคหาคาถาที่ ๓ - ๔

ภูตปฐาตวิสยา

ภาโว หทยมิจจปี

ชีวิตาหารรูปะหิ

อฏฐารสวิธ ตธา.

ปริจเฉโท จ วิญญุตติ

วิกาโร ลกขณนติ จ

อนิปันนนา ทส เจติ

อฏฐวีตวิธมภเว.

รูปพึงมี ๒๘* อย่าง คือ ภูตรูป ๔ ปฐาตรูป ๕
วิสยรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ และ
อาหารรูป ๑ รวมเป็น นิปันนรูป ๑๘ แม้อย่างนี้.
และ อนิปันนรูป ๑๐ คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญุตติรูป ๒
วิการรูป ๓ และลักขณรูป ๔.

นี้เป็นสมุทเทศ ในรูปสังคหวิภาคนี

จบรูป โดยสมุทเทศนัย

* ในคัมภีร์วิมุตติมรรค รูปทั้งหมด ๓๐ รูป โดยเพิ่มชาติรูป และมิทธรูป ฯ

๒. รูปโดยวิภากนัย

ก็รูปทั้งหมดนี้ แม้เป็นอย่างเดียวกัน คือ เป็นอเหตุกะ (ไม่ประกอบด้วยเหตุ) เป็นสัปปัจจัยะ (มีปัจจัย) เป็นสาสวะ (เป็นอารมณ์ของอาสวะ) เป็นสังขตะ (มีการปรุงแต่ง) เป็นโลกิยะ เป็นกามาวจร เป็นอนารัมมณะ และเป็นอัปปหาตัพพะ ก็ถึงความแตกต่างกันหลายอย่าง ด้วยอำนาจรูปที่เป็นภายในและรูปที่เป็นภายนอกเป็นต้นแล.

ข้อนี้เป็นอย่างไร

คือ ปสาทรูป ๕ ชื่อว่า อัชฌัตติกรูป (รูปภายใน) รูป ๒๓ นอกนี้ ชื่อว่า พาหिरูป ๗ รูป ๖ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ กับททธรูป ๑ ชื่อว่า วัตถุรูป, รูปที่เหลือ ๒๒ รูป ชื่อว่า อวัตถุรูป ๗ รูป ๗ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ และวิญญูติรูป ๒ ชื่อว่า ทวารรูป, รูปที่เหลือ ๒๑ ชื่อว่า อทวารรูป ๗ รูป ๘ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ และชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า อินทริยรูป, รูปที่เหลือนอกนี้ ๒๐ รูป ชื่อว่า อนินทริยรูป ๗ รูป ๑๒ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ ชื่อว่า โอปาริกรูป, หรือ สันติเกรรูป หรือ สัปปฏิมรูป, รูปที่เหลือนอกนี้ ๑๖ ชื่อว่า สุขุมรูป หรือ เทฐรูป, หรือ อัปปฏิมรูป ๗ กัมมรูป คือ รูปที่เกิดแต่กรรม ๑๘ รูป ชื่อว่า อุปาทินนกรูป, รูปนอกนี้ คือ รูปที่เกิดแต่จิต ๑๕ รูป, เกิดแต่ อตุ ๑๓ รูป, เกิดแต่อาหาร ๑๒ รูป ชื่อว่า อนุปาทินนกรูป ๗ รูปายตนะ (อายตนะคือรูป) ๑ รูป ชื่อว่า สนิทฺสสนรูป, รูปที่เหลือ ๒๗ รูป ชื่อว่า อนิทฺสสนรูป ๗

แม้รูปทั้ง ๕ (ปสาทรูป) คือ จักขุปสาทและโสตปสาท ด้วยสามารถ
แห่งการรับอารมณ์ที่ไม่มาถึง(อสัมปตตคาก) และรูป ๓ รูป มีมานะ
เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการรับอารมณ์ที่มาถึง (สัมปตตคาก)
ชื่อว่า โคจรคากิกรูป, รูปที่เหลือ ๒๓ นอกนี้ ชื่อว่า อโคจร-
คากิกรูป ๗ รูปทั้ง ๘ อย่าง คือ วรรณะ คันธะ รสชะ โอชา และ
ภูตรูปทั้ง ๔ ชื่อว่า อวินิพโลกรูป, รูปที่เหลือนอกนี้ ๒๐ ชื่อว่า
วินิพโลกรูป ๗

สังคหคากา ที่ ๕

อิจเจวมภูฏฐวีสติ -

วิธมปิ จ วิจกขณา

อชมตติกาทิเกเทน

วิชนต ยถารห.

ก็บัณฑิต ผู้เห็นประจักษ์ ย่อมจำแนกรูปไว้แม้
๒๘ อย่างโดยความต่างกันแห่งรูปมีอชมตติกรูปเป็นต้น
ตามสมควร ด้วยประการฉะนี้.

นี่เป็นรูปวิภาคนัย ในรูปสังคหะนี้.

จบรูปโดยวิภาคนัย.

๓. รูปโดยสมุฏฐานนัย

เหตุ ๔ ประการ คือ กรรม ๑, จิต ๑, อุตฺ ๑, อาหาร ๑ ชื่อว่า สมุฏฐานแห่งรูป (เหตุเกิดแห่งรูป) ๗

บรรดาสมุฏฐาน ๔ นั้น จิตแม่ทั้ง ๒๕ อย่าง คือ กามาวจรจิต ๒๐ ได้แก่ มหากุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒, และรูปวจรกุศลจิต ๕ อย่าง, อันกุศลกรรมและอกุศลกรรมตกแต่งแล้ว ย่อมยังรูป อันมีกรรมเป็นสมุฏฐานให้เกิดขึ้นทุก ๆ ขณะจิต เริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิ ในอัมภัตตักสันดาน (เรียกว่า กัมมขรูป) ๗ แม่จิต ๗๕ อย่าง เว้น อรูปวิบาก ๔ กับ ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ อย่าง เริ่มตั้งแต่ ปฐมภวังค์ทีเดียว ย่อมยังรูปมีจิตเป็นสมุฏฐานให้เกิดขึ้น (เรียกว่า จิตตขรูป) ๗

บรรดาจิต ๗๕ เหล่านั้น อัปปนาชวณจิต ย่อมยังแม่อิริยาบถ ให้น้อมไปโดยสม่ำเสมอ ๗ ก็โฏฐัพพนจิต, กามาวจรจิต และ อภิญญาจิต ย่อมยังแม่วิญญูติรูปให้เกิดขึ้น ก็ในจิต ๗๕ เหล่านี้ โสมนัสชวณจิต ๑๓ ย่อมยังหสนจิต ให้เกิด ๗ ส่วนเตโชธาตุ ที่ทราบกันดีว่า ความเย็นและความร้อน ถึงฐิติขณะ (แห่งปฏิสนธิแล้ว) ย่อมยังรูปมีอุตุให้ตั้งขึ้นทั้งภายในและภายนอกตามสมควร ๗ อาหาร คือ โอชา ที่ถึงฐานะแล้ว (คือถึงฐิติเท่านั้น) ย่อมยังรูปมีอาหารให้ตั้งขึ้น ในเวลาที่กลืนกิน ๗

บรรดารูปเหล่านั้น หทยรูป และอินทริยรูป เกิดจากกรรม เท่านั้น ๗ วิญญูติรูปทั้ง ๒ เกิดจากจิตอย่างเดียว ๗ เสียง เกิดจากจิต และอุตุ ๗ รูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น ย่อมเกิดจากอุตุ จิตและอาหาร ๗

อวินิพโยกรูป ๘ และอากาศธาตุ เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ ๑
ลักษณะรูป ๔ ย่อมไม่เกิดจากสมุฏฐานไหน ๆ เลย ฉะนั้น แล ๑

สังคหคทาที่ ๖ - ๗

อฏฐารส ปณฺณรส	เตรส ทวาทสชาติ จ
กมฺมจิตฺโตตฺตูกาหาร-	ชานิ โหนฺติ ยถากมฺ.
ชายนานาทิรูปานํ	สภาวตฺตา หิ เภวลํ
ลทฺขณานิ น ชายนฺติ	เกหิจิฺติ ปกาสิทฺ.

รูปที่เกิดจากกรรม จิต อุตฺ และอาหาร มีตามลำดับ คือกรรมชรูป ๑๘, จิตตชรูป ๑๕, อุตฺชรูป ๑๓ และอาหารชรูป ๑๒๑ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศว่า ลักษณะรูป ๔ ย่อมไม่เกิดจากสมุฏฐานไหน ๆ เพราะเป็นสภาพแห่งรูปที่กำลังเกิดเป็นต้น แหม่อย่างเดียว.

นี่เป็นสมุฏฐานนัย ในรูปสังคหะนี้ ๑

จบ รูปสมุฏฐานนัย ๑

๔. รูปโดยกลาปนัย

รูปกลาป ๒๑ ประการ มีความเป็นไปร่วมกัน เกิดที่เดียวกัน
ดับที่เดียวกัน มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกัน ชื่อว่า รูปกลาป ๑

บรรดารูปกลาปเหล่านั้นชีวิตรูป ๑, อวินิพโกกรูป ๘, พร้อมกับจักขุ ๑ ท่านเรียกว่า จักขุทสกะ ๗ อนึ่ง พึงประกอบความตามลำดับ ดังนี้ คือ ชีวิตรูป ๑, อวินิพโกกรูป ๘, และโสตะ ๑ เป็นต้นท่านเรียกว่า โสททสกะ, ฆานทสกะ, ชิวหาทสกะ, กายทสกะ, อิตถิภาวทสกะ, ปริสภาวทสกะ, และวัตถุทสกะ ๗ เฉพาะ อวินิพโกกรูป ๘ พร้อมกับชีวิตรูป เรียกว่า ชีวิตนวกะ ฉะนี้แล ๗ กลาปทั้ง ๘ นี้ ชื่อว่า กัมมมัญฐานกลาป ๗

ส่วน อวินิพโกกรูป ชื่อว่า สุทตฺถัญจกรูป สุทตฺถัญจกรูปนั้นนั้นแหละ รวมกับกายวิญญูติรูป ชื่อว่า กายวิญญูตตินวกะ, รวมกับวจีวิญญูตติรูป และสัททรูป ชื่อว่า วจีวิญญูตติทสกะ, รวมกับลหุตารูปเป็นต้น ชื่อว่า เอกาทสกะ, รวมกับกายวิญญูติรูป และลหุตาทิวรูป ชื่อว่า ทวาทสกะ, และสุทตฺถัญจกะนั้นนั้นแหละ รวมกับวจีวิญญูตติรูป กับสัททรูปและลหุตาทิวรูป ชื่อว่า เตรสกะ, รวมกลาปทั้ง ๖ อย่างนี้ ชื่อว่า จิตตสมมัญฐานกลาป ๗

รูปกลาป ๔ เหล่านี้ คือ สุทตฺถัญจกะ ๑, สัททนวกะ ๑, ลหุตาทีเอกาทสกะ ๑, สัททลหุตาทีทวาทสกะ ๑ ชื่อว่า อุตฺตสมมัญฐานกลาป ๗

รูปกลาป ๒ นี้ คือ สุทตฺถัญจกะ ๑, ลหุตาทีเอกาทสกะ ๑ ชื่อว่า อาหารสมมัญฐานกลาป ๗ บรรดารูปกลาปทั้ง ๔ เหล่านี้ อุตฺตสมมัญฐานกลาปทั้ง ๒ คือ สุทตฺถัญจกะ ๑, สัททนวกะ ๑, ย่อมได้แม้ในภายนอก ส่วนรูปกลาปที่เหลือแม้ทั้งหมด ย่อมได้ในภายในอย่างเดียว ฉะนี้แล ๗

สังคหคาถาที่ ๘ - ๙

กมฺมุจิตฺโตตุกาหาร-
น ว จตุโร เทวติ
กลาปานํ ปริจเฉท-
น กลาปงฺคมิจฺจาหุ

สมุฏฺฐานา ยถากมฺ
กลาปา เอกวีสติ.
ลกฺขณตฺตา วิจฺกฺขณา
อากาสํ ลกฺขณานิ จ.

รูปกลาป ๒๑ มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๙, มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๖, มีอตุเป็นสมุฏฐาน ๔, มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๒, โดยลำดับ. บัณฑิตผู้เห็นประจักษ์ ไม่กล่าววาทและลักษณะ ว่าเป็นองค์แห่งกลาป เพราะความที่อากาศเป็นเพียงเครื่องกำหนดรูป และลักษณะเป็นเพียงเครื่องหมายแห่งรูปกลาปทั้งหลาย.

นี่เป็นการประกอบรูปกลาป ในรูปสังคหนี้ ๆ

จบ รูปโดยกลาปนี้ ๆ

๕. รูป โดยปวัตติกมฺนัย

ก็รูปเหล่านี้แม้ทั้งหมด สัตว์ย่อมมิได้ในกามโลกตามสมควร ไม่บกพร่องในปวัตติกาล, แต่ในปฏิสนธิกาล ทสกะ ๗ กล่าวคือ จักขุทสกะ, โสตทสกะ, ฆานทสกะ, ชิวหาทสกะ, กายทสกะ, ภาวทสกะ, วัตถุทสกะ, ย่อมปรากฏแก่สัตว์พวกสังเสทชะ และ

สัตว์พวกโอปปาติกะ ด้วยสามารถแห่งรูปกลาปอย่างสูง แต่ด้วย
สามารถรูปกลาปอย่างต่ำในกาลบางครั้งจักขุทสกะ โสททสกะ
ฌานทสกะ และภวทสกะย่อมไม่มีบ้าง เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึง
ทราบการลดลงแห่งรูปกลาปด้วยสามารถแห่งรูปกลาปเหล่านั้น ๆ
ส่วนทสกะ ๓ เหล่านี้ คือ กายทสกะ, ภวทสกะ และวัตถุทสกะ
ย่อมปรากฏแก่พวกคัพภเสยยกสัตว์, แม้ใน ๓ อย่างนั้น ภวทสกะ
ย่อมไม่มีในกาลบางคราว ๆ แต่ในปวัตติกาลต่อจากปฏิสนธิขึ้นไป
จักขุทสกะเป็นต้นย่อมปรากฏตามลำดับ ๆ

ความสืบต่อแห่งรูปกลาปมีสมุฏฐาน ๔ คือ กรรมเป็น
สมุฏฐานเริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิ, จิตเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่จิตดวงที่ ๒
อุตุเป็นสมุฏฐานเริ่มตั้งแต่ฐิติกาล, อาหารเป็นสมุฏฐานเริ่มตั้งแต่
โอชาแผ่ไป ย่อมเป็นไปในกามโลกไม่ขาดสายตลอดอายุ เหมือน
เปลวประทีป และเหมือนกระแสน้ำแล ๆ

แต่ในมรณะสมัย กรรมชรูปทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้นตั้งแต่
ฐิติกาลแห่งจิตดวงที่ ๑๗ เหนืออุตติจิต ก็กรรมชรูปที่เกิดก่อน จะไม่
เลยขณะของฐิติกาล จะต้องดับพร้อมกัน, จากนั้นจิตตชรูปก็ขาดลง
ต่อจากนั้นไปความสืบเนื่องต่อกันแห่งรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานย่อม
เป็นไปจนกระทั่งเป็นซากศพและ ๆ

สังคหคาถา ที่ ๑๐

อิจฺเจว มตฺสตุตฺตานํ

ปุณฺทเว ภวฺนฺตเร

ปฏฺิสนฺธิมุปาทย

ตถารูปี ปวตฺตติ.

รูปของสัตว์ ที่ตายแล้วในโลกนี้ ย่อมเป็นไป
อย่างนั้นในภพอื่นอีกนั้นแหละ โดยเริ่มแต่ปฏิสนธิ โดย
ประการตามที่กล่าวมา ฉะนี้ ฯ

รูปกลาปในรูปพรหม

ก็ในรูปโลก พวกพรหมย่อมไม่ได้ ฆานทสกะ, จิวหาทสกะ,
กายทสกะ, ภาวทสกะ, และอาหารชกลาป เพราะฉะนั้นในปฏิสนธิ
กาลแห่งสัตว์ในรูปโลกเหล่านั้นจึงได้รูปกลาปที่มีกรรมเป็น
สมุฏฐาน ๔ เท่านั้น คือ ทสกะ ๓ ด้วยสามารถแห่งจักขุทสกะ ๑
โสตทสกะ ๑ วัตถุทสกะ ๑ กับ จีวิตนวกะ ๑ และในปวัตติกาล
ย่อมได้รูปกลาปที่มีจิต และอุตุเป็นสมุฏฐาน ฯ แต่พวกอัสถุญญี
สัตว์ย่อมไม่ได้แม้ซึ่งจักขุทสกะ, โสตทสกะ, วัตถุทสกะ และสัท
ททสกะเป็นต้น, อนึ่งย่อมไม่ได้จิตตชรูปแม้ทั้งหมด เพราะฉะนั้น
ในปฏิสนธิกาลแห่งพวกอัสถุญญีสัตว์เหล่านั้น จึงได้ จีวิตนวกะ
อย่างเดียว และในปวัตติกาลรูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน เว้นสัทท
นวกะ ย่อมเหลืออยู่ ฯ บัณฑิต พึงทราบความเป็นไปแห่งรูป ๒
อย่าง ด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิและปวัตติ ในฐานะทั้ง ๓ กล่าว คือ
ในกามโลก, รูปโลก และอัสถุญญีสัตว์ ด้วยประการดังกล่าวมา
ฉะนี้ ฯ

สังคหคาถา ที่ ๑๑ - ๑๒

อภูฏวิสติ กามเมสุ

โหนติ เตวีส รูปิสุ

สตรเสวาสญญินั อรูป นตถิ กิญจิปิ.

สทโท วิกาโร ชรตา มรณญโจบปตติย
น ลพภนติ ปวตเต ตุ น กิญจิปิ น ลพภติ.

ในกามภพทั้งหลาย มีรูป ๒๘, ในรูปภพ มีรูป ๒๓, พวกอัสญญีสัตว์ มีรูป ๑๗ เท่านั้น ในอรูปภพ ไม่มีรูปอะไรๆ ทั้งสิ้น ฯ สัททรูป, วิการรูป, ชรตารูป, และมรณะ ย่อมไม่ได้ในเวลาเกิด ส่วนในปวัตติกาล จะไม่ได้รูปอะไร ๆ ก็หาไม่ ฯ

นี่เป็นปวัตติกมณั ในรูปสังคหะนี้ ฯ

จบ รูปโดยปวัตติกมณั ฯ

อสังขตะนิพพาน

ส่วนนิพพาน คือ โลกุตตระ ฟังกระทำให้แจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ ฯ ธรรมที่เป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า นิพพาน เพราะออกจากตัณหากล่าวคือวานะ ฯ พระนิพพานนั้นนั้นแล โดยสภาวะแม้มีอย่างเดียว เมื่อว่าโดยปริยายแห่งเหตุก็มี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑, อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยความต่างกันแห่งอาการก็มี ๓ อย่าง
คือสุญญตะ ๑, อนิมิตตะ ๑, และ อัปป์ณิหิตะ ๑ ฉะนี้แล ฯ

สังคหคาถาที่ ๑๓ - ๑๔

ปทมจฺจุตมจฺจนฺตํ	อสงฺขตมฺนุตฺตร
นิพพานมิตฺติ ภาสฺนฺติ	วานมฺุตฺตา มฺหเสโย.
อิติ จิตฺตํ เจตฺตํ	รูปํ นิพฺพานมิจฺจปี
ปรมตฺติ ปกาเสนฺติ	จตุรฺาว ตถาคตา.

พระมเหสีเจ้า ผู้พ้นแล้วจากตัณหา ชื่อ วานะ
ย่อมตรัสเรียก บทธรรม อันไม่เคลื่อน เป็นธรรมล่องส่วน
อันปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่งไม่ได้ เป็นธรรมอันยอดเยี่ยม
ว่า นิพพาน ฉะนี้ ฯ พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรง
ประกาศปรมัตถธรรมไว้เพียง ๔ อย่างเท่านั้น คือ จิต,
เจตสิก, รูป, และนิพพาน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ปริจเฉท ที่ ๖

ชื่อว่า รูปสังคหวิภาคในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ

จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ฎีกา อภิษัมมัตตวิภาวินี
พรรณนาความปริจเฉท ที่ ๖

ท่านพระอนุรุธชาจารย์ ครั้นแสดงอรรถะแห่งอภิธรรม ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งจิตและเจตสิกอย่างนี้ก่อนแล้ว บัดนี้ เมื่อจะเริ่มเพื่อแสดงรูปปรมัตถ์และนิพพานในลำดับแห่งรูปนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “**เอตตวาคา**” ดังนี้ ๑

ประกอบความว่า ก็เพราะธรรม คือ จิตและเจตสิก พร้อมทั้งประเภท (คือปริจเฉทที่ ๑,๒,๓) และปวัตติ (คือ ปริจเฉทที่ ๔,๕) คือประเภทที่กล่าวไว้ ๓ ปริจเฉท ด้วยอำนาจแห่งอุทเทศ, นิทเทศและปฏินิทเทศเป็นต้น และปวัตติที่กล่าวไว้ ๒ ปริจเฉท ด้วยอำนาจแห่งปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ที่ข้าพเจ้าจำแนกไว้ด้วยลำดับแห่งคำมีประมาณเท่านี้ เพราะฉะนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวรูปปรมัตถ์ที่มาแล้วโดยลำดับ ๑

บัดนี้เพื่อจะตั้งมาติกา(แม่บท) เพื่อจำแนกรูปตามทีปฎิญญาที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า “**สมุทฺทเสสา**” เป็นต้น ๑ บัณฑิตพึงทราบวจนัตตะดังต่อไปนี้ :-

การยกขึ้นแสดง โดยสังเขป ชื่อว่า สมุทเทศ (สั อุทเทศ) ๑ การจำแนกออกด้วยอำนาจแห่งรูป มีรูปอย่างเดียวนั้นเป็นต้น ชื่อว่า วิภาคะ ๑ เหตุชื่อว่า สมุทฺทธาน เพราะอรรถว่า เป็นแดนตั้งขึ้นแห่งผล ได้แก่ ปัจจัยที่ให้รูปเกิดมีกรรมเป็นต้น ๑ กลาปทั้งหลาย มี

จักขุทสะกเป็นต้น ๆ บทว่า “ปวตฺตํกมโต จ” ได้แก่ ตามลำดับความ
เกิดขึ้นแห่งรูปทั้งหลาย โดยประเภทแห่งภพ กาล และสัตว์ ฯ

รูปโดยสมุทเทศนัย มีมหาภูตะเป็นต้น

วิเคราะห์มหาภูตะว่า :-

ธรรมทั้งหลายมีปฏิวิเป็นต้น ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะอรรถว่าเกิด คือ
ปรากฏเป็นของใหญ่ ในสันดานที่มีใจครอง และไม่มีใจครองด้วยอำนาจแห่ง
ธาตุพร้อมทั้งสัมภาระ ฯ

อีกนัยหนึ่ง พวกคนที่ชื่อว่า มหาภูต เพราะอรรถว่า มีสิ่งที่น่า
อัศจรรย์หรือมีสิ่งที่ไม่เป็นจริงมากมาย โดยการแสดงสิ่งที่น่าอัศจรรย์ และสิ่ง
ที่แปลก ๆ มิใช่น้อย หรือการแสดงสิ่งที่ไม่เป็นจริงหลายอย่าง ได้แก่
นักแสดงกลเป็นต้น ฯ ภูตรูป ที่ชื่อว่า เหมือนกับนักแสดงกลเหล่านั้น เพราะ
ตนเองเป็นสภาพไม่ใช่สีเขียวเป็นต้นเลยแต่แสดงอุปาทายรูปมีสีเขียวเป็นต้น
ได้ เพราะเหตุนั้น ภูตรูปนั้นจึงชื่อว่า มหาภูตะ ฯ

อีกนัยหนึ่ง ธรรม คือ ภูตรูป ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะอรรถว่ามีสิ่งไม่
เป็นจริงมาก เพราะหลอกลวงสัตว์ โดยแสดงรูปหญิงและรูปชายที่น่าชอบใจ
เป็นต้น คุณนางชัณณิเป็นต้น ผู้ลวงสัตว์ทั้งหลายด้วยอาการมีสีและสีฐานที่
น่าชอบใจเป็นต้น ฯ

จริงอยู่ คำนี้ แม้ท่านอาจารย์พุทธัตตะ ก็กล่าวไว้ในอภิธรรม
มวตารว่า :-

“ธรรม มีปฏิวิเป็นต้น บัณฑิตเรียกว่า มหาภูตะ เพราะปรากฏเป็นของใหญ่, อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหมือนกับคนที่แสดงสิ่งที่ไม่เป็นจริงได้มากอย่างเพราะหลอกลวง ด้วยสิ่งที่ไม่เป็นจริง” ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ภูตรูปทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นรูปใหญ่ เพราะมีความปรากฏใหญ่ และชื่อว่า เป็นภูตะ เพราะอรรถว่า เป็นที่มีรูปอาศัย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า มหาภูตะ ๑ รูปที่อาศัยมหาภูตะ เป็นไป ชื่อว่า อุปาทายรูป ๑

มีคำท้วงว่า ถ้าเช่นนั้น มหาภูตรูปแต่ละอย่าง ๆ ก็ย่อมเป็นที่อาศัยของมหาภูตะที่เหลือ เพราะพระบาลีว่า “มหาภูตรูป ๓ อาศัยมหาภูตรูป ๑” เป็นต้น เพราะฉะนั้น มหาภูตะที่เหลือแม่เหล่านั้น ก็ต้องเหมือนกับอุปาทายรูป ๑

แก้ว่า ข้อนี้ ไม่พึงเห็นอย่างนั้น เพราะรูปอาศัยอย่างเดียวเป็นไปสำเร็จ ชื่อว่า อุปาทายรูปนั้น, จริงอยู่ รูปใดอาศัยมหาภูตะนั้นแหละ และตนเองก็ถูกรูปอื่นอาศัย รูปนั้น ไม่ชื่อว่า อุปาทายรูป, แต่รูปใดอาศัยอย่างเดียวไม่ถูกรูปอะไร ๆ อาศัย รูปนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า อุปาทายรูป, เพราะฉะนั้น ภูตรูปทั้งหลายจึงไม่มีความเป็นไปเหมือนรูปที่มีชื่อว่า อุปาทายรูปนั้น ๆ อีกอย่างหนึ่ง ลักษณะของอุปาทายรูปว่า “รูปอาศัยมหาภูตะ ๔ ชื่อว่า อุปาทายรูป” ดังนี้, เพราะฉะนั้น คำว่า “ภูตรูป ๑ อาศัยภูตรูป ๓ เป็นไป จึงไม่ได้ความเป็นอุปาทายรูป” ดังนี้

อธิบาย ชาติ ๔

ปฐมวิ มีวิเคราะห์ว่า :-

ปถวนตถน ปฐวี ที่ชื่อว่า ปฐวี เพราะอรรถว่า เป็นที่รองรับ. อธิบายว่า (ชาตินี้) ย่อมปรากฏ คือเข้าไปตั้งอยู่โดยเป็นที่อาศัยของรูปที่เกิดร่วมกัน เหมือนดินเป็นที่อาศัยของต้นไม้และภูเขาเป็นต้นฉะนั้น ๑ ชาติ คือ ปฐวี ชื่อว่า **ปฐมวิชาติ** เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ด้วยอรรถว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะและเพราะเป็นเช่นกับชาติอันเป็นส่วนแห่งสรีระ และเป็นส่วนแห่งภูเขา ฉะนั้น ๑

อาโป มีวิเคราะห์ว่า :-

อาเปติ สหชาตรูปานิ ปถุทธติ อปฺปายติ วา พฺรุเหติ วทฺเขตฺตีติ **อาโป.** สภาพใด ย่อมเอิบอาบ คือแผ่ไป สู่รูปที่เกิดร่วมกัน, หรือสภาพใด ยังรูปที่เกิดร่วมกันให้แน่นแนบ ให้พอกพูน คือ ให้เจริญ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า **อาโป** ๑

เตโช มีวิเคราะห์ว่า :-

เตเชติ ปริปาเจติ นิเสติ วา ติกฺขภาเวน เสสฺสุตฺตํ อฺสุมาเปตีติ **เตโช.** สภาพใด ยังรูป ๓ ที่เหลือให้ร้อน ให้สุก ให้แข็ง หรือให้อบอุ่น โดยสภาพที่แรงกล้า เพราะเหตุนั้น สภาพนั้นชื่อว่า **เตโช** ๑

วาโย มีวิเคราะห์ว่า :-

วายติ เทสนตฺตฺรปฺปตฺติเหตุภาเวน ภูตสงฺฆาตํ ปาเปตีติ

วโย. สภาพใด ย่อมให้เคลื่อนไหว คือย่อมให้ประชุมแห่งภูตรูปเคลื่อนที่ โดยเป็นเหตุปรากฏแห่งรูปในที่อื่น เพราะเหตุนั้น สภาพนั้นชื่อว่า วโย ฯ

ก็ธาตุ ๔ เหล่านี้ พึงเห็นว่า “มีลักษณะโดยความเป็นของแข็ง, เป็นของเหลว, เป็นของร้อน และโดยอาการขยายตัวตามลำดับ” ดังนี้ ฯ
วจนัตถะแห่งจกฺขุเป็นต้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ ฯ

อธิบาย ปสาทรูป

ปสาทรูป มีวิเคราะห์ว่า :-

ปสาทรูปนาม จตุมหากุदानิ ปสนนภาวเหตุลกฺขณตฺตา. ชื่อว่า ปสาทรูป เพราะเป็นเหตุแห่งความผ่องใสแห่งมหากุตฺรูป ๔ เป็นลักษณะ ฯ ก็ปสาทรูปนั้นมีความผ่องใสแห่งกุตฺรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฺฐานเป็นเหตุเพราะมีความประสงค์เพื่อจะดู เพื่อจะฟัง เพื่อจะดม เพื่อจะลิ้ม และเพื่อจะสัมผัสเป็นลักษณะ ตามลำดับ ฯ

ในปสาทรูป ๕ นั้น จะกล่าวจกฺขุปสาทก่อน. จกฺขุปสาทนั้นชิมชาบเหือตา ๗ ชั้น ประคุน้ำมันชิมชาบอยู่ซึ่งบุยุบนุ่น ในประเทศที่เกิดสรีรสถฺฐานแห่งผู้อยู่ตรงหน้า มีประมาณเท่าศรียะเส้น ในท่ามกลางแวงตาตำ อันธาตุ ๔ ทำอุปการะด้วยกิจคือทำให้ทรงไว้เกาะกุม อบอุ่น และเคลื่อนไหว ดูพระราชกุมาร อันแม่นมผู้เลี้ยง ทำอุปการะ ด้วยกิจ คือ การอุ้มพระองค์ ให้ทรงสนาน ประดับตกแต่งพระองค์ และถวายอยู่จนพักจะนั้น, อันอุตุ จิต และอาหาร คอยอุปถัมภ์, อันอายุเฝ้าบริหารรักษา,

อันโคจรรูปมีวาระเป็นต้น แวดล้อมแล้ว ให้สำเร็จเป็นวัตถุ และทวารแห่งจิตทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ตามควร, ส่วนจักขุนอกนี้ ท่านเรียกว่า **สัทธการจักขุ** ฯ

แม้**โสตประสาท**เป็นต้น ก็นัยนี้ ชีมชาบเป็นไปตลอดประเทศที่มีสัณฐานดังวงแหวน มีขนแดงงอกขึ้นภายในช่องสัทธการโสตะ **ฆานประสาท** ชีมชาบเป็นไปตลอดประเทศมีสัณฐานดังกิบเท้าแพะภายในช่องนาสิก, **ชีวประสาท** ชีมชาบเป็นไปตลอดประเทศมีสัณฐานดังปลายกลีบอุบล ในท่ามกลางชีวหา ตามลำดับ ฯ

ส่วนกายประสาทอกนี้ ย่อมแผ่เป็นไปตลอดศีรษะทั้งสี่ที่เหลื่อ เว้นที่ตั้งแห่งกัมมชเตโชธาตุ และปลายผม ปลายขน ปลายเล็บ และหนังอันแห้ง, แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ กายประสาทนั้น ก็ไม่ปะปนกับประสาทรูปอกนี้ เพราะมีลักษณะต่างกัน ฯ

จริงอยู่ โคจรรูปทั้งหลาย มีรูปและรสเป็นต้น แม้มีที่อาศัยอย่างเดียวกันก็ไม่ปะปนกัน เพราะความต่างกันแห่งลักษณะ ส่วนประสาทรูปทั้งหลายมีที่อาศัยต่างกันจะปะปนกันได้อย่างไร ฯ ความที่อาโปธาตุ (ในภูตรูป ๔) อันชาวโลกไม่สามารถถูกต้องได้ เพราะเป็นธาตุละเอียด ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า “โผฏฐัพพะ” กล่าวคือ ภูตรูป ๑ เว้นอาโปธาตุ” ดังนี้ ความเป็นของเย็นอันชาวโลกถูกต้องจับได้แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ความเย็นนั้นก็เย็นเตโชธาตุนั่นเอง, ก็เมื่อความร้อนมีน้อย จึงรู้สึกว่ายเย็น เพราะลักษณะอะไร กล่าวคือ ความเย็น (ของอาโปธาตุ) ไม่มี.จริงอยู่ ชาวโลกย่อมรู้จักความร้อน

นี้ได้ ก็เพราะความเย็นเป็นของไม่ตั้งมั่น ดูความไม่แน่นอนในฝั่งโน้นและฝั่งนี้, จริงอย่างนั้น ในฤดูร้อน คนยืนอยู่กลางแดดแล้วเข้าไปสู่มเงา จะรู้สึกว่ายเย็น เมื่ออยู่ในร่มนั้นนั่นแหละนานเข้าก็จะรู้สึกว่าร้อน ๆ ก็ถ้าเอาไปธาตุซึ่งเป็นธาตุเย็นไซ้ร ก็จะไปหาเอาไปธาตุได้ในกลาปเดียวกับความร้อน แต่ก็หาไม่ได้ ด้วยอาการอย่างนี้เพราะฉะนั้น ใคร ๆ จึงไม่รู้แจ้งเอาไปธาตุว่า เป็นของเย็น ดังนี้.

แต่อาจารย์เหล่าใด ย่อมกล่าวว่า ความเป็นของเหลว ชื่อว่าเอาไปธาตุ และความเป็นของเหลวนั้นอันบุคคลถูกต้องจับได้ อาจารย์เหล่านั้นก็จะพึงถูกบัณฑิตคัดค้านว่า คำที่ว่า ชื่อว่าความเป็นของเหลว อันบุคคลถูกต้องจับได้นี้ เป็นความเข้าใจของท่านบุคคลผู้เข้าใจถือเอาในสัจฐาน๑ ข้อนี้ โบราณจารย์ทั้งหลายก็กล่าวไว้ว่า :-

“สัตว์โลกนี้ ถูกต้องรูป ๓ ที่เป็นไปกับของเหลว ย่อมเข้าใจว่าเราถูกต้องของเหลว บัณฑิตพึงทราบความเป็นของเหลว เหมือนคนถูกต้องรูปทั้งหลายย่อมจับสัจฐานได้ ด้วยเข้าใจว่า เราถูกต้องสัจฐาน โดยประจักษ์ ฉะนั้น” ดังนี้.

อธิบายโคจรรูปเป็นต้น

โคจรรูป มีวิเคราะห์ว่า :-

โคจรรูปนาม ปลายวิญญาณวิสัยภาวโต. อารมณฺ์มีรูปเป็นต้น
ชื่อว่า โคจรรูป เพราะเป็นอารมณฺ์ของปัญจวิญญาณ ๑ ที่

ชื่อว่า โจร เพราะอรรถว่า เป็นเที่ยวไปแห่งพวกโจ คือ อินทรีย์ทั้งหลาย. จริงอยู่ คำว่า “โจร” นี้ เป็นชื่อแห่งอารรมณ์ แต่อารรมณ์นั้นนี้มี ๕ อย่าง มีความเป็นอารรมณ์แห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นลักษณะ หรือ มีความกระทบที่จักขุประสาทเป็นต้นเป็นลักษณะตามลำดับ ฯ

ภาวะแห่งหญิง	ชื่อว่า	ความเป็นหญิง ฯ
ภาวะแห่งชาย	ชื่อว่า	ความเป็นชาย ฯ

ในความเป็นหญิงและชายนั้น ความเป็นหญิง มีความเป็นเหตุ มีเพศ นิमितการเอื้องกราย อากัปปะเป็นลักษณะ ฯ ความเป็นชาย มีความเป็นเหตุมีเพศชายเป็นต้นเป็นลักษณะ ฯ ในลักษณะทั้ง ๒ นั้น องคชาติแห่งหญิงทั้งหลาย ชื่อว่า เพศหญิง,เสียง และความประสงค์ทั้งหลาย ชื่อว่า นิमितของหญิง เพราะความเป็นปัจจัยให้รู้ว่า เป็นหญิง, กิริยา มีการยืน เดิน และนั่งเป็นต้นไม่อาจหาญ ชื่อว่า การเอื้องกรายของหญิง, สันฐานของหญิง ชื่อว่า อากัปปะของหญิง ฯ แม้ลักษณะมีเพศชายเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว ฯ

แต่ในอรรถกถาธรรมสังคณี พรรณนาเพศหญิงเป็นต้นไว้ โดยประการอื่น ส่วนอาจารย์ทั้งหลายรวบรวมคำนั้นไว้ดังนี้ คือ :-

ทรวดทรงแห่งอวัยวะมีมือเป็นต้น ชื่อว่า เพศ,อาการมีอิมหัวเป็นต้น ชื่อว่า นิमित, การเล่นด้วยกระดิ่งเป็นต้น ชื่อว่า กุศตะ, กิริยาที่มีการเดินเป็นต้น ชื่อว่า อากัปปะ ดังนี้.

รูปทั้ง ๒ ชื่อว่า ภาวรูป เพราะทำวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าหญิงเป็นต้น และการรู้ว่าหญิง เป็นต้น ด้วยรูปนี้, ก็ภาวะรูปนี้นั้นแผ่ไปทั่วสรีระทั้งสิ้น ตั้งอยู่ คุกกาอินทรีย์ ฉะนั้น ๆ

อธิบาย หทยวัตถุ

หทยวัตถุ มีวิเคราะห์ว่า :-

หทยวัตถุ มโนธาตุมนวิญญาธาตุนี้ นิสสยตฺตา วตฺถ จาติ หทยวัตถุ. หทยะนั้นเอง ชื่อว่า วัตถุ เพราะความเป็นที่อาศัยแห่งมโนธาตุ และมนวิญญาธาตุ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า หทยวัตถุ ๆ

จริงอย่างนั้น หทยวัตถุนั้น มีความเป็นที่อาศัยแก่ธาตุทั้งสองเป็นลักษณะ ๆ ก็หทยวัตถุนั้น อาศัยโลหิตในภายในกล่องแห่งหทยะมีประมาณถึง ซองมือเป็นไป ๆ ความที่หทยวัตถุนั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้ใน รูปกัณฑ์ บัณฑิตก็พึงทราบว่ามีอยู่โดยอาคม (กรรม) และโดยยุดติ ๆ ใน อาคมและยุดตินั้น คำในปฏิฐานมาแล้วอย่างนี้ว่า “มโนธาตุ และมนวิญญาธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุ และมนวิญญาธาตุ และแก่กรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยธาตุทั้ง ๒ นั้น ด้วยอำนาจ นิสสยปัจจัย” ดังนี้ ชื่อว่า อาคม ๆ

ก็ยุดติ บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า :-

“ธาตุทั้ง ๒ (คือ มโนธาตุและมนวิญญาธาตุ)

ของพวกกามมัจจุรสัตว์ และรูปาวัจรสัตว์ มีนิปผันนรูปและหทยวัตถุ อาศัย
 ภูตรูปเป็นที่รองรับ เพราะภาวะแห่งธาตุเหล่านั้น มีความเป็นไปเนื่องด้วยรูป
 วจจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น, ธาตุทั้ง ๒ นั้น ไม่อาศัยจักขุประสาทเป็นต้น
 เพราะจักขุประสาทเป็นต้นนั้นเป็นที่รองรับธาตุอื่น ไม่อาศัยโคจรมีรูปเป็นต้น
 เพราะโคจรมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นไปในภายนอก, และไม่อาศัยชีวิตรูป เพราะ
 ชีวิตรูปนั้นประกอบในกิจอื่น และไม่อาศัยภาวรูปทั้ง ๒ เพราะแม้ภาวรูปทั้ง
 ๒ นั้น ไม่มีก็เข้าไปไม่ได้, เพราะเหตุนี้ หทยวัตถุนี้ จึงเป็นวัตถุอื่นจาก
 ปสาทรูปเป็นต้นเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอุปาทายรูปเพราะอาศัย
 มหาภูตรูป ก็หทยวัตถุนี้ พระมเหสีเจ้ามิได้ครัสไว้ในพระบาลีธรรมสังคณี
 โดยความต่างกันแห่งเทศनावัตถุทกะ และอาร์มมณทกะ” ดังนี้ ๑

อธิบาย ชีวิตรูปเป็นต้น

ชีวิต รูป มีวิเคราะห์ว่า :-

ชีวิตินิ เตนาคี ชีวิติ. สหชาตรูปทั้งหลาย ย่อมเป็นไปด้วยรูปนั้น
 เพราะเหตุนี้ รูปนั้น ชื่อว่า ชีวิต ๑

ชีวิตรูปนั้นนั่นแหละ เป็นอินทริย์ เพราะประกอบด้วยความเป็น
 ใหญ่ ในการรักษารูปที่เกิดจากกรรม ฉะนั้น จึงชื่อว่า

ชีวิตินทรีย์ ๑ จริงอย่างนั้น ชีวิตินทรีย์นี้ มีการคุ้มครองกรรมรูปเป็นลักษณะ ๑ ก็ชีวิตินทรีย์นั้นตามรักษาสหชาตรูปทั้งหลายแม้ตั้งอยู่ชั่วขณะตามความเป็นปัจจัยของตน โดยความเป็นเหตุให้สหชาตธรรมทั้งหลายเป็นไปเท่านั้น, เพราะว่า กรรมอย่างเดียวกันเป็นเหตุตั้งอยู่แห่งสหชาตรูปเหล่านั้น จุจอาหารเป็นต้นเป็นเหตุตั้งอยู่แห่งรูปที่เกิดแต่อาหารเป็นต้น หาได้ไม่ เพราะเหตุไร เพราะความที่กรรมไม่มีในขณะนั้น, แต่ชีวิตินทรีย์กับปาดนัคคิ (ไฟย่อยอาหาร) ชิมซาบทั่วร่างกายที่มีใจครองทั้งหมดย่อมเป็นไป ๑

กวจิงการาหาร มีวิเคราะห์ว่า :-

กวจ **กตฺวา** **อชฺโณ**หรือ**ยตีติ** **กวจีกาโร** **อาหาโร**. **ข้าว** เป็นต้นอันใด อันสัตว์ทำให้เป็นคำกลืนกิน เพราะเหตุนี้ **ข้าว**เป็นต้นนั้นชื่อว่า **กวจิงการาหาร**.

ก็คำว่า **กวจิงการาหาร** นี้ท่านอาจารย์กล่าวไว้. เพื่อแสดงอาหารทำให้เป็นไปกับด้วยวัตถุอันเป็นที่อยู่แห่งโอชา, ก็แต่โอชาอันเป็นขางแห่งอาหารที่พึงกลืนกิน กล่าวคือ รสที่แล่นไปทั่วอวัยวะ ทั้งสิ้นเป็นเหตุอุปถัมภ์ร่างกายทั้งอินทรีย์ ชื่อว่า **อาหารรูป** ในที่นี้ ๑ จริงอย่างนั้น **อาหารรูป**นี้ มีความเป็นเหตุอุปถัมภ์ร่างกายทั้งอินทรีย์เป็นลักษณะ หรือมีการนำมาซึ่งรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ เป็นลักษณะ ๑

สภาวะรูปเป็นต้น มีวิเคราะห์ว่า :-

ที่ชื่อว่า **สภาวะรูป** เพราะการได้โดยสภาพของตน ๑ ด้วยความเป็นของแข็งเป็นต้น ๑ ที่ชื่อว่า **สลักษณะรูป** เพราะอรรถว่า

เป็นไปกับด้วยลักษณะทั้งหลาย มีความเกิดเป็นต้น หรือ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ๆ ที่ชื่อว่า **นิปผันนรูป** เพราะเป็นรูปสำเร็จแต่ปัจจัยทั้งหลายมีกรรมเป็นต้น โดยสภาวะของตน เว้นความเป็นปริจเฉทรูปเป็นต้น ๆ สภาพ คือ ความแปรผัน ชื่อว่า รูป. แม้ธรรมชาติประกอบด้วยรูปนั้น ก็ชื่อว่า รูป อุจฺจนฺ ประโยคว่า "คนประกอบด้วยโรคริตฺตฺสฺว ชื่อว่า มีโรคริตฺตฺสฺว. ดอกอุบล แม้ประกอบด้วยกลีบเขียว ชื่อว่า อุบลเขียว ฉะนั้น" ดังนี้ ๆ ศัพท์ว่ารูปนั้นนั้น ย่อมเป็นไปในสิ่งที่ไม่มีความแปรผัน (อนิปผันนรูป) ตามความหมายที่นิยมกัน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวให้แปลออกไปโดยเพิ่มศัพท์ว่า รูป อีกศัพท์หนึ่งว่า "รูปรูป" ดังนี้ เหมือนคำว่า "ทุกขทุกข" ฉะนั้น ๆ ที่ชื่อว่า สัมมสนรูป เพราะเป็นรูปที่ควรเพื่อพิจารณา โดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เพราะก้าวล่วงความเป็นปริจเฉทรูปเป็นต้นแล้ว มีอยู่ตามสภาวะของตนนั้นแหละ ฯ

อากาศ มีวิเคราะห์ว่า :-

น กสฺสตีติ อกาโส อกาโสเยว อกาโส. ที่ชื่อว่า อากาศ เพราะอรรถว่า อันบุคคลใดไม่ได้ (คือ ทำให้เป็นริ้วรอยไม่ได้) อากาศนั้นแหละ ชื่อว่า อากาศ และชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า ไม่มีชีวิต เหตุฉนั้น จึงชื่อว่า อากาศธาตุ ฯ รูป ที่เป็นเครื่องกำหนดรูป ซึ่งเป็นไปในกาลหนึ่ง ๆ มีจักขุทสกะเป็นต้น ด้วยให้ถึงความไม่เป็นรูปไม่ปะปนกับกาลอื่น ๆ หรือรูปที่กาลเหล่านั้นกำหนดไว้ หรือเป็นเพียงการกำหนดกาลเท่านั้น ชื่อว่า **ปริจเฉทรูป** ฯ จริงอยู่ปริจเฉทรูปนั้น เป็นเหมือนกำหนดรูปกาลนั้น ๆ ไว้, ก็เมื่อภาวะ

แห่งภูตรูปในกลาปอื่น อันภูตรูปในกลาปอื่นถูกต้องแล้ว แม้มีอยู่ที่สุด
โดยรอบแห่งรูปเป็นความว่างจากรูปนั้น ๆ ชื่อว่า อากาศ ฯ ก็การกำหนดรูป
เหล่าใด ตนเองอันรูปเหล่านั้นไม่ถูกต้องกันไม่ควรกำหนดอย่างอื่น ความที่
อากาศเป็นปริงเลทรูปก็ไม่ควรมี เพราะรูปเหล่านั้นถึงความแพร่หลายติดกัน
ไปทั่ว ๆ จริงอยู่ ภาวะอันไม่ปะปนกันแห่งรูปทั้งหลาย ที่ไม่ติดกัน ชื่อว่า
อัมมัญจลตา เพราะเหตุที่ปริงเลทรูปนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสไว้ใน
นิทเทสว่า “รูปที่มหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องกัน” ดังนี้ ฯ

อธิบาย วิญญัตติรูป ๒

ธรรมชาติใด ย่อมยังคนอื่นให้รู้ความประสงค์ ด้วยกายที่
เคลื่อนไหวอยู่ และตนเองก็รู้ความประสงค์ ด้วยกายที่เคลื่อนไหวอยู่นั้น
เพราะเหตุที่นั้น ธรรมชาติที่นั้น ชื่อว่า กายวิญญัตติ ฯ ที่ชื่อว่า วิจิวิญญัตติ
เพราะอรรถว่า ยังคนอื่นให้รู้ความประสงค์ ด้วยวาจากล่าวคือเสียงที่เป็นไป
กับด้วยวิญญาณ และตนเองก็รู้ความประสงค์ด้วยวาจากนั้น ฯ

ในวิญญัตติทั้งสองนั้น วิการแห่งวาโยธาตุ มีจิต
เป็นสมุฏฐาน อันยังความคิดที่จะก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นให้เกิด ซึ่งเป็นเหตุ
กระทำร่วมกันในการก้าว ทรงอยู่ และเคลื่อนไหวแห่งรูปที่เกิด
ร่วมกันที่พ้นจากกายที่ไหวอยู่ และวาโยธาตุที่เป็นเหตุไหว อัน
บุคคลได้อาศัยโดยความเป็นปัจจัยแห่งการเคลื่อนไหวแห่งรูปกาย คุจวิการแห่ง
ความอดสาหะ ในเวลาที่คนยกแผ่นดินใหญ่ถือเอาด้วยกำลัง

ทั้งหมด ชื่อว่า **กายวิญญูตติ**, จริงอยู่ กายวิญญูตตินั้น ย่อมยังคนอื่นให้รู้ความประสงค์ ด้วยกายที่กำลังเคลื่อนไหว, แท้จริง ในการ เคลื่อนไหวแห่งต้นไม้เป็นต้น ที่พ้นจากvikar คือวิญญูตติ บัณฑิตไม่เห็นการ ถือเอาโดยประสงค์ว่า คนนี้ ใ้ให้ทำการนี้ และตนเองก็รู้ด้วยกาย เพราะ ชวนะทั้งหลายที่เป็นไปในมโนทวารอันเป็นลำดับไม่ปรากฏยึดอยู่ในลำดับ แห่งการถือเอาความประสงค์แห่งกายที่กำลังเคลื่อนไหว ในการเคลื่อนไหว มือเป็นต้น ฯ

มีคำถามว่า ก็ความเคลื่อนไหวมือเป็นต้น มีด้วยอำนาจวิญญูตติ อย่างไร ?

เฉลยว่า บรรดาชวนะทั้ง ๗ ในวิถีแห่งอาวัชชนะเดียวกันวาโยธาตุ อันมีชวนะที่ ๗ เป็นสมภูฐาน ประกอบด้วยvikar คือ วิญญูตติได้รับอุปถัมภ์ จากวาโยธาตุทั้งหลาย อันมีปฐมชวนะเป็นต้นเป็นสมภูฐาน ย่อมยังรูปอันเกิด แต่จิตให้เคลื่อนไหว เพื่อความเป็นเหตุเกิดขึ้นในประเทศอื่น. ส่วนวาโยธาตุ ที่เกิดแต่ปฐมชวนะเป็นต้น ทำหน้าที่เพียงค้ำจุนและทรงไว้ ย่อมมีเพื่อ อุปการะแก่วาโยธาตุที่เกิดในชวนะดวงที่ ๗ นั้น. ข้อนี้ พึงเห็นด้วยอุปมา เหมือนในกรณีขที่โคจะต้องลากไปด้วยแอก ๗ แอก คู่โคที่เขาเทียมไว้ใน แอกที่ ๗ เท่านั้น ได้รับความช่วยเหลือจากโคที่เขาเทียมไว้ใน ๖ แอก เบื้องหลังจึงยังเกวียนให้เคลื่อนที่ได้, ส่วนคู่โคที่เขาเทียมไว้ในแอกที่หนึ่ง เป็นต้นให้สำเร็จกิจเพียงการช่วยเหลือและการทรงไว้เป็นต้นเท่านั้นย่อมมีเพื่อ อุปการะแก่คู่โคที่เขาเทียมไว้ในแอกที่ ๗ นั้น ฯ

ก็ความเคลื่อนไหว ในอธิการนี้ คือความเกิดขึ้น (แห่ง

จิตตชรูปรวมกับวาโยธาตุ) ในที่อื่น (คือ ในขณะดวงที่ ๗) เท่านั้น เพราะ
ธรรมทั้งหลาย จะก้าวไปจากที่ ๆ เกิดแล้ว แม้เพียงปลายผมก็ไม่มี. เมื่อจะ
ถือเอาความอื่นจากนี้ ธรรมเหล่านั้นก็จะมีหน้าที่ขวนขวาย และการ
ประกอบในขณะก็ไม่พึงมี, พึงทราบความสันนิษฐานดังต่อไปนี้ว่า ก็ชื่อว่า
ความเป็นเหตุแห่งความเกิดขึ้นในที่ (ประเทศ) อื่นนั้น ได้แก่ การเกิด
ในที่นั้นร่วมกับสหชาตรูปทั้งหลายเหล่านั้น คุรูปที่เกิดพร้อมกับตน (วาโย
ธาตุ) เกิดในที่อื่นจากที่อันรูปซึ่งเกิดในขณะหลังตั้งอยู่แล้ว ฉะนั้นนั่นเอง ๑

ก็ในรูปเหล่านี้ เมื่อจิตตชรูปเคลื่อนไหวแล้ว แม้รูปนอกนั้นก็
เคลื่อนไหว เพราะเนื่องด้วยจิตตชรูปนั้น คุจก้อนโคมัยแห่ง ที่โยนลงใน
กระแสน้ำแม่น้ำ ๑ วาโยธาตุ เกิดในขณะเป็นต้น แม้ไม่อาจเคลื่อนไหวได้
ด้วยเหตุเช่นนั้น ก็ยังเป็นไปกับด้วยวิการ คือวิญญัตตินั่นเอง เพราะเกิดวิการ
คือบ่าหน้าไปสู่ทิศที่บุรุษนี้ต้องการ มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นให้เป็นไป
ก็ท่านอาจารย์ได้อธิบายอย่างนี้แล้ว กล่าวภาวะแม่แห่งมโนทวาราวชขณะยัง
วิญญัตติให้เกิด ๑

ในววิญญัตตินั้น วิการอันหนึ่งแห่งปฐวีธาตุซึ่งมีจิตคิดจะเปล่ง
ถ้อยคำเป็นเหตุตั้งขึ้น เป็นปัจจัยแห่งความกระทบกับอุปาทินรูปทั้งหลายซึ่ง
เป็นไปในฐานเกิดแห่งอักษร ชื่อว่า ววิญญัตติ ๑ ก็คำใด ที่ข้าพเจ้าพึงกล่าว
ในววิญญัตตินี้ คำนั้นพึงเห็นโดยนัยที่กล่าวไว้ในกายวิญญัตติ. แต่
เนื้อความที่แปลกกันพึงทราบดังต่อไปนี้ :-

บัณฑิตพึงประกอบ คำว่า “ในลำดับแห่งการฟังเสียงที่กำลังได้ยิน”
 ดังนี้ ในวจีวิญญัตตินิทเทศน์นี้ คำที่กล่าวไว้ว่า “ในลำดับแห่งการถือเอากายที่
 กำลังเคลื่อนไหว” ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในกายวิญญัตตินิทเทศน์นั้น ๆ แต่ในวจี
 วิญญัตตินิทเทศน์นี้ บัณฑิตย่อมไม่ได้ยินมีคำว่า “สตุตมชวณสมมุจฺจิตา” เป็น
 ต้น เพราะในชวณะไม่มีหน้าที่คำจนเป็นต้น ๆ

ความจริง เสียงย่อมเกิดพร้อมกับความกระทบเท่านั้น และความ
 กระทบย่อมมีได้ แม้ในปฐมชวณะเป็นต้นทีเดียว ๆ ก็ในอริการแห่งวิญญัตติ
 นี้ มีอุปมานี้ทั่วไปแก่วิญญัตติทั้ง ๒ ว่า “มโนทวาราว วัชชณะวิถิ มีระหว่าง
 ไม่ปรากฏเป็นไปในลำดับแห่งการเห็นสีนั้นเพราะเห็นรูปสีระชะโคหรือ
 ใตตาลเป็นต้นที่เขายกขึ้นแล้วผูกไว้ (เป็นเครื่องหมาย) รู้เครื่องหมายแห่งรูป
 สีระชะโคเป็นต้น ซึ่งมีการกระทำต่าง ๆ ที่เป็นไปกับด้วยน้ำ แล้วจึงรู้ซึ่งน้ำ
 ฉนั้นใด มโนทวารวิถิ มีระหว่างไม่ปรากฏเป็นไปในลำดับแห่งการรู้ (ยึด)
 เพราะรู้กายที่ไหวและเสียงที่เปล่งออกมีอุปนิสัยเนื่องด้วยความสำเร็จอันเกิด
 ก่อนการรู้วิธีการที่มีความประสงค์ ฉนั้นนั้น ดังนี้ ๆ

อธิบาย ลหุตารูปเป็นต้น

ความเบา ชื่อว่า ลหุตตา ฯ

ความอ่อน ชื่อว่า มุทุตา ฯ

ภาวะแห่งการกระทำอันสรีระพึงกระทำ ชื่อว่า กัมมัญญุตตา ฯ

บัณฑิตพึงเห็นว่า “ความไม่หนักแห่งรูปทั้งหลายนั้นบุคคล

ไม่มีโรค ความไม่กระด้างแห่งรูปทั้งหลายนั้น คุณหนึ่งที่เขาพอกดีแล้ว ความอนุกุลแก่การทำของสรีระนั้น คุณทองที่เขาหลอมดีแล้วตามลำดับ” ดังนี้. บัณฑิตย่อมกล่าวความเป็นไปแห่งรูปทั้ง ๓ มี ลหุตารูปเป็นต้น แม้ไม่พราวจากกันและกัน แต่ก็ต่างกันด้วยรูปอันยิ่งด้วยวิการนั้น ๆ จริงอยู่ ลหุตารูปเป็นวิการแห่งรูปที่มีปัจจัยที่เป็นข้าศึกต่อความกำเริบแห่งธาตุอันทำความซกซำเป็นสมภูฐาน, มุทุตา เป็นวิการแห่งรูปที่มีปัจจัยที่เป็นข้าศึกต่อความกำเริบแห่งธาตุอันทำความกระด้างเป็นสมภูฐาน และกัมมัณฺญุตาคือ วิการแห่งรูปที่มีปัจจัยที่เป็นข้าศึกต่อความกำเริบแห่งธาตุอันทำความไม่อนุกุลต่อการกระทำของสรีระเป็นสมภูฐาน ฉะนั้นแล ฯ

อธิบาย ลักษณะรูป ๔

การเกิดขึ้นแห่งรูป ชื่อว่า **อุปจยะ**, อธิบายว่า การก่อครั้งแรกเพราะอุป สัพพัสสงเนือความว่าปฐมะ (ครั้งแรก) คุณในประโยคที่ว่า “อุป ฌาต” (แรกฐ) เป็นต้น ฯ ความสืบต่อ ชื่อว่า **สันตติ**, อธิบายว่าความสืบต่อเนื่องกัน ฯ บรรดาการเกิดขึ้นและการสืบต่อทั้งสองนั้นตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงทสกะมีจักขุทสกะเป็นต้นเกิดขึ้น ความเกิดขึ้นแห่งรูปในระหว่างนี้ชื่อว่า **อุปจยะ**. เบื้องหน้าจากนั้นไป ชื่อว่า **สันตติ**. ความแก่แห่งรูปทั้งหลาย ที่มีปกติตั้งอยู่ชั่วขณะของตน ๆ ด้วยอำนาจบ่าหน้าไปหาความดับ ชื่อว่า **ชรา**. ชรานั้นนั่นแหละชื่อว่า **ชราตา**. รูปที่ชื่อว่า **อนิจจัง** เพราะอรรถว่า อันบุคคลไม่พึงถือคือไม่พึงเข้าถึงโดยสภาพที่เที่ยงและยั่งยืน. ภาวะแห่งรูปที่ไม่เที่ยงนั้นชื่อว่า **อนิจจตา**, ได้แก่ การแตกทำลายแห่งรูป. ที่ชื่อว่า ลักษณะ

รูป เพราะเป็นเหตุให้กำหนดธรรมทั้งหลาย ด้วยสามารถกำหนดการเกิด การ
แก่ และการแตกไปนั้น ๆ .

คำว่า “ชาติรูปเมว” ได้แก่ รูป กล่าวคือ ชาติ เพราะมีความเกิดขึ้น
แห่งรูปทั้งหลายทุกขณะ ๆ ตั้งแต่ปฏิสนธิ และเป็นรูปสืบต่อเพราะความ
เกิดขึ้นแห่งรูป กล่าวคือชาติ และที่สมมติว่ารูป เพราะมีความเป็นไป
เกี่ยวเนื่องด้วยรูป ท่านจึงเรียกว่า ชาติรูปนั่นเอง โดยความเป็นอุปจยะและ
สันตติ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสจำแนกว่า “อุปจโย สันตติ” ดังนี้
ด้วยอำนาจเวไนยสัตว์โดยความแตกต่างแห่งอาการที่เป็นไป กล่าวคือ ความ
เกิดขึ้นครั้งแรก ๆ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ เพื่อแสดงความไม่แตกต่างกันโดย
อรรถในนิเทศแห่งรูปทั้งสองนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ความเริ่มก่อแห่ง
อายตนะทั้งหลายอันใด อันนั้นชื่อว่า ความแรกก่อแห่งรูปความแรกก่อแห่ง
รูปอันใด อันนั้นชื่อว่า สันตติแห่งรูป” ดังนี้ ๆ คำว่า “เอกาทสวิธมฺปิ”
ได้แก่รูป แม้มี ๑๑ ประการย่อมมีด้วยอำนาจการสงเคราะห์รูปที่เป็นสภาคัน
ๆ

รวมมีรูป ๒๘ อย่าง คือ รูป ๑๘ อย่าง ได้แก่ ภูตรูป ๔, ปสาท
รูป ๕, วิษรูป ๔, ภาวรูป ๒, หทยรูป ๑ กับ ชีวีตรูป และอาหารรูป
(เป็นนิปผันนรูป) และรูป๑๐ ที่เหลือออกนี้ ชื่อว่า อนิปผันนรูป เพราะรูปทั้ง
หลายไม่เกิดด้วยปัจจัยโดยเฉพาะ เว้นความเป็นปริจเฉทรูปและวิการรูปเป็น
ต้น ได้แก่ ปริจเฉทรูป ๑, วิญญุตติรูป ๒, วิการรูป ๓, และลักษณะรูป ๔ ๆ

รูป ๒๘ โดยวิภาคนัย

บัดนี้ เพื่อแสดงวิภาคนัย มีเอกวิธินัยเป็นต้นแห่งรูปทั้งหลายตามที่
แสดงแล้ว ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า “สพฺพญ ปเนตฺ” เป็นต้น

รูปชื่อว่า อเหตุกะ เพราะไม่มีเหตุมีอ โลกะเป็นต้นสัมปยุต,

รูปชื่อว่า สปัจจยะ เพราะมีปัจจยตามที่เป็นอย่างตน,

รูปชื่อว่า สาสวะ เพราะเป็นไปด้วยกามาสวะเป็นต้นที่
ปรารถนเป็นไป

รูปชื่อว่า สังขตะ เพราะถูกปัจจยทั้งหลายปรุงแต่งแล้ว,

รูปชื่อว่า โลภียะ เพราะเกี่ยวข้องกับโลกคืออุปาทานขันธ,

รูปชื่อว่า กามาวจร เพราะเป็นแดนที่กามตัณหาท่องเที่ยวไป,

รูปชื่อว่า อนารัมมณะ เพราะอรรถว่า ไม่มีอารมณ์คือไม่ถือเอา
อารมณ์อะไร ๆ เหมือนพวกอรูปธรรม

รูปชื่อว่า อัปหัตตัพพะ เพราะไม่เป็นธรรมพึงละด้วยอำนาจ
แห่งการละมีตทั้งคปหาณเป็นต้นฯ

อติศัพท์มีปการะเป็นอรรถ ด้วยอติศัพท์นั้น ท่านอาจารย์
สงเคราะห์รูปทั้งหมด ซึ่งมีคำว่า “อพฺยาคตฺ” เป็นต้น เป็นเอกวิธินัย ฯ

ทุกมตিকা*

ชื่อว่า **อัมมัตติกรูป** เพราะอาศัยคนกล่าวคืออรรถภาพกระทำให้เป็น อารมณ์เป็นไป รูปแม่เหล่าอื่นมีอยู่ภายในตนมีอยู่ก็จริง ถึงอย่างนั้น รูปมีจักขุ เป็นต้นเท่านั้น ชื่อว่า อัมมัตติกรูป เพราะความที่รูปในกายปรากฏแล้วในรูป มีจักขุ เป็นต้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง รูปมีจักขุ เป็นต้นนั้นแล ชื่อว่า อัมมัตติกรูป เพราะมีอุปการะอย่างคืองแก่อรรถภาพ เป็นเหมือนจะพูดว่า “ถ้าพวกเราไม่มี ท่านก็จักเป็นเหมือนท่อนไม้” ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อัมมัตตะ เพราะ อรรถว่า ทำจิตให้มีอารมณ์เป็นไป โดยเป็นทวารแห่งจิตนั้น, อัมมัตตะนั้น แผละเป็นอัมมัตติกะ ๑

รูป ๒๓ ประการนอกนี้ ชื่อว่า **พาหิระ** เพราะเป็นรูปภายนอก จากอัมมัตติกรูปนั้น

รูป ๕ มีจักขุ เป็นต้น และทพรูป ๑ ชื่อว่า **วัตถุรูป**, รูป ๒๒ นอกนี้ ไม่ชื่อว่า วัตถุรูป (คือเป็นอวัตถุรูป) ๑

รูปแม่ทั้ง ๘ รูป ชื่อว่า **อินทริยรูป** เพราะความเป็นใหญ่ยิ่งใน วิญญาณ ๕, ในลิ้งค์ เป็นต้น และในการตามรักษาสหชาตรูป ๑ อธิบายว่า **ปสาทรูปทั้ง ๕** ชื่อว่า เป็นใหญ่ยิ่ง ในจักขุวิญญาณ เป็นต้น เพราะเมื่อตนเป็นธรรมชาติเข้มแข็งและอ่อนแอ เป็นต้น ก็ให้จักขุวิญญาณ เป็นต้น เหล่านั้นถึงความเข้มแข็งและอ่อนแอ

*ในธัมมสังคณีข้อ ๕๐๒ เรียกว่า ทุกมตিকা (แม่บทรูปหมวด ๒) ๑

เป็นต้น ๆ แม้ภาวะรูปทั้ง ๒ ชื่อว่า เป็นใหญ่ ในภาวะมีเพศหญิงเป็นต้น เพราะเพศหญิงเป็นต้นเหล่านั้น แม้เมื่อบังเกิดด้วยปัจจัยทั้งหลายตามที่เป็น ของตน ก็เกิดในสันดานอันเป็นภาวะของตนด้วยอาการนั้น ๆ โดยมาก แต่ก็ ไม่เป็นใหญ่ โดยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย ๆ ก็ชีวิตรูป เป็นใหญ่ในการ คู้มครองกรรมรูป เพราะกรรมรูปเหล่านั้นเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ซึ่งตั้งอยู่ชั่ว ขณะที่ เป็นของตนและตนเองก็ย่อมเป็นไปโดยความสัมพันธ์กับธรรมที่ตน ตั้งอยู่เท่านั้นเหมือนนายเรือเป็นไปด้วยความสัมพันธ์กับเรือ ฉะนั้น ๆ

ชื่อว่า โอปาริกรูป (มี ๑๒) เพราะเป็นรูปหยาบ ด้วยอำนาจถึง ความเป็นอารมณ์ และมีอารมณ์, สันติกรูป ชื่อว่า อาสันนรูป เพราะการ แทะตลอดได้ง่ายกว่า โอปาริกรูปนั้นนั่นแหละ ๆ ภาวะเฉพาะหน้า (หรือที่ เષชฌูหน้า) คือ การถูกต้องกันและกันของวัตถุและอารมณ์ ทั้งที่ประจวบถึง กัน (สมฺปตฺต) ทั้งที่ไม่ประจวบถึงกัน (อสมฺปตฺต) ด้วยตนเองและด้วย สามารถแห่งธรรมที่อาศัยอันใด อันนั้นเป็นคุณการกระทบกระทั่งกัน ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปฏิฆะ, เพราะเปรียบเทียบเหมือน เมื่อคน ๒ คน มีกำลังกระทบกระทั่ง กัน ความห้วนไหวของคนที่ทำล้ากำลัง ย่อมมี แต่การกระทบกระทั่งกันนั้น ฉนั้นใด เมื่อมีการเผชิญหน้ากันระหว่างวัตถุกับอารมณ์ ความไหวของภวังค์ ซึ่งไม่มีกำลัง ก็ย่อมมี เพราะภวังค์นั้นมีสภาพเป็นอรุปฉนั้นนั้น ๆ รูปที่มีการ กระทบกระทั่ง ชื่อว่า สัปปฎิฆรูป ๆ พึงเห็นว่าในการประจวบถึงกันด้วย ตนเอง และด้วยสามารถแห่งที่อาศัย (ทั้ง ๒) นั้น การประจวบ ถึงกาย ด้วย สามารถ แห่งตนเองคือ โภฎฐัพพะ

(มหาภูตรูป ๓), การประจวบด้วยสามารถที่อาศัย (อุปาทายรูป) คือ ฆานะ
ชีวหา กาย กลิ่น และรส ฯ การไม่ประจวบถึงแม้ทั้ง ๒ นั้น คือ จักขุ โสตะ
รูป และเสียง ดังนี้ ฯ รูปแม่ ๑๖ อย่างนอกนี้ ชื่อว่า **สุขุมรูป, ทูเรรูป,** และ
อัปปฏิขรูป เพราะไม่มีสภาพเป็นของหยาบเป็นต้น ฯ

รูป ๑๘ อันเกิดแต่กรรม ชื่อว่า **อุปาทินนกรูป** เพราะอันกรรม
ประกอบด้วยคัมภีระและทิวฏฐิถือเอาแล้ว คือ ชีคเอาโดยความเป็นผลของตน ฯ
รูปนอกนี้ ๑๐ รูป ชื่อว่า **อนุปาทินนกรูป** ฯ

รูป (รูปายตนะ) ชื่อว่า **สนิทัสสนะ** เพราะอรรถว่า เป็นไปกับด้วย
นิทัสสนะ กล่าวคือ ภาพอันจักขุพึงเห็น ฯ ก็ความเป็นอารมณ์แห่งจักขุ
วิญญาน ท่านกล่าววว่า นิทัสสนะ ฯ และนิทัสสนะนั้น แม้เมื่อไม่เป็นอย่างอื่น
จากรูปายตนะ จะกล่าวทำให้เป็นคุณธรรมอื่นเพื่อยังนิทัสสนะนั้นให้แปลก
จากธรรมเหล่าอื่นว่า เป็นไปกับด้วยนิทัสสนะ ชื่อว่า **สนิทัสสนะ** ดังนี้ก็
ควร ฯ ก็ความพิเศษอันใด อันทำความต่างกันในธรรมทั้งหลายที่เป็นอย่าง
เดียวกันโดยความเป็นสภาพที่เสมอกัน ความพิเศษนั้น ควรเพื่อประกอบ
กระทำคุณธรรมอื่น เพราะความรู้้อรรถะต่างกันย่อมมิได้ ด้วยอาการอย่างนี้ ฯ

คำว่า “**อสมฺปตฺตวเสน**” ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ที่ไม่มาถึง
ตน หรือด้วยอำนาจแห่งคนที่ไม่ถึงประเทศแห่งอารมณ์ ฯ ด้วยว่า จักขุ และ
โสตะ อันรูป และเสียงที่ไม่ถึงตน หรือ จักขุและโสตะนั้น ไม่ถึงซึ่งรูปและ
เสียงนั้น ด้วยตนเองย่อมรับเอาอารมณ์ได้ด้วยเหตุนี้ ท่านอาจารย์ในปาง
ก่อน จึงประพันธ์คาถานี้ไว้ว่า :-

จักขุและโสตะรับอัมปตตะอารมณ์

ก็ในวัตถุเหล่านั้น จักขุและโสตะรับอารมณ์ที่ไม่มาถึงคน เพราะความเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญูณ ในอารมณ์ที่มีสิ่งอื่นคั่นในระหว่าง หรือสิ่งที่มีขนาดใหญ่จริงอย่างนั้น จักขุย่อมเห็นสิ่งที่ตั้งอยู่ในประเทศที่ไกลทั้งที่อยู่ภายในแห่งวัตถุมีแก้วผลึกเป็นต้น ทั้งที่รูปใหญ่ มีภูเขาเป็นต้น

เสียงที่ไปในอากาศเป็นต้น แม้เสียงที่เป็นไปในภายในหนังท้องก็ดี เสียงที่ดังมีเสียงระฆังเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอารมณ์แห่งโสตะได้

ถ้าว่า จักขุและโสตะนั้นไปถึงประเทศแห่งอารมณ์แล้วชานไปรับอารมณ์นั้นไชรั รูปและเสียงนั้นพึงเป็นอารมณ์แห่งจักขุและโสตะนั้น แม้ในเพราะอันแล่นไปสู่ที่ ๆ ตั้งอาศัย ถ้ารูปและเสียงนั้นไปถึงความตั้งอยู่กับด้วยอินทรีย์ เพราะเนื่องด้วยกุศรูปร่างได้ไชรั รูปที่เกิดแต่กรรม จิต และโอชา และเสียงที่เกิดแต่จิตย่อมไม่เป็นอารมณ์แห่งจักขุและโสตะเหล่านั้น เพราะรูปและเสียงนั้นไม่เกิดในภายนอก อนึ่ง รูปและเสียงเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบาลี โดยไม่แปลกกันว่า เป็นอารมณ์แห่งจักขุและโสตะเหล่านั้นแล.

ถ้าจักขุและโสตะทั้ง ๒ นี้ ยอมรับเอาแต่อารมณ์ที่ใกล้ตนเท่านั้น ไชรั จักขุก็จะพึงเห็นดวงตา

และขนตาได้เช่นเดียวกัน อนึ่ง การกำหนดทิศและประเทศแห่งเสียงก็จะฟังมีไม่ได้ และการยิงลูกศรให้ตกไปในหูของคนแห่งนายขมังธนูผู้ยิงตามเสียงก็จะฟังมีดังนี้ ๆ

ปสาทรูป ๕ ชื่อว่า โจรคาหิกรูป (คือรูปที่รับอารมณ์) เพราะความที่รูปนั้น อันวิญญาณตั้งมั่นแล้วรับอารมณ์นั้น ๆ ได้เป็นภาวะของตน ๆ รูป ๒๑ นอกนี้ ชื่อว่า อโจรคาหิกรูป เพราะไม่มีการรับอารมณ์

ชื่อว่า วรรณะ เพราะอรรถว่าอันจักขุฟังมองดู คือฟังเห็น ๆ

ชื่อว่า โขชา เพราะอรรถว่า ยังรูปให้เกิด ในลำดับที่ตนเกิดมีอธิบายว่า ในเวลาที่เป็นฐิติขณะ ๆ

รูป ๘ อย่าง ชื่อว่า อวินิพโยครูป เพราะไม่มีความพรากจากกัน คือ ไม่แยกจากกันเป็นคนละอย่าง แม้ในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ๆ ถึงแม้มติของท่านที่ชอบกล่าวว่า “ไม่มีกลิ่นเป็นต้น ในรูปโลก” ก็ถูกอาจารย์ทั้งหลายคัดค้านเสียในปกรณ์นั้น ๆ

อติศัพท์แม้ในคำว่า “อิจเจว” นี้ มีการทำทั่วเป็นอรรถ ๆ ด้วยอติศัพท์นั้น ท่านอาจารย์ย่อมประมวลความต่างแห่งรูป ที่เป็นทุกนัย และติกนัย มาไว้ทั้งหมด แม้รูปที่ยังไม่กล่าวไว้ในปกรณ์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้ แล ๆ

จบ รูปวิภาคนัย ๆ

พรรณนารูป โดยสมมุตฐาน

ท่านอาจารย์ไคร้ครวญปัญหาว่า “ก็เหตุ ๔ มีกรรมเป็นต้นเหล่านั้น อะไรเป็นสมมุตฐานแห่งรูป เป็นสมมุตฐานอย่างไร ที่ไหนและเมื่อไร” ดังนี้ จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า “ตตถ” ดังนี้๑

คำว่า “**ปฏิสนธิรูปาทาย**” ความว่า เข้าถือเอาอุปาทกขณะแห่ง ปฏิสนธิจิต ๑

คำว่า “**ขณ ขณ**” ได้แก่ ในขณะแห่งจิตดวงหนึ่ง ๆ มี ๓ ขณะ อธิบายว่า “ทั้ง ๓ ขณะ หาระหว่างกันมิได้ทีเดียว” ดังนี้ ๑ แต่อาจารย์พวกอื่นคัดค้านความเกิดขึ้นแห่งรูป ในฐิติขณะ และภังคขณะแห่งจิต ๑ ในการคัดค้านทั้ง ๒ นั้น เหตุผลในความไม่มีฐิติขณะ ของอาจารย์พวกนั้นและเรื่องที่จะพึงกล่าวในความเกิดขึ้นแห่งรูปในฐิติขณะและภังคขณะนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วแม้จริงถึงอย่างนั้น ข้าพเจ้าจะรวบรวมกล่าวพร้อมทั้งเหตุผลในความไม่มีการเกิดรูปในภังคขณะและเรื่องที่จะพึงถือเอาโดยสะดวกแม้ใน ปริจเฉทที่ ๖ นี้ ๑

มติผู้คัดค้านฐิติขณะของจิต

ในวิภังค์แห่งปัญหามีอาทิอย่างนี้ว่า “จิตเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า กำลังเกิดอยู่หรือ” โดยพยากรณ์ว่า “ในภังคขณะจิตเกิดขึ้นแล้ว ไม่ชื่อว่า กำลังเกิด และในอุปาทกขณะ จิตกำลังเกิดขึ้น ไม่ชื่อว่า เกิดขึ้นแล้ว” เป็นต้น, พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอุปาทกขณะ และ

มติพระฎีกาจารย์

กัณฑ์ขณะเท่านั้น มิได้ตรัสฐิติขณะแห่งจิต หากความเข้าใจ จะพึงมีอยู่ว่า ฐิติขณะมีอยู่ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ความเกิดด้วย ความดับด้วย ความแปรเป็นอย่างอื่นแห่งจิตที่ตั้งอยู่แล้วด้วย ย่อมปรากฏอย่างนี้ไซ้” แม้ในพระสูตรนั้น พระองค์ก็ตรัสถึงความตั้งอยู่แห่งความสืบเนื่องกัน เพราะความเป็นอย่างอื่นไม่ได้ในธรรมอย่างหนึ่ง และตรัสว่า ความปรากฏ เพราะฉะนั้น ฐิติขณะแห่งจิต จึงไม่ปรากฏในพระบาลีแม้ในอภิธรรมก็ไม่มี จึงเป็นอันตรงห้ามไว้โดยประการทั้งปวง.

ความเกิดขึ้นแห่งรูป ก็ไม่มีในกัณฑ์ขณะแห่งจิตเพราะพระองค์ทรงห้ามไว้ ด้วยคำว่า “โน” ในปัญหาในอภิธรรมนั้นว่า “สมุทฺถสัจจะของบุคคลใด กำลังดับในกาลใด ทุกขสัจจะก็กำลังเกิดแก่บุคคลนั้น ในกาลนั้นหรือ” ดังนี้ เพราะฉะนั้น ปัจจัยแม้ทั้งหมด (มีกรรมเป็นต้น) ที่เป็นเหตุเกิดรูป จึงมีในอุปาทกขณะแห่งจิตเท่านั้น อาจารย์บางพวกท้วงความเกิดขึ้นแห่งรูปในกัณฑ์ขณะแห่งจิต ดังนี้

มติพระภิกษุอาจารย์

ข้าพเจ้าจะเฉลยในคำของพระอาจารย์บางพวกเหล่านั้นว่า การกำหนดกัณฑ์ขณะต่างจากการ

กำหนดอุปาทขณะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้นว่า อุปาทขณะเป็นอย่างหนึ่งกัณฑ์ก็อย่างหนึ่ง ฉนใด ส่วนการกำหนดธรรมที่บ้ายหน้าเฉพาะต่อกัณฑ์ บัณฑิตพึงปรารถนาอันนั้นเหมือนกัน การกำหนดที่บ้ายหน้าต่อกัณฑ์นี้ชื่อว่า จิตฺติขณะ ส่วนจิตฺติขณะนี้พระองค์มิได้ทรงแสดงไว้ในวิภังคปกรณ์ เพราะทรงแสดงโดยนัย (สังเขป). แม้ในวิภังคปกรณ์นั้นก็มิได้ตรัสถึงความตั้งอยู่แห่งธรรมที่มีสภาพเป็นบัญญัติ ตรัสเฉพาะจิตฺติขณะเท่านั้น เพราะความที่ขณะทั้ง ๓ มีอุปาทะเป็นต้น ทรงแสดงไว้แล้วโดยตรัสลักษณะแห่งสังขตะเท่านั้น. เนื้อความบทว่า “**ปณฺณายติ**” นี้ คือ อันบุคคลย่อมรู้แจ้ง เพราะอุปสรรคเป็นไปในอรรถแห่งธาตุดังเดีว. ความไม่เกิดขึ้นแห่งรูปในกัณฑ์ พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งรูปอันเกิดแต่จิต (ในปฏิสนธิกาล) หรือทรงหมายเอารูปภพ เพราะกิริยาที่ประกอบตามอรรถที่พึงได้นี้เป็นสภาพของขมกปกรณ์ เพราะเหตุนี้ จิตฺติขณะแห่งจิตจะไม่มีไม่ได้ และความไม่เกิดขึ้นแห่งรูปในกัณฑ์จะไม่มีก็ไม่ได้เช่นกัน ดังนี้แล.

จิตให้รูปเกิดไม่ได้ ๑๔ ดวง

จิต ๑๔ ดวง ย่อมไม่ยังรูปให้เกิด คือ จิต ๔ ดวงที่ ชื่อว่า

อรุปรวิบาท^๑ เพราะเกิดจากภavanaเป็นเครื่องล้ารอกความพอใจในรูปเพราะเหตุที่เป็นปฏิปักษ์ต่อรูปนั้น และเพราะรูปนั้นไม่มีโอกาส, และจิต ๑๐ ดวงที่ชื่อว่า **ทวิปัญญาวิญญาน** เพราะไม่มีความประกอบด้วยของคัมภานอันเป็นปัจจัยพิเศษในการยังรูปให้เกิด ฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “อรูป ๗๗ วัชชิต^๒ คังนี้”

วินิจฉัย ปฏิสนธิและจุดจิต

ก็ปฏิสนธิจิต และจุดจิต ไม่ใช่เป็นจิตดวงอื่น เพราะรวมอยู่ในภวังคจิต ๑๕ นั้นเอง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่ทำการยกเว้นจิต ๒ ดวง (จิตปฏิสนธิและจุด) นี้ตามที่กล่าวแล้วนั้น ๗ ท่านไม่ทำการยกเว้นจิต ๒ ดวงนั้นไว้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ปฏิสนธิจิตก็ปราศจากความเป็นปัจฉาชาตปัจจัย จึงให้รูปเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะวัตถุที่อาศัยถูรพล คืออันปัจจัยทั้งหลายมีอาหาร เป็นต้นไม่อุปถัมภ์เป็นไป และเพราะความที่ตนเป็นคัจจบุรุษผู้จรมมา คือ เพราะถือเอาฐานะแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานจากกรรมชรูปตั้งอยู่^๒

ส่วนในจุดจิต พึงทราบวินิจฉัยว่า พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาก่อนว่า “จุดจิตของพระขีณาสพเท่านั้น ย่อมไม่ยังรูป

^๑ แท้จริงในอรุปรภพจิต ๔๖ ดวง ก็ไม่ยังรูปให้เกิดขึ้น ๗

^๒ ในสัมโมหวิโนทนิกล่าวว่ กรรมชรูป ๓๐ ถือเอาฐานะแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานตั้งอยู่

ให้เกิด เพราะท่านเป็นผู้มีความเป็นไปสงบคล่องในสันดานที่มีมูลแห่งวิญญะอันสงบระงับแล้ว” ดังนี้. แต่อาจารย์ทั้งหลายมีอานันทอาจารย์เป็นต้น กล่าวว่า “จุดิจิตของสัตว์ทุกจำพวกย่อมยังรูปให้เกิดไม่ได้” ดังนี้. ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยถ้อยคำของท่านอาจารย์เหล่านั้นโดยสังเขปตามนัยที่กล่าวไว้ในมูลฎีกาเป็นต้น และโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในอภิธรรมมัตถกปาฐกาสินีฎีกาเถิด.

คำว่า “**ปรภวงคมุปาทาย**” ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นแต่ภวังค์ดวงแรกซึ่งเกิดในลำดับแห่งปฏิสนธิ์นั้นแหละย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น ๆ แต่จิตที่ตั้งอยู่ (จิตขณะ) หรือ จิตกำลังแตกดับ (ภังคขณะแห่งจิต) ย่อมไม่ยังจิตตรูปรูปให้ตั้งขึ้น เพราะประกอบด้วยความสามารถในอันให้เกิดในอุปาทายขณะเท่านั้น โดยการได้ปัจจัยทั้งหลายมีอนันตรปัจจัยเป็นต้น ๆ

อธิบาย คำว่าอิริยาบถเป็นต้น

การเดินเป็นต้น ชื่อว่า **อิริยาบถ*** เพราะเป็นทางแห่งความเป็นไปของการเคลื่อนไหว คือการกระทำทางกาย ๆ โดยเนื้อความ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งรูปซึ่งกำหนดด้วยการเดินเป็นต้นนั้น ๆ ขณะจิตย่อมค้ำจุนซึ่งอิริยาบถเมื่อนั้น คือประคองไว้ตามที่เป็นไป เหมือนอย่างว่า เมื่อภวังค์ระจัดกระจายไปด้วยวิถิจิตทั้งหลาย

* โยชนาว่า อิริยาบถนั้น มิใช่เป็นบัญญัติอย่างเดียว เพราะเนื่องด้วยรูป

อวัยวะทั้งหลาย ย่อมสงบนิ่งอยู่ ฉันทใด เมื่อจิต ๓๒ ดวงเหล่านี้อันอาจารย์กำลังจะกล่าว และอัปปนาชวณะจิต ๒๖ กำลังเป็นไปอยู่ อวัยวะทั้งหลายจะสงบนิ่งอยู่ ฉันทนั้นห้ามมิได้ ฯ ก็ในกาลนั้น อวัยวะทั้งหลายที่ยกขึ้นแล้วและยกขึ้นแล้วจะเป็นไปโดยความเป็นอิริยาบถตามที่เคลื่อนไปนั้นแหละ ย่อมยังวิญญัตติให้ตั้งขึ้น มิใช่ยังรูปและอิริยาบถอย่างเดียวกันนั้นให้ตั้งขึ้น แต่บัณฑิต พึงทราบ ในคำว่า “**โฏฐัพพน ๑ เปฯ ชนนติ**” นี้ แม้โดยคำอันไม่แปลกกันว่าโฏฐัพพนจิต และชวณะจิตที่เป็นไปในมโนทวารเท่านั้นให้วิญญัตติเกิดได้ ฉันทใด และโสมนัสชวณะจิต เฉพาะที่ถึงมโนทวารให้เกิดความร่าเริงได้ ฉันทนั้น เพราะชวณะทั้งหลายที่เป็นไปทางทวาร ๕ เป็นชวณะทุรพลโดยสภาวะ

ก็บรรดา รูป, อิริยาบถ, วิญญัตตินี้ อิริยาบถ หรือ วิญญัตติที่พ้นไปจากรูปไม่มีก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ดี จิตที่ยังรูปให้เกิดขึ้นทั้งหมดย่อมช่วยค้ำจุนอิริยาบถ และให้วิญญัตติเกิดขึ้นไม่ได้ แต่จิตที่ให้วิญญัตติเกิดก็ช่วยค้ำจุนอิริยาบถโดยแท้ เพราะอิริยาบถกับวิญญัตติไม่มีการเว้นจากกันเพื่อแสดงความต่างกันแห่งคำว่า “จิตที่ช่วยค้ำจุนอิริยาบถ และยังรูปให้เกิดขึ้น” นี้ ท่านอาจารย์ จึงถือเอาอิริยาบถและวิญญัตติต่างจากรูป ฯ

คำว่า “**ตรส**” ได้แก่ โสมนัสชวณะจิต ๑๓ ดวง คือ จากกุศลจิต ๔, อกุศลจิต ๔, และกิริยาจิต ๕ คือ ปุณฺชนยอมห้าวระาะด้วยกุศลจิต ๔ และอกุศลจิต ๔, พระเสกขะยอมห้าวระาะด้วยจิต ๖ เว้นจิตที่สหระคด้วยทิฏฐิ๒, เฉพาะ โสมนัสทิฏฐิวิปยุต พระอเสกขะยอมหิ้วด้วยกิริยาจิต ๕,

แม้ในจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๕ นั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงเยี่ยม
พระโอรุด้วยกิริยาจิตที่เป็นสเหตุกะ ๔ เท่านั้น หาได้ทรงเยี่ยมด้วยอเหตุก
จิตไม่ ฯ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ความเป็นไปแห่ง หสิดูปปาตจิต ที่เว้น
จากปัญญาเครื่องพิจารณา ไม่สมควรแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะพระบาลี
ว่า” พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงบรรลุนิยามอันไม่คิดขัดในส่วนแห่งกาลมียอดี
กาลเป็นต้น ทรงประกอบด้วยคุณธรรม ๓ ประการเหล่านี้ ทรงมีกายกรรม
ทุกอย่างมีพระญาณเป็นหัวหน้า เป็นไปตามพระญาณ” ดังนี้ ฯ ก็เหตุแห่งการ
ทรงเยี่ยมของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น แม้หสิดูปปาตจิตกำลังเป็นไปอยู่ ก็ชื่อว่า
เป็นไปตามพระญาณทั้งนั้น เพราะเป็นไปตามบุพเพนิวาสญาณ, อนาคตังส
ญาณ และสัพพัญญุตญาณ เพราะทำอธิบายอย่างนี้ พระอรธกถาจารย์ จึง
กล่าวไว้ในอรธกถาว่า “จิตนี้ย่อมบังเกิดขึ้นในกาลเป็นที่สุดแห่งพระญาณ
ทั้งหลายเหล่านั้นที่พระองค์ทรงประพุดมาแล้ว” เพราะฉะนั้น ใครๆ ไม่อาจ
เพื่อจะห้ามความเป็นไปแห่งหสิดูปปาตจิตนั้นของพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ ฯ

ภาวะแห่งอุตุและโอชา มีกำลังในฐิตินะ (ของตน) เท่านั้นเพราะ
ได้รับความสนับสนุนจากปัจจัยทั้งหลายมีปัจฉาชาติปัจจัยเป็นต้น เพราะเหตุนี้
ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า “เตชชาตุ ฐิติปตดา” เป็นต้น ฯ

อธิบายรูปเกิดแต่สมุฏฐาน ๔

หทยรูป และอินทริยรูป ชื่อว่า กัมมชรูป เพราะเกิดจากกรรม

อธิบายรูปเกิดแต่สมุฏฐาน ๔

หทยรูป และอินทริยรูป ชื่อว่า กัมมชรูป เพราะเกิดจากกรรม

อย่างเดียว ฯ จริงอยู่ รูปใด ที่เกิดแล้ว, กำลังเกิดและจักเกิด รูปนั้นท่านก็เรียกว่า กัมมชรูป คุณอุทาหรณ์ว่า น้ำนมที่เสียแล้ว, กำลังเสียและจักเสีย ก็เรียกว่า ทฎุจ (นมเสีย) ฯ รูปทั้ง ๓ มีลหุตตาเป็นต้นไม่จัดเป็นกัมมชรูป เพราะมุ่งถึงปัจจัยที่เป็นปัจจุบัน เมื่อจะถือเอาความนอกจากนี้ รูปนี้ก็พึงมิได้ตลอดกาล เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “รูป ๓ มีลหุตตาเป็นต้นย่อมเกิดจากอตุ, จิตและอาหาร” ดังนี้ ฯ รูป ๑๘ อย่าง คือ เกิดจากกรรมอย่างเดียว ๕ และรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ อีก ๕ รูป (คืออวินิพโกครูป และปริจเฉทรูป) ชื่อว่า กัมมชรูป ฯ รูป ๑๕ อย่าง คือ วิการรูป ๕, เสียง ๑, อวินิพโกครูป ๘ และอากาศรูป ๑ ชื่อว่า รูปเกิดแต่จิต ฯ รูป ๑๓ อย่าง คือ เสียง ๑, รูป ๓ มีลหุตตาเป็นต้น, อวินิพโกครูป ๘ และอากาศรูป ๑ ชื่อว่า รูปเกิดแต่อตุ ฯ รูป ๑๒ อย่าง คือ รูป ๓ มีลหุตตาเป็นต้น, อวินิพโกครูป ๘ และอากาศรูป ๑ ชื่อว่า รูปเกิดแต่อาหาร ฯ

ลักษณะรูป ๔ ไม่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศว่า “ลักษณะรูปทั้งหลายย่อมไม่เกิดจากปัจจัยไหน ฯ เพราะเป็นเพียงสภาพแห่งรูปที่กำลังเกิดเป็นต้น คือรูปที่กำลังเกิด, กำลังแก่ และกำลังแตก เพราะเว้นสักว่าสภาพเสียดก็ไม่มีลักษณะมีชาติ(การเกิด) เป็นต้นของตน” ดังนี้

จริงอยู่ ลักษณะมีชาติเป็นต้น ข้อมมีแก่จักขุเป็นต้นซึ่งประกอบด้วย
อุปาทกขณะเป็นต้น แต่ลักษณะมีชาติเป็นต้นไม่มีแก่ชาติเป็นต้นอย่างนั้น ๆ
ถ้าลักษณะมีชาติเป็นต้นพึงมีแก่รูปที่กำลังเกิดเป็นต้นแม่เหล่านั้นอันเป็นเพียง
สภาพ ลักษณะมีชาติเป็นต้น ก็จะมีแก่รูปที่กำลังแก่ และกำลังแตกแม่
เหล่านั้น ซึ่งเป็นสภาพที่มีอยู่, เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็จะพึงถึงการกำหนดอย่างไร
อย่างหนึ่งไม่ได้ ๆ

ก็ความที่ชาติเกิดจากปัจจัยบางอย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
อนุญาตไว้ในปาฐะแห่งอภิธรรม มีคำว่า “ธรรมเหล่านี้ คือ รูปายตนะ, สัท
ทายตนะ , คันธายตนะ, รสายตนะ, โสภณัฐพพายตนะ ๓, อากาสธาตุ,
อาโปธาตุ, วิการรูป ๕ และกวางฬิงการอาหารมิจิตเป็นสมุฏฐาน” เป็นต้น แม้
นั้นก็พึงทราบว่ ทรงหมายเอาปัจจัยอันยังรูปให้เกิด อาศัยความเกิดแห่งรูป
ไม่ละความขวนขวายเป็นสภาพมีอยู่ โดยความเป็นวิการแห่งธรรมที่กำลังเกิด
ในขณะที่เข้าถึงความเป็นปัจจัย ๆ แม้พระบาลีที่ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ชาติอันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น” ดังนี้ ในพระบาลีนั้น ก็มีความมุ่ง
หมายอย่างนี้ว่า เพราะเป็นลักษณะแห่งชาติขราและมรณะที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น
เพราะเหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวไว้ว่า :-

“ความที่ชาติเกิดจากปัจจัยบางอย่าง โดย
ปริยาย (ในอภิธรรม) และความที่ธรรมเป็นสังขตะ
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ในธรรม ๓ อย่าง มีชาติ
เป็นต้น ในพระบาลี เพราะสังขตธรรม ๓ มีชาติ
เป็นต้น เป็นสภาวะ” ดังนี้.

พรรณนา รูปกลาป

ก็เพราะพวกรูปเหล่านี้ เมื่อเกิดจากสมุฏฐานทั้งหลายมีกรรมเป็นต้น
ย่อมไม่เกิดแยกกัน โดยที่แท้ย่อมเกิดรวมเป็นกลุ่มเดียวกันฉะนั้น เพื่อแสดง
การกำหนดนับรูปที่เป็นกลุ่ม ๆ และแสดงรูปที่เป็นพวกเดียวกัน ท่านอาจารย์
จึงกล่าว คำว่า “**เออุปปาท**” เป็นต้น”

คำว่า “**สหวุตฺติโน**” ได้แก่ มีความเป็นไปร่วมกัน ด้วยสามารถ
แห่งรูปที่เป็นกลาปแต่ละกลาป มิใช่ด้วยสามารถแห่งความเป็นไปร่วมกัน
และกันแห่งกลาปทั้งหมด ฯ

รูปที่ชื่อว่า ทสกะ เพราะอรรถว่า มีประมาณ ๑๐ ฯ คำว่า
“ทสกะ” นี้ เป็นชื่อหมวดรูปที่เป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มรูปที่ท่านกำหนดไว้ให้ต่างกัน
ด้วยจักขุ หรือที่มีจักขุเป็นประธาน ชื่อว่าจักขุทสกะ แม้ในทสกะที่เหลือก็
อย่างนี้ ฯ

แม้เสียง ท่านอาจารย์ก็สงเคราะห์ไว้ด้วยศัพท์คือ วิจิวิญญุตติเพราะ
วิจิวิญญุตตินั้นเว้นเสียงก็มีไม่ได้ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า วิจิ
วิญญุตติทสกะ ฯ เพื่อจะหลีกเลี่ยง คำถามว่าก็กลาป ๒๑ เหล่านี้แม้ทั้งหมด
มีในสันดานทั้งหมด (คือ อัมมัตตสันดาน พหิทฺธสันดาน) หรือ บางกลาปมี
ได้ในบางสันดาน ท่านอาจารย์จึงได้กล่าว คำว่า “**ตตถ**” เป็นต้น ฯ

พรรณนา รูปปวัตติกมะ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงความเป็นไปแห่งรูปกลาปเหล่านั้นด้วย
สามารถแห่งการเกิด คือ ด้วยสามารถแห่งปวัตติกาลและปฏิสนธิกาลและ
ด้วยสามารถแห่งกำเนิด (มีสังเสทชะเป็นต้น) ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า
“ก็รูปเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ย่อมมีได้” เป็นต้น ฯ

คำว่า “ยถารห” ได้แก่ โดยสมควรแก่สัตว์ผู้มีภาวรูปและ
อายตนะที่บริบูรณ์ ฯ พวกสัตว์ที่เกิดในที่หมักหมม (หรือชื้นแฉะ) มีโพรง
แห่งดอกบัว และมลทินแห่งครรภ์เป็นต้น ชื่อว่า **สังเสทชะ** ฯ พวกสัตว์ ที่
ชื่อว่า **อุปปาติกะ** เพราะอรรถว่า มีความผุดเกิดขึ้น ฯ ก็ในคำว่า อุปปาติกะนี้
ท่านถือเอาความผุดเกิดขึ้นอันพิเศษ ด้วยกำหนดเอาอย่างสูง (ไม่บกพร่อง)
คุณอุทธารณ์ในประโยคว่า “พึงยกนางสาวน้อยให้แก่บุรุษผู้มีรูปงาม” ดังนี้ ฯ

คำว่า “ทสกะ ๗ ย่อมปรากฏ” ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะ
ทสกะ ๗ มีได้โดยความเป็นสัตว์มีอายตนะบริบูรณ์ ฯ

คำว่า “กทาจิ น ลพฺภนฺติปิ” ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้
บอดแต่กำเนิด, ผู้หนวกแต่กำเนิด, ผู้ไม่มีขานะแต่กำเนิด, ผู้ไม่มีเพศ (คือ
กะเทย หรือบัณเฑาะก์) และสัตว์ผู้เกิดต้นกัป ฯ

บัณฑิตพึงทราบสันนิษฐานว่า “บรรดาสัตว์เหล่านั้น พวกอุปปา
ติกะเกิดในสุดติด้วยกรรมมีอนุภาพมาก ไม่ได้จักขุ โสตะและขานะ เพราะ
ประกอบด้วยความบกพร่องแห่งอินทรีย์, พวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะไม่ได้

ภาวรูปด้วยสามารถแห่งการเกิดขึ้นในสมัยปฐมกัป, แต่การไม่ได้จักขุ โสตะ และภาวะในทศกิติด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้เป็นสังเสทชะและอุปปาติกะ แม้ทั้ง ๒ พวก การไม่ได้

ฆานะด้วยสามารถแห่งสังเสทชะพวกเดียว มิใช่ด้วยสามารถแห่งอุปปาติกะ”
ดังนี้

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอายตนะของอุปปาติกะสัตว์ผู้มีอินทรีย์บริบูรณ์ว่ามี ๑๑ อย่าง เว้นสัททายตนะ, ของอุปปาติกะผู้บอคว่ามี ๑๐ เว้นจักขายตนะ, ของอุปปาติกะผู้หนวกกว่ามี ๑๐ เหมือนกัน โดย เว้นโสตตนะ, ของอุปปาติกะทั้งบอดทั้งหนวกว่ามี ๕ โดยเว้นจักขายตนะ และโสตตนะทั้ง ๒ นั้น, ตรัสอายตนะของคัพภเสยยกสัตว์ว่ามี ๗ โดย เว้น จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหาและสัททายตนะ เพราะบาลีในธัมมททยวิภังค์ว่า “ในขณะที่แห่งการเกิดขึ้นในกามธาตุ อายตนะ ๑๑ ย่อมปรากฏแก่ สัตว์บางพวก, อายตนะ ๑๐ ย่อมปรากฏแก่สัตว์บางพวก, สัตว์บางพวกอื่นอีก ก็มี ๑๐, สัตว์บางพวกมี ๕ และบางพวกก็มีอายตนะ ๗ อย่าง” ดังนี้

คำวินิจฉัยของพระภิกษุอาจารย์

ก็ถ้าอุปปาติกสัตว์ที่ไม่มีมานะ ฟังมีไชรี พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฟัง
ตรัส आयตนะ ๑๐ ไว้ ๓ ครั้ง คือ ตรัสด้วยสามารถแห่งอุปปาติกะสัตว์ผู้บอด,
ผู้หนวก, และผู้ไม่มีมานะ, ฟังตรัส आयตนะ ๕ ไว้ ๓ ครั้ง คือ ด้วยสามารถ
แห่งอุปปาติกะผู้ทั้งบอดทั้งหนวก,อุปปาติกะผู้ทั้งบอดทั้งไม่มีมานะ, อุปปา
ติกะ ผู้ทั้งหนวกทั้งไม่มีมานะ, และตรัส आयตนะ ๘ ด้วยสามารถแห่งอุปปา
ติกะ ผู้ทั้งบอดทั้งหนวกทั้งไม่มีมานะ แต่พระองค์มิได้ตรัสไว้อย่างนี้
เพราะฉะนั้น ความบกพร่องด้วยมานะ จึงไม่มีแก่อุปปาติกสัตว์ ดังนี้ ๑ อีก
อย่างหนึ่ง พระอรธกถาจารย์ ได้กล่าวไว้ในอรธกถายมก ว่า “อุปปาติก
สัตว์ผู้ไม่มีมานะ ย่อมไม่มี ถ้าฟังมีพระผู้มีพระภาคก็ฟังตรัสว่า आयตนะ ๘
ฟังมีแก่อุปปาติกสัตว์บางพวก” ดังนี้ ๑

ส่วนสังเสทษสัตว์ ไม่มีมานะ ใคร ๆ ไม่อาจค้านได้ เพราะพระ
บาลีว่า “ในขณะที่แห่งการเกิดขึ้น ในกามธาตุ” ดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรง
หมายเอาเฉพาะอุปปาติกะกำเนิด และเฉพาะกัมภเสชยกสัตว์ ผู้ถือปฏิสนธิ
ด้วย आयตนะ ๗ เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่ง आयตนะ ๘ แก่สัตว์เหล่านี้ ๆ

ส่วนคำใดในอรธกถาว่า “พระผู้มีพระภาคตรัส आयตนะ ๑๑ ทำการ
สงเคราะห์สังเสทษะกำเนิดไว้ในพวกอุปปาติกะกำเนิด โดยเป็นกำเนิดที่มี
อายตนะบริบูรณ์ แม้คำนั้น พระอรธกถาจารย์ก็กล่าวไว้ ด้วยสามารถ
การสงเคราะห์สัตว์พวกสังเสทษะเฉพาะที่มีอายตนะบริบูรณ์เข้าในพวก
อุปปาติกะกำเนิด ๑ แต่อาจารย์พวกอื่นสันนิษฐานว่า “ในขมกปกรณ์
พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความที่มานะและชีวหามีปกติเป็นไปด้วยกัน”
ดังนี้ แล้วพรรณนาถึงความที่สัตว์เฉพาะไม่มีมานะ เพราะสัตว์ที่ไม่มี
ชีวหา หามีไม่ ๑ แม้ในขมกปกรณ์นั้น พระผู้มีพระภาคก็ตรัสถึงความ

ที่ขมานะและชีวหาเหล่านั้นมีปกติเป็นไปร่วมกันในกามภพ ด้วยไม่
สามารถเป็นไปแยกกัน โดยพุทธประสงค์ อย่างนี้ว่า “จักขุและโสตตะ
เวทนาขมานะและชีวหาเสี่ย่อมเป็นไปในรูปภพ ฉันทใด ขมานะและ
ชีวหาเวทนาจากกันและกันย่อมเป็นไปฉันทนั้น หามิได้ เพราะขมานะและ
ชีวหาแม้ทั้ง ๒ ไม่เกิดในรูปภพ” ดังนี้ เพราะฉะนั้น ใคร ๆ จึงไม่อาจ
เพื่อจะกล่าวว่สัตว์พวกสังเสทชะ ไม่มีขมานะหาได้ไม่ ฉะนี้แล ฯ

อธิบายรูปกลาปของคัพภเสยยะเป็นต้น

ชื่อว่า คัพภเสยยะ เพราะอรรถว่า นอนอยู่ในครรภ์ คือในท้องของมารดา ฯ คัพภเสยยะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า สัตว์ เพราะเป็นผู้ซึ่งในอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **คัพภเสยยกสัตว์** ฯ

ทสกะทั้ง ๓ เหล่าใด ที่เรียกว่า “กลละรูป” ทสกะ อันกรรมทำให้เป็นกลุ่มก้อนเหล่านั้น ไส ไม่นุ่มนวล มีประมาณเท่าหยาดน้ำมันงาที่ไหลออกแล้วเหลือติดอยู่ที่ปลายขนแกะเส้นหนึ่ง ที่บุคคลจุ่มลงไป ในน้ำมันงาไสแล้วยกขึ้น ย่อมปรากฏ (คือ ย่อมเกิด) แก่สัตว์พวกอันทสกะ และชลาพุชะอย่างนี้ ฯ ในกาลบางครั้ง สัตว์ย่อมไม่ได้ทสกะทั้ง ๓ ด้วยอำนาจแห่งพวกสัตว์ที่ไม่มีภาวรูป ฯ

คำว่า “**คโต ปริ**” ได้แก่ ต่อจากปฏิสนธิ ฯ

คำว่า “**ปวัตติกาล**” ได้แก่ ในสัปดาห์ที่ ๗ เท่านั้น หรือในสัปดาห์ที่ ๑๑ ตามมติของพระภิกษุจารย์ ฯ

คำว่า “**กเมน**” ได้แก่ โดยลำดับ อย่างนี้ คือ โดยล่วงไป ๗ วัน ตั้งแต่วันที่จักขุทสกะปรากฏ โสตทสกะก็ปรากฏ , โดยล่วงไป ๗ วัน ตั้งแต่วันที่โสตทสกะปรากฏนั้น ฆานทสกะก็ปรากฏ, โดยล่วงไป ๗ วัน ตั้งแต่ฆานทสกะปรากฏ ชิวหาทสกะก็ปรากฏ (เกิดขึ้น) ฯ

คำว่า “**จิติกาล**” ได้แก่ เวลาที่ปฏิสนธิจิตยังตั้งอยู่ ฯ จริงอยู่ ความสืบต่อแห่งรูปกลาปซึ่งเกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมยังอุดุชรูปให้เกิดขึ้น โดยลำดับมีอาทิ อย่างนี้ คือ (ความสืบต่อแห่งรูปกลาปนั้น) ถึงฐานะ (จิต) แห่งอุดุแล้ว ย่อมยังสุทฐัญจรูปให้เกิดในจิตขณะแห่งปฏิสนธิจิตนั้น และอุดุชรูป ที่เกิดแล้ว ในจิตขณะ ถึงฐานะแห่งอุดุแล้ว ก็ยังสุทฐัญจรูปให้เกิดขึ้น ในภังคขณะแห่งปฏิสนธิจิตนั้น ฯ

คำว่า “โอชาพรณมุปาทย” ได้แก่ จำเดิมแต่เวลาที่โอชาจากอาหาร
ที่มารคากลิ่นกินแล้วแผ่ซ่านไปในสรีระตามแนวเส้นเอ็น(สายรก) สำหรับ
รับรสของคัพภเสขกสัตว์ และจำเดิมแต่โอชาจากเสมหะที่อยู่ในปากเป็นต้น
แผ่ซ่านไปในสรีระตามเส้นเอ็นสำหรับรับรสของพวกสังเสทชะและอุปปา
ติกะสัตว์ ฯ

จุดจิต ซึ่งเกิดในที่สุดแห่งภวังคจิตดวงที่ ๑๗ นี้ ฉะนั้น จิตนี้จึง
ชื่อว่า จุดจิตอันมีในที่สุดแห่งความเกิดขึ้น ฯ กรรมชรูปทั้งหลายย่อมไม่
เกิดขึ้นเพราะเมื่อกรรมชรูปยังเกิดขึ้นก็ไม่มีการตาย ฯ สัตว์นั้นท่านเรียกว่า
ตายแล้วเพราะกรรมชรูปขาดไป ฯ เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้
ว่า :-

“ธรรมทั้ง ๓ อย่างนี้ คือ อายุ (ชีวิตินทรีย์)
ไออุ่น (กรรมชเตโชธาตุ) วิญญาณ (วิปากวิญญาณ)
ละกายนี้ เมื่อใด เมื่อนั้น กายนั้นก็ถูกทอดทิ้งนอนอยู่
เหมือนท่อนไม้ไร้ประโยชน์ ฉะนั้น” ดังนี้*.

*มหาเวททัลลสูตร ม.มู ข้อ ๕๐๒

คำว่า “ปุเรตร” ได้แก่ ในอุปปาทขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๗ ฯ
ชื่อว่า “ตโต ฯเปฯ โวจฺฉิขติ” ได้แก่ จิตตชรูป และอาหารชรูป
ตามที่เกิดขึ้นแล้วต่อจากนั้นก็เข้าไปชั่วเวลาเล็กน้อยแล้วดับไป เพราะไม่มี
ความเกิดขึ้นแห่งกรรมชรูปเหล่านั้น ในสันดานที่ไม่มีชีวิต ฯ แต่ว่า อาจารย์
พวกอื่นพรรณนาว่า “จิตตชรูปขาดไปก่อนจุดจิต ที่เดียว” ดังนี้ ฯ

อธิบายรูปบางรูปไม่เกิดในรูปพรหม

ในความไม่มีขานะ, ชิวหาและกายะ ในรูปโลก ท่านอาจารย์ได้กล่าวเหตุไว้เหมือนกัน ๑ ก็ภาวรูปทั้ง ๒ ย่อมไม่เป็นไปในพรหมโลกนั้น เพราะความที่ภาวรูปทั้ง ๒ นั้น เป็นอุปนิสัยขบขันของผู้มีกามราคะแรงกล้า และเพราะพวกพรหมไม่มีภาวรูปทั้ง ๒ นั้นรูปกลายที่เกิดแต่อาหาร ก็ย่อมไม่สำเร็จแก่พวกพรหมเหล่านั้นเพราะอาหารแม้ซึมซาบในสรีระไม่ยังรูปให้เกิดขึ้นได้ด้วยอาหารที่กลืนกิน เพราะว่า อุดูและอาหารที่ซึมซาบไปในสรีระแม้มีอยู่ ได้อุดูและอาหารภายนอกอุปถัมภ์แล้วย่อมยังอุดูและอาหารรูปให้ตั้งขึ้น ๑

คำว่า “ชีวิตนวก” ได้แก่ ชีวิตนวกะ อันควรแก่ตำแหน่งแห่งกายทสกะเพราะไม่มีกายปสาท๑

คำว่า “อติริจติ” ได้แก่ รูปที่เหลื่อจากรูปที่ได้ในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาลแห่งพรหมที่เหลื่อ (จากอสังขยัตตดาพรหม) ๑ ก็รูป (ของพรหมมีขันธ ๕) มีสมุฏฐาน ๓ (คือ กรรม จิต อุดู) และอสังขยัตตดาพรหม มีสมุฏฐาน ๒ (คือกรรม อุดู) ของพวกพรหม

ทั้งหมดย่อมดับไปพร้อมกันทีเดียว เพราะพวกพรหมไม่ทิ้งสรีระไว้ในเวลาตาย ๑ ในรูปพรหมมีรูป ๒๓ เพราะไม่มีรูป ๕ คือ ขานะ, ชิวหา, กายและภาวรูป ๒ ๑ ก็อาจารย์บางพวก ย่อมกล่าวว่า “แม้รูปทั้ง ๓ มีลหุตาเป็นต้นก็ย่อมไม่มีในรูปภพเหล่านั้น เพราะไม่มีความกำเริบแห่งธาตุที่กระทำคาม

เฉื่อยชาเป็นต้น” ดังนี้. คำของอาจารย์พวกนั้นไม่สมควรเลย เพราะว่า ความ
เป็นไปแห่งธรรมที่เป็นขันธ์ต่อลหุตา रूप โดยเพ่งถึงสิ่งที่เข้าไปสงบยอมไม่มี
เมื่อเป็นเช่นนี้ ความไม่มีลหุตา रूपเป็นต้น ก็จะเหมือนในพวกที่เป็นสเหตุกิริยา
จิต (จิตของพระอรหันต์) ๑

คำว่า “สพโพ วิกาโร” เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ด้วยอำนาจที่
ทั่วไปแก่สัตว์ทุกจำพวก ๑

อธิบาย พระนิพพาน

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงจิต เจตสิกและรูปโดยการจำแนก ด้วยคำมี
ประมาณเท่านี้ บัดนี้เมื่อจะแสดงนิพพานจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **“นิพพาน”**
ดังนี้ ฯ

ท่านอาจารย์ย่อมแสดงเวลาที่พระนิพพานเป็นธรรมสำเร็จแล้วโดย
ประจักษ์แก่พระอริยบุคคลนั้น ๆ ด้วยคำว่า **“จตุมกฺกณฺเณน สจฺฉิกาตพฺโพ”**
(พึงกระทำให้แจ้งด้วยมรรคญาณ ๔) ฯ ย่อมแสดงซึ่งเวลาที่พระนิพพาน
สำเร็จแล้วโดยอนุমান แก่พวกกัลยาณปुरुชนด้วยบทนี้ว่า **“มคฺคผลานมามลฺ
พฺพญุตฺ”** (พระนิพพานเป็นอารมณ์ของมรรคและผล) ฯ จริงอยู่ ญาณที่มีสังขต
ธรรมเป็นอารมณ์หรือมีบัญญัติเป็นอารมณ์ ไม่สามารถตัดขาดและระงับ
กิเลสทั้งหลาย

และการตัดกิเลสเป็นสมุเจตเป็นต้นก็มีอยู่ในโลก เพราะฉะนั้น ธรรมอย่าง
หนึ่ง ซึ่งตรงกันข้ามกับสังขตะและสมมติธรรม เป็นอารมณ์ของมรรคและผล
อันทำความตัดขาดและระงับกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า **นิพพาน** ดังนี้ ฯ ท่าน
อาจารย์ย่อมคัดค้านวาทะของพวกปฏิบัติผิดทั้งหลาย โดยสำคัญว่า **“สักว่า
ความไม่มี ก็เป็นนิพพาน”** ด้วยการแสดงธรรมที่สำเร็จโดยประจักษ์และโดย
อนุমান ฉะนี้. พอสมควรแล้วไม่ควรชักช้าเกินไป ฯ

นิพพาน มีวิเคราะห์ว่า :-

ธรรมที่ชื่อว่า **นิพพาน** เพราะออกจากค้นหา ที่เรียกว่าวานะ เพราะ
ร้อยรัด คือเช็บไว้ซึ่งธรรมอันเป็นไปในกฺุมิ ๓ อันต่างโดยธรรมมีขันธเป็นต้น
ด้วยสามารถเป็นไปทั้งเบื้องต่ำและเบื้องบน ก็เพราะก้าวล่วงค้นหาชื่อวานะ
นั้นไป ด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ (แห่งต้นหานั้น) ฯ

คำว่า “สภาวะโต” ได้แก่ โดยลักษณะคือความสงบของตน ๆ สภาวะที่ชื่อว่า อูปาธิ เพราะอรรถว่า อันพวกอูปาทานมีกามูปาทานเป็นต้น ยึดไว้มั่น ๆ คำว่า “อูปาธิ” นี้ เป็นชื่อแห่งเบญจขันธ์ ๆ อูปาตินั้นแหละเหลือ จากกิเลส เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อูปาธิเสสะ ๆ นิพพานย่อมเป็นไปกับด้วย อูปาธิเสสะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สอูปาธิเสสะ ๆ อูปาธิเสสะนั้นนั่นแหละเป็นนิพพานธาตุ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สอูปาธิเสสนิพพานธาตุ ๆ

คำว่า “การณปริยายน” ได้แก่ โดยอ้างความมีและความไม่มีแห่งอูปาธิเสสะเป็นเหตุในอันบัญญัติด้วยสามารถบัญญัติชื่อ สอูปาธิเสสนิพพานเป็นต้น ๆ

พระนิพพานนั้นแหละว่างชื่อว่า สูญญตะ เพราะว่างจากราคะ โทสะ และโมหะ โดยอารมณ์และโดยสัมปโยคะ (คือว่างจากเป็นอารมณ์และว่างจากสัมปยุต) ๆ พระนิพพาน ชื่อว่า อนิมิตตะ เพราะเว้นจากนิมิตมีราคะ เป็นต้น โดยอารมณ์และโดยสัมปโยคะอย่างนั้น ๆ พระนิพพาน ชื่อว่า อัปปลิหิตะ เพราะเว้นจากการตั้งอยู่แห่งกิเลสมีราคะ เป็นต้น โดยอาการอย่างนั้น ๆ

อีกอย่างหนึ่ง พระนิพพาน ชื่อว่า สูญญตะ เพราะเป็นธรรมว่างจากสังขารทั้งปวง, ชื่อว่า อนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิตคือสังขารทั้งปวง, ชื่อว่า อัปปลิหิตะ เพราะไม่มีที่ตั้ง คือสังขารทั้งปวง, ชื่อว่า อัจจุตะ เพราะไม่มี ความเคลื่อน, ชื่อว่า อัจจันตะ เพราะก้าวล่วงส่วนสุด คือที่สุดโดยรอบ (ได้แก่ ก้าวล่วงที่สุดเบื้องคั่นและเบื้องปลาย คืออูปาปะทะและกังคะ), ชื่อว่า อสังขตะ เพราะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, ชื่อว่า อนุตตระ เพราะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่าตน หรือเพราะไม่มีธรรมที่ยิ่งสมควรเพื่อจะกล่าวว่ายิ่งกว่าพระนิพพาน โดยคุณ ๆ

พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า หลุดพ้นจากตัณหาภาวะ เพราะทรง พ้น คือทรงปราศจากตัณหาภาวะ โดยประการทั้งปวง, ที่ชื่อว่า มหะสิ เพราะ

๕๘ ประจําที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

อรรถว่า ทรงแสวงหา คือทรงค้นคว้าคุณอันใหญ่มีสี่คุณเป็นต้น (ศีล, สมာธิ, ปัญญา, วิมุคฺติ, วิมุคฺติญาณทัสสนะ) ฯ

คำว่า “**อติ จิตฺตํ**” เป็นต้น เป็นบทสรุปการอธิบายปรมัตถธรรม ๔ มีจิตเป็นต้น ที่ท่านอาจารย์จําแนกแล้ว โดยประจําที่ ๖ แล ฯ

พรรณนาประจําที่ ๖ แห่งฎีกาอภิธรรมมัตตสังคหะ ชื่อ อภิธรรมมัตตวิภาวินี

จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ภาคผนวก

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สังคหณาคาถาที่ ๑-๒

เพราะว่า ธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกพร้อมทั้งประเภท และปวัตติ ข้าพเจ้าได้จำแนกไว้แล้วโดยลำดับแห่งคำมีเพียงเท่านี้ บัดนี้ จะกล่าวถึงรูป. ในรูปนั้น มีการรวบรวมไว้ โดยอาการ ๕ นัย คือ โดย สมุทเทสะ ๑, โดยวิภาคะ ๑, โดยสมุฏฐาน ๑, โดยกလာป ๑, และโดยปวัตติกมะ ๑,

อรรถะของรูป ๕ นัย

๑. รูปสมุทเทสะ	แสดงโดยย่อเพื่อให้ทราบลักษณะแต่ละรูป
๒. รูปวิภาคะ	จำแนกรูปเป็นหมวด ๑ และ ๒ เป็นต้น
๓. รูปสมุฏฐาน	แสดงการเกิดขึ้นของรูปโดยสมุฏฐาน ๔
๔. รูปกလာปะ	แสดงกลุ่มของรูปมีจักขุทสกะ เป็นต้น
๕. รูปปวัตติกมะ	แสดงลำดับความเป็นไปในภูมิต่าง ๆ

ว่าโดยความหมายแห่งรูปมี ๗

๑. รูปหมายถึง **รูปจันทร์** ดังบาลีว่า “รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต, อนาคต, และปัจจุบัน ฯลฯ นี้เรียกว่า รูปจันทร์ (ในอภิธรรมวิภังค์ ข้อ ๒)

๒. รูปหมายถึง **รูปภพ** ดังบาลีว่า “เจริญมรรค (มรรคในที่นี้ท่านหมายถึงอุบายเป็นเครื่องบรรลु) เพื่อเข้าถึงรูปภูมิ” นี้ (ในธัมมสังคณี ข้อ ๔๑๗)

๓. รูปหมายถึง **นิมิตกถิณ** ดังบาลีว่า “ไม่สำคัญรูปในภายในย่อมเห็นรูปในภายนอก” นี้ (ธัมมสังคณี ข้อ ๑๘๑)

๔. รูปหมายถึง **ปัจจัย** ดังบาลีว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลายขอคุณุศลธรรมอันลามกย่อมเกิดขึ้นเพราะปัจจัย (รูป) ของตน” ดังนี้

๕. รูปหมายถึง **สรีระ** ดังบาลีว่า “สภาพอันอากาศแวดล้อมแล้ว ก็ถึงการนับว่ารูปนั้นแหละ” นี้ (ใน ม.ม. ข้อ ๓๔๖)

๖. รูปหมายถึง **สี** ดังบาลีว่า “จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูป” นี้ (ในอรรถกถาอายุคนวิภังค์)

๗. รูปหมายถึง **ทรวดทรง** ดังบาลีว่า “ผู้ถือรูปเป็นประมาณเลื่อมใสแล้วในรูป” นี้ (ในปุคคลบัญญัติ ข้อ ๑๓๓).

อธิบาย รูป

รูปปฐิติ รูป. ธรรมชาติใด ย่อมแปรผัน คือย่อมถึงความพิการด้วยวิโรธิปัจจัย มีเย็นและร้อนเป็นต้น หรือว่า อันวิโรธิปัจจัยมีเย็นและร้อนเป็นต้นให้ถึงความพิการ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **รูป** (รูปปรมาตถ์) ฯ เพราะเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง**

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ตรัสว่า “ย่อมแปรผันเพราะเย็นบ้าง ย่อมแปรผัน เพราะร้อนบ้าง” ดังนี้
เป็นต้น ๆ ก็ความเกิดขึ้นแห่งรูปที่ผิดแผกกัน ในเมื่อมีการประชุมแห่ง
วิโรธปัจจัยมีเย็นเป็นต้น ชื่อว่า ความแปรผัน ในรูปสังคหะนี้ ๆ

ในสัมโมหิโนทนี ชันชวิภังคิว่า :-

ธรรมที่ชื่อว่า รูป ด้วยอรรถว่า ย่อยยับ ๆ สมดังพระดำรัสที่
ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อยยับไปและนั่นจึง
เรียกว่า รูป ๆ เพราะเหตุไร ? เพราะ รูปย่อยยับเพราะเย็นบ้าง เพราะ
ร้อนบ้าง เพราะหิวบ้าง เพราะกระหายบ้าง เพราะสัมผัสเคลื่อนไหว ยุง ลม
แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง ๆ

ในปรมัตตทีปนี กล่าววว่า :-

- รูป มีการแตกสลาย เป็นลักษณะ
- รูป มีการไม่รู้อารมณ์ เป็นกิจ
- รูป มีสภาวะเป็นสัมปโยคะ เป็นอาการปรากฏ
- รูป มีวิญญูณ เป็นปทัฏฐาน ๆ

ลักษณะที่ติดต่อกะของรูป

รูปปนลกขณิ	มีการแตกสลาย เป็นลักษณะ
วิกิณฺณรสี	มีการกระจัดกระจาย เป็นกิจ
อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานิ	มีความเป็นอphyakตะ*เป็นอาการ
ปรากฏ
วิญฺญาณปทฺฐานิ	มีวิญญูณ เป็นปทัฏฐาน ๆ

*อphyakตะมี ๔ คือวิบากจิต, กิริยาจิต, รูป และ นิพพาน ๆ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๑. รูป โดยสมมุทเทศนัย

ก็รูป ๒ พวก คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔
เหล่านี้จัดเป็นประเภท ได้รูป ๑๑ อย่าง คือ :-

๑. ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ ชื่อว่า มหาภูตรูป ๔
๒. จักขุ, โสตะ, ฆานะ, ชิวหา, กายะ ชื่อว่า ปสาทรูป ๕
๓. รูป, เสียง, กลิ่น, รส, ชื่อว่า โภจรรูป ๔ (เพิ่มโผฏฐัพพะ ๓ เป็น ๗)
๔. อิตถิภาวะ และปริสทภาวะ ชื่อว่า ภาวรูป ๒
๕. ททยวัตถุ ชื่อว่า ททयरูป ๑
๖. ชีวิตินทริย ชื่อว่า ชีวิตรูป ๑
๗. กวพิงการาหาร ชื่อว่า อาหารรูป ๑
๘. อากาธาธาตุ ชื่อว่า ปริจเฉทรูป ๑
๙. กายวิญญัตติ และ วจิวินญัตติ ชื่อว่า วิญญัตติรูป ๒
๑๐. ความเบาแห่งรูป, ความอ่อนแห่งรูป, ความควรแก่การทำงานแห่งรูปและรวมวิญญัตติรูป ๒ ชื่อว่า วิการรูป ๕
๑๑. อุปจยะรูป, สันตติรูป, ชรตารูป และอนิจจตารูป ชื่อว่า ลักษณะรูป ๓ อุปจยะรูปและสันตติรูปทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า ชาติรูป ๓

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ในรูป ๑๑ หมวดนั้น รูปหมวดที่ ๑-๗ ได้รูป ๑๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔, ปสาทรูป ๕, โจรรูป ๔, ภวารูป ๒, หทยรูป ๑, ชีวิตรูป ๑, และอาหารรูป ๑ ๗ รูป ๑๘ นี้มีชื่อเรียกได้ ๕ อย่าง คือ :-

๑. สภากรรูป รูปที่มีภาวะของตน
๒. สลักขณรูป รูปที่มีลักษณะ
๓. นิปผันนรูป รูปที่สำเร็จแล้ว (จากสมมุฏฐาน ๔)
๔. รูปรูป รูปที่แตกสลาย
๕. สัมมสนรูป รูปที่ควรพิจารณา ๗

รูปตั้งแต่หมวด ที่ ๘-๑๑ ได้รูป ๑๐ อย่าง ๗ รูป ๑๐ นี้ก็มีชื่อเรียกได้ ๕ เหมือนกัน คือ เรียกว่า อสภากรรูป ๑, อสลักขณรูป ๑, อนิผันนรูป ๑, อรูปรูป ๑, และอสัมมสนรูป ๑ ๗

อธิบาย มหาภูตรูป ๔ เป็นต้น

มหาภูตะ มีวิเคราะห์ว่า :-

อุปฺปาตฺติณฺหาณฺอุปฺปาตฺติณฺสนฺตฺตาเนสุ สสมฺภาราธาตฺวเสณ
มหนฺตา หุตฺวา ภูตา ปาตฺตฺภูตาติ มหาภูตา. ธรรมมีปฐวี เป็นต้น ชื่อว่า มหา
ภูตะ เพราะอรรถว่า เกิด คือ ปราภฏเป็นสภาพใหญ่ ในสันดานที่มีใจ
ครองและไม่มีใจครองด้วยอำนาจแห่งธาตุพร้อมทั้งสัมภาระ ๗

ความพิสดารในรูปวิเคราะห์มหาภูตรูป ๔ จนถึงลักขณรูป ๔
ได้กล่าวไว้ในเล่มนี้แล้วตั้งแต่หน้า ๑๗ เป็นต้น ต่อจากนี้จะกล่าว
ลักษณะที่จตุกกะไปตามลำดับ ๗

ปริเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะที่ตูกะของปฐวีธาตุ

กกขพตลคกขณา	มีความกระด้าง เป็นลักษณะ
ปติภูจนรสา	มีการตั้งมั่น เป็นกิจ
สมปฏิจจนนปจจุปฏจนานา	มีการเป็นที่รองรับเป็นผลปรากฏ
อวเสสธาตคตตยปทภูจนานา	มีธาตุ ๓ ที่เหลือเป็นปัทภูฐาน.

คำว่า ปฐวี พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๔ อย่าง คือ ลักษณะปฐวี หรือ เรียกว่า ปรมัตถปฐวี ปรมัตถปฐวี ๑, สัมภารปฐวี ๑, อารัมมณปฐวี ๑, สัมมติปฐวี ๑ ๑ ในปฐวี ๔ เหล่านี้ เมื่อกล่าวโดยย่อมี ๒ เท่านั้น คือ โดยธัมมาธิชฐาน และบุคคลาธิชฐาน ปรมัตถ์เป็นธัมมาธิชฐานส่วนปฐวีที่เหลือ เป็นบุคคลาธิชฐาน หรือ โดยสมมติสังจะ ๑ ในปัญญาสุทนีอรรถกถา แห่งมัชฌิมนิกาย มูลปิ่นฉาสก์ อธิบายว่าในปฐวี ๔ เหล่านี้ ปฐวีธาตุ ที่กล่าวไว้ในประโยคเป็นต้นว่า "ดูก่อนผู้มีอายุ ปฐวีธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งที่แข็งแรงแฉพาะตน ตั้งอยู่ในตน ชื่อว่า **ลักษณะปฐวี** ๑ ปฐวีธาตุ ที่กล่าวในประโยคเป็นต้นว่า "ภิกขุขุดเองก็ดี ให้ผู้อื่นขุดก็ดีซึ่งแผ่นดิน" ดังนี้ ชื่อว่า **สัมภารปฐวี** เป็นปฐวีภายนอก, อนึ่ง ปฐวีธาตุ คือ โกฎฐาส ๒๐ มีผมและขนเป็นต้นก็ดี วัตถุภายนอกมีเหล็กและโลหะเป็นต้นก็ดี พร้อมทั้งคุณสมบัติมีสี่เป็นต้นก็ดี ก็เรียกว่า **สัมภารปฐวี** ๑ ส่วน ปฐวีธาตุมาในประโยคเป็นต้นว่า "บุคคลรู้ชัดปฐวีภิกขิณ เรียกว่า **อารัมมณปฐวี** หรือเรียกว่า **นิमितตปฐวี** ๑ ปฐวีธาตุที่กล่าวไว้ว่า บุคคลได้ฉานมีปฐวีเป็นอารมณ์เกิดในเทวโลก ย่อมได้นามว่า ปฐวีเทวดา ด้วยอำนาจปฐวีภิกขิณเป็นเหตุ ฟังทราบว่าเป็น **สัมมติปฐวี** ๑

ปริฉฐะที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภา

ลักษณะที่ตูกะของอาโปธาตุ

ปกฺขณลกฺขณา	มีการไหลออกเป็นลักษณะ หรือ
อาพนฺชนลกฺขณา วา	มีการเกาะกุม เป็นลักษณะ
อุปฺพยุหนรสา	มีการเข้าไปพอกพูน เป็นกิจ
สงฺคหฺปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีการยึดไว้เป็นอาการปรากฏ
อวเสสธาตฺตคฺคฺยปฺทฺภูจฺจนา	มีธาตุ ๓ ที่เหลือเป็นปทัฏฐาน๑

แม้ในปัญจสุทนีอรรถถานั้น ก็กล่าว อาโปธาตุไว้ ๔ เหมือนกัน คือ ปรมัตถอาโป หรือลักษณะอาโป ๑, สัมภการอาโป ๑, อารัมมณ อาโป ๑, และสัมมติอาโป ๑(โปรดดูความพิสดารในอรรถถา นั้น เถิด) ๑

ลักษณะที่ตูกะของเตโชธาตุ

อุณฺหตฺตลกฺขณา	มีความร้อนเป็น ลักษณะ
ปริปาจนรสา	มีการเผาผลาญ เป็นกิจ
มทฺทวานุปฺปทานปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีการทำให้ร้อนเป็นอาการปรากฏ

อวเสสธาตฺตคฺคฺยปฺทฺภูจฺจนา มีธาตุ ๓ ที่เหลือ เป็นปทัฏฐาน ๑

แม้เตโชธาตุ ในปัญจสุทนีอรรถถา ก็กล่าวไว้ ๔ เหมือนกัน คือ ปรมัตถเตโช หรือลักษณะเตโช ๑, สัมภการเตโช ๑, อารัมมณเตโช ๑, และสัมมติเตโช ๑ ๑

ปริญญ์ที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะที่ตูกะของวาโยธาตุ

วิคตมณฑลคณา	มีการเคร่งคัง เป็นลักษณะ
สมุทธีรณรสา	มีการไหว เป็นกิจ
อกินิหารปจจุปฏจนา	มีการนำออกเป็นอาการปรากฏ
อวเสศธาตุดคตยปฏจนา	มีธาตุ ๑ ที่เหลือเป็นปัทฐจนา ๗

แม้วาโยธาตุ ในปปัญจสุทนีอรรถกถาก็กล่าวไว้ ๔ คือ
 ปรมัตถวาโย หรือ เรียกว่า ลักษณะวาโย ๑, สัมภารวาโย ๑, อารัมม
 วาโย ๑, และสัมมคิวาโย ๑, ผู้ปรารธนาความพิศดารโปรดดูใน
 อรรถกถานั้นเถิดฯ

ลักษณะที่ตูกะของจกขุปสทา

รูปาภิฆาตารหฏตปสทาตคณ	มีความใสแห่งกุตะควร กระทบกับสีเป็นลักษณะ
รูปสุ อววิณนรล	มีการขักรูปทั้งหลายมาเป็นกิจ
จกขุวิญญาณสสุ	อาหารภาวปจจุปฏจนา มีการเป็นที่รองรับ จกขุวิญญาณ เป็นผล
ทฏจุกามตานิทานกมมชฏตปฏจนา	มีกุตะเกิดแต่กรรมโดย ใคร่เพื่อคู้เป็นเหตุ เป็นปัทฐจนา ๗

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะที่จตุกกะของวาโยธาตุ

วิตถมกนลกขณา	มีการเคร่งตึง เป็นลักษณะ
สมุทธีรณรสา	มีการไหว เป็นกิจ
อภินีหารปจจุปฏฐานะ	มีการนำออกเป็นอาการปรากฏ
อวเสศธาตุดุคตยปฏฐานะ	มีธาตุ ๑ ที่เหลือเป็นปัทมฐาน ๗

แม้วาโยธาตุ ในปปัญจสูทนีอรรถกถาก็กล่าวไว้ ๔ คือ
 ปรมัตตวาโย หรือ เรียกว่า ลักษณะวาโย ๑, สัมภารวาโย ๑, อารัมม
 วาโย ๑, และสัมมตวาโย ๑, ผู้ปรารธนาความพิสดารโปรดดูใน
 อรรถกถานั้นเกิดฯ

ลักษณะที่จตุกกะของจักขุปสาท

รูปร่างิตารหุตปสาทลกขณ	มีความใสแห่งกู่ตะควร กระทบกับสีเป็นลักษณะ
รูปเส อวิณณรสี	มีการชักรูปทั้งหลายมาเป็นกิจ
จักขุวิณณาสส	อาหารภาวปจจุปฏฐานะ มีการเป็นที่รองรับ จักขุวิณญาณ เป็นผล
ทฏฐกามตานิทานกมมชกุตปฏฐานะ	มีกู่ตะเกิดแต่กรรมโดย ใคร่เพื่อคู่เป็นเหตุ เป็นปัทมฐาน

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

จักขุมิ ๒ ประเภท

๑. มังสจักขุ ได้แก่ จักขุปสาท และสัมภการจักขุ
๒. ปัญญาจักขุ ได้แก่ ปัญญามิ ๕ อย่าง ๑

ในอรรถกถาอัฐสาลินี กล่าวไว้ว่า จักขุมิ ๒ อย่าง คือ มังสจักขุ และปัญญาจักขุ ในจักขุทั้ง ๒ นั้น **ปัญญาจักขุมิ ๕** คือ พุทธจักขุ ๑, สมันตจักขุ ๑, ญาณจักขุ ๑, ทิพยจักขุ ๑, และธรรมจักขุ ๑. ในจักขุ ๕ นั้น จักขุที่ตรัสว่า **คูก่อนภิกษุทั้งหลายเราได้ตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ** ได้เห็นหมู่มสัตว์ ผู้มีกิเลสจตุรสีในดวงตาน้อย ๆ๑ นี้ชื่อ **พุทธจักขุ** (ได้แก่ อาสยานุสขญาณและ อินทริยปโรปริยัตตญาณ) จักขุที่ตรัสว่า **สัพพัญญุตญาณ เรียกว่า สมันตจักขุ** (ได้แก่ ปัญญา ที่รู้ธรรมทั้งปวง คือทั้งบัญญัติและปรมาตถ์) จักขุที่ตรัสว่า **จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว** นี้ชื่อว่า **ญาณจักขุ** (ปัญญาในมรรค) จักขุที่ตรัสว่า **คูก่อนภิกษุทั้งหลายเราได้เห็นด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์** นี้ชื่อว่า **ทิพยจักขุ** (คือ อภิญญาจิต ๒ ดวง) ญาณ คือ มรรค ๑ เบื้องต่ำ ที่ตรัสว่า **ธรรมจักขุปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน** เกิดขึ้น ณ อาสนะนั้น แล นี้ชื่อว่า **ธรรมจักขุ** ๑

ในจักขุทั้ง ๒ นั้น **โดยสังเขป** จักขุที่มีส่วนประกอบด้วยรูป ๑๔ รูป คือ มหาภูตรูป ๔, วรรณะ ๑, คันธะ ๑, รส ๑, โอชา ๑, สัมผัสคือการเกิดขึ้น ๑, สันฐาน ๑, ชีวิต ๑, ภาวะ ๑, กายปสาท ๑, และจักขุปสาท ๑ **โดยพิสดาร** สัมภการจักขุนี้ ประกอบด้วยรูป

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๔๔ รูป คือ รูป ๑๐ เหล่านี้ คือ มหาภูตรูป ๔, วรรณะ, คันธะ, รตะ, โอลา, สันฐาน, สัมภาวะ เกิดด้วยสมุฏฐาน ๔ จึงเป็น ๔๐ รูป และที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวยังอีก ๔ รูป คือ ชีวิต, ภาวะ, กายปสาท, และ จักขุปสาท รวม ๔๔ รูป นี้ชื่อว่า **สสัมภารจักขุ** ฯ กัปสาทรูปใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เหล่านี้ อยู่ในสสัมภารจักขุนี้เนื่องเฉพาะในสสัมภารจักขุนี้ รูปนี้ชื่อว่า **ปสาทจักขุ** ฯ

ลักษณะที่ตูกะของโสตปสาท

สหุทาภิฆาตรหุตปปสาทลภุณั มีคววมใสของภูตะควร
กระทบกับเสียงเป็นลักษณะ

สหุเทสุ อาวิณณรสิ มีการชักเสียงทั้งหลายมาเป็นกิจ
โสตวิณณณธารภาวปจจุปภูฐานั มีการเป็นที่รองรับโสต
วิณณณ เป็นผล

โสตควมตานิทานกมมขุตปทภูฐานั มีภูตะเกิดแต่กรรมโดย
ใคร์เพื่อจะฟังเป็นเหตุเป็นปทภูฐานั ฯ

ในธาคูปทีปิกา กล่าวโสตะไว้ ๗ นัย คือ :-

๓. โสตะหมายถึง **ทิพยโสตะ** ดังบาลีว่า “ทิพพาย โสตธาตุ-
ยา” แปลว่า โสตธาตุ อันเป็นทิพย์ ฯ

ปริจฉาที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๔. โสตะหมายถึง กิเลส ดังบาลีว่า “ขานิ โสทานิ โลกสมิ สติ เตสํ นีวารณํ” แปลว่า สติเป็นเครื่องกั้นกระแส ในโลก (ขุ. สุ. ข้อ ๔๒๕)

๕. โสตะหมายถึง กระแสน้ำ ดังบาลีว่า “อททสา โข ภควา มหนตฺ ทารุกขนฺธํ กงฺคยา นทียา ตีเร โสเคน วุขฺหมานํ” แปลว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทอดพระเนตรเห็นท่อนไม้ใหญ่ ถูกกระแสน้ำพัดลอยมา ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา (สัง.สพ. ข้อ ๗๒๒)๑

๖. โสตะหมายถึง อริยมรรค ดังบาลีว่า “อริยสเสตํ อาวุโส อฏฺฐจฺจิกมคฺคสฺส อริจฺฉนํ ยทิตฺถํ โสโต” แปลว่า คู่ก่อนอาวุโส โสตะนี้เป็นชื่อ แห่งอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ๑

๗. โสตะหมายถึง จิตตสันตติ ดังบาลีว่า “ปริสฺสส จวิญฺฌานโสตํ ปชานาติ อพฺโพจฺฉินฺนํ อธิโลกเ อปฺปติฏฺฐิตฺตญฺจ ปฺรโลกเ อปฺปติฏฺฐิตฺตญฺจ” แปลว่า ย่อมรู้ ความสืบทอดแห่งวิญญาณของบุรุษซึ่งขาดแล้ว โดยส่วน ๒ คือ ทั้งที่ตั้งอยู่ในโลกนี้ ทั้งที่ตั้งอยู่ในโลกหน้า ๑ (ที.ปา. ข้อ ๗๕)

ปริฉฐะที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะที่จตุกกะของฆานปสาท

คนธากิฆาตารหุคตปสาทลขณ	มีความใสของภูตะกระทบกลิ้น เป็นลักษณะ
คนธเสศ อวิณฺณรสี	มีการชักกลิ้นทั้งหลายมาเป็นกิจ
ฆานวิณฺณณสฺส อารทราภวจุปฏฺฐาน	มีภาวะเป็นที่รองรับฆาน วิณฺณณเป็นผล
สยิตุกามตานิทานกมฺมชฎตปทฏฺฐาน	มีภูตะเกิดแต่กรรมโดย ใคร่เพื่อจะสูดคมเป็นเหตุเป็น ปทัฏฺฐาน ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของชีวหาปสาท

รสาภิฆาตารหุคตปสาทลขณ	มีความใสของภูตะควรแก่การ กระทบรสเป็นลักษณะ
รเสศ อวิณฺณรสี	มีการชักรสทั้งหลายมา เป็นกิจ
ชีวหาวิณฺณณสฺสอารทราภวจุปฏฺฐาน	มีการเป็นที่รองรับชีวหา วิณฺณณ เป็นผล
สยิตุกามตานิทานกมฺมชฎตปทฏฺฐาน	มีภูตะเกิดแต่กรรมโดยความใคร่ เพื่อลิ้มรสเป็นเหตุเป็นปทัฏฺฐาน ฯ

ลักษณะที่ติดต่อกะของกายปสาท

โศภุชพพหิมาคารหฤตปปสาทลक्षण มีความใสของภูตะควรร
 กระทบกับโศภุชัพพะเป็นลักษณะ
 โศภุชัพพะ อวิณณรสี มีการชักโศภุชัพพะทั้งหลายมา
 เป็นกิจ
 กายวิณณาสสาธารภาวปัจจุภูจนัน มีการเป็นที่รองรับกายวิณญาณ
 เป็นผล
 ศุสิตุกามตานิทานกมมชภูตปทภูจนัน มีภูตะเกิดแต่กรรมโดยความใคร่
 เพื่อกระทบเป็นเหตุเป็นปทภูจนัน

๑

กายมี ๔ อย่าง

๑. ปสาทกาย	คือ	กายปสาทรูป
๒. รูปกาย	คือ	รูปธรรมทั้งหมด
๓. นามกาย	คือ	จิต และ เจตสิก
๔. บัญญัติติกาย	คือ	สมุหบัญญัติ ๑

ในปรมัตถทีปนีอรรถกถาแห่งขุททกนิกาย อิติวุตตกะ กล่าว
 กาย ๔ ว่า โจปนกาย, กรชกาย, สมุหกาย และ ปสาทกาย ๑ ในกาย ๔ นั้น
 การสำรวมกายและวาจาที่เคลื่อนไหว ชื่อว่า โจปนกาย ๑ กายที่เกิดจาก
 ฐิติในน้ำ ชื่อว่า กรชกาย ๑ วิณญาณกาย ๖ , ผัสสกาย ๖ เป็นต้น ปฐวี
 กาย , อาโปกาย , เตโชกาย , วาโยกาย, และเกสกาย เป็นต้น ชื่อว่า
 สมุหกาย ๑ กายที่ถูกต้องโศภุชัพพะ ๓ มีปฐวีเป็นต้น ชื่อว่าปสาทกาย ๑

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะกิจตักกะของรูป (สี)

จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ มีการกระทบเฉพาะจักขุเป็นลักษณะ
 จกฺขุวิญญานสฺส วิสขภาวรสํ มีความเป็นอารมณ์ของจักขุ
 วิญญานเป็นกิจ
 ตสฺเสว โคจรภาวปจฺจุปฏฺฐานํ มีโคจรของจักขุวิญญานนั้น
 เป็นผล
 จตฺมहाภูตปทฺฐานํ มีมหาภูตรูปสี่ เป็นปทัฏฺฐาน ๑

ลักษณะกิจตักกะของสัททรูป (เสียง)

โสตปฏิหนนลกฺขณํ มีการกระทบกับโสตะ เป็น
 ลักษณะ
 โสตวิญญานสฺส วิสขภาวรสํ มีความเป็นอารมณ์ของโสต
 วิญญานเป็นกิจ
 ตสฺเสว โคจรภาวปจฺจุปฏฺฐานํ มีโคจรของโสตวิญญานนั้น
 แหละ เป็นผล
 จตฺมहाภูตปทฺฐานํ มีมหาภูตรูปสี่เป็นปทัฏฺฐาน ๑

ปริฉเฉทที่ ๖ ชื่อ รปสังคหวิภาค

ลักษณะทิจตุกคะของคัณรูป (กลัณ)

ฆานปฏิหนนลกขณั	มีการกระทบกับฆานะ เป็น ลักษณะ
ฆานวิญญานสฺส วิสยภาวรสี	มีการเป็นอารมณ์ของ ฆานวิญญานเป็นกิจ
ตสฺเสว โคจรภวปจฺจุปฏฺฐานั	มีโคจรของฆานวิญญาน นั้นแหละ เป็นผล
จตุมหากุตปทฏฺฐานั	มีมหากุตรูปสี่ เป็นปทฏฺฐาน ๗

คัณระมี ๔ อย่าง

๑. สึลคัณระ คือ สัมมวาจา, สัมมาถัมมันตะ,
สัมมาอาชีพะ
๒. สมารคัณระ คือ สัมมวาขามะ, สัมมาสตี,
สัมมาสมาธิ
๓. ปัญญาคัณระ คือ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ
๔. อายคณะคัณระ คือ คัณธารมณั ๗

ลักษณะทิจตุกคะของรต

ชีวฺหาปฏิหนนลกขณั	มีการกระทบชีวหา เป็นลักษณะ
ชีวฺหาวิญญานสฺส วิสยภาวรสี	มีการเป็นอารมณ์ของ ชีวหาวิญญาน เป็นกิจ
ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฏฺฐานั	มีการเป็นโคจรของชีวหาวิญญาน นั้นแหละเป็นผล
จตุมหากุตปทฏฺฐานั	มีมหากุตรูปสี่ เป็นปทฏฺฐาน ๗

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

รสมิ ๔ อย่าง

๑. ธรรมรส ได้แก่ มัคคจิตตูปบาท ๔
๒. อรรถรส ได้แก่ ผลจิตตูปบาท ๔
๓. วิมุตติรส ได้แก่ พระนิพพาน
๔. आयคนะรส ได้แก่ รสอารมณ์ ๆ

ลักษณะของโงฐฐัพพะ ๓

๑. ปฐวีโงฐฐัพพะ ได้แก่ ลักษณะของปฐวีธาตุนั่นเอง ๆ
๒. เตโชโงฐฐัพพะ ได้แก่ ลักษณะของเตโชธาตุนั้นแหละ
๓. วาโยโงฐฐัพพะ ได้แก่ ลักษณะของวาโยธาตุเหมือนกัน ๆ

ลักษณะที่จตุกกะของอิทธิกาารูป

- อิทธิกาลักษณะ มีความเป็นหญิง เป็นลักษณะ
 อิทธิติ ปกาสนรสี มีการประกาศว่าเป็นหญิง เป็นกิจ
 อิทธิลึงคาทินี การณภาวะปจจุปฏฐาน มีภาวะเป็นเหตุแห่ง
 เพศหญิงเป็นต้น เป็นผล
 จตุมหากุตปทฏฐาน มีมหากุตรูปสี่ เป็นปัทฏฐาน ๆ

ลักษณะที่จตุกกะของปฐิสภาวะ

- ปฐิสกาลักษณะ มีความเป็นชาย เป็นลักษณะ
 ปฐิสติ ปกาสนรสี มีการประกาศว่าเป็นชาย เป็นกิจ
 ปฐิสลึงคาทินี การณภาวะปจจุปฏฐาน มีภาวะเป็นเหตุแห่ง
 เพศชายเป็นต้น เป็นผล
 จตุมหากุตปทฏฐาน มีมหากุตรูปสี่ เป็นปัทฏฐาน ๆ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะกิจตักกะของหทยรูป

ธาตุทวนนิสฺสยภาวลกฺขณฺ มีภาวะเป็นที่อาศัยแห่งธาตุทั้งสอง
เป็นลักษณะ

ตาสลฺยเลว ธาตุนํ อารณฺรสี มีการทรงไว้ซึ่งธาตุทั้ง
สองนั้นแหละเป็นกิจ

คฺคฺพฺพนปจฺจุปฺภูจฺจํ มีการยกขึ้นซึ่งธาตุเหล่านั้นเป็นผล

จตฺมฺหาภูตฺปทฺภูจฺจํ มีมหาภูตรูปสี่ เป็นปทัฏฐาน ฯ

ในอรรถกถา ชื่อโมหวิจเฉทนิกล่าวไว้ว่า หทยวัตถุ มีความเป็น
ที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเป็นลักษณะ, มีความทรงไว้ซึ่ง
ธาตุทั้งสองนั้น เป็นรส, มีความถอนขึ้นเป็นปัจจุปฏฐาน.ก็หทยวัตถุนี้ มี
สังฐานดังคอกปทุมแดงตุ้ม ที่บุคคลปลิดกลีบนอกแล้ววางคว่ำหน้าไว้,
ภายนอกเกลี้ยงเกลา,ภายในเช่นกับส่วนภายในผลบวบขม, **ของคนมี
ปัญญาแย้มหน้อยหนึ่ง, ของคนมีปัญญาน้อยตุ้ม,** ตั้งอยู่ในท่ามกลางถัน
ทั้งสองในภายในสรีระ. ไต, ตับ, พังผืด, ม้ามเป็นต้นแวดล้อมคู่อ้อมหัวใจ
ตั้งอยู่. โลหิตประมาณกึ่งชองมือ ชั่งอยู่ในบ่อซึ่งมีขนาดพอเป็นที่ตั้งเมล็ด
บุนนาคได้ ภายในเนื้อสัสมการหทัยนั้น. ก็โลหิตที่ชั่งอยู่นั้น. **ของคน
ราจจริตเป็นสีแดง, ของคนโทสจริตเป็นสีดำ, ของคนโมหจริตเป็น
เช่นกับน้ำล้างเนื้อ, ของคนวิตกจริตมีสีคล้ายเยื่อถั่วดำ, ของคนศรัทธา
จริตมีสีคล้ายดอกกรรณิการ์ ของคนพุทธิจริตใสแจ้ว**

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ไม่ขุนมัวขาวบริสุทธิ์ มีความรุ่งเรืองราวกะชาตมณีที่จารไนแล้ว, หทย
 วัตถุนั้น อันภูตรูปทั้งหลาย ซึ่งมีหน้าที่ต่าง ๆ มีการทรงไว้เป็นต้นซิมซาบ
 ทำอุปการะแล้ว, อันอายุตามรักษาอยู่, อันโคจรรูปมีสีเป็นต้นแวดล้อม
 ไว้, อันตฤ จิต และอาหารอุปภัมภ์อยู่, ยังความเป็นวัตถุของมโนธาตุและ
 มโนวิญญาณชาตุนั้นแล และของธรรมที่เกิดร่วมกับธาตุทั้งสองนั้น ให้
 สำเร็จอยู่ ตั้งอยู่.

ลักษณะกิจตูกะของชีวิตรูป

สหรูปานุपालนลักษณะ	มีการตามรักษารูปที่เกิดพร้อม กันเป็นลักษณะ
เตสั ปวตตนรสิ	มีการยังรูปเหล่านั้นให้เป็นไป เป็นกิจ
เตสณฺเฬว จปนปจฺจุปฏฺฐานั	มีการให้รูปเหล่านั้นแหละ ดำรงอยู่เป็นอาการปรากฏ
ยาปิตพฺพทฺตปทฺฏฺฐานั	มีภูตรูปที่พึงให้เป็นไปได้ เป็นปทัฏฐานฯ

ปรีจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะที่จตุกกะของอาหารรูป

โอชาลกขณฺ์	มีการทำให้รูปเกิด (เจริญ) เป็นลักษณะ
รูปาหรรณรสี	มีการนำมาซึ่งรูป เป็นกิจ
กายุปตถมฺภนปจฺจุปฏฺจจํ	มีการอุปถัมภ์กาย เป็นอาการ ปรากฏ
อชฺโณหริตพฺพทฏฺจจํ	มีอาหารที่ควรกลืนกิน เป็น ปทัฏฺฐจํ ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของปรีจเฉทรูป

รูปปรีจเฉทลคฺขณฺ์	มีการคั่นซึ่งรูป เป็นลักษณะ
รูปปรีชนตปฺปกาสนรสี	มีการประกาศที่สุดของรูป เป็นกิจ
รูปมรียาทปจฺจุปฏฺจจํ	มีขอบเขตของรูป เป็นอาการ ปรากฏ
อสมฺมุฏฺจภาว นิตฺทวิวรภาว- ปจฺจุปฏฺจจํ วา	มีรูปอื่นไม่ถูกต้อง หรือว่ามี ช่องและรู เป็นอาการปรากฏ
ปรีจจินฺนรูปทฏฺจจํ	มีรูปอื่นอากาศหาคู้กันไว้ เป็น ปทัฏฺฐจํ ฯ

อากาศมี ๔ อย่าง

๑. อชฎากาส ได้แก่ อากาศไม่รก
๒. ปรีจจินนากาส ได้แก่ อากาศที่กำหนดไว้

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๓. กสิณุกขมาภูมิกาส ได้แก่ อากาศที่เพ็กรูปกสิณ

๔. ปริจเฉทากาส ได้แก่ อากาศที่เป็นช่องระหว่างรูป ฯ

อากาศทั้ง ๔ นั้น อชฎากาส เป็นอากาศที่ว่างเปล่า มีทั้งเบื้องล่างและเบื้องบน เบื้องล่างมีตั้งแต่กายได้ลมที่รองรับน้ำไว้ เบื้องบนตั้งแต่อรูปพรหมขึ้นไป ฯ ปริจฉินนากาส คือ อากาศ ที่กำหนดขอบเขต เช่น อากาศที่เป็นช่องที่โปร่ง มีท้องฟ้า ช่องหน้าต่าง ช่องปาก ช่องคอ ช่องจมูก ช่องหู และช่องในกระบอกไม้ไผ่ เป็นต้น ฯ กสิณุกขมาภูมิกาส ได้แก่ อากาศที่พระโยคาวจรเพ็กรอกแล้ว ฯ ปริจเฉทากาส ที่คั่นรูปกับรูป เป็นปริจเฉทรูป เป็นรูปปรมัตถ์ อากาศ ๓ ข้างคั่นเป็นอากาศบัญญัติ ฯ

ลักษณะกิจตฤกษะของกายวิญญุตติรูป

วิญญาปนลักษณะ มีการให้รู้ ความหมายทางกาย เป็นลักษณะ

อธิปไตยปกาสนรสี มีการประกาศความประสงค์ เป็นกิจ

กายวิปยุตฺตเหตุภาวปัจจุปปทฏฺฐานํ มีเหตุแห่งการไหวกาย เป็นอาการปรากฏ

จิตตสมุฏฺฐานวาโยธาตูปทฏฺฐานํ มีวาโยธาตุตั้งขึ้นจากจิตเป็นปทฏฺฐาน ฯ

ในโมหวิจเฉทนี้ กล่าวว่า กายวิญญุตติ มีวิธีการของอาการแห่งวาโยธาตุ อันมีจิตที่ยังอาการมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นคั่นให้

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

เป็นไปเป็นสมมุตฐาน ซึ่งเป็นปัจจัยแก่การค้ำจุน การทรงไว้ และ ความหวั่นไหว แห่งรูปกายที่เกิดร่วม เป็นลักษณะ, มีการประกาศ ความประสงค์ เป็นรส, มีความเป็นเหตุของความเคลื่อนไหวแห่งกาย เป็นปัจจัยปฏิฐาน, มีวาโยธาตุ อันมีจิตเป็นสมมุตฐาน เป็นปทัฏฐาน ฯ

ลักษณะที่ติดต่อกะของวจีวิญญาณัตติรูป

วิญญาปนลักษณะ	มีอันให้รู้ความหมายทางวาจา เป็นลักษณะ
อธิปฺปายปกาสนรสี	มีอันประกาศความประสงค์ เป็นกิจ
วชิฆสเหตุภาวปัจจัยปฏิฐานัน	มีเหตุคือเสียงดังแห่งวาจาเป็น ผล
จิตตสมมุตฐานปฐวีธาตุปทภูฐานัน	มีปฐวีธาตุ เกิดจากจิตเป็น ปทัฏฐาน ฯ

ในโมหวิจเฉททนีกล่าวว่า วจีวิญญาณัตติ มีวิธีการของอาการแห่ง ปฐวีธาตุ อันมีจิตที่ยังการเปล่งวาจาให้ เป็นไปเป็นสมมุตฐานซึ่งเป็นปัจจัย แก่การเสียดสี แห่งอุปาทินนสังขาร เป็นลักษณะ, มีการประกาศความ ประสงค์ เป็นรส, มีความเป็นเหตุแห่งเสียงดังแห่งวาจา เป็นปัจจัยปฏิ ฐาน, มีปฐวีธาตุอันมีจิตเป็นสมมุตฐาน เป็นปทัฏฐาน ฯ

ในอัฐฐสาลินี อธิบายวิญญาณัตติทั้ง ๒ ว่า พระเสกขะ, พระ อเสกขะ และปฤชชน ช่อมยังวิญญาณัตติให้ เป็นไปในกุศล อกุศล และ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

กิริยาได้จิต ๓๒ ดวง คือ กุศลจิต ๘ (มหากุศลจิต ๘ กุศลอกิญญาจิต ๑), อกุศลจิต ๑๒, และกิริยาจิต ๑๑ (มหากิริยาจิต ๘, ปริตตกิริยาจิต ๒, และอกิญญาภิรียาจิต ๑)

ปกิณณกธรรม ๔

เพื่อมิให้หลงไหล ในจิตอันยังวิญญูตติให้เกิดขึ้นด้วย ปกิณณกธรรม ๔ คือ จิต ๓๒ ดวง, จิต ๒๖ ดวง, จิต ๑๕ ดวงและ จิต ๑๖ ดวง คือว่า จิต ๓๒ ดวงที่กล่าวนั้น ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น, ย่อม อุปถัมภ์อิริยาบถ, ย่อมยังแม้วิญญูตติทั้ง ๒ ให้ตั้งขึ้นฯ จิต ๒๖ ดวง (รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕, อรูปาวจร กุศลจิต ๔, อรูปาว จรกิริยาจิต ๔ และโลกุตตรจิต ๘) ย่อมยังวิญญูตตินั้นแหละให้ตั้งขึ้น, ย่อมกระทำทั้ง ๒ นอกนี้ด้วย ฯ จิต ๑๕ ดวง (กามาวจรกุศลวิภาค ๑๑, อกุศลวิภาคจิต ๒, กิริยามโนธาตุ ๑, รูปาวจรวิภาคจิต ๕) ย่อมยังรูป ให้ตั้งขึ้น อย่างเดียว ไม่ทำ ๒ อย่างนอกนี้ ฯ จิต ๑๖ ดวง (ทวิปัญญา วิญญาณ ๑๐, ปฏิสนธิจิตทั้งหมด ๑, จุติจิตของพระชีณาสพ ๑, และ อรูปวิภาคจิต ๔) ทั้งหมดนี้ ย่อมไม่ทำให้รูปเกิดขึ้น ย่อมไม่อุปถัมภ์ และ ย่อมไม่ยังวิญญูตติให้ตั้งขึ้นเลย, จิตที่เกิดในอรูปพรหมแม้อื่นอีก ก็ไม่ทำ ให้รูปเกิดขึ้น เพราะไม่ได้โอกาส ฯ ก็จิตเหล่านี้ได้ยังกายวิญญูตติให้ตั้งขึ้น จิตเหล่านั้นแหละย่อมยังวิญญูตติให้ตั้งขึ้นได้ด้วย ฯ

ปริญญ์ที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะที่ตูกะของลหุตารูป

อทฐตาลกขณา	มีความไม่เชื่อ้งช้า เป็นลักษณะ
รูปานํ ทรุภาววิโนทธรสา	มีการบรรเทาความหนักแห่งรูป เป็นกิจ
ลหุปริวตติตาปจูปฏจานา	มีการเป็นไปเร็ว เป็นผล
ลหุรูปปทฏจานา	มีรูปที่เบา เป็นปทฏจานา ๑

ลักษณะที่ตูกะของมุตารูป

อทฐตาลกขณา	มีความไม่แข็ง เป็นลักษณะ
รูปานํ อทฐภาววิโนทธรสา	มีการบรรเทา ความแข็งแห่งรูป เป็นกิจ
สพททริยาสุ อวิโรธิตาปจูปฏจานา	มีความไม่เป็นข้าศึกใน การกระทำทั้งปวงเป็นผล
มุตารูปปทฏจานา	มีรูปที่อ่อน เป็นปทฏจานา ๑

ลักษณะที่ตูกะของกัมมัญญตารูป

กมมณญภาวลกขณา	มีความควรแก่การงาน เป็น ลักษณะ
อกมมณญภาววิโนทธรสา	มีการกำจัดความไม่ควรแก่การ งาน เป็นกิจ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

อหุพฺพลภาวปจฺจุปฺภูจฺจนา มีความไม่หุพฺพล เป็นผล
 กมฺมณฺณรูปปทฺภูจฺจนา มีรูปที่ควรแก่การงาน เป็น
 ปทฺภูจฺจนา ฯ

ในโมหวิจเฉทนี้ กล่าวว่่า ก็ภาวะแม่ทั้ง ๓ (รูปเบา รูปอ่อน รูปควรแก่การงาน) นี้ย่อมไม่ละกันและกัน. ท่านกล่าวว่่า มีการบรรเทา ความหนัก ความกระด้าง และความไม่ควรแก่การงานเป็นกิจนั้นกล่าว โดยปริยาย เพราะความเป็นปฏิกฤษต์ต่อรูปหนัก กระด้างไม่ควรแก่การ งาน และเพราะความเป็นการทำให้อาลก(มาก) แห่งรูปที่เป็นธรรมชาติ เบา อ่อน ควรแก่การงาน ซึ่งเกิดแต่อกุ จิต และอาหารอันตั้งขึ้นแล้ว, แต่ มิได้กล่าวโดยสภาวะ เพราะความเป็นธรรมชาติไม่มีอยู่ด้วยตนเอง ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของอุปยะรูป

อาจยลภฺกขโณ มีการก่อครั้งแรก เป็นลักษณะ
 ปุพฺพนฺตโต รูปานํ อุมฺมุขฺชาปนฺโรโส มีการยังรูปให้เกิด
 แก่เบื้องคั่นเป็นกิจ
 นิยฺยาตนปจฺจุปฺภูจฺจนาโน มีการมอบให้เป็นผล หรือ
 ปรีปฺญณฺณภาวปจฺจุปฺภูจฺจนาโน วา มีรูปที่บริบูรณ์ เป็นผล
 อุปจิตฺตรูปปทฺภูจฺจนาโน มีรูปที่ก่อตัวขึ้น เป็นปทฺภูจฺจนา ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะที่ถูกต้องของสันตติรูป

ปวตฺติลกฺขณา	มีความเป็นไป เป็นลักษณะ
อนุปฺปนฺนรธา	มีการผูกพัน (สืบต่อ) เป็นกิจ
อนุปฺเจตฺตปฺจฺจฺญานา	มีการไม่ขาดตอน เป็นผล
อนุปฺปนฺนรฺรูปฺตฺตฺจฺญานา	มีรูปที่สืบต่อ เป็นปทัฏฐฐาน ๑

ในโมหวิจเฉทนี้ กล่าวว่ารูปแม่ทั้ง ๒ (อุปจยรูป และ สันตติรูป) นี้ เป็นชื่อของชาติรูปนั่นเอง แท้จริงความบังเกิดขึ้นครั้งแรก แห่งรูปทั้งหลายที่มีสมุฏฐาน ๔ อันกรรมประมวลไว้ชื่อว่า อุปจยะ (ความก่อตัว), ความเกิดต่อ ๆ ไปชื่อว่า สันตติ (ความสืบต่อ). ด้วยเหตุนี้แหละ ในบทภาษณีย์แห่งรูปทั้ง ๒ นั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า “อันใด เป็นความก่อตัวแห่งรูป, อันนั้นเป็นความสืบต่อแห่งรูป” ดังนี้ แต่พระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นเป็นแผนกหนึ่ง ๆ เพราะความต่างกันแห่งอาการ ๑

ลักษณะที่ถูกต้องของขรรคารูป

รูปปริปากลฺกฺขณา	มีความห่อหุ้มแห่งรูป เป็นลักษณะ
อุปฺนฺนรธา	มีการน้อมเข้าไปใกล้ความ ตายเป็นกิจ
สภวานํ อปฺคเมปี	มีความปราศจากของใหม่แม้
นวกาวาปคฺมนปฺจฺจฺญานา	ของตนยังไม่ปราศไป เป็นผล

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ปริจจมานรูปปทภูฐานา มีรูปที่กำลังห่อหุ้มดวงข้าวเปลือกเก่า เป็นปัทภูฐานา

อธิบาย ที่ชื่อว่า **ชรา** ด้วยอำนาจแห่งรูปที่แก่ ๆ ชรานั้นแหละ ชื่อว่า **ชราตา** ๆ บรรดารูปที่เกิดจากสมภูฐาน ๔ มีกรรมเป็นต้นแต่ละรูปมีอายุ ๕๐ ขณะเล็กของจิต ๆ รูป ๕๐ ขณะ (ของจิตนั้น) เกิดขึ้น ๑ ขณะ และขณะที่ ๕๐ นั้น เป็นขณะที่รูปดับ ในท่ามกลาง ๔๕ ขณะ เป็นขณะที่รูปตั้งอยู่ นิปผันนรูป ๔๕ ขณะนั้นชื่อว่า **ชราตารูป** ๆ

ในอรรถสาลินี แสดงชรา ๒ คือ **ปากฎชรา** (ชราที่ปรากฏ) และ **ปฏิจฉันนชรา** (ชราที่ปกปิด), ชราในรูปทั้งหลาย ชื่อว่า **ปากฎชรา** เพราะแสดงความแตกหักมีฟันเป็นต้น ๆ ชราในอรูปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิจฉันนชรา** เพราะไม่แสดงความพิการเช่นรูปนั้น ๆ ชรา ๒ อีกอย่างหนึ่ง คือ **สวัจฉรา** ชรามีกลิ่น และ **อวัจฉรา** ชราไม่มีกลิ่น ๆ ที่ชื่อว่า **อวัจฉรา** เพราะเป็นวิการ ที่รู้ยากและเพราะเป็นชราหาระหว่าง มิได้ ในอนุปาทินนสังขารบางอย่างมีแก้วมณี ทองคำ เงิน แก้วประพาฬ ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้น คุณชราของสัตว์ทั้งหลายในเวลาที่เป็น มันททสกะเป็นต้นและคุณชราของสิ่งไม่มีชีวิตมีต้นไม้ออก มีผลและหน่อเป็นต้น ๆ ที่ชื่อว่า **สวัจฉรา** เพราะเป็นธรรมวิการรู้ได้ง่าย โดยความแตกต่างแห่งวรรณะเป็นต้น ๆ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ลักษณะที่จตุกกะของอนิจจตา रूप

ประเภทลक्षण	มีอันแตกไป เป็นลักษณะ
สัทธิทรสา	มีการจลลงเป็นกิจ
ขยยปจจุปฏฐานะ	มีความสิ้นไปเสื่อมไป เป็นผล
ปริกษชฆานรูปปฏฐานะ	มีรูปกำลังแตกไป เป็นปทัฏฐานะ ๑

ในโมหวิจเฉทนี้ กล่าวว่า ก็ชาติ ชรา และมรณะ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเอาด้วยอาการ มีความก่อตัวเป็นต้นเหล่านี้จะเป็นไป แก่รูปธรรมอย่างเดิวนเท่านั้นก็หาไม่ ย่อมเป็นได้แม้แก่รูปธรรมทั้งหลาย ๑ จริงอยู่ ชาติ ชรา และมรณะทั้ง ๓ นี้ เหมือนข้าศึก ๓ คน, ชาติเช่นกับโจรผู้ไล่ต้อนสัตว์ให้เข้าไปสู่ป่า, ชรา เช่น กับโจรผู้โอบยตีสัตว์ผู้เข้าไปสู่ป่าแล้วให้ล้มลง, มรณะเช่นกับโจร เอาดาบตัดศีรษะของสัตว์ที่ล้มลงแล้ว ฉะนั้นแล ๑

จบ รูปโดยสมุทเทศนัย.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๒. รูป โดยวิภาคนัย

รูปวิภาคนัย เป็นนัยที่จำแนกรูป ๒๘ ไว้เป็นพวก ๆ ตั้งแต่พวกที่ ๑ ถึง พวกที่ ๑๑ แต่อภิธรรมมัตถวิภาวินี กล่าวไว้ ๒ นัยเท่านั้น คือ เอกวิธนัย คือนัยที่จำแนกรูป ๒๘ เป็นอย่างเดียว ส่วนทุกนัยนั้น จำแนกรูป ๒๘ เป็น ๒ อย่าง ๆ

เอกวิธนัย

รูปทั้งหมด ๒๘ มีอรรถะอย่างเดียว

๑. รูปเป็น อเหตุกะ เพราะไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖
๒. รูปเป็น สัมปปัจจยะ เพราะมีปัจจัย ๔ อย่าง
๓. รูปเป็น สาสวะ เพราะเป็นอารมณ์ของอาสวะ ๔
๔. รูปเป็น สังขตะ เพราะถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔
๕. รูปเป็น โลภยะ เพราะสงเคราะห์เข้าในสังขารโลก
๖. รูปเป็น กามาวจระ เพราะเป็นอารมณ์ของกามตัณหา
๗. รูปเป็น อนารัมมณะ เพราะไม่รู้อารมณ์
๘. รูปเป็น อัปหัตตัพพะ เพราะเป็นธรรมไม่พึงประหาณฯ

ทุกนัย

จำแนกรูป ๒๘ เป็น ๑๑ คู่

คู่ที่ ๑. อัชฌัตติกรูป กับ พาหिरูป

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

คู่ที่ ๒.	วัตถุรูป	กับ	อวัตถุรูป
คู่ที่ ๓.	ทวารรูป	กับ	อทวารรูป
คู่ที่ ๔.	อินทริยรูป	กับ	อนินทริยรูป
คู่ที่ ๕.	โอฬาริกรูป	กับ	สุขุมรูป
คู่ที่ ๖.	สันติเกรรูป	กับ	ทุเรรูป
คู่ที่ ๗.	สัพปฎิฆรูป	กับ	อัปปฎิฆรูป
คู่ที่ ๘.	อุปาทินนกรูป	กับ	อนุปาทินนกรูป
คู่ที่ ๙.	สนิทัสสนรูป	กับ	อนิทัสสนรูป
คู่ที่ ๑๐.	โคจรคาหิกรูป	กับ	อโคจรคาหิกรูป
คู่ที่ ๑๑.	อวินิพโกกรูป	กับ	วินิพโกกรูป ฯ

อธิบาย รูปคู่ที่ ๑. อัชฌัตติกรูป คือ รูปภายใน ได้แก่ ปสาทรูป ๕ มีจักขุปสาทเป็นต้น, พาทิริรูป คือ รูปภายนอก ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๓ รูป ฯ ที่ชื่อว่า อัชฌัตติกรูป เพราะเพ่งเล็งถึงตนกล่าวคืออรรถภาพที่เป็นภายใน ปสาทรูป ๕ นี้ เปรียบเหมือนคนภายในบ้าน ส่วนรูป ๒๓ ที่เหลือ ถึงจะอยู่ในอรรถภาพเดียวกัน ก็เปรียบเหมือนคนนอกบ้าน ฯ

อีกอย่างหนึ่ง, รูป ๕ มีจักขุปสาทเป็นต้นนั้น ชื่อว่าอัชฌัตติกรูป เพราะมีอุปการะดียิ่งแก่อรรถภาพโดยพิเศษ เป็นเหมือนจะพูดว่า “ถ้าพวกเราไม่มี พวกท่านก็จักเป็นเหมือนท่อนไม้” ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อัชฌัตตะ เพราะอรรถว่า อิงอาศัยจิตคือตนให้เป็นไป โดยเป็นปัญจทวารแห่งจิตนั้น อัชฌัตตะ นั้นแหละ ชื่อว่า อัชฌัตติกะ ฯ ส่วนรูปที่เหลือ ๒๓ ชื่อว่า พาทิริรูป เพราะเกิดภายนอก
อัชฌัตติกรูปนั้น ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

คู่ที่ ๒. วัตถุรูป ได้แก่ รูปเป็นที่อาศัยให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้น มี ๖ คือ ปสาทรูป ๕ มี จักขุวัตถุเป็นต้น และทหยวัตถุ ๑ ๑ ส่วนรูปที่เหลือ ๒๒ เป็น อวัตถุ เพราะไม่เป็นที่อาศัยให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้น ๑

คู่ที่ ๓ ทวารรูป ได้แก่ รูปที่เป็นทวาร มี ๗ รูป คือ ปสาทรูป ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น และวิญญัตติรูป ๒ มีกายวิญญัตติรูปเป็นต้น ๑

๒. รูป โดยวิภาคนัย

รูปวิภาคนัย เป็นนัยที่จำแนกรูป ๒๘ ไว้เป็นพวก ๆ ตั้งแต่พวกที่ ๑ ถึง พวกที่ ๑๑ แต่อภิธัมมัตถวิภาวินี กล่าวไว้ ๒๒ นัยเท่านั้น คือ เอกวิธนัย คือนัยที่จำแนกรูป ๒๘ เป็นอย่างเดียว ส่วนทุกนัยนั้น จำแนกรูป ๒๘ เป็น ๒ อย่าง ๑

เอกวิธนัย

รูปทั้งหมด ๒๘ มีอรรถะอย่างเดียว

๑. รูปเป็น อเหตุกะ เพราะไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖
๒. รูปเป็น สัมปปัจจยะ เพราะมีปัจจัย ๔ อย่าง
๓. รูปเป็น สาสวะ เพราะเป็นอารมณ์ของอาสวะ ๔
๔. รูปเป็น สังขตะ เพราะถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔
๕. รูปเป็น โลภียะ เพราะสงเคราะห์เข้าในสังขารโลก
๖. รูปเป็น กามาวจระ เพราะเป็นอารมณ์ของกามตัณหา
๗. รูปเป็น อนารัมมณะ เพราะไม่รู้อารมณ์
๘. รูปเป็น อัปหัตตัพพะ เพราะเป็นธรรมไม่พึงประหาณ ๑

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ทุกนัย

จำแนกรูป ๒๘ เป็น ๑๑ คู่

คู่ที่ ๑.	อัมมัตติกรูป	กับ	พาหิรรูป
คู่ที่ ๒.	วัตตกรูป	กับ	อวัตตกรูป
คู่ที่ ๓.	ทวารรูป	กับ	อทวารรูป
คู่ที่ ๔.	อินทริยรูป	กับ	อนินทริยรูป
คู่ที่ ๕.	โอพาริกรูป	กับ	สุขุมรูป
คู่ที่ ๖.	สันติเกรรูป	กับ	ทุเรรูป
คู่ที่ ๗.	ตัปปฎิฆรูป	กับ	อัปปฎิฆรูป
คู่ที่ ๘.	อุปาทินนกรูป	กับ	อนุปาทินนกรูป
คู่ที่ ๙.	สนัทสสนรูป	กับ	อนัทสสนรูป
คู่ที่ ๑๐.	โคจรคาหิกรูป	กับ	อโคจรคาหิกรูป
คู่ที่ ๑๑.	อวินิพโกกรูป	กับ	วินิพโกกรูป ๑

อธิบาย รูปคู่ที่ ๑. อัมมัตติกรูป คือ รูปภายใน ได้แก่ ปสาทรูป ๕ มีจักขุปสาทเป็นต้น, พาหิรรูป คือ รูปภายนอก ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๓ รูป ๑ ที่ชื่อว่า อัมมัตติกรูป เพราะเพ่งเล็งถึงตนกล่าวคืออรรถภาพที่เป็นภายใน ปสาทรูป ๕ นี้ เปรียบเหมือนคนภายในบ้าน ส่วนรูป ๒๓ ที่เหลือถึงจะอยู่ในอรรถภาพเดียวกัน ก็เปรียบเหมือนคนนอกบ้าน ๑

อีกอย่างหนึ่ง, รูป ๕ มีจักขุปสาทเป็นต้นนั้น ชื่อว่าอัมมัตติกรูป เพราะมีอุปการะดียิ่งแก่อรรถภาพโดยพิเศษ เป็นเหมือนจะพูดว่า “ถ้าพวกเราไม่มี พวกท่านก็จักเป็นเหมือนท่อนไม้” ๑

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อัมมัตตะ เพราะอรรถว่า อิงอาศัยจิตคือตนให้เป็นไป โดยเป็นปัญจทวารแห่งจิตนั้น อัมมัตตะ นั้นแหละ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ชื่อว่า อัชฌัตติกะ ๑ ส่วนรูปที่เหลือ ๒๓ ชื่อว่า พหารูป เพราะเกิด
ภายนอก

อัชฌัตติกรูปนั้น ๑

อูที่ ๒. วัตถุรูป ได้แก่ รูปเป็นที่อาศัยให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้น
มี ๖ คือ ปสาทรูป ๕ มี จักขุวัตถุเป็นต้น และหนยวัตถุ ๑ ๑ ส่วนรูปที่
เหลือ ๒๒ เป็น วัตถุ เพราะไม่เป็นที่อาศัยให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้น ๑

อูที่ ๓ ทวารรูป ได้แก่ รูปที่เป็นทวาร มี ๗ รูป คือ ปสาท
รูป ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น และวิญญัตติรูป ๒ มีกายวิญญัตติรูปเป็นต้น ๑
การเกิดขึ้นของวิถิจิตทางปัญจทวารมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ต้องมีปสาท
รูป ๕ เป็นอุบัติเหตุ จักขุวิญญาณเป็นต้นจึงเกิดขึ้น เพราะฉะนั้นปสาท
รูป ๕ นี้ จึงชื่อว่าอุปปัตติ (อุปปัตติ) ทวาร คือ ทวารเป็นที่เกิดขึ้นแห่งวิถิ
จิต ๑ อนึ่งการทำสุจริต และทวารซึ่งเป็นไปทางกายและวาจา นั้น เว้น
วิญญัตติรูป ๒ แล้ว ก็ย่อมเกิดไม่ได้ ฉะนั้น วิญญัตติรูป ๒ นี้ จึงชื่อว่า
กรรมทวาร ๑

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๑ เป็นทวารไม่ได้ เรียกว่า อทวารรูป ๑

อูที่ ๔. อินทริยรูป คือ รูปที่เป็นอินทริย์มี ๘ รูป ได้แก่
ปสาทรูป ๕ มี จักขุนทริย์เป็นต้น, ภาวรูป ๒ คือ อิตถินทริย์ และ
ปุริสินทริย์, และชีวิตรูป คือ ชีวิตินทริย์ ๑

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๐ ไม่เป็นอินทริย์ เรียกว่า อนินทริยรูป ๑

จริงอยู่ปสาทรูป ๕ มีจักขุนทริย์เป็นต้น ชื่อว่า เป็นใหญ่ยิ่งใน
จักรขุทวารเป็นต้น เพราะเมื่อตนมีสุขภาพดี หรือ อ่อนแอเป็นต้นก็ให้
วิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ถึงความเป็นสุขภาพดี หรืออ่อนแอเป็น
ต้น ๑ แม้โสดินทริย์เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ ๑ ภาวรูป ๒ คือ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

อิตตินทรียรูป (รูปที่เป็นใหญ่ในความเป็นหญิง) เมื่อเกิด ย่อมเกิดด้วยปัจจัยของตน ไม่ปะปนกับเพศอื่น และเกิดทั่วไปในสรีระ ฯ แม้ปุริสทรียรูปก็โดยนัยนี้แหละ ฯ ชีวิตรูป คือ ชีวิตินทรียรูป รูปที่เป็นใหญ่ในการรักษากัมมชรูป ที่เกิดพร้อมกับตน คือกัมมชรูปเกิด ชีวิตรูปก็เกิดพร้อมกัน ชีวิตรูปนี้ ย่อมรักษากัมมชรูป ให้มีอายุ ๕๑ ขณะเล็กของจิต การเกิดขึ้นของกัมมชรูป อาศัยอดีตกรรม ได้อาศัยชีวิตรูป ฯ

คู้ที่ ๕. โอปาริกรรูป คือ รูปหยาบ (ใหญ่) ได้แก่ รูปที่ปรากฏชัด มี ๑๒ รูป คือ ปสาทรูป ๕ และวิษรูป ๗ (สี, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ ๑ มีปฐวีโผฏฐัพพะเป็นต้น) เป็นรูปที่รู้ได้ง่าย ฯ

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ เป็นรูปที่รู้ได้ยาก เรียกว่า สุขุมรูป (รูปละเอียด) ฯ

คู้ที่ ๖. สันติกรรูป ได้แก่ รูปใกล้, ทูเรรูป ได้แก่ รูปไกล ฯ สันติกรรูปมี ๑๒ รูป ส่วนทูเรรูป มี ๑๖ รูป เช่นเดียวกับ คู้ที่ ๕ ฯ

คู้ที่ ๗. สัปปฏิษรูป คือ รูปที่กระทบกับ รูป เช่น จักขุปสาทกระทบกับสีเป็นต้น มี ๑๒ รูป ฯ

ส่วนรูป ที่เหลือ ๑๖ เป็น อัปปฏิษรูป เช่นเดียวกับคู้ที่ ๕ นั้นแหละ ฯ

คู้ที่ ๘. อุปาทินนกรรูป ได้แก่ รูปที่เกิดจากอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม มี ๑๘ รูป คือ มหาภูตรูป ๔, ปสาทรูป ๕, วัณณรูป ๑, คันธรูป ๑, รสรูป ๑, อาหารรูป ๑, ภาวรูป ๒, หทยรูป ๑, ชีวิตรูป ๑, และปริจเฉทรูป ๑ รวมเป็นอุปาทินนกรรูป ๑๘ รูป ฯ

รูปที่เหลือ ๑๐ เป็น อนุปาตินนกรรูป ฯ

ในอภิธัมมัตถวิภาวินี กล่าวว่า รูป ๑๘ เกิดแต่กรรม ชื่อว่าอุปาทินนกรรูป เพราะอันกรรม (เจตนา) ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิถือเอาแล้ว คือยึดไว้โดยความเป็นผลของตน ฯ รูป ๑๐ นอกนี้ไม่ถือเอา

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ชื่อว่า อนุปาทินนกรูป ๑ อีกนัยหนึ่ง รูปนอกนี้ คือ รูปที่เกิดแต่จิต ๑๕ รูป, เกิดแต่อุตุ ๑๓ รูป, และเกิดแต่อาหาร ๑๒ รูป ชื่อว่าอนุปาทินนกรูป ๑

อูที่ ๘. สนิทสนนรูป คือ รูปที่เห็นได้มี ๑ รูป คือ รูปายตนะ ๑ รูป ๒๗ ที่เหลือเห็นไม่ได้ เรียกว่า อนิทสนนรูป ๑

อูที่ ๑๐. โจรคาคหิกรูป คือรูปที่รับกระทบอารมณ์ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ซึ่งรับกระทบกับปัญญาอารมณ์ ๑ รูปนี้มี ๒ คือ สัมปตตโคจรคาคหิกรูป และ สัมปตตโคจรคาคหิกรูป, อสัมปตตโคจรคาคหิกรูป ได้แก่ รูปที่สามารถรับอารมณ์ที่ไม่มาถึงคนได้มี ๒ คือ จักขุปสาทรูป และ โสตปสาทรูป, ส่วนสัมปตตโคจรคาคหิกรูป คือ รูปที่สามารถรับอารมณ์ที่มาถึงคน ได้แก่ ฆานปสาทรูป, ชิวหาปสาทรูป และกายปสาทรูป ๑รูป ๒๗ ที่เหลือไม่สามารถรับกระทบกับอารมณ์ เรียกว่า อโคจรคาคหิกรูป ๑

อูที่ ๑๑. อวินิพโกกรูป (รูปที่ไม่แยกจากกัน) มี ๘ รูป คือ มหาภูตรูป ๔, วัณณรูป ๑, คันธรูป ๑, รสรูป ๑, และอาหารรูป ๑, อวินิพโกกรูป ๘ นี้ ถึงจะมีขนาดเท่าปรมาณู ก็มีรูปรวมกันอยู่ ๘ รูป, อวินิพโกกรูป ๘ นี้ เกิดจากกรรมบ้าง เกิดจากจิตบ้าง เกิดจากอุตุบ้าง และเกิดจากอาหารบ้าง ๑ ส่วนรูป ๒๐ ที่เหลือ แยกจากกันได้ ชื่อว่า วินิพโกกรูป ๑

จบ รูปโดยวิภาคนัย

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๒. รูป โดยวิภาคนัย

รูปวิภาคนัย เป็นนัยที่จำแนกรูป ๒๘ ไว้เป็นพวก ๆ ตั้งแต่พวกที่ ๑ ถึง พวกที่ ๑๑ แต่อภิธรรมมัตถวิภาวินี กล่าวไว้ ๒ นัยเท่านั้น คือ เอกวิธนัย คือนัยที่จำแนกรูป ๒๘ เป็นอย่างเดียว ส่วนทุกนัยนั้น จำแนกรูป ๒๘ เป็น ๒ อย่าง ๆ

เอกวิธนัย

รูปทั้งหมด ๒๘ มีอรรถะอย่างเดียว

๑. รูปเป็น อเหตุกะ เพราะไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖
๒. รูปเป็น สัมปปัจจยะ เพราะมีปัจจัย ๔ อย่าง
๓. รูปเป็น สาสวะ เพราะเป็นอารมณ์ของอาสวะ ๔
๔. รูปเป็น สังขตะ เพราะถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔
๕. รูปเป็น โลภิยะ เพราะสงเคราะห์ไว้ในสังขารโลก
๖. รูปเป็น กามาวจระ เพราะเป็นอารมณ์ของกามตัณหา
๗. รูปเป็น อนารัมมณะ เพราะไม่รู้อารมณ์
๘. รูปเป็น อัปหัตตัพพะ เพราะเป็นธรรมไม่พึงประหาณฯ

ทุกนัย

จำแนกรูป ๒๘ เป็น ๑๑ คู่

คู่ที่ ๑. อัชฌัตติกรูป กับ พาหिरูป

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

คู่ที่ ๒.	วัตตรูป	กับ	อวัตตรูป
คู่ที่ ๓.	ทวารรูป	กับ	อทวารรูป
คู่ที่ ๔.	อินทริยรูป	กับ	อนินทริยรูป
คู่ที่ ๕.	โอฬาริกรูป	กับ	สุขุมรูป
คู่ที่ ๖.	สันติเกรรูป	กับ	ทุเรรูป
คู่ที่ ๗.	สัพปฎิฆรูป	กับ	อัปปฎิฆรูป
คู่ที่ ๘.	อุปาทินนกรูป	กับ	อนุปาทินนกรูป
คู่ที่ ๙.	สนิทัสสนรูป	กับ	อนิทัสสนรูป
คู่ที่ ๑๐.	โคจรคาหิกรูป	กับ	อโคจรคาหิกรูป
คู่ที่ ๑๑.	อวินิพโกกรูป	กับ	วินิพโกกรูป ฯ

อธิบาย รูปคู่ที่ ๑. อัชฌัตติกรูป คือ รูปภายใน ได้แก่ ปสาทรูป ๕ มีจักขุปสาทเป็นต้น, พหาริรูป คือ รูปภายนอก ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๓ รูป ฯ ที่ชื่อว่า อัชฌัตติกรูป เพราะเพ่งเล็งถึงตนกล่าวคืออรรถภาพที่เป็นภายใน ปสาทรูป ๕ นี้ เปรียบเหมือนคนภายในบ้าน ส่วนรูป ๒๓ ที่เหลือ ถึงจะอยู่ในอรรถภาพเดียวกัน ก็เปรียบเหมือนคนนอกบ้าน ฯ

อีกอย่างหนึ่ง, รูป ๕ มีจักขุปสาทเป็นต้นนั้น ชื่อว่าอัชฌัตติกรูป เพราะมีอุปการะดียิ่งแก่อรรถภาพโดยพิเศษ เป็นเหมือนจะพูดว่า “ถ้าพวกเราไม่มี พวกท่านก็จักเป็นเหมือนท่อนไม้” ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อัชฌัตตะ เพราะอรรถว่า อิงอาศัยจิตคือตนให้เป็นไป โดยเป็นปัญญาทวารแห่งจิตนั้น อัชฌัตตะ นั้นแหละ ชื่อว่า อัชฌัตติกะ ฯ ส่วนรูปที่เหลือ ๒๓ ชื่อว่า พหาริรูป เพราะเกิดภายนอก
อัชฌัตติกรูปนั้น ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

อัฐที่ ๒. วัตถุรูป ได้แก่ รูปเป็นที่อาศัยให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้น มี ๖ คือ ปสาทรูป ๕ มี จักขุวัตถุเป็นต้น และทหยวัตถุ ๑ ๑ ส่วนรูปที่เหลือ ๒๒ เป็น อวัตถุ เพราะไม่เป็นที่อาศัยให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้น ๑

อัฐที่ ๓ ทวารรูป ได้แก่ รูปที่เป็นทวาร มี ๑ รูป คือ ปสาทรูป ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น และวิญญัตติรูป ๒ มีกายวิญญัตติรูปเป็นต้น ๑ การเกิดขึ้นของวิถิจิตทางปัญจทวารมีจักขุวิญญามเป็นต้น ต้องมีปสาทรูป ๕ เป็นอุปัตตเหตุ จักขุวิญญามเป็นต้นจึงเกิดขึ้น เพราะฉะนั้นปสาทรูป ๕ นี้ จึงชื่อว่าอุปปัตติ (อุปปัตติ) ทวาร คือ ทวารเป็นที่เกิดขึ้นแห่งวิถิจิต ๑ อนึ่งการทำสุจริต และทวจริตซึ่งเป็นไปทางกายและวาจา นั้น เว้นวิญญัตติรูป ๒ แล้ว ก็ย่อมเกิดไม่ได้ ฉะนั้น วิญญัตติรูป ๒ นี้ จึงชื่อว่ากรรมทวาร ๑

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๑ เป็นทวารไม่ได้ เรียกว่า อทวารรูป ๑

อัฐที่ ๔. อินทริยรูป คือ รูปที่เป็นอินทริย์มี ๘ รูป ได้แก่ ปสาทรูป ๕ มี จักขุนทริย์เป็นต้น, ภาวรูป ๒ คือ อิตถินทริย์ และปุริสินทริย์, และชีวีตรูป คือ ชีวิตินทริย์ ๑

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๐ ไม่เป็นอินทริย์ เรียกว่า อนินทริยรูป ๑

จริงอยู่ปสาทรูป ๕ มีจักขุนทริย์เป็นต้น ชื่อว่า เป็นใหญ่ยิ่งในจักรขุทวารเป็นต้น เพราะเมื่อตนมีสุขสภาพดี หรือ อ่อนแอเป็นต้นก็ให้วิญญาม มีจักขุวิญญามเป็นต้น ถึงความเป็นสภาพดี หรืออ่อนแอเป็นต้น ๑ แม้โสตินทริย์เป็นต้น ก็เช่นนี้แหละ ๑ ภาวรูป ๒ คือ อิตถินทริยรูป (รูปที่เป็นใหญ่ในความเป็นหญิง) เมื่อเกิด ย่อมเกิดด้วยปัจจัยของตน ไม่ปะปนกับเพศอื่น และเกิดทั่วไปในสรีระ ๑ แม้ปุริสินทริยรูปก็โดยเช่นนี้แหละ ๑ ชีวีตรูป คือ ชีวิตินทริยรูป รูปที่เป็นใหญ่ในการรักษากัมมชรูป ที่เกิดพร้อมกับตน คือกัมมชรูปเกิด ชีวีตรูป

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ก็เกิดพร้อมกัน ชีวิตรูปนี้ ย่อมรักษากัมมชรูป ให้มีอายุ ๕๑ ขณะเล็ก
ของจิต การเกิดขึ้นของกัมมชรูป อาศัยอดีตกรรม ได้อาศัยชีวิตรูป ๑

คู้ที่ ๕. โอปาริกรรูป คือ รูปหยาบ (ใหญ่) ได้แก่ รูปที่ปรากฏ
ชัด มี ๑๒ รูป คือ ปสาทรูป ๕ และวิสัยรูป ๗ (สี, เสียง, กลิ่น, รส,
โผฏฐัพพะ ๓ มีปลฐวิโผฏฐัพพะเป็นต้น) เป็นรูปที่รู้ได้ง่าย ๑

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ เป็นรูปที่รู้ได้ยาก เรียกว่า สุขุมรูป (รูป
ละเอียด) ๑

คู้ที่ ๖. สันติกรรูป ได้แก่ รูปใกล้, ทูเรรูป ได้แก่ รูปไกล ๑
สันติกรรูปมี ๑๒ รูป ส่วนทูเรรูป มี ๑๖ รูป เช่นเดียวกับ คู้ที่ ๕ ๑

คู้ที่ ๗. อัปปปฏิฆรูป คือ รูปที่กระทบกับ รูป เช่น จักขุปสาท
กระทบกับสีเป็นต้น มี ๑๒ รูป ๑

ส่วนรูป ที่เหลือ ๑๖ เป็น อัปปปฏิฆรูป เช่นเดียวกับคู้ที่ ๕
นั่นแหละ ๑

คู้ที่ ๘. อุปาทินนกรรูป ได้แก่ รูปที่เกิดจากอกุศลกรรมและโล
ภยกุศลกรรม มี ๑๘ รูป คือ มหาภูตรูป ๔, ปสาทรูป ๕, วัณณรูป ๑,
คันธรูป ๑, รสรูป ๑, อาหารรูป ๑, ภาวรูป ๒, หทยรูป ๑, ชีวิตรูป ๑,
และปริจเฉทรูป ๑ รวมเป็นอุปาทินนกรรูป ๑๘ รูป ๑

รูปที่เหลือ ๑๐ เป็น อนุปาตินนกรรูป ๑

ในอภิธัมมัตถวิภาวินี กล่าวว่า รูป ๑๘ เกิดแต่กรรม ชื่อว่า
อุปาทินนกรรูป เพราะอันกรรม (เจตนา) ประกอบด้วยตัณหาและทิฎฐิ
ถือเอาแล้ว คือยึดไว้โดยความเป็นผลของตน ๑ รูป ๑๐ นอกนี้ไม่ถือเอา
ชื่อว่า อนุปาตินนกรรูป ๑ อีกนัยหนึ่ง รูปนอกนี้ คือ รูปที่เกิดแต่จิต ๑๕
รูป, เกิดแต่อุตุ ๑๓ รูป, และเกิดแต่อาหาร ๑๒ รูป ชื่อว่าอนุปาตินน
กรรูป ๑

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

อูที่ ๙. สนิทสนนรูป คือ รูปที่เห็นได้มี ๑ รูป คือ
รูปายตนะ ๑ รูป ๒๗ ที่เหลือเห็นไม่ได้ เรียกว่า อนิทสนนรูป ๑

อูที่ ๑๐. โจรคาคาหิกรูป คือรูปที่รับกระทบอารมณ์ ได้แก่ ปสาท
รูป ๕ ซึ่งรับกระทบกับปัญจอารมณ์ ๑ รูปนี้มี ๒ คือ อสัมปตตโคจร
คาคาหิกรูป และ สัมปตตโคจรคาคาหิกรูป, อสัมปตตโคจรคาคาหิกรูป ได้แก่
รูปที่สามารถรับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตนได้มี ๒ คือ จักขุปสาทรูป และ
โสตปสาทรูป, ส่วนสัมปตตโคจรคาคาหิกรูป คือ รูปที่สามารถรับอารมณ์ที่
มาถึงตน ได้แก่ ฆานปสาทรูป, ชิวหาปสาทรูป และกายปสาทรูป ๑รูป
๒๗ ที่เหลือไม่สามารถรับกระทบกับอารมณ์ เรียกว่า อโจรคาคาหิกรูป ๑

อูที่ ๑๑. อวินิพโกครูป (รูปที่ไม่แยกจากกัน) มี ๘ รูป คือ
มหาภูตรูป ๔, วัณณรูป ๑, คันธรูป ๑, รสรูป ๑, และอาหารรูป ๑,
อวินิพโกครูป ๘ นี้ ถึงจะมีขนาดเท่าปรมาณู ก็มีรูปรวมกันอยู่ ๘ รูป,
อวินิพโกครูป ๘ นี้ เกิดจากกรรมบ้าง เกิดจากจิตบ้าง เกิดจากอตุบ้าง
และเกิดจากอาหารบ้าง ๑ ส่วนรูป ๒๐ ที่เหลือ แยกจากกันได้ ชื่อว่า
วินิพโกครูป ๑

จบ รูปโดยวิภาคนัย

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

การเกิดขึ้นของวิถิจิตทางปัญจทวารมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ต้องมีปสาทรูป ๕ เป็นอุปบัติเหตุ จักขุวิญญาณเป็นต้นจึงเกิดขึ้น เพราะฉะนั้นปสาทรูป ๕ นี้ จึงชื่อว่าอุปปัตติ (อุปปัตติ) ทวาร คือ ทวารเป็นที่เกิดขึ้นแห่งวิถิจิต ฯ อนึ่งการทำสุจริต และทวารซึ่งเป็นไปทางกายและวาจา นั้น เว้นวิญญัตติรูป ๒ แล้ว ก็ย่อมเกิดไม่ได้ ฉะนั้น วิญญัตติรูป ๒ นี้ จึงชื่อว่ากรรมทวาร ฯ

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๑ เป็นทวารไม่ได้ เรียกว่า อทวารรูป ฯ

ถูที่ ๔. อินทริยรูป คือ รูปที่เป็นอินทริยมี ๘ รูป ได้แก่ ปสาทรูป ๕ มี จักขุนทริยเป็นต้น, ภาวรูป ๒ คือ อิตถินทริย และ ปุริสินทริย, และชีวีตรูป คือ ชีวิตินทริย ฯ

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๐ ไม่เป็นอินทริย เรียกว่า อนินทริยรูป ฯ

จริงอยู่ปสาทรูป ๕ มีจักขุนทริยเป็นต้น ชื่อว่า เป็นใหญ่ยิ่งในจักรขุทวารเป็นต้น เพราะเมื่อคนมีสุขสภาพดี หรือ อ่อนแอเป็นต้นก็ให้วิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ถึงความเป็นสภาพดี หรืออ่อนแอเป็นต้น ฯ แม้โสติดินทริยเป็นต้น ก็เช่นนี้แหละ ฯ ภาวรูป ๒ คือ อิตถินทริยรูป (รูปที่เป็นใหญ่ในความเป็นหญิง) เมื่อเกิด ย่อมเกิดด้วยปัจจัยของตน ไม่ปะปนกับเพศอื่น และเกิดทั่วไปในสรีระ ฯ แม้ปุริสินทริยรูปก็โดยเช่นนี้แหละ ฯ ชีวีตรูป คือ ชีวิตินทริยรูป รูปที่เป็นใหญ่ในการรักษากัมมชรูป ที่เกิดพร้อมกับตน คือกัมมชรูปเกิด ชีวีตรูปก็เกิดพร้อมกัน ชีวีตรูปนี้ ย่อมรักษากัมมชรูป ให้มีอายุ ๕๑ ขณะเล็กของจิต การเกิดขึ้นของกัมมชรูป อาศัยอดีตกรรม ได้อาศัยชีวีตรูป ฯ

ถูที่ ๕. โอปาริกรรูป คือ รูปหยาบ (ใหญ่) ได้แก่ รูปที่ปรากฏชัด มี ๑๒ รูป คือ ปสาทรูป ๕ และวิษยรูป ๗ (สี, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณรูป ๓ มีปฐวีโสภณรูปเป็นต้น) เป็นรูปที่รู้ได้ง่าย ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ เป็นรูปที่รู้ได้ยาก เรียกว่า สุขุมรูป (รูป
ละเอียด) ๑

คู้ที่ ๖. สันติกรุป ได้แก่ รูปโกลี, ทูเรรูป ได้แก่ รูปโกล ๑
สันติกรุปมี ๑๒ รูป ส่วนทูเรรูป มี ๑๖ รูป เช่นเดียวกับ คู้ที่ ๕ ๑

คู้ที่ ๗. สัปปฏิมรูป คือ รูปที่กระทบกับ รูป เช่น จักขุปสาท
กระทบกับสีเป็นต้น มี ๑๒ รูป ๑

ส่วนรูป ที่เหลือ ๑๖ เป็น อัปปฏิมรูป เช่นเดียวกับคู้ที่ ๕
นั้นแหละ ๑

คู้ที่ ๘. อุปาทินนกรุป ได้แก่ รูปที่เกิดจากอกุศลกรรมและโล
ภิกุศลกรรม มี ๑๘ รูป คือ มหาภูตรูป ๔, ปสาทรูป ๕, วัฒนรูป ๑,
กันทรูป ๑, รสรูป ๑, อาหารรูป ๑, ภาวรูป ๒, หทยรูป ๑, ชีวิตรูป ๑,
และปริจเฉทรูป ๑ รวมเป็นอุปาทินนกรุป ๑๘ รูป ๑

รูปที่เหลือ ๑๐ เป็น อนุปาตินนกรุป ๑

ในอภิธัมมัตถวิภาวินี กล่าวว่า รูป ๑๘ เกิดแต่กรรม ชื่อว่า
อุปาทินนกรุป เพราะอันกรรม (เจตนา) ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิ
ถือเอาแล้ว คือยึดไว้โดยความเป็นผลของตน ๑ รูป ๑๐ นอกนี้ไม่ถือเอา
ชื่อว่า อนุปาตินนกรุป ๑ อีกนัยหนึ่ง รูปนอกนี้ คือ รูปที่เกิดแต่จิต ๑๕
รูป, เกิดแต่อุตุ ๑๓ รูป, และเกิดแต่อาหาร ๑๒ รูป ชื่อว่าอนุปาตินน
กรุป ๑

คู้ที่ ๙. สนิทสนรูป คือ รูปที่เห็นได้มี ๑ รูป คือ
รูปายตนะ ๑ รูป ๒๗ ที่เหลือเห็นไม่ได้ เรียกว่า อนิทสนรูป ๑

คู้ที่ ๑๐. โจรคาคาหกรุป คือรูปที่รับกระทบอารมณ์ ได้แก่ ปสาท
รูป ๕ ซึ่งรับกระทบกับปัญญาารมณ์ ๑ รูปนี้มี ๒ คือ อสัมปัตตโจจร
คาคาหกรุป และ สัมปัตตโจจรคาคาหกรุป, อสัมปัตตโจจรคาคาหกรุป ได้แก่

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

รูปที่สามารถรับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตนได้มี ๒ คือ จักขุปสาทรูป และ โสตปสาทรูป, ส่วนสัมปตตโคจรคาคิกรูป คือ รูปที่สามารถรับอารมณ์ที่ มาถึงตน ได้แก่ ฆานปสาทรูป, ชิวหาปสาทรูป และกายปสาทรูป รูป ๒๑ ที่เหลือไม่สามารถรับกระทบกับอารมณ์ เรียกว่า อโคจรคาคิกรูป ฯ

อูที่ ๑๑. อวินิพโกครูป (รูปที่ไม่แยกจากกัน) มี ๘ รูป คือ มหาภูตรูป ๔, วัณณรูป ๑, คันธรูป ๑, รสรูป ๑, และอาหารรูป ๑, อวินิพโกครูป ๘ นี้ ถึงจะมีขนาดเท่าปรมาณู ก็มีรูปรวมกันอยู่ ๘ รูป, อวินิพโกครูป ๘ นี้ เกิดจากกรรมบ้าง เกิดจากจิตบ้าง เกิดจากอตุบ้าง และเกิดจากอาหารบ้าง ฯ ส่วนรูป ๒๐ ที่เหลือ แยกจากกันได้ ชื่อว่า วินิพโกครูป ฯ

จบ รูปโดยวิภาคนัย

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๓. รูป โดยสมภูฐานนัย

สมภูฐานแห่งรูปมี ๔ คือ :-

๑. รูป เกิดจากอดีตกรรม ๒๕ ดวง
๒. รูป เกิดจากจิตอุปบาท ๑๕ ดวง
๓. รูป เกิดจากอุตุ คือ ความร้อนและความเย็น
๔. รูป เกิดจากอาหาร ฯ

เหตุ ๔ ประการ คือ กรรม ๑, จิต ๑, อุตุ ๑, และ อาหาร ๑, ชื่อว่า สมภูฐานแห่งรูป บรรดาสมภูฐาน ๔ เหล่านี้ รูปที่เกิดแต่กรรม ในอดีต ๒๕ ดวง คือ อกุศลกรรม ๑๒ ดวง, กามาวจรกุศลกรรม ๘ ดวง, และรูปาวจรกุศลกรรม ๕ ดวง ฯ จิต ๒๕ ดวง เหล่านี้ อันกุศลกรรม และอกุศลกรรมปรุงแต่งแล้ว ย่อมยังรูปมีกรรมเป็นสมภูฐานให้เกิดขึ้น ทุกๆ ขณะแห่งจิตตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นไป จนกระทั่งถึงจุติเกิดขึ้น ฯ รูปที่เกิดขึ้นด้วยเจตนากรรม ๒๕ นี้ เรียกว่า มีกรรมเป็นสมภูฐาน ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน

จิตตชรูป คือ รูปเกิดจากจิต ๗ อย่าง คือ.-

๑. จิต ๗๕ ดวง(เว้น ๑๔) ทำให้เกิด จิตตชรูปสามัญ
๒. จิต ๑๓ ดวง ทำให้เกิดจิตตชรูป หัวเราะ
๓. จิต ๒ ดวง ทำให้เกิดจิตตชรูป ร้องไห้
๔. จิต ๓๒ ดวง ทำให้เกิดจิตตชรูป เคลื่อนไหว
๕. จิต ๓๒ ดวงนั้นทำให้เกิดจิตตชรูป การพูด
๖. จิต ๓๒ ดวงนั้นทำให้เกิดจิตตชรูป อิริยาบถ ๔
๗. จิต ๓๒ ดวงนั้นและชาครจิต ๒๖ ดวง

(คืออัปนาขวณะ ๒๖) รวม ๕๘ ดวงทำให้เกิดอิริยาบถ ๔ ตั้งมั่น ฯ

อธิบาย จิต ๗๕ ดวง (เว้นทวิปัญญาญาณ ๑๐ และ อรูปวิบากจิต ๔) ให้เกิดจิตตชรูปสามัญเริ่มตั้งแต่ปฐมภวังค์เป็นต้น คือ ให้เกิดจิตตชรูปสามัญ เช่น ลมหายใจเข้าออก การเต้นของหัวใจและการเต้นของชีพจรเป็นต้น มีรูป ๘ รูป เรียกว่า อวินิพโกกรูป ๘ ฯ นี้เรียกว่า จิตตชรูปสามัญ ฯ

จิต ๑๓ ดวง ทำให้ยิ้ม หัวเราะ ด้วยโสมนัสโลกมูลจิต ๔ ดวง, มหากุศลโสมนัสจิต ๔ ดวง, มหาภิกขิยาโสมนัสจิต ๔ ดวง, และ โสมนัสหสิตุปปาตจิต ๑ ดวง ฯ คือ ปุณฺณขณฺณยิ้มหัวเราะ ด้วยโสมนัสโลก มูลจิต ๔ ดวง และมหากุศลโสมนัสจิต ๔ ดวง ฯ พระเสกขะ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๓ พวก ยัมหัวเราะด้วยโสมนัสโลกมูลจิต ไม่ประกอบด้วยทิวฐิ ๒ ดวง และโสมนัสมหากุศลจิต ๔ ดวง ฯ ส่วนพระอเสกขะ ยัมด้วยจิต โสมนัสมหากิริยาจิต ๔ ดวง และโสมนัสหสิตุปปาตจิต ๑ ดวง ฯ ใน จิต ๕ นั้นพวกอาจารย์กล่าวว่า “พระพุทธรเจ้าทั้งหลายทรงเยี่ยมพระโอบยฐึ ด้วยมหากิริยาจิต ๔ ดวงเท่านั้น หากทรงยัมด้วยเหตุกจิตไม่ เพราะบาลี ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงบรรลुพระญาณอันไม่คิดขัด ในส่วนแห่ง กาลมอดีตเป็นต้น ทรงประกอบด้วยธรรม (ญาณ) ๓ ประการเหล่านี้ ทรง มีกายกรรมทุกอย่าง มีพระญาณเป็นหัวหน้า เป็นไปตามพระญาณ ดังนี้ ความเป็นไปแห่งหสิตุปปาตจิต ที่เว้นจากปัญญาเครื่องพิจารณา ไม่ สมควรแก่พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย” ดังนี้ ฯ

อรรถกถากล่าวว่า “ก็เหตุแห่งการทรงเยี่ยมของพระพุทธรเจ้า ทั้งหลายเหล่านั้น แม้อันหสิตุปปาตจิตให้ทรงเป็นไปอยู่ที่ชื่อว่า เป็นไป ตามพระญาณทั้งนั้น เพราะเป็นไปตามบุพเพนิวาสญาณอนาคตังสญาณ และสัพพัญญุตญาณ” ดังนี้ ก็เพราะทำอธิบายไว้อย่างนี้แล้วจึงกล่าวไว้ใน อรรถสาลินีว่า “จิตนี้ ย่อมบังเกิดในกาลเป็นที่สุดแห่งญาณเหล่านั้น ที่ ทรงประพฤติมาแล้ว” ดังนี้ เพราะฉะนั้นใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะห้ามความ เป็นไปแห่งหสิตุปปาตจิตของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายได้ ฯ

จิต ๒ ดวง คือ โทสมูลจิตทั้ง ๒ ทำให้เกิดจิตตชรูป เกี่ยวกับการร้องไห้ ฯ

จิต ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑, กามชวนจิต ๒๕,

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

และอภิญญาจิต ๒ ดวง ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวต่าง ๆ ในอริยาบถ น้อย มี การคู้ การเหยียด ก้ม เงย เหลียวซ้าย แลขวา เดินหน้า ถอยหลัง กระทบตา เคี้ยวอาหารและกลืนเป็นต้น ๆ จิต ๓๒ นี้แหละ เป็นจิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด การเปล่งเสียง ฯ จิต ๓๒ นี้มันเอง ให้เกิดจิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง และนอน ฯ

จิต ๕๘ ดวง คือ จิต ๓๒ ดวงนั้น และชาครจิต(อัปนาชวนะ) ๒๖ ดวง ย่อมยังจิตตชรูปที่เกี่ยวกับอริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง และนอน ให้เป็นไปตามปกติ ไม่มีโรคภัยเบียดเบียนเป็นเหตุให้อริยาบถตั้งมั่นเพราะชาครจิตนั้น ฯ

รูปที่เกิดแต่ธาตุเป็นสมภูฐาน อุดได้แก่ เตโชธาตุ ๒ อย่าง คือ สีตเตโช (เย็น) และอุณหเตโช (ร้อน) ฯ เตโชธาตุทั้ง ๒ นี้มีอยู่ทั่วไปในกายสัตว์ เตโชภายในกาย เรียกว่าอัมตติกเตโช หรือ อัมตตธาตุ, เตโชในภายนอกเรียกว่า พหิทธธาตุ ฯ เตโชธาตุที่เกิดในปฏิสนธิขณะนั้น พอถึงฐานะ คือ ฐิติของตน ก็ยังรูปอันมีธาตุเป็นสมภูฐานให้ตั้งขึ้น ทั้งภายในและภายนอก ฯ

รูปที่เกิดแต่อาหารเป็นสมภูฐาน. อาหารที่เป็นสมภูฐานชื่อว่า อาหารสมภูฐาน ฯ รูปที่เกิดแต่อาหารเป็นสมภูฐาน เรียกว่า อาหารชรูป ฯ อาหาร คือ โอชา ที่อยู่ในคำข้าวต่าง ๆ ที่สัตว์กลืนกินเข้าไป เมื่อถูกย่อย ด้วยไฟธาตุ (ปากจกเตโช) ถึงฐานะ (ฐิติขณะ) แล้ว ก็ทำให้อาหารรูปเกิดขึ้นในอัมตตตะสันดาน อาหารนั้นย่อมเกิดขึ้นทุก ๆ ฐิติขณะของอาหารรูป โดยเริ่มเกิดตั้งแต่มารดาคลืนกินอาหารเข้าไป อาหารชรูปนั้นก็ซึมซาบเข้าไปในร่างกายของคัพภเสยยกสัตว์, ส่วนอาหารของพวกสังเสทชะและอุปปาติกสัตว์ย่อมเกิดจำเดิมแต่

ปริฉฐที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

เวลาที่โอสจจากอาหารแห่งเสมหะที่อยู่เ็นปากของสัตว์นั้นแผ่ซ่านไปใน สรีระ ๑

อนึ่ง โอสจ คือ อาหารรฐรูป ที่อยู่ภายในสัตว์ เรียกว่า อัชฉัตต โอสจ, โอสจที่อยู่ภายนอกสัตว์ เรียกว่า พหิททโอสจ ๑ อีกอย่างหนึ่ง โอสจ ที่อยู่ภายในสัตว์ เรียกว่า กัมมชโอสจ, โอสจที่อยู่ภายนอก เรียกว่า อุดช โอสจ ๑ อัชฉัตตโอสจ ก็ได้แก่ กัมมชโอสจที่เกิดในกัมมชรูป ๑๘ นั้นเอง, ส่วนพหิททโอสจ คือ อุดชโอสจ ที่อยู่เ็นอวินิพโกครฐ ๘ ใน อาหารต่าง ๆ ในภายนอก, พหิททโอสจนี้เมื่อสัตว์กลืนกินเข้าไปแล้ว ก็ ผสมกับกัมมชโอสจ ทำให้อาหารรฐรูปเกิดขึ้นเป็น ไปตลอด ๗ วัน ๑

บรรดาโอสจทั้ง ๒ นั้น อัชฉัตตโอสจ ทำหน้าที่อุปถัมภ์อาหารรฐ รูปให้เกิด เรียกว่า อุปถัมภกัตตติ ส่วนพหิททโอสจ ทำหน้าที่ให้อาหารรฐ รูปเกิดขึ้นโดยตรง เรียกว่า ชนกัตตติ ๑

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

จำแนกรูปมีสมุฏฐาน และไม่มีสมุฏฐาน

๑. รูป มีสมุฏฐานเดียว มี ๑๑ รูป คือ รูปเกิดจากกรรมอย่าง เดี่ยวมี ๘ รูป ได้แก่ ปสาทรูป ๕, ภาวรูป ๒, หทยรูป ๑, ชีวีตรูป ๑, และรูปที่เกิดจากจิตอย่างเดียวน มี ๒ รูป คือ กายวิญญูตติและวจิตวิญญูตติฯ

๒. รูป ที่มี ๒ สมุฏฐาน ได้แก่ สัททรูป เกิดจากจิต เรียกว่า มี จิตเป็นสมุฏฐาน เกิดจากอตุเรียกว่า มีอตุเป็นสมุฏฐาน ฯ

๓. รูปมี ๓ สมุฏฐาน คือ วิการรูป ๓ มีลหุตารูปเป็นต้นเกิด จากจิต, อตุ และอาหารฯ

๔. รูปมี ๔ สมุฏฐาน มี ๘ รูป คือ อวินิพโกกรูป ๘ และ ปริจเฉทรูป ๑ ฯ

๕. รูปไม่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ คือ ลักษณะรูป ๔ ฯ

สมุฏฐาน ๔

รูปเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า กรรมชรูป มี ๑๘ รูป

รูปเกิดจากจิตเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า จิตตชรูป มี ๑๕ รูป

รูปเกิดจากอตุเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า อตุชรูป มี ๑๓ รูป

รูปเกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า อาหารชรูป มี ๑๒ รูป ฯ

จำแนกรูปมีสมุฏฐาน และไม่มีสมุฏฐาน

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๑. รูป มีสมภูฐานเดียว มี ๑๑ รูป คือ รูปเกิดจากกรรมอย่าง เดี่ยวมี ๕ รูป ได้แก่ ปสาทรูป ๕, ภาวรูป ๒, หทยรูป ๑, ชีวีตรูป ๑, และรูปที่เกิดจากจิตอย่างเดียวมี่ ๒ รูป คือ กายวิญญูตติและวจิวิญญูตติฯ

๒. รูป ที่มี ๒ สมภูฐาน ได้แก่ สัททรูป เกิดจากจิต เรียกว่า มี จิตเป็นสมภูฐาน เกิดจากอุตุเรียกว่า มีอุตุเป็นสมภูฐาน ฯ

๓. รูปมี ๓ สมภูฐาน คือ วิการรูป ๓ มีลหุตารูปเป็นต้นเกิด จากจิต, อุตุ และอาหารฯ

๔. รูปมี ๔ สมภูฐาน มี ๕ รูป คือ อวินิพโกกรูป ๘ และ ปริจเฉทรูป ๑ ฯ

๕. รูปไม่เกิดจากสมภูฐานทั้ง ๔ คือ ลักษณะรูป ๔ ฯ

สมภูฐาน ๔

รูปเกิดจากกรรมเป็นสมภูฐาน ชื่อว่า กรรมชรูป มี ๑๘ รูป

รูปเกิดจากจิตเป็นสมภูฐาน ชื่อว่า จิตตชรูป มี ๑๕ รูป

รูปเกิดจากอุตุเป็นสมภูฐาน ชื่อว่า อุตุชรูป มี ๑๓ รูป

รูปเกิดจากอาหารเป็นสมภูฐาน ชื่อว่า อาหารชรูป มี ๑๒ รูป ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

สมุฏฐานิกรูปโดยอภิธรรม

จำนวน	กรรม	จิต	อุตุ	อาหาร	หมายเหตุ
มหาภูตรูป ๔	๔	๔	๔	๔	เกิด ๔ สมุฏฐาน
ปสาทรูป ๕	๕	-	-	-	เกิดเฉพาะกรรม
โคจรรูป ๓	๓	๓	๓	๓	เว้นสัททรูป
สัททรูป ๑	-	๑	๑	-	ได้ ๒ สมุฏฐาน
ภาวรูป ๒	๒	-	-	-	เฉพาะกรรม
หทยรูป ๑	๑	-	-	-	เฉพาะกรรม
ชีวีตรูป ๑	๑	-	-	-	เฉพาะกรรม
อาหารรูป ๑	๑	๑	๑	๑	ได้ ๔ สมุฏฐาน
ปริจเฉทรูป ๑	๑	๑	๑	๑	ได้ ๔ สมุฏฐาน
วิญญูติรูป ๒	-	๒	-	-	เฉพาะจิต
วิการรูป ๓	-	๓	๓	๓	เว้นกรรม ๑
ลักษณะรูป ๔	-	-	-	-	ไม่เกิดจากสมุฏฐาน ๔
รวมรูป ๒๘	๑๘	๑๕	๑๓	๑๒	

สมุฏฐานิกรูปโดยพระสูตร

ในพระสูตรจำแนกรูปธรรม คือร่างกายของสัตว์ ประกอบด้วย
ด้วยธาตุ ๔ ได้ ๔๒ โภกฐาส อย่างนี้ คือ :-

สสัมภารปฐวี	(ธาตุดิน) ๒๐	โภกฐาส
สสัมภารอาโป	(ธาตุน้ำ) ๑๒	โภกฐาส
สสัมภารเตโช	(ธาตุไฟ) ๔	โภกฐาส

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

สสัมภารวาโย (ชาตุลล) ๖ โภฏฐาส

สสัมภารปฐวี ๒๐ ที่เป็นส่วนภายในร่างกายของสัตว์ เรียกว่า อัมหมัตติกปฐวี จำแนกได้ ๒ อย่าง คือ อุทริยั กรีสั มีอุตุเป็นสมภูฐานอย่างเดียวกัน, ส่วนโภฏฐาส ๑๘ ที่เหลือมีได้ ๔ สมภูฐาน ๑

สสัมภารอาโป ๑๒ ที่เป็นส่วนภายในร่างกายสัตว์ เรียกว่า อัมหมัตติกอาโป จำแนกได้ ๓ อย่าง คือ ปุพโพ มุตตัม มีอุตุเป็นสมภูฐานอย่างเดียวกัน, เสโท อสสุ เขโพ สิงฆานิกา ได้ ๒ สมภูฐาน คือ มีจิตเป็นสมภูฐาน และอุตุเป็นสมภูฐาน. โภฏฐาส ๖ ที่เหลือได้ ๔ สมภูฐาน ๑

สสัมภารเตโช ๔ ที่เป็นส่วนแห่งร่างกายสัตว์ เรียกว่า อัมหมัตติกเตโช จำแนกได้ ๒ อย่าง คือ ปาจกเตโช มีกรรมเป็น สมภูฐานอย่างเดียวกัน, โภฏฐาส ๓ ที่เหลือ มีได้ ๔ สมภูฐาน ๑

สสัมภารวาโย ๖ ที่เป็นส่วนภายในร่างกายสัตว์ เรียกว่า อัมหมัตติกวาโย จำแนกได้ ๒ อย่าง คือ อัสสาสะและปัสสาสะ มีจิตเป็นสมภูฐานอย่างเดียวกัน, โภฏฐาส ๕ ที่เหลือ ได้ ๔ สมภูฐาน ๑

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ปกิณณกถา

โมหวิจเฉทนี (ข้อ ๘๒) กล่าวไว้ว่า ในที่นี้ พึงทราบประเภทแห่งสมุฏฐาน แม้โดยปริยายอื่นอีก ดังนี้ คือ :-

๑. กัมมชะ, กัมมปัจจยะ, กัมมปัจจยะอุตฺตสมุฏฐาน,
๒. อาหารชะ, อาหารปัจจยะ, อาหารปัจจยะอุตฺตสมุฏฐาน,
๓. อุตฺตชะ, อุตฺตปัจจยะ, อุตฺตปัจจยะอุตฺตสมุฏฐาน,
๔. จิตตชะ, จิตตปัจจยะ, จิตตปัจจยะอุตฺตสมุฏฐาน ฯ

บรรดาประเภทเหล่านั้น อุปาทินนกรูป ชื่อว่า กัมมชะ คือรูปที่เกิดแต่กรรม ฯ ผม ขน เล็บ และฟัน ที่นอกจากเนื้อ และน้ำมูก เป็นต้น ชื่อว่า กัมมปัจจยะ คือ รูปที่มีกรรมเป็นปัจจัย ฯ มหาเมฆ ที่ทำสมบัติ, แผ่นดินและภูเขา เป็นต้น , จักรวรรณะ และเทววิมาน เป็นต้น ชื่อว่า กัมมปัจจยะอุตฺตสมุฏฐาน คือ อุตฺตเกิดขึ้นเพราะกรรมเป็นปัจจัย ฯ

สุทธัญญกรูป ที่ตั้งขึ้นแต่อาหาร ชื่อว่า อาหารชะ คือ เกิดแต่อาหาร ฯ กวพิงการาหารเป็นตัวทำอาหารชรูปให้เกิด และตามรักษา กัมมชรูป เพราะฉะนั้น กัมมชรูป อันกวพิงการาหารนั้นตามรักษาแล้ว จึงชื่อว่า อาหารปัจจยะ คือ มีอาหารเป็นปัจจัย ฯ ผิวดำคล้ำและโรคเรื้อน เป็นต้น ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้เสพอาหารอันแสลงแล้วไปในแคว รูปที่เกิดขึ้นนี้ ชื่อว่า อาหารปัจจยะอุตฺตสมุฏฐาน คือ อุตฺตเกิดขึ้นเพราะอาหารเป็นปัจจัย ฯ

สุทธัญญกรูป ที่ตั้งขึ้นแต่อุตฺตอันเกิดแต่กรรม ชื่อว่า อุตฺตชะ คือ เกิดแต่อุตฺต ฯ อุตฺตในอุตฺตชรูปทำรูปอีก ๘ รูปให้ตั้งขึ้น รูป ๘ รูปที่อุตฺตนั้นให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า อุตฺตปัจจยะ คือ มีอุตฺตเป็นปัจจัย ฯ อุตฺตแม้นในอุตฺตปัจจยชรูปนั้น ก็

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ยังรูปอีก ๘ รูปให้ตั้งขึ้น, รูป ๘ รูปที่อุตุเป็นปัจจัยให้ตั้งขึ้นนี้ชื่อว่า **อุตุปัจจัยอะอุตุสมุฏฐาน** คือ อุตุเกิดขึ้นเพราะอุตุเป็นปัจจัย๑

สุทธัญฐกรูปเป็นต้น ที่ตั้งขึ้นแต่จิต ชื่อว่า **จิตตชะ** คือ รูปเกิดแต่จิต ๑ กายอันจิตอุปถัมภ์ โดยความเป็นปัจฉาชาติปัจจัย ชื่อว่า **จิตตปัจจัย** คือ รูป มีจิตเป็นปัจจัย ๑ รูปมีข้างและมาเป็นต้นอันอกัญญาจิตให้ตั้งขึ้นแล้วในภายนอก ชื่อว่า **จิตตปัจจัยอะอุตุสมุฏฐาน** คือ อุตุเกิดขึ้นเพราะจิตเป็นปัจจัย ดังนี้ ๑

จบ รูปโดยสมุฏฐานนัย

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๔. รูป โดยกลาปนัย

คำว่า “กลาป” ได้แก่กลุ่มของรูป เป็นหมวด เป็นหมู่ หรือ เป็นที่ประชุมแห่งรูป ๆ ที่ชื่อว่า กลาป เพราะอรรถว่า เป็นที่อันบังจิตกำหนด คือนับ ด้วยสามารถการประชุมแห่งรูป ๆ ก็กลุ่มของรูปแม้เล็กเป็นปรมาณู ก็ประกอบด้วยรูป ๘ รูป ๆ รูปปรมาณุนั้น อภิธานป์ทีปิภา (ข้อ ๑๕๔-๑๕๗) แสดงไว้ ๔ กลาปเป็นคันทว่า :-

ฉตฺตีสปรมาณู-	เมโกณฺห จ ฉตฺตีส เต
ตฺชฺชาริ ตาปี ฉตฺตีส	รตฺเรณฺห ฉตฺตีส เต.
๓๖ ปรมาณู เป็น	๑ อณฺห
๓๖ อณฺห	เป็น ๑ ตฺชฺชาริ
๓๖ ตฺชฺชาริ	เป็น ๑ รตฺเรณฺห
๓๖ รตฺเรณฺห	เป็น ๑ ลิกฺขา (ไขแห่า)

กลาป คือ กลุ่มรูป ๒๑ มีความเป็นไปร่วมกัน เกิดที่เดียวกัน ดับที่เดียวกัน มีที่อาศัยอันเดียวกัน ชื่อว่า รูปกลาป ๆ รูปกลาป ๒๑ มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๕ กลาป, มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๖ กลาป, มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๔ กลาป, และมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๒ กลาป ๆ

บรรดารูปกลาปที่เกิดจากกรรม ๕ กลาปนั้น จักขุทสกะกลาปมีกลุ่มรูปรวมกันอยู่ ๑๐ รูป คือ อวินิพโกครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, จักขุปสาทรูป ๑ ๆ แม้โสททสกะกลาป และ ฆานทสกะกลาป เป็นต้นกัณฺขนีเหมือนกัน ๆ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ส่วนชีวิตนวกะกลาป มีรูปรวมกันอยู่เพียง ๕ รูปเท่านั้น คือ อวิ
นิพโกกรูป ๘ และชีวิตรูป ๑ ๆ และชีวิตนวกะกลาปนี้ พระอรุทธาจารย์
ได้รจนาไว้ในปรหมัตถวินิจฉัยไว้ว่า “ชีวิตนวกัม นาม รูปโลเก วิตุํ ติยา”
แปลว่า ชื่อว่า ชีวิตนวกะกลาป พึงเป็นรูปแผนกหนึ่งในรูปโลก ๆ

กัมมชรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม มี ๑๘ รูป ๆ

กัมมชกลาป คือ กลุ่มแห่งรูปที่เกิดจากกรรมมี ๕ เท่านั้นเว้น
ปริจเฉทรูป ๆ

เมื่อปฏิสนธิขณะผ่านไปแล้ว ต่อจากนั้นเป็นปวัตติกาล ใน
สัปดาหที่ ๗ หรือตามมติพระฎีกาจารย์ ในสัปดาหที่ ๑๑ ตามลำดับอย่าง
นี้ คือ ล่วงไป ๗ วัน นับตั้งแต่วันที่จักขุทสกะปรากฏ โสตทสกะก็ปรากฏ
นับตั้งแต่โสตทสกะปรากฏแล้ว ล่วงไป ๗ วัน ขานทสกะก็ปรากฏ นับ
แต่วันที่ขานทสกะปรากฏล่วงไปแล้ว ๗ วัน ชิวหาทสกะก็ปรากฏ จริง
อยู่เนื้อความนี้ แม้พระอรุทธาจารย์ก็ได้แสดงไว้แล้วเหมือนกัน ๆ

จริงอยู่ ความสืบต่อของรูปกลาป ที่เกิดพร้อมกันอุปาทาทขณะ
ของปฏิสนธิจิตแล้วในฐิติขณะแห่งปฏิสนธิจิตนั้น ก็ยังอุคฺชรูปให้เกิดขึ้น
โดยลำดับ อย่างนี้ คือ อุคฺชรูปที่เกิดขึ้นในอุปาทาทของปฏิสนธิจิตนั้น ถึง
ฐิติขณะของปฏิสนธิจิตแล้ว อุคฺชรูปนั้นก็ยังมี สุตฺถฎฐกรูป (รูป ๘) ให้
เกิดขึ้น เมื่ออุคฺชรูปที่เกิดขึ้นในฐิติขณะของปฏิสนธิจิตนั้น ถึงฐิติขณะ
ของตน ในภังคขณะของปฏิสนธิจิตแล้ว อุคฺชรูปนั้นก็ยังมีสุตฺถฎฐกรูปให้
เกิดขึ้น อย่างนี้เป็นต้น ๆ

แม้อาหารชรูป ก็เช่นเดียวกัน คือ ถึงฐานะของตนแล้วก็ยัง
อาหารชรูปให้เกิดขึ้น จำเดิมแต่โอชาที่เกิดจากอาหารที่มารดาคลืนกิน
แผ่ซ่านไปในสรีระตามแนวเส้นเอ็นสำหรับรับรสของคัพภเสขยกสัตว์
ส่วนสัตว์ที่เป็นสังเสทชะและอุปปาติกะ ยังอาหารชรูปให้เกิดขึ้นจำเดิม

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

แต่เวลาที่โอชจากเสมหะที่อยู่ในปากเป็นต้นแผ่ซ่านไปในสรีระ ฯ เมื่อกรรมชรูป ยังเกิดสืบต่อไป สัตว์นั้นชื่อว่า ยังไม่ตาย แต่เมื่อกรรมชรูปขาดไปขณะใด จึงชื่อว่า สัตว์นั้นตายแล้ว เมื่อจิตจิตเกิดขึ้นแล้ว จิตชรูป และอาหารชรูปตามที่เกิดแล้วนั้นก็เข้าไปชั่วเวลาเล็กน้อยแล้วก็ดับไป เพราะไม่มีความเกิดขึ้นแห่งกัมมชรูป ส่วนอุตฺตชรูปยังเป็นไปในซากศพนั้น ฯ

จิตตชรูป คือ รูปที่เกิดจากจิตมี ๑๕ รูป ฯ

จิตตชกฺลาป คือ กลุ่มแห่งรูปที่เกิดจากจิตมี ๖ กฺลาป ฯ

จิต ๑๕ ดวง (เว้นทวิปัญญาญาณ ๑๐ อรูปวิบากจิต ๔ และ จุติจิตของพระชีนาสพ) ยังสุทฺธัญญะกฺลาป (รูป ๘ รูป) ให้เกิดขึ้นเป็นไปตามปกติของจิต ซึ่งไม่มีกายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ เช่น ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก และความเด่นของชีพจรเป็นต้น ฯ

จิต ๓๒ ดวง ยังกลุ่มแห่งรูป ๕ รูป (อวินิพโกกรูป ๘, กายวิญญูตติรูป ๑) ให้เกิด ในขณะที่เคลื่อนไหวกาย ในอิริยาบถต่าง ๆ มีการยืน เดิน นั่ง นอน คู้เหยียดเป็นต้น ที่ไม่คล่องแคล่วตามที่กล่าวไว้ใน ข้อที่ ๒ นั้น ฯ ยังกลุ่มแห่งรูป ๑๐ รูป (อวินิพโกกรูป ๘, วิจิวิญญูตติรูป ๑, สัททรูป ๑) ให้เกิดขึ้น ในเวลาพูด อ่านหนังสือ ร้องเพลง และสวคมนต์เป็นต้น โดยไม่คล่องแคล่ว ตามที่กล่าวไว้ใน

ข้อที่ ๓ นั้น ฯ ยังกลุ่มแห่งรูป ๑๒ รูป (อวินิพโกกรูป ๘, กายวิญญูตติรูป ๑, วิการรูป ๓) ให้เกิดขึ้น ในขณะที่เคลื่อนไหวกายได้ โดยคล่องแคล่วตามที่กล่าวไว้ในข้อที่ ๕ นั้น ฯ และยังกลุ่มแห่งรูป ๑๓ รูป (อวินิพโกกรูป ๘, วิจิวิญญูตติรูป ๑, สัททรูป ๑, วิการรูป ๓) ให้เกิดขึ้นในขณะที่เปล่งวาจาได้ไพเราะเป็นต้น ตามที่กล่าวไว้ใน ข้อที่ ๖ นั้น ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

จิต ๕๘ ดวง คือ จิต ๓๒ ดวงนั้น และอัปปนาชวณะจิต ๒๖ รวม ๕๘ ดวง สามารถให้จิตตชรูปที่ชื่อว่า ลหุตาทีเอกาทสกะกลาป (อวินิพโกกรูป ๘, วิการรูป ๓) เกิดขึ้น โดยอุปถัมภ์อิริยาบถ ๔ ให้ตั้งมั่น ให้เป็นไปโดยปกติ ฯ

จิตตชรูป ๖ กลาป เหล่านี้ จำแนกโดยจิตเป็น ๓ พวก คือ จิต ๓๕ พวกหนึ่ง จิต ๓๒ พวกหนึ่ง และ จิต ๕๘ พวกหนึ่ง ฯ แต่ในวิสุทธิมรรค แสดง จิตตชกลาป ๘ โดยเพิ่มอีก ๒ ชื่อ คือ สัทททวกะกลาป (อวินิพโกกรูป ๘, สัททรูป ๑) เกิดขึ้นในเวลาที่ไม่ได้พูด เช่น เสียงลมหายใจ เสียงไอ เสียงจาม เป็นต้น ในขณะที่อ่อนเพลีย ฯ อีกชื่อหนึ่งคือ สัททลหุตาทีเอกาทสกะกลาป (อวินิพโกกรูป ๘, สัททรูป ๑, และ วิการรูป ๓) ได้แก่ เสียงที่เกิดขึ้นในเวลาที่ยังร่างกายเป็นปกติ เสียงแจ่มใส เพราะประกอบด้วยวิการรูป ๓ นั้นเอง ฯ

อุตฺตชรูป คือ รูปที่เกิดจากอุตฺตมี ๑๓ รูป ฯ

อุตฺตชกลาป คือ กลุ่มแห่งรูป ที่เกิดจากอุตฺตมี ๔ กลาป ฯ

ในข้อที่ ๑ สุทฺถฐฎฐกะกลาป กลุ่มแห่งรูป ๘ รูป คือ อวินิพโกกรูป ๘ มีทั้งภายในกายสัตว์และทั้งภายนอก ที่มีภายใน

รูปจันทร์ ข้อมเป็นพื้นฐานให้กลาปนอกนี้เกิดขึ้น ถ้าอุตฺตชกลาปไม่มีกลาปอื่นก็เกิดไม่ได้ ท่านจึงถือเสมือนเป็นกายสัตว์ ฯ ส่วนที่เกิดในภายนอก เช่น ดันไม้ และภูเขา เป็นต้น ฯ

ในข้อที่ ๒ สัทททวกะกลาป (อวินิพโกกรูป ๘, สัททรูป ๑) เกิดได้ทั้งภายในสัตว์ และภายนอก เกิดภายในสัตว์ไม่เกี่ยวกับการเปล่งเสียง เช่น เสียงท้องถัน เสียงกรน เป็นต้น ในภายนอก เช่น เสียงฟ้าร้อง เสียงลมพัด เสียงน้ำไหล เป็นต้น ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ในข้อที่ ๓ ลหุตาทิเอกาทสกะกลาป (วិการรูป ๓, อวินิพโกครูป ๘) อุดชกกลาปนี้ เกิดในสัตว์เท่านั้น ไม่เกิดในภายนอกย่อมเกิดในเวลาที่มีร่างกายสบายเป็นปกติ ฯ

ในข้อที่ ๔. สัตทลหุตาทิทวาทสกะกลาป (สัตทรูป ๑, วิการรูป ๓, อวินิพโกครูป ๘) กลาปนี้เกิดภายในสัตว์เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับการพูด แต่มีเสียงเกิดขึ้นในเวลาที่มีร่างกายปกติ เสียงนั้นมีคุณภาพดี เช่น เสียงลมหายใจ เสียงเกิดจากเอามือเคาะท้อง เป็นต้น ฯ

อาหารชรูป คือ รูปที่เกิดจากอาหารมี ๑๒ รูป ฯ

อาหารชกลาป คือ กลุ่มรูปที่เกิดจากอาหารมี ๒ กลาป ฯ

อาหารชกลาป ในข้อที่ ๑. สุทฐัญฐกะกลาป (อวินิพโกครูป ๘) เมื่อสัตว์กลืนกินสิ่งใด ๆ เข้าไป แม้สิ่งนั้นจะเป็นขาก็ตาม ทำให้ร่างกายไม่สบาย ไม่คล่องแคล่ว ไม่แข็งแรง ไม่ควรแก่การงานอาหารนั้น ก็ประกอบด้วยรูป ๘ รูปเท่านั้น และรูป ๘ รูปนี้ สัตว์ยังไม่ได้กลืนกินเข้าไปไม่เรียกว่า อาหาร เพราะเป็นเพียงอุดรูป ฯ ในอาหารชก

ลาป ข้อที่ ๒. คือ ลหุตาทิเอกาทสกะกลาป (วិการรูป ๓, อวินิพโกครูป ๘) เมื่อสัตว์กลืนกินสิ่งใดเข้าไป จะเป็นขาก็ตาม ทำให้ร่างกายสบายคล่องแคล่ว ควรแก่การงานเพราะอาหารนั้น ประกอบด้วยวิการรูป ๓ ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๑. สังเสทชะ เกิดในถ้ำไคล ฯ

๒. โอปปาติกะ เกิดผุดขึ้น ฯ

๓. คัพภเสยยกะ เกิดในครรภ์มารดา ฯ

ในข้อที่ ๑ นี้ แยกออกเป็น ๒ คือ อัมทชะกำเนิด (เกิดในฟองไข่) และชลาพุชะ (เกิดในครรภ์) ฯ

สังเสทชะ มีวจนัตถะว่า :-

สังเสท ขายนฺตีติ สังเสทชา. สัตว์เหล่าใด ย่อมเกิดในที่ชื้นแฉะ เพราะเหตุที่สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า สังเสทชะ ฯ สัตว์ผู้เป็นสังเสทชะนี้ มี สรีระเล็กก่อน แล้วค่อย ๆ เจริญต่อไป ฯ ที่เป็นมนุษย์ เช่น พรหมณ์ โปกขรชาติ, พระนางปทุมวดี และบุตรของพระนาง ๔๕๕ คน ก็มีกำเนิด เป็นสังเสทชะ ฯ สังเสทชะกำเนิดมีทั้งทุกคติ และสุคติภูมิ ฯ

โอปปาติกะ มีวจนัตถะว่า :-

คโต คโต อุปฺปติตฺวา วีย ขายนฺตีติ โอปปาติกา. สัตว์เหล่าใด ย่อมปรากฏราวกะบินมาจากภพนั้น ๆ เพราะเหตุที่สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า โอปปาติกะ ฯ บรรดาเปรตทั้งหลายนิชฌามัตถิกเปรต เป็นโอปปาติกะ อย่างเดียว ส่วนเปรตที่เหลือได้กำเนิด ๔, แม้พวกยักษ์ก็ได้กำเนิด ๔, นรกทั้งหมด และตั้งแต่จาดุมหาราชิกาลถึงเทวดาเบื้องบน เป็นโอปปาติกะ เท่านั้น ส่วนกummเทวดา ได้กำเนิด ๔ ที่เดียว ฯ

คัพภเสยยกะ มีวจนัตถะว่า :-

คพฺภ มาตุภูจฺฉิยฺย เสนฺตีติ คพฺภเสยฺยกา. ที่ชื่อว่าคัพภ-เสยยกะ เพราะอรรถว่า นอนในครรภ์ คือ ในท้องมารดา ฯ คัพภเสยยกะนั้นแหละ ชื่อว่า สัตว์ เพราะเป็นผู้ข้องในอารมณ์ ๖ มีรูปเป็น ต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า คัพภเสยยกสัตว์ ฯ ก็คัพภเสยยกสัตว์ แยก ออกเป็นอัมทชะกำเนิด ๑, และชลาพุชะกำเนิด ๑ จึงเป็น โยนิ (กำเนิด) ๔ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ชื่อ ๘๐๒ อินทกะชัณฐ์ กล่าวว่า
 “พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่กล่าวรูป ว่าเป็นจีพ (เมื่อเป็นเช่นนี้) สัตว์นี้ จะ
 ประสพร่างกายนี้ได้ อย่างไรหนอ กระจกและก้อนเนื้อจะมาแต่ไหน
 สัตว์นี้ ช้องอยู่ (เกิดอยู่) ในครรภ์ได้อย่างไร” ฯ

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

“รูปนี้ เป็นกลละก่อน จากกลละเป็นอัพพุทะ
 จากอัพพุทะ เกิดเป็นเปสิ จากเปสิ เกิดเป็นฉนะ
 จากฉนะ เกิด เป็น ๕ ปุ่ม ต่อจากนั้น มีผมนเล็บ
 เป็นต้นเกิดขึ้น มารดาของสัตว์ในครรภ์บริโกลข้ามน้ำ
 โภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์นั้น ก็ยังอภภาพให้
 เป็นไป ด้วยอาหารอย่างนั้น ในครรภ์นั้น” ดังนี้

อธิบาย สัปดาห์แรก ความสืบต่อแห่งรูป เกิดขึ้นด้วยอำนาจ
 กรรม กลละรูปนี้ มีลักษณะใสเหมือนน้ำมันงา ฯ ในสัปดาห์ที่ ๒ รูป
 เป็นอัพพุทะ มีลักษณะเป็นฟอง เหมือนสีน้ำตาลเนื้อ ฯ ในสัปดาห์ที่ ๓
 รูปเป็นเปสิ มีลักษณะเหมือนชิ้นเนื้อเหลว ๆ สีแดง ฯ ในสัปดาห์ที่ ๔
 รูปเป็นฉนะ มีลักษณะเป็นก้อน เหมือนไข่ไก่ ฯ
 ในสัปดาห์ที่ ๕ รูปเกิดเป็น ๕ ปุ่ม ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรง
 ย่อพระธรรมเทศนา โดยผ่าน สัปดาห์ที่ ๖-๗ เป็นต้น เพื่อจะทรงแสดง
 เวลาที่ผ่านไป ๔๒ สัปดาห์ จึงตรัสว่า ผม, ขน, และเล็บ เป็นต้น ฯ

บางอาจารย์ลำดับกาลไว้ว่า สัปดาห์ที่ ๑ เป็นกลละ, ที่ ๒ เป็น
 อัพพุทะ, ที่ ๓ เป็นเปสิ, ที่ ๔ เป็นฉนะ, ที่ ๕ เกิดเป็น ๕ ปุ่ม, ที่ ๖ เป็น ปริ
 ปากะ, ที่ ๗ เกิดจักขุปสาท, ที่ ๘ เกิด โสตปสาท, ที่ ๙ เกิดฆานปสาท, ที่

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๑๐ เกิดชีวหาปสาท, สัปดาหฺที่ ๑๑ เป็นต้นไป เกิดผม, ขน, และเล็บเป็นต้น สัปดาหฺละหนึ่งอาการจนครบอาการ ๓๒ ของสัตว์ในครรภ์ ฯ

สรุปการเกิดของรูปกลาป ๔ อย่าง

กรรมชกลาป เกิดขึ้นด้วยอำนาจจิต ๒๕ คือ มหากุศล ๘ อกุศลจิต ๑๒ และรูปาวจรกุศลจิต ๕ ประดุจแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อสัตว์ยังไม่ตาย กรรมชกลาปนี้ก็จะเกิดติดต่อกันไปทุก ๆ ขณะของจิตโดยเริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิจิตเป็นต้น ฯ

จิตตชกลาป เกิดขึ้นด้วยจิต ๑๕ เว้นทวิปัญญาวิมุตตญาณ ๑๐ และอรุปวิบาก ๔, โดยเริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่ปฐมภวังคจิต และเกิดพร้อมกับอุปปาทขณะแห่งจิตเท่านั้น เพราะขณะนอกนี้ จิตนั้นไม่สามารถให้รูปเกิดได้ ฯ

อตุชกลาป และอาหารชกลาป ทั้ง ๒ นี้ เมื่อภาวะ คือ อตุ หรืออาหารนั้นถึงฐานะ (ฐิติขณะ) ของคน ก็สามารถยังรูป กลาปนั้น ๆ ให้เกิดขึ้นเป็นไปตามควรแก่ภูมิ ฯ

สังคหคาถา

กลุ่มแห่งรูป ๒๑ คือ มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๕ กลาป, มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๖ กลาป, มีอตุเป็นสมุฏฐาน ๔ กลาป, มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๒ กลาป ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

บัณฑิต ไม่กล่าววาทาสา และลักษณะรูปว่า เป็นองค์แห่งกลาป เพราะ
 อากาสาเป็นเพียงเครื่องกำหนดรูป และลักษณะรูป ก็เป็นเพียงลักษณะแห่ง
 กลาป ๆ

จบ รูปโดยกลาป

ภุมิ ที่มีรูปเกิด ไม่เกิด

ในกามภุมิ ๑๑ มีรูปเกิดได้ ๒๘ รูป, ในรูปภุมิ ๑๕ (เว
 นอสังขยัสตตะตา) มีรูปเกิดได้ ๒๓ เท่านั้น เว้น ฆานปสาท, ชิวหา-ปสาท,
 กายปสาท, อิตถิภาวรูป และ ปุริสภาวรูป ๆ ว่าโดย สมภูฐาน รูปพรหม
 ๑๕ นี้ ไม่บริโภคาหาร จึงไม่มีที่เกิดจากอาหารเป็นสมภูฐาน ๆ ส่วน
 ในอสังขยัสตตะตาภุมิ มีรูปเกิดได้ ๑๗ รูป คือ อวินิพโภครูป ๘, ชิวตรูป
 ๑, ปริจเฉทรูป ๑, และวิการรูป ๓ และ ลักษณะรูป ๔ ๆ แต่เมื่อว่า โดย
 สมภูฐาน ก็มีเพียง ๒ สมภูฐานเท่านั้น คือ รูปที่มีกรรมเป็นสมภูฐาน และ
 รูปที่มีอุตุเป็นสมภูฐาน ๆ ในอรูปภุมิ ๔ ไม่มีรูปใด ๆ เกิดขึ้นได้เลย ด้วย
 อำนาจ รูปวิราคภาวนาเพราะไม่ปรารถนามีรูป ๆ

สังคหคทา

ในกามภพ มีรูป ๒๘, ในรูปภพมีรูป ๒๓, สำหรับพวกอสังขย
 สัตว์ มีรูป ๑๗ เท่านั้น ในอรูปภพไม่มีแม่รูปอะไร ๆ สัตทรูป ๑, วิการรูป

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

๓, ชรตารูป ๑ และมรณะย่อมไม่ได้ในขณะที่ปฏิสนธิส่วนในปวัตติกาลจะ
ไม่ได้รูปอะไร ๆ ก็หาไม่.

จบ รูปโดยปวัตติกมณัฯ ๆ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

***นิพพานปรมัตถ์**

ส่วนพระนิพพาน คือ โลกุตตรธรรม พึงทำให้แจ้งด้วยมรรค
ญาณ ๔ ๑ ธรรมที่เป็นอารมณ์ แห่งมรรคและผล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
เรียกว่า นิพพาน เพราะออกจากคัมภักกล่าวคือ วาณะ ๑ นิพพานนั้นนั้น
แล โดยสภาวะ โดยปริยายแห่งเหตุมี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพาน
ธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑

อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยความต่างกันแห่งอาการ มี ๓ คือ :-

๑. สุกขนิพพาน
๒. อนิมิตตะนิพพาน
๓. อัปปณิหิตะนิพพาน ๑

สังคหคาถา

ปทมจตุตมจจนต์

นิพพานมิตติ ภาสนติ

อสงขตมนุตตร

วานมตฺตา มหเสโย.

พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้แสวงหาคุณ

อันยิ่งใหญ่มีศีลคุณเป็นต้น ผู้พ้นแล้วจาก

* ในสัมโมหวิโนทนิ สัจจวิภังค์ พรรณนาคุณพระนิพพานไว้ ๒๖ ชื่อ
มีคำว่า

“อเสสววิราโค, นิโรโธ, จาโค, ปฏินิสฺสสุโก เป็นต้น ๑ หน้า ๓๕๖

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ค้นหา ชื่อว่า วานะ ย่อมตรัสเรียก บท
(อมตบท) ไม่เคลื่อน ก้าวล่วงขั้น เป็น
อสังขตะ อันยอดเยี่ยม ว่า นิพพาน ดังนี้ ฯ

ท่านอาจารย์ พรรณนาคุณพระนิพพานไว้ ๕ บท คือ :-

๑. ปท คือ ธรรมส่วนหนึ่ง ที่เข้าถึงได้มีอยู่โดยเฉพาะรู้ได้โดย
ยาก เปรียบเหมือน นกบินไปในอากาศ ที่นั่นไม่อาจรู้ได้ เพราะไม่เห็น
รอยเท้าในอากาศ ฉนั้นใด คติของพระขีณาสพทั้งหลายที่ถึงนิพพานแล้วก็
ฉนั้นนั่น รู้ได้โดยยาก ไม่อาจบัญญัติได้ เหมือนสัตว์ผู้ไปเกิดในส่วนที่ ๕
คือ ไปสู่ภพ ๓, กำเนิด ๔, คติ ๕, วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘
เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปท ได้แก่ พระนิพพาน ฯ

๒. อจฺจุตฺ คือ ไม่เคลื่อน เพราะพระนิพพาน ไม่เกิด ไม่ดับ ฯ

๓. อจฺจนตฺ คือ ก้าวล่วงขั้นที่เป็นอดีตและอนาคต เป็นไป
เรียกว่า นิพพาน ฯ

๔. อสฺงขตฺ คือ ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นธรรมที่มีอยู่จริง
เพราะฉะนั้น จึงเรียกอสังขตธรรมว่า นิพพาน ฯ

๕. อนุตฺตรํ คือ ธรรมอันประเสริฐสุด เพราะพระนิพพานไม่มี
ธรรมอื่นยิ่งกว่า เป็นธรรมเที่ยง มีสุขอย่างยิ่ง ดังพระดำรัสที่ตรัสว่า อมตํ
อสฺงขตํ ปรมํ สุขํ แปลว่า อมตนิพพาน ไม่มีอะไรปรุงแต่ง เป็นสุขอย่าง
ยิ่ง ฯ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

นิพพานมี ๑ โดยลักษณะ

นิพพานธาตุ เมื่อแสดงโดยสภาวะ คือ ลักษณะมีอย่างเดียวคือ **สันติลักษณะ** ได้แก่มีความสงบจากกิเลส และขันธทั้ง ๕ ๑ ใน อภิธัมมวาทาร กล่าวลักษณะทักขณนิพพานไว้ว่า :-

“นิพพาน มีความสงบจากกิเลสและขันธ เป็นลักษณะ (สันติลักษณะ), ๑ มีความไม่เคลื่อน เป็น**สัมปตติรส** (อจุตตรส), หรือมีความโล่งใจ เป็น**กิรส** (อสุสาสกรณรสี วา), ไม่มีนิमित เป็น**อาการปรากฏ** (อนิมิตตปัจจุภูฏานัน), หรือ มีการออกไป เป็น**อาการปรากฏ** (นิสสรณปัจจุภูฏานัน วา), พระนิพพาน ย่อมไม่ได้ปัทภูฏาน เพราะพ้นจากเหตุปัจจัย” ดังนี้ ๑

ในโมหวิจเฉทนี้ กล่าวว่า “นิพพาน มีสันติเป็นลักษณะ มีนวัตติเป็นลักษณะ หรือมีความเป็นอสังขตะเป็นลักษณะ, มีความไม่จุติเป็นรส, มีความไม่มีนิमितเป็นอาการปรากฏ, ส่วนปัทภูฏานไม่มี เพราะนิพพานนั้นเว้นจากการกเหตุ (เหตุที่ปรุงแต่ง) โดยความเป็นอสังขธรรม แต่จะกล่าวด้วยสามารถปกเหตุ (เหตุให้ถึง) ว่า นิพพานมีอริยมรรค เป็น**ปัทภูฏาน** โดยพระบาลีว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังนี้ ก็ควรอยู่ ๑

นิพพาน มี ๒ โดยปริยายแห่งเหตุ

นิพพาน เมื่อแสดงโดยปริยายแห่งเหตุที่ตั้งชื่อ ก็มี ๒ คือ **สตูปาทิเสสนิพพานธาตุ** และ **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ**, นิพพาน

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

ธาตุของพระชีณาสพ มีวิบากขันธซึ่งเหลืออยู่ นิพพาน นี้ เรียกว่าสุ
ปาภิเสสนิพพานธาตุ ฯ อนุปาภิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพาน ธาตุที่
ไม่มีวิบากขันธเหลืออยู่ ฯ

นิพพานมี ๓ โดยการบรรลู่

นิพพานธาตุนั้น เมื่อกล่าวโดยความต่างกันแห่งการบรรลุมรรค
ก็มี ๓ คือ สุตญญตนิพพาน ๑, อนิมิตตนิพพาน ๑, อัปป์ลิตตนิพพาน
๑, นิพพาน ชื่อว่า สุตญญต เพราะว่างจากราคะ โทสะและโมหะ ทั้งโดย
อารมณ์ ทั้งโดยสัมปโยคะ ฯ ที่ชื่อว่า อนิมิตต เพราะเว้นจากนิมิตมีราคะ
เป็นต้นโดยอาการเหมือนสุตญญตนิพพานนั้น ฯ ที่ชื่อว่า อัปป์ลิตต
เพราะเว้นจากที่ตั้งมีที่ตั้งคือราคะเป็นต้น โดยอาการอย่างนั้น ฯ

อีกอย่างหนึ่ง นิพพาน ชื่อว่า สุตญญต เพราะว่างจากสังขารทั้ง
ปวง ฯ ชื่อว่า อนิมิตต เพราะไม่มีนิมิต คือ สังขารทั้งปวง ฯ ชื่อว่า
อัปป์ลิตต เพราะไม่มีที่ตั้ง คือสังขารทั้งปวง ฯ

อีกนัยหนึ่ง นิพพานชื่อว่า สุตญญต เพราะสงัดจากปฬิโพธทั้ง
ปวง คือ เจริญวิปัสสนาเห็นไตรลักษณ์ โดยอนัตตานุปัสสนาเป็น
ประธานจนกระทั่งบรรลุมรรค ผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานนี้ชื่อว่า
สุตญญตนิพพาน ฯ ชื่อว่า อนิมิตต เพราะความไม่มีนิมิตคือกิเลส
ทั้งหลาย และไม่มีที่เกิดแห่งชราและมรณะเป็นต้น คือเจริญวิปัสสนาเห็น
ไตรลักษณ์ โดยมีอนิจจานุปัสสนาเป็นประธานจนบรรลุมรรคผลมี
นิพพานเป็นอารมณ์ นี้ชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน ฯ ชื่อว่า อัปป์ลิตต
เพราะไม่มีคัณฑา อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง คือ เจริญวิปัสสนาเห็น
ไตรลักษณ์โดยมีทุกขานุปัสสนา จนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็น
อารมณ์ นี้มีชื่อว่า อัปป์ลิตตนิพพาน ฯ

ปริงเฉทที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

นิพพานมี ๔ โดยเป็นอารมณ์

พระนิพพานนั้น เมื่อแสดงโดยเป็นอารมณ์ของมรรคจิตก็เป็น ๔ ๆ เมื่อแสดง โดยการดับตัณหาที่ทวาร ๖ นิพพานก็เป็น ๖ คือ ดับรูปตัณหา – สัทตตัณหา – คันธตัณหา – รสตัณหา – โผฏฐัพพตัณหา และดับชรรมตัณหา ๆ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงความไม่มีตัณหา ที่เกิดตามทวาร ๖ อันอริยมรรคตัดขาดแล้ว โดยอาศัยพระนิพพานเป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนบุรุษเห็นเถาวบวมเกิดในนา แล้วคั้นหารากไปตั้งแต่ยอดที่เห็น แล้วตัดทิ้งเสีย เถาวบวมนั้นก็พึงเหี่ยวแห้ง ถึงความไม่มีบัญญัติต่อไป ฉะนั้น ตัณหาเกิดในอารมณ์ทั้งหลายมีจักขุทวารเป็นต้น ที่เป็นปิยรูป สาดรูป ถูกอริยมรรคถอนรากขึ้นแล้วเพราะอาศัยพระนิพพาน ฉะนั้น เหมือนกัน ๆ

พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ทรงประกาศ

ปรมัตถธรรมโดยย่อ เพียง ๔ อย่าง คือ จิต,
เจตสิก, รูป และนิพพานไว้ ด้วยประการฉะนี้
แล ๆ

ปริญญ์ที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

อวสานคาถา

อิจจานุรุทฺถจริเต
นญฺจโม ปริญฺเฑโทยํ

อภิธมฺมตฺถสงฺคเห
สมาเสเนว นิญฺจิติ

ปริญญ์ที่ ๖ นี้ ชื่อว่า รูปสังคหวิภาค ในปกรณ์ อันพระอนุ
รุทธาจารย์ รวบรวมรจนาไว้ ซึ่งเนื้อความแห่งพระอภิธรรม โดยย่อจบ
แล้ว ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ปริญญ์ที่ ๖ ชื่อ รูปสังคหวิภาค

อภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

ภาคผนวก

ปริจเฉท ๗

สมุจจยสังคหวิภาค

อาจารย์สมพร ศรีวรชาติย์

อภิธรรมมัตถสังคหะ
ปริเฉทที่ ๗ ชื่อ สมุจจยสังคหวิภาค

◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สังคหคาถาที่ ๑

ทฺวาตตตติวิธา วุตฺตา วตฺถุมฺมา สลฺกฺขณา
เตสฺนฺทานิ ยถาโยคํ ปวฺกฺขามิ สมฺจฺจยํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวสังคหะชื่อสมุจจยะ (คือ
การรวมหมวด) แห่งวิตถุธรรม ๗๒ อย่าง พร้อมทั้ง
ลักษณะที่กล่าวไว้แล้ว ตามควรแก่การประกอบ ฯ

สมุจจยสังคหะ ๔ อย่าง

พึงทราบ สมุจจยสังคหะ ๔ อย่าง คือ.-

๑. อกุศลสังคหะ (สังคหะในอกุศลมี ๕)
๒. มิสตกสังคหะ (สังคหะในมิสตกามี ๗)
๓. โพรธิปักขียสังคหะ (สังคหะในโพรธิปักขียะมี ๓๗)
๔. สัพพสังคหะ (สังคหะในธรรมทั้งปวงมี ๕)

๒ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

พึงทราบอย่างไร? พึงทราบในอกุศลก่อน ๆ

อาสวะ ๔ (เครื่องหมักคอง) คือ กามาสวะ (อาสวะคือกาม) ๑, ภวาสวะ (อาสวะคือภพ) ๑, ทิฏฐาสวะ (อาสวะคือทิฏฐิ) ๑, อวิชชาสวะ (อาสวะคืออวิชชา) ๑ ๆ

โสมะ ๔ (ห้วงน้ำ) คือ กามโสมะ (โสมะคือกาม) ๑, ภโวสมะ (โสมะคือภพ) ๑, ทิฏฐโสมะ (โสมะคือทิฏฐิ) ๑, อวิชโสมะ (โสมะคืออวิชชา) ๑ ๆ

โยคะ ๔ (เครื่องประกอบ) คือ กามโยคะ (โยคะคือกาม) ๑, ภวโยคะ (โยคะคือภพ) ๑, ทิฏฐิโยคะ (โยคะคือทิฏฐิ) ๑, อวิชชาโยคะ (โยคะคืออวิชชา) ๑ ๆ

คันถะ ๔ (เครื่องร้อยรัด) คือ อภิขฌมกายคันถะ (กายคันถะคืออภิขฌม) ๑, พยาบาทกายคันถะ (กายคันถะคือพยาบาท) ๑, สีสัพพตปรามาสกายคันถะ (กายคันถะคือสีสัพพตปรามาส) ๑, อิทังสัจจาทินิเวสกายคันถะ (กายคันถะคือความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริงสิ่งอื่นเปล่า) ๑ ๆ

อุปาทาน ๔ (ความยึดมั่น) คือ กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม) ๑, ทิฏฐอุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ) ๑, สีสัพพตอุปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรต) ๑, อัตตวาทุอุปาทาน (ความยึดมั่นในวาทะว่าตน) ๑ ๆ

นิวรรณ์ ๖ (เครื่องกั้นความดี) คือ กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) ๑, พยาบาท (ความมุ่งร้าย) ๑, ถีนมิตะ (ความง่วงเหงาซบเซา) ๑, อุทัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ) ๑, วิจิกิจฉา (ความสงสัย) ๑, อวิชชา (ความไม่รู้) ๑ ฯ

อนุสัย ๗ (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน) คือ กามราคานุสัย ๑, ภวราคานุสัย ๑, ปฏิฆานุสัย ๑, มานานุสัย ๑, ทิฏฐิานุสัย ๑, วิจิกิจฉานุสัย ๑, อวิชชานุสัย ๑ ฯ

ตัณฺญาณ ๑๐ (เครื่องผูก) ในพระสุตตันตตะ คือ กามราคตัณฺญาณ ๑, รูปราคตัณฺญาณ ๑, อรูปราคตัณฺญาณ ๑, ปฏิฆตัณฺญาณ ๑, มานตัณฺญาณ ๑, ทิฏฐิตัณฺญาณ ๑, สีลัปปตปราคตัณฺญาณ ๑, วิจิกิจฉาตัณฺญาณ ๑, อุทัจจตัณฺญาณ ๑, อวิชชาตัณฺญาณ ๑ ฯ

ตัณฺญาณ ๑๐ ในพระอภิธรรม คือ กามราคตัณฺญาณ ๑, ภวราคตัณฺญาณ ๑, ปฏิฆตัณฺญาณ ๑, มานตัณฺญาณ ๑, ทิฏฐิตัณฺญาณ ๑, สีลัปปตปราคตัณฺญาณ ๑, วิจิกิจฉาตัณฺญาณ ๑, อิศสาตัณฺญาณ ๑, มัจฉริยตัณฺญาณ ๑, อวิชชาตัณฺญาณ ๑ ฯ

กิเลส ๑๐ (เครื่องเศร้าหมอง) คือ โลกะ ๑, โทสะ ๑

๔ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

โมหะ ๑, มานะ ๑, ทิฏฐิ ๑, วิจิกิจจา ๑, ถีนะ ๑
อุทธัจจะ ๑, อหิริกะ ๑ และอนตตัปปะ ๑ ฯ

ก็บรรดาอกุศลธรรมทั้งหลายมีอาสวะเป็นต้น **ตัณหาซึ่งมี**
กามและภพนั้นเป็นที่ตั้ง คือเป็นอารมณ์ ท่านประสงค์เอาโดยชื่อ
ว่า กามและภพ (กามาสวะและภวาสวะ) ในอกุศลสังคหะนี้ ฯ
ทิฏฐิตะ (ความเห็นผิด) นั้นแหละที่เป็นไปแล้วอย่างนั้น ท่าน
เรียกว่า **สีลัพพตปริมาส** (การลบลำคิดและพรต) เรียกว่า
อิทังสัจจาภินิวะสะ (ความถื้อมั่นว่า นี่เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า)
เรียกว่า **อัตตวาตะ** (วาตะว่าตน) ฉะนี้แล ฯ

สังคหคาถาที่ ๒ - ๓

อาสาโวฆา จ โยคาจ	ตโย คนฺธา จ วตฺตุโต
อุปาทานา ทฺเว ชมฺมา	อฺภูจฺ นีวรณา สฺยิ
ฉพฺวานุสฺยา โหนฺติ	นฺว สฺลฺโยชฺนา มตา
เกฺลฺลา ทเสติ วฺตุโตยํ	นฺวธา ปาปสงฺคโห.

ปาปสังคหะนี้มี ๕ อย่าง คือ อาสวะ โอฆะ
โยคะ และคันถะ มีอย่างละ ๓ โดยวัตรธรรม^๑

^๑ คือโดยสภาวะ ท่านกล่าวว่ามี ๓ เช่น อาสวะ ๔ ท่านรวมกามาสวะกับภวาสวะ
เป็นโลกะ ฯ

อุปาทาน ท่านกล่าวไว้ ๒ อย่าง นีรวรณมี ๘ อย่าง
อนุสัยมีเพียง ๖ อย่าง สัญโญช นักล่าวไว้ ๕ อย่าง
กิเลสกล่าวไว้ ๑๐ อย่าง ฯ

มิสตกสังคหะ ๗

ในมิสตกสังคหะ เหตุมี ๖ อย่าง คือ โลกะ ๑, โทสะ ๑
โมหะ ๑, อโลกะ ๑, อโทสะ ๑, อโมหะ ๑ ฯ

องค์ฌานมี ๗ อย่าง คือ วิตก ๑, วิจารณ์ ๑, ปีติ ๑
เอกัคคตา ๑, โสมนัส ๑, โทมณัส ๑, อุเบกขา ๑ ฯ

องค์มรรคมี ๑๒ คือ สัมมาทิฏฐิ ๑, สัมมาสังกัปปะ ๑
สัมมาวาจา ๑, สัมมากัมมันตะ ๑, สัมมาอาชีวะ ๑
สัมมาวายามะ ๑, สัมมาสติ ๑, สัมมาสมาธิ ๑, มิจฉาทิฏฐิ ๑
มิจฉาสังกัปปะ ๑, มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑ ฯ

อินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ ๑, โสติดินทรีย์ ๑
ฆานินทรีย์ ๑, ชิวหินทรีย์ ๑, กายินทรีย์ ๑, อิตถินทรีย์ ๑
ปุริสินทรีย์ ๑, จีวัตินทรีย์ ๑, มนินทรีย์ ๑, สุขินทรีย์ ๑
ทุกขินทรีย์ ๑, โสมนัสสินทรีย์ ๑, โทมณัสสินทรีย์ ๑
อุปกขินทรีย์ ๑, สัทธินทรีย์ ๑, วิริยินทรีย์ ๑, สตินทรีย์ ๑
สมาธิินทรีย์ ๑, ปัญญินทรีย์ ๑, อนัญญัตตัญญูสตามิตินทรีย์ ๑

๖ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

อัญญินทรีย์ ๑, อัญญาตาวินทรีย์ ๑ ๑

พละ ๕ คือ สัทธาพละ ๑, วิริยพละ ๑, สติพละ ๑
สมาธิพละ ๑, ปัญญาพละ ๑, หิริพละ ๑, โอตตปปพละ ๑
อหิริกพละ ๑, อนอตตปปพละ ๑ ๑

อธิปติ ๔ คือ นันทาธิปติ ๑, วิริยาธิปติ ๑
จิตตาธิปติ ๑, วิมังสาธิปติ ๑ ๑

อาหาร ๔ คือ กวฬิงการาหารที่ ๑, ผัสสาหารที่ ๒
มโนสัจเจตนาหารที่ ๓, วิญญาณาหารเป็นที่ ๔ ๑

ก็ในมิสสกสังคหะนี้ บรรดาอินทรีย์ทั้งหลาย โสดาปัตติ
มรรคญาณ เรียกว่า อัญญุตัญญุตสามิตินทรีย์, อรหัตตผล
ญาณ เรียกว่า อัญญาตาวินทรีย์, ญาณ ๖ ในท่ามกลางเรียกว่า
อัญญินทรีย์ ๑ ส่วนชีวิตินทรีย์มี ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง
รูปและอรูปรูป ๑

องค์ฌานทั้งหลาย ย่อมไม่ได้ในปัญจวิญญาณ, พละทั้ง
หลาย ไม่ได้ในพวกอวิริยะ, องค์มรรคทั้งหลาย ไม่ได้ในพวก
อเหตุกะ ๑ อนึ่ง เอกัคคตา ที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ย่อมไม่ถึง
ความเป็นมรรค อินทรีย์ และพละ ๑ เฉพาะทวิเหตุกขณะ
และติเหตุกขณะ มีได้เพียงอธิปติอย่างเดียวนั้น ตามสม
ควรแก่การเกิด ฉะนี้แล ๑

สังคหคาถาที่ ๔ - ๕

จ เหตุ ปรยจ ฌานงฺคา มคฺคงฺคา นว วตฺตฺโต
โสฬสฺนุทฺตริยชฺมมา จ พลชฺมมา นเวริตา.
จตฺตารุธิปตี วุตฺตา ตถาหาราติ สตฺตธา
กุสลาภิสมากิณฺโณ วุตฺโต มิสฺสทสฺสทฺโห.

มิสฺสทสังคหะ ซึ่งปะปนกันด้วยกุศลธรรม
เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ ๗ อย่าง โดยวัตถุธรรมคือ
เหตุ ท่านกล่าวไว้ ๖ อย่าง องค์ฌานกล่าวไว้
๕ อย่าง องค์มรรคกล่าวไว้ ๕ อย่าง อินทริย
ธรรมกล่าวไว้ ๑๖ อย่าง พลธรรมท่านกล่าวไว้
๕ อย่าง อธิปติกกล่าวไว้ ๔ อย่าง อาหาร
ก็กล่าวไว้ ๔ อย่างเหมือนกัน ฯ

โพธิปักขิยสังคหะ ๓๗

ในโพธิปักขิยสังคหะ ฟังทราบ สติปฏฺฐาน ๔ คือ
กายนุปีสสนาสติปฏฺฐาน ๑, เวทนานุปีสสนาสติปฏฺฐาน ๑
จิตตานุปีสสนาสติปฏฺฐาน ๑, ธรรมานุปีสสนาสติปฏฺฐาน ๑ ฯ
สัมมัปฺธาน ๔ (ความเพียรชอบ) คือ เพียรละอกุศลธรรม

๘ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

ที่เกิดขึ้นแล้ว ๑, เพียรเพื่อยังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิด
ขึ้น ๑, เพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๑, เพียรเพื่อ
ความเจริญยิ่งขึ้นแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ ฯ

อิทธิบาท ๔ (บาทแห่งความสำเร็จ) คือ นันทอิทธิบาท ๑
วิริยอิทธิบาท ๑, จิตตอิทธิบาท ๑, วิมังสอิทธิบาท ๑ ฯ

อินทรีย์ ๕ (ความเป็นใหญ่) คือ สัทธินทรีย์ ๑ วิริยอินทรีย์
๑, สตินินทรีย์ ๑, สมာธินทรีย์ ๑, ปัญฺญินทรีย์ ๑ ฯ

พละ ๕ (กำลัง) คือ สัทธาพละ ๑, วิริยพละ ๑, สติพละ
๑, สมာธิพละ ๑, ปัญญาพละ ๑ ฯ

โพชฌงค์ ๗ (องค์แห่งการตรัสรู้) คือ สติสัมโพชฌงค์ ๑
ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๑, วิริยสัมโพชฌงค์ ๑, ปีติสัมโพชฌงค์ ๑
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๑, สมာธिसัมโพชฌงค์ ๑, อุเบกขา
สัมโพชฌงค์ ๑ ฯ

องค์มรรค ๘ (ทาง) คือ สัมมาทิฏฐิ ๑, สัมมาสังกัปปะ ๑
สัมมาวาจา ๑, สัมมากัมมันตะ ๑, สัมมาอาชีวะ ๑, สัมมา
วายามะ ๑, สัมมาสติ ๑, สัมมาสมาธิ ๑ ฯ

ก็ในธรรมทั้งหลายเหล่านี้ สัมมาสติอย่างเดียวนั้น
ท่านเรียกว่า สติปฏิฐาน ๔ และสัมมาวายามะอย่างเดียว ท่าน
ก็เรียก สัมมัปปธาน ๔ เหมือนกัน ฯ

สังคหคาถาที่ ๖ - ๗

ฉนฺโท จิตฺตมฺเพกฺขา จ	สทฺธาปสฺสทฺธิปิตฺโต
สम्मมาทิฏฺฐิ จ สจฺกปฺโป	วายาโม วิรติตฺตยํ.
สम्मาสติ สมารีติ	จฺจทฺทเสเต สภาวโต
สตุตฺตตีสฺสปฺเภเทน	สตุตฺตา ตตฺถ สจฺกโห.

ธรรมเหล่านี้มี ๑๔ อย่าง โดยสภาวะ คือ
นันทะ ๑, จิต ๑, อุเบกขา ๑, ศรัทธา ๑,
ปัสสัทธิ ๑, ปิตี ๑, สัมมาทิฏฐิ ๑, สัมมา
สังกัปปะ ๑, สัมมาวายามะ ๑, วิรตี ๓, สัมมาสติ
๑, สัมมาสมาธิ ๑ ว่าโดยประเภทแห่งธรรมมี
๓๗ อย่าง ในโพธิปักขิยสังคหะนั้น มีสังคหะ ๗
อย่าง (คือ สติปฏิฐานเป็นสังคหะที่ ๑ เป็นต้น
อริยมรรคเป็นที่ ๗) ฯ

สังคหคถาที่ ๘ - ๕

สงคปปสสุททอิ จ ปิตุยกเพกข
ฉนุโท จ จิตตัม วิรติคตยณจ
นเวกจนา วิริยัม นวญุจ
สตี สมาริ จตุ ปณจ ปณณ
สทฐา ทุจันนุคตมสตุตตีส-
คฆมานเมโส ปวโร วิภาโค.

สทเพ โลกุตเร โหนติ น วา สงคปปปีติโย
โลกิเยปี ยถาโยคัม ฉพพิสุทฐิปปวคตिय.

คธรรม ๕ มีฐานเคียว คือ สัมมาสังกัปปะ ๑, ปัสสัทธิ ๑
ปีติ ๑, อุเบกขา ๑, นันทะ ๑, จิตตะ ๑, วิรตีทั้งสาม ๑
(ส่วน)วิริยะมี ๕ ฐาน สติมี ๘ ฐาน สมาริมิ ๔ ฐาน
ปัญญามี ๕ ฐาน สัทธามี ๒ ฐาน นี้เป็นการจำแนกอัน
ประเสริฐแห่งคธรรมสูงสุด ๓๗ อย่าง ๗

คธรรม ๓๗ อย่างทั้งหมด ย่อมมีในโลคุตตรจิต ๘
บางครั้ง สัมมาสังกัปปะและปีติ ก็มีไม่ได้ แม้นในโลคิยจิตก็มี
ในเวลาวิสุทธีทั้ง ๖ เป็นไป ตามควรแก่การประกอบ ๗

สัพพสังคหะ ๕

ในสัพพสังคหะ พิงทรابخันธุ์ ๕ คือ รูปขันธ์ ๑, เวทนาขันธ์ ๑, สัญญาขันธ์ ๑, สังขารขันธ์ ๑, วิญญาณขันธ์ ๑ ๑

อุปาทานขันธ์ ๕ (ขันธ์อันเป็นที่ตั้งของความยึดมั่น) คือ รูปอุปาทานขันธ์ ๑, เวทณุอุปาทานขันธ์ ๑, สัญญาอุปาทานขันธ์ ๑, สังขารอุปาทานขันธ์ ๑, วิญญาณอุปาทานขันธ์ ๑ ๑

อายตนะ ๑๒ (เครื่องต่อ, บ่อเกิด, ที่ประชุม) คือ จักขวายตนะ ๑, โสตายตนะ ๑, ฆานายตนะ ๑, ชิวหายตนะ ๑, กายายตนะ ๑, มนายตนะ ๑, รูปายตนะ ๑, สัททายตนะ ๑, คันธายตนะ ๑, รสายตนะ ๑, โสภณัฐัพพายตนะ ๑, ทัมมายตนะ ๑ ๑

ธาตุ ๑๘ (สภาวะที่ทรงธรรมชาติของตนไว้อย่างนั้น ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตน) คือ จักขุธาตุ ๑, โสตธาตุ ๑, ฆานธาตุ ๑, ชิวหาธาตุ ๑, กายธาตุ ๑, รูปธาตุ ๑, สัทธาตุ ๑, คันธธาตุ ๑, รสธาตุ ๑, โสภณัฐัพพธาตุ ๑, จักขุวิญญาณธาตุ ๑, โสตวิญญาณธาตุ ๑, ฆานวิญญาณธาตุ ๑, ชิวหาวิญญาณธาตุ ๑, กายวิญญาณธาตุ ๑, มโนธาตุ ๑, ทัมมธาตุ ๑, มโนวิญญาณธาตุ ๑ ๑

อริยสัจจ์ ๔ (ความจริงอย่างประเสริฐ) คือ ทุกขอริยสัจจ์ ๑, ทุกขสมุททยอริยสัจจ์ ๑, ทุกขนิโรธอริยสัจจ์ ๑, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์ ๑ ๑

๑๒ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

ก็บรรดาธรรมเหล่านี้ **ธรรม ๖๕** คือ ด้วยสามารถแห่ง
เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ และนิพพาน ๑ ย่อมถึงการนับว่า
เป็นธัมมายนะและธัมมชาตุ ๑ มนายนะอย่างเดียว ถึงการ
แยกออกได้ ด้วยสามารถแห่งวิญญูณชาตุ ๗ อย่าง ๑

สังคหคาถาที่ ๑๐ - ๑๔

รูปฌจ เวทนา สลฺยญา เสสา เจตสิกกา ตถา
วิญญูณมิตติ ฌจเจเต ฌจจกฺขนฺชาติ ภาสิตา.

ธรรม ๕ เหล่านี้ คือ รูป เวทนา สลฺยญา เจตสิก
ที่เหลือและวิญญูณ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า
ชั้น ๕ ๑

ฌจจฺปาทานนฺชาติ ตถา เตภูมิกา มตา
ภททาภาเวน นิพฺพานํ ขนฺธสงฺคหฺนิสฺสํ.

อนึ่ง ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ตรัสเรียกว่า
อุปาทานชั้น ๕ พระนิพพานพ้นจากการสังเคราะห์
เข้าในชั้น เพราะไม่มีประเภท (มีอดีตเป็นต้น) ๑

ทวาราลมฺพนภทเทน ภวนฺตายนานิ จ
ทวาราลมฺพนตทฺอุปฺปนฺ- ปรียาเยน ชาติโย.

อายตนะ ๑๒ ย่อมมีโดยความต่างกันแห่งทวาร

และอารมณ์ ชาติ ๑๘ ย่อมมีโดยปริยายแห่งทวาร
อารมณ์ และวิญญานที่เกิดขึ้นเพราะทวารและ
อารมณ์ทั้งสองนั้น ๆ

ทุกขํ เตภูมิกํ ฆฏฐํ ตณฺหา สมุทโย ภเว
นิโรธो นาม นิพพานํ มคฺโค โลกุตฺตโร มโต.

วิญญะเป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า ทุกข์, ตัณหา
ชื่อว่า เป็นสมุทัย, พระนิพพานชื่อว่า นิโรธ,
โลกุตตรมรรค ท่านเรียกว่า มรรค ๆ

มคฺคยฺยตฺตา ผลา เจว จตฺตจฺจนินิสฺสฎฺฐา

อิติ ปญฺจบฺปเกเทน ปวฺตฺโต สพฺพสฺงฺคโห.

ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยมรรคและผล พัน
จากสังขะทั้ง ๔ สัพพสังคหะ บัณฑิตกล่าวไว้โดย
ประเภท ๕ อย่าง ฉะนี้แล ๆ

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า สมุจยสังคหวิภาค ในอภิธรรมมัตถ
สังคหะ จบแล้วด้วยประการฉะนี้ ๆ

อภิธรรมมัตตสังคหฎีกา
ชื่อ อภิธรรมมัตตวิภาวินี

พระฎีกาจารย์ พรรณนาความปริจฉะที่ ๗

ประกอบความว่า “วัตถุธรรมคือสภาวะธรรม ๗๒ ประเภท
ที่ท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้กล่าวไว้แล้ว ด้วยสามารถแห่งจิต
เจตสิก นิปผันนรูปและนิพพาน พร้อมทั้งลักษณะมีลักษณะที่คิด
เป็นต้น บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวสมุจจะยะ คือ กองแห่งความรวบ
รวมไว้เป็นพวก อันต่างด้วยอกุศลสังคหะเป็นต้น แห่งสภาวะ
ธรรมเหล่านั้น ตามที่ประกอบกันได้โดยสมควรแก่การประกอบ
ด้วยอำนาจแห่งการรวบรวมธรรมไว้พวกหนึ่ง ๆ” ดังนี้ ฯ

การสงเคราะห์ (รวบรวม) ธรรมที่เป็นอกุศลไว้อย่างเดียว
ด้วยอำนาจแห่งธรรมที่มีส่วนเสมอกัน ชื่อว่า อกุศลสังคหะ ฯ
การสงเคราะห์ธรรมที่ปะปนกัน ด้วยอำนาจแห่งธรรมมีกุศล
เป็นต้น ชื่อว่า มิสตสังคหะ ฯ การสงเคราะห์โพธิปักขิยธรรม
ที่มีในฝ่ายแห่งอริยมรรค กล่าวคือการตรัสรู้สัจจะ ด้วยอำนาจ
แห่งอรรถที่มีส่วนเสมอกันแห่งธรรม อันต่างด้วยสติปัญญา
เป็นต้น ชื่อว่า โพธิปักขิยสังคหะ ฯ การสงเคราะห์ธรรมทั้ง

ปวงด้วยอำนาจแห่งธรรมมีขั้นเป็นต้น ชื่อว่า สัพพสังคหะ ฯ

❖ ๑. อกุศลสังคหะ ❖

อธิบาย อาสวะ กิเลสเครื่องหมักดอง

กิเลสที่ชื่อว่า อาสวะ โดยอรรถว่า หมักอยู่นาน เพราะไม่ปรากฏในส่วนเบื้องต้น หรือเพราะไหลจากทวาร ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้น ไปในอารมณ์ทั้งหลาย คุจของเน่าไหลจากปากแผลฉะนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาสวะ เพราะอรรถว่า ไหลไป คือ เป็นไปจากกามภพจนถึงภวักคพรหม และจากธรรมเป็นไปถึงโคตรภู ซึ่งเป็นเขตแดน ฯ ก็ อา อักษร ในคำว่าอาสวะนี้ มีเขตแดนเป็นอรรถ ฯ ก็เขตแดนมี ๒ อย่าง คือ ด้วยอำนาจเขตแดนที่ชื่อว่า มรียาทะและอภิวิธิ. ในสองอย่างนั้น เขตแดนที่กระทำกิริยาภายนอกให้เป็นไป คุจอุทาหรณ์เป็นต้นว่า “ฝนตกจนถึงเมืองปาฏลีบุตร” ดังนี้ ชื่อว่า มรียาทะ ฯ เขตแดนที่ยังการทำให้ไหลไปตลอด คุจอุทาหรณ์เป็นต้นว่า “เสียงขจรไปกระทั่งถึงภวักคพรหม” ดังนี้ ชื่อว่า อภิวิธิ ฯ ก็ในคำว่า “อาสวะ” นี้ พึงเห็น อา อักษร ลงในอรรถอภิวิธิ ฯ จริงอย่างนั้น ธรรมมีโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในภวักคพรหมซึ่งเป็นทั้งที่เกิดและเป็นอารมณ์ และในโคตรภูซึ่งเป็นอารมณ์ ฉะนั้นแล ฯ

๑๖ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

บัณฑิตพึงทราบสันนิษฐานว่า “ถึงกรรมเหล่าอื่นมีมานะ^๑ เป็นต้น ซึ่งเป็นไปในภวักคพรหมและโคตรภูก็มีอยู่ แต่กรรมทั้ง ๓ มีโทษเป็นต้นเท่านั้น ปรากฏโดยความเป็นอาสวะ เพราะเอิบอาบซึมซาบไปทั่ว ด้วยอำนาจการถือว่าตน เป็นของเนื่องด้วยตน และเพราะเป็นเช่นกับของหมักคอง ด้วยอรรถว่า กระทำ ให้เมา คังนี้ ๑

อาสวะคือกาม ชื่อว่า กามาสวะ ได้แก่ กามราคะ ๑ ความต้องการด้วยอำนาจความพอใจในรูปภพและอรูปรภพ ชื่อว่า ภวาสวะ ได้แก่ ความคิดใจในฉาน ๑ ราคะที่เกิดร่วมกับ สัสสตทัญญูเท่านั้น ท่านสงเคราะห์เข้าในภวาสวะนี้เหมือนกัน ๑ บรรดาราคะทั้ง ๓ นั้น ราคะที่ ๑ เป็นไปในอุปปีติภพ (ภพที่เกิด) ราคะที่ ๒ (ความคิดใจในฉาน) เป็นไปในกรรมภพ ราคะที่ ๓ เป็นราคะที่เกิดร่วมกับภวทัญญู ๑ ทัญญู ๖๒ อย่าง ชื่อว่า ทัญญาสวะ ๑ ความไม่รู้ในฐานะ ๘ คือ ในสัจจะ ๔ มีทุกข์ เป็นต้น, ในขันธ ๓ อายตนะ ๓๓ อันเป็นส่วนเบื้องต้น ๑, ใน ขันธเป็นต้น อันเป็นส่วนเบื้องปลาย ๑, ทั้งในส่วนเบื้องต้นและ เบื้องปลาย ๑, ในปฏิจสมุปบาท ๑ ชื่อว่า อวิขาสวะ ๑

^๑ มานะ สำคัญตนโดยการเปรียบเทียบ และเกิดในกาลบางครั้ง เรียกว่า กทาจิ เจตสิก ไม่เป็นอาสวะ ๑

อธิบาย กิเลสจูงห้วงน้ำ

ห้วงน้ำท่านเรียกว่า โอฆะ เพราะท่วมทับสัตว์และสังขารแล้วพัดไป หรือเพราะให้จมลง คือ ทำให้อยู่ภายใต้แล้วพัดไปได้แก่ เพราะทำให้จมลงไป ฯ ก็ธรรมทั้งหลายนี้มีโลภะเป็นต้นเหล่านี้แหละ ครอบงำสัตว์ทั้งหลายแล้วนำไป เป็นจูงให้สัตว์จมลงในวิภูฏะ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านี้จึงชื่อว่า โอฆะ เพราะเป็นเช่นกับห้วงน้ำ ฉะนั้น ฯ ก็ในโอมนิตเทศนี้ อาสวะนั่นเอง ท่านเรียกว่า โอฆะ เพราะมีอรรถตามที่กล่าวแล้ว ฯ

อธิบาย โยคะ คันถะ อุปาทาน

ธรรมที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ ชื่อว่า โยคะ เพราะอรรถว่า ประกอบเหล่าสัตว์ไว้ในวิภูฏะ หรือประกอบไว้ในธรรมที่เป็นไปในภพเนื่องนิคัยกับด้วยวิบากแห่งกรรม หรือประกอบเหล่าสัตว์ไว้กับภพอื่น หรือประกอบไว้กับทุกข์ ฯ ที่ชื่อว่า กายคันถะ เพราะอรรถว่า ร้อยรัดรูปกายไว้กับด้วยนามกาย หรือกายที่ยังไม่มาถึงกับด้วยกายปัจจุบัน คือ เกี่ยวประสานไว้ เปลื้องได้โดยยาก ฯ การยึดถือโดยประการอื่น โดยไม่เป็นจริง อย่างนี้ว่า “ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีลวัตรอย่างใดเป็นต้น และด้วยทั้ง ๒ อย่าง” ดังนี้ ชื่อว่า ปรามาสะ ฯ ความถือมั่น คือ ความ

ยึดมั่นว่า “สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า” ดังนี้ ชื่อว่า อิหังสัจจา
ภินิเวสะ ฯ ที่ชื่อว่า อุปาทาน เพราะอรรถว่า ยึดอารมณ์ไว้
แน่น คือ มั่นคงเหมือนนรุตกบ ฉะนั้น ฯ อุปาทานคือกาม ชื่อ
ว่า กามุปาทาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กามุปาทาน เพราะอรรถ
ว่า ยึดมั่นในกาม ฯ การถือศีลวัตรเป็นต้น อย่างนี้ว่า “ความ
บริสุทธิ์จากสังสารของเรา ย่อมมีด้วยศีลวัตรเป็นต้นนี้” ดัง
นี้ ชื่อว่า สิลัพพตูปาทาน ฯ ที่ชื่อว่า วาตะ เพราะอรรถว่า
เป็นเหตุกล่าว ฯ วาตะว่า อตตะที่พวกเดียรถีย์กำหนดไว้มี ๒๐
อย่าง โดยอตตะที่แยกจากขันธและไม่แยกจากขันธ ชื่อว่า อตต
วาตะ ฯ อตตวาตะนั่นเอง เป็นอุปาทาน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
ว่า อตตวาตูปาทาน ฯ

อธิบาย นิเวศน์

ธรรมเหล่าใด ย่อมกางกั้นกุศลจิตที่จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
แห่งฉานเป็นต้น คือ ย่อมไม่ให้กุศลจิตนั้นเกิดด้วยอำนาจแห่ง
ฉานเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า นิเวศน์
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นิเวศน์ เพราะอรรถว่า ปิดกั้นปัญญาจักขุ ฯ
กาม กล่าวคือ ความกำหนัดอย่างแรงกล้าในกามคุณ ๕ นั้นแหละ
เป็นฉันทะ เพราะอรรถว่า พอใจ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า

กามฉันทะ กามฉันทะนั้นั่นนั่นแหละ เป็นนิวรรณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กามฉันทนิวรรณ์ ๑ สภาวะที่ชื่อว่า พยาบาท เพราะ อรรถว่า เป็นเหตุวิบัติ คือ การพินาศแห่งจิต ได้แก่ โทสะ ๕ อย่าง โดยมีอาฆาตวัตถุต่างๆ ที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า “บุคคล นี้ได้ประพฤติกความพินาศแก่เราแล้ว” ดังนี้ หรือ ๑๐ อย่าง โดย รวมกับความโกรธที่มีใช้ฐานะ พยาบาท นั่นแหละเป็นนิวรรณ์ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า พยาบาทนิวรรณ์ ๑ นิวรรณ์คือถีนมิทระ ชื่อว่า ถีนมิทระนิวรรณ์ ๑ อุทธัจจกุกกุจจนิวรรณ์ ก็อย่างนั้น ๑

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ธรรมที่มีความหมายต่างกันเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้อย่างละ ๒ โดยความเป็น นิวรรณ์อย่างหนึ่ง ๑

ตอบว่า เพราะธรรมทั้ง ๒ นั้น มีกิจ มีอาหาร และเป็น ธรรมมีปฏิปักษ์เหมือนกัน ๑

จริงอยู่ ถีนะและมิทระ มีการทำให้จิตอุปบาทถึงความหุดหู่ เป็นกิจเหมือนกัน อุทธัจจะและกุกกุจจะ มีการทำความไม่สงบ เป็นกิจเหมือนกัน ๑ อนึ่ง ธรรม ๒ อย่างข้างต้น มีความคร้าน และความบิดกาย เป็นอาหาร อธิบายว่าเป็นเหตุ ๑ ธรรม ๒ อย่างข้างหลัง มีความคิดถึงความเสื่อมญาติเป็นต้น เป็นอาหาร ๑

๒๐ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

ก็ความเพียร เป็นข้าศึกแก่กรรม ๒ อย่างข้างต้น ความสงบเป็น
ข้าศึกแก่กรรม ๒ อย่างหลัง ฉะนั้นแล ฯ เพราะเหตุนี้
พระโหราณาจารย์ จึงกล่าวไว้ว่า.-

บรรดานิเวรณเหล่านั้น อุทัจจะและกุกุจจะ
ถีนะและมิทชะ อันพระชินเจ้าผู้ทรงที่ ทรงทำให้
เพียงอย่างเดียว เพราะมีกิจ อาหาร และกรรมเป็น
ข้าศึกอย่างเดียวกัน ฯ เพราะความที่อุทัจจะและ
กุกุจจะเป็นต้นเหล่านั้น มีความหุดหู่และความ
ไม่สงบเป็นกิจ, มีความคร้านกายและนึกถึงญาติ
เป็นเหตุ มีความเพียรและความสงบเหล่านี้
เป็นปฏิปักษ์ ดังนี้ ฯ

อธิบาย อนุสัยกิเลส

กรรมเหล่าใด ย่อมนอนเนื่อง ๆ ในสันดานแห่งสัตว์
ด้วยอรรถว่ายังละไม่ได้ เพราะเหตุนี้ กรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า
อนุสัย ฯ จริงอยู่ กิเลสที่ยังละไม่ได้ ควรแก่การเกิดขึ้นในเมื่อ
มีการได้เหตุ เป็นเหมือนนอนเนื่องอยู่ในสันดาน เพราะเหตุนี้
กิเลสที่ดำรงอยู่อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อนุสัย ฯ
ก็กิเลสที่เป็นอนาคตเหล่านั้น ท่านก็เรียกว่าอนุสัยโดยนิปปริยาย

แม้ที่เป็นอดีตและปัจจุบัน ก็เรียกว่าอนุสัยเหมือนกัน เพราะมีอันเกิดขึ้นเป็นสภาพ ๆ จริงอยู่ เพราะความต่างกันแห่งกาล ธรรมทั้งหลายจะมีสภาพต่างกันก็หาไม่ ๆ

มีคำท้วงว่า ถ้าวากิเลสชื่อว่าอนุสัย เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้ไซ้ กิเลสแม้ทั้งหมดที่ยังละไม่ได้ ก็พึงเป็นอนุสัยมิใช่หรือ

แก้ว่า พวกเราไม่ได้กล่าวว่า ที่ชื่อว่าอนุสัยด้วยเหตุเพียงยังละไม่ได้ ที่จริงเรากล่าวว่า กิเลสที่มีกำลังเป็นไป เพราะอรรถว่า ยังละไม่ได้ ชื่อว่า อนุสัย ก็การเป็นไปแห่งกิเลสที่มีกำลัง เป็นสภาพที่มีอยู่เฉพาะอนุสัย มีกามราคะเป็นต้นเท่านั้น ไม่ทั่วไปแก่กิเลสอื่น เพราะฉะนั้น ควรพอกันที่ ด้วยการโต้แย้ง ๆ อนุสัยคือกามราคะ ชื่อว่า กามราคานุสัย ๆ

อธิบาย สัตถุโณชนและกิเลส

ธรรมเหล่าใด ย่อมผูกโยง คือ มัดเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏะ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า สัตถุโณชน ๆ จิตย่อมเศร้าหมอง ย่อมเร่าร้อน หรือย่อมถูกกำจัดด้วยธรรมเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า กิเลส ๆ

บทว่า “กามภวนาเมน” ได้แก่ โดยชื่อแห่งอารมณ์กล่าว คือ กามและภพ ๆ

บทว่า “ตถาปวตฺตํ” ได้แก่ เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการ
ยึดถือศีลและพรตเป็นต้น โดยประการอื่น ๆ

อธิบาย คาถาที่ ๒ - ๓

อาสวะ โอฆะ โยคะ กันถะ โดยวัตรธรรมมีอย่างละ ๓
ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ อุปาทานตรัสไว้ ๒ อย่างเท่านั้น
ด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ นีวรณมี ๘ เพราะแยกถีนะและ
มิทชะ และอุทัจจะกับกุกกจะออกเป็นส่วนหนึ่ง ๆ อนุสัย
มีเพียง ๖ เท่านั้น เพราะรวมกามราคานุสัยกับภวราคานุสัยเป็น
อันเดียวกัน โดยเป็นตัณหา ๆ สัญโญชน์ กล่าวไว้ ๕ เพราะ
รวมตัณหาและทิฏฐิ ที่ตรัสไว้ในพระสูตรและพระอภิธรรม
ทั้งสองไว้เป็นอย่างหนึ่ง ๆ ส่วนกิเลสมี ๑๐ อย่าง ทั้งพระสูตร
และพระอภิธรรม ๆ บาบอกุศลสังคหะ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ ๕
อย่าง ด้วยประการฉะนี้ ๆ ก็บรรดาอกุศลธรรม ๑๔ มีโลภะ
เป็นต้น เหล่านี้ (มีการสงเคราะห์ดังนี้.)

โลภะสงเคราะห์ได้ ๕ ฐาน และทิฏฐิได้ ๘
ฐาน, อวิชชาได้ ๓ ฐาน, ปฏิมะได้ ๕ ฐาน
กัฆา (วิจิกิจฉา) ได้ ๔ ฐาน, มานะและอุทัจจะ
ได้ ๓ ฐาน, ถีนะได้ ๒ ฐาน บาบทั้งหลาย คือ

กุกกุจะ มัทธะ อหิริกะ อโนตตปปะ อิสสา
และนิคฺคหฺนา (มัจจริยะ) สงฺเคราะห์ได้ ๑ ฐาน
ธรรม ๑๔ สงฺเคราะห์เข้าในอกุศลสังคหะ ๕ อย่างนี้
ด้วยประการฉะนี้ ฯ

❖ ๒. มิสฺสทกสังคหะ ❖

อธิบาย องค์ฌานและองค์มรรค

คำที่ควรกล่าวในเหตุทั้งหลาย ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในหน
หลังนั้นแหละ ฯ ธรรมชาติมีวิตกเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า ฌาน
เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่ง กล่าวคือเข้าไปเพ่งอารมณ์ และเพราะ
อรรถว่า เสาธรรมที่เป็นข้าศึกตามสมควร และที่ชื่อว่า องค์ เพราะ
อรรถว่า เป็นธรรมเครื่องกำหนด คือรู้โดยเป็นส่วนประกอบแห่ง
ธรรมที่ตั้งขึ้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ฌานังคะ ฯ อนึ่ง แม้
ไม่มีหมวดธรรมที่เกิดขึ้น คือพ้นไปจากส่วนประกอบ บัณฑิตก็
คงเรียกธรรมมีวิตกเป็นต้น โดยเป็นองค์แต่ละอย่าง ๆ โดยรวม
กันเข้าก็เป็นฌาน คือองค์แห่งเสนา^๑ และองค์แห่งรตเป็นต้น
ฉะนั้น ฯ ก็บรรดาองค์แห่งฌานเหล่านี้ เฉพาะโทมนัสเป็น

^๑ คือ ส่วนแห่งกองทัพ ๔ มี พลช้าง , พลม้า , พลรถ , พลเดินเท้า ฯ

องค์ฌานแห่งอกุศล องค์ที่เหลือมีวิตก เป็นต้น เป็นองค์ฌานที่เป็นกุศล อกุศลและอัพยากตะ ฯ

ที่ชื่อว่า มรรค เพราะทำให้สัตว์มุ่งหน้าตรงไปสู่คติทุกติและพระนิพพาน องค์เป็นทางแห่งมรรค หรือองค์แห่งอภิญ्ञกิกมรรค ชื่อว่า มัคคังคะ ฯ ธรรมชาติโดยย่อเห็นโดยชอบ คือโดยไม่วิปริต เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ฯ ก็สัมมาทิฏฐินั้นมี ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งนัย เป็นต้นว่า “อตุถิ ทินฺน” ดังนี้ หรือมี ๔ อย่าง^๑ มีการกำหนดรู้ เป็นต้น ฯ สภาวะที่ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดำรงชอบ ก็สัมมาสังกัปปะนั้นมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมสังกัปปะ ๑ อัพยาปาทสังกัปปะ ๑ อวิหิงสาสังกัปปะ ๑ ฯ ส่วนสัมมาวาจา เป็นต้น ข้าพเจ้าชี้แจงไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ ฯ สภาวะที่ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องพยายามชอบ ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่า สติ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องระลึกชอบ ฯ ก็ท่านอาจารย์จ๊กกล่าวสัมมาสังกัปปะ เป็นต้นเหล่านั้นข้างหน้า ฯ จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบและโดยสม่ำเสมอได้ด้วยสภาวะนี้ เพราะเหตุที่ สภาวะนั้น จึงชื่อว่า

^๑ ๔ อย่างคือ ปริญญากิจ, ปหานกิจ, สังคิกรมกิจ, ภาวนากิจ ในขณะมัคคสมังคี ฯ

สัมมาสมาธิ ๑ เอกัคคตามี ๕ อย่าง ค้ำยันอำนาจแห่งฌาน มี
ปฐมฌานเป็นต้น ๑

มิจนาคิณฺฐุเป็นต้น(คือ มิจนาคิณฺฐุ มิจนาคังคปปะ มิจนา
วายามะ มิจนาคสมาธิ) ชื่อว่า มัคคังคะ เพราะเป็นองค์ คือ
เป็นหนทางแห่งทุกคติ ๑

อธิบาย อินทรีย์ ๒๒

ธรรมทั้งหลายที่ยังจักขุวิญญูณเป็นต้น ให้เป็นไปตามตน
ในกิจทั้งหลาย มีทัสสนกิจเป็นต้น, ยังเพศเป็นต้นให้เป็นไป
ตามตน ในเวลาเป็นไปในสันดานที่ประกอบด้วยสภาวะนั้นโดย
มาก, ยังกัมมชรูปและสัมปยุตธรรมซึ่งยังเป็นอยู่ ให้เป็นไป
ตามตนในขณะที่เป็นอยู่, ยังสัมปยุตธรรมให้เป็นไปตามตนเฉพาะ
ในขณะที่รู้อารมณ์, ยังธรรมที่เกิดร่วมกับธรรมมีสุขเป็นต้น ให้
เป็นไปตามตนในขณะที่มีความสุข เป็นต้น, ยังธรรมที่เกิดร่วมกับ
ธรรมเหล่านั้นนั่นเอง ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจศรัทธาเป็นต้น ให้
เป็นไปตามตนในขณะที่มีความเชื่อเป็นต้น, ยังธรรมที่เกิดร่วมกัน
ซึ่งเป็นอย่างนั้น ในขณะที่เป็นไปด้วยอหยาตยว่า “เราจักรู้
สิ่งที่ยังไม่รู้” ดังนี้ให้เป็นไปตามตน, ยังธรรมที่เกิดร่วมกันให้
เป็นไปด้วยอำนาจความรู้ทั่วถึงเป็นต้น ให้เป็นไปตามตนในขณะที่

รู้ทั่วถึงและในความเป็นผู้รู้ทั่วถึงแล้ว (เหล่านี้) ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่า เป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำ มีอาทิว่า “จกฺขุณฺทริยํ” ดังนี้ แต่ในอรรถกถาสัมโมห วิโนทนี พระพุทธโฆษาจารย์ ได้กล่าวอรรถแห่งอินทรีย์ไว้เป็นอย่างอื่น คือ มีอรรถว่าเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ ฯ

บทว่า “ชีวิตินฺทริยํ” ได้แก่ ชีวิต ๒ อย่าง ด้วยอำนาจ แห่งรูปอินทรีย์ และอรูปรูปอินทรีย์ ฯ

อินทรีย์ของบุคคลผู้ดำเนินไป ด้วยอหยาตย์อย่างนี้ว่า “เราจักรู้มตบทหรือสังขธรรม ๔ ที่ยังไม่เคยรู้ในสังสารวัฏฏ์อัน มีเบื้องต้นและที่สุดซึ่งรู้ไม่ได้” ดังนี้ ชื่อว่า อัญญัตตัญญูตสสามิ ดินทริยํ ฯ ญาณที่ชื่อว่า อัญญินทริยํ เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว คือ รู้ไม่เลยเขตแดนอันปฐมมรรคเห็นแล้ว และเป็นอินทรีย์ด้วย เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า อัญญินทริยํ ฯ อินทรีย์ของพระอรหันต์ ผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือ ตรัสรู้ร้อยสัจ ๔ แล้ว ยังดำรงอยู่ ชื่อว่า อัญญาตาวิทริยํ ฯ ก็การถือเอาอินทรีย์ในที่นี้ เพื่อความ แจ่มแจ้งแห่งธรรมที่มีรูปเหมือนกัน ฯ การถือเอาอัญญัตตัญญูตสสามิ ดินทริยํ เป็นต้น ก็เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งกิจพิเศษของอหยาตย์ แห่งบุคคล ฯ ก็ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสอายตนะภายใน ไว้ก่อน เพราะเป็นที่อาศัยพิเศษ แห่งการบัญญัติว่าสัจ ๔ ฯ

ส่วนมโนอินทรีย์ แม้ควรตรัสไว้ในอายตนะภายในนี้เหมือนกัน เพราะเป็นธรรมเสมอกับอายตนะภายใน แต่ก็ตรัสไว้ในลำดับแห่งชีวิตินทรีย์ ก็เพื่อแสดงรวมกับอรุปอินทรีย์ ๑ ตรัสภาวะทั้ง ๒ ไว้ในลำดับแห่งอายตนะภายในนั้น เพื่อแสดงว่า “บัญญัตินี้ นั้น ย่อมถึงการจำแนกว่าเป็นหญิงเป็นชาย ด้วยอำนาจแห่งภาวะเหล่านั้น” ๑ ตรัสชีวิตินทรีย์ไว้ในลำดับแห่งภาวรูป ๒ นั้น เพื่อแสดงว่า “อุปาทินนกรรมเหล่านั้น ตั้งอยู่ได้ด้วยอำนาจแห่งชีวิตินทรีย์นี้” ดังนี้ ๑ ตรัสเวทนา ๕ ไว้ในลำดับแห่งชีวิตินทรีย์นั้น เพื่อแสดงว่า “กองแห่งธรรมที่เรียกว่า สัตว์ เป็นไปอยู่ด้วยอำนาจแห่งความสืบทอด ย่อมเศร้าหมองด้วยเวทนาเหล่านี้” ๑ ส่วนอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ตรัสไว้ในลำดับแห่งเวทนา ๕ นั้น เพื่อแสดงโงทวนและการสังสมของสัตว์ผู้ใคร่ความหมจดจากเวทนาเหล่านั้น และตรัสอินทรีย์ ๓ ไว้ในที่สุดเพื่อแสดงว่า “ก็สัตว์ทั้งหลายผู้มีโงทวนและการสังสม อันตนทำให้บริบูรณ์แล้ว ย่อมหมจดด้วยอินทรีย์ ๓ เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ สัตว์เหล่านั้นจึงเชื่อว่าเป็นผู้ถึงความบริสุทธิ์ และมีกิจเสร็จแล้ว” ดังนี้ ๑ ความสำเร็จแห่งเนื้อความที่ต้องการ แห่งการแสดงอินทรีย์มีเพียงเท่านี้ เพราะฉะนั้น จึงมิได้หมายเอาธรรมเหล่าอื่น เหตุที่กล่าวมานี้ เป็นเหตุแห่งการแสดงอินทรีย์

โดยลำดับ เพราะฉะนั้น พอกันที ไม่ควรชักช้าเกินไป ฯ

อธิบาย พละ ๕ เป็นต้น

กำลัง ๗ มีศรัทธา เป็นต้น ชื่อว่า พละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวต่อธรรมที่เป็นข้าศึก คือ ความไม่มีศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน ความไม่รู้ ความไม่ละเอียด ความไม่กลัวบาป และเพราะความเป็นธรรมมั่นคงในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ฯ ก็แต่่อหิริกะและอโนตตปปะทั้ง ๒ ชื่อว่าพละ เพราะเป็นธรรมชาติมั่นคงในสัมปยุตธรรมอย่างเดียว ฯ

ธรรมที่เป็นใหญ่ คือ ปกครองสัมปยุตธรรมที่เป็นไปเนื่องกับตน ชื่อว่า อธิปติ ฯ จริงอยู่ ธรรมมีฉันทะ เป็นต้น ในจิตที่เกิดขึ้น ได้อุปนิสัยปรุ้งแต่งในเบื้องต้น มีอาทิว่า “ฉันชื่อว่าอะไรๆ จะไม่สำเร็จแก่คนมีฉันทะ” ดังนี้ เป็นไปให้สัมปยุตธรรมสำเร็จได้โดยตนเอง ฯ ก็สัมปยุตธรรมเหล่านั้น ย่อมดำเนินไปด้วยอำนาจแห่งฉันทะ เป็นต้นนั้น เพราะเหตุฉันทะ เป็นต้นนั้น จึงเป็นไปแก่ธรรมที่เนื่องกับตนโดยความเป็นใหญ่ ฯ

ความต่างกันแห่งอธิบดีกับอินทรีย์

อธิบดีและอินทรีย์ มีความแปลกกันอย่างนี้ คือ ความ
เป็นใหญ่ โดยสามารถห้ามความเป็นอธิบดีแห่งอธิบดีธรรมเหล่า
อื่นได้ **ชื่อว่า ความเป็นอธิบดี** เมื่ออินทรีย์เหล่าอื่นแม้มีอยู่
เหตุสักว่าการยังจักขุวิญญาณเป็นต้นในกิจมีการเห็นเป็นต้น ให้
เป็นไปตามตนอย่างเดียว **ชื่อว่า ความเป็นอินทรีย์** ฯ

อธิบาย อาหาร ๔ อย่าง

ธรรมเหล่าใด ย่อมนำมาซึ่งรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ เป็นต้น
เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น **จึงชื่อว่า อาหาร** ฯ จริงอยู่
กวางฬิงการอาหาร ย่อมนำมาซึ่งรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ ฯ **ผัสสาหาร**
ย่อมนำมาซึ่งเวทนา ๓ ฯ กุศลกรรมและอกุศลกรรม กล่าวคือ
มโนสังขเจตนาหาร ย่อมนำมาซึ่งปฏิสนธิในภพ ๓ ฯ ปฏิสนธิ
วิญญาณ กล่าวคือ **วิญญาณาหาร** ย่อมนำมาซึ่งนามและรูปที่
เกิดขึ้นพร้อมกัน ฯ ธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นแม้อื่น ก็นำ
มาซึ่งธรรมที่เกิดขึ้นได้โดยปัจจัยของตน ฯ มีอยู่แม้ก็จริง ถึง
อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคก็ตรัสธรรมเหล่านี้เท่านั้น เรียกว่า
อาหาร ๔ เพราะความสืบทอดในภายใน เป็นปัจจัยพิเศษ ฯ แท้
จริง กวางฬิงการอาหาร เป็นปัจจัยพิเศษแก่รูปกายของเหล่าสัตว์ผู้

๓๐ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

กินกวฬิงการอาหาร เพราะกายคือรูปนั้น แม้ปัจฉัยทั้งหลายมีกรรม
เป็นต้นให้เกิดแล้ว ก็เจริญ มีความเป็นไป ๑๐ ปีเป็นต้น ได้ด้วย
กำลังคำจุนแห่งกวฬิงการอาหารนั่นเอง ฯ จริงอย่างนั้น อาจารย์
ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า เหมือนพีเลียงอุปถัมภ์ระคบประหงมเด็ก
และเหมือนเสา(ยนต์)ที่คำเรือนไว้” ดังนี้ ฯ แม้ผัสสะ เมื่อถูก
ต้องอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนาเป็นต้น ก็เป็นปัจฉัยเพื่อความ
ตั้งอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลาย โดยความเป็นไปแห่งเวทนาทั้งหลายมีสุข
เป็นต้น ฯ มโนสัญเจตนาหาร กระทำอยู่ด้วยอำนาจแห่งกรรม
ที่เป็นกุศลและอกุศลนั้นแหละ เป็นปัจฉัยเพื่อความตั้งอยู่แห่ง
สัตว์ทั้งหลาย เพราะยังมูลแห่งภพให้สำเร็จ ฯ วิญญูณที่รู้แจ้ง
อารมณ์อยู่นั่นเอง ย่อมเป็นปัจฉัยเพื่อความดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้ง
หลายตามความเป็นไปแห่งนามและรูป. **ธรรมเหล่านี้แหละ**
พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อาหาร เพราะเป็นปัจฉัยพิเศษแก่
อรรถัตตสันดาน อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ฯ ความที่ธรรมทั้ง
หลายมีผัสสะเป็นต้น เป็นที่สองเป็นต้น ตรัสไว้โดยลำดับแห่ง
เวทนา มิใช่โดยลำดับแห่งความเกิดขึ้น ฯ

อธิบาย ปัญจวิญญาณไม่ได้องค์ฌานเป็นต้น

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจซึ่งเนื้อความนี้ว่า “อุเบกขา สุข และ
ทุกข์ แม้มีอยู่ในปัญจวิญญาณเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคไม่ทรง
ยกขึ้นเป็นองค์ฌานเพราะไม่มีอาการ คือการเข้าไปเพ่ง เพราะ
ปัญจวิญญาณเป็นธรรมสักว่าตกไปในอารมณ์ โดยเว้นจากวิตก”
แท้จริง พระผู้มีพระภาคตรัสองค์ฌาน มีวิตกเกิดภายหลัง
(สนับสนุน) ๑ สมมติแม้มีอยู่ในอเหตุกจิต ๑๖ ดวงนั้น ก็ไม่ถึง
ความเป็นพละ เพราะไม่มีวิริยะในจิต ๑๖ ดวง คือ ด้วยอำนาจ
แห่งทวีปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ และสันตிரณจิต ๓
เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสว่า พละ มีความเพียรเกิดภายหลัง ๑
อนึ่ง ในพวกอเหตุกจิต ๑๘ ย่อมไม่ได้มัคคังคะ เพราะเว้นจากเหตุ
เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสว่า องค์มรรคมืดเกิดภายหลัง ดังนี้
จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า “ปัญจวิญญาณสุ” ดังนี้ ๑ เชื่อมความ
ว่า อุเบกขาเป็นต้นในปัญจวิญญาณ ย่อมไม่ได้องค์ฌาน ดังนี้ ๑

อธิบาย เอกัคคตาในวิจิกิจฉาเป็นต้น

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า “เอกัคคตาในจิตที่สัมปยุต
ด้วยวิจิกิจฉา เป็นเพียงความตั้งอยู่แห่งจิตเพราะเว้นจากอโสมกข์
ไม่ถึงการเรียกว่า มิจฉาสมาธิ สมาธิทรีย์ และสมาธิพละ”

๓๒ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

ดังนี้ จึงได้กล่าวคำว่า “ตถา วิจิกิจฺฉาจิตฺเต” เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์แสดงความไม่มีแห่งอธิบดี ในจิตทั้งหลายที่มีเหตุเดียว ด้วยทวิเหตุกศัพท์ และติเหตุกศัพท์, อวชารณะ (คือ การห้ามเนื้อความอื่น) ในคำว่า “ชวเนเสว” นี้ ท่านทำไว้เพื่อแสดงความไม่เกิดแห่งอธิบดีในโลกียวิบาก ฯ จริงอยู่ จิตที่เป็นโลกียวิบากเหล่านั้น ไม่ทำฉันทะเป็นต้นไว้ในเบื้องหน้าให้เป็นไป ท่านอาจารย์หมายเอาอธิบดีที่ได้อยู่ เพราะอธิบดีคือ วิมังสา ไม่เกิดในพวกทวิเหตุกชวณะ และสมควรแก่ความเป็นไปแห่งอุปนิสัย คือ การปรุงแต่งจิต จึงได้กล่าว “ยถาสมฺภว” ดังนี้ ฯ อธิบดีหนึ่งเท่านั้นอันบัณฑิตยอมได้ เมื่อจะถือเอาโดยประการอื่นนอกจากนี้ อธิบดีธรรม ๒-๓ ที่เกิดร่วมด้วย ก็ไม่ประกอบความเป็นอธิบดี ฯ จริงอยู่ ด้วยเหตุที่นั่นนั่นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า “อธิบดี เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยอธิบดี” คงในนิเทศแห่งเหตุปัจจัย โดยนัยเป็นต้นว่า “เหตุเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ ด้วยเหตุปัจจัย” ดังนี้ พระองค์ทรงยกอธิบดีปัจจัยขึ้นด้วยอำนาจแห่งอธิบดีอย่างหนึ่ง ฯ เท่านั้น โดยนัยเป็นต้นว่า “ฉันทาธิปติเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉันทะ” ดังนี้ ฯ

อธิบาย คาถาที่ ๔ - ๕

ธรรมที่เป็นเหตุ โดยวัตถุธรรมมี ๖, องค์ฌานมี ๕ เพราะ โสมนัส โทมนัส และอุเบกขา รวมไว้ในฐานเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งเวทนา ๑ องค์มรรคมมี ๕ เพราะรวมมิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะและมิจฉาสมาธิ เข้าในฐานเดียวกับสัมมาสังกัปปะ เป็นต้น โดยเป็นธรรมมีส่วนเสมอกับวิตก วิริยะ และเอกัคคตา แห่งจิต ๑ ธรรมที่เป็นอินทรีย์มี ๑๖ เพราะรวมอินทรีย์ คือ เวทนา ๕ เข้าในฐานเดียวกันโดยเป็นเวทนาเหมือนกัน และ เพราะรวมอินทรีย์ที่เป็นโลกุตตระ ๓ กับปัญญา เข้าในฐานเดียวกันโดยเป็นญาณเหมือนกัน และเพราะแยกชีวิตินทรีย์โดยเป็น รูปและอรูปไว้เป็นคนละอย่าง ๑ ก็ธรรมที่เป็นผละ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๕ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล ๑ ธรรมที่เป็น อธิบดี ตรัสไว้ ๔ อาหารก็ตรัสไว้ ๔ เหมือนกัน ๑

สังคหะที่ปะปนด้วยกุศลเป็นต้น (คือ กุศล อกุศล อภัย กตะ) ทั้ง ๓ อย่าง ชื่อว่า มิสถกสังคหะ เพราะระคนไปด้วย ธรรมมีกุศลเป็นต้นนั่นเอง จึงมีชื่ออย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ๖ อย่างด้วยประการฉะนี้ ๑

ก็ในธรรม ๑ อย่าง มีเหตุเป็นต้นเหล่านี้ ฟังทราบการ สงเคราะห์ต่อไป.-

๓๔ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

ปัญญา สงเคราะห์ได้ ๕ ฐาน, วายามะ และเอกัคคตาแล สงเคราะห์ได้ ๔ ฐาน, จิต และสติ สงเคราะห์ได้ ๓ ฐาน, สังกัปปะ ๑ เวทนา ๑ ศรัทธา ๑ บัณฑิตกล่าวว่า สงเคราะห์ได้ ๒ ฐาน, ธรรมที่เหลือ ๒๘ กล่าวไว้ว่า สงเคราะห์ลงในฐานอย่างละ ๑ ฐาน ฯ

❖ ๓. โภธิปักขียสังคหะ ❖

อธิบาย โภธิปักขียสังคหะมีสติปัญฐานเป็นต้น

ธรรมชาติใด ย่อมเป็นไปทั่ว เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปัญฐาน ฯ อธิบายว่า เป็นไปในอารมณ์มีกายเป็นต้น ที่ยังเห็นเข้าไป ด้วยสามารถแห่งการถือเอาโดยความไม่งามเป็นต้น ฯ สตินั้นเองเป็นปัญฐาน ชื่อว่า สติปัญฐาน ฯ แต่สติปัญฐานนั้นมี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจความถือเอาอาการว่า ไม่งามเป็นทุกข์ ไม่เที่ยง ไม่ใช่ตัวตน ในกาย เวทนา จิต ธรรม และด้วยอำนาจแห่งการละวิปลาสที่สำคัญว่า งาม เป็นสุข เที่ยงเป็นตัวตน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สติปัญฐาน ๔ ดังนี้ ฯ

ที่เกิดแห่งโกฏฐาส คือ ส่วนที่น่าเกลียด มีผม เป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า กาย ได้แก่ สรีระ ฯ อีกอย่างหนึ่ง กองลมหายใจออกและหายใจเข้า ชื่อว่า กาย ฯ การตามเห็น กายนั้น คือ การระลึกรถึงกายนั้น ด้วยอำนาจแห่งการกระทำใน เบื้องต้น (ปริกรรม) และด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา ชื่อว่า กายา นุปัสสนา ฯ การตามเห็นด้วยอำนาจแห่งเวทนา ซึ่งเป็นทุกข์ เพราะทนได้ยาก (ทุกข์ทุกข์) เป็นทุกข์เพราะการเปลี่ยนไป (วิปริณามทุกข์) และเป็นสังขารทุกข์ (ทุกข์ของสังขาร) ชื่อว่า เวทนา นุปัสสนา ฯ อนึ่ง การตามเห็นจิตซึ่งแตกต่างกัน โดย ความต่างกันแห่งสัมปโยคะและภูมิ ด้วยอำนาจสราจจิต และ มหัคคตจิต เป็นต้น คือ การเห็นแจ้งด้วยอำนาจแห่งปริกรรม ชื่อ ว่า จิตตานุปัสสนา ฯ การตามเห็นธรรม คือ สัจจญาณและ สังขารซึ่งมีลักษณะต่างกัันนั้นแล ชื่อว่า ธรรมานุปัสสนา ฯ

อธิบาย สัมมปปธานและอิทธิบาท

ธรรมชาติที่ชื่อว่า สัมมปปธาน เพราะอรรถว่าเป็นเครื่อง ตั้งความเพียรโดยชอบ ได้แก่ ความพยายาม ฯ ก็ความพยายาม นั้นมี ๔ อย่าง โดยความต่างกันแห่งกิจ เพราะฉะนั้น ท่าน อาจารย์จึงกล่าวว่า “สัมมปปธาน ๔” เป็นต้น ฯ ความพาก

๓๖ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

เพียรด้วยสามารถแห่งกิจ มีการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งกัมมัฏฐาน คือ มนสิการในอสุภะ ชื่อว่า วายามะ ๑ บทว่า “ภิกขุโยภาวาย” ได้แก่ เพื่อความเจริญยิ่ง ๑

ธรรมชาติที่ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุสำเร็จกิจ มีการตั้งจิตมั่นเป็นต้น ได้แก่ อิทธิวิชฌาณ ๑ ธรรมเป็นเครื่องถึงความสำเร็จ ชื่อว่า อิทธิบาท ๑ อิทธิบาท คือ ฉันทะ ชื่อว่า ฉันทอิทธิบาท ๑

อธิบาย โภชณกัม

บุคคลใดย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า โภชิ ๑ อีกอย่างหนึ่ง จำเดิมแต่วิปัสสนาอันปรารภแล้ว พระโยคาวจร ย่อมตรัสรู้ คือ ย่อมแทงตลอดสังขจะทั้งหลาย ย่อมตื่นจากความหลับ คือ กิเลส หรือย่อมเบิกบานด้วยการบรรลุมรรคและผล เพราะไม่มีกิเลสกำเริบ ด้วยธรรมสามัคคีมีสติเป็นต้น อันใด ธรรมสามัคคีอันนั้น ชื่อว่า โภชิ ๑ ธรรมเป็นองค์ คือ เป็นการณะของบุคคลผู้ตรัสรู้นั้น หรือของธรรมสามัคคีเป็นเหตุตรัสรู้นั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า โภชณกัม ๑ ก็แต่โภชณกัมนี้มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งธรรม เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่ “สติสัมโพชณกัมเป็นต้น” ดังนี้ ๑

โพชฌงค์อันดีคือสติ ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ ๗ อีกอย่าง
หนึ่ง ที่ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งบุคคล
ผู้ตรัสรู้ดี หรือองค์แห่งธรรมสามัคคีเป็นเหตุตรัสรู้ดี ๗ ธรรมชาติ
โดยย่อมีวิชัย คือไตรตรองธรรม เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ จึง
ชื่อว่า ธรรมวิชัย ได้แก่ วิปัสสนาปัญญา ๗ ในบทว่า “อุเบกขา”
นี้ ท่านประสงค์เอาอุเบกขา คือ ตัตรมัชฌัตตตา ๗

อธิบาย คาถาที่ ๗ - ๘

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ในโพธิปักขิยสังคหะนั้น มีสังคหะ
๗ อย่าง” แล้วกล่าวว่า “สงกบุปฺปสุสทฺธิ จ” เป็นต้น ก็เพื่อจะ
แสดงสังคหะนั้นอีก ๗ ในธรรมมีสังกัปปะและปีสัทธาเป็นต้น
นั้น วิริยะมี ๘ ฐาน เพราะมีกิจ ๘ อย่าง คือ ด้วยอำนาจแห่ง
สัมมัมปธาน ๔, วิริยทธิบาท ๑, วิริยอินทรีย์ ๑, วิริยพละ ๑
วิริยสัมโพชฌงค์ ๑ และสัมมาวายามะ ๑ ๗ สติมี ๘ ฐาน
เพราะมีกิจ ๘ อย่าง คือ ด้วยอำนาจแห่งสติปัญญา ๔, สตินทรีย์
๑, สติพละ ๑, สติสัมโพชฌงค์ ๑ และสัมมาสติ ๑ ๗ สมาธิมี
๔ ฐาน เพราะมีกิจ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสมาธิอินทรีย์ ๑
สมาธิพละ ๑, สมาธิสัมโพชฌงค์ ๑, สัมมาสมาธิ ๑ ๗ ปัญญา
มี ๕ ฐาน เพราะมีกิจ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิมังสีทธิบาท ๑

๓๘ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

ปัญญินทรีย์ ๑, ปัญญาพละ ๑, ชัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๑ และ
สัมมาทิฏฐิ ๑ ๗ สรัทธามี ๒ ฐาน เพราะมีกิจ ๒ อย่าง ด้วย
อำนาจแห่งสัทชินทรีย์ ๑ และสัทธาพละ ๑ ๗ นี่เป็นการจำแนก
อันประเสริฐ คือยอดเยี่ยม แห่งธรรม ๓๗ อันสูงสุด คือวิเศษ
สุด เพราะเป็นฝ่ายแห่งธรรมเครื่องตรัสรู้ ๗ ธรรม ๓๗ ทั้งหมด
บางที่มีในโลกุตตรจิต ๘ อย่าง บางที่ไม่มีสังกัดปะและปีติ คือ
มีไม่ได้ เพราะสังกัดปะไม่ประกอบด้วยฌาน มีทุติยฌานเป็นต้น
และเพราะปีติไม่ประกอบด้วยจตุตถฌานและปัญจฌาน แม้ใน
โลกียจิต โภธิปักขิยธรรมก็มีได้บางดวง ไม่มีในโลกียจิตบางดวง
ตามควรแก่การประกอบ คือ ตามความเหมาะสมกับกิจนั้น ๗
ในเวลาทีวิสุทธิตั้งต้น เป็นไป ๗

❖ ๔. สัพพสังคหะมี ๕ หมวด ❖

อธิบาย ชั้น ๕ เป็นต้น

สภาคธรรมนั้น ๗ ต่างกันด้วยกาล มีอดีตกาล อนาคตกาล
และปัจจุบันกาลเป็นต้น ชื่อว่า ชั้น ๕ เพราะอรธว่า กองรวม
ไว้ในที่เดียวกัน ๗ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า
“บัณฑิตรวมย่อรูปนั้นเข้าในที่เดียวกัน เรียกกองนี้ว่า รูปชั้น ๕”
ดังนี้ ๗ แต่ชั้นเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๕ อย่าง

เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดว่า เป็นภาชนะ ๑, โภชนะ ๑ พัยัญชนะคือกับข้าว ๑, พอครัว ๑, และผู้บริโภคน ๑ เพราะเหตุ นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า “รูปกฺขนฺโธ” เป็นต้น ๑ จริงอยู่ รูปควรตั้งอยู่คู่ภาชนะ เพราะเป็นที่อาศัยแห่งเวทนา ๑ เวทนา ควรตั้งอยู่คู่โภชนะ เพราะเป็นของอันจะพึงกิน ๑ สัตถุควร ตั้งอยู่คู่กับข้าว เพราะเหตุแห่งการได้ความพอใจด้วยเวทนา ๑ สังขารควรตั้งอยู่คู่พอครัว เพราะปรุงแต่งและเพราะให้ยินดี ๑ วิญญาณควรตั้งอยู่คู่ผู้บริโภค เพราะความเข้าไปบริโภคอารมณ์ ๑ ด้วยคำเพียงเท่านี้ ก็สำเร็จเนื้อความตามที่ประสงค์แล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชั้นไว้เพียง ๕ เท่านั้น ๑ นี้แลเป็นเหตุแม้ในลำดับแห่งเทศนา เพราะทรงพระประสงค์จะ แสดงตามลำดับแห่งภาชนะ โภชนะ พัยัญชนะ (กับข้าว) ภูณฺชกะ (พอครัว) และภุณฺชิตา (ผู้บริโภค) ๑

ชั้นที่เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานชั้น ๑ ก็ชั้นนี้มีรูปเป็นต้นเหล่านั้น ที่บุคคลถือเอาโดยความเป็นอารมณ์ แห่งอุปาทานมี ๕ เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว ว่า “รูปูปาทานกฺขนฺโธ” เป็นต้น ๑ จริงอยู่ เพื่อสงเคราะห์กรรมที่ มีส่วนเสมอกันทั้งหมดเข้าด้วยกัน ทั้งกรรมที่มีอาสวะและไม่มี อาสวะ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงชั้น ๕ โดยไม่แปลกกัน

แต่เมื่อทรงแสดงธรรมที่เป็นกัมมิแห่งวิปัสสนา ก็ทรงแสดงธรรมที่มีอาสวะเท่านั้นว่า อุปาทานจันท์ ๆ เหมือนอย่างว่า ในธรรมมีรูปเป็นต้น ธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น มีอาสวะก็มี ไม่มีอาสวะก็มีฉันใด รูปจะเป็นฉันนั้นหามิได้ เพราะรูปเป็นกามาวจรอย่างเดียว ๆ แต่บัณฑิตพึงเห็นว่า “รูปนั้นที่ทรงแสดงไว้ในจันท์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งราสีของธรรมที่มีส่วนเหมือนกัน ส่วนรูปที่ทรงแสดงไว้ในอุปาทานจันท์ โดยเป็นอารมณ์ของอุปาทานและโดยอำนาจแห่งราสี” ดังนี้ ๆ

อธิบาย อายตนะ

จิตและเจตสิก มีทวารและอารมณ์นั้น ๆ ย่อมสืบต่อ คือ ย่อมพยายามด้วยกิจนั้น ๆ ที่จักขุและรูปเป็นต้นนี้ เพราะเหตุนี้ จักขุและรูปเป็นต้นนี้ จึงชื่อว่า อายตนะ ๆ อนึ่ง จักขุและรูปเป็นต้นนี้ ย่อมแผ่คือ ย่อมขยายธรรมเหล่านั้น อันเป็นที่มาแห่งกิจให้กว้างขวางออกไป อนึ่ง จักขุและรูปเป็นต้นนี้ ย่อมนำไปสู่สังสารทุกข์อันยาวนาน เพราะเหตุนี้ จักขุและรูปเป็นต้นนี้ จึงชื่อว่าอายตนะ ๆ อนึ่ง ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นการณะแห่งวิญญาณทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ๆ อีกอย่างหนึ่ง ในทางโลกเขาก็เรียกสถานที่อยู่อาศัย บ่อเกิด ที่ประชุม

และเหตุเกิดว่า อายตนะ เพราะฉะนั้น จักขุและรูปเป็นต้น แม้เหล่านี้จึงชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นสถานที่อยู่อาศัยแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งเป็นไปในทวารนั้น ๆ และมีอารมณ์นั้น ๆ เพราะเป็นสถานที่เกิดแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นนั่นเอง ซึ่งเป็นไปโดยเคลื่อนกล่น เพราะเป็นที่ประชุมแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งประชุมกันตามทวารและอารมณ์ และเพราะเป็นเหตุเกิดของจักขุวิญญาณเป็นต้น ในทวารและอารมณ์นั้นแล ๆ ก็อายตนะเหล่านั้น มี ๑๒ อย่าง คือ อายตนะที่เป็นภายในซึ่งเป็นทวาร ๖ อย่าง อายตนะที่เป็นภายนอกซึ่งเป็นอารมณ์ ๖ อย่าง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า “จักขุขายตนะ” เป็นต้น ๆ จักขุนั้นแหละเป็นอายตนะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า จักขุขายตนะ ๆ แม้ในบทที่เหลือก็มีวิเคราะห์อย่างนี้ ๆ

อธิบาย ลำดับแห่งอายตนะ

บรรดาอายตนะ ๑๒ นั้น ในพวกอายตนะภายใน จักขุขายตนะแจ่มแจ้งแล้ว เพราะมีอารมณ์เป็นสัมผัสสนะและสัปปฏิฆะ (เห็นได้และกระทบได้) เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสจักขุขายตนะไว้ก่อน ๆ ตรัสอายตนะนอกจากนี้ ซึ่งมีอารมณ์เป็นอนิทัสนะและสัปปฏิฆะ (เห็นไม่ได้แต่กระทบได้) ในลำดับ

๔๒ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

แห่งจักขวยตนะนั้น ๆ ในอายตนะแม่เหล่านั้น โสตายตนะตรัส
ไว้ในลำดับแห่งจักขวยตนะ โดยรับอารมณ์อันมาไม่ถึงได้เหมือน
กัน ๆ ในอายตนะ ๔ นอกนี้ ตรัสมานายตนะก่อน เพราะมีความ
สามารถรับอารมณ์ได้เร็วกว่า ๆ จริงอยู่ กลิ่นของโภชนะเป็นต้น
เพียงแต่เขาวางไว้ข้างหน้า ก็ย่อมกระทบที่มานะได้โดยพุ่งไปตาม
ลม ๆ ตรัสชีวหายตนะในลำดับแห่งมานายตนะ โดยการเป็นไป
เฉพาะที่เฉพาะแห่งเพียงเอกเทศเหมือนกัน ๆ จากนั้นตรัสกายา
ยตนะซึ่งเป็นไปทั่วทุกแห่ง ๆ ต่อจากนั้น ก็ตรัสสมนายตนะ
ซึ่งสามารถรับอารมณ์ของอายตนะทั้ง ๕ มีจักขวยตนะเป็นต้น ๆ
แต่นั้น ก็ตรัสอายตนะภายนอก มีรูปายตนะเป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์
แห่งอายตนะนั้น ๆ ตามลำดับแห่งอายตนะภายในมีจักขวยตนะ
เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว ๆ

อธิบาย ธาตุ

ธรรมเหล่าใด ย่อมทรงไว้ซึ่งภาวะมีอยู่ของตน เพราะเหตุ
นั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ธาตุ^๑ ๆ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่
ที่ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์เป็นอนก
ประการตามควรแก่การเกิด ๆ อนึ่ง ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า

^๑ วิเคราะห์แรก ทัวไปแก่ธาตุที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ ส่วนวิเคราะห์หลัง ๆ
เป็นโลกียะ ๆ จากอรรถโยชนา ๆ

อันสัตว์ทรงไว้ คือ เทินไว้คฤการะ (คือของหนัก) อันชนผู้นำภาระ
ไปต้องเทินอยู่ (หรือแบกอยู่) ฉะนั้น ๆ อนึ่ง ชื่อว่า ธาตุ เป็นสักว่า
ทรงไว้ซึ่งทุกข์อย่างเดียว เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ ๆ อนึ่ง ชื่อ
ว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์ต้องเสวย ทุกข์ในสังสาร
ๆ อนึ่ง ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งอยู่ คือ ดำรงอยู่แห่ง
ทุกข์มีประการอย่างนั้น อนึ่ง ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นส่วน
วัตถุที่บัณฑิตควรรู้ คุจธาตุในร่างกายมีรสและโลหิตเป็นต้น และ
คุจธาตุส่วนย่อยแห่งวัตถุภายนอกอันเกิดแต่ศิลา มีหรรดาลและมน
ศิลาเป็นต้น ๆ สมดังคำที่อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า.-

ธรรมชาติที่บัณฑิตเรียกว่า ธาตุ เพราะ
อรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์, อนึ่ง การทรง
สังสารทุกข์ไว้ก็เรียกว่า ธาตุ, อนึ่ง ชื่อว่า ธาตุ
เพราะอรรถว่า อันหมู่สัตว์ทรงไว้, อนึ่ง ชื่อว่า
ธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้หมู่สัตว์ต้องเสวย
สังสารทุกข์, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธาตุ เพราะ
อรรถว่า เป็นที่ตั้งอยู่แห่งสังสารทุกข์ อนึ่ง ชื่อว่า
ธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นคุจธาตุส่วนย่อยใน
สรีระ และส่วนย่อยแห่งวัตถุภายนอก อันเกิดแต่
ศิลา ดังนี้ ๆ

๔๔ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

ก็ธาตุ ๑๘ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกเฉพาะ
มนายตนะ ๗ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิญญาณธาตุ ๗ แล้วจึง
ตรัสไว้ ๑๘ อย่าง กับอายตนะ ๑๑ ที่เหลือ เพราะฉะนั้น ท่าน
อาจารย์จึงกล่าวว่า “จกฺขุธาตุ” เป็นต้น ลำดับแห่งธาตุ บัณฑิต
พึงทราบตามนัยแห่งอายตนะ ฯ

อธิบาย อริยสัจ ๔

ธรรมชาติมีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่า อริยะ เพราะกระทำความ
เป็นอริยะ ชื่อว่า สัจจะ เพราะเป็นของแท้ เพราะเหตุนี้ จึง
ชื่อว่า อริยสัจจะ ฯ แท้จริงสัจจะเหล่านี้ ย่อมยังพระอริยบุคคล
๘ พวก คือ ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ และในผล ๔ ให้สำเร็จ เพราะ
เมื่อไม่มีการแทงตลอดสัจจะ ก็ไม่เข้าถึงความเป็นพระอริยะ
และเพราะเมื่อมีการแทงตลอดสัจจะนั้น การเข้าถึงความเป็น
พระอริยะนั้นย่อมได้แน่นอน ฯ ก็ภาวะแห่งทุกข์ สมุทัย นิโรธ
และมรรคเท่านั้น เป็นธรรมชาติบีบคั้น เป็นแดนเกิดก่อน เป็น
ธรรมชาติสัดออก และเป็นธรรมชาตินำออกตามลำดับ, ส่วน
ธรรมเหล่าอื่น จะเป็นธรรมชาติบีบคั้นเป็นต้นหาได้ไม่ แต่ภาวะ
แห่งธรรมมีทุกข์เป็นต้น จะไม่เป็นธรรมชาติบีบคั้นเป็นต้นก็ไม่มี
เพราะฉะนั้น ทุกข์เป็นต้นเหล่านี้ จึงชื่อว่าเป็นของแท้ ด้วย

ลักษณะกล่าวคือ ทุกข์เป็นต้นไม่มีในธรรมเหล่านี้ และแพร่
ไปในธรรมมีทุกข์เป็นต้นนั้น ๆ เพราะเหตุนี้ พระอาจารย์ทั้ง
หลายในกาลก่อน จึงกล่าวไว้ว่า.-

ธรรม ๔ มีทุกข์เป็นต้น ย่อมยังบุคคล ๔
ผู้กำลังตัดซึ่งมลทิน และบุคคล ๔ ผู้มีโทษสิ้น
แล้วให้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ตามสมควร
แก่การตรัสรู้ เพราะความบีบคั้นเป็นต้น จะหา
ไม่ได้ในธรรมอื่น นอกจากทุกข์เป็นต้นเหล่านี้
ความที่ทุกข์เป็นต้นเหล่านี้ จะไม่บีบคั้นเป็นต้น
ก็หาได้ไม่ เพราะเหตุนี้แล ทุกข์เป็นต้น
เหล่านี้ จึงชื่อว่าเป็นของแท้ ดังนี้ ๆ

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะของพระอริยะชื่อว่าอริยสัจจ์ เพราะ
เป็นสัจจะอันพระอริยะนั้นพึงแทงตลอด ๆ หรือสัจจะของพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ เพราะความที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว
ทรงแสดงไว้ เพราะเหตุนี้ สัจจะของพระอริยะนั้น จึงชื่อว่า
อริยสัจจ์ ๆ ก็แต่อริยสัจจ์เหล่านั้นมี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง
ผลและเหตุที่เศร้าหมองและไม่เศร้าหมอง เพราะเหตุนี้ ท่าน
อาจารย์จึงกล่าวว่า “จตุตตริ อริยสัจจานิ” เป็นต้น ๆ พึงทราบ

๔๖ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

วินิจฉัยในคำว่าทุกข์เป็นต้นนั้น สัจจะที่หนึ่ง ชื่อว่า ทุกข์เพราะ เป็นของอันบัณฑิตเกลียด และเป็นของว่างเปล่า ฯ สัจจะที่ ๒ ชื่อว่า สมุทัยเพราะเป็นนิमितแห่งความเกิดทุกข์ ในเมื่อมีการตั้งลงแห่งปัจจัยทั้งหลายมีกรรมเป็นต้น เพราะทำวิเคราะห์ว่า ทุกข์ ย่อมเกิดจากตัณหา^๑ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ชื่อว่า ทุกขสมุทัย ชื่อว่า **ทุกขนิโรธ** เพราะอรรถว่า เป็นที่ดับหรือเป็นเครื่องดับ คือ ความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์ ธรรมชาติที่ชื่อว่า **ทุกขนิโรธคามินี** เพราะอรรถว่าถึงความดับทุกข์ และเป็นเหตุดำเนินไปสู่ความดับทุกข์นั้น ฯ

อธิบาย ัมมายนะและัมมชาตุ

ธรรม ๖๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งเจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ และนิพพาน ๑ ย่อมถึงการนับว่า ัมมายนะในพวกอายตนะ และเป็นธรรมชาตุในพวกชาตุ ฯ คำว่า “เจตสิกที่เหลือ” ได้แก่ เจตสิก ๕๐ ที่เหลือจากเวทนาและสัญญา ฯ

ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงแยกเวทนาและสัญญาไว้แผนกหนึ่งเล่า ?

แก้วว่า เพราะความที่เวทนาเป็นสภาพที่ยินดีในธรรมอันเป็นไปในวิภูษะ และสัญญาก็เป็นธรรมอุปการะความยินดีนั้น ฯ

จริงอยู่ เวทนาเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความยินดีในธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ และเวทนานั้นเป็นไปด้วยอาการแห่งความยินดีนั้นด้วยอำนาจแห่งสัญญาวิปลาส ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม เป็นต้น เพราะฉะนั้น สัญญานั้นจึงสนับสนุนแก่ความยินดีนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงแยกเวทนาและสัญญานั้นไว้ต่างหาก เพราะเหตุที่เป็นประธานแห่งสังสาร ฉะนั้นแล ฯ สมดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในนามรูปปริจเฉทว่า.-

“เพื่อทรงแยกส่วนที่ยินดีในธรรมอันเป็นไปในวิภูฏะ และธรรมส่วนที่สนับสนุนธรรมส่วนที่ยินดีนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงยกชั้นทั้ง ๒ อย่างนี้ขึ้นแสดงไว้” ดังนี้ ฯ

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า “ก็พระนิพพาน พระผู้มีพระภาคทรงสงเคราะห์เข้าไปในอายตนะและธาตุมิใช่หรือ เพราะเหตุไร จึงไม่สงเคราะห์เข้าไปในชั้น” ดังนี้ จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า “เภทภาเวน” แปลว่า เพราะไม่มีความต่างกัน ฯ จริงอยู่ การบัญญัติว่าชั้น เพราะอรรถคือ การประชุมแห่งธรรมที่มีความต่างกัน โดยความต่างแห่งกาลมโนคิด เป็นต้น เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงออกไปจากชั้น คือ พ้นไปจากการสงเคราะห์

๔๘ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

เข้าในชั้นนี้ เพราะพระนิพพานไม่มีการแยกประเภท ๆ आयตนะ มี ๑๒ โดยความต่างกันแห่งทวาร ๖ และอารมณ ๖ ๆ ธาตุมี ๑๘ โดยปริยาย คือ โดยลำดับแห่งทวาร ๖ อารมณ ๖ และ วิญญาณ ที่อาศัยทวารและอารมณทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น มีจำนวนเท่า นั้นเหมือนกัน ๆ ภูมิ ๓ มีแก้วัญญะนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ติฏุมะ ๆ ติฏุมะนั้นแหละเป็น เตฏุมิกะ ๆ ที่ชื่อว่า วัฏฏะ เพราะอรรถว่า เป็นที่เข้าไปแห่งกรรมและผลแห่งกรรมนั้น ๆ

บทว่า “ตณฺหา” ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ ด้วยอำนาจแห่ง กามตัณหาเป็นต้น ตัณหาอีก ๑๘ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอารมณ ๖ ๆ ตัณหา ๕๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอดีตกาล อนาคตกาล และปัจจุบันกาล ๆ และตัณหา ๑๐๘ อย่าง ด้วยอำนาจที่เป็นไป ในภายในและภายนอก ๆ

ถามว่า เพราะเหตุไร เมื่อธรรมเป็นเหตุแห่งทุกข์มีอวิชา เป็นต้น แม้อย่างอื่นก็มีอยู่ ตัณหาเท่านั้นที่พระผู้มีพระภาคตรัส ว่า สมุทัย ดังนี้ ๆ

แก้วว่า เพราะความที่ตัณหา เป็นเหตุที่เป็นประธาน ๆ จริงอยู่ ตัณหาเป็นเหตุพิเศษแห่งทุกข์ เพราะเป็นเหตุแห่งความ วิจิตรของกรรม เพราะเข้าถึงความเป็นสหายของกรรม และ เพราะเป็นเหตุหนุนนำปการแห่งทุกข์ ฉะนั้นแล ๆ

ในบทว่า “มคฺโค” บัณฑิตพึงประกอบมคฺคศัพท์อีกว่า “มรรค ที่กล่าวโดยชื่อว่า นิโรธคามินีปฏิปทา ท่านเรียกว่า โลกุตตรมรรค” ดังนี้ ๑. ธรรมเหล่านี้ คือ ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ที่ประกอบด้วยมรรค คือ ที่สัมปยุตด้วยมรรคที่เหลือนอกไปจากมรรคมืองค์ ๘ และผลพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ฟ้นไปคือนอกไปจากสัจจะ ๔ โดยนิปปริยาย แต่โดยปริยายเพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ว่า “องค์มรรคนับเนื่องในมรรค” ดังนี้ แม้ในนิทเทศแห่งอัญญาตาวิทริย์ ในผลธรรมทั้งหลาย จึงอาจทำการสงเคราะห์สัมมาทิฏฐิเป็นต้นลงในมคฺคสัจจ์ และธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรค ผลนอกนี้ลงในทุกขสัจจ์ โดยเป็นสังสารทุกข์ไว้เหมือนกัน ๑. จริงอยู่ เมื่อมีการสงเคราะห์อย่างนี้ แม้ความที่สัจจะเทศนาเป็นสัพพสังคาหิกะ คือ การสงเคราะห์ธรรมทั้งปวง ก็เกิดขึ้นได้ ๑.

ถามว่า เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวธรรมเหล่านี้ มีชั้นเป็นต้นไว้มาก ?

แก้วว่า เพราะธรรมเหล่านั้น แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้มากอย่างนั้นเหมือนกัน ๑. เพราะเหตุไร แม้พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงธรรมไว้มากอย่างนั้น ก็เพราะทรงพระประสงค์จะอนุเคราะห์สัตว์ ๓ พวก ๑. จริงอยู่ สัตว์มี ๓ พวก ด้วยอำนาจความหลงมกายนาม ๑, ในรูป ๑, และในนามและ

๕๐ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค

ในรูปทั้งสอง ๑ ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้มีอินทรีย์แก่กล้าพวกหนึ่ง ผู้มีอินทรีย์ไม่แก่กล้าพวกหนึ่ง ผู้มีอินทรีย์อ่อนพวกหนึ่ง และ ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้ปรารถนาคำย่อพวกหนึ่ง ผู้ปรารถนาในคำปานกลางพวกหนึ่ง ผู้ปรารถนาในคำพิสดารพวกหนึ่ง ๑ ในสัตว์ ๓ พวกเหล่านั้น สัตว์ผู้หลงมกภายในนาม ก็จะศึกษาในชั้น เพราะในชั้นนั้นจำแนกนามไว้ ๔ อย่าง ๑ สัตว์ผู้หลงมกภายในรูป ก็จะศึกษาในอายตนะ เพราะอายตนะจำแนกรูปไว้ ๑๐ อายตนะ กับอีกครั้งอายตนะ ๑ สัตว์ผู้หลงมกภายในนาม และรูปทั้งสอง ก็จะศึกษาในธาตุ เพราะธาตุเหล่านั้นท่านจำแนกนามและรูปทั้งสองไว้โดยพิสดาร ๑

อนึ่ง บัณฑิตพึงประกอบคำว่า “การศึกษาชั้น ย่อมมีแก่สัตว์ทั้งหลายผู้มีอินทรีย์แก่กล้า และแก่สัตว์ผู้ปรารถนาคำย่อ” ดังนี้ เป็นต้น ๑ แต่บัณฑิตควรเห็นว่า ธรรมมีชั้นเป็นต้น^๑ ทั้ง ๓ นั้น นำมาซึ่งอุปการะอันสัตว์เห็นแล้วด้วยอำนาจทุกขสัจจะ นิโรธสัจจะ และเหตุของสัจจะทั้ง ๒ นั้นโดยแท้ มิใช่โดยประการอื่น เพราะฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายพึงศึกษาสัจจะ” ดังนี้แล ๑

^๑ ชั้นเป็นต้น คือ ชั้น อายตนะ และธาตุ ๑

พรรณนาความปริจเฉทที่ ๗ แห่งอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา
ซึ่งอภิธรรมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

กุมารปณหา

“เอกัม นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๑?”
“เทเว นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๒?”
“ตีณิ นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๓?”
“จตุตตาริ นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๔?”
“ปญจ นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๕?”
“จ นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๖?”
“สตุต นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๗?”
“อฏฐ นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๘?”
“นว นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๙?”
“ทส นาม กิ”	“อะไรชื่อว่ ๑๐?”

(กุมารปณหา, ขุททกปาฐะ / ขุททกนิกาย)

กุมารปัญหา

“เอก์ นาม กิ”	“สพเพ สตุตา อาหารภูจิติกา”.
“เพว นาม กิ”	“นามญจ รูปญจ”.
“ตีณิ นาม กิ”	“ติสฺสไส เวทนา”.
“จตุตตาริ นาม กิ”	“จตุตตาริ อริยสัจจานิ”.
“ปญจ นาม กิ”	“ปญจอุปาทานกฺขนฺธา”.
“จ นาม กิ”	“จ อชฺฌมตฺติกานิ อายตนาณิ”.
“สตุต นาม กิ”	“สตุต โพชฌงฺคาคา”.
“อฏฺฐ นาม กิ”	“อริโย อฏฺฐจฺงฺคิโก มคฺโค”.
“นว นาม กิ”	“นว สตุตาวาสา”.
“ทส นาม กิ”	“ทสทฺหฺงฺเคหิ สมนฺนาคโต ‘อรรหา’ วุจฺจตี” ติ.

อะไรชื่อ ว่า ๑?
อะไรชื่อ ว่า ๒?
อะไรชื่อ ว่า ๓?
อะไรชื่อ ว่า ๔?
อะไรชื่อ ว่า ๕?
อะไรชื่อ ว่า ๖?
อะไรชื่อ ว่า ๗?
อะไรชื่อ ว่า ๘?
อะไรชื่อ ว่า ๙?
อะไรชื่อ ว่า ๑๐?

สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร
นามและรูป
เวทนา ๓
อริยสัจจ ๔
อุปาทานขันธ์ ๕
อายตนะภายใน ๖
โพชฌงค์ ๗
อริยมรรคมีองค์ ๘
สัตตาวาส ๙
ท่านเรียกผู้ถึงพร้อมด้วยองค์ ๑๐
ว่าเป็นพระอรหันต์

(กุมารปัญหา, ขุททกปาฐะ / ขุททกนิกาย)

ภาคผนวก

อภิธานมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗

ชื่อ สมุจจยสังคหวิภาค

◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

วัตถุธรรม คือ ธรรมที่มีสภาวะลักษณะ มี ๗๒ อย่าง ได้แก่ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ นิพัตถนรูป ๑๘ และนิพพาน ๑ พร้อมทั้ง วิเคราะห์ศัพท์ที่เป็นลักษณะ ตามที่แสดงไว้ทั้ง ๖ ปริจเฉทนั้น ยังมีได้รวบรวมไว้เป็นพวกเดียวกัน ฉะนั้น ในปริจเฉทที่ ๗ ท่านจึงรวบรวมเฉพาะธรรมที่เป็นสภาวะ ซึ่งสงเคราะห์เข้ากันได้ ไว้เป็น ๔ พวก คือ พวกอกุศล เรียกว่า อกุศลสังคหะมี ๕ อย่าง เฉพาะธรรมที่ปะปนกัน เรียกว่า มิสถกสังคหะมี ๗ อย่าง เฉพาะธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้ เรียกว่า โภธิปักขิยสังคหะ มี ๓๗ อย่าง และธรรมทั้งหมดที่สงเคราะห์เข้ากันได้ เรียกว่า สัพพสังคหะมี ๕ อย่าง ฯ อนึ่ง ธรรม ๔ พวกที่กล่าวมานี้ พระภูิกายาจารย์ได้ทำวิเคราะห์ศัพท์พร้อมทั้งอธิบายไว้ดีแล้ว จึงไม่ จำเป็นต้องกล่าวซ้ำอีก แต่เพื่อให้อรรถะนั้น ๆ เเด่นชัด จึงนำเอา อูทาหรณ์มาประกอบไว้ด้วย ฯ

❖ ว่าด้วย อุกุศลสังคหะ ❖

บรรดาอุกุศลสังคหะ ๘ มีอาสวะเป็นต้นนั้น อาสวะ ๔ คือ กาม ๑, ภพ ๑, ทิฏฐิ ๑ และอวิชชา ๑ เหล่านี้ เป็นกิเลสที่ละได้ยาก เพราะหมักคองในสันดานอยู่ช้านาน คุงบุคคลเสพของหมักคองแล้วทำให้มีนเมาอยู่ ฉะนั้น ๑ แม้ผู้ที่ศึกษาอยู่เห็นโทษ ออกบวชบำเพ็ญเพียรเพื่อละ ก็กระทำได้ไม่ถ่ายนั้ก ดังมีเรื่องเล่าไว้ในสารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิคาย สคาควรรคข้อ ๑๔๓ ดังต่อไปนี้.-

เล่ากันมาว่า เทพบุตรนี้ เมื่อเป็นมนุษย์บวชในพระพุทธศาสนาของพระศาสดา ฯลฯ เรียนกรรมฐานอันเป็นที่พอใจแล้ว เป็นผู้ประพฤดิเบาพร้อมเข้าไปสู่ป่า คิดว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าอนุญาตว่า มัชฌิมยามอันใดเป็นส่วนแห่งการนอน ดังนี้ แม้เมื่อมัชฌิมยามนั้นถึงพร้อมแล้ว เราก็ยังกลัวต่อความประมาท” ดังนี้ จึงสละเตียงนอนแล้วพยายามทั้งกลางคืนและกลางวัน ทำกรรมฐานนั้นแหละไว้ในใจ.

ลำดับนั้น ลมเพียงดังศาสตราเกิดขึ้นภายในแห่งภิกษุนี้ ทำลายชีวิตเสียแล้ว ภิกษุนี้ทำกาละในเพราะธุระ คือความเพียรนั้น ๑ ภิกษุนี้ทำกาละแล้วในที่ที่เป็นที่จงกรม เพราะความที่ตนเป็นผู้มีอุปนิสัยน้อย จึงมิได้ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ได้ถือ

ปฏิสนธิในภพดาวดึงส์ที่ประตุมานใหญ่ คุงหลับแล้วตื่นขึ้น
ฉะนั้น อັตภาพของเทพบุตรนั้นมี ๓ คาจุดเกิดขึ้น เหมือนเสา
ระเนียดปิดทองในขณะนั้นนั้นแล ภายในวิมาน นางอัปสร
ประมาณ ๑,๐๐๐ นาง เห็นเทพบุตรนั้นแล้วกล่าวว่า “เทพบุตร
ผู้เป็นเจ้าของวิมานมาแล้ว พวกเราจักให้เทพบุตรนั้นพอใจ”
คังนี้ จึงถือเอาเครื่องดนตรีมาแวดล้อมแล้ว.

เทพบุตรนั้น ย่อมไม่รู้ซึ่งความที่ตนเป็นผู้จุติแล้วก่อน ยัง
สำคัญตนว่าเป็นบรรพชิตอยู่นั้นเอง จึงเกิดความละอาย เพราะ
เห็นหญิงทั้งหลายมาเที่ยวถึงที่อยู่ จึงเอาผ้าปิดเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง
คจกฤษผู้ทรงผ้าบังสุกุล เอาผ้าที่วางกองไว้ข้างบนมาทำเฉวียงบ่า
ข้างหนึ่ง ตำรวมอินทรีแล้วได้ยื่นก้มหน้าอยู่.

พวกนางอัปสรเหล่านั้นทราบว่ เทพบุตรนี้เป็นเทพบุตรมา
แต่สมณะ โดยเห็นการเคลื่อนไหวกายของเทพบุตรนั้น จึงกล่าว
อย่างนี้ว่า “ข้าแต่เทพบุตรผู้เป็นเจ้าของ นี่ชื่อว่า เทวโลก ขณะนี้มีโช
โอกาสที่จะทำสมณธรรม ที่นี้เป็นโอกาสที่จะเสวยสมบัติ” คังนี้
เทพบุตรนั้นได้ยืนอยู่เหมือนอย่างนั้นนั้นแหละ นางอัปสรเหล่า
นั้นคิดว่าเทพบุตรนี้ยังกำหนดไม่ได้ จึงบรรเลงดนตรีทั้งหลาย
เทพบุตรนั้นก็ยังไม่แลดูอยู่นั้นแหละ ได้ยืนอยู่แล้วเหมือนอย่าง
นั้น ถ้าดับนั้น เทพธิดาเหล่านั้นจึงวางกระจกอันให้เห็นกาย

ทั้งหมดไว้ข้างหน้า.

เทพบุตรนั้นเห็นเงาในกระจกแล้ว จึงทราบความที่ตนเป็นผู้
จุดแล้ว ได้เป็นผู้มีความเดือดร้อนเพราะสมบัติ ด้วยคิดว่า “เราทำ
สมณธรรม มิได้ปรารถนาฐานะเช่นนี้ เราปรารถนาพระอรหัตต์
อันเป็นอุดมประโยชน์” ดังนี้ เทพบุตรนั้นพิจารณาแผ่นผ้าดั่งสีทอง
จึงคิดว่า “ขึ้นชื่อว่าสมบัติในสวรรค์นี้เป็นของหาได้ง่าย ความ
ปรากฏแห่งพระพุทธเจ้าหาได้ยาก รวากะนักมวยปล้ำหยั่งลงสู่ที่ที่
รบก้น ย่อมต้องการของมีค่า แต่กลับได้กำแห่งห้วงมัน” ดังนี้ จึง
มิได้เข้าสู่วิมาน ผู้อันหมู่แห่งนางอัปสรแวดล้อมแล้ว ด้วยทั้งสี่
ยังมีได้ทำลายนั้นแหละ มาสู่สำนักของพระทศพล ถวายอภิวัต
แล้วยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ได้ทูลถามว่า.-

“ปาชัญ ชื่อ โมหนะ อันหมู่นางอัปสร
ประโคมแล้ว อันหมู่ปีศาจสิงอยู่แล้ว ทำไฉนจึง
จะหนีไปได้” ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า.-

“มรรคนั้นชื่อว่าทางตรง ทิคนั้นชื่อว่าไม่มีภัย
รถชื่อว่าไม่มีเสียงดัง ประกอบด้วยล้อคือธรรม
หิริเป็นฝาของรถนั้น สติเป็นเกราะกั้นของรถนั้น
เรากล่าวธรรม มีสัมมาทิฏฐินำหน้า ว่าเป็นสารถิ

ยานชนิดนี้มีอยู่แก่ผู้ใด จะเป็นหญิงหรือชายก็
ตาม เขาย่อมไปในสำนักพระนิพพาน ด้วยยาน
นี้แหละ” ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อประกอบเทศนาอย่างนี้แล้ว ได้ทรง
แสดงสัจจะ ๔ ในที่สุดแห่งเทศนา เทพบุตรนั้นก็ตั้งอยู่เฉพา
ในโศคาปิตติผลแล ฯ

อรรถกถาอธิบายว่า เทพบุตรนั้น ไม่ชอบใจที่จะกล่าวหมู่
แห่งเทวดาว่าเป็นหมู่แห่งเทวดา ย่อมกล่าวหมู่แห่งเทวดาว่าหมู่
แห่งปีศาจ เพราะจิตนิยามของตนหนักแน่น และไม่กล่าวสวน
นันทันว่าเป็นสวนนันทัน ย่อมกล่าวสวนนันทันว่าป่าเป็นที่
หลง (คือ โมหะ) ต้องการเพื่อออกไป จึงทูลถามถึงวิปัสสนาอัน
เป็นปทัฏฐานแห่งพระอรหัตต์ ฯ

ธรรมดาว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมตรัสบอกปฏิบัติ
เบื้องต้นก่อนว่า “เธอจงชำระศีลให้หมดจดก่อน จงเจริญสมาธิ
จงทำกัมมัฏสาตาปัญญาให้ตรง” ดังนี้ ราวกะนายช่างจิตรกรทำ
การตกแต่งฝาผนัง บอกแก่ศิษย์ผู้ไม่มั่นใจในการกระทำ ผู้เริ่ม
ทำครั้งแรก ผู้ไม่ชำนาญในการทำจะนั้น แต่ว่าเมื่อบุคคลผู้
กระทำเคยประกอบแล้ว ประกอบทั่วแล้ว พระพุทธเจ้าทั้ง
หลาย ย่อมตรัสบอกสุญญาวิปัสสนาทีเดียว ซึ่งเป็นภาวะ

สุขุมลิกซึ่ง อันเป็นปัทมฐานแห่งพระอรหัตตมรรค.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเข้าพระทัยดีว่า “เทวบุตรนี้เป็นผู้
กระทำ ผู้มีศีลยังมีได้ทำลาย ก็มรรคที่หนึ่งจักมีแก่เทวบุตรนี้
ในอนาคต” ดังนี้ เมื่อจะทรงบอกสุญญาตาวิปัสสนา จึงตรัสว่า
“มรรคนั้น ชื่อว่า เป็นทางตรง” เป็นต้น ฯ (ผู้ปรารถนาความ
พิสดารโปรดดูในอรรถกถานั้นเถิด) ฯ

องค์ธรรมของโอฆะและโยคะ เหมือนกับอาสวะนั้นแหละ ฯ
ส่วนกิเลสอื่นมีมานะ วิจิกิจฉาและอุทธัจจะ เป็นต้น ก็มีอยู่ในที่
นั้น ๆ ท่านไม่เรียกว่าอาสวะ เพราะไม่ปรากฏด้วยอำนาจการ
ยึดถือว่าตน เป็นของเนื่องด้วยตนเหมือนอาสวะ เพราะหมักอยู่
ประจำในสันดาน ฉะนั้น ฯ ตัณฑา (ในกามคุณ ๕) ย่อมเกิด
ในจิตตูปบาท อันสหระคตด้วยโลกมุลจิต ๘ ดวง, ภาวะ (คือ
ความยินดีพอใจในรูปภพ อรูปภพ และในฌาน) ย่อมเกิดใน
จิตตูปบาทอันสหระคตด้วยโลกทัญญิตตวิปปยุต ๔ ดวง ทัญญิต
(ทัญญิต ๖๒) ย่อมเกิดในจิตตูปบาท อันสหระคตด้วยโลกทัญญิตต
สัมปยุตตจิต ๔ ดวง, อวิชชา ย่อมเกิดในอกุศลจิตทั้งปวง ฯ

ว่าด้วย โอมะ ๔ ในพระสูตร

ก็ธรรมทั้งหมดนี้ ชื่อว่า โอมะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุ
นำสัตว์ไป และเพราะอรรถว่า เป็นหมูใหญ่.

คำว่า เพราะอรรถว่าเป็นเหตุนำสัตว์ไป คือ เป็นเหตุให้
สัตว์ตกไปในเบื้องต่ำ จริงอยู่ โอมะนี้ย่อมยังสัตว์ที่อยู่ในอำนาจ
ของตนให้ตกไปในเบื้องต่ำ คือ ให้เกิดในทุกข์ต่าง ๆ มีนรก
เป็นต้น ๆ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อไม่ให้ไปในเบื้องบน คือ นิพพาน
ย่อมให้ไปในเบื้องต่ำ คือ ในภพ ๓, กำเนิด ๔, คติ ๕, วิญญาณ
จิตติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ดังนี้บ้าง ๆ คำว่า เพราะอรรถว่าเป็น
หมูใหญ่ อธิบายว่า เพราะหมูแห่งกิเลสนี้ใหญ่ กระจายอำนาจ
ไปตั้งแต่เวจิมหานรกจนถึงภวัคคภูมิ ฯ

ในโอมตรณสูตร^๑ เทวดา (ผู้สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต) นั้น
ยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง แล้วกราบทูลคำนึงะพระผู้มีพระ
ภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้บริบูรณ์ ข้าพระองค์ขอทูลถามพระผู้
มีพระภาคว่า พระองค์ข้ามโอมะได้อย่างไร?” พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ เราไม่พักอยู่ ไม่เพียรอยู่ ข้าม
โอมะได้แล้ว” ดังนี้.

^๑ สังยุตตนิกาย สกาลวรรค ข้อที่ ๑ ฯ

เทวดาทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ก็พระองค์ไม่พัก ไม่เพียร ข้ามโงะได้อย่างไรเล่า” พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ท่านผู้มีอายุ เมื่อใดเรายังพักอยู่ เมื่อนั้นเรายังจมอยู่โดยแท้ เมื่อใดเรายังเพียรอยู่ เมื่อนั้น เรายังลอยอยู่โดยแท้ ท่านผู้มีอายุ เราไม่พัก เราไม่เพียร ข้ามโงะได้แล้ว อย่างนี้แล” เทวดานั้น (ชื่นชมคำของพระผู้มีพระภาค) ได้กล่าวคาถานี้ว่า “นานหนอ ข้าพเจ้าจะเห็นชีณาสวพราหมณ์ ผู้ดับรอบแล้ว ไม่พัก ไม่เพียร อยู่ ข้ามค้นหาเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในโลก” ดังนี้ ฯ

อรรถกถาอธิบาย ไม่พัก ไม่เพียร

จริงอยู่ เมื่อบุคคลพักอยู่ ชื่อว่า ย่อมจมด้วยอำนาจกิเลส เมื่อยังเพียร ชื่อว่า ย่อมลอยด้วยอำนาจอิสังขาร ฯ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลพักอยู่ ชื่อว่า ย่อมจมด้วยค้นหาและทฤษฎี เมื่อเพียรอยู่ ชื่อว่า ย่อมลอยด้วยอำนาจแห่งกิเลสที่เหลือ และอิสังขารทั้งหลาย ฯ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลพักอยู่ ชื่อว่า ย่อมจมด้วยอำนาจแห่งค้นหา เมื่อยังเพียรอยู่ ชื่อว่า ย่อมลอยด้วยอำนาจแห่งทฤษฎี ฯ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลพักอยู่ ชื่อว่า ย่อมจมด้วยสัตสททฤษฎี เมื่อยังเพียร ชื่อว่า ย่อมลอยด้วยอุจเจททฤษฎี เพราะว่า ภาวทฤษฎียึดมั่นในมานะอันเลื้อยชา แต่วิภาวทฤษฎียึด

มันในการเล่นเลยไป ฯ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพักอยู่ ชื่อว่า ย่อม
 จมด้วยอำนาจการคิด เมื่อเพียร ชื่อว่า ย่อมลอยด้วยอำนาจ
 อุทธัจจะ ฯ

อนึ่ง เมื่อบุคคลพักอยู่ ชื่อว่า ย่อมจมด้วยกามสุขัลลิกานุ
 โยคะ เมื่อเพียรอยู่ ชื่อว่า ย่อมลอยด้วยอัตตกิลมถานุโยคะ ฯ
 (ว่าด้วยอภิสังขาร) เมื่อบุคคลพักอยู่ ชื่อว่า ย่อมจมด้วยอำนาจ
 แห่งอกุสลาภิสังขารทั้งหมด. เมื่อเพียร ชื่อว่า ย่อมลอยด้วย
 กุสลาภิสังขารอันเป็นโลกีย์ทั้งหมด ฯ ข้อนี้สมจริงดังที่พระผู้มี
 พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ดูก่อนจุนทะ อกุศลธรรมเหล่าใดเหล่า
 หนึ่งมีอยู่ อกุศลธรรมทั้งหมดนั้นพึงส่งไปในเบื้องต่ำ กุศล
 ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีอยู่ กุศลธรรมทั้งหมดเหล่านั้นพึงส่ง
 ไปในเบื้องบน” ดังนี้ ฯ (ผู้ปรารถนาความพิสดาร โปรดดูใน
 อรรถกถาเถลิต) ฯ

ว่าด้วย โยคะ ๔ ในพระสูตร

ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ทั้งโยคะและ
 วิสังโยคะ ดังคานานี้

สัตว์ทั้งหลาย ประกอบพร้อมด้วยกามโยคะ
 อันภวโยคะ และทิฏฐิโยคะทั้ง ๒ ประกอบอีก
 ถูกอวิชาเวดล้อมแล้ว มีปกติไปสู่ความเกิดและ

๖๒ ปรินิพนธ์ที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

และความตาย ย่อมถึงซึ่งสังสาร ฯ ส่วนสัตว์เหล่าใด กำหนดรู้กามทั้งหลาย และภวโยคะ โดยประการทั้งปวง ถอนขึ้นแล้วซึ่งทิวฐิโยคะ และตำรอกอวิชา ได้ สัตว์เหล่านั้นแล เป็นผู้ปราศจากโยคะทั้งปวง เป็นมุนี ล่วงพ้นจากโยคะ ดังนี้.

ในอรรถกถานั้นว่า การเพ่งอสุภะเป็นการคลายกามโยคะ อนาคตมรรค ทำอสุภกถานนั้นให้เป็นบาทแล้วบรรลु ชื่อว่า คลายกามโยคะโดยส่วนเดียวแท้ อรหัตตมรรค ชื่อว่าคลายภวโยคะ โสตาปัตติมรรค ชื่อว่า คลายทิวฐิโยคะ และอรหัตตมรรค ชื่อว่า คลายอวิชาโยคะ ฯ บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะแสดงวิสังโยคะให้พิสดารจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความปราศจากโยคะ ๔ ประการนี้ ๔ ประการเป็นไฉน คือ ความปราศจากกามโยคะ” ดังนี้เป็นต้น (ผู้ปรารธนาความพิสดารโปรดดูในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ข้อที่ ๑๐) ฯ

กิลเลสทีเหลือมีคันถะ ๔ และอุปาทานเป็นต้น พึงทราบความพิสดารในอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ ตั้งแต่ข้อ ๘๖๒ เป็นต้นไป พร้อมทั้งอรรถกถาด้วยเถิด ฯ

❖ ว่าด้วย มิสกสังคหะ ❖

ในสังคหะที่ ๒ นี้ เป็นธรรมที่ปะปนกัน คือ มีทั้งอกุศล ทั้งกุศลและอัพยากตะ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวถึง เหตุ ๖ มีโลกเหตุเป็นต้น ไม่เหมือนอกุศลสังคหะนั้น ๆ แม้ องค์ฌาน ๗ มีวิตักกะเป็นต้น, องค์มรรค ๑๒ มีสัมมาทิฐิ เป็นต้น, อินทรีย์ ๒๒ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น, พละ ๘ มีสัทธา พละเป็นต้น, อธิปติ ๔ มีฉันทาธิปติเป็นต้น, และอาหาร ๔ มีกวฬิงการาหารเป็นต้น ก็เป็นมิสกะเหมือนกัน ๆ

❖ ว่าด้วย โภธิปักขิยสังคหะ ❖

ในสังคหะที่ ๓ นี้ ท่านสงเคราะห์ธรรมที่เป็นฝ่ายตริสฐูไว้ ๓๓ มีสติปัฏฐาน ๔ และสัมมัปปธาน ๔ เป็นต้น บรรดาธรรม เหล่านี้ สติปัฏฐานเป็นกรรมฐาน ๒ อย่าง คือ รูปกรรมฐาน และอรูปรกรรมฐาน. ใน ๒ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อ ตริสรูปกรรมฐาน ย่อมตรัสการกำหนดธาตุ ๔ ด้วยสามารถแห่ง มนสิการ โดยสังเขปบ้าง โดยพิสดารบ้าง เมื่อจะตรัสอรูปร กรรมฐาน ย่อมตรัสด้วยอำนาจแห่งเวทนาโดยมาก ๆ

ในอรรถกถากล่าวว่า การตั้งมั่นในอรูปรกรรมฐานมี ๓ อย่าง คือ ด้วยสามารถแห่งผัสสะ ๑, ด้วยสามารถแห่งเวทนา ๑, ด้วย

สามารถแห่งจิต ๑ ๆ คืออย่างไร? คือ เมื่อพระโยคาวจรกำหนด
รูปกรรมฐานโดยสังเขปหรือโดยพิสดาร การที่จิตและเจตสิกจะ
เป็นไปในอารมณ์ครั้งแรกนั้น ผัสสะย่อมกระทบอารมณ์นั้น เกิด
ขึ้นปรากฏแก่พระโยคาวจรบางรูป, พระโยคาวจรยอมเสวย
อารมณ์นั้น เวทนาเมื่อเกิดขึ้น ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรบาง
รูป, วิญญาณที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจร
บางรูป ๆ

อนึ่ง ในการตั้งมั่น ๓ อย่างนั้น ผัสสะปรากฏแก่ภิกษุใด
แม้ภิกษุนั้นยอมกำหนดรู้กรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเท่านั้น
ว่า “มิใช่เฉพาะผัสสะอย่างเดียวยอมเกิดขึ้น แม้เวทนาอันเสวย
อยู่ซึ่งอารมณ์นั้นแหละก็เกิดพร้อมด้วยผัสสะนั้น แม้สัญญาอัน
จำซึ่งอารมณ์นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น แม้วิญญาณอัน
รู้แจ้งซึ่งอารมณ์นั้น ก็ยอมเกิดขึ้นด้วยผัสสะนั้น” ดังนี้, เวทนา
ยอมปรากฏแก่ภิกษุใด ๆลฯ วิญญาณยอมปรากฏแก่ภิกษุใด แม้
ภิกษุนั้นก็ยอมกำหนดกรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นนั้นแหละ
ว่า มิใช่วิญญาณอย่างเดียวเท่านั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะอันกระทบ
อารมณ์นั้นแหละก็เกิดกับวิญญาณนั้น แม้เวทนา แม้สัญญา แม้
เจตนาในอารมณ์ ก็เกิดขึ้นกับวิญญาณนั้น ดังนี้ ๆ

เมื่อภิกษุนั้น ไคร่ครวญอยู่ว่า กรรมหมวด ๕ มีผัสสะ

เป็นต้นเหล่านี้อาศัยอะไร ดังนี้ เธอย่อมทราบชัดว่า อาศัยวัตถุ
 ขึ้นชื่อว่าวัตถุก็คือกรชกาย ท่านกล่าวหมายเอาวัตถุคือ กรชกาย
 ในที่นี้ไว้ว่า “ก็แลวิญญานนี้อาศัยกรชกายนี้ เกี่ยวเนื่องอยู่ใน
 กรชกายนี้” ดังนี้. เมื่อว่าโดยอรรถ กรชกาย ได้แก่ มหาภูต
 รูปและอุปาทายรูปทั้งหลาย ฯ

ในข้อนี้ พระโยคาวจร ย่อมเห็นนามรูปนั้นแหละอย่างนี้ว่า
 “วัตถุเป็นรูป ธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น เป็นนาม” ดังนี้
 รูปก็คือรูปขันธ์ นามคืออรูขันธ์ ๔ เพราะฉะนั้น นาม
 รูปจึงเป็นเพียงขันธ์ ๕ เพราะว่าขันธ์ ๕ นอกจากนามรูปหรือ
 นามรูปนอกจากขันธ์ ๕ ย่อมไม่มี. เมื่อเธอใคร่ครวญอยู่ว่าขันธ์
 เหล่านั้นมีอะไรเป็นเหตุ ดังนี้ ย่อมเห็นว่ามิอวิชาเป็นต้นเป็น
 เหตุ ในลำดับนั้นจึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยสามารถแห่งนามรูป
 พร้อมด้วยปัจจัยว่า “นี่เป็นปัจจัย นี้เกิดขึ้นเพราะปัจจัย สัตว์หรือ
 บุคคลทั้งหลายไม่มี มีแต่เพียงกองแห่งสังขารล้วน ๆ เท่านั้น”
 ดังนี้. เธอพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
 โดยลำดับแห่งวิปัสสนาเที่ยวไปอยู่ หวังอยู่ซึ่งการแทงตลอดว่า
 ในวันนี้ ในวันนี้ ดังนี้ ก็หรือว่าเธอได้อุตุสัพปาเย บุคคล
 สัพปาเย โภชนสัพปาเย และการพึงธรรมเป็นสัพปาเย ในวัน
 เช่นนั้นแล้ว นั่งอยู่โดยบัลลังก์เดียวนั้นแหละ ย่อมยังวิปัสสนา

ให้ถึงที่สุด แล้วดำรงอยู่ในพระอรหัตต์. พระผู้มีพระภาคเจ้า
ย่อมตรัสกรรมฐานแก่ชนแม่ทั้ง ๓ เหล่านี้ จนถึงพระอรหัตต์
ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ก็ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสอุปกรรมฐาน
ก็ตรัสด้วยสามารถแห่งเวทนา จริงอยู่อุปกรรมฐานที่ตรัสไว้
ด้วยสามารถแห่งผัสสะ หรือด้วยสามารถแห่งวิญญาณ ย่อมไม่
ปรากฏแก่คนบางคน คล้ายกับความมืด เพราะกรรมฐานนั้น
ปรากฏด้วยอำนาจแห่งเวทนา^๑ ฯ ถามว่า เพราะเหตุไร ?
ตอบว่า เพราะเวทนาทั้งหลายกำลังเกิดขึ้นปรากฏอยู่ คือ ใน
กาลใด สุขเวทนาเกิดขึ้น ในกาลนั้น ย่อมทำสรีระทั้งสิ้นให้
กระเพื่อมอยู่ ให้สั่นไหวอยู่ ให้ซาบซ่านแผ่ไปอยู่ เป็นราวกะ
ให้กินเนยใสอันชำระแล้วตั้งร้อยครั้ง ราวกะให้ดับความเร่าร้อน
ด้วยน้ำตั้งพันหม้อ ย่อมให้เปล่งวาจาว่า “สุขหนอ สุขหนอ”

^๑ สุขเวทนาของท้าวสักกเทวราช เมื่อเห็นบุพนิมิตร ๕ ก็ทราบว่าจะจุติภายใน
๗ วัน เกิดโทมนัสเวทนาใหญ่ เพราะมองดูสมบัติทั้งหมด มีเทพนครหมื่นโยชน์
ปราสาทไพชยนต์สูงพันโยชน์ สุธัมมาเทวสภาสามร้อยโยชน์ เป็นต้น (ในสมัง
คควิลาสิณี อรรถกถาที่ฉนิกาย มหาวรรค แห่งสักกปัญหสูตร ข้อ ๒๔๗) ฯ
และสุพรหมเทวบุตร ผู้ถูกโทมนัสเวทนาขำยี ได้กราบทูลว่า จิตนี้สะอึกอยู่เป็น
นิตย์เป็นต้น(ในสารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิคาย สกาววรรค ข้อ ๒๖๔) ฯ

ดังนี้. ในกาลใด ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ในกาลนั้น ก็ทำให้สรีระ
 ทั้งสิ้นกระเพื่อมอยู่ สั่นไหวอยู่ แผลช้ำไปอยู่ราวกะเข้าไปสู่ที่
 กระเบื้องร้อน ราวกระราดอยู่ด้วยน้ำทองแดงที่ละลายแล้ว ราวกะ
 กำคบเพลิงที่ใส่ในหญ้า และต้นไม้ใหญ่ที่แห้งในป่า ทำให้บ่น
 เพื่อรำพันว่า “ทุกข์จริง ทุกข์จริง” ดังนี้ สุขเวทนาและทุกข
 เวทนาย่อมปรากฏอย่างนี้ ๆ ส่วนอทุกขมสุข ชี้แจงให้เห็นได้
 โดยยาก ไม่แจ่มแจ้งดังความมืด แต่ย่อมปรากฏแก่ผู้ถือเอาว่า
 “อทุกขมสุขเวทนานั้น เป็นอาการปานกลาง ปฏิเสธความยินดี
 และยินร้าย เปรียบเหมือนนายพรานเนื้อ ตามรอยเท้าเนื้อที่
 หนีขึ้นไปบนระหวางแผ่นหิน พบรอยเท้าเนื้อที่ฝั่งนี้และฝั่งโน้น
 ไม่เห็นรอยเท้าในท่ามกลางที่แผ่นหิน ก็รู้ว่าเนื้อหนีไปทางนี้
 เป็นต้น ฉะนั้น ๆ

พระผู้มีพระภาคครั้งตรัสรูปกรรมฐานก่อน เมื่อจะตรัส
 อรูปกรรมฐาน จึงทรงยกย้ายเปลี่ยนไปแสดงอรูปกรรมฐานด้วย
 สามารถแห่งเวทนา มิใช่มีในสติปัญญา วิภังคปกรณ์เท่านั้น
 แม้ในสูตรทั้งหลายเป็นเอนก คือ ในทีฆนิกาย มีมหานิทานสูตร
 สักกปัญหสูตร มหาสติปัญญาสูตร ในมัชฌิมนิกาย มีสติปัญ
 ญาสูตร จุลลัตถมหาสังขยสูตร มหาตถมหาสังขยสูตร จุลล
 เวทัลลสูตร รัฏฐุปาลสูตร มาคันตียสูตร ชาติวิภังคสูตร

๖๘ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

อานนชตปายสูตร ในสังยุตตนิกาย มีจุลนิตานสูตร
รุกโขปมสูตร ปริวิมังสนสูตร สกทเวทนาสังยุตตสูตร ฯ

สติปัฏฐานโดยสังเขป^๑

กายนุปัสสนา ๑๔ บรรพ (ปพฺพ) คือ.-

๑. อานาปานบรรพ
๒. อิริยาปถบรรพ
๓. จตุสัมปชัญญบรรพ
๔. ปฏิกูลมนสิการบรรพ
๕. ธาตุมนสิการบรรพ
๖. สิวถิกาบรรพ มี ๘ บรรพ

^๑ นัยของพระภิกษุอาจารย์กล่าวว่า สติมีกิจ ๘ อย่าง ปัญญามีกิจ ๕ อย่างนั้น. สติต้อง
ทำกิจในการไม่หลงลืมในกาย เวทนา จิต ธรรม รวมเป็นกิจ ๔ เมื่อสตินั้นเจริญ
มากขึ้น ก็เป็นสตินทรีย์ เมื่อมีกำลังก็เป็นสติพละ เมื่อเจริญยิ่งขึ้นก็เป็นสติสัม
โพชฃงค์ แล้วก็ป็นองค์มรรค เรียกว่า สัมมาสติ ฯ ส่วนปัญญาในเบื้องต้นเป็น
สัมปชัญญะ เมื่อเจริญขึ้นก็เป็น ปัญญาทริย เมื่อมีกำลังก็เป็น ปัญญาพละ เมื่อ
วิปัสสนานั้นเจริญยิ่ง เป็นไปอยู่ ก็เป็นธัมมวิจยสัมโพชฃงค์ แล้วก็ป็นองค์มรรค
เรียกว่า สัมมาทัญญู ฯ

บรรดาบรรพเหล่านั้น อานาปานบรรพ กับปฏิกุสมนสิการ
บรรพ ๒ เท่านั้น เป็นอัปนากรรมฐาน บรรพที่เหลือเป็น
อุปจารกรรมฐาน เพราะข้ออื่น ๆ ตรัสไว้โดยเป็นการพิจารณา
โทษของกายอย่างเดียว ตามมติของพระมหาสิ่วเถระ ส่วนใน
สุมังคลวิลาสนี้หรือรถถาว่า สิวถิกาบรรพเป็นอัปนากรรมฐาน
ด้วย ฯ

เวทนานุปัสสนา ๘ อย่าง คือ.-

๑. สุขเวทนา
๒. ทุกขเวทนา
๓. อทุกขมสุขเวทนา
๔. สุขเวทนามีอามิส
๕. ทุกขเวทนามีอามิส
๖. อทุกขมสุขเวทนามีอามิส
๗. สุขเวทนาไม่มีอามิส
๘. ทุกขเวทนาไม่มีอามิส
๙. อทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส

อธิบาย สุขกายก็ดี สุขใจก็ดี เรียกว่า สุขเวทนา
ในทุกขเวทนาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. คำว่า สุขเวทนามี
อามิส ได้แก่ โสมนัสที่อาศัยเบญจกามคุณ เป็นไปในทวาร ๖

แม้ทุกขเวทนามีอามิสเป็นต้น ก็ทำนองนี้. ส่วนสุขเวทนาไม่มี
อามิส คือ ไม่มีเบญจกามคุณในทวาร ๖ แม้ทุกขเวทนาไม่มี
อามิสเป็นต้นก็เช่นนี้. อนึ่ง ตรัสว่า เมื่อเสพเวทนาใด อกุศล
ธรรมเกิด ไม่ควรเสพเวทนานั้น เมื่อเสพเวทนาใด กุศลธรรม
เกิด ควรเสพเวทนานั้น. อนึ่ง เวทนาที่ไม่มีอามิสเป็นเวทนา
ของผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ในชื่อว่า ทุกขเวทนาไม่มีอามิส
นั้น คือ โทมนัสของผู้เจริญวิปัสสนา โดยพยายามเร่งเร้าใจให้ได้
อริยผลโดยเร็ว เหมือนเวทนาของพระมหาสิวลเถระผู้เป็นอาจารย์
หมู่ใหญ่ ๑๕ คณะ พวกภิกษุ ๓ หมื่นรูป ตั้งอยู่ในโอวาทของ
ท่าน ได้บรรลุพระอรหัตต์แล้ว ท่านบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุพระ
อรหัตต์ไม่ได้ตั้งใจ น้ำตาหลังไหลถึง ๓๐ ครั้ง แล้วจึงสำเร็จเป็น
พระอรหันต์ นี่คือ โทมนัสที่อาศัยเนกขัมมะ (โปรดดูความ
พิสดารในอรรถกถาที่ฌนิกาย มหาวรรค เรื่องสักกปัญหสูตร
ข้อ ๒๔๓) ฯ

จิตตานุปัสสนา ๑๖ อย่าง คือ.-

๑. จิตมีราคะ ได้แก่ จิตเกิดร่วมกับโลภะ ๘.
๒. จิตปราศจากราคะ^๑
ได้แก่ จิตเป็นกุศลและอัพยาทตะฝ่ายโลกีย์.

^๑ คำว่า จิตปราศจากราคะ ในที่นี้ เว้นโลกุตตรจิต แม้ข้ออื่นก็เหมือนกัน ฯ

๓. จิตมีโทษะ
ได้แก่ จิต ๒ ดวงที่เกิดร่วมกับโหมนัส .
๔. จิตปราศจากโทษะ
ได้แก่ จิตเป็นกุศลและอัพยาทตะฝ่ายโลกีย์.
๕. จิตมีโมหะ
ได้แก่ จิตเกิดร่วมกับวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ
แม้กุศลจิต ๑๒ ก็ชื่อว่า จิตมีโมหะ.
๖. จิตปราศจากโมหะ
ได้แก่ จิตเป็นกุศลและอัพยาทตะฝ่ายโลกีย์.
๗. จิตหดหู่ ได้แก่ จิตเกิดร่วมกับถีนมิทชะ.
๘. จิตฟุ้งซ่าน ได้แก่ จิตเกิดร่วมกับอุทธัจจะ.
๙. จิตเป็นมหัคคตะ
ได้แก่ รูปาวจรจิตและอรูปาจรจิต.
๑๐. จิตไม่เป็นมหัคคตะ
ได้แก่ กามาวจรจิต.
๑๑. จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
ได้แก่ กามาวจรจิต.
๑๒. จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
ได้แก่ รูปาวจรจิตและอรูปาจรจิต.

๗๒ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

๑๓. จิตตั้งมั่น

ได้แก่ อุปจารสมาธิจิตและอัปปนาสมาธิจิต

๑๔. จิตไม่ตั้งมั่น

ได้แก่ จิตที่เว้าจากสมาธิทั้ง ๒ นั้น.

๑๕. จิตหลุดพ้นแล้ว^๑

ได้แก่ ตทั้งควิมุตตจิตและวิกขัมภณวิมุตตจิต.

๑๖. จิตไม่หลุดพ้น

ได้แก่ จิตที่เว้าจากวิมุตติทั้ง ๒ นั้น.

มัฆมานุปัสสนา ๕ บรรพ คือ.-

๑. นีวรณบรรพ (นีวรณ ๕).

๒. ชันธบรรพ (อุปาทานชั้น ๕).

๓. อายตนบรรพ (อายตนะ ๑๒).

๔. โพชฌังคบรรพ (โพชฌงค์ ๗).

๕. สัจจบรรพ (สัจจะ ๔).

^๑ คำว่า จิตหลุดพ้นแล้ว ในที่นี้เว้าสมุจเฉทวิมุตติ, ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ, นิสสรณวิมุตติ ฯ

ในศุภมงคลวิลาสินีแสดงว่า บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อ
จะตรัสการกำหนดรูปกรรมฐาน และอรูปรกรรมฐานเจือกัน จึง
ตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ชัมมานุปัสสนาเป็นไฉนเป็นต้น ฯ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสการกำหนดรูปขั้นด้วย
กายานุปัสสนา, ตรัสการกำหนดเวทนาขั้นด้วยเวทนานุปัสสนา
ตรัสการกำหนดวิญญาณขั้นด้วยจิตตานุปัสสนา, บัดนี้ เพื่อ
จะตรัสแต่การกำหนดสัญญาขั้นและสังขารขั้น จึงตรัสว่า
คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร ภิกษุยอมพิจารณาเห็นธรรมใน
ธรรมเนื่อง ๆ อยู่ เป็นต้น ฯ

ก็สติปัฏฐาน ๔^๐ นี้ เจริญขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาญาณ
เป็นไปโดยลำดับ ท่านกล่าววว่า มรรค ๕ คือ สัมมาทิฐิ
สัมมาสังกัปปะ, สัมมาวายามะ, สัมมาสติ, และสัมมาสมาธิ
เกิดพร้อมกับสติปัฏฐาน เป็นบุพภาคมรรค เมื่อวิปัสสนาญาณ

^๐ กายานุปัสสนา มีอารมณ์หยาบ เป็นทางหมดจดของเวไนยสัตว์ตณฺหาจริต ผู้มี
ปัญญาอ่อน, เวทนานุปัสสนามีอารมณ์ละเอียด เป็นทางหมดจดของเวไนยสัตว์
ตณฺหาจริต ผู้มีปัญญากล้า, จิตตานุปัสสนา มีอารมณ์แยกออกไม่มากนัก เป็น
ทางหมดจดของเวไนยสัตว์ทวิญฺจจริต ผู้มีปัญญาอ่อน, ชัมมานุปัสสนา มีอารมณ์
แยกออกมาก เป็นทางหมดจดของเวไนยสัตว์ทวิญฺจจริต ผู้มีปัญญากล้า ฯ ๓ ฯ
ความพิสดารโปรดดูในอรรถกถา ฯ

๗๔ ปริญญาที่ ๗ สมุจจัยสังคหวิภาค

นั้นมีกำลังมาก ก็สามารถยังองค์มรรค ๘ ให้เกิดขึ้นพร้อมกัน
ในขณะเดียวกัน ขณะนั้นเป็นอริยมรรค ฉะนั้นแล ฯ

❖ ว่าด้วย สัพพสังคหะ ❖

ในสังคหะที่ ๔ นี้ เป็นการสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงมีรูป
ขันธเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่สัตว์ ๓ เหล่า ใน ๓ เหล่านั้น
ผู้หลงมกายในนาม จะรู้เข้าใจได้ในขันธ เพราะท่านแจกนาม
ไว้ ๔ อย่าง, ผู้หลงมกายในรูป จะรู้เข้าใจได้ในอายตนะ
เพราะท่านแจกรูปไว้ ๑๐ อายตนะครึ่ง, ผู้หลงมกายทั้งรูปทั้ง
นามจะรู้เข้าใจได้ในธาตุ เพราะท่านแจกไว้โดยพิสดาร ตามที่
พระภูิกจารย์กล่าวไว้แล้ว.

ว่าด้วย สัจจะ ๔ มีอรรถะมาก

ว่าโดยลำดับแห่งเทศนา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทุกข์ก่อน
เพื่อให้เกิดการสังเวช แก่เหล่าสัตว์ผู้ยินดีและปรารถนาความสุข
ในภพ ตรัสสมุทัยในลำดับแห่งทุกข์นั้น เพื่อให้รู้ว่าทุกข์นั้น
อันตัณหาได้สร้างแล้วย่อมไม่มี ก็ทุกข์นั้น ย่อมมีเพราะเหตุ
ภายนอก มีพระอิศวรบันดาลเป็นต้นก็หาไม่ ที่แท้ย่อมมีเพราะ
ตัณหา นี้ จากนั้น ก็ตรัสนิโรธเพื่อให้เกิดความโล่งใจ ด้วย

การเห็นอุปายเป็นเครื่องสลัดออก แก่สัตว์ผู้มีใจสลด แสวงหา
อุปายเป็นเครื่องออกจากทุกข์ จากนั้นก็ตรัสมรรค อันเป็นธรรม
ให้ถึงนิโรธ เพื่อบรรลุถึงความดับทุกข์ ฯ

ว่าโดยญาณแห่งสังขะ ญาณในทุกข์ ย่อมห้ามความปฏิบัติ
ผิดในผล คือ สำคัญในเบญจขันธ์ ซึ่งปราศจากความยั่งยืน
ความงาม ความสุขและอิตตา ว่ามีความยั่งยืน มีความงาม
มีสุข มีอิตตา, ญาณในสมุทัย ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในเหตุ
ที่นับถือในสิ่งที่ไม่ใช่เหตุว่าเป็นเหตุ โดยเข้าใจว่าโลกย่อมเป็น
ไปโดยพระอิศวรเป็นต้น, นิโรธญาณ ย่อมห้ามความปฏิบัติผิด
ในนิโรธที่ยึดถืออรูปโลกและในขอกฎุมิเป็นต้น ว่าเป็นนิพพาน,
มรรคญาณ ย่อมห้ามความปฏิบัติผิด ในอุปายที่เป็นไปด้วยยึด
ถือในมรรคที่ไม่บริสุทธิ์ อันต่างโดยกามสุขัลลิกานุโยคและ
อิตตกิลมถานุโยค ว่าเป็นมรรคอันบริสุทธิ์ เพราะเหตุนี้
บัณฑิตจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า.-

นรชน ยังไม่รู้แจ้งสังขะทั้งหลายตราบใด
เขาก็ย่อมลุ่มหลงในโลก (คือทุกข์) ในเหตุเกิด
ของโลก (คือสมุทัย) ในพระนิพพาน อันเป็น
ที่ดับแห่งโลก และในอุปายของความดับโลก
(คือมรรค) นั้น อยู่ตราบนั่น ดังนี้ ฯ

ว่าโดยปัญหากุคคะ ปัญหาว่า ก็บรรดาสัจจะ ๔ เหล่านี้
ธรรมที่เป็นทุกข์ แต่ไม่ใช่ทุกขสัจจะก็มี, ธรรมที่เป็นอริยสัจ
ไม่เป็นทุกข์ก็มี, ธรรมที่เป็นทุกข์ด้วย เป็นอริยสัจด้วยก็มี
ธรรมที่ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นอริยสัจก็มี ดังนี้ (เป็นไฉน?)

วิสัยนาในปัญหากุคคะ ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและผล
ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ โดยพระบาลีว่า “สิ่งใด
ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์” แต่ไม่ใช่ทุกข์ในอริยสัจ, นิโรธเป็น
อริยสัจ แต่ไม่เป็นทุกข์, ส่วนสัจจะ ๒ นอกนี้ คือสมุทัยและ
มรรค พึงเป็นทุกข์ เพราะความไม่เที่ยง แต่ไม่ใช่ทุกข์โดย
สภาวะที่กุลบุตรผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาคเจ้า
พึงกำหนดรู้, ส่วนอุปาทานขันธ ๕ เว้นค้นหาแล้ว เป็นทั้ง
ทุกข์ เป็นทั้งอริยสัจโดยประการทั้งปวง, ธรรมที่สัมปยุตด้วย
มรรคและผล ไม่ใช่ทุกข์โดยสภาวะที่กุลบุตรผู้ประพฤติ
พรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาคเจ้าพึงกำหนดรู้อยู่ ทั้งไม่ใช่
อริยสัจ (สัจจวิมุตติ) ๑

ว่าโดยความว่าง (คือสุญญตา) ในข้อนี้ สัจจะทั้งหมด
พึงทราบว่าเป็นสภาพว่างจากบุคคลตัวตน เพราะไม่มีบุคคล

๑ สัจจวิมุตติ กาย ขันธวาร. เล่มที่ ๑๗ ข้อ ๔๒ ๑ ข้อนี้แสดงสัจจวิมุตติ ๑

ผู้เสวย ไม่มีบุคคลผู้ทำ ไม่มีบุคคลผู้ดับ ไม่มีบุคคลผู้เดิน
ด้วยเหตุ นั้น นักปราชญ์จึงประพันธ์คาถานี้ไว้ว่า.-

ความจริงทุกซ์เท่านั้นมีอยู่ แต่บุคคลไร ๆ
ผู้เป็นทุกซ์หาไม่มี การทำมีอยู่ แต่บุคคลผู้ทำ
หาไม่มี ความดับมีอยู่ แต่บุคคลผู้ดับหาไม่มี
ทางมีอยู่ (คือมรรค) แต่บุคคลผู้เดินหาไม่มี
ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะ ๒ บทแรก ว่างจากความเที่ยง
ความงาม ความสุข และอิตตา. อีกอย่างหนึ่ง สัจจะ ๓
ว่างจากนิโรธสัจจะ และนิโรธสัจจะก็ว่างจากสัจจะ ๓ ที่เหลือ.
อีกอย่างหนึ่ง ในสัจจะ ๔ เหล่านี้ เหตุว่างจากผลเพราะไม่มีทุกซ์
ในสมุทัย และไม่มีนิโรธในมรรค (คือเหตุไม่รวมกับผล) และ
ผลเล่าก็ว่างจากเหตุ เพราะทุกซ์กับสมุทัย และนิโรธกับมรรค
มิได้เป็นอันเดียวกันเป็นต้น ๆ

ว่าโดยทุกซ์ ทุกขเวทนาที่เป็นไปทางกายและจิต ชื่อว่า
ทุกขทุกซ์ เพราะเป็นทุกซ์ทั้งโดยสภาวะทั้งโดยชื่อ. สุขเวทนา
ชื่อว่า วิปริณามทุกซ์ เพราะเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกซ์โดยการเปลี่ยน
แปลง, อุเบกขาเวทนาและสังขารทั้งหลายที่เหลือ ซึ่งเป็นไป
ในภูมิ ๓ ชื่อว่า สังขารทุกซ์ เพราะถูกความเกิดและความดับ

บีบคั้น ก็ความบีบคั้น ย่อมมีแม่แก่มรรคและผลเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สังขารทุกข์ ด้วยอรรถว่านับเนื่องด้วยทุกข์สัจจะ บรรดาทุกข์เหล่านั้น พึงกล่าว ทุกข์สัจจะไว้ ๒ บทนี้ คือ นิปปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยตรง) ได้แก่ ทุกข์ทุกข์ และปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยอ้อม) ได้แก่ ทุกข์ ๒ อย่างที่เหลือ ฯ

ว่าโดยเป็นธรรมอย่างเดียวนั้น ก็บรรดาสัจจะ ๔ เหล่านั้น ทุกข์ทั้งหมด ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นไปในวิภูฏะ เป็น ๒ อย่าง โดยนามและรูป, เป็น ๓ อย่าง โดยแยกเป็นอุปปัตติภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ, เป็น ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งอาหาร ๔ เป็น ๕ อย่าง โดยเป็นอุปาทานจันท์ ๕ ฯ

แม้สมุทัย ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นสภาพให้วิภูฏะ หมุนไป, เป็น ๒ อย่าง โดยเป็นธรรมสัมปยุตด้วยทิฏฐิ และไม่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ, เป็น ๓ อย่าง โดยเป็นกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา, เป็น ๔ อย่าง เพราะเป็นโทษอันมรรค ๔ พึงละ เป็น ๕ อย่าง โดยอารมณ์ มีความยินดีในรูปารมณ์ เป็นต้น และเป็น ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งกองตัณหา ๖ ฯ

นิโรธ ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยาย นิโรธเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นสอุปาทิเสสนิพพานและ

อนุปาติเสสนิพพาน, เป็น ๓ อย่าง เพราะสงบจากภพทั้ง ๓ เป็น ๔ อย่าง เพราะเป็นอารมณ์ให้มรรค ๔, เป็น ๕ อย่าง เพราะสงบความยินดีในอารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้น, เป็น ๖ อย่าง โดยประเภทความสิ้นไปแห่งกองตัณหา ๖ ๑

แม้มรรค ก็ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นธรรมควรเจริญ เป็น ๒ อย่าง โดยเป็นสมณะและวิปัสสนา อีกอย่างหนึ่ง เป็น ๒ อย่าง โดยประเภทแห่งทัตสนะและภavana, เป็น ๓ อย่าง โดยประเภทแห่งธรรมชั้น ๓ มีศีลชั้น เป็นต้น. จริงอยู่ มรรค (องค์มรรค ๘) นี้ เพราะเป็นสัปปเทสธรรม^๑ จึงสงเคราะห์ (คือรวมเข้า) ในชั้น ๓ ซึ่งเป็นนิปปเทสธรรม คือเมืองเล็ก (หัวเมือง) รวมอยู่ในราชอาณาจักร ฉะนั้น. เหมือนอย่าง พระชัมมทินนาเถรี กล่าวแก้ปัญหของวิสาขอุบาสกว่า “ดูก่อน วิสาขะผู้มีอายุ ชั้น ๓ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงสงเคราะห์ ด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วนอริยมรรคมีองค์ ๘ พระผู้มีพระภาค เจ้าทรงสงเคราะห์ด้วยชั้น ๓ แล” ดังนี้ เป็นต้น

จบปริจเฉทที่ ๗ ชื่อ สมุจจยสังคหวิภาค

^๑ สัปปเทสธรรม คือ ธรรมที่ทรงแสดงไว้บางส่วน, นิปปเทสธรรม คือ ธรรมที่ ทรงแสดงไว้โดยสิ้นเชิง (อรรถกถาสัมโมหวิโนทนี ในสังจวิกกนิทเทส) ๑

จรรยาเจ นาธิคจเจยย
เอกจรรย์ ทพหิ กยิรา

เสยย์ สติสมตฺตโน
นตฺติพาลเล สหายตา.

(พ.ศ. ๒๕/๒๓ ๕๖)

หากเที่ยวเที่ยวทางใดยังไม่พบ
ควรมุ่งไปผู้เดียวทุกแห่งหน

ไม่ประสบผู้เพริศผู้เพียงตน
มิตรของคนพาลนั้นย่อมไม่มี

อธิรัมมัตถสังคหะ

อธิรัมมัตถวิภาวินีฎีกา

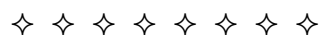
ภาคผนวก

ปริจเฉท ๘

ปัจจัยสังคหวิภาค

อาจารย์สมพร ศรีวราทิตย์

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อ ปัจจยสังคหวิภาค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส

สังคหคาถาที่ ๑

เยถํ สขุชตฺตมฺมานํ เย ชมฺมา ปัจจยา ยถา

ตฺวิภาคมิเหทานิ ปวุกฺขามิ ยถารหํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวการจำแนกธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นปัจจยแก่สังขตธรรมทั้งหลาย โดยอาการที่เป็น
ไปได้ ในปริจเฉทที่ ๘ นี้ ตามสมควร

ปัจจยสังคหะ ๒ อย่าง

พึงทราบปัจจยสังคหะ ๒ อย่าง คือ ปฏิจจสมุปปาตนัย ๑
และปฏิฐานนัย ๑ ๆ บรรดานัยทั้ง ๒ นั้น นัยที่บัณฑิตกำหนด
ไว้โดยสักว่าอาการ คือ ภาวะแห่งธรรมที่มีปกติเกิดขึ้น โดยเป็น
ปัจจยแก่ธรรมนั้น ๆ เรียกว่า ปฏิจจสมุปปาตนัย ส่วนที่เรียกว่า
ปฏิฐานนัย ก็เพราะท่านปรารภฐิติ คือ ปัจจยที่วิเศษออกไป ๆ

๘๒ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

แต่ท่านอาจารย์ทั้งหลายอธิบายทั้ง ๒ นัย ให้พิสดารระคนปนกันไป ๑ ในนัยทั้ง ๒ นั้น นัยอย่างนี้ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขาร, เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดสพายตนะ, เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา, เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา, เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดภพ, เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส กองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ ” ดังนี้ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปาตนัย ในอริการแห่งปัจจัยสังคหะนี้ ๑

ในปฏิจจสมุปปาตนัยนั้น บัณฑิตพึงทราบอัทธา ๓, องค์กร ๑๒, อากาโร ๒๐, สนธิ ๓, สังเขป ๔, วัฏฏะ ๓, และมูล ๒ ๑ พึงทราบอย่างไร? พึงทราบอย่างนี้ อัทธา ๓ คือ อวิชชาและสังขาร เป็นอดีตอัทธา (เป็นอดีตกาล) ชาติ ชราและมรณะ เป็นอนาคตอัทธา (เป็นอนาคตกาล) องค์กรทั้ง ๘ ในท่ามกลางเป็นปัจจุบันอัทธา (เป็นปัจจุบันกาล) ๑ องค์กร ๑๒ คือ อวิชชาสังขาร วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติและชรา มรณะ ๑ ก็คำว่า “โสกะ” เป็นต้น

ในปฏิจสุมุปาทนัยนี้ เป็นการแสดงถึงผลที่ไหลออกจากชาติ ๑

แม้ตัณหา อุปาทาน ภพ ย่อมเป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพทแห่งอวิชชาและสังขาร อนึ่ง อวิชชาและสังขาร ท่านก็ถือเอาด้วยศัพทแห่งตัณหา อุปาทาน ภพ, และผล ๕ อย่าง มีวิญญาณเป็นต้น ท่านก็ถือเอาด้วยศัพทแห่งชาติ ชรา มรณะเช่นเดียวกัน ครั้นกระทำอธิบายอย่างนี้แล้ว จึงได้กล่าวคาถาประพันธ์ย่อความไว้ดังต่อไปนี้.-

สังคหคาถาที่ ๒

อดีตเต เหตุโว ปญจ อิทานิ ผลปญจกัม

อิทานิ เหตุโว ปญจ อายตี ผลปญจกัม.

ในอดีตกาลมีเหตุ ๕ อย่าง ในปัจจุบันกาลมีผล ๕ อย่าง
ในปัจจุบันกาลมีเหตุ ๕ อย่าง ในอนาคตกาลมีผล ๕ อย่าง
ดังนี้.

อาการมี ๒๐ สนธิมี ๓^๑ และสังเขปมี ๔^๒ ก็ย่อมมี ๑

^๑ สนธิ ๓ คือ สังขารต่อกับวิญญาณ, เวทนาต่อกับตัณหา, ภพต่อกับชาติ ๑

^๒ สังเขป ๔ คือ อดีตเหตุ ๑, ปัจจุบันผล ๑, ปัจจุบันเหตุ ๑, อนาคตผล ๑

๘๔ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ฟังทราบวิญญะ ๓ คือ อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็น
กิเลสวิญญะ ๑, เอกเทศแห่งภพ กล่าวคือ กรรมภพและสังขาร
เป็นกัมมวิญญะ ๑, เอกเทศแห่งภพ กล่าวคืออุปปัตติภพและ
กรรมทั้งหลายที่เหลือ เป็นวิปากวิญญะ ๑ ๑ และฟังทราบมุล ๒
ด้วยอำนาจแห่งอวิชาและตัณหา ๑

สังคหคาถาที่ ๓ -๔

เตสเมว จ มุลานํ	นิโรเชน นිරุชณติ
ชรามรณมัจฉาย	ปีพิตานมภินุโส
อัสวานํ สมุปปาทา	อวิชา จ ปวทุตติ.
วฏฏุมาวทุสมิจเจวํ	เตภูมิกมนาทิกํ
ปฏิจจสมุปปาโทติ	ปฏุจเปติ มหามุนิ.

ก็เพราะกรรมอันเป็นมูล (คือ อวิชาและตัณหา)
เหล่านั้นนั้นแหละดับ วิญญะที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๓ จึง
ดับ และเพราะอัสวะเกิด อวิชชาย่อมเจริญยิ่งแก่เหล่า
สัตว์ผู้อันความสยบ^๐ คือ ชราและมรณะบีบคั้นเนื่องๆ ๑

^๐ ความสยบ บาลีว่า มัจฉา ในอรรถโยชนาแก้วว่า มุขหน มัจฉา แปลว่า
ความหลงซื่อว่า มัจฉา ๑

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นมหารุณีทรงบัญญัติวิภูฏะอัน
เป็นไปในภุมิ ๓ ที่หมุ่นไปไม่ขาดสาย ไม่มีเบื้องต้น
อย่างนี้ว่า ปฏิจจสมุปบาท ด้วยประการฉะนี้ ดังนี้ ฯ
จบปฏิจจสมุปบาทนัย ฯ

❖ ปัญฐานนัย ❖

นัยอย่างนี้ว่า “เหตุปัจจย อารัมมณปัจจย อธิปัตติปัจจย
อนันตรปัจจย สมันตรปัจจย สหชาติปัจจย อัญญมัญญปัจจย
นิสสยปัจจย อุปนิสสยปัจจย ปุเรชาติปัจจย ปัจจชาติปัจจย
อาเสวนปัจจย กัมมปัจจย วิปากปัจจย อาหารปัจจย อินทริย
ปัจจย ฌานปัจจย มัคคปัจจย สัมปยุตตปัจจย วิปยุตตปัจจย
อตฺถิปัจจย นตฺถิปัจจย วิคตปัจจย อวิกตปัจจย” ดังนี้ ชื่อว่า
ปัญฐานนัย ในอธิการแห่งปัจจยสังคหะนี้ ฯ

ในปัญฐานนัยนั้น (มีคาถารวมความดังต่อไปนี้).-

สังคหคาถาที่ ๕ - ๖

ฉฐา นามนตุ นามสฺส ปลฺลจฺฉา นามรูปินํ
เอกฺขา ปุณฺ รุปสฺส รูปิ นามสฺส เจกฺขา.

๘๖ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ปณฺณตฺตนิามรูปานิ นามสฺส ทฺวิธา ทฺวยํ
ทฺวยสฺส นวธา เจติ จพฺพิธา ปจฺจยา กถํ.

ปัจจัย (ในปฏฐาน) มี ๖ อย่าง^๑ คือ นามเป็นปัจจัย
แก่นาม ๖ ปัจจัย, นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๕ ปัจจัย
นามเป็นปัจจัยแก่รูปอย่างเดียว ๑ ปัจจัย, และรูปเป็น
ปัจจัยแก่นามอย่างเดียว ๑ ปัจจัย, บัญญัติ นามรูป เป็น
ปัจจัยแก่นาม ๒ ปัจจัย, นามรูปทั้งสองเป็นปัจจัยแก่
นามรูปทั้งสอง ๕ ปัจจัย.

คือ อย่างไร ? คือ อย่างนี้.-

(๑) นามเป็นปัจจัยเฉพาะแก่นามเท่านั้น ๖ ปัจจัย คือ จิต
และเจตสิกที่ดับไปไม่มีระหว่าง เป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกที่
เกิดขึ้นเฉพาะหน้า ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย ๑ สมันตร
ปัจจัย ๑ นัตถิปัจจัย ๑ วิคตปัจจัย ๑ ชวนะก่อน ๆ เป็นปัจจัย
แก่ชวนะหลัง ๆ ด้วยอำนาจอาเสวนปัจจัย ๑ ธรรมทั้งหลาย
คือ จิตและเจตสิกที่เกิดพร้อมกัน เป็นปัจจัยแก่กันและกันด้วย
อำนาจสัมปยุตตปัจจัย ๑ ฯ

^๑ ต่างจากนี้ยอื่น ๆ

(๒) นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๕ ปัจจัย คือ เหตุ ๖ องค์ ฌาน ๕ องค์มรรค ๘ เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันด้วยอำนาจเหตุปัจจัย ๑ ฌานปัจจัย ๑ มัคคปัจจัย ๑, เจตนาที่เกิดพร้อมกัน (สหชาติเจตนา) เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน, เจตนาที่เกิดต่างขณะกัน (นानักขณะเจตนา) เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดเพราะกรรม ด้วยอำนาจกัมมปัจจัย ๑, วิปากนามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน และแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจวิปากปัจจัย ๑ ฯ

(๓) นามเป็นปัจจัยแก่รูป ๑ ปัจจัย คือ ธรรมทั้งหลาย ได้แก่ แก่ จิตและเจตสิกที่เกิดภายหลัง เป็นปัจจัยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน ด้วยอำนาจปัจฉาชาติปัจจัยเท่านั้น ฯ

(๔) รูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๑ ปัจจัย คือ วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ในปวัตติกาล, และอารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่ปัญจวิญญาณวิถี ด้วยอำนาจปุเรชาติปัจจัย ฯ

(๕) บัญญัติและนามรูปเป็นปัจจัยแก่นามเท่านั้น ๒ ปัจจัย คือ ด้วยอำนาจอาร์มมณปัจจัย ๑ อุปนิสสยปัจจัย ๑ ฯ ในปัจจัยทั้ง ๒ นั้น อารมณ์มี ๖ อย่าง ด้วยสามารถแห่งรูปารมณ์เป็นต้น ส่วนอุปนิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย ๑

๘๘ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

อนันตรูปนิสสยปัจจัย ๑ และปกตูปนิสสยปัจจัย ๑ ๑ บรรดา
อุปนิสสยปัจจัย ๓ อย่างนั้น อารมณฺ์นั่นเอง ที่จิตและเจตสิก
กระทำให้นึกแน่น ชื่อว่า อารัมมณูปนิสสยะ, ธรรมทั้งหลาย
คือ จิตและเจตสิกที่ดับไปไม่มีระหว่าง (คือเป็นไปไม่ขาดสาย)
ชื่อว่า อนันตรูปนิสสยะ, ส่วนปกตูปนิสสยะมีมากอย่าง คือ
ธรรมทั้งหลายมีรากะและศรัทธาเป็นต้น ๑ สุขกายทุกข์กาย ๑
บุคลิก ๑ โภชนะ ๑ อุตฺ ๑ เสนาสนะ ๑ ย่อมเป็นปัจจัยแก่
ธรรม มีกุศลเป็นต้น ซึ่งเป็นผลแห่งกรรมทั้งภายในและภายนอก
ตามสมควร ๑

(๖) นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๕ ปัจจัย ตามสมควร
คือ ด้วยอำนาจอธิปัจจัย ๑ สหชาติปัจจัย ๑ อัญญมัญญ
ปัจจัย ๑ นิสสยปัจจัย ๑ อาหารปัจจัย ๑ อินทริยปัจจัย ๑
วิปยุตตปัจจัย ๑ อัตติปัจจัย ๑ และอวิคตปัจจัย ๑ ๑

บรรดาปัจจัยทั้ง ๕ นั้น อธิปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ อารมณฺ์
อันจิตและเจตสิกกระทำให้นึกแน่น เป็นปัจจัยแก่นาม ด้วย
อำนาจอารัมมณาธิปัจจัย ๑, สหชาติปัจจัย แม้ทั้ง ๔ อย่าง
เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย
ปัจจัย ๑ ๑ สหชาติปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ จิตและเจตสิกเป็น
ปัจจัยแก่กันและกัน และแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน ๑, มหาภูตรูป

เป็นปัจจัยแก่กันและกันและแก่อุปาทายรูป ๑, ในขณะที่ปฏิสนธิ
วัตตรูปและวิบากขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกัน ๑ ๑ **อัญญมัญญ**
ปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ จิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกัน ๑
มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ๑, ในขณะที่ปฏิสนธิ วัตตรูป
และวิบากขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกัน ๑ ๑ **นิสสยปัจจัยมี ๓**
อย่าง คือ จิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และแก่รูปที่
เกิดพร้อมกัน ๑, มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันและแก่อุปา
ทายรูป ๑, วัตตรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุเจ็ด ๑ ๑ **อาหาร**
ปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ กวฬิงการาหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้ ๑, นาม
อาหารเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน ๑ ๑ **อินทริยปัจจัยมี**
๓ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ เป็นปัจจัยแก่ปัญจวิญญาณ ๑, ชีวิติน
ทริย์เป็นปัจจัยแก่อุปาทินนกรูป ๑, นามอินทริย์เป็นปัจจัยแก่นาม
รูปที่เกิดพร้อมกัน ๑ ๑ **วิปยุตตปัจจัยมี ๓** อย่าง คือ ในขณะที่
ที่ก้าวลงสู่ปฏิสนธิ วัตตรูป เป็นปัจจัยแก่วิบากขันธ์ทั้งหลาย
ด้วยอำนาจแห่งสหชาติปัจจัย (อย่างหนึ่ง) และธรรมทั้งหลาย
คือ จิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจ
แห่งสหชาติปัจจัย (อย่างหนึ่ง) ทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า สหชาติวิป
ยุตตปัจจัย ๑, ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลัง
เป็นปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดก่อน ด้วยอำนาจแห่งปัจฉิมชาติวิปยุตต

๕๐ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ปัจจัย ๑, วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก้วินยญาณธาตุ ๗ ในปวัตติกาล
ด้วยอำนาจแห่งปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย ๑ ๗ อัตถิปัจจัยมี ๕
อย่าง คือ.-

สังคหคาถาที่ ๗

สหชาติ ปุเรชาติ ปุณาชาตญจ สพุพธา
กวพิงกาโร อาหาโร รูปชีวิติมิจจย.

สหชาติปัจจัย ๑, ปุเรชาติปัจจัย ๑, ปุณาชาต
ปัจจัย ๑, กวพิงการาหาร ๑, รูปชีวิตินทรีย์ ๑, โดย
ประการทั้งปวง ฉะนี้แล ฯ

อวิตตปัจจัยก็มี ๕ อย่าง เหมือนอัติปัจจัย ฯ

ก็ปัจจัยทั้งหลาย แม้ทั้งหมดย่อมถึงการประชุมลงใน
อาร์มมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กัมมปัจจัย และอัติปัจจัย ฯ
ก็ในปฏิฐานนัยนี้ คำว่า “สหชาตรูป” (รูปที่เกิดพร้อมกัน) บัณฑิต
พึงทราบว่ามี ๒ อย่าง แม้โดยประการทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่ง
รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ในปวัตติกาล ๑, กตัตตารูปในปฏิสนธิ
กาล ๑ ฯ

สังคหคาถาที่ ๘ - ๕

อิติ เตกาลิกา ฌมฺมา กาลมุตฺตา จ สมฺภวา
อหฺมตฺตญฺจ พหิทฺธา จ สฺงฺขตาสฺงฺขตา ตถา.
ปฺลยฺตฺตนิมรฺูปานํ วเสน ติวฺธา จิตฺตา
ปจฺจยา นาม ปฏฺฐานเ จตุวีสฺติ สพฺพธา.

ธรรมทั้งหลายประกอบด้วยกาล ๓ และพ้นจาก
กาล เป็นภายในและภายนอก เป็นสังขตะและเป็น
อสังขตะ ตามสมควรแก่การเกิด ตั้งอยู่โดยอาการ
๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบัญญัติ นามและรูป โดย
นัยที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า ปัจจัย ท่านกล่าวไว้
๒๔ ในคัมภีร์ปฏิฐาน (คือ ในปกรณ์ชื่อว่า อนันต
สมันตปฏิฐาน) โดยประการที่ปวง ฉะนั้นแล ฯ

บรรดาบัญญัติ นามและรูปเหล่านั้น รูปธรรม เรียกว่า
รูปขันธ, ธรรมชาติ ๕ อย่าง คือรูปขันธ ๔ ได้แก่ จิต เจตสิก
และนิพพาน เรียกว่า อรูป และเรียกว่า นาม, ธรรมที่เหลือ
จากนั้น เรียกว่า บัญญัติ ฯ

บัญญัติมี ๒ อย่าง คือ^๑

๑. ปัญญาปิยัตตาบัญญัติ
บัญญัติเพราะต้องการรู้ความหมาย
๒. ปัญญาปนโตบัญญัติ
บัญญัติโดยให้รู้หรือรรถตามเสียง ฯ

คือ อย่างไร ?

คือ บัญญัติว่า แผ่นดินและภูเขาเป็นต้น ที่แต่งตั้งกันโดยประการนั้น ๆ เพราะอาศัยอาการ คือ ความเปลี่ยนแปลงแห่งภูตรูปนั้น ๆ อย่าง ๑^๒, บัญญัติว่า รถและเกวียนเป็นต้น เพราะอาศัยอาการที่ตั้งลง (หรือประชุม) แห่งสัมภาระ ๑, บัญญัติว่า บุรุษบุคคลเป็นต้น เพราะอาศัยชั้นรูปัญจะ ๑, บัญญัติว่า ทิศและกาลเป็นต้น เพราะอาศัยความหมุนเวียนของดวงจันทร์เป็นต้น ๑, บัญญัติว่า หลุมและถ้ำเป็นต้น เพราะอาศัยอาการที่มหาภูตรูปไม่จดถึงกัน ๑, และบัญญัติว่า กสิณนิमितเป็นต้น เพราะอาศัยนิमितแห่งภูตรูปนั้น ๆ และอาการพิเศษของภาวนา

^๑ คือ อตถบัญญัติ และสัพทบัญญัติ นั้นแหละ

^๒ บัญญัติ ๖ ตามที่กล่าวนี้ คือ สันตानบัญญัติ, สมุหบัญญัติ, สมมติบัญญัติ, ทิสกาลาทิบัญญัติ, อากาสบัญญัติ และนิมิตตบัญญัติ (ฎีกา)

ก็บัญญัติที่มีความแตกต่างกันดังที่กล่าวมาแล้ว ด้วยประการ
 อย่างนี้ แม้จะไม่มีอยู่โดยปรมาตถ์ ก็เป็นอารมณ์แห่งจิตตูปบาท
 โดยอาการคือเงาของอรรถ ซึ่งถูกกำหนดหมายเอา โดยอาการ
 นั้น ๆ เพราะอาศัยคือเปรียบเทียบ ได้แก่ ทำอาการมีสถานะ
 เป็นต้นนั้น ๆ ให้เป็นเหตุ ย่อมกล่าวกัน ย่อมให้ร้องเรียก
 ย่อมให้รู้ความหมาย เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า บัญญัติ ฯ
 บัญญัตินี้ ชื่อว่า ปัญญาปิยัตตาบัญญัติ ฯ ส่วนปัญญาปนโต
 บัญญัติ บัณฑิตแสดงโดยชื่อ มีนามและนามกรรมเป็นต้น ฯ
 นามบัญญัตินั้นมี ๖ อย่าง คือ.-

๑. วิชชมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่มีอยู่จริง
๒. อวิชชมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริง
๓. วิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ
 บัญญัติสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงกับสิ่งที่มีอยู่จริง
๔. อวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ
 บัญญัติสิ่งที่มีอยู่จริงกับสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริง
๕. วิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ
 บัญญัติสิ่งที่มีอยู่จริงกับสิ่งที่มีอยู่จริง
๖. อวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ
 บัญญัติสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงกับสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริง

๕๔ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ก็บรรดาบัญญัติ ๖ เหล่านั้น ในเวลาใด บัณฑิตย่อมแต่ง
ตั้งรูปและเวทนา เป็นต้น ซึ่งมีอยู่โดยปรมาตถ์ ด้วยบัญญัตินี้
ในเวลานั้น บัญญัตินี้เรียกว่า วิชขมานบัญญัติ ฯ แต่เวลาใด
บัณฑิตย่อมแต่งตั้งแผ่นดินและภูเขา เป็นต้น ซึ่งไม่มีอยู่โดย
ปรมาตถ์ ด้วยบัญญัตินี้ ในเวลานั้น บัญญัตินี้เรียกว่า อวิช
ขมานบัญญัติ ฯ ส่วนบัญญัติที่เหลือ ฟังทราบด้วยอำนาจแห่ง
การผสมกันของบัญญัติทั้งสองว่า “บุคคลมีอภิญญา ๖ (เป็นข้อที่
๓), เสียงของหญิง (เป็นข้อที่ ๔), จักขุวิญญาณ (เป็นข้อที่ ๕)
โอรสของพระราชา (เป็นข้อที่ ๖) ตามลำดับ” ดังนี้ ฯ

สังคหคาถาที่ ๑๐ - ๑๑

วชิโฆสถานุสาเรน	โสตวิญญาณวิธิยา
ปวตฺตานนุตรูปฺนุ-	มโนทวารสุส โคจรา.
อตุถา ยสุสถานุสาเรน	วิญญาณนุติ ตโต ปรี
สหายํ ปลฺลยตุติ วิญญฺเยยฺยา	โลกสงฺเกตนิมฺมิตา.

อรรถทั้งหลาย ที่เป็นอารมณ์แห่งมโนทวาร ซึ่งเกิด
ขึ้นในลำดับแห่งความเป็นไปของโสตวิญญาณวิธิ โดย
กระแสเสียงทางวาจา ต่อจากนั้น บัณฑิตย่อมรู้ได้โดย

กระแสนามบัญญัติใด นามบัญญัตินั้น ก็พึงทราบว่าเป็นบัญญัติอันกระทำไว้ ตามการกำหนดของชาวโลก
ขณะนี้แล ฯ

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า ปัจจัยสังคหวิภาค
ในปกรณ์อภิธรรมมัตถสังคหะ จบแล้วด้วยประการฉะนี้

อภิธรรมมัตถสังคหฎีกา
ชื่อ อภิธรรมมัตถวิภาวินี

พระฎีกาจารย์ พรรณนาความปริจเฉทที่ ๘

บัดนี้ ท่านอาจารย์ เมื่อจะทำการพรรณนาปริจเฉทที่ ๘ จึงเริ่มกล่าวคำว่า “เขล” เป็นต้น เพื่อแสดงปัจจัยทั้งหลายแห่งนามธรรมและรูปธรรม ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ด้วยอำนาจแห่งปฏิจสมุปปาทนัยและปฏิฐานนัย ฯ

ประกอบความว่า “ปัจจัยธรรมเหล่าใดเป็นปัจจัย คือ อุปการะแก่ความตั้งอยู่ และความเกิดขึ้น เพราะปัจจัยเหล่าใด ซึ่งเป็นสังขตะเพราะถูกปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งโดยอาการใด คือ โดยประการใด บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวการจำแนกธรรมเหล่านั้น คือ ประเภทของปัจจัยุปปันนธรรม ๑ ปัจจัยธรรม ๑ ปัจจัยการ ๑ เหล่านั้นในที่นี้ คือในลำดับแห่งสมุจยสังคหะนี้ ตามสมควร คือ ตามที่เหมาะสมแก่อาการ คือ ภาวะแห่งปัจจัยนั้น ๆ ที่อาศัยปัจจัยุปปันนธรรมนั้น ๆ แล้วเป็นปัจจัยธรรมนั้น ๆ” ดังนี้ ฯ

พึงทราบวินิจฉัยคำว่า ปฏิจสมุปปาทนัย เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้.-

ปัจจัยที่ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท เพราะอรรถว่า เป็นแดนที่ผลทั้งหลาย ต่างก็อาศัยพึ่งพิงเสมอกัน ซึ่งความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น ปกรณ์ที่ชื่อว่า ปฏฐาน โดยนัยเป็นต้นว่า “ฐานะทั้งหลาย คือ ปัจจัยมีประการต่าง ๆ มีอยู่ในปกรณ์นี้” ดังนี้ ได้แก่ มหาปกรณ์ ชื่อว่า สมันตปฏฐาน อันมีนัยไม่สิ้นสุด ๆ นัยที่พระองค์ทรงแสดงไว้ในมหาปกรณ์นั้น ชื่อว่า ปฏฐานนัย ๆ

บทว่า “ตตฺถ” ได้แก่ บรรดานัยทั้ง ๒ นั้น ๆ ภาวะแห่งธรรมที่มีปกติเกิดขึ้นเพราะปัจจัยธรรมนั้น ชื่อว่า ตัพภาวภาวภาวะ^๑ ๆ ตัพภาวภาวภาวะนั้นนั่นเอง เป็นนัยที่ท่านกำหนดเอาเพียงอาการ คือ ภาวะแห่งปัจจัยและปัจจัยูปบันนธรรมนั้น ๆ ด้วยคำนี้แหละ แม้ภาวะแห่งนัยที่ท่านกำหนดเอาโดยสักว่าอาการ คือ ธรรมที่มีปกติไม่เกิดขึ้น โดยไม่มีปัจจัยธรรมนั้น ๆ (คือ ปัจจนิก) ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้วโดยอรรถ ๆ จริงอยู่ ลักษณะแห่งปัจจัยอาการ แสดงด้วยอำนาจแห่งนัยที่คล้อยตาม (คือ วัฏฏนัย) และนัยที่ตรงกันข้าม (คือ วิวัฏฏนัย) เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ

^๑ ตัพภาวภาวะ คือ อวิชชาเป็นต้น, ภาวภาวะ คือ สังขารเป็นต้น ๆ

๕๘ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

สิ่งนี้จึงดับ” ดังนี้ ๑

ธรรมที่ชื่อว่า ปัจจัย เพราะอรรถว่า เป็นแดนอาศัยเป็นไปแห่งผล ๑ ที่ชื่อว่า จูติ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งอยู่แห่งผล โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุ นั้น ๑ จูติ กล่าวคือ ปัจจัยที่ต่างออกไปอีกรูปหนึ่ง คือ พิเศษออกไป ชื่อว่า อาหัจปัจจัยจูติ ๑

ท่านอาจารย์กระทำไว้ในใจว่า “จริงอยู่ ปฏิจจนุปปาท นัย ไม่เพ่งถึงความพิเศษที่นิยมปัจจัย มีเหตุปัจจัยเป็นต้น จึงเป็นไปโดยไม่วิเศษนัก เพราะเป็นไปโดยอาศัยเหตุสักว่าอาการ คือ ปัจจัยธรรมและปัจจัยุบันนธรรมนั้น ๑ ส่วนปฏิฐานนัยนี้ เป็นไปวิเศษมุ่งถึงอาการพิเศษ คือ ความสามารถแห่งปัจจัยนั้น ๑ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่ธรรมอื่นนั้น ๑” ดังนี้ จึงกล่าวว่า ที่เรียกว่า ปฏิฐานนัย ก็เพราะปรารถนาหัจปัจจัยจูติ ดังนี้ ๑

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “จูติ (คือปัจจัย) ที่พูดออกจก คือ กระทบที่ฐานกรรมทั้งหลาย มีคอและเพดานเป็นต้น ชื่อว่า อาหัจปัจจัยจูติ” ดังนี้ ๑ ก็คำนั้น ย่อมประกาศความที่อาจารย์เหล่านั้น เป็นผู้มีย่อคำที่น่าหวัระโดยเพียงแต่ได้ยินเท่านั้น จริงอยู่ ปฏิจจนุปปาทนัยก็ดี นัยอะไรอื่น ๆ ก็ดี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสามารถ เพื่อแสดงไม่ให้เกิดที่กระทบที่คอและเพดานเป็นต้นได้ก็หาไม่ ฉะนี้แล ๑

อนึ่ง ท่านอาจารย์ทั้งหลาย มีพระสังคาหกาจารย์เป็นต้น ผสม คือ ผนวก แม่ซึ่งปฏิฐานนัยเข้าในปฏิจสมุปปาตณายนัน แหละ แล้วอธิบาย คือ ขยายให้พิสดารระคนปนกันไป โดย ภาวะแห่งธรรมที่มีปกติเกิดขึ้น เพราะมีปัจจัยธรรมนั้น ๆ และ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้น ๆ ส่วนพวกเรามีความ ประสงค์ว่า จักแยกแสดงเป็นแผนก ๆ ทีเดียว ๆ

อธิบาย อวิชาเป็นปัจจัย

ธรรมชาติ ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ไม่รู้แจ้ง ๆ
อนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ประสบคือได้ ประสบสิ่งที่ไม่ควรประสบ มีกายทุจริตเป็นต้น หรือว่าไม่ ประสบสิ่งที่ควรประสบ มีกายสุจริตเป็นต้น หรือไม่ทำสิ่งที่ ควรรู้มีอริยสังข์ ๔ เป็นต้น ให้ปรากฏ ย่อมยังสัตว์ให้เล่นไปใน สิ่งที่ไม่ได้อยู่ หรือไม่ให้เล่นไปในสิ่งที่มีอยู่ ๆ คำว่า อวิชา นี้ เป็นชื่อแห่งความไม่รู้ในอริยสังข์ ๔ และในฐานะ ๔ มีปุพ พันตะเป็นต้น ๆ ปัจจัยคืออวิชา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อวิชาปัจจัย ๆ เพราะปัจจัยคืออวิชานั้น จึงมีสังขาร ๆ

อธิบาย สังขารเป็นต้น

สภาวะที่ชื่อว่า สังขาร เพราะอรรถว่า ปรุงแต่งสังขตธรรม ได้แก่ กุศลกรรมและอกุศลกรรม ๑ สังขารนั้นมี ๓ อย่าง คือ ปุญญาภิสังขาร ๑ อปุญญาภิสังขาร ๑ อเนญชาภิสังขาร ๑ ๑ บรรดาสังขาร ๓ เหล่านี้ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจร และรูปาวจร ๑๓ ชื่อว่า ปุญญาภิสังขาร, อกุศลเจตนา ๑๒ ชื่อว่า อปุญญาภิสังขาร, อรูปกุศลเจตนา ๔ ชื่อว่า อเนญชาภิสังขาร รวมเจตนา ๒๙ อย่างนั้นเท่านั้น ชื่อว่า สังขาร ๑

วิปากจิต ๑๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล, วิปาก ๓๒ ด้วยอำนาจแห่งปวัตติกาล ชื่อว่า วิญญาณ ๑ นามและรูป ชื่อว่า นามรูป, บรรดานามและรูปเหล่านั้น นาม ได้แก่ นามขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้นในที่นี้ ๑ ส่วนรูป ได้แก่ รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน มี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป ๑ แม้รูปทั้ง ๒ นั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณในที่นี้ ๑ ในชื่อว่า “นามรูปปัจจุยา” นี้ บัณฑิตพึงทราบสรวุเปกเสสนัย^๑ ว่า “นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ชื่อว่า

^๑ คือ วิธีย่อศัพท์ โดยลบลศัพท์ที่เหมือนกัน เหลือไว้ศัพท์เดียว ตามควรแก่ความเป็นไปในที่นี้, ในอรรถโยชนาว่า นาม ท่านกล่าวหมายเอาในจตุโวการภพ, รูป หมายเอาในเอกโวการภพ, นามรูป หมายเอาปัญญาโวการภพ ๑

นามรูป” ดังนี้ ๑

อายตนะภายใน ๖ มีจักขุเป็นต้น **ชื่อว่า** อายตนะ, อีกอย่างหนึ่ง ตามมติของอาจารย์บางพวก **แม้**อายตนะภายนอก ๖ มีรูปเป็นต้น **ก็ชื่อว่า** อายตนะ ๑ อายตนะ ๖ และอายตนะที่ ๖ **ชื่อว่า** สพายตนะ^๑ ผัสสะที่เป็นไปใน ๖ ทวาร คือ ด้วยอำนาจแห่งจักขุสัมผัสเป็นต้น **ชื่อว่า** ผัสสะ ๑ เวทนามี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสุข ทุกข์ และอุเบกขา ๑ ตัณหามี ๓ อย่าง คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา, แต่โดยอำนาจแห่งอารมณ์ ๖ เป็นต้น แยกประเภทออกไปเป็นตัณหา ๑๐๘ ๑ อุปาทานมี ๔ ด้วยอำนาจแห่งกามุปาทานเป็นต้น ๑ ก็บรรดาตัณหาและอุปาทานทั้งสองนั้น มีความต่างกันอย่างไร คือ ความอยากที่มีกำลังอ่อน **ชื่อว่า** ตัณหา ที่มีกำลังกล้า **ชื่อว่า** อุปาทาน, อนึ่ง ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง เป็นตัณหาเหมือนโจรยื่นมือออกไปในความมืด ความยึดมั่นอารมณ์ที่ถึงแล้ว เป็นอุปาทานเหมือนโจรที่จับของที่ถึงมือ ฉะนั้น, ตัณหาเป็นปฏิปักษ์ต่อความมักน้อย อุปาทานเป็นปฏิปักษ์ต่อสันโดษ, ตัณหาเป็นมูลแห่งทุกข์ในการแสวงหา อุปาทานเป็นมูลแห่งทุกข์ในการรักษา ดังนี้

^๑ สพายตนะ ก็เป็นสรูปกเสสนัย (อรรถโยชนา)

อธิบาย ภพเป็นต้น

ภพมี ๒ อย่าง คือ กรรมภพ ๑, อุปัตติภพ ๑ ๑ บรรดา
ภพทั้ง ๒ นั้น ภพหนึ่งชื่อว่า ภพ เพราะอรรถว่า เป็น
แดนเกิดแห่งผล ๑ ภพหนึ่งหนึ่งนั้นมี ๒๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง
กามาวจรกุศลและอกุศลเป็นต้น ส่วนภพหนึ่ง ๒ ชื่อว่า ภพ
เพราะอรรถว่า เกิดขึ้น ๑ ภพหนึ่ง ๒ นั้นมี ๘ อย่าง ด้วย
อำนาจแห่งกามภพเป็นต้น ๑ ก็ในชื่อว่า “อุปาทานปัจจัย ภโว”
นี้ แม้อุปัตติภพท่านก็ประสงค์เอา ๑ ในคำว่า “ภวปัจจัย
ชาติ” นี้ ท่านประสงค์เอากรรมภพอย่างเดียว ๑ จริงอยู่ กรรม
ภพนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่ชาติ อุปัตติภพนอกนี้หาเป็นปัจจัย
แก่ชาติไม่ เพราะอุปัตติภพนั้น เป็นสภาวะแห่งขันธที่เกิดครั้ง
แรก ก็อุปัตติภพนั้นนั่นแหละ เป็นเหตุของอุปัตติภพนั้นหา
ควรไม่ ๑ การได้อัตภาพของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๑ ในที่ทั้ง
หลาย มีคติเป็นต้นนั้น ๑ ชื่อว่า ชาติ ๑ ก็อัตภาพที่เกิดมาแล้ว
อย่างนั้น เก่าแก่ไป ชื่อว่า ชรา ๑ ความสิ้นสุดลงแห่งอัตภาพ
นั้นนั่นเอง ซึ่งกำหนดในภพหนึ่ง ชื่อว่า มรณะ ๑ ความร่า
ร้อนแห่งจิตของบุคคล ผู้อันความเสื่อมจากญาติเป็นต้น ถูกต้อง
แล้ว ชื่อว่า โสกะ ๑ ความบ่นเพื่อด้วยวาจาของคนนั้นนั่นแหละ
ชื่อว่า ปริเทวะ ๑ ทุกขเวทนาเป็นไปทางกาย ชื่อว่า ทุกข์ ๑

ทุกขเวทนาเป็นไปทางใจ ชื่อว่า โทมนัส ฯ ความคับแค้นโดยยิ่ง
ซึ่งถูกทุกข์ทางใจมีประมาณยิ่งให้เพิ่มพูน ของคนผู้อันทุกขธรรม
มีความเสื่อมญาติเป็นต้น ถูกต้องแล้ว ชื่อว่า อุปายาส ฯ

อธิบาย ธรรมที่เป็นปัจจัย

ก็ในปฏิจสุมุขบาทนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า “เมื่อปัจจัยอื่นมี
วัตถุและอารมณ์เป็นต้นแม้มีอยู่ ก็ถือเอาปัจจัยอย่างหนึ่ง ๆ มี
อวิชาเป็นต้น เพราะภาวะแห่งปัจจัยที่เป็นประธาน และเพราะ
ภาวะแห่งปัจจัยที่ปรากฏ” ดังนี้ ฯ

ก็บรรดาปัจจัยมีอวิชาเป็นต้นนี้ สังขารทั้งหลาย ย่อม
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เพราะสังขารทั้งหลายเป็นไปใน
สันดานที่มีอวิชานอนเนื่องอยู่แล้วเท่านั้น โดยเป็นวิปากธรรม
(คือเป็นเหตุแห่งวิปาก) ฯ ส่วนวิญญานเป็นธรรมอันสังขารให้
เกิดแล้ว ย่อมตั้งอยู่ในภพอื่น จริงอยู่ เมื่อปัจจัยให้เกิดไม่มี
วิญญานนั้นก็เกิดไม่ได้ เพราะฉะนั้น วิญญานจึงเกิด เพราะ
สังขารเป็นปัจจัย ฯ ก็นามรูป อันวิญญานเป็นประธานและ
เป็นที่ตั้งอยู่กำชูแล้ว ย่อมตั้งอยู่ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล
เพราะฉะนั้น นามรูป จึงชื่อว่า เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย ฯ
ก็สพายตนะ มีนามและรูปที่เข้าอิงอาศัยนั้นแหละ ย่อมเป็นไป

๑๐๔ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค

โดยความเป็นทวารแห่งผัสสะ ๖ อย่าง ตามสมควร หาใช่โดย
ประการอื่นไม่ เพราะฉะนั้น สฬายตนะ จึงชื่อว่า ย่อมเกิด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ๑ อนึ่ง ผัสสะ เมื่อมีสฬายตนะเกิดขึ้น
เท่านั้น จึงถูกต้องอารมณ์ได้ แต่เมื่อไม่มีสฬายตนะเป็นทวาร
ผัสสะนั้นก็เกิดไม่ได้ เพราะฉะนั้น ผัสสะ จึงชื่อว่า ย่อมเกิด
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ๑ ก็สัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกต้องอารมณ์ที่
น่าปรารถนา ไม่น่าปรารถนาและปานกลางนั้นแหละ ย่อมแสวง
อารมณ์ หาใช่โดยประการอื่นไม่ เพราะฉะนั้น เวทนาจึงเกิด
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ๑ ก็ค้นหาที่มีเวทนาเป็นเหตุ ย่อมเกิด
แก่สัตว์ผู้ตามเห็นความชอบใจในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่ง
เวทนา เพราะฉะนั้น ตัณหาจึงเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ๑
ก็พวกสัตว์ผู้กระหายเพราะยางเหนียว คือ ตัณหานั้นแหละ
ย่อมเป็นไปเพื่อความยึดถือ คือ เพื่อความยึดมั่นในธรรมทั้งหลาย
อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน. เพราะฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายยินดีในรูป
เป็นต้นเพราะตัณหา ย่อมถึงความเป็นผู้ดื่มด่ำ (คือซาบซึ้ง) ใน
กามทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ตัณหาจึงเป็นปัจจัยแก่กามอุปาทาน.
อนึ่ง สัตว์ผู้ติดใจในอารมณ์ต่างโดยรูปเป็นต้น เป็นผู้ใคร่เพื่อ
จะพ้นจากสังสาร ย่อมยึดถือความเห็นผิดโดยนัยเป็นต้นว่า “ผล
แห่งทานที่ให้แล้ว ย่อมไม่มี” ดังนี้ และยึดถือโดยประการอื่น

ในทางที่ไม่บริสุทธฺิ ว่าเป็นทางบริสุทธฺิ และความเห็นทั้ง ๒ ในอัตตวาทะที่ยึดถือว่า เป็นตนและเป็นของตนในขั้นซึ่งทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ตัณหาจึงเป็นปัจจัยแม่แก่ทฎฐูปาทาน เป็นต้น เพราะเหตุนั้น อุปาทานจึงเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ๑ สัตว์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่เฉพาะในอุปาทานนั่นเอง ด้วยอำนาจแห่งสัมปโยคะ (คือในกาลประกอบในอกุศลชวณะ) และอนุสัย (คืออกุศลที่เป็นไปบ่อย ๆ ในสันดาน) ตามสมควร ย่อมเป็นไปเพื่อความขวนขวายในกรรม อุปาทานจึงเป็นปัจจัยแก่ภพ. ก็ชาติกล่าวคืออุปปัตติภพอันมีกัมมภพเป็นเหตุนั่นเอง ย่อมเกิดมิได้ในภพนั้น ๆ เหมือนหน่อเกิดจากพีช เพราะฉะนั้น ภพ (กรรมภพ) จึงชื่อว่า เป็นปัจจัยแก่ชาติ ๑ ก็เมื่อชาตินั้นแหละมีอยู่ จึงเกิดชราและมรณะ. จริงอย่างนั้น ชราหรือมรณะย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิด เพราะเหตุนั้น ชาติจึงเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะ. บัณฑิตพึงเห็น ตัพภาวภาวีกาเว (คือปัจจัยและปัจจัยุปบัน) แห่งกรรมทั้งหลาย มีวิชชาเป็นต้นเหล่านั้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ๑

คำว่า “เอวเมตตสุต ๗เป๗ โหติ” ความว่า ความปรากฏขึ้นคือการเกิดแห่งทุกขขั้นนี้ คือ กองแห่งทุกข์ กล่าวคือวัฏฏะนี้ล้วน ๆ คือไม่เจือปนด้วยสุขเป็นต้นหรือทั้งสิ้นย่อมมีด้วยวิธี คือ

ความสืบทอดกันมาแห่งปัจจัยตามที่กล่าวแล้ว แต่มิใช่เกิดด้วยการ
นิรมิตแห่งพระคิระผู้เป็นใหญ่เป็นต้น และทั้งมิใช่เป็นความเกิด
ขึ้นแห่งสภาวะมีความสุขและความงามเป็นต้น นี้ชื่อว่า ปฏิจ
สมุปปาตณั ในอธิการนี้ คือในอธิการแห่งปัจจยสังคหะนี้ ฯ

อธิบาย อัทธา ๓ เป็นต้น

กาลที่ชื่อว่า อัทธา เพราะอรรถว่า ไปอยู่เสมอ คือ
ดำเนินไปเนื่อง ๆ ได้แก่ เป็นไปเนื่องนิตย ฯ อวิชาและสังขาร
เป็นอดีตอัทธา เพราะเหตุที่นับเนื่องในภพที่เป็นอดีตเท่านั้น
ท่านประสงค์เอาอัทธา ในอธิการแห่งการกำหนดอัทธานี้ ฯ ก็
ด้วยอัทธาศัพท์ หมายเอากรรมทั้งหลาย มีอวิชาเป็นต้นนั้น
แหละ เพราะกาลอะไร ๆ ที่พ้นจากกรรมนั้นหาได้ไม่ ฯ จริงอยู่
กรรมทั้งหลายที่ดับไปแล้ว และยังไม่เกิดขึ้นเท่านั้น บัณฑิต
ย่อมกล่าวด้วยอำนาจแห่งอดีตกาลและอนาคตกาล ส่วนกรรมที่
นับเนื่องในขณะทั้ง ๓ มีอุปปาตขณะเป็นต้น ท่านย่อมกล่าว
ด้วยอำนาจแห่งปัจจุบันกาล ฯ ชาติ ขรา มรณะ ชื่อว่า
อนาคตอัทธา เพราะจะเกิดในอนาคตกาลจากปัจจุบันเหตุ ฯ
คำว่า “มชฺเฌ อฏฺฐ ปจฺจุปนฺโน อทฺธา” (แปลว่า องค์ ๘ ใน
ท่ามกลางเป็นปัจจุบันอัทธา) ได้แก่ องค์ ๘ มีวิญญูณเป็นต้น

ในท่ามกลาง ชื่อว่า ปัจจุบันอัชธา เพราะองค์ทั้ง ๘ เหล่านี้ เป็นผลเกิดในภพนี้จากอดีตเหตุ และเพราะมีสภาวะเป็นเหตุใน ภพนี้ก่อนอนาคตผล ฯ ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจถึงการที่ว่า “แม้ โสกะและปริเทวะเป็นต้น ก็ควรกล่าวไว้โดยความเป็นองค์มิใช่ หรือ” ดังนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “โสกาทิวจน” ดังนี้ ฯ อธิบายว่า “คำว่า โสกะเป็นต้น เป็นการแสดงผลที่ไหลออก แห่งชาติ คือ อมุขยผล (คือเป็นเพียงผลที่ไม่สำคัญ เพราะไม่ เป็นเหตุอีก) แต่หาเป็นการแยกแสดงองค์ต่างหากไม่” ดังนี้ ฯ

อธิบาย อากาโร ๒๐ สนิธิ ๓ และสังเขป ๔

คำว่า “แม้ตัณหา อุปาทานและภพ ย่อมเป็นอันท่านถือ เอาแล้ว” ความว่า ตัณหาและอุปาทาน ท่านถือเอาด้วยวิหชา ศัพท์ เพราะเป็นธรรมเสมอกันโดยความเป็นกิเลส, กรรมภพ ท่านถือเอาโดยสังขารศัพท์ เพราะเป็นเหมือนกับกรรมภพ ฯ สัมพันธ์ความว่า “ก็วิหชาและสังขาร ท่านก็ถือเอาด้วยศัพท์ว่า ตัณหา อุปาทานและภพเหมือนกัน ฯ แม้ในคำเป็นต้นว่า “ตลา” นี้ บัณฑิตพึงทราบ การสงเคราะห์วิหชาและสังขารเหล่านั้น โดยการถือเอาตัณหา อุปาทานและภพ โดยนัยที่กล่าวแล้ว ฯ

ที่ท่านอาจารย์มนสิการว่า “ความเกิด ความแก่และความ

๑๐๘ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

แตกดับแห่งวิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ และเวทนา
นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ชาติ ชรา มรณะ ดังนี้
จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “ชาติชรามรณकुคหณน” ดังนี้ ฯ

(ในกาลที่ ๒) เหตุ ๕ อย่าง ที่เกิดแล้วในภพอดีต เป็น
ปัจจัยแก่ผลอันเป็นปัจจุบัน ด้วยอำนาจแห่งอวิชชาและสังขาร
ทั้ง ๒ ท่านกล่าวไว้แล้วโดยย่อว่า “อดีต เหตุโว ปรุจ” และ
ค้นหา อุปาทานและภพ ทั้ง ๑ อย่าง ที่ท่านถือเอาด้วยอำนาจ
แห่งการสงเคราะห์เข้าด้วยกัน ฯ

คำว่า “อิทานิ ผลปรุจกัม” ได้แก่ ผล ๕ อย่าง มีวิญญาณ
เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ จากปัจจัยคืออดีตเหตุ ๕ ฯ เหตุ
ในปัจจุบัน ๕ อย่าง เป็นปัจจัยแก่ผลในอนาคตด้วยอำนาจแห่ง
เหตุทั้ง ๑ มีต้นเหตุเป็นต้น ท่านกล่าวไว้โดยสังเขปว่า “อิทานิ
เหตุโว ปรุจ” และด้วยอำนาจแห่งอวิชชาและสังขารทั้ง ๒ ที่ท่าน
กล่าวสงเคราะห์ไว้ด้วยกัน ฯ คำว่า “อายตี ผลปรุจกัม” ได้แก่
ผล ๕ อย่างมีวิญญาณเป็นต้น ตามที่ท่านกล่าวไว้ด้วยศัพท์ คือ
ชาติ ชราและมรณะ ซึ่งจะเกิดในอนาคต จากปัจจัยคือปัจจุบัน
เหตุ ๕ อย่าง ฯ อาการมี ๒๐ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ฯ
(วิเคราะห์ศัพท์ว่า) เหตุเป็นต้น ชื่อว่า อาการ เพราะอรรถว่า
กระจัดกระจายไปในที่นั้น ฯ ในกาลทั้งหลายมีอดีตเป็นต้น ฯ

สนธิ ๓ อย่างนี้ คือ ในระหว่างแห่งอดีตเหตุและปัจจุบันผล เป็นสนธิ ๑, ในระหว่างแห่งปัจจุบันผลและปัจจุบันเหตุ เป็นสนธิ ๑, ในระหว่างแห่งปัจจุบันเหตุและอนาคตผล เป็นสนธิ ๑ ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า “ในระหว่างสังขารกับวิญญูณ เป็นสนธิ ๑, ในระหว่างเวทนากับตัณหา เป็นสนธิ ๑, ในระหว่างภพกับชาติเป็นสนธิ ๑” ดังนี้ ฯ จริงอยู่ บรรดาสนธิเหล่านี้ สนธิที่หนึ่ง เป็นความเกี่ยวข้องกันแห่งผลกับด้วยเหตุ เพราะความที่ผลเป็นไปไม่ขาดสายจากเหตุ ฯ สนธิที่สามก็เช่นนั้น ฯ ส่วนสนธิที่สอง เป็นความเกี่ยวข้องกันแห่งเหตุกับผล เพราะความที่เหตุเป็นไปไม่ขาดสายจากผล ฯ จริงอยู่ ธรรมแม้เป็นผล ก็เป็นปัจจัยแก่ธรรมอื่นซึ่งมีสภาวะเป็นเหตุได้ ฉะนั้นแล ฯ

วิเคราะห์สังเขปศัพท์ว่า.-

เหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น และผลทั้งหลายมีวิญญูณเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคทรงย่อไว้ในเหตุเป็นต้นนี้ เพราะเหตุนั้น เหตุเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่า สังเขป ฯ

สังเขป ๔ คือ อดีตเหตุ (เหตุที่เป็นไปในอดีต) ๑ ปัจจุบันผล (ผลที่เป็นไปในปัจจุบัน) ๑ ปัจจุบันเหตุ (เหตุที่เป็นไปในปัจจุบัน) ๑ อนาคตผล (ผลที่เป็นไปในอนาคต) ๑ เพราะเหตุนี้

๑๑๐ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

จึงชื่อว่า จตุสังเขป ฯ

ในคำว่า “ส่วนหนึ่งของภพกล่าวคือกรรมภพ” นี้ บัณฑิต
พึงทราบว่ เจตนาที่เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิต่อไป ชื่อว่า ภพ
(คือกรรมภพ), เจตนาในภพก่อนเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้
ชื่อว่า สังขาร ฯ คำว่า “อวเสสา” ได้แก่ ธรรมที่ท่านกล่าวไว้
ด้วยอำนาจแห่งปัจจุบันผล ๘ อย่าง คือ ด้วยสามารถแห่งธรรม
หมวด ๕ มีวิญญาณเป็นต้น (๕ อย่าง) ชาติ ๑ ชรามรณะ ๑ ฯ
ก็ธรรมมีวิญญาณเป็นต้น ที่นับเนื่องในอนาคต บัณฑิตพึง
ทราบว่ ภพ ในคำว่า “ส่วนหนึ่งแห่งภพกล่าวคือ อุปัตติภพ”
ดังนี้ ฯ ศัพท์ว่า ส่วนหนึ่งแห่งภพ ท่านกล่าวไว้เพราะเมื่
กรรมภพ ท่านก็กล่าวด้วยภวศัพท์ ฯ

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า “ อวิชาเป็นมูลแก่ส่วนสุด
เบื้องต้น, ตัณหาเป็นมูลแก่ส่วนสุดเบื้องปลาย ” ดังนี้ จึงกล่าว
มูลไว้ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอวิชาและตัณหา ฯ

อธิบาย คาถาที่ ๓ - ๔

วิภูฏะย่อมดับไปโดยการดับแห่งวิภูฏมูล กล่าวคืออวิชา
และตัณหา เพราะวิภูฏมูลเหล่านั้นนั้นแหละ ไม่ถึงการเกิดขึ้น
อีกเป็นธรรมดา คือเพราะความไม่เข้าไปอันสำเร็จแล้ว เพราะ

การแทงตลอดสัจจะ ฯ ก็อวิชชาย่อมเจริญ (คือ งอกงาม) อีก เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะมีกามาสวะเป็นต้น แก่พวกสัตว์ผู้ เปี่ยมด้วยโสกะเป็นต้น ผู้อันความสยบกล่าวคือ ชราและมรณะ บีบคั้นเสมอ ๆ คือเนื่อง ๆ ฯ สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด” ดังนี้ ฯ ด้วยคำว่า อาสวะ เป็นต้น” นี้ อาสวะธรรมที่เป็นปัจจัยแม่แก่อวิชชา ย่อมเป็นอัน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว ฯ โดยประการนอกจากนี้ (คือ นอกจากทรงแสดงปัจจัยแห่งอวิชชา) จักร คือ ปฏิจจสมุปบาท ก็พึงเป็นธรรมไม่เกี่ยวโยงกัน^๑ ฉะนี้แล ฯ

พระมหามุนี คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแต่งตั้ง คือ ทรงบัญญัติซึ่งวัฏฏะ คือที่เป็นไตรวัฏฏ์ ด้วยอำนาจแห่งกิเลส กรรมและวิบาก ซึ่งหมุนไปเนื่องนิจคือไม่ขาดสาย ไม่มีเบื้องต้น คือปราศจากเบื้องต้น ชื่อว่า เถฏุมิกะ เพราะนับเนื่องในภูมิ ๓ ว่า ปฏิจจสมุปบาท อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ คือ โดยนัยที่กล่าว แล้วอย่างนี้แล ฯ

^๑ ในปฏิโลมกล่าวว่า เพราะอวิชชานั้นเองดับไม่เหลือ สังขารทั้งหลายจึงไม่เกิด ฯ

❖ ปฏฐานนัย ❖

อธิบาย เหตุปัจจัย

ท่านอาจารย์ครั้งแสดงปฏิจจสมุปปาทนัย โดยการจำแนก
อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงปฏฐานนัย จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า
“เหตุปัจจโย” ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า “เหตุปัจจัย” เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้
ปัจจยูปันนธรรม ย่อมตั้งอยู่ คือ ย่อมตั้งมั่นด้วยปัจจัยนี้
เพราะเหตุนั้น ปัจจัยนั้นจึงชื่อว่า เหตุ ๑ หิตัพท บัณฑิตพึง
ทราบว่ “มีอรรถว่าตั้งอยู่” ในที่นี้ เพราะศัพท์ คือ ธาตุมีอรรถ
เป็นอเนก ๑ อีกอย่างหนึ่ง ผลมีความโลกเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัย
ย่อมเป็นไป คือย่อมเป็นไปทั่ว คือย่อมถึงความเจริญอกงาม
ด้วยปัจจัยมีโลกะเป็นต้นนั้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งกรรม คุณต้นไม่ถึง
ถึงความเจริญอกงามด้วยรอกที่คูดโอาชา (อาหาร) ขึ้นไปข้างบน
เพราะฉะนั้น ปัจจัยมีโลกะเป็นต้นนั้นจึงชื่อว่า เหตุ ๑ เหตุนั้น
ด้วย เป็นปัจจัยด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหตุปัจจัย ๑
มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า “เป็นปัจจัยโดยฐานะเป็นเหตุ คือ
เป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ” ดังนี้ ๑ ธรรมที่อุปการะโดยอรรถ
ว่าเป็นมูล ชื่อว่า เหตุปัจจัย โดยสังเขปว่า “ชื่อว่า เหตุ เพราะ
อรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องค้ำจุน

(อุปการะ) ดังนี้ ๑

พึงทราบคำสันนิษฐานว่า “ ก็เหตุเป็นปัจจัยนั้น เป็น
กรรม ๖ อย่าง ซึ่งอุปการะแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน
ในปวัตติกาลและที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิกาล และแก่น
นามธรรมที่สัมปยุตในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาลทั้งสอง โดย
อรรถว่าเป็นเหตุ กล่าวคือ การยังความเป็นธรรมตั้งอยู่ด้วยดีให้
สำเร็จ จุจรากันไม้เป็นเครื่องค้ำจุนแก่ต้นไม้ ฉะนั้น” ดังนี้ ๑

อธิบาย อารัมมณปัจจัยเป็นต้น

ธรรมชาติชื่อว่า อาลัมพะ เพราะอรรถว่า อันจิตและ
เจตสิกหน่วง คือ ยึด จุจคนมีกำลังทราบบัดมัดไม้ไม่เท่าเป็นต้น
ฉะนั้น ๑ จริงอยู่ จิตและเจตสิกปรารถนารมณ์ใด ๆ ย่อมเป็นไป
กรรมนั้น ๆ ชื่อว่า อารัมมณปัจจัยแก่กรรมนั้น ๆ เพราะว่า
กรรมที่ไม่ถึงความเป็นอารัมมณปัจจัยของจิตและเจตสิก ย่อมไม่
มี ๑ ปัจจัยที่เป็นใหญ่ (คือเป็นผู้รักษา) ในกรรมทั้งหลายที่มี
ความเป็นไปเนื่องด้วยตน ชื่อว่า อธิปติปัจจัย ๑ ชื่อว่า อนันตร
ปัจจัย เพราะอรรถว่า ไม่มีระหว่างแห่งปัจจัยนี้กับปัจจัยปัจจุบัน
กรรม ๑

อธิบาย สมันตรปัจจย

ปัจจยไม่มีระหว่างด้วยดี คือโดยดี เพราะไม่มีสัจฐาน
ชื่อว่า สมันตรปัจจย ๑. ธรรมที่ดับไปโดยความเป็นธรรมที่มี
ในก่อน ๆ สามารถยังจิตตูปบาทที่สมควรให้เกิดในลำดับของตน
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนันตรปัจจย และสมันตรปัจจย ๑
แท้จริง ความแปลกกันแห่งปัจจยทั้งสองนั้น ก็โดยสักว่า
พยัญชนะเท่านั้น แต่โดยอรรถ คำทั้งสองเป็นชื่อแห่งปัจจยที่
ดับไปแล้ว โดยไม่มีธรรมอื่นคั่นอย่างเดียวกัน เพราะความต่าง
กันโดยอรรถแห่งปัจจยเหล่านั้นย่อมไม่มี ๑ ส่วนคำที่อาจารย์บาง
พวกกล่าวว่า “ชื่อว่า อนันตรปัจจยเพราะไม่มีระหว่างโดยอรรถ
ชื่อว่า สมันตรปัจจย เพราะไม่มีระหว่างโดยกาล” ดังนี้
ย่อมผิดจากพระบาลีมีคำเป็นต้นว่า “เนวสัจญานาสัจญายตนะ
ของพระอริยเจ้าผู้ออกจากนิโรธ เป็นปัจจยโดยสมันตรปัจจย
แก่ผลสมาบัติ” ดังนี้ ๑ ก็เนวสัจญานาสัจญายตนะซึ่งดับไป
แล้วมีกาล ๗ วันเป็นต้น ยังเป็นสมันตรปัจจยแก่ผลสมาบัติได้
เพราะฉะนั้น ไม่พึงทำความมั่นใจ พึงเชื่อความต่างกันปัจจย
ทั้ง ๒ นี้ แต่โดยสักว่าพยัญชนะเท่านั้น ไม่ใช่โดยอรรถ ๑
แท้จริง ความต่างกันโดยสักว่าพยัญชนะอย่างเดียวนั้น อย่างนี้ว่า
“ความดับ โดยเป็นธรรมที่สามารถในอันยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้น

โดยไม่มีระหว่างแห่งการดับของธรรมก่อน และการเกิดของ
ธรรมที่เกิดภายหลัง ชื่อว่า ความเป็นอนันตรปัจจัย, ความดับ
แห่งธรรมอันเป็นธรรมสามารถเพื่อยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้น โดยไม่
มีระหว่างด้วยดี คุณน้อมเข้าไปสู่ความเป็นอันเดียวกับตน โดย
ไม่มีการจำแนกว่า “ธรรมนี้อยู่เบื้องบนแต่ธรรมนี้ ธรรมนี้อยู่
เบื้องล่าง ธรรมนี้อยู่โดยรอบ” ดังนี้ ชื่อว่า สมนันตรปัจจัย ฯ
ก็ความที่เนวสัญญานาสัญญายตนะ แม้ที่เป็นปัจจัยแก่นิโรธ
และจุดจิตที่มีก่อนแต่การเกิดในอสังขนิยาม ก็เป็นธรรมสามารถ
ในอันยังผลจิต (จากนิโรธะ) และปฏิสนธิจิต (จากอสังขนิยาม)
ซึ่งจะเกิดแม้ในกาลอื่น ก็ให้เกิดโดยไม่มีระหว่าง และในการ
ให้เกิดคุณน้อมเข้าไปสู่ความเป็นอันเดียวกันมีอยู่ เพราะอรูป
ธรรมอันมีชาติเสมอกัน ไม่มาขัดขวางในท่ามกลาง และเพราะ
รูปธรรมที่มีชาติต่างกันไม่สามารถทำการขัดขวางได้ เพราะเหตุ
นั้น ความเป็นอนันตรปัจจัยและสมนันตรปัจจัย แม้แห่งเนว
สัญญานาสัญญายตนะและจุดจิตนั้น จึงมีได้ ฯ เพราะฉะนั้น
แม้เมื่อไม่มีความแปลกกันโดยธรรม ก็พึงเชื่อความแปลกกัน
โดยอาการสักว่าความแปลกกันโดยเนื้อความแห่งอุปสรรค ด้วย
สามารถแห่งเวไนยสัตว์ทั้งหลาย (ผู้จะตรัสรู้โดยประการนั้น ๆ)
ฉะนั้นแล ฯ

อธิบาย สหชาติปัจจยและอัญญมัญญปัจจย

ธรรมเป็นปัจจยแก่ธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกัน โดยเป็นธรรมมีการเกิดร่วมกัน เพราะเมื่อตนไม่เกิด แม้ธรรมทั้งหลายที่จะเกิดร่วมกับตนก็ไม่เกิด คุณประทีป(โคมไฟ)เป็นปัจจยแก่แสงสว่าง ชื่อว่า สหชาติปัจจย. ๑ ได้แก่ ธรรมทั้งหลายคือ อรูปขันธ์ ๔ มหาภูตรูป ๔ และธรรมที่เป็นวัตถุ(หทยรูป) และวิบากขันธ์ในขณะปฏิสนธิ ๑ ธรรมที่เป็นปัจจยแก่ธรรมที่ค้ำจุนแก่ตน โดยความเป็นธรรมอุปถัมภ์ คือไม้ ๓ อันซึ่งยืนกันและกันไว้ ชื่อว่า อัญญมัญญปัจจย ๑

ปัจจยทั้ง ๒ มีความแปลกกันอย่างนี้คือ ความเป็นธรรมอุปการะ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นธรรมอุดหนุนแก่กันและกัน ชื่อว่า เป็นอัญญมัญญปัจจย หาใช่เป็นธรรมเพียงเกิดพร้อมกัน (เท่านั้น) ไม่ ๑ จริงอย่างนั้น ธรรมอะไร ๆ ที่มีปกติเป็นสหชาติปัจจยอย่างเดียว ไม่จัดเป็นอัญญมัญญปัจจย เพราะนามซึ่งมีปกติเป็นสหชาติปัจจยแก่จิตตชรูป และมหาภูตรูปซึ่งมีปกติเป็นสหชาติปัจจยแก่อุปาทายรูป ที่เป็นอัญญมัญญปัจจย พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงยกขึ้นไว้ จริงอยู่ ถ้าหากว่าความเป็นธรรมอุปการะแก่ธรรมที่อุปการะตน โดยเป็นธรรมเกิดพร้อมกันอย่างเดียวพึงเป็นอัญญมัญญปัจจยได้ไซ้ ในกาลนั้น สหชาติปัจจย

และอัญญมัญญปัจจัย ก็จะพึงเป็นปัจจัยที่เสมอกัน ฉะนั้นแล ฯ

อธิบาย นิสสยปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

ธรรมเหล่านี้ คือ นามจันทร์ ๔ อันเป็นที่อาศัยแก่นาม และรูปที่เกิดร่วมกัน จุณแผ่นผ้าเป็นที่รองรับจิตรกรรม, ภูตรูป และวัตถุรูป เป็นที่อาศัยของรูปที่เกิดร่วมกัน และแก้ววิญญาณธาตุ ๗ ตามลำดับ โดยอาการคือการรองรับไว้นั่นเอง จุณแผ่นดินเป็นที่รองรับต้นไม้และภูเขาเป็นต้น **ชื่อว่า นิสสยปัจจัย** ฯ เพราะท่านทำอธิบายไว้ว่า เป็นที่อาศัยอันถูกผู้อาศัยพึงพึง ฯ ปัจจัยเป็นที่อาศัยโดยความเป็นปัจจัยที่มีกำลัง **ชื่อว่า อุปนิสสยปัจจัย** เพราะอุปะศัพท์ ส่องถึงความดียิ่ง ฯ แต่ท่านอาจารย์ จักกล่าวถึงความต่างกันแห่งอุปนิสสยปัจจัยนั้นข้างหน้า ฯ

อธิบาย ปุเรชาติปัจจัยและปัจฉาชาติปัจจัย

ธรรมเหล่านี้ คือ วัตถุ ๖ และอารมณ์ ๖ เป็นธรรมอุปการะ โดยความเกิดขึ้นเป็นไปก่อนปัจจัยอุปบันนธรรม **ชื่อว่า ปุเรชาติปัจจัย** ฯ เมื่อไม่มีปัจฉาชาติปัจจัย (ปุเรชาติปัจจัยก็ไม่สามารถเป็นไปได้) ธรรม คือ จิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลัง (ปุเรชาติปัจจัย) เป็นธรรมอุปการะ โดยเป็นการอุปถัมภ์แก่กาย

๑๑๘ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

อันยังไม่เข้าถึงความเป็นเหตุแห่งการตั้งอยู่ของความสืบต่อ **ชื่อว่า**
ปัจฉาชาติปัจจัย ๑ ปัจฉาชาติปัจจัยนั้น บัณฑิตพึงเห็นเหมือน
เจตนาหวังในอาหาร เป็นปัจจัยแก่ตัวลูกนกแร้ง ฉะนั้น ๑

อธิบาย อาเสวนปัจจัย

การยึดธรรมเช่นเดียวกับตน โดยความเป็นกุศลเป็นต้น
ด้วยความเป็นธรรมมีชาติเสมอกันกับตน อันถึงความพิเศษโดย
ความเป็นธรรมช้าชองและมีกำลัง **จุดกัมภีร์**ที่ท่องจำในกาล
ก่อน ๑ เป็นปัจจัยแก่การสาธยายในภายหลัง **ชื่อว่า** อาเสวนะ
(การส่องเสพ). ธรรมที่มีชาติเสมอกันนั่นเองเป็นปัจจัยแก่ธรรม
ที่มีชาติเสมอกัน โดยการส่องเสพนั้น **ชื่อว่า** อาเสวนปัจจัย ๑

อธิบาย กัมมปัจจัยและวิปากปัจจัย

เจตนาซึ่งอุปการะแก่ปัจจุบุบันนธรรม ที่เกิดร่วมกัน
และอุปการะแก่ปัจจุบุบันนธรรมที่เกิดต่างขณะกัน โดยการ
กระทำ กล่าวคือ ความชวนชวยแห่งจิต **ชื่อว่า** กัมมปัจจัย^๑

^๑ กรรมปัจจัย ๒ คือ เจตนาที่เป็นปัจจัย เกิดพร้อมกับปัจจุบุบันนธรรม เรียกว่า
สหชาตกัมมปัจจัย ๑ กุศลและอกุศลเจตนาที่ดับไป เป็นปัจจัยให้เกิดวิปาก
นามขันธ ๔ และกตัตตารูป (ตามควร) มีขณะต่างกัน เรียกว่า นานักขณิก
กัมมปัจจัย ๑

จิตและเจตสิกซึ่งเป็นวิบากอุปการะแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน โดยความที่ตนเป็นกรรมสงบคือไร้อุตสาหะ เพราะความเป็นกรรมที่สงบแล้ว คือหมดความอุตสาหะ **ชื่อว่า วิปากปัจจัย** ๑

จริงอยู่ วิปากมีภวังคจิตเป็นต้น เป็นกรรมรู้ได้โดยยาก เพราะเป็นความสงบแห่งสันดานที่ไร้อุตสาหะนั้นเอง เพราะสักว่าเป็นความสำเร็จของกรรมที่สัตว์ทำแล้ว และเพราะความที่วิปากเหล่านั้นอันสัตว์ไม่พึงให้สำเร็จได้โดยการขวนขวาย ๑ ก็ วิปากจิตที่รับอารมณ์ (สัมปฏิจฉันนะ) และพิจารณาอารมณ์ที่ตกไป เป็นของรู้ได้ยากโดยแท้ ๑ ความที่ปัญญาวิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิตและสันตிரณจิตเหล่านั้น รับอารมณ์มีรูปเป็นต้น บัณฑิตย่อมรู้ได้เพราะความเป็นไปแห่งขวนะเท่านั้น ฉะนั้นแล ๑

อธิบาย อาหารปัจจัยและอินทริยปัจจัย

อาหาร ๔ เป็นอุปการะแก่รูปและอรูปรูปโดยความค้ำจุนไว้ **ชื่อว่า อาหารปัจจัย** ๑ จริงอยู่ เมื่อมีกรรมปรุงแต่งให้เกิดอยู่ เหตุสักว่าการค้ำจุนของอาหาร ย่อมเป็นหน้าที่สำคัญ ๑ อาหารแม้เมื่อให้เกิดอยู่ ก็ค้ำจุนด้วยอำนาจแห่งความสืบต่อไม่ขาดสาย ให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น **ความเป็นเครื่องค้ำจุนนั่นเอง จึงเป็นอาหาร** ๑ **กรรมที่เป็นปัจจัย ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ กล่าวคือ**

๑๒๐ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค

การยังปัจจยุปบันนธรรม ให้เคลื่อนตามตนในกิจนั้น ๆ ชื่อว่า
อินทริยปัจจย ๑

อธิบาย ฌานปัจจยและมัคคปัจจย

ธรรมทั้งหลาย มีวิตกเป็นต้น ที่เข้าไปเพ่งอารมณ์ ด้วย
อำนาจแห่งอาร์มมณูปนิชฌาน และลักขณูปนิชฌาน ชื่อว่า
ฌานปัจจย ๑ ธรรมมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ชื่อว่าอุปการะโดย
อรรถว่า เป็นเหตุนำออกจากสุคติหรือทุคติ จากบุญหรือบาป
ชื่อว่า มัคคปัจจย ๑

อธิบาย สัมปยุตตปัจจยและวิปยุตตปัจจย

นามธรรมทั้งหลายนั่นเอง ถึงแม้จะต่างกันโดยปรมาณ
ก็เป็นคู่ถึงความเป็นอันเดียวกัน เป็นธรรมอุปการะโดยสัมปโยค
ลักษณะ กล่าวคือมีความเกิดพร้อมกันเป็นต้น ชื่อว่า สัมปยุตต
ปัจจย ๑ วัตถุรูป(ทหยวัตถุ) จิตและเจตสิก แม้ประกอบกันโดย
เป็นธรรมเกี่ยวเนื่องกันและกัน ก็เป็นธรรมอุปการะด้วยการเข้า
ถึงความต่างกัน โดยเป็นธรรมไม่รวมกัน เพราะแยกจากกัน
ชื่อว่า วิปยุตตปัจจย ๑

อธิบาย อตติปัจจัยเป็นต้น

ธรรมที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ด้วยคำเป็นต้นว่า “สหชาติปุเรชาติ” เป็นธรรมอุปการะแก่ธรรมเช่นนั้นนั้นแล โดยความเป็นผู้อุปถัมภ์ ด้วยอำนาจความมีอยู่ อันมีสภาพเป็นปัจจุบันชื่อว่า อตติปัจจัย ฯ เมื่อกรรมที่ให้เกิดแม่มีอยู่ ความชวนชวายแห่งอตติปัจจัย ในขณะที่ดำรงอยู่นั้นแหละ ก็มีความดียิ่ง เพราะฉะนั้น ความที่อตติปัจจัยเหล่านั้น คำจุนไว้เช่นนั้นแหละ ท่านอาจารย์ถือเอาแล้ว ด้วยคำว่า “สหชาติ” เป็นต้น ฯ

จิตและเจตสิกที่ดับไปไม่มีระหว่าง อุปการะด้วยอำนาจแห่งการให้โอกาสแก่จิตและเจตสิกที่จะเกิดขึ้นในลำดับติดต่อกัน ซึ่งยังไม่ได้โอกาสเพื่อความตั้งอยู่ของตน เพราะเมื่อหมวดธรรมมีผัสสะเป็นต้นหมวดหนึ่งยังเป็นไปอยู่ หมวดธรรมที่สอง มีผัสสะเป็นต้น ก็มีไม่ได้ ชื่อว่า นัตติปัจจัย ฯ

ธรรมทั้งหลายที่อุปการะ(โดยนัตติปัจจัย)นั่นเอง แก่ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เป็นไป เพราะภาวะที่มีอยู่ของตนไม่หมดไปด้วยอำนาจแห่งธรรมที่พราກไปแล้ว ชื่อว่า วิคตปัจจัย ฯ อตติปัจจัยนั้นแหละ เป็นธรรมอุปการะด้วยอำนาจแห่งการไม่เข้าถึงความดับ ชื่อว่า อวิคตปัจจัย ฯ แม้เมื่อไม่มีความแปลกกันแห่งธรรม คือปัจจัยทั้งสอง(คืออตติและอวิคตะ)นั้น ก็พึงทราบ

๑๒๒ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ความเป็นปัจจัยที่แปลกกันแบบนี้ คือ ความเป็นธรรมอุปการะ โดยสักว่า ภาวะที่มีอยู่ของตน ชื่อว่า ความเป็นอัติปัจจัย ความเป็นธรรมที่อุปการะ ด้วยอำนาจแห่งการยังไม่เข้าถึงความ คับ ชื่อว่า ความเป็นอวิตปัจจัย ฯ

แท้จริง บัณฑิตเชื่อในพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ พระผู้มี พระภาคทรงทราบความสามารถพิเศษ แห่งธรรมทั้งหลายโดย อาการทุกอย่าง จึงทรงแสดงปัจจัย ๒๔ ไว้ ” ดังนี้ ควรยัง สุตมยญาณให้เกิดขึ้นว่า “ ธรรมเหล่านี้ มีความวิเศษอย่างนี้ ” ดังนี้ แล้วกระทำความเพียรเพื่อตรัสรู้ความวิเศษแห่งปัจจัยนั้น ด้วยจินตามยญาณและภาวนามยญาณ ฯ บัณฑิต พึงเห็นคำ สันนิษฐานว่า “ แม้เมื่อความสามารถแห่งธรรมไม่มีแปลกกัน ปัจจัยแม้ตรัสไว้แล้วในหนหลัง พระองค์ก็ตรัสซ้ำอีกโดย ประการอื่น ด้วยสามารถแห่งบุคคลที่จะพึงแนะนำได้โดย ประการนั้น ฯ เหมือนอย่างที่ตรัสอเหตุกทุกะ^๑ไว้แล้ว ก็ตรัส เหตุวิปยุตตทุกะ^๒ไว้อีกฉะนั้น ” ดังนี้ ฯ

^๑ อเหตุกทุกะ คือ ทุกะที่กำหนดด้วยธรรมอันไม่ประกอบด้วยเหตุ

^๒ เหตุวิปยุตตทุกะ คือ ทุกะที่กำหนดด้วยธรรมที่ปราศจากเหตุ ฯ

อธิบาย ความแห่งคาถาที่ ๕ - ๖

นาม ได้แก่ นาม กล่าวคือ ชั้น ๔ เป็นปัจจัยแก่นามเช่นนั้นนั้นแหละโดย ๖ ปัจจัย คือ โดยอาการ ๖ อย่าง ๑ นามนั้นนั่นเอง เป็นปัจจัยแก่นามและรูป ที่ปัจจัยให้เกิดขึ้น ๕ ปัจจัย นามนั้นเองเป็นปัจจัยแก่รูป อันต่างด้วยภูตรูปและอุपाทายรูปอีก ๑ ปัจจัย ๑ ส่วนรูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๑ ปัจจัย ๑ บัญญัติและนามรูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๒ ปัจจัย คือ โดยอาการ ๒ อย่าง ๑ อนึ่ง ทั้ง ๒ อย่าง คือนามรูปทั้ง ๒ ที่ปัจจัยให้เกิดเป็นปัจจัยแก่ทั้ง ๒ คือแก่นามและรูปทั้ง ๒ เช่นเช่นนั้นนั้นแหละ โดยอาการที่เป็นไป ๕ ปัจจัย, ปัจจัยทั้งหลายตั้งอยู่โดยอาการ ๖ อย่าง ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้ ๑

ท่านอาจารย์มนสิการว่า “อภัยกตวิบาก ถึงความเป็นวิบากด้วยอำนาจแห่งกรรม ถูกกำลังกรรมชดไป เป็นไปอยู่จุดตกลงไป(หรือล้มลง) แล้วยึดภาวะที่มีอยู่ของตนไว้ได้ เจริญแล้วไม่ให้วิบากอื่นเป็นไป และไม่ยึดอานุภาพแห่งวิบากเดิมเกิดขึ้นก็ในอเหตุกิริยาจิตทั้งหลาย อาวัชชนะทั้งสองไม่เป็นอาเสวนปัจจัย เพราะการยกหสิตูปปาตจิตอย่างเดียวกัน เป็นอาเสวนะ โดยพระบาลีว่า ในอาเสวนะ มีปัญหาพยากรณ์ข้อเดียว เพราะภาวะแห่งธรรมไม่ไชรรรคเป็นปัจจัย ดังนี้ เพราะฉะนั้น

๑๒๔ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ชวนะทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถึงความ เป็นอาเสวนปัจจัย” ดังนี้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “ปริมาณิ ชวนานิ” ดังนี้ ๑

ก็เมื่อในคำที่กล่าวแล้วนี้ ยังมีคำที่ไม่พิเศษอยู่ บัณฑิต ก็พึงเห็นชวนะที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยาทตะเฉพาะโลกียะ เท่านั้น เพราะไม่ได้ยกโลกุตตรชวนะขึ้นเป็นอาเสวนปัจจัย ๑ ก็เพราะในอรรถถาแห่งปัญฐาน ท่านทำคำอธิบาย อย่างนี้ว่า “แต่โลกุตตรชวนะชื่อว่าอาเสวนปัจจัยย่อมไม่มี” ดังนี้ ๑ แท้จริง ในโลกุตตระนั้น กุศลที่เป็นโลกุตตระไม่ยังผลจิตนั้นให้ถือเอา ซึ่งคุณคืออาเสวนะ เพราะตนเกิดก่อนผลจิตซึ่งมีชาติต่างกัน ๑ ก็ผลจิตแม้เกิดขึ้นด้วยอำนาจชวนะก็ไม่ถือเอาอาเสวนะ โดยนัยที่ กล่าวแล้วในอัพยาทวิปาก และไม่มีวิปากอื่นให้ถือเอาอาเสวนะ แม้คำที่ท่านอาจารย์ธรรมपालเถระกล่าวว่า “ชวนะที่จะพ้นไปจาก อาเสวนะย่อมไม่มี” ดังนี้ ก็ต้องรู้ว่า ท่านกล่าวไว้ด้วยโวหารที่เป็นส่วนมาก นอกจากคำที่กล่าวนี้ ก็พึงประสงค์ความที่ท่าน อาจารย์กล่าวไปโดยไม่ทันเพ่ง (พิจารณา) ความให้ดี ๑

แต่คำนี้ว่า “มรรค ย่อมไม่ถือเอาอาเสวนะจากโคตรภู” ดังนี้ ไม่มี เพราะท่านไม่ประสงค์เอาธรรมที่มีชาติต่างกัน ด้วย อำนาจแห่งภูมิเป็นต้น ๑ จริงอย่างนั้น คำนี้พระผู้มีพระภาคตรัส ไว้ในปัญฐานว่า “โคตรภู (กุศลชาติ) เป็นปัจจัยแก่มรรค ด้วย

อำนาจแห่งอาเสวนปัจจัย, โวทานเป็นปัจจัยแก่มรรคด้วยอำนาจแห่งอาเสวนปัจจัย” ดังนี้ ๑

อธิบาย นามเป็นปัจจัยแก่นามรูปเป็นต้น

ท่านอาจารย์มนสิการว่า “รูปธรรมทั้งหลาย แม้เกิดขึ้นพร้อมกับจิตเจตสิก ก็ไม่ชื่อว่า สัมปยุตตปัจจัย เพราะไม่มีลักษณะสัมปโยคะ ๔ อย่าง มีเกิดพร้อมกัน เป็นต้น” ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า “จิตตเจตสิก ฐมมา อณฺณมณฺณ” เป็นต้น ๑

คำว่า “เหตุ องค์ฌาน องค์มรรค เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน” อธิบายว่า เหตุ ฌานและมรรค ทั้ง ๓ นี้ ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิกาล และที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปัตติกาล และแก่นามที่เกิดร่วมกันในปฏิสนธิกาลและในปัตติกาลแม้ทั้งสอง ด้วยอำนาจเหตุปัจจัยเป็นต้น ๑

จริงอยู่ ท่านอาจารย์กล่าวว่า “สหชาตรูป” ทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิกาล มีจิตเป็นสมุฏฐานในปัตติกาล ๑ คำว่า “สหชาตา เจตนา” ได้แก่เจตนาที่เกิดร่วมกัน โดยที่สุดแม้กับจักขุวิญญาณเป็นต้น ๑ คำว่า “สหชาตานิ นามรูปานิ” ความว่า เจตนาแม้ทั้งหมด ย่อมเป็นปัจจัยแก่นาม, เจตนาที่สหคตด้วยปฏิสนธิ ย่อมเป็นปัจจัย

๑๒๖ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

แก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน และเจตนาที่สหระคด้วยจิตซึ่งยัง
รูปให้เกิดในปวัตติกาล เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ฯ
คำว่า “นानากุชณิกา เจตนา” ได้แก่ เจตนาในกุศลและอกุศลซึ่ง
เกิดในภพทั้งหลาย มีอดีตภพเป็นต้น ในขณะต่าง ๆ จากขณะ
แห่งวิบาก ฯ บทว่า “นามรูปานัน” คือ (เจตนาที่เกิดต่างขณะ)
เป็นปัจจัยแก่นามและรูปทั้งหลาย ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล
แม้ทั้งสอง ฯ บทว่า “วิปากกุนธา” ได้แก่ อรูปชั้นที่เป็น
วิบาก มีปฏิสนธิวิญญาณเป็นต้น ฯ จริงอยู่ รูปแม้มีกรรมเป็น
สมุฏฐาน ก็ไม่ได้ไวยหารว่าวิบาก เพราะศัพท์ว่าวิบาก นิยมใช้
เฉพาะในรูปธรรมที่เป็นเช่นเดียวกับกรรม (คือเจตนา) โดยเป็น
อรูปธรรมและเป็นธรรมที่มีอารมณ์เท่านั้น ฯ คำว่า “บุเรชาตสฺส
อิมสฺส กายสฺส” ได้แก่ นามเป็นปัจจัยแก่รูปกายนี้ ซึ่งเกิดก่อน
แต่ปัจจัยธรรม (คือก่อนปัจฉาชาติปัจจัย) ฯ

มีคำถามว่า

ก็เมื่อปัจจุบันธรรมมีการเกิดก่อน ความเป็นปัจจัย
แห่งธรรมที่เกิดภายหลัง จะมีได้อย่างไร ?

มีคำตอบว่า

ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า เมื่อไม่มีธรรม
ที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ ซึ่งยังไม่ถึงความเป็นเหตุแห่ง

ความตั้งอยู่ของสันดาน (ความสืบต่อ) ดังนี้ เพราะฉะนั้น ปัจจุบันชาติปัจจัยนี้ มีความขวนขวายในการค้าจุน โดยความเป็นเหตุแก่ความเป็นไปแห่งสันดาน ฉะนั้น จึงไม่มีความบกพร่องอะไร ๆ

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า “วัตถุรูป ๖ ในปวัตติกาล” ดังนี้ไว้ ก็เพราะวัตถุมิจักขุเป็นต้น ยังไม่เกิดในปฏิสนธิกาล และเพราะเมื่อมีการเกิด ก็ยังไม่เข้าถึงความเป็นปัจจัยแก่วิญญาณนั้น ๆ และเพราะหทยวัตถุซึ่งเกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ เป็นวัตถุที่เกิดก่อนไม่มี ก็ท่านอาจารย์หมายเอานัยที่มาแล้วในอารัมมณปุเรชาตนิทเทศ จึงกล่าวคำนี้ว่า “ปัญจอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ปัญจวิญญาณวิถิ” ดังนี้ ๆ

ถึงแม้ธัมมารมณอันเป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัย ก็ย่อมได้ทางมโนวิญญาณวิถิ เพราะแม้วัตถุมิจักขุที่เป็นปัจจุบันเป็นต้น ท่านถือเอาในปัญหาวาระ โดยไม่แปลกกัน ด้วยนัยเป็นต้นว่า “พระเสขะหรือปุถุชน ย่อมเห็นแจ้งจักขุ โดยความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ ๆ แท้จริง คำที่ท่านกล่าวว่า “อารมณ์ซึ่งเป็นปัจจุบัน ที่วิถิเป็นไปทางมโนทวาร ถือเอาแล้วเป็นไป อารมณ์นั้นย่อมเป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัยแก่มโนทวารวิถินั้น” ดังนี้ สำเร็จแล้ว โดยอธิบาย ๆ

ธรรมเป็นอุปนิสสยะโดยปกตินั้นเอง^๑ คือ โดยภาวะที่มี
อยู่ของตนเว้นจากปัจจัยอื่น **ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ** ๑ มีคำอธิบาย
กล่าวไว้ว่า “อุปนิสสยะบางอย่างแผนกหนึ่งต่างหาก ไม่ระคน
ปนกับอารมณ์และอนันตระ” ดังนี้ ๑ อีกอย่างหนึ่ง อุปนิสสยะ
ที่กระทำไว้ก่อนแล้ว **ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ** ๑ ก็ ป อักษร
ในคำว่า “ปกโต” นี้ เป็นอุปสรรค ๑ ป อักษรนั้น ย่อมชี้แจง
ซึ่งความเป็นธรรมอันบุคคลพึงให้สำเร็จในสันดาน และซึ่งความ
เป็นธรรมอันบุคคลพึงเสพ โดยความเป็นธรรมสามารถในการยัง
ผลของตนให้เกิด เพราะฉะนั้น อกุศลมีรากะเป็นต้น และกุศล
มีศรัทธาเป็นต้น อันสำเร็จแล้วในสันดานของตน, หรือว่า อุตุ
และโภชนะเป็นต้น อันบุคคลพึงเสพ **ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ** ๑
ท่านอาจารย์ชี้แจงปกตูปนิสสยะไว้ โดยประการอย่างนั้นแล ๑

บทว่า “ครุกตัม” ได้แก่ กระทำอารมณ์ให้หนักแน่นแล้ว
พิจารณา ๑ จริงอย่างนั้น นิทเทสแห่งอารมณ์มณูปนิสสยะนั้น
เป็นไปแล้วด้วยอำนาจแห่งทาน ศีล อุโบสถกรรม กุศลที่
ทำไว้ในกาลก่อนตั้งสมไว้ดีแล้ว ฌาน โคตรภู โวทานและมรรค

^๑ อรรถโยชนา กล่าวว่า ปฐมัม กรรม ปกติ แปลว่า การทำไว้ก่อน **ชื่อว่า ปกติ** ๑
ปกิริติ ปกโต แปลว่า ธรรมอันบุคคลทำไว้ก่อนแล้ว **ชื่อว่า ปกตตะ** (ปกต+
อุปนิสสยะ เป็น ปกตูปนิสสยะ) วิ. ปกิริยิตถาติ วา ปกโต ๑

เป็นต้น กระทำให้หนักแน่นแล้วพิจารณา โดยนัยเป็นต้นว่า “บุคคลให้ทาน สมาทานศีล กระทำอุโบสถกรรมแล้ว กระทำทานเป็นต้นนั้นให้หนัก ย่อมพิจารณา” ดังนี้ ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า “จิตและเจตสิกที่ดับไปไม่ขาดระยะ” ดังนี้ ก็เพราะอนันตรูปนิสสยะไม่แตกต่างกับอนันตรปัจจัย โดยนัยเป็นต้นว่า “กุศลขั้นก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่กุศลขั้นหลัง ๆ ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย” ดังนี้ ฯ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ปัจจัยทั้งสองนี้ ก็มีความแปลกกันอย่างนี้ คือ ชื่อว่าอนันตรปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งจิตตูปบาทอันสมควรในลำดับเป็นไปไม่ขาดสายของตน, ชื่อว่า อนันตรรูปนิสสยะปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่มีกำลัง ฯ

ประกอบความว่า “ธรรมทั้งหลายมีราคะและศรัทธาเป็นต้น สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ อุตฺตและเสนาสนะ ทั้งภายในตน ทั้งภายนอกตน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย มีกุศลเป็นต้นตามสมควร” ดังนี้ ฯ จริงอยู่ ธรรมมีราคะเป็นต้น อันบุคคลพึงให้สำเร็จในภายในสันดานของตนและบุคคล เป็นต้น (คือบุคคล โภชนะ อุตฺต เสนาสนะ) อันบุคคลพึงเสพในภายนอก ฯ สมจริงตามคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในนามรูปปริจเจท ว่า.-

ธรรมทั้งหลาย มีราคะและศรัทธา
เป็นต้น อันบุคคลอบรมแล้ว ในภายใน
สันดานของตน แลธรรมคือสัจจะและ
สังขาร อันบุคคลสั่งเสพแล้วในภาย
นอก เป็นอุปนิสสัยแก่กุศลธรรมเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ประกอบความด้วยอำนาจแห่งอรรถตามที่ตั้ง
อยู่นั้นแหละว่า “ก็อกุศลธรรมมีราคะเป็นต้น กุศลธรรมมีศรัทธา
เป็นต้น สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ อุตฺ เสนาสนะ ย่อมเป็น
ที่อาศัย (นิสสยะ) แก่กุศลธรรม เป็นต้น ทั้งภายในสันดานตน
ทั้งในสันดานของบุคคลภายนอก” ดังนี้ ฯ ก็ธรรมมีราคะเป็นต้น
และมีศรัทธาเป็นต้นของตน ย่อมเป็นที่อาศัย (นิสสยะ) แก่ธรรม
มีกุศลเป็นต้นของตน และของคนเหล่าอื่นผู้อาศัยศรัทธาเป็นต้น
ของกัลยาณมิตรแล้วกระทำกุศล ฯ บรรดาธรรมมีราคะเป็นต้น
นั้น บัณฑิตพึงเห็นคำตามสมควรอย่างนี้ คือ ทาน ศีล อุโบสถ
ฌาน อภิญญา วิปัสสนาและมรรคภาวนาก็ดี ธรรมทั้งหลายมี
ราคะชั้นสูงๆ ขึ้นไป อันเป็นเหตุแห่งธรรมมีราคะเป็นต้นก็ดี
ย่อมมี เพื่ออาศัยธรรมทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้น แล้วเกิดใน
ภพทั้งหลาย มีกามภพเป็นต้น และย่อมมีเพื่อความเข้าไปสงบ
กิเลส มีราคะเป็นต้น ฯ

จริงอยู่ ธรรมชาติที่อาศัยธรรมชาติเกิดขึ้นนั้น ย่อมเป็น
ปกตูปนิสสยะแก่ธรรมชาตินั้น ก็ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า “แท้จริง
ปัจจัยนี้ คืออุปนิสสยะปัจจัย เป็นปัจจัยมหาปเทศ (คือเป็นปัจจัย
ที่มีข้ออ้างมาก)” ดังนี้ ก็ด้วยอาการอย่างนั้น ท่านอาจารย์จึง
กล่าวว่า “ปกตูปนิสสยะมีมากอย่าง” ดังนี้ ฯ

คำว่า “สทุทธาโย” ได้แก่ สติ จาคะและปัญญา ฯ คำนี้ว่า
“จริงอยู่ ทาน สติเป็นต้นของตน อาศัยศรัทธาเป็นต้นของตน
จึงมีได้ แต่ทานสติเป็นต้นของคนอื่น อาศัยศรัทธาและสติเป็นต้น
ของกัลยาณมิตร จึงมีได้เหมือนกัน” ดังนี้ ปรากฏชัดแล้ว ฯ

คำว่า “สุขทุกขัง” ได้แก่ สุขและทุกข์ทางกาย ฯ คำว่า
“บุคคโล” ได้แก่ บุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตรเป็นต้น ฯ คำว่า
“โกชนัง” ได้แก่ โภชนะที่เป็นสัปปายะเป็นต้น ฯ แม้อุดงค์เป็น
อตุสัปปายะเป็นต้นเหมือนกัน ฯ

อธิบาย นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๕ ปัจจัย

ท่านอาจารย์ เพื่อจะยังอรรถที่กล่าวไว้โดยสังเขปว่า “นาม
รูป เป็นปัจจัยแก่นามรูปโดยปัจจัย ๕ อย่าง ตามสมควร คือด้วย
อำนาจอธิปตฺติปัจจัย ๑ สหชาติปัจจัย ๑ อัญญมัญญปัจจัย ๑
นิสสยะปัจจัย ๑ อาหารปัจจัย ๑ อินทริยปัจจัย ๑ วิปยุตต

๑๓๒ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ปัจจัย ๑ อธิปัจจัย ๑ อวิกตปัจจัย ๑” ดังนี้ ให้พิสดาร จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “ตตถ กรุกตมลามุพณฺ” ดังนี้ ๑

คำว่า “กรุกตมลามุพณฺ” (แปลว่า อารมณ์ที่จิตเจตสิกทำให้หนักแน่น) ความว่า อารมณ์ที่บุคคลทำให้หนักแน่นโดยปัจจเวกขณะ^๑ และอัสสาหะเป็นต้น ๑ จริงอยู่ อารมณ์นั้น อันต่างด้วยอารมณ์มีมาน มรรค ผล วิปัสสนาและนิพพาน เป็นต้น ย่อมกระทำซึ่งธรรมมีปัจจเวกขณะ อัสสาหะ มรรคและผลเป็นต้น ให้เนื่องด้วยตน เพราะฉะนั้น อารมณ์นั้นจึงชื่อว่า อารัมมณาธิปติ ๑ ปัจจัยทั้ง ๒ (อารัมมณาธิปติ อารัมมณูปนิสสยะ) นั้น มีความแปลกกันอย่างนี้คือ ชื่อว่า อารัมมณาธิปติ ด้วยสักว่าเป็นอารมณ์ควรทำให้หนักแน่น, ชื่อว่า อารัมมณูปนิสสยะ ด้วยเหตุที่มีกำลัง แมกว่าอารมณ์ที่ทำให้หนักแน่น ๑ คำว่า “สหชาตา ธิปติ ๑เป๑ นามรูปานํ” ความว่า สหชาตาธิปติ แม้ทั้ง ๔ คือ ด้วยอำนาจแห่งฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกันตามสมควรในปวัตติกาลเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งสหชาตาธิปติ ๑

^๑ ปัจจเวกขณะ คือ พิจารณาด้วยมหากุศลญาณสัมปยุตจิต ๔ และมหาภิริชาญาณสัมปยุตจิต ๔ และอัสสาหะ คือ โลกมุลจิต ๘ ๑

ท่านอาจารย์มนสิการว่า “ความที่รูปธรรมอาศัยรูปธรรม เป็นสหชาติปัจจัย (คือเป็นปัจจัยที่เกิดพร้อมกัน) พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ ในปฏิสนธิกาลอย่างเดียว” ดังนี้ จึง กล่าวคำเป็นต้นว่า “วัตถุวิปากา อณฺณมณฺณ” (แปลว่า วัตถุและ วิบากอันธ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน) ดังนี้ ฯ

อธิบาย ความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน

ก็เพราะความที่จิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกัน ด้วยอำนาจแห่งการค้ำจุนแก่กันและกันนั่นเอง มิใช่เพียงเกิดร่วมกัน ฉะนั้น รูปจึงไม่เป็นปัจจัยแก่นามทั้งหลาย ในอดีตกาล เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “จิตตเจตสิกกา อณฺณมณฺณ” ดังนี้ ฯ อนึ่ง อุปาทยารูป ก็ไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่ภูตรูป เหมือนอย่างนั้น ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “มหาภูตา อณฺณมณฺณ” ดังนี้ ฯ

มีคำถามว่า ก็ท่านอาจารย์ได้กล่าวว่า อาหารที่ไม่ใช่รูป เป็นอาหารปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกันมิใช่หรือ? ก็เมื่อมีความ เป็นเช่นนั้น สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ข้อนี้ พวกเรา จะรู้ได้อย่างไร? เพราะสหชาติอาหารไม่มีแก่อสังขยีสัตว์ ดังนี้ ฯ

เฉลยว่า ความที่สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร พระ

๑๓๔ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาปริยาย คือ ความที่กรรมอันเป็นไปด้วย มโนสัญญาเจตนาหารหรืออาหารที่เหลือ แม้ที่เกิดร่วมกับมโนสัญญาเจตนาหารนั้น เป็นปัจจัยโดยกรรมปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย มิใช่โดยเป็นอาหารปัจจัย ฯ

ถามว่า อิตถินทริย์และปริสินทริย์ ท่านอาจารย์ไม่ถือเอา ในคำทั้งหลายว่า “ปสาทรูป ๕ เป็นต้น ดังนี้หรือ? แก้วว่า ไม่ถือเอาจริง ๆ ความที่อิตถินทริย์และปริสินทริย์ทั้ง ๒ นั้น เป็นธรรมชาติยังอาการมีเพศเป็นต้น ให้เป็นไปตามตนมีอยู่โดยแท้ ถึงอย่างนั้น ก็ไม่มีความเป็นปัจจัย ฯ เหมือนอย่างว่า ชีวิตและอาหารเป็นปัจจัยแก่กรรมเหล่าใด ก็ตามรักษาอุปถัมภ์กรรมเหล่านั้น ทั้งเป็นปัจจัยที่มีอยู่ (อตถิปัจจัย) เป็นปัจจัยที่ยังไม่ปราศไป (อวิคตปัจจัย) แก่กรรมเหล่านั้น ฉันทใด ความเป็นหญิงและชาย ย่อมอุปการะแก่เพศเป็นต้น ด้วยการอุปการะอะไร ๆ ฉันทนั้น หามิได้ ฯ แต่ภาวะแห่งเพศเป็นต้น เป็นไปด้วยปัจจัยมีกรรมเป็นต้น ตามควรแก่ตนอย่างเดียว คือ เป็นปัจจัยแก่ความยึดว่า เป็นหญิงเป็นชายโดยอาการใด เพราะความไม่เป็นไปในสันดาน ที่เป็นไปด้วยความเป็นหญิงเป็นชายนั้น โดยอาการอื่นจากอาการนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวภาวะแห่งความเป็นหญิงและชาย นั้น ยังเพศเป็นต้น ให้เป็นไปตามตน และความเป็นอินทริย์ไว้

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสภาวะแห่งความเป็นหญิง และเป็นชายนั่น เป็นอินทรีย์ปัจจัย ๑

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า นามเหล่าใด เป็นจุลออกจาก ภายในแห่งรูปมีทหยัตถุเป็นต้นเป็นไป และรูปเหล่าใด ที่กำลัง เกิดโดยอาศัยนามนั่นเอง เป็นธรรมไม่เกี่ยวข้องกันในสัมปโยคะ (สัมปโยคะ ๔) ภาวะแห่งนามและรูปเหล่านั้นนั่นแหละ เป็น วิปยุตตปัจจัย, ส่วนรูปทั้งหลายที่เกี่ยวกับสัมปโยคะกับรูปย่อม ไม่มี, รูปสักว่าเป็นอารมณ์ของนามที่เกิดเพราะอาศัยวัตถุนั้นแล ชื่อว่า อาลัมพะนะ เพราะฉะนั้น นามเหล่านั้นก็ไม่มี ความเกี่ยวข้องในสัมปโยคะแม้กับอารมณ์นั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่าใด มีความไม่เกี่ยวข้องในสัมปโยคะ ธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ แม้ เป็นวิปยุตตปัจจัย พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้” ดังนี้ จึงกล่าว คำว่า “โอกุกนตฺติกฺขณฺณ วตฺถุ” เป็นต้น ๑

อธิบาย คาถาที่ ๗

อัตถิปัจจยฺและอวิคตปัจจยฺมี ๕ อย่าง^๑ ดังต่อไปนี้ คือ

^๑ คือ สหชาติตติ, ปุเรชาติตติ, ปัจฉาชาติตติ, อาหารตติ, อินทรีย์ตติ ๑

๑๓๖ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค

หมู่แห่งปัจจยที่เป็นสหชาตะสามอย่าง^๑ ๑ บุรชาตปัจจยสอง
อย่าง ๑ ปัจฉาชาตะอย่างเดียว ๑, ที่ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจ
แห่งนามรูปตามควรโดยประการทั้งปวง คือ โดยประการทุก
อย่าง ในอาหารทั้งหลาย เฉพาะกวมิงการาหาร ๑ และรูปชีวิ
ตินทรีย์ ๑ ๑ ก็ภาวะแห่งธรรมที่ทำให้ความค้ำจุนแก่ธรรมเช่น
เดียวกัน โดยความมีอยู่อันเป็นสภาพปัจจุบัน ชื่อว่า อตติปัจจย
เพราะความอุปการะมีอยู่แก่ธรรมที่ยังมีอยู่ เพราะฉะนั้น พระ
นิพพานซึ่งมีอยู่ตลอดกาล จึงไม่เป็นอตติปัจจย และอวิต
ปัจจย ๑ ก็บรรดาอตติปัจจยทั้ง ๕ นั้น รูปชีวิตินทรีย์ พระผู้
มีพระภาคไม่ทรงถือเอาในสหชาตปัจจยทั้งหลาย เพราะกระทำ
อุปการะเฉพาะในฐิตินขณะเท่านั้น คุณโอชา เพราะฉะนั้น ท่าน
อาจารย์จึงกล่าวรูปชีวิตินทรีย์ไว้แผนกหนึ่ง ๑

^๑ สหชาตะ ๓ คือ นามขันธ์ ๔ เกิดพร้อมกันเป็นปัจจยแก่กันและกัน, ภูตรูป ๔
เป็นปัจจยแก่กันและกัน, และในปฏิสนธิปัญญาโวการภูมิ นามและรูป เป็น
ปัจจยแก่กันและกัน ๑

อธิบาย ปัจจย ๒๔ โดยสังเขป

บัดนี้ เพื่อจะแสดงว่า “ปัจจยแม่ทั้งหมด โดยย่อมีอยู่ ๔ อย่างเท่านั้น” ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า “ปัจจยทั้งหมด รวมอยู่ในอรัम्मณปัจจย อุปนิสสยปัจจย กัมมปัจจย และ อัตติปัจจย” ดังนี้ ฯ

จริงอยู่ ปัจจยอะไร ๆ ที่จะไม่พึงถึงความเป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิก และไม่ถึงความเป็นอุปนิสสย แก่กรรมที่เกิดแต่ปัจจย (ปัจจยุปบัน) ของตนๆ ย่อมไม่มี ฯ อนึ่ง ปัจจยแม่ทั้งหมด ย่อมไม่เข้าไปล่วงเลยสภาพแห่งกรรม ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปในเหตุแห่งผล เพราะความเป็นไปของชาวโลกมีกรรมเป็นเหตุ ฯ ก็ปัจจยเหล่านั้นมีอยู่ทั้งโดยปรมัตถ์ ทั้งโดยอำนาจแห่งโลกสมมติ เพราะฉะนั้น ปัจจยทั้งหมดย่อมถึงการประชุมลงใน ๔ ปัจจย ฯ

ลำดับนี้ พึงทราบคำที่ท่านอาจารย์กล่าวว่า “สหชาตรูป” เป็นต้น เพื่อแสดงว่า คำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ ว่า สหชาตรูป ดังนี้ ทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบโดยความไม่แปลกกัน ฯ จริงอยู่ สหชาตรูปมี ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาลอย่างหนึ่ง กัมมชรูป กล่าวคือ กตัตตารูป ในปฐิสนธีกาลอย่างหนึ่ง แม้โดยประการทั้งปวง

๑๓๘ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

เพราะรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานไม่มีในปฏิสนธิกาล และเพราะรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐานที่เกิดร่วมกับจิตเจตสิก ไม่มีการกำหนดไว้ในปวัตติกาล ฯ รูปทั้งหลายที่กำลังเกิดเพราะกรรมที่สัตว์ทำแล้วชื่อว่า กตัตตารูป ฯ

อธิบาย กาล ๓ แห่งปัจจัย

ประกอบความว่า “กรรม (คือปัจจัย) ทั้งหมด ประกอบด้วย กาล ๓ คือมี ๓ กาล ด้วยสามารถแห่งกรรม (คือปัจจัย) ที่ประกอบด้วยอดีตกาลมี ๕ อย่าง (๕ ปัจจัย) คือ ด้วยอำนาจแห่งอนันตรปัจจัย ๑ สมนันตรปัจจัย ๑ อาเสวนปัจจัย ๑ นัตถปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑ ด้วยอำนาจแห่งกรรมปัจจัยมี ๒ กาล คือ ด้วยอำนาจอดีตกาลและปัจจุบันกาล, ด้วยอำนาจแห่งอาร์มณปัจจัย อธิปัตติปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยมี ๓ กาล และพ้นจากกาล (กาลวินิมุตตา) ด้วยอำนาจแห่งนิพพานและบัญญัติ ทั้งที่เป็นภายใน ด้วยอำนาจแห่งปสาทรูปมีจักขุเป็นต้น และกรรมมีราคะและศรัทธาเป็นต้น ทั้งที่เป็นภายนอกจากภายในนั้น ด้วยอำนาจแห่งบุคคล อุตุและโภชนะเป็นต้น เป็นสังขตะโดยเป็นกรรมเกิดแต่ปัจจัย และเป็นอสังขตะโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตะนั้นตามที่เกิดคือตามสมควรแก่การเกิด และด้วยอำนาจแห่งกรรม ๑๕ อย่าง

นอกนี้ มีกาลเป็นปัจจุบัน โดยนัยที่กล่าวแล้วอย่างนี้ คือเช่น
นี้ ชื่อว่าปัจจัยท่านกล่าวไว้ ๒๔ อย่าง (๒๔ ปัจจัย) ในปฏิฐาน
ปกรณ์ ชื่อว่า อนันตนิยสมันตปฏิฐาน โดยประการทั้งปวง
ตั้งอยู่โดยย่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบัญญัติ นามและรูป” ดัง
นี้ ๑

อธิบาย บัญญัติ ๒ อย่าง

บทว่า “ตตฺถ” ได้แก่ ในบัญญัติและนามรูปเหล่านั้น.
บัญญัติมี ๒ อย่าง คือต่างกันโดยเป็นธรรมอันบัณฑิตควรกล่าว ๑
เป็นศัพท์กล่าวอรรถ ๑ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำ
เป็นต้นว่า “ปญฺญาปิยตฺตา” ดังนี้ ๑

คำว่า “ปญฺญาปิยตฺตา” ความว่า เพราะเป็นธรรมที่บัณฑิต
พึงรู้ได้โดยประการนั้น ๆ ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์กล่าว อรรถ
บัญญัติ กล่าวคือ อุปาทาบัญญัติ อันเป็นสมมติสัจจะ(จริงโดย
สมมติ) ซึ่งต่างกันโดยเป็นความประชุมและความสืบต่อเป็นต้น
แห่งธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น และความกำหนดพิเศษเป็นต้น^๑
๑ แท้จริง อรรถบัญญัตินั้น บัณฑิตย่อมรู้ได้ด้วยนามบัญญัติ ๑

^๑ กำหนดพิเศษเป็นต้น คือ การเพิกกสิณเป็นต้น ๑

บทว่า “ปณฺฑาปนโต” คือ เพราะรู้หรือรรณบัญญัติโดยประการ
ทั้งหลาย ๆ จริงอยู่ ด้วยคำนี้ ท่านกล่าวนามบัญญัติ คือชื่อ
ของอรรถทั้งหลาย อันได้นามว่าบัญญัติ ดังนี้ เพราะอรรถว่า
ให้รู้ได้ ๆ

คำว่า “ภูตปริณามการมฺปาทย” ความว่า บัญญัติที่
หมายเอาอาการที่เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ ภาวะของคนที่เปลี่ยนไป
โดยอาการเป็นต้นว่า แผลขยายออกไป และรวมตัวกันเข้ามาแห่ง
มหาภูตรูปมีแผ่นดินเป็นต้น ซึ่งเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจแห่งความ
สืบต่อ คือ ทำอาการนั้นให้เป็นที่อิงอาศัย ๆ

คำว่า “ตถา ตถา” คือ ด้วยอำนาจแห่งแผ่นดินเป็นต้น ๆ
คำว่า “ภูมิปพฺพตาทิกา” ได้แก่ สันตानบัญญัติ มีแผ่นดิน
ภูเขาและต้นไม้เป็นต้น ๆ คำว่า “สมฺภการสนฺนิเวสการ” ได้แก่
อาการที่ตั้งลง คือ อาการมีสัณฐานเป็นต้นนั้น ๆ อันวิเศษโดย
การตกแต่งแห่งสัมภาระ คือ แห่งอุปกรณ์มีไม้ ดินเหนียวและ
เส้นด้ายเป็นต้น ๆ คำว่า “รตสภฏาทิกา” ได้แก่ สมุหบัญญัติ
มีรด เหวียน บ้าง หม้อน้ำ และแผ่นผ้า เป็นต้น ๆ คำว่า
“จฺนุทวารภูฏานาทิก” ได้แก่ อาการ คือการที่ดวงจันทร์ ดวง
อาทิตย์และดาวนักษัตร หมุนเวียนไป มีอุทัยขึ้นเป็นต้น ด้วย
อำนาจแห่งการเวียนวารอบเขาสิเนรุ ๆ คำว่า “ทิสากาลทิกา”

ความว่า บัญญัติทิศ มีทิศตะวันออกเป็นต้น ชื่อว่า ทิสายบัญญัติ
บัญญัติเวลามีเวลาเช้าเป็นต้น ชื่อว่า กาลบัญญัติ, และบัญญัติ
เดือน ฤดูแล และชื่อเดือนมีวิสาขมาสเป็นต้น อันพิเศษโดยชื่อ
นั้น ๆ ชื่อว่า มาสาทิบัญญัติ ฯ คำว่า “อสมมุจจาการ” ได้แก่
อาการมิโพรง(ช่องว่าง)เป็นต้น ที่รูปกลาปนนั้น ๆ ไม่จดถึงกัน ฯ
คำว่า “อุปคูลาทิกา” ได้แก่ บัญญัติช่องว่าง มีบ่อน้ำและช่องรู
เป็นต้น ชื่อว่า อากาสบัญญัติ ฯ คำว่า “ตัด ภูตนิมิตต์” ได้แก่
นิมิตแห่งภูตนั้น ๆ มีปฐวิกสถินเป็นต้น ฯ คำว่า “ภาวนาวิเสส”
ได้แก่ อาการพิเศษที่สืบเนื่องกันของภาวนา อันต่างโดยภาวนา
มีบริกรรมเป็นต้น ฯ คำว่า “กสถินนิมิตตาทิกา” ได้แก่ บัญญัติ
คือ นิมิตที่ต่างกัน คือ อุกคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อันปรากฏ
แก่พระโยคี อันต่างโดยกสถินนิมิต และอสุกนิมิตเป็นต้น ฯ
คำว่า “เอวมาทิเกทา” ความว่า และบัญญัติต่างโดยบัญญัติ
เป็นต้นว่า อากาสที่เพิกกสถิน และกสถินคือความดับแห่งจิตและ
เจตสิก (คือนิโรธกสถิน) ฯ คำว่า “อตฺตจฺญาเยกาเรน” ความว่า
โดยอาการ คือ เงามแห่งปรมัตถธรรม ได้แก่ โดยอาการ คือ
ส่วนเปรียบ ฯ

อธิบาย นามบัญญัติ ๖ อย่าง

คำว่า “นามนามกมุมาทีนาเมน” ความว่า โดยชื่อ ๖ อย่างนี้ คือ นาม นามกรรม นามชื่อยะ นිරุตติ พยัญชนะและ อภิลापะ ๑

บรรดานามบัญญัติเหล่านั้น **ศัพท์รูป** ชื่อว่า นาม เพราะ ธรรมดาว่า น้อมไปในอรรถทั้งหลาย ๑ นามนั้นมี ๒ อย่าง คือ ด้วยอำนาจแห่งนามที่เคลื่อนตามอรรถ(อันวัตถนาม) และนามตาม นิยม (รูปหีนาม), มี ๔ อย่าง คือ ด้วยสามารถแห่งสามัญญนาม (ชื่อทั่วไป) ๑ คุณนาม (ชื่อตามคุณ) ๑ กิริยานาม (ชื่อตามการ กระทำ) ๑ และยถิฉนาม (ชื่อตามใจชอบ) ๑ ๑ **กรรม** คือ นาม ชื่อว่า นามกรรม ๑ นามชื่อยะก็อย่างนั้น ๑ การพุด คือ การกล่าวอรรถออกโดยทางอักษระ ชื่อว่า นිරุตติ ๑ นามที่ชื่อว่า พยัญชนะ เพราะธรรมดาว่า ประกาศอรรถ ๑ เสียงที่ชื่อว่า อภิลापะ เพราะธรรมดาว่า อันบุคคลดพุด คือลำดับแห่งการตั้งลง (คือการประชุม) ของอักษระที่เป็นไปตามเสียง ๑

ก็ท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า “วิชขมานปญฺจตฺติ” ดังนี้ เพื่อแสดงว่า “นามบัญญัตินี้มีอยู่ ๖ อย่าง คือด้วยอำนาจแห่ง วิชขมานบัญญัติ อวิชขมานบัญญัติ และความประกอบกันแห่ง บัญญัติทั้ง ๒ นั้น” ดังนี้ ๑

คำว่า “เอตย ปญญาเปนติ” ความว่า บัณฑิตทั้งหลาย
ย่อมประกาศด้วยคำมีอาทิว่า “รูป เวทนา” ดังนี้ ฯ คำว่า “อุภินัน”
ได้แก่ ความปะปนกันแห่งวิชชมานบัญญัติและอวิชชมานบัญญัติ
ทั้ง ๒ ฯ (เช่นคำว่า) บุคคล ชื่อว่า ผู้ได้อภิญญา ๖ เพราะ
อรรถว่า มีอภิญญา ๖ คือ อภิญญา ๕ และอัสวักขยญาณ ๑ ฯ

ก็บรรดาบัญญัติ ๖ มีวิชชมานบัญญัติเป็นต้นนั้น บัญญัติว่า
บุคคลผู้ได้อภิญญา ๖ นี้ ชื่อว่า วิชชมานนาวิชชมานบัญญัติ
เพราะความที่อภิญญามีอยู่ และเพราะบุคคลผู้ได้อภิญญานั้น
ไม่มี ฯ อนึ่ง บัญญัติว่า เสียงของหญิง ชื่อว่า อวิชชมาน
วิชชมานบัญญัติ เพราะหญิงไม่มี และเพราะเสียงมีอยู่ ฯ
บัญญัติว่า จักขุวิญญาณ ชื่อว่า วิชชมานนาวิชชมานบัญญัติ
เพราะความที่จักขุประสาทมีอยู่ วิญญาณที่อาศัยจักขุประสาทนั้นก็
มีอยู่ ฯ บัญญัติว่า พระโอรสของพระราชา ชื่อว่า อวิชชมาน
นาวิชชมานบัญญัติ เพราะความที่พระราชาและพระโอรส เป็น
สมมติธรรม ฯ

อธิบาย กาถาที่ ๑๐ - ๑๑

บทว่า “วโจสานุสาเรน” ความว่า เนื้อความทั้งหลาย
ที่ต่างกัน ด้วยอำนาจแห่งสมมติและปรมาตถ์ อันเป็นโคจร คือ
เป็นอารมณ์แห่งมโนทวาร คือ แห่งความสืบต่อของวิญญาณ

๑๔๔ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

อันเป็นไปทางมโนทวาร ซึ่งเป็นไปแล้วโดยอาการ คือ การรู้
นามบัญญัติ มีการกำหนดไว้ อันบุคคลถือเอาในกาลก่อนว่า
“คำนี้เป็นชื่อแห่งเนื้อความเช่นนี้” ดังนี้ เป็นอุปนิสสัย (คือเหตุ
ที่มีกำลัง) อันเกิดขึ้นในลำดับความเป็นไปแห่งโสตวิญญาณวิถีที่
เป็นไปตามกระแส คือไปตามเสียงที่พูด มีแผ่นดิน ภูเขา รูป
และเวทนาเป็นต้น คือโดยกระทำให้เป็นอารมณ์ อันบังเกิด
ย่อมรู้โดยกระแสความ คือเป็นไปตามนามบัญญัติอันใด ซึ่งมี
สมมติและปรมาตม์เป็นอารมณ์ ต่อจากการถือเอาซึ่งนามนั้น ๆ

นามบัญญัตินี้ นั่น คือที่แสดงอรรถ อันบังเกิดฟังบัญญัติ
มีแผ่นดิน ภูเขา รูปและเวทนาเป็นต้น อันบังเกิดหมายตาม
ความสังเกตของชาวโลก คือสำเร็จตามโวหารของโลก เป็น
ระเบียบของอักษรที่ถือเอาแล้วทางมโนทวาร ที่รู้แจ้งว่าบัญญัติ
คือ ฟังรู้ได้ว่าเป็นนามบัญญัติ กล่าวคือ ปัญญาปนโตบัญญัติ
ดังนี้ ๆ

ก็ในกาลานี้ ท่านอาจารย์ สงเคราะห์แม่ซึ่งมโนทวารวิถี^๑
อันมีในลำดับแห่งโสตวิญญาณวิถี ไว้ด้วยศัพท์ว่า โสตวิญญาณ
วิถี จึงได้กล่าวคำว่า “โสตวิญญาณวิถียา” ดังนี้ ๆ แท้จริง

^๑ อรรถโยชนาว่า แม่ตทณวัตตักมโนทวารวิถี ในลำดับแห่งโสตวิญญาณวิถี
ก็รู้ได้ เพราะการรู้ของโสตวิญญาณวิถี ๆ

เมื่อบุคคลได้ยินเสียงว่า ฆฏะเป็นต้น วาระแห่งชวณะก็ได้โอกาส
ปรารภเสียงอักษรตัวหนึ่ง ๆ ๒ ครั้ง ด้วยอำนาจอารมณ์ (คือ
ทางโสตวิญญาณวิถิ) ที่เป็นปัจจุบัน และอดีตอารมณ์ (ทางมโน
ทวาร) ปรารภระเบียบอักษรที่เป็นนามบัญญัติ ก็ถือเอาได้ด้วย
ความรู้ครั้งหนึ่ง ซึ่งปรารภระเบียบแห่งอักษรอันเป็นนามบัญญัติ
ความรู้นามบัญญัติในลำดับแห่งชวณวิถิ อันมีเสียงที่เป็นอดีตเป็น
อารมณ์ อันเป็นลำดับแห่งโสตวิญญาณวิถิอย่างนี้ ด้วยประการ
ฉะนี้ ต่อจากนั้นเป็นการรู้เนื้อความ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าว
ไว้ดังนี้ แล ฯ

พรรณนาความปริจเฉทที่ ๘ แห่งอภิธรรมัตถสังคหฎีกา
ชื่อว่า อภิธรรมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

ปิยวาทเมว ภาสยย
ยํ อนาทาย ปาปานิ

ยา วาจา ปฏินนุทิตา
ปเรสํ ภาสเต ปิยํ.

(ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ข้อ ๒๕)

ควรกล่าววาจาที่น่ารัก อันผู้ฟังยินดีเท่านั้น
เพราะคนดีไม่นำพาคำชั่วของผู้อื่น แล้วกล่าวแต่คำไพเราะ

ภาคผนวก

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อ ปัจจยสังคหวิภาค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อ ปัจจยสังคหวิภาคนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์แสดงปัจจยไว้ ๒ พวก คือ นัยแห่งปัจจยสมุปบาทและนัยแห่งปฏฐาน ๑ ปัจจยทั้งสองนัยนั้น นัยแห่งปัจจยสมุปบาท พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ก็เพื่อให้สัตว์ทั้งหลายทราบว่ “อริชชา คือ การไม่รู้ในสังขและสภาวะมีขันธที่เป็นอดีตเป็นต้น เป็นเหตุให้สัตว์ต้องวนเวียนอยู่ในวัฏฏทุกข์ตลอดกาลนาน ส่วนนัยแห่งปฏฐาน เป็นการแสดงปัจจยโดยพิสดารที่ทำให้จิตอุปบาทเป็นไปได้โดยประการต่าง ๆ^๑ พระอาจารย์ทั้งหลายได้แสดงปัจจยทั้ง ๒ พวกนั้นปะปนกันไป แต่ท่านพระอนุรุทธาจารย์แสดงไว้ไม่ปะปนกัน ๑ บัณฑิตพึงทราบตารางแห่งปัจจยสมุปบาท ดังต่อไปนี้.-

^๑ เช่นจักขุวิญญาณเกิดขึ้น เพราะปัจจย ๔ อย่าง เรียกว่า อุปปัตติเหตุ ๔ (นัยของท่านพระสารีบุตรเถระ) ๑ แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร ท่านกล่าวว่า มีปัจจยถึง ๘๑ อย่าง ๑

ปฏิจสงมรพบถ ๗ นัย

นัยที่ ๑ กาล ๓	นัยที่ ๒ องค์ ๑๒	นัยที่ ๓ อากกร ๒๐				นัยที่ ๔ สนธิ ๓	นัยที่ ๕ สังเขป ๔	นัยที่ ๖ วิญญูชะ ๓	นัยที่ ๗ มรล ๒	
		อดีตเหตุ	ปัจจุบันผล	ปัจจุบันเหตุ	อนาคตผล					
อดีต	อวิชา	๑	-	๔	-	-	อวิชา	กิเลส	อวิชา	
	สังขาร	๒	-	๕	-	สังขาร	สังขาร		กรรม	-
ปัจจุบัน	วิญญูญาน	-	๑	-	๑	วิญญูญาน	วิญญูญาน	วิบาก	-	
	นามรพ	-	๒	-	๒	-	นามรพ		-	
	สพายตนะ	-	๑	-	๑	-	สพายตนะ		-	
	ผัสสะ	-	๔	-	๔	-	ผัสสะ		-	
	เวทนา	-	๕	-	๕	เวทนา	เวทนา		-	
	ตัณหา	๑	-	๑	-	ตัณหา	ตัณหา		กิเลส	ตัณหา
	อุปาทาน	๔	-	๒	-	-	อุปาทาน		กรรม	-
ภพ	๕	-	๑	-	ภพ	ภพ	-			
อนาคต	ชาติ	-	-	-	-	ชาติ	ชาติ	วิบาก	-	
	ชรา,มรณะ	-	-	-	-	-	ชรา,มรณะ		-	

อธิบาย ปฏิจจสมุปบาท ๗ นัย

นัยที่ ๑. ว่าด้วยกาล ๓ คือ อวิชาและสังขาร ทั้ง ๒
อย่างนี้ เป็นอดีตกาล ๑ วิญญาณเป็นต้น จนถึงภพเป็นที่สุด
ทั้ง ๘ อย่างนี้ เป็นปัจจุบันกาล ๑ ชาติและชรามรณะ ทั้ง ๒
อย่างนี้ เป็นอนาคตกาล ๑

นัยที่ ๒. ว่าด้วยองค์ ๑๒ คือ อวิชาเป็นต้น จนถึงชรา
มรณะเป็นที่สุด ๑

นัยที่ ๓. ว่าด้วยอาการ ๒๐ คือ อวิชา สังขาร ตัณหา
อุปาทานและภพ ทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นอดีตเหตุ ๑ วิญญาณ นาม
รูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นปัจจุบันผล ๑
ตัณหา อุปาทาน ภพ อวิชา สังขาร ทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็น
ปัจจุบันเหตุ ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
ทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นอนาคตผล ๑

นัยที่ ๔. ว่าด้วยสนธิ ๓ คือ ในระหว่างสังขารกับวิญญาณ
เป็นสนธิ ๑ ๑ ในระหว่างเวทนากับตัณหา เป็นสนธิ ๑ ๑
ในระหว่างภพกับชาติ เป็นสนธิ ๑ ๑

นัยที่ ๕. ว่าโดยสังเขป (ความย่อ) มี ๔ คือ อวิชาและ
สังขาร ทั้ง ๒ อย่างนี้ เป็นเหตุที่เป็นไปในอดีตเป็นสังเขป ๑ ๑

๑๕๐ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา ทั้ง ๕ อย่างนี้เป็น
วิปากในปัจจุบันเป็นสังเขป ๑ ๗ ตัณหา อุปาทาน ภพ ทั้ง ๓
อย่างนี้ เป็นเหตุที่เป็นไปในปัจจุบันเป็นสังเขป ๑ ๗ ชาติและ
ชรามรณะ เป็นวิปากที่จะเป็นไปในอนาคตเป็นสังเขป ๑ ๗

นัยที่ ๖. ว่าด้วยวิญญู ๓ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน
ทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นกิลตวิญญู ๗ สังขารและกรรมภพ ทั้ง ๒
อย่างนี้ เป็นกรรมวิญญู ๗ วิญญาณ นามรูป สพายตนะ
ผัสสะ เวทนา อุปัตติภพ ชาติและชรามรณะเป็นวิปากวิญญู ๗
คำว่า ภพ ในองค์แห่งปฏิจสมุปบาทนั้นมี ๒ คือ กรรมภพ ๑
และอุปัตติภพ ๑ ๗

นัยที่ ๗. ว่าด้วยมุล ๒ คือ อวิชชาและตัณหา ๗ อวิชชา
เป็นอดีตมุล ตัณหาเป็นมุลในปัจจุบัน เพราะว่า พระผู้มีพระ
ภาคเจ้า เมื่อตรัสวิญญูกถา ก็ตรัสธรรม ๒ อย่างนี้ ทำให้เป็น
ประธานในวิญญู ๗

ลักษณะที่จตุกกะของอวิชา

อญาณลกขณา	มีความไม่รู้ เป็นลักษณะ
สมุโหนรธา	มีความหลงลืม เป็นกิจ
ฉาทนปจจุปฏจานา	มีความปกปิด เป็นอาการปรากฏ
อาสวปทฏจานา	มีอาสวะ เป็นปทัฏฐาน ๗

ลักษณะที่จตุกกะของสังขาร

อภิสัขรณลกขณา	มีการปรุงแต่ง เป็นลักษณะ
อายุหนรธา	มีการขวนขวาย เป็นกิจ
เจตนาปจจุปฏจานา	มีเจตนา เป็นอาการปรากฏ
อวิชาปทฏจานา	มีอวิชา เป็นปทัฏฐาน ๗

ลักษณะที่จตุกกะของวิญญาน

วิศยวิชานนลกขณั	มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
ปุพพุทฏคมรตี	มีการเป็นประธาน เป็นกิจ
ปฏิสนุธานปจจุปฏจานั	มีการสืบต่อ เป็นอาการปรากฏ
ตีขารปทฏจานั	มีสังขาร เป็นปทัฏฐาน ๗

ลักษณะที่จตุกกะของนาม

นมนลกฺขณํ	มีการน้อมไป เป็นลักษณะ
สมฺปโยครสํ	มีการประกอบพร้อมกัน เป็นกิจ
อวินิพฺโถคปจฺจุปฏฺฐานํ	มีการไม่แยกจากจิต เป็นอาการปรากฏ
วิญฺญาณปทฺถฺฐานํ	มีวิญญูณ เป็นปทัฏฐาน ๑

ลักษณะที่จตุกกะของรูป

รูปฺปนลกฺขณํ	มีการแปรปรวน เป็นลักษณะ
วิกิรณฺรตํ	มีการกระจัดกระจาย เป็นกิจ
อพฺยาคตปจฺจุปฏฺฐานํ	มีความเป็นอphyakตะเป็นอาการปรากฏ
วิญฺญาณปทฺถฺฐานํ	มีวิญญูณ เป็นปทัฏฐาน ๑

ลักษณะที่จตุกกะของสพายตนะ

อายตฺนลกฺขณํ	มีการทำวิญญูให้ยาวนาน - เป็นลักษณะ
ทศฺสนาทิตฺตํ	มีการเห็นเป็นต้น เป็นกิจ
วตฺตุทฺวารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ	เป็นวัตถุและทวาร - เป็นอาการปรากฏ
นามรูปฺปทฺถฺฐานํ	มีนามรูป เป็นปทัฏฐาน ๑

ลักษณะที่จตุกกะของผัสสะ

ผุสนลกฺขโณ	มีการกระทบอารมณ์ เป็นลักษณะ
สัมมัญจนโรโส	มีการประสานอารมณ์กับจิต เป็นกิจ
สงฺกตปิจฺจุปฺภูจฺจาโน	มีการประชุมวัตถุ อารมณ์ จิต - เป็นอาการปรากฏ
สพายตฺนปทฺภูจฺจาโน	มีสพายตนะ เป็นปทัฏฐาน ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของเวทนา

อนุกฺวณลกฺขณา	มีการเสวยอารมณ์ เป็นลักษณะ
วิสยรสสมฺโภครสา	มีการบริโภครสแห่งอารมณ์ - เป็นกิจ
สุขทฺกฺขปจฺจุปฺภูจฺจานา	มีสุขและทุกข์ เป็นอาการปรากฏ
ผสฺสปทฺภูจฺจานา	มีผัสสะ เป็นปทัฏฐาน ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของตัณหา

เหตุลกฺขณา	มีความเป็นเหตุ เป็นลักษณะ
อภินนฺทนรสา	มีความบันเทิงใจ เป็นกิจ
อดีตติภาวปจฺจุปฺภูจฺจานา	มีความไม่อึด เป็นอาการปรากฏ
เวทนาปทฺภูจฺจานา	มีเวทนา เป็นปทัฏฐาน ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของอุปาทาน

คหณลกฺขณํ	มีอาการยึดไว้ เป็นลักษณะ
อมุณฺจนรตํ	มีการไม่ปล่อย เป็นกิจ
ตณฺหาทพฺหตฺตทิกฺขิ-	มีความถือมั่นด้วยตัณหาและอตฺตทิกฺขิ -
ปจฺจุปฺภุจฺจํ	เป็นผล
ตณฺหาปทฺฐจฺจํ	มีตัณหา เป็นปทฺฐจฺจํ ๑

ลักษณะที่จตุกกะของภพ

กมฺมกมฺมผลลกฺขโณ	มีกรรมและผลแห่งกรรม - เป็นลักษณะ
ภาวนภวนโรโส	มีความทำให้เกิดและความเกิด - เป็นกิจ
กุสลากุสลาพฺยาท-	มีกุศล อกุศลและอพฺยาทะ -
ปจฺจุปฺภุจฺจโน	เป็นผล
อุปาทานปทฺฐจฺจโน	มีอุปาทาน เป็นปทฺฐจฺจํ ๑

ลักษณะที่จตุกกะของชาติ

ตตถ ตตถ ภูเวปจมา-	มีการเกิดก่อนในภพนั้น ๆ -
ภินิพุตตติลกฤษณา	เป็นลักษณะ
นียยาตนรสา	มีการมอบให้ เป็นกิจ ^๑
อติตทวโต อธิอุมมุชชน-	มีการจากอดีตภพมาโผล่ขึ้นในภพนี้ -
ปจจุปฏจานา	เป็นผล
ผลวเสน ทุกขวิจิตตก-	หรือมีการสั่งสมต่างๆ แห่งทุกซ์ -
ปจจุปฏจานา วา	ด้วยอำนาจแห่งผล เป็นผล
อุปจิตนามรูปปฏจานา	มีนามรูปที่สั่งสมแล้วเป็นปัทฏฐาน ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของชรา

ขนฺธปริปากลกฤษณา	มีการเสื่อมโทรมแห่งขันธ เป็นลักษณะ
มรณฺุปนยนรสา	มีการน้อมเข้าไปใกล้ความตาย เป็นกิจ
โยพฺพนวินาส-	มีความพินาศแห่งหนุ่มสาว -
ปจจุปฏจานา	เป็นอาการปรากฏ
ปริปจจมานรูป	มีรูปกำลังแก่หง่อม เป็นปัทฏฐาน ฯ
ปฏจานา	

^๑ มีผู้อธิบายว่า กรรมมอบขันธให้แก่ตัวนั้น ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของสมมติมรณะ^๑

จุดลักษณะ	มีการเคลื่อนจากภพ เป็นลักษณะ
วิโยครส	มีการพรากไป เป็นกิจ
คติวิปฺปวาสนปัจจุปฏิจาน	มีอันปราศจากภพแล้ว เป็นผล
ปรีทิมชฺชมานนามรูป- ปทฏฺจาน	มีนามรูปกำลังแตกดับ - เป็นปทัฏฐาน ๑

ลักษณะที่จตุกกะของโสกะ

อนฺโตนิชฺชายนลกฺขโณ	มีการแผดเผาภายใน เป็นลักษณะ
เจตโส ปรีนิชฺชายนรโส	มีการเผาใจ เป็นกิจ
อนฺโสจนปัจจุปฏิจาน	มีการเสร้างโศกเนื่อง ๆ เป็นผล
โทสจิตฺตูปาทปทฏฺจาน	มีโทสจิตตูปาท เป็นปทัฏฐาน ๑

^๑ มรณะ ๓ คือ ขณิกมรณะ สมมติมรณะ สมุจเจทมรณะ, ความตายโดยปรมาตม
คือ ความแตกแห่งขันธทั้งหลาย ๑ อรรถกถาว่า จริงอยู่ขันธทั้งหลายเท่านั้นย่อม
แตกไป ขึ้นชื่อว่าสัตว์ไร ๆ ย่อมตายหาไม่ แต่เมื่อขันธกำลังแตก สัตว์ที่ย่อมมี
โวหารว่ากำลังตาย เมื่อขันธแตกแล้วก็มีโวหารว่า สัตว์นั้นตายแล้ว ๑

ลักษณะที่จตุกกะของปริเทวะ

ลาลปฺปนลกฺขโณ	มีคำบ่นเพื่อรำพัน เป็นลักษณะ
คุณโทสปริกิตฺตนรโธ	มีการพรวดเพื่อถึงคุณและโทษ เป็นกิจ
สมฺภมปจฺจุปฏฺจจาโน	มีการหมุ่นไปแห่งความฟุ้งซ่านเป็นผล
โทสจิตฺตมहाภูต- ปทฺฏฺจจาโน	มีมหาภูตเกิดจากโทสจิต - เป็นปทัฏฐฐาน ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของทุกขะ

กายปีฬนลกฺขณํ	มีการเบียดเบียนกาย เป็นลักษณะ
ทฺฐปฺปญฺญานํ โทมนสฺส กรณฺรํ	มีการทำโทมนัสแก่ผู้มีปัญญาธรรม - เป็นกิจ
กายิกาพาธปจฺจุปฏฺจจาโน	มีอาพาธทางกาย เป็นผล
กายปสาทปทฺฏฺจจาโน	มีกายปสาท เป็นปทัฏฐฐาน ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของโทมนัส

จิตฺตปีฬนลกฺขณํ	มีการบีบคั้นจิต เป็นลักษณะ
มโนวิฆาตนรโธ	มีการรบกวนใจ เป็นกิจ
มานสพฺยุชาติปจฺจุปฏฺจจาโน	มีความป่วยใจ เป็นผล
หทยวตฺตูปทฺฏฺจจาโน	มีหทัยวตฺตु เป็นปทัฏฐฐาน ฯ

ลักษณะที่จตุกกะของ อุปายาส

พยายาสตุตลภขโณ	มีใจข้องในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นลักษณะ
นิตถุนนโรโส	มีการทอดถอนใจ เป็นกิจ
วิสาทปจจุปฏจาโน	มีความเศร้าใจ เป็นผล
หทยวัตตุปฏจาโน	มีหทัยวัตถุ เป็นปทัฏฐาน ฯ

ในสังขวิภังค์ แสดงทุกข์ต่อจากอุปายาสว่า “อัปปิเยหิ สัมปโยคทุกข์ (คือ ประสบกับสัตว์และสังขาร อันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์) ปิเยหิวิปโยคทุกข์ (คือ พัดพรากจากสัตว์ และสังขาร อันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์) ยัมปิจันนลภิตัมปิทุกข์ (คือ ปรารถนาสิ่งใด ไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นอย่างทุกข์)” ดังนี้ ฯ เมื่อทุกข์ในวิภูฏะมีมาก พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์” ดังนี้ ฯ

ภวจักรมีนัยแห่งอรรถ ๔ อย่าง คือ .-

๑. เอกัตตนัย นัยที่มีอรรถอย่างเดียวกัน
๒. นานัตตนัย นัยที่มีอรรถต่างกัน
๓. อัปยาปนัย นัยที่ไม่มีการขวนขวาย

๔. เอวังธัมมदानัย นัยที่มีความเป็นอย่างนี้เป็นธรรมดา ฯ

ในนัยทั้ง ๔ นั้น ความไม่ขาดไปแห่งความสืบต่ออย่างนี้ คือ เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขารเป็นต้น จุกการสืบต่อของเมล็ดพืชที่เกิดเป็นต้นไม้ ฉะนั้น นี้เรียกว่า เอกัตตนัย. เมื่อเห็นภวจักรโดยชอบ ย่อมละอูจเฉททิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดไปแห่งความสืบต่อ อันเกี่ยวข้องกันทั้งเหตุและผล เมื่อเห็นผิพย่อมยึดสัตสสททิฏฐิ โดยยึดเป็นอันเดียวกันแห่งความไม่ขาดไปแห่งความสืบต่อ ซึ่งกำลังเป็นไปทั้งเหตุและผล ฯ

ส่วนความกำหนดลักษณะภวจักร มีอวิชาเป็นต้น ตามภาวะของตน^๑ ชื่อว่า นานัตตนัย. เมื่อเห็นภวจักรโดยชอบ ย่อมละสัตสสททิฏฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสภาวะธรรมใหม่ ๆ เมื่อเห็นผิพย่อมยึดอูจเฉททิฏฐิ เพราะยึดถือความต่างกันแห่งความสืบต่อที่แตกไป ซึ่งเป็นไปในสันดานเดียวกันนั่นเอง ฯ ความที่อวิชาไม่มีความขวนขวายว่า “สังขารทั้งหลาย อันเราพึงให้เกิดขึ้น หรือความที่สังขารไม่มีความ

^๑ เพราะอวิชาไม่ใช่อิตตา, ไม่ใช่ของอิตตา, ไม่ใช่มีในอิตตา, ไม่ใช่มีอิตตา, สังขารเป็นต้นกันยนี้ เพราะฉะนั้น ภวจักรนี้ จึงว่างเปล่าจากอิตตา ฯ

ชวนขยายว่า วิญญาณอันเราพึงให้เกิดขึ้น” ดังนี้เป็นต้น นี้ชื่อว่า
อภยาปารณัย. เมื่อเห็นอยู่โดยชอบย่อมละอรรถกถาปฏิบัติ เพราะ
ยังเห็นความไม่มีผู้สร้าง เมื่อเห็นผิด ย่อมยึดถืออภิปริญญาปฏิบัติ
เพราะความไม่ยึดถือความที่เหตุอันสำเร็จ โดยกำหนดสภาวะ
แห่งอวิชา เป็นต้น ในเพราะไม่มีความชวนขยายเมื่อนั้น ๑
อนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งธรรมมีสังขารเป็นต้น ด้วยเหตุทั้งหลายมี
อวิชาเป็นต้นมิใช่ธรรมเหล่านี้ คุณนสสัมเป็นต้นเกิดแต่ณมสค
เป็นต้น นี้ชื่อว่า เอวังธมมทานัย. เมื่อเห็นโดยชอบย่อมละ
อเหตุกปฏิบัติและอภิปริญญาปฏิบัติ เพราะยังรู้ผลโดยสมควรแก่
ปัจจัย เมื่อเห็นผิด ย่อมยึดถืออเหตุกปฏิบัติ และนิยตวาทะ
เพราะไม่ยึดถือความเป็นไปแห่งผล อันควรแก่ปัจจัย ไม่ยึดถือ
สภาพอะไร ๆ แต่ที่ไหน ๆ

ภวจักรเป็นธรรมลิกซึ่ง

ในสัมโมหวิโนทนิกล่าว่า จริงอยู่ ภวจักรนี้ชื่อว่า ยัง
ไม่ถึงเพราะลิกซึ่ง, ชื่อว่า ก้าวล่วงได้ยาก เพราะต้องศึกษาเอา
โดยนัยต่างๆ ใคร ๆ ยังไม่ทำลายภวจักรอันย้ายอยู่เป็นนิตย์คจ
อสนีบาต ด้วยคาบคือญาณอันลับดีแล้วบนหิน คือสมาธิอัน
ประเสริฐแล้ว จะผ่านพ้นภัยคือสังสารหาได้ไม่ ย่อมไม่มีแม้ใน

ความฝัน ข้อนี้อัน สมเด็จพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนอานนท์ ปฏิจจนุสุมปบาทนี้ เป็นธรรมลักษณะซึ่ง ทั้งมีกระแสความลึกซึ้ง เพราะไม่รู้ ไม่ตรัสรู้ ไม่แทงตลอด หมู่สัตว์เหล่านี้จึงเป็นผู้ยุ่ง เหมือนเส้นด้ายของช่างผูก เกิดเป็นปมกระจุกเส้นด้าย เป็น เหมือนหม่อมมุงกระต่ายและหม่อมปล้อง ย่อมไม่ล่วงพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต สังสาร” ดังนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่ตนหรือแก่คนเหล่านี้ พึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ ประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ก็จะพึงได้ความหยั่ง ลงในปัจฉยาการอันลึกซึ้งนี้ได้ แล ฯ

จบปฏิจจนุสุมปบาท สุตตันตภาษณีย์

ปฏิจจนุสุมปบาท อภิธรรมภาษณีย์

พระบาลี (ข้อ ๒๗๔)ว่า อวิชชาปัจจุยา สงฺขาโร” เป็นต้นนี้เป็นมาติกา ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ในการจำแนกปฏิจจนุสุมปบาทนั้น ฯ

ในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์ กล่าวว่า พระศาสดาผู้มีพระญาณอันไม่มีอะไรขัดขวางในธรรมทั้งปวง ครั้นทรงแสดงปัจฉยาการอันปราศจากขอบเขตและไม่ยุ่งยาก ในสุตตันตภาษณีย์ ด้วยอำนาจจิตต่าง ๆ ปานดังทรงคลี่ผืนมหาปฐพี และ

๑๖๒ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ปานดั่งขยายนภากาศด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เพราะปัจจัย การนี้จะมีในจิตต่าง ๆ กันอย่างเดียวกันนั้นก็หาไม่ ย่อมมีแม่ใน จิตดวงเดียวที่เดียว ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงปัจจัยการซึ่งเกิด ในจิตดวงเดียวกันโดยประการต่างๆ ด้วยอำนาจแห่งอภิธรรม ภาชนีย์ จึงทรงตั้งมาติกาไว้ก่อน โดยนัยมีอาทิว่า “สังขารเกิด เพราะอวิชาเป็นปัจจัย” ดังนี้ ฯ แต่ปฏิจสุมุขบาทในอภิธรรม ภาชนีย์นี้ ท่านพระอรุทธาจารย์มิได้แสดงไว้ ผู้ปรารณา จงตรวจดูในคัมภีร์วิภังค์นั้น ตามปรารณาเถิด ฯ

❖ ปฏฐานนัย ❖

ในคัมภีร์ปัญจปกรณ์เป็นต้น ท่านแสดงปฏฐานไว้ ๒ คือ โดยอุทเทศและนิทเทศ ทั้ง ๒๔ ปัจจัย ฯ ในคำว่า “เหตุปัจจุโย” นั้น คำว่า “เหตุ” นี้ เป็นชื่อของธรรมที่เป็นรากเหง้า ในพระ อภิธรรมท่านประสงค์เอา กุศลเหตุ และ อกุศลเหตุ ซึ่งเป็นตัว มูลรานั้น ฯ ส่วนคำว่า ปัจจัย ท่านประสงค์เอาสภาวะธรรม ที่ทำการอุปการะหรือสนับสนุนให้เกิดปัจจัยุบบัน ฯ ศัพท์บาลี เหล่านี้ คือ ปัจจุโย เหตุ การณ์ นิทาน์ สมุทโธ และปภโว โดยใจความเป็นอย่างเดียวกัน ฯ เมื่อว่าโดยย่อ ชื่อว่า เหตุ (มูล) เพราะอรรถว่า เป็นรากเหง้า ฯ ที่ชื่อว่า ปัจจัย เพราะ

อรรถว่า อุปการะ ๑ ธรรมที่อุปการะด้วยอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่า เหตุปัจจัย ๑ ส่วนคำว่า นิทเทส นั้น ดังพระบาลีว่า “ปัจจัย เช่นใด พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยย่อ ในปัจจุยทเทศว่า เหตุปัจจัย ดังนี้ ปัจจัยเช่นนั้นทรงแสดงโดยพิสดารในปัจจุย นิทเทสว่า เหตุทั้งหลาย (คือ เหตุ ๖) ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุและแก่รูปทั้งหลายที่มีเหตุ และธรรมที่สัมปยุตกับเหตุ นั้นเป็นสมุฏฐาน ด้วยอำนาจเหตุปัจจัย” ดังนี้ ๑

พึงทราบธรรมที่เป็น **ปัจจัย ปัจจุยบัน** และ**ปัจจนิก** ดังต่อไปนี้.-

๑. เหตุปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ เหตุ ๖, **ปัจจุยบัน** ได้แก่ สเหตุกจิต ๑๑ เจตสิกที่ประกอบ ๕๒ (เว้นโมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒) สเหตุกจิตตชรูปและสเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป ๑ **ปัจจนิก** (คือธรรมที่เป็นปัจจุยบันไม่ได้) ได้แก่ อเหตุกจิต ๑๘, อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒(เว้นฉันทะ), โมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒ รูป ๗ หมวด คือ อเหตุกจิตตชรูป, อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป, พาทิรรูป, อาหารชรูป, อุดุชรูป, อสัณฺณุตตตกัมมชรูป, และ ปวัตติกัมมชรูป ๑

๒. อารัมมณปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ อารมณ ๖ คือ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘ ที่เป็นเตกาลิกะ, นิพพานและบัญญัติ

๑๖๔ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค

ที่เป็นกาลวิมุตตะ ฯ **ปัจจยูปบัน** ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ฯ
ปัจจนิก ได้แก่ รูป ๗ หมวด คือ จิตตชรูป ๑, ปฏิสนธิ
กัมมชรูป ๑, พาหิรรูป ๑, อาหารชรูป ๑, อุตฺตชรูป ๑, อสัณฺณ
สัตตกัมมชรูป ๑ และปวัตตีกัมมชรูป ๑ ฯ

๓. **อธิปติปัจจย**. มี ๒ อย่าง คือ สหชาตอธิปติปัจจย
และอารัมมณอธิปติปัจจย. ใน ๒ อย่างนั้น สหชาตอธิปติปัจจย
ปัจจย ได้แก่ ฉันทอธิปติในชวนจิต ๕๒, วิริยอธิปติในชวน
จิต ๕๒, จิตตอธิปติในชวนจิต ๕๒, และวิมังสาอธิปติในชวน
จิต ๓๔ ฯ **ปัจจยูปบัน** ได้แก่ สาธิปติชวนจิต ๕๒, เจตสิก ๕๑
(เว้นวิจิกิจฉา) และสาธิปติจิตตชรูป ๑๗ ฯ **ปัจจนิก** ได้แก่
จิต ๖๓ ที่เป็นนिरาธิปติ (เว้นอัปนาชวนจิต ๒๖) เจตสิก ๕๒
และรูป ๗ หมวด ฯ

อารัมมณอธิปติปัจจย. **ปัจจย** ได้แก่ นิปผันนรูป ๑๘
ที่เป็นอิฏฐารมณ, จิต ๘๔ (เว้นโทสมูลจิต ๒, โมหมฺมูลจิต ๒
ทุกขสหนตกายวิญญาณ ๑) เจตสิก ๔๗ (เว้นโทสะ, อิสสา,
มัจฉริยะ, กุกฺกัจจะ, วิจิกิจฉา) และนิพพาน ฯ **ปัจจยูปบัน** ได้แก่
จิต ๒๘ คือ โลกมฺมูลจิต ๘, มหากุศลจิต ๘, มหาภิริยาญาณ
สัมปยุตตจิต ๔, โลกุตตรจิต ๘, เจตสิก ๔๕, (เว้น โทสะ
อิสสา, มัจฉริยะ, กุกฺกัจจะ, วิจิกิจฉา, อัปมัญญา ๒) ฯ

ปัจจัยนิก ได้แก่ โลกียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๒ และรูปทั้งหมด
ที่ไม่เป็นอิฏฐารมณ์ ฯ

๔ - ๕. อนันตรปัจจัยและสมนันตรปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่
จิต ๘๘, เจตสิก ๕๒ ที่เกิดก่อน ๆ เว้นจิตจิตของพระอรหันต์ ฯ
ปัจจัยอุปบัน ได้แก่ จิต ๘๘, เจตสิก ๕๒ ซึ่งเกิดหลัง ๆ และจิต
จิตของพระอรหันต์ ฯ **ปัจจัยนิก** ได้แก่ รูปทั้ง ๑๑ หมวด ฯ

๖. สหชาติปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ จิต ๘๘, เจตสิก ๕๒
มหาภูตรูปทั้งปฏิสนธิและปวัตติกาล, หทยวัตถุกับปัญจโวการ
ปฏิสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ ฯ **ปัจจัยอุปบัน** ได้แก่ จิต ๘๘
เจตสิก ๕๒, มหาภูตรูป อุปาทายรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔
ปัจจัยนิก ไม่มี เพราะไม่มีธรรมที่ไม่เป็นปัจจัยอุปบันของสหชาติ
ปัจจัย ฯ

๗. อัญญมัญญปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ นามจันทร์ ๔ คือ
จิต ๘๘, เจตสิก ๕๒, มหาภูตรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔
และปัญจโวการปฏิสนธินามจันทร์ ๔ กับปฏิสนธิหทยวัตถุ ฯ
ปัจจัยอุปบัน ได้แก่ จิต ๘๘, เจตสิก ๕๒, มหาภูตรูปที่เกิดจาก
สมุฏฐานทั้ง ๔ และปัญจโวการปฏิสนธินามจันทร์ ๔ กับปฏิสนธิ
หทยวัตถุ ฯ **ปัจจัยนิก** ได้แก่ อุปาทายรูป ๒๓ (เว้นหทยวัตถุ) ฯ

๘. นิสสยปัจจัย มี ๓ อย่าง. คือ สหชาตนิสสยปัจจัย (เหมือนสหชาตปัจจัย) ๑, วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๑, วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๑ ๆ ในปัจจัย ๓ อย่างนั้น วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ วัตถุ ๖ มีจักขุวัตถุเป็นต้น ที่เกิดก่อน ๆ **ปัจจัยฉบับ** ได้แก่ จิต ๘๕ (เว้นอรูปวิภาค ๔) เจตสิก ๕๒ ในปวัตติกาลในปัญจโวการภูมิ ๆ **ปัจจัยนิค** ได้แก่ จิต ๔๖ คือ โลกมุลจิต ๘, โมหมุลจิต ๒, มหากุศล ๘ มหาภิรียาจิต ๘ มโนทวาราวัชชนจิต ๑, โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสคาปัตติมรรค) อรูปาวจรจิต ๑๒ ในจตุโวการภูมิ ปัญจโวการปฏิบัติสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ และรูป ๗ หมวด ๆ

วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ หทยวัตถุ ในมรณาสันนกาล ๆ **ปัจจัยฉบับ** ได้แก่ จิต ๔๓ ในมรณาสันนวิถิ คือ มโนทวาราวัชชนจิต ๑, ชวนะ ๕ ของกามชวนะ ๒๕, ตทาลัมพนจิต ๑๑, อภิญาญจิต ๒, เจตสิก ๔๔ (เว้นอิสสา, มัจฉริยะ, กุกกัจจะ, วิรตี ๓, อัปปมัญญา ๒) ๆ **ปัจจัยนิค** ได้แก่ จิต ๘๕, เจตสิก ๕๒ ในขณะที่ไม่มีหทยวัตถุเป็นอารมณ์ และรูป ๗ หมวด ๆ

๙. อุปนิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสยปัจจัย (เหมือนอารัมมณาธิปติปัจจัย) ๑, อนันตรูปนิสสยปัจจัย (เหมือน

อนันตรปัจจัย) ๑, และปกตูปนิสสยปัจจัย ๑ ๑ ในปัจจัย ๓ นั้น
ปกตูปนิสสยปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒
รูป ๒๘ ที่เกิดก่อน ๆ ที่มีกำลัง และบัญญัติบางอย่าง ๑
ปัจจัยอุปบัน ได้แก่ จิต ๘๕, เจตสิก ๕๒ ที่เกิดหลัง ๆ ๑
ปัจจัยนิก ได้แก่ รูป ๗ หมวด ๑

๑๐. ปุเรชาตปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ อารัมมณปุเรชาตปัจจัย ๑
และวัตตปุเรชาตปัจจัย (เหมือนวัตตปุเรชาตนิสสยปัจจัย) ๑ ๑
ในปัจจัยทั้ง ๒ นั้น อารัมมณปุเรชาตปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่
อารมณ์ ๖ คือ นิปผันนรูป ๑๘ ที่เป็นปัจจุบัน ๑ **ปัจจัยอุปบัน**
ได้แก่ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปป
มัชฌญา ๒) ๑ **ปัจจัยนิก** ได้แก่ จิต ๗๖ (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐
มโนธาตุ ๓) ขณะที่ไม่มีปัจจุบันนิปผันนรูป ๑๘ เป็นอารมณ์ ๑

๑๑. ปัจจชาตปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ จิต ๘๕ (เว้นอรูป
วิบากจิต ๔) เจตสิก ๕๒ ซึ่งเกิดภายหลัง มีปฐมภวังค์เป็นต้น
ที่เกิดในปัญจโวการภูมิ ๑ **ปัจจัยอุปบัน** ได้แก่ รูปที่เป็นฐิติปัตตะ
ซึ่งเกิดพร้อมกับขณะทั้ง ๓ ของจิตซึ่งเกิดก่อน ๆ มีปฏิสนธิจิต
เป็นต้น ๑ **ปัจจัยนิก** ได้แก่ จิต ๘๕, เจตสิก ๕๒, รูปที่เป็น
อุปาทกขณะ, พาหิรรูป, และอสังขยัตตกัมมชรูป ๑

๑๒. อาเสวนปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ โลภียชวานจิต ๔๗

๑๖๘ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ที่เกิดก่อน ๆ (เว้นชวนะสุดท้าย) ซึ่งเป็นชาติเดียวกัน และ
เจตสิก ๕๒ ๆ **ปัจจัยอุปบัน** ได้แก่ ชวนจิต ๕๑ ที่เกิดหลัง ๆ
(เว้นชวนจิตดวงที่ ๑ ผลชวนจิต ๔) เจตสิก ๕๒ ๆ **ปัจจัยนิก**
ได้แก่ ชวนจิตดวงที่ ๑ ของกามชวนจิต ๒๕, อาวัชชชวนจิต ๒,
วิปากจิต ๓๖, เจตสิก ๕๒ และรูปทั้ง ๗ หมวด ๆ

๑๓. **กัมมปัจจัยมี ๒** อย่าง คือ สหชาตกัมมปัจจัย ๑
น่านักขณิกกัมมปัจจัย ๑ ๆ ในปัจจัยทั้ง ๒ นั้น สหชาตกัมม
ปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ เจตนาเจตสิกในจิต ๘๕ ๆ **ปัจจัยอุปบัน**
ได้แก่ จิต ๘๕, เจตสิก ๕๑ (เว้นเจตนา), จิตตชรูป, ปฏิสนธิ
กัมมชรูป ๆ **ปัจจัยนิก** ได้แก่ เจตนาเจตสิก ๘๕ ที่ในจิต ๘๕
และรูป ๕ หมวด ที่เหลือจากปัจจัยอุปบัน ๆ

น่านักขณิกกัมมปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ เจตนา ๓๓ คือ
กุศลเจตนา ๒๑ อกุศลเจตนา ๑๒ ที่ดับไปแล้ว ๆ **ปัจจัยอุปบัน**
ได้แก่ วิปากจิต ๓๖, เจตสิก ๓๘, ปฏิสนธิกัมมชรูป, อสังข
สัจตกัมมชรูป, ปวัตติกัมมชรูป ๆ **ปัจจัยนิก** ได้แก่ กุศลจิต ๒๑
อกุศลจิต ๑๒, กิริยาจิต ๒๐, เจตสิก ๕๒, และรูป ๔ หมวด
ที่เหลือจากปัจจัยอุปบัน ๆ

๑๔. **วิปากปัจจัย**. **ปัจจัย** ได้แก่ วิปากจิต ๓๖, เจตสิก ๓๘
ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลที่ช่วยอุปการะซึ่งกันและกัน และ

ที่ช่วยอุปการะแก่จิตตชรูปและปฏิสนธิกัมมชรูป ฯ **ปัจจัยุบบัน** ได้แก่ วิบากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘, จิตตชรูป ๑๕ (เว้นวิญญูติรูป ๒) ที่เกิดจากวิบากนามขันธ์เหล่านี้ตามสมควร และปฏิสนธิกัมมชรูป ฯ **ปัจจัยนิก** ได้แก่ กุศลจิต ๒๑, อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๒๐, เจตสิก ๕๒, จิตตชรูปที่เกิดจากกุศลอกุศลและกิริยาจิตเหล่านี้ตามควร, พาหิรรูป, อาหารชรูป, อุดุชรูป อสังขยัตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป ฯ

๑๕. อาหารปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาติาหารปัจจัย หรือเรียกว่า นามอาหารปัจจัย ๑, รูปอาหารปัจจัย ๑. ในปัจจัยทั้ง ๒ นั้น สหชาติาหารปัจจัย **ปัจจัย** ได้แก่ นามอาหาร ๓ ผัสสะ ๘๕, เจตนา ๘๕, และวิญญูณ ๘๕ ฯ **ปัจจัยุบบัน** ได้แก่ จิต ๘๕, เจตสิก ๕๒, จิตตชรูป และปฏิสนธิกัมมชรูป ฯ **ปัจจัยนิก** ได้แก่ รูป ๕ หมวดที่เหลือ ฯ

รูปอาหารปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ พหิททโธชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ หรือโธชาที่อยู่ภายในในจตุสมุฏฐานิกรูป, และอุดุชโธชาที่อยู่ภายนอก ฯ **ปัจจัยุบบัน** ได้แก่ อาหารสมุฏฐานิกรูปที่ตั้งอยู่ในกาลาปเดียวกับปัจจัย และที่ตั้งอยู่ในกาลาปอื่น (เว้นโธชาที่อยู่ในกาลาปเดียวกับปัจจัย) ฯ **ปัจจัยนิก** ได้แก่ จิต ๘๕, เจตสิก ๕๒, รูป ๖ หมวด (เว้นอาหารรูป) หรือ

๑๓๐ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ และพาหิรรูป ๗

๑๖. อินทริยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ สหชาตินทริยปัจจัย ๑
ปุเรชาตินทริยปัจจัย ๑, รูปชีวิตินทริยปัจจัย ๑ ๗ ในปัจจัยทั้ง ๓
นั้น สหชาตินทริยปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ นามอินทริย์ ๘ คือ
ชีวิตินทริย์, จิต, เวทนา, สัทธา, วิริยะ, สติ, เอกัคคตาและ
ปัญญา ๗ **ปัจจัยอุปบัน** ได้แก่ จิต ๘๕, เจตสิก ๕๒, จิตตชรูป
และปฏิสนธิกัมมชรูป ๗ **ปัจจัยนิค** ได้แก่ รูปที่เหลือ ๕ หมวด ๗
ปุเรชาตินทริยปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ วัตถุ ๕ เว้นหทยวัตถุ ๗
ปัจจัยอุปบัน ได้แก่ ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐, สัพพจิตตสาธารณ
เจตสิก ๗ ๗ **ปัจจัยนิค** ได้แก่ จิต ๗๕ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐)
เจตสิก ๕๒ และรูป ๗ หมวด ๗

รูปชีวิตินทริยปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ รูปชีวิตินทริย์ ใน
ปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาล ๗ **ปัจจัยอุปบัน** ได้แก่ กัมมช
รูปที่เหลือ ๘ หรือ ๙ รูป ที่ในกาลาปเดียวกับปัจจัย ๗ **ปัจจัยนิค**
ได้แก่ จิต ๘๕, เจตสิก ๕๒, จิตตชรูป, พาหิรรูป, อาหาร
ชรูป, อุดุชรูป และรูปชีวิตินทริย์ที่อยู่ในกัมมชกาลาปทั้งหมด ๗

๑๗. ฌานปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ องค์ฌาน ๕ คือ วิตก
วิจารณ์, ปีติ, เวทนา และเอกัคคตา ที่ในจิตตูปบาท ๗๕ (เว้นทวิ
ปัญญาวิญญาณ ๑๐) ๗ **ปัจจัยอุปบัน** ได้แก่ จิต ๗๕ (เว้นทวิปัญจ

วิญญาณ ๑๐), เจตสิก ๕๒, จิตตชรูปและปฏิสนธิกัมมชรูป ๗
ปัจจัย ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐, เจตสิกที่ประกอบ ๗
 พาทิรรูป, อาหารชรูป, อุตฺชรูป, อสัณฺณุตตกัมมชรูปและ
 ปวัตติกัมมชรูป ๗

๑๘. มรรคปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ องค์มรรค ๘ คือ ปัญญา
 วิตก, วิรตี ๓, วิริยะ, สติ, เอกัคคตาและทิวฺญฺฐิที่ในสเหตุกจิต ๗๑ ๗
ปัจจัยอุปบัน ได้แก่ สเหตุกจิต ๗๑, เจตสิก ๕๒, สเหตุก
 จิตตชรูป และสเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป ๗ **ปัจจัย** ได้แก่
 อเหตุกจิต ๑๘, อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เวินันนทะ), อเหตุก
 จิตตชรูป, อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป, พาทิรรูป, อาหารชรูป
 อุตฺชรูป, อสัณฺณุตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป ๗

๑๙. สัมปยุตตปัจจัย. **ปัจจัย** ได้แก่ นามขันธ ๔ คือ
 จิต ๘๘, เจตสิก ๕๒ ๗ **ปัจจัยอุปบัน** ได้แก่ นามขันธ ๔ คือ
 จิต ๘๘, เจตสิก ๕๒ ๗ **ปัจจัย** ได้แก่ รูปทั้ง ๗ หมวด ๗

๒๐. วิปยุตตปัจจัย. มี ๔ อย่าง คือ สหชาติวิปยุตต
 ปัจจัย ๑, วัตฺตฺปุเรชาติวิปยุตตปัจจัย (เหมือนวัตฺตฺปุเรชาตนิสสย
 ปัจจัย) ๑, ปัจจชาติวิปยุตตปัจจัย (เหมือนปัจจชาติปัจจัย) ๑
 วัตถารัมมณฺปุเรชาติวิปยุตตปัจจัย (เหมือนวัตถารัมมณฺปุเรชาต
 นิสสยปัจจัย) ๑ ๗ ในปัจจัยทั้ง ๔ นั้น สหชาติวิปยุตตปัจจัย.

๑๗๒ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ปัจจัย ได้แก่ จิต ๓๕ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐, อรูปวิบาก ๔ และจุตติจิตของพระอรหันต์), เจตสิก ๕๒ ที่ในปัญญาโวการภูมิ ปัญญาโวการปฏิสนธิ ๑๕, เจตสิก ๓๕ และปฏิสนธิทथยัตถุ ๑

ปัจจัยอุปบัน ได้แก่ จิตตชรูป, ปฏิสนธิกัมมชรูป และ ปฏิสนธิทथยัตถุ, ปัญญาโวการปฏิสนธิจิต ๑๕, เจตสิก ๓๕ ๑

ปัจจัยนิก ได้แก่ จิต ๘๕ (เว้นปัญญาโวการปฏิสนธินามขันธ ๔) เจตสิก ๕๒ รูป ๕ หมวดที่เหลือ ๑

๒๑. **อัติปัจจัย** มี ๕ อย่าง คือ ๑.สหชาติตติปัจจัย (เหมือนสหชาติปัจจัย) ๒.ปุเรชาติตติปัจจัย แยกเป็น ๒ คือ อารมณที่เกดก่อนและวัตถุที่เกดก่อน ได้แก่ อารัมมณปุเรชาติตติปัจจัย (เหมือนอารัมมณปุเรชาติปัจจัย) , วัตถุปุเรชาติตติปัจจัย (เหมือนกับวัตถุปุเรชาติปัจจัย) และวัตถุอารัมมณปุเรชาติตติปัจจัย (เหมือนกับวัตถุอารัมมณปุเรชาติตติปัจจัย) ๓.ปัจฉาชาติตติปัจจัย (เหมือนปัจฉาชาติปัจจัย) ๔.อาหารตติปัจจัย (เหมือนรูปอาหารปัจจัย) ๕.อินทริยตติปัจจัย (เหมือนรูปชีวิตินทริยปัจจัย) ๑

๒๒. **นัตติปัจจัย.** องค์กรรมเหมือนอนันตรปัจจัย ๑

๒๓. **วิคตปัจจัย.** ปัจจัยและปัจจัยอุปบัน เช่นเดียวกับนัตติปัจจัยนั่นเอง ๑

๒๔. อวิคตปัจจัยมี ๕ ปัจจัยและปัจจัยุบบัน เช่นเดียวกับ
กัณฑ์ปัจจัย ต่างกันเฉพาะชื่อเท่านั้น ๑ อนึ่ง พระนิพพาน
เป็นปัจจนิกกรรมของปัจจัยทั้ง ๒๔ ปัจจัย ๑

ปัจจัย ๒๔ ประกอบด้วยกาล ๓^๑

ปัจจัยที่ประกอบด้วยอดีตกาล มี ๕ คือ ๑.อนันตรปัจจัย
๒.สมนันตรปัจจัย ๓.อาเสวนปัจจัย ๔.นัตติปัจจัย ๕.วิคต
ปัจจัย ๑ กัมมปัจจัย มี ๒ กาล คือ อดีตกาลและปัจจัยุบบัน
กาล ๑ ปัจจัยที่มี ๓ กาล และกาลวิมุตติ คือ อดีตกาล อนาคต
กาลและปัจจัยุบบันกาล นิพพานและบัญญัติ เป็นกาลวิมุตตะ ๑
ได้แก่ อารัมมณปัจจัย, อธิปัตติปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย ๑
ปัจจัยนอกนี้ ๑๕ ปัจจัยเป็นปัจจัยุบบันกาล คือ ๑.เหตุ ๒.สหชาตะ
๓.อัญญมัญญะ ๔.นิสสยะ ๕.ปุเรชาตะ ๖.ปัจฉาชาตะ
๗.วิปากะ ๘.อาหาระ ๙.อินทริยะ ๑๐.ฌานะ ๑๑.มัคคะ
๑๒.สัมปยุตตะ ๑๓.วิปยุตตะ ๑๔.อัติถิ ๑๕.อวิคตะ ๑

^๑ ตามนัยของพระฎีกาจารย์ ส่วนตามนัยของอาจารย์ผู้สอนในปัจจุบัน ท่าน
หมายเอาปัจจัย ๔๗ อย่าง กรรมที่เป็นปัจจัยก็พิศดาร เมื่อแสดงโดยกาล ๓
ก็ขึ้นไปตามนัยที่พิศดารนั้น

๑๗๔ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ปัจจัย ๒๔ อย่าง ในปฏิฐานปกรณ ชื่อว่า อนันตนัย
สมันตปฏิฐาน ตั้งอยู่โดยย่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบัญญัติ ๑
นาม ๑ และรูป ๑ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

จบปฏิฐานนัย และจบปริจเฉทที่ ๘
ชื่อว่า ปัจจัยสังคหวิภาค แต่เพียงนี้ ฯ

◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇

อภิธานมัตถสังคหะ

และ

อภิธานมัตถวิภาวินีฎีกา

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อ สมุจจยสังคหวิภาค

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อ ปัจจยสังคหวิภาค

และภาคผนวก

คณะสาธุชนร่วมกุศล

จัดพิมพ์เพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนา

วันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๔๒

อภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

ภาคผนวก

ปริจเฉท ๙

กัมมัฏฐานสังคหวิภาค

อาจารย์สมพร ศรีวราทิตย์

อภิธรรมัตถสังคหะ
ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อ กัมมัญฐานสังคหะวิภาค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สังคหคาถา ที่ ๑

สมถวิปัสสนานํ ภาวนานมิโต ปรี

กมฺมญฺฐานานํ ปวกฺขามิ ทฺวิชมฺปิ ยภากฺกมฺ.

ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวกรรมฐาน ๒ อย่าง
แห่งภาวนา คือสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา
ตามลำดับ ฯ

บรรดากรรมฐาน ๒ อย่างนั้น ในสมถสังคหะ ฟังทราบ
สังคหะแห่งสมถกรรมฐาน โดยนัย ๗ อย่างก่อน คือ กสิณ
๑๐, อสุภะ ๑๐, อนุสสติ ๑๐, อัปปมัญญา ๑๐, สัจญา ๑,
วัตถานะ ๑, และอรุป ๔ ฯ ฟังทราบการถือเอาโดยย่อแห่ง
จริต ๖ อย่าง คือรากจริต ๑, โทสจริต ๑, โมหจริต ๑, สัทธา
จริต ๑, พุทธิจริต ๑, และวิตักกจริต ๑ ฯ ฟังทราบภาวนา ๓

๒ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

อย่าง คือ บริกรรมภาวนา ๑, อุปะจารภาวนา ๑, และอัปปนาภาวนา ๑, ฟังทราบนิมิต ๓ คือ บริกรรมนิมิต ๑, อุคคหนิมิต ๑, และปฏิภาคนิมิต ๑ ฯ

❖ สมถกรรมฐาน มี ๔๐ อย่าง ❖

ฟังทราบอย่างไร ? วัตถุ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ ปฐวีกสิณ ๑, อาโปกสิณ ๑, เตโชกสิณ ๑, วาโยกสิณ ๑, นีลกสิณ ๑, ปิตกสิณ ๑, โลहितกสิณ ๑, โอทาทกสิณ ๑, อากาสกสิณ ๑, อาโลกกสิณ ๑, ชื่อว่า กสิณ ๑๐ อย่าง ฯ

ซากศพ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ อุทฐุมตกะ (อสุระที่ขึ้นพอง) ๑, วินีลกะ (อสุระที่ปรากฏเป็นสีเขียว) ๑, วิบุพพะกะ (อสุระที่มีน้ำเหลืองไหล) ๑, วิจฉิทกะ (อสุระที่ถูกตัดขาดในท่ามกลาง) ๑, วิกขาจิตกะ (อสุระที่สัตว์กัดเป็นแผลเหวอะหวะต่าง ๆ) ๑, วิกขิตตกะ (อสุระที่มีมือและเท้าขาดกระจัดกระจาย) ๑, ทตวิกขิตตกะ (อสุระที่เขาสับฟันเป็นริ้วรอยทิ้งเรี่ยราย) ๑, โลहितกะ (อสุระที่มีโลหิตไหล) ๑, ปุพุกกะ (อสุระที่มีหนอนชอนไช) ๑, อัญฐิกะ (อสุระที่เป็นกระดูก) ๑ ชื่อว่า อสุระ ๑๐ อย่าง ฯ

อนุสสติ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ พุทธานุสสติ ๑, ัมมานุสสติ ๑, สังฆานุสสติ ๑, สีลानุสสติ ๑, จาคานุสสติ ๑, เทวดานุสสติ ๑,

อุปสมานุสสติ ๑, มรณานุสสติ ๑, กายคตาสติ ๑, อานาปานัสสติ ๑, **ชื่อว่า** **อนุสสติ ๑๐** อย่าง ๑

ภาวนา ๔ อย่างเหล่านี้ **คือ** เมตตา ๑, กรุณา ๑, มุทิตา ๑, อุเบกขา ๑, **ชื่อว่า** **อัปมัชฌญา ๔** อย่าง ท่านเรียกว่า พรหมวิหาร ๑ ความสำคัญในอาหารว่าปฏิภูม **ชื่อว่า** **สังขยา ๑** ๑ การกำหนด (แยก) ธาตุ ๔ **ชื่อว่า** **วัตถานะ ๑** ๑ อรูปสมบัติ มีอากาศานัญญาจยตนะ เป็นต้น **ชื่อว่า** **อรูป ๔** ๑ ในสมณินทส มีกรรมฐาน ๔๐ อย่าง แม้โดยประการทั้งปวง ๑

❖ ธรรม เป็นสัปปายะของคนมีจริต ❖

ก็บรรดาจริตทั้งหลาย อสุภะ ๑๐, โภจนาสภาวนา กล่าวคือ กายคตาสติ เป็นสัปปายะแก่คนราคจริต ๑ อัปมัชฌญา ๔ และ กสิณ ๔ มีนิลกสิณ เป็นต้น เป็นสัปปายะแก่คนโทสจริต ๑ อานาปานะ เป็นสัปปายะแก่คนโมหจริต และวิตกจริต ๑ อนุสสติ ๖ มีพุทธานุสสติ เป็นต้น เป็นสัปปายะแก่คนสังฆจริต ๑ ฌมรณะ, อุปสมะ, สังขยา, วัตถานะ เป็นสัปปายะแก่คนพุททจริต ๑ ส่วนกรรมฐานแม้ทั้งหมดที่เหลือ เป็นสัปปายะแก่คนมีจริตทุกอย่าง ๑ บรรดากสิณแม้เหล่านั้น กสิณที่ใหญ่เป็น สัปปายะแก่คนโมหจริต, กสิณที่เล็กเป็นสัปปายะแก่ คนวิตกจริต แล ๑ นี้เป็นประเภทแห่งสัปปายะ ในอธิการว่าด้วยจริตนี้

๔ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

❖ ภาวนาในสมถกรรมฐาน ๔๐ ❖

ก็บรรดาภาวนาทั้งหลาย บริกรรมภาวนา มีได้ใน
กรรมฐานแม้อย่างที่เดียว ๆ อุปจารภาวนา ย่อมสำเร็จได้
ในกรรมฐาน ๑๐ คืออนุสสติ ๘ ข้างต้น มีพุทธานุสสติเป็นต้น,
ปฏิญญีสัญญา ๑, จตุรธาตุวัตถานะ ๑ แต่ไม่มีอัปนาภาวนา ๆ
ส่วนในกรรมฐาน ๓๐ ถ้วนที่เหลือ ย่อมสำเร็จได้ แม้อัปนา
ภาวนา ๆ ในกรรมฐาน ๑๐ แม้เหล่านั้น กรรมฐานที่ประกอบ
ด้วยรูปาวจรฌานมี ๒๖ คือ กสิณ ๑๐ และอานาปานะ ๑ เป็น
รูปาวจรฌานทั้ง ๕, อสุภะ ๑๐, และกายคตาสติ ๑ เป็น
ปฐมฌาน, อัปมัชฌญา ๓ มีเมตตาเป็นต้น เป็นได้ ๔ ฌาน,
อุเบกขาเป็นฌานที่ ๕ ๆ ส่วนอารูปกรรมฐาน ๔ ได้แก่ อรูป
ฌาน ฉะนั้นแล ๆ นี้เป็นประเภทแห่งภาวนา ในอริการแห่ง
กรรมฐาน ๔๐ นี้ ๆ

❖ นิमितแห่งกรรมฐาน ๔๐ ❖

ก็ในนิमितทั้งหลาย บริกรรมนิमित และ อุกคหนิมนิิต ย่อม
ได้ในกรรมฐานแม้อย่างที่เดียว โดยปริยายตามสมควร ๆ ส่วน
ปฏิภาคนิมนิิต ได้เฉพาะในกสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, กายคตาสติ ๑,
และอานาปานสติ ๑ เท่านั้น ๆ จริงอยู่ อุปจารสมาธิ และ

อัปนาสมาธิ ปรารภปฏิภาคนิมิตในกรรมฐาน ๒๒ ตามที่กล่าว
แล้วนั้น เป็นไป ฯ

ปฏิภาคนิมิต ๒๒ มีได้อย่างไร ?

จริงอยู่ เมื่อพระโยคาวจรผู้อาทิกัมมิกะ ถือเอานิมิตใน
กสิณมิมณฑลแห่งปฐวิกสิณเป็นต้น อารมณ์นั้น ท่านเรียกว่า
บริกรรมนิมิต และภวานานั้น ชื่อว่า บริกรรมภavana ฯ ก็แต่
นิมิตนั้น เป็นนิมิตที่จิตกำหนดได้ดีแล้วมาสู่คลองแห่งมโน
ทวาร เหมือนเห็นด้วยตาในเวลาใด อารมณ์นั้น นั้นแหละ ชื่อ
ว่าเป็นอุคคหนิมิต และภวานานั้นก็ย่อมตั้งมั่นในเวลานั้น ณ ก็
เมื่อพระโยคาวจรนั้นมีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิอย่างนั้นแล้ว จากนั้น
ก็ประกอบเนื่อง ฯ ซึ่งภavanaด้วยบริกรรมสมาธิ ในอุคคหนิมิต
นั้น เมื่อใด อารมณ์ที่สำเร็จด้วยภavana กล่าวคือบัญญัติ พ้น
จากวัฏธุระรม เหมือนอุคคหนิมิตนั้น เป็นอารมณ์สงบดีแล้ว
แนบแน่นในจิต เมื่อนั้น ท่านเรียกว่า ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว
ฯ ภavanaจำเดิมแต่นั้นนั้นแล อุปจารภavanaกล่าวคือกามาวจร
สมาธิ ละแล้วซึ่งอันตราย ชื่อว่าสำเร็จแล้ว ฯ ต่อจากนั้น
เมื่อพระโยคาวจรเสพปฏิภาคนิมิตนั้นนั้นแหละสม่าเสมอ ด้วย
อุปจารสมาธิ รูปาวจรปฐมฌานย่อมสำเร็จ ฯ ต่อจากนั้น พระ

๖ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

โยคาวจรก็ทำปฐมฌานนั้นนั่นแหละให้ชำนาญ ด้วยความมีวิถีสี่
๕ เหล่านี้ คือ อาวัชชนะ (คือการนึก) ๑, สมาปัชชนะ (คือการ
เข้าฌาน) ๑, อธิกฐุชชนะ (คือการตั้งอยู่ในฌาน) ๑, วุฏฐานะ
(คือการออกจากฌาน) ๑, ปัจจเวกขณะ (คือการพิจารณา) ๑,
แล้วทำความเพียร เพื่อละองค์ที่หยาบมีวิตกเป็นต้น เพื่อความ
เกิดขึ้นแห่งองค์ที่ละเอียด มีพิจารณาเป็นต้น ย่อมบรรลุนุตติยฌาน
เป็นต้นโดยลำดับ ตามสมควร ฯ ปฏิภาคนิมิต ย่อมมีได้ใน
กรรมฐาน ๒๒ ในปฐวิทสิฯเป็นต้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้
ฯ

ก็ในกรรมฐานที่เลหือ ๑๘ อปัมัญญา ๔ ย่อมเป็นไปใน
สัตตบัญญัติ ฯ ก็แต่ในกสิณซึ่งเว้นอากาศกสิณเสีย กสิณอย่าง
ใดอย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรเพิกออกแล้วทำบริกรรมอา
กาสที่ตนได้ ด้วยอำนาจความไม่มีที่สุด อรูปฌานที่หนึ่งย่อม
สำเร็จได้ ฯ เมื่อทำบริกรรมอรูปวิญญูญาณที่หนึ่งนั้นนั่นแหละอยู่
ด้วยอำนาจความไม่มีที่สุด อรูปวิญญูญาณที่สองย่อมสำเร็จได้ ฯ
ก็เมื่อทำบริกรรมความไม่มีแห่งอรูปวิญญูญาณที่หนึ่งนั้นนั่น
แหละว่า “นคตฺถิ กิณฺจิ” ดังนี้ อรูปฌานที่สามย่อมสำเร็จได้
ฯ เมื่อทำบริกรรมอรูปที่สามว่า “สนฺตเมตฺถิ ปณฺธิตเมตฺถิ” ดังนี้
อรูปฌานที่สี่ย่อมสำเร็จได้ ฯ ก็ในกรรมฐานที่เลหืออีก ๑๐ อย่าง

เมื่อพระโยคาวจรปรารภอารมณ์ มีพุทธคุณเป็นต้น ทำ
ปริกรรม ถือเอาณิมนต์นั้นดีแล้วในนิมนต์นั้นนั่นแล ปริกรรม
ภวานาย่อมตั้งมั่น และอุปจารสมาธิก็ย่อมเกิดขึ้น ฯ

จบ นัยแห่งกรรมฐาน ๔๐ ฯ

❖ **ประเภทแห่งอารมณ์ของอภิญญา ๕** ❖

เมื่อพระโยคาวจรออกจากปัญจฌาน ซึ่งเป็นบาทของ
อภิญญาแล้ว นึกถึงอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่จะพึงอธิษฐานแล้ว
ทำปริกรรมอยู่ รูปาวจรปัญจฌานที่เป็นไปอยู่ด้วยสามารถแห่ง
อภิญญา ย่อมสำเร็จในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ตามสมควร ฯ
และที่ชื่อว่าอภิญญามี ๕ อย่าง คือ .-

อิทธิวิระ ๑, ทิพโสตะ ๑,

ปรจิตตวิชนนะ ๑, ปุพเพนิวาสานุสสติ ๑,

ทิพจักขุ ๑ ฯ

นี้เป็นประเภทแห่งอารมณ์ ในอธิการแห่งสมถกรรมฐานนี้

จบ นัยแห่งสมถกรรมฐาน ฯ

❖ **วิปัสสนากรรมฐาน ๑๐** ❖

ก็ในวิปัสสนากรรมฐาน พึงทราบการถือเอาโดยย่อใน
วิสุทธิ โดยอาการ ๗ อย่าง คือ สีลวิสุทธิ ๑, จิตตวิสุทธิ ๑,
ทัญญูวิสุทธิ ๑, กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑, มัคคามัคคญาณวิสุทธิ ๑,

๘ ประการที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิตี ๑, และญาณทัสสนวิสุทธิตี ๑ ๗ **ฟัง**
ทราบลักษณะ ๑ คือ อนิจจลักษณะ ๑, ทุกขลักษณะ ๑, อนัตต
ลักษณะ ๑ ๗ **ฟังทราบอนุปัสสนา ๓** คือ อนิจจานุปัสสนา ๑,
ทุกขานุปัสสนา ๑, อนัตตานุปัสสนา ๑, ๗ **ฟังทราบวิปัสสนา**
ญาณ ๑๐ คือ สัมมสนญาณ ๑, อุทฺธัพพญาณ ๑, ภังคญาณ ๑,
ภยญาณ ๑, อาทีนวญาณ ๑, นิพพิทาญาณ ๑, มุญฺจิตุกัมมยตา
ญาณ ๑, ปฏิสังขยาญาณ ๑, สังขารุเปกขาญาณ ๑, และอนุโลม
ญาณ ๑ ๗ **ฟังทราบวิโมกข์ ๓** คือสุญฺญตวิโมกข์ ๑, อนิมิตต
วิโมกข์ ๑, อัปฺปนฺนิตวิโมกข์ ๑ ๗ และ **ฟังทราบวิโมกขมูข ๓**
คือ สุญฺญตานุปัสสนา (ได้แก่ การพิจารณาเห็นโดยความเป็น
ของว่างเปล่า) ๑, อนิมิตตานุปัสสนา (ได้แก่ การพิจารณาเห็น
โดยความไม่มีนิมิต) ๑, อัปฺปนฺนิตตานุปัสสนา (ได้แก่ การจา
รณาเห็นโดยความไม่มีที่ตั้ง) ๑ ๗

❖ ประเภทแห่งวิสุทธิตี ๗ ❖

ฟังทราบวิสุทธิตีอย่างไร? ปาริสฺสุทฺธิศีล ๔ คือ ปาฏิโมกข
สังวรศีล ๑, อินทริยสังวรศีล ๑, อาชีวปาริสฺสุทฺธิศีล ๑, ปัจจย
สันนิสฺสิตศีล ๑ **ชื่อว่า สิลวิสุทธิตี ๗** สมาริแม่ ๒ อย่าง คือ
อุปจารสมาธิ ๑, อัปฺปนาสมาธิ ๑ **ชื่อว่า จิตตวิสุทธิตี ๗** การ
กำหนดนามรูป ด้วยอำนาจแห่งลักษณะ กิจ ปัจจุปฺปญฺฐาน และ

ปทัฏฐฐาน ชื่อว่า ทิฏฐิวิสูทธิ ฯ อนึ่ง การกำหนดปัจจัยแห่งนามรูปเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสูทธิ ฯ ก็ต่อจากนั้น เป็นการกำหนดแยกลักษณะแห่งมรรค ด้วยอำนาจการกำหนดอันตราย คือวิปัสสนูปกิเลสมีโอกาสเป็นต้น คือ-

โอกาส ๑, ปิตี ๑, ปัสสัทธา ๑, อธิโมกษ์ ๑, ปักกหะ ๑,

สุข ๑, ญาณ ๑, อุปฏฐฐาน ๑, อุเบกขา ๑, นิกันติ ๑

ของพระโยคาวจรผู้ปรารถนัย มีขั้นเป็นต้น ในสังขารที่เป็นไปในภุมิ ๓ พร้อมทั้งปัจจัย ซึ่งต่างกันโดยความต่างกันแห่งกาล มีอดีตกาลเป็นต้น ที่ตนกำหนดแล้วอย่างนั้น ย่อไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งกลาป พิจารณาอยู่ซึ่งไตรลักษณ์ด้วยสัมมสน ญาณว่า “นามรูปไม่เที่ยงเพราะอรรธว่า สิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะอรรธว่าเป็นกับ เป็นอนัตตาเพราะอรรธว่าไม่มีแก่นสาร” ดังนี้ ด้วยอำนาจอัทธานะ (คือเวลาที่ยาวนาน) ด้วยอำนาจแห่งสันตติ (คือการที่สืบต่อ) หรือด้วยอำนาจขณะ แลพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความสิ้นไป ในสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ ด้วยอุทธรูปพยญาณ โดยอำนาจแห่งปัจจัย และโดยอำนาจแห่งขณะจิต ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสูทธิ ฯ ก็วิปัสสนญาณทั้ง ๔ ของพระโยคาวจรนั้น ผู้พ้นแล้วจากอันตรายอย่างนั้น ก็ดำเนินไปสู่ไตรลักษณ์ ด้วยความสืบต่อแห่งวิปัสสนา

๑๐ ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ตั้งแต่อุทฺธัพพยญฺชน จนกระทั่งถึงอนุโลมญาณ ชื่อว่า
ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทฺธิ ฯ ก็เมื่อพระโยคาวจรนั้นปฏิบัติอยู่
อย่างนี้ วิปัสสนาจิต ๒ - ๓ ดวง ปรารภลักษณะ มือนิจ
ลักษณะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นไปโดยชื่อว่า
บริกรรม อุปจาร และอนุโลม ในลำดับแห่งมโนทวาราวิช
ชนะ ซึ่งอาศัยความแสรบแห่งวิปัสสนาแล้ว ตัดภวังค์ขาด
แล้ว เกิดขึ้น ในขณะที่จะพึงกล่าวว่า “อัปฺปนาจกเกิดในบัดนี้”
ดังนี้ ฯ วิปัสสนาใดถึงสุดยอด วิปัสสนานั้น ท่านเรียกว่า
สํานุโลมา เรียกว่า สังขารุเบกขา และเรียกว่า วุฏฺฐานคามินี
วิปัสสนา ดังนี้ ฯ ต่อจากนั้น โศทรภูจิตก็ปนวงพระนิพพาน
เป็นอารมณ์ ครอบงำปฏฺชนโคตร ขึ้นสู่อริยโคตรเป็นไป ฯ
ในลำดับแห่งโคตรภูจิตนั้น มรรค เมื่อกำหนดรู้ทุกขสัจ ละส
มุตฺยสัจ ทำนิโรธสัจให้แจ้ง ก็ยังลงสู่อัปฺปนาวิธึ ด้วยอำนาจ
แห่งการเจริญมรรคสัจ ฯ ต่อจากนั้น ผลจิต ๒ - ๓ ดวง เป็น
ไปแล้วก็ดับ ฯ ต่อจากนั้น ก็เป็นภวังปาตะทีเดียว ฯ ส่วนปัจจ
เวกขณญาณทั้งหลาย ตัดภวังค์ขาดแล้ว ย่อมเป็นไปอีก ฯ

สังคหคาถา ที่ ๒ - ๓

มคฺคํ ผลญจ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติ ปณฺทิตो
ปทีเน เกฺลเส เตเส จ ปจฺจเวกฺขติ วา น วา.

**ฉัพพสุทธิกุกเมเนว ภาเวตพุโพ จตุพุพิโซ
ญานทสสนวิสุทธิ นาม มคฺโค ปวฺจจติ.**

บัณฑิต ย่อมพิจารณามรรค ผล และนิพพาน
บางท่านพิจารณากิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลือก็
มี บางท่านไม่พิจารณาก็มี ฯ มรรคทั้ง ๘ ที่พระ
อริยบุคคลเจริญ ตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๖ อย่างนี้ ท่าน
เรียกชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ ฯ

นี่เป็นประเภทแห่งวิสุทธิ ในอริการแห่งวิสุทธินี้ ฯ

❖ ประเภทแห่งวิโมกข์มุข ๓ ❖

อนัตตานุปีสสนา (ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้) ในอุทเทสนั้น
เปลื้องอยู่ซึ่งความยึดมั่นว่าเป็นตน ชื่อว่า สุญญาตานุปีสสนา
เป็นวิโกกมุข (คือทางพ้น) ฯ อนิจจานุปีสสนา เปลื้องอยู่ซึ่งวิ
ปลลาสนิมิต ชื่อว่า อนิตตานุปีสสนา เป็นวิโมกข์มุข ฯ ทุก
ขานุปีสสนา เปลื้องอยู่ซึ่งความตั้งลงแห่งตัณหา ชื่อว่า อัปปณิ
หิตานุปีสสนา เป็นวิโมกข์มุข ฯ เพราะฉะนั้น มรรคจึงได้ชื่อ
๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิปีสสนาอันเป็นเหตุมา คือ ถ้าภูฐาน
คามิสีวีปีสสนาเห็นแจ้งโดยมิใช่ตน มรรคก็ชื่อว่า สุญญาต
วิโมกข์, ถ้าเห็นแจ้งโดยความไม่เที่ยง มรรคก็ชื่อว่า อนิมิต
วิโมกข์, ถ้าเห็นแจ้งโดยความเป็นทุกข์ มรรคก็ชื่อว่า อัปปณิ

๑๒ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ปิดวิโมกษ์ ๗ และผลก็มีช้อย่างนั้น ในมรรควิถี ด้วยอำนาจแห่งมรรคเป็นเหตุมา ๗ ก็ผลแม้เกิดขึ้นตามกิจของตน แก่พระโยคีผู้เห็นแจ้งอยู่โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว ในวิถีแห่งผลสมาบตี ท่านก็เรียกว่า วิโมกษ์มีสุญญตวิโมกษ์เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาเป็นเหตุมาเหมือนกัน ๗ ส่วนชื่อทั้ง ๓ เหมือนกันทีเดียวแก่มรรคและผล แม้ทั้งหมดทั้งในมรรควิถี และผลสมายัตติวิถีทุกอย่าง ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ และด้วยอำนาจแห่งอิชของตน ๗

นี้เป็นประเภทแห่งวิโมกษ์ในอริการแห่งวิโมกษ์นี้ ๗

❖ ประเภทแห่งบุคคล ❖

ก็บรรดาพระอริยบุคคลเหล่านี้ พระอริยบุคคลผู้มีชื่อว่า โสดาบัน มีการไปบอขายอันละได้แล้ว มี ๗ ชาติเป็นอย่างยิ่ง เพราะเจริญโสดาปัตติมรรคละทิฎฐิและวิจิกิจฉา ๗ ที่มีชื่อว่า สกิทาคามี เรพาเจริญสกิทามีมรรคแล้วทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางแล้ว มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ๗ ที่ชื่อว่า อนาคามี เพราะเจริญอนาคามีมรรคแล้วละกามารคะและพยาบาทได้ขาด ไม่กลับมาสู่กามโลกนี้อีก ๗ ที่ชื่อว่า อรหันต์ เพราะเจริญรัตตมรรคแล้ว ละกิเลสได้เด็ดขาด ไม่มีเหลือ สิ้นอาสวะ เป็นยอดพระทักษิณนบุคคลในโลก ๗

นี่เป็นประเภทแห่งบุคคลในอธิการว่าด้วยบุคคลนี้ ๆ

❖ ประเภทแห่งสมาบัติ ❖

ก็บรรดาสมาบัติเหล่านี้ ผลสมาบัติย่อมทั่วไปแม้แก่พระ
อริยบุคคลแม้ทั้งหมด ด้วยอำนาจผลตามที่เป็นของตน ๆ แต่
การเข้านิโรธสมาบัตินั้น พระอนาคามี หรือพระอรหันต์ เข้าม
หัตถคตสมาบัติ มีปฐมฌานเป็นต้น ออกแล้ว พิจารณาสังขาร
ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปในสมาบัตินั้น เห็นแจ้งอยู่ในสมาบัติ
นั้น ๆ นั้นแล ตามลำดับ ดำเนินไปจนถึงอาภิญญายตนะ
ต่อจากนั้น ก็พิจารณาบุคคัพภกิจ มีการอธิษฐานเป็นต้น ๆ แล้ว
เข้า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ข้างหน้าแห่งอัปนาชวนะ ๒
ขณะ ของเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น ความสืบทอดของจิตก็
ขาดลง ๆ ต่อจากนั้น ท่านชื่อว่าเป็นผู้เข้านิโรธแล้ว ๆ แต่ใน
เวลาออก อนาคามีผลจิตของพระอนาคามี และอรหัตตผลจิต
ของพระอรหันต์ เป็นไปครั้งเดียวเท่านั้น ก็เป็นภวังคปาตะ
ต่อจากนั้น ปัจจเวณญาณทั้งหลาย ย่อมเป็นไป ฉะนี้แล ๆ

นี่เป็นประเภทแห่งสมาบัติ ในอธิการแห่งสมาบัตินี้

และจบนี้แห่งวิปัสสนากรรมฐาน ๆ ๆ

๑๔ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

สังคหคาถา ที่ ๔

ก็อันบุคคลผู้ปรารถนาซึ่งความยินดีในรสแห่งการ
ปฏิบัติในพระศาสนา พึงเจริญภาวนา ๒ อย่าง อันสูง
สุด ดังพรรณนามาจะนี้ ฯ

ปริเฉทที่ ๕ ชื่อว่า กัมมัฏฐานสังคหวิภาค
ในปกรณ์ ชื่อว่า อภิธัมมัตตสังคหะ จบด้วยประการฉะนี้ แล ฯ

คาถาสุดท้ายปกรณ์

ปกรณ์ใด อันอุบาทว์ชื่อว่า นันทะ ผู้เกิดใน
ตระกูลอันมหาศาล งดงามด้วยจาริต เป็นบ่อเกิด
แห่งคุณที่เจริญรุ่งเรือง และบริสุทธิหมดจดด้วย
ศรัทธา ตั้งใจปรารถนาอนุเคราะห์ผู้อื่น ปกรณ์นั้น
สำเร็จบริบูรณ์แล้ว ฯ

ด้วยบุญอันไพบูรณ์นั้น ขอเหล่าภิกษุสังฆิ ผู้
งดงามด้วยคุณที่บริสุทธิผดผ่องด้วยปัญญา จงสำคัญ
มูลโสมวิหาร อันเป็นที่อยู่ของท่านผู้มีบุญและเป็น
สถานที่มิมีชื่อเสียงโด่งดังขจรไป เพื่อมงคล คือความ
เกิดบุญสมบัติ จนสิ้นยุคของพระพุทธศาสนา เถิด ฯ

๑๔ ปริเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหะวิภาค

ปกรณฺ์ ชื่อ อภิธมฺมัตตสังคหะ
อันท่านพระอนุรุธชาจารย์รจนาไว้ จากตำรา ๘๕๐ คัมภีร์
บริบูรณ์แล้ว ด้วยประการฉะนี้ ฯ

จบ อภิธมฺมัตตสังคหะ ฯ

อภิธรรมมัตถสังคหฎีกา
ชื่อ อภิธรรมมัตถวิภาวินี

พระฎีกาจารย์ พรรณาคความปริจเฉทที่ ๕

ประกอบความว่า “เบื้องหน้าแต่นี้ คือ แต่นิทเทศแห่ง
ปัจฉัย ข้าพเจ้าจักกล่าวกรรมฐาน คืออารมณ์ที่ชื่อว่า เป็น
กรรมฐาน เพราะเป็นเหตุที่เป็นไปแห่งการประพุดิกรรม ใน
ภavana ๒ อย่าง และภavanaวิธีที่ชื่อว่า เป็นกรรมฐาน เพราะ
เป็นปทัฏฐานแห่งการทำความเพียรยิ่ง ๆ ขึ้นไป แม้ทั้ง ๒ อย่าง
แห่งภavanaแม่ทั้ง ๒ ที่เรียกว่า สมถะ เพราะอรรถว่า สงบ
นิर्वรณทั้งหลาย และที่เรียกว่า วิปัสสนา เพราะอรรถว่า เห็น
สังขารโดยอาการต่างชนิด มีอาการไม่เที่ยงเป็นต้น ตามลำดับ
คือ โดยลำดับแห่งสมถภavana และวิปัสสนาภavana” ดังนี้ ฯ
ที่ชื่อว่า รากจริต โดยอรรถว่าจริต คือการประพุดิที่กระทำไว้
ก่อน คือ รากะ ฯ แม้โทสจริตเป็นต้น ก็อย่างนี้ ฯ

❖ อธิบาย รากจริต เป็นต้น ❖

บทว่า “จริตสงฺกโห” ได้แก่ การรวบรวมบุคคล ด้วย

อภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา ๒

อำนาจแห่งจริตที่เป็นมูล, แต่ว่า ความประพฤติของบุคคล มีถึง ๖๑ ประการ ด้วยอำนาจแห่งจริตที่ระคนกัน ๆ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าว ในนามรูปปริเฉทว่า.-

มีจริต ๗ ในหมวดอกุศลจริต ๓ มีราคจริต เป็นต้น มีจริต ๗ ในหมวดกุศลจริต ๓ มีสัทธาจริต เป็นต้น ว่าโดยคละกันทั้งในจริตมูลเดียว ๒ มูล และ ๓ มูล ย่อมมีหมวด ๗ แห่งจริต ๗ หมวด ๆ ก็ในกาลานี้ มีวินิจฉัยว่า จริตมี ๑๔ ประการ เพราะมีเอาติกะ (คือหมวด ๓ ที่เป็นอกุศลติกะ และกุศลติกะ) ทั้ง ๒ ติกะคละกัน อย่างนี้ คือ ในหมวดอกุศลจริต ๓ มีราคจริตเป็นต้น เป็นหมวด ๗ แห่งอกุศลจริตหมวด ๑ อย่างนี้ คือ ราคจริต, โทสจริต, โมหจริต, ราคโทสจริต, ราคโมหจริต, โทสโมหจริต, ราคโทสโมหจริต และ หมวดกุศลจริต ๓ ที่มีสัทธาจริตเป็นต้น ก็มีหมวด ๗ แห่งกุศลจริต หมวด ๑ คือ สัทธาจริต, พุทธิจริต, วิตักกจริต, สัทธาพุทธิจริต, สัทธาวิตักกจริต, พุทธิวิตักกจริต, สัทธาพุทธิวิตักกจริต แต่เมื่อประกอบหมวดจริต ๓ มีราคจริตเป็นต้น กับหมวดจริต ๓ มีสัทธาจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งมูลเดียว ๒ มูล และ ๓ มูลแล้ว ในนัยแห่งจริตมูลเดียว ย่อมมีหมวด ๗ แห่งจริต ๗ หมวด อย่าง

๓ ปริเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหะวิภาค

นี้ คือ ในนัยแห่งจรีตที่มีราคาเป็นมุล มีหมวด ๗ แห่งจรีต หมวด ๑ คือ รากสัทธาจรีต, รากพุทธิจรีต, รากวิตักกจรีต, รากสัทธาพุทธิจรีต, รากสัทธาวิตักกจรีต, รากพุทธิวิตักกจรีต, รากสัทธาพุทธิวิตักกจรีต, และ แม้นัยแห่งจรีตที่มีโทสะเป็นมุล ก็มีหมวด ๗ แห่งจรีตหมวด ๑ โดยนัยเป็นต้นว่า โทส สัทธาจรีต, โทสพุทธิจรีต, โทสวิตักกจรีต, แม้นัยแห่งจรีต ที่มีโมหะเป็นมุล ก็มี ๗ หมวด แห่งจรีตหมวด ๑ โดยนัยว่า มีโมหจรีตเป็นต้น ๆ ก็ในนัยแห่งจรีตมีมุลเดียนี้ ย่อมมีหมวด ๗ แห่งจรีต ๓ หมวด ฉนั้นใด แม้นัยแห่งจรีตมีมุล ๒ ก็มี หมวด ๗ แห่งจรีต ๓ หมวด โดยนัยเป็นต้นว่า รากโทสสัทธา จรีต, รากโทสพุทธิจรีต, รากวิตักกจรีต ฉนั้นนั่น ๆ

แต่ในนัยแห่งจรีตมีมุล ๓ มีหมวด ๗ แห่งจรีตหมวด เดียว โดยนัยว่า รากโทสโมหสัทธาจรีตเป็นต้น ๆ จรีตมี ๔๕ อย่าง โดยคละกัน ด้วยอำนาจแห่งหมวด ๗ ดังพรรณนามา ฉนี้ บัณฑิตพึงทราบจรีต ๖๓ อย่าง คือ ๔๕ อย่าง ที่กล่าว ไว้แล้ว และ ๑๘ อย่างก่อน ๆ แต่อาจารย์บางพวก พรรณนาว่า รวมกับทักขุ เป็น ๖๔ จรีต ๆ

❖ อธิบาย กาวนา และนิมิตกถิน ❖

กาวนา ในส่วนเบื้องต้น เป็นกรรมเตรียมพร้อม หรือเป็นการกระทำในเบื้องต้น ชื่อว่า **บริกรรมกาวนา** ฯ กามาวจรกาวนา ตั้งแต่ข่มนิวรณ์ได้ มีโคตรภูเป็นที่สุด ชื่อว่า **อุปจารกาวนา** เพราะความเที่ยวไปใกล้อัปปนา อุปจารแห่งบ้านฉะนั้น ฯ กาวนาที่ถึงความเป็นทักคะ ชื่อว่า **อัปปนากาวนา** เพราะความที่วิตักกะกล่าวคืออัปปนาเป็นประธาน ฯ วิตักกะชื่อว่า อัปปนา เพราะอรรถว่า เป็นไปคฺยยังสัมปยุตตธรรมให้แนบแน่นในอารมณ์ ฯ จริงอย่างนั้น วิตักกะนั้น พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายไว้ว่า อัปปนา พยัปปนา (แปลว่า ให้สัมปยุตตธรรมเนบอน่น คือให้เนบอน่นในอารมณ์) ฌานธรรมที่เป็นมหักคะ และอนุตตระ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสเรียกว่า “อัปปนา” ด้วยอำนาจที่มีวิตักกะนั้นเป็นประธาน ฯ

นิมิตแห่งบริกรรม เพราะความที่นิมิตนั้นเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **บริกรรมนิมิต** ได้แก่ กถินมณฑล เป็นต้น ฯ บริกรรมนิมิตนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **อุคคหนิมิต** เพราะอรรถว่า เป็นนิมิตอันพระโยคีถึงถือเอาด้วยใจ เหมือนเห็นด้วยตา หรือเป็นนิมิตของพระโยคีผู้ศึกษาอยู่ (สำเนียงอยู่) ฯ นิมิตที่เว้นจากโทษแห่งกถินมีสี่เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเหมือน

๕ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

กับอุคคหนิมิตนั้น ชื่อว่า ปฏิภาคนิมิต เพราะความที่ปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ของอุจารภาวณา และอัทธนาภาวณา ฯ

❖ อธิบาย กสิณ และ อสุภะ ❖

ปฐมวิธานเอง ชื่อว่า กสิณ ด้วยอรรถว่าตั้งสิ้น เพราะความที่พระโยคีไม่หยุดอยู่ในส่วนหนึ่ง ฟังแต่ไปทั้งหมด ไม่มีระหว่างเว้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปฐวีกสิณ ฯ มลทลแห่งกสิณ ปฏิภาคนิมิต และฌานที่มีปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ บัณฑิตเรียกว่า ปฐวีกสิณ ฯ นัยแม่ในอาโปกสิณเป็นต้นก็อย่างนั้น ฯ

บรรดากสิณเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ กสิณ ๔ มี ปฐวีกสิณเป็นสตัน ชื่อว่า ภูตกสิณ, กสิณ ๔ มีนิตกกสิณเป็นต้น ชื่อว่า สัตถกสิณ, ปริจันนากาศ (คือ อากาศที่กำหนดแล้ว) ชื่อว่า อากาสกสิณ, แสงสว่างแห่งดวงจันทร์เป็นต้น ชื่อว่า อาโลกกสิณ ดังนี้ ฯ

ซากศพที่ขึ้น คือบวมพองขึ้น ชื่อว่า อุทฐุมตตะ ฯ อุทฐุมตตะนั้นแหละ ชื่อว่า อุทฐุมตตะ เพราะอรรถว่า น่าเกลียด ฯ อสุภะแม่ที่เหลือก็พึงทราบอย่างนี้ ฯ ซากศพที่เจือปนด้วยสีขาว และสีแดงเป็นต้น แต่มีสีเขียวโดยมาก ชื่อว่า วินิลกะ เพราะทำวิเคราะห์ว่า มีสีเขียวโดยพิเศษ ฯ ซากศพที่มีน้ำเหลือง

ไหลออกอยู่ ชื่อว่า วิปฺพทกะ ๑ ชากศพที่ขาดกลางเป็น ๒
ท่อน ชื่อว่า วิจฺฉิททกะ ๑ ชากศพที่สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอก
เป็นต้นกัดกินโดยอาการต่าง ๆ ชื่อว่า วิกขยิตกะ ๑ ชากศพ
ที่สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นกัดขาดโดยอาการต่าง ๆ
กระจัดกระจายในที่นั้น ๆ ชื่อว่า วิกขิตตกะ ๑ ชากศพที่ถูก
เขาเอาศาสตราสับฟันโดยอาการเป็นริ้วรอย มีรูปกากบาท
เป็นต้น ทั้งเรียกรายไปเป็นอย่าง ๆ ชื่อว่า ทตฺตวิกขิตตกะ ๑
ชากศพที่มีโลหิตไหลออก ชื่อว่า โลหิตกะ ๑ ชากศพที่มีหนู
หนอนคลากล่า ชื่อว่า ปุพฺพทกะ ๑ โดยที่สุด แม้กระดูกท่อน
เดียว ก็ชื่อว่า อัฏฐิกะ ๑

❖ อธิบาย อนุสสติ ๑๐ ❖

การระลึกเนื่อง ๆ ชื่อว่า อนุสสติ ๑ อนุสสติที่มีคุณ
ของพระพุทธเจ้า มีความเป็นพระอรหันต์เป็นต้น เป็นอารมณ์
ชื่อว่า พุทธานุสสติ ๑ อนุสสติที่มีคุณของพระธรรม ที่พระผู้
มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น เป็นอารมณ์ ชื่อว่า ธรรมนุส
สติ ๑ อนุสสติที่มีคุณของพระสงฆ์ มีความเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว
เป็นต้น เป็นอารมณ์ ชื่อว่า สังฆานุสสติ ๑ การระลึก
เนื่อง ๆ ซึ่งสืบลักษณะของตนที่บริสุทธิ์ดีแล้ว โดยเป็นศีลไม่ขาด

๗ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

เป็นต้น^๑ ชื่อว่า สีลानุสสติ ฯ การระลึกเนื่อง ๆ ซึ่งกรสละ
ของตน ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้มีความตระหนี่อันเป็น
มลทินไปปราศแล้ว ชื่อว่า จาคานุสสติ ฯ การตั้งเทวดาไว้ใน
ที่เป็นพยาน อย่างนี้ว่า “พวกเทพประกอบด้วยคุณ มีศรัทธา
เป็นต้นเหล่าใด ได้ถึงความเป็นเทวดา คุณทั้งหลายเช่นนั้น มี
อยู่ในเรา” ดังนี้ แล้วระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตนเนื่อง
ๆ ชื่อว่า เทวดานุสสติ ฯ การระลึกเนื่อง ๆ ซึ่งคุณของพระ
นิพพานอันเป็นธรรมสงบระงับทุกข์ทั้งปวง ชื่อว่า อุปสมานุส
สติ ฯ การระลึกเนื่อง ๆ ซึ่งความตาย อันเป็นความขาดสิ้น
แห่งชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า มรณานุสสติ ฯ สติที่ไป คือเป็นไปใน
ส่วนแห่งกาย มีผมเป็นต้น ชื่อว่า กายคตาสติ ฯ อาณะและ
อาปานะ ชื่อว่า อานาปานะ ได้แก่ ลมหายใจออกและลม
หายใจเข้า. สติมีลมหายใจออกและหายใจเข้านั้น เป็นอารมณ์
ชื่อว่า อานาปานัสสติ ฯ^๒

^๑ สีลไม่ขาดเป็นต้น คือ อขณฺฑํ (ไม่ขาด), อจฺฉิพุทฺ (ไม่ทะลุ), อสพลํ (ไม่ต่าง),
อกมฺมาสํ (ไม่พริ้ว) สีลบริสุทฺธิโดยไม่มีเมถุนสังโยค ๗ และการไม่เกิดขึ้นแห่ง
บาปมีความโกรธเป็นต้น (ในสีลนิตเทศแห่งวิสุทธิมรรค หรืออังกุตรนิกาย – สัต
ตกนิคต หน้า ๕๕ ข้อที่ ๔๗) ฯ

^๒ ตามตำนานพระวินัย แต่พระสูตรแสดงลมหายใจเข้าและหายใจออก ฯ

❖ อธิบาย อัปมัญญา ๔ เป็นต้น ❖

ธรรมชาติที่ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า รักใคร่ คือ
เสนาหา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า เกิดมีใน
พวกมิตร ๆ เมตตา นั้น มีการนี้ประโยชน์เกื้อกูลและความสุข
เข้าไปให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นลักษณะ ๆ กรุณา มีความ
ปรารถนาบำบัดทุกข์ของคนอื่น เป็นลักษณะ ๆ มุทิตา มีความ
ชื่นชมสมบัติของคนอื่น เป็นลักษณะ ๆ อุเบกขา มีความเป็น
ไปโดยอาการเป็นกลาง ในอิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์ เป็น
ลักษณะ ๆ ภาวนามีเมตตา เป็นต้น ชื่อว่าอัปมัญญา เพราะมี
สัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ ๆ ธรรมมีเมตตา เป็นต้น ชื่อว่า
พรหมวิหาร เพราะเป็นวิหารธรรมอันสูงสุด หรือเพราะเป็น
ธรรมเครื่องอยู่ของผู้ สูงสุด ๆ

สัญญาที่เป็นไปว่า “ปฏิกูล ในกึ่งพินการอาหาร ด้วย
อำนาจแห่งการพิจารณาโดยกิจมีการไป การแสวงหา และการ
บริโภค เป็นต้น ชื่อว่าหาหาเรปฏิกูลสัญญา ๆ การกำหนด (คือ
การแยก) ธาตุทั้ง ๔ มีปฐวี เป็นต้น โดยลักษณะของตน และ
โดยสัมภาระมีผม เป็นต้น ชื่อว่า จตุธาตววัตถานะ ๆ ธรรมทั้ง
หลายที่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่มีรูป ชื่อว่า อารูปปา ๆ

๕ ปริจเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังกะวิภาค

❖ อธิบาย ธรรมเนียมที่เป็นสัปปายะแก่จริต ❖

บัดนี้ เพื่อแสดงธรรมเนียมที่สมควรแก่จริตของบุคคลนั้น ๆ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า “จริตาสู ปน” เป็นต้น ๑

ก็บุคคล ที่ชื่อว่า รากจริต เพราะอรรถว่า มีรากเป็นจริต คือมีรากเป็นปกติ ได้แก่ บุคคลผู้มากด้วยรารากะ ๑ อสุภกรรมฐานเป็นสัปปายะแก่คนรากจริตนั้น เพราะอสุภะเป็นข้าศึกโดยตรงแก่รากะ ๑ อานาปานะเป็นสัปปายะแก่คนโมหจริต และวิตกกจริต เพราะอานาปานะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ โดยเป็นอารมณ์แห่งความรู้ และเพราะห้ามความวิงพ่วนแห่งวิตกกะ” อนุสสติ ๖ ข้างต้น มีพุทธานุสสติ เป็นต้น เป็นสัปปายะแก่คนสัทธาจริต เพราะเป็นเหตุแห่งการเจริญสรัทธา ๑ มรณานุสสติ, อุปमानุสสติ, อาหาเรปฏิกูลสัญญา, จตุชาตววัตถานะ เป็นสัปปายะแก่คนพทิจจริต เพราะความที่ธรรมเหล่านี้เป็นอารมณ์แห่งความรู้อย่างเดียว เหตุมีภาวะลึกซึ้ง ๑ บทว่า “เสทานิ” ได้แก่ ธรรมเนียม ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งภุตกถิณ ๔, อากาสกถิณ, อาโลกกถิณ, และอรูปร ๔ ๑ บทว่า “ตตุถาปิ” ได้แก่ ในธรรมเนียม ๑๐ อย่างเหล่านั้น ๑ กถิณที่ใหญ่เป็น

^๑ วิตกกะ เหมือนเท้า ช่อมพาจิตให้โลดแล่นไปในอารมณ์ต่าง ๆ

อภิธรรมมัตถกถาวิภาวีนีฎีกา ๑๐

สัปปายะแก่คนโมหจริต เพราะในโอกาสคับแคบ จิตก็ยิ่งหลงมากขึ้น ๆ กสิณเล็กเป็นสัปปายะแก่คนวิตกกจริต เพราะอารมณ์ใหญ่เป็นปัจจัยแก่ความวิงวอนของวิตกกะ ๗ คำว่า “อสุภะ ๑๐” นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะเป็นข้าศึกโดยตรงและเป็นสัปปายะที่ดียิ่ง ๆ ก็ขึ้นชื่อว่า ภาวนามีกสิณเป็นต้น จะไม่ข่มกิเลสทั้งหลาย มีราคะเป็นต้น ไร้อไม่เป็นอุปการะแก่ธรรม มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมไม่มี ๗

❖ อธิบาย อัปปนาไม่มีและไม่มีในกรรมฐาน ❖

บทว่า “สพฺพตฺถาปิ” ได้แก่ แม้ในกรรมฐาน ๔๐ อย่าง ๗ อัปปนา ไม่มีในกรรมฐาน ๑๐ อย่าง มีพุทธานุสสติเป็นต้น เพราะพระคุณของพระพุทธเจ้าเป็นต้น เป็นปรมัตถ์ เพราะความที่พระคุณเหล่านั้นมีหลายอย่าง และเพราะแม้พระคุณอย่างเดี๋ยวก็นั้นเป็นของลึกซึ้ง เพราะความที่สมาธิไม่อาจตั้งมั่นอยู่ได้ด้วยอำนาจแห่งอัปปนา ๗ สมาธิที่ไม่ถึงความป็นอัปปนา ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นอุปจารสมาธิอย่างเดี๋ยวก ๗ แต่โบลลกุตตรสมาธิ, อรูปสมาธิที่ ๒ และที่ ๔ ย่อมถึงอัปปนาได้ แม้ในธรรมคือสภาวะ ด้วยอำนาจแห่งภาวนาพิเศษ ๗ จริงอยู่ โลกุตตรสมาธิ ย่อมถึงอัปปนาได้ ด้วยแล้งตามลำดับแห่งการเจริญวิสุทธิต ๗ อรูปสมาธิ ย่อมถึงอัปปนา ด้วยอำนาจแห่งภาวนา

๑๑ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ที่ก้าวล่วงอารมณ์ ฯ จริงอยู่ สมาธิ (อรุป) ฌานที่ ๔ ที่ถึงอัป
นานั้นแหละ ก็มีเพียงการก้าวล่วงอารมณ์^๔

ฌานหมวดห้า มีอยู่แก่กรรมฐาน มีปฏิวิกิจเป็นต้น
เหล่านี้ หรือกรรมฐานมีปฏิวิกิจเป็นต้น ประกอบในฌาน
หมวดห้าเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัญจกณานิกะ
(คือ จิตที่บรรลวฌานหมวดห้า) ฯ

จิตย่อมเป็นไปในอสุกกรรมฐานนั้น ด้วยกำลังแห่งวิ
ตักกะ อย่างเดียว เหมือนเรือไปในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวด้วย
กำลังแห่งถ่อ เพราะอสุกภูวานามีอารมณ์ปฏิกุศล เพราะฉะนั้น
ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ปฐมขุณานิกา” (คือ บรรลุปฐมฌาน)
เพราะฌานที่ไม่มีวิตักกะไม่เกิดในอสุกกรรมฐาน ฯ

ความที่เมตตา กรุณา และมุทิตา ประกอบด้วยโสมนัส
อันเป็นปฏิปักษ์ต่อโทมนัสอย่างเดียวกันสมควรแล้ว เพราะความที่
เมตตาเป็นต้นละความพยาบาท, ความเบียดเบียน และความไม่
ยินดีซึ่งเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา เพราะเหตุนั้น อัปปัญญา
๓ มีเมตตาเป็นต้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า “จตุกณานิกา”

^๔ นัยว่า สัจจะในอรุปฌานที่ ๔ นี้ ไม่ชื่อว่าเป็นสัจจะ เพราะไม่มีกิจแห่ง
สัจจะที่ปรากฏชัด คือ ถึงความเป็อารมณ์แห่งวิปัสสนากรรมฐานแล้วจะให้เกิด
ความเบื่อหน่ายได้ ฯ

อภิธรรมมัตถวินิยฎีกา ๑๒

(คือ ประกอบด้วยฉนวนหมวด ๔) อุเบกขา ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ปลงจนฉนวนิกา” (คือ ประกอบด้วยฉนวนหมวด ๕) เพราะ อุเบกขาพรหมวิหารไม่เกิดร่วมกับสุข เพราะตัตตรมัชฌัตตะขบ ขา ละความขวนขวายทั้ง ๓ ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งกิจมี เมตตาเป็นต้นว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงมีความสุข ขอ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจง อย่าพลัดพรากจากสุขสมบัติที่ตนได้แก่แล้ว” ดังนี้แล้ว เกิดด้วย ภาวนาที่เป็นไปโดยอาการเป็นกลางในปมูสัตว์ โดยความเป็น ความที่สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นธรรมชาติมีกำลัง กว่า ๆ

บทว่า “ขณารหิ” ได้แก่ โดยสมควรแก่อารมณ์กสิณ นั้น ๆ ๆ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า “ปริยาเยน” ดังนี้ เพราะ อารมณ์บางอย่างไม่ชัดเจน ๆ จริงอยู่ ในกสิณ อสุภะ, โภก ฐาส (คือ กายคตาสติ), และอานาปานัสสติเท่านั้น มีความเกิด ขึ้นแห่งนิमितชัดเจนแล ๆ

คำว่า “ปฐวีมณฑลทีสุ นิमितติ อุกุณฺหฺรตฺตฺส” ความ ว่า เมื่อพระโยคาวจรชำระจตุปาริสุทธิศีล ให้หมดจดในเบื้องต้น ก่อน แล้วตัดปลั้โพธ ๑๐ อย่าง เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ ประกอบด้วยคุณมีความเป็นผู้น่ารัก น่าเคารพ และน่าสรรเสริญ

๑๓ ปริเฉทที่ ๕ วิธิตตสังคหะวิภาค

เป็นต้น แล้วเรียนเอากรรมฐานที่สมควรแก่จริตโดยปกติของตน
ละวิหารที่ไม่เหมาะสม ๑๘ อย่าง อยู่ในวิหารที่สมควร
ประกอบด้วยองค์ ๕ ตัปโพรเล็กน้อย มีการปลงผมและตัด
เล็บเป็นต้น แล้วกระทำมณฑลแห่งกสิณเป็นต้นข้างหน้า ตั้ง
จิตไว้ที่ลมหายใจเข้าออก และโกฏฐฐาน (คือ กายคตาสติ)
เป็นต้น นั่งกำหนดนิมิตในอารมณ์นั้น ๆ มีปฐมกสิณเป็นต้น
ตามลำดับแห่งภวานานั้น ๆ โดยนัยเป็นต้นว่า “ปฐม ปฐม”
ดังนี้ ๆ วิธีที่พึงปฏิบัติ พอเป็นสังเขปในที่นี้เท่านี้ ๆ แต่วิธีนี้
โดยพิสดาร บัณฑิตพึงถือเอาจากปกรณ์วิสุทธิมรรคตอนแสดง
เรื่องภวานา ๆ จริงอยู่ภวานาแม้ทั้ง ๒ อย่าง ท่านอาจารย์กล่าว
ไว้โดยสังเขปยิ่งนักในที่นี้ ๆ ก็เมื่อพวกเรานำนัยพิสดารมา
เพื่อแสดงเนื้อความแห่งภวานานั้น ก็จะชักข้ามากเกินไป
เพราะฉะนั้น แม้พวกเราจะไม่ให้ภวานาวิธีนั้นพิสดาร ๆ

❖ อธิบาย นิมิตมีบริกรรมเป็นต้น ❖

คำว่า “ยथा ๆเปฯ สมุคฺคทิตฺ” ความว่า บริกรรมนิมิต
นั้น เป็นนิมิตที่จิตกำหนดแล้วโดยชอบ ด้วยอำนาจแห่งภวานา
ตามลำดับที่เป็นไปตามนัยที่กล่าวไว้แบบนี้ ในเวลาใด ๆ คำ
ว่า “มโนทวารสุส อาปาถนาคคฺ” ความว่า เมื่อพระโยคาวจร
หลับตาเสีย หรือไปในที่อื่นแล้ว มนสิการอยู่ นิมิตเป็นเหมือน

อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา ๑๔

ดวงกสิณที่เดียว มาสู่คลองแห่งขณะที่เป็นไปในมโนทวาร (อุคคหนิमितย่อมไม่มีในกาลนั้น) ๑ บทว่า “สมาธิสติ” ได้แก่ ภาวนาตั้งมั่นแล้ว เพราะการบรรลุเอกัคคตาแห่งจิตโดยพิเศษ ๑ แม้บุคคลก็เป็นผู้ตั้งมั่นเหมือนกัน ด้วยอำนาจความตั้งมั่นแห่งจิต เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ตถาสมาหิตสฺส” ดังนี้ ๑ บทว่า “ตปฺปฎิกากิ” ได้แก่ อารมณฺเณเป็นเช่นกับอุคคหนิमित ๑ จริงอยู่ อารมณฺเณนี้ ยัณฺฑิตเรียกว่า ปฎิกากนิमित เพราะเป็นเช่นกับอุคคหนิमितนั้นนั่นเอง ๑ แต่ปฎิกากนิमितนั้น เป็นนิमितบริสุทธิ์ยิ่งกว่า อุคคหนิमित ๑ บทว่า “วตฺถุชฺชมฺมวิมุจฺจติ” ความว่า พ้นจากแรมัตถธรรม หรือพ้นจากวัตถุธรรม หรือพ้นจากกสิณที่เป็นไปในมณฑลแห่งกสิณ ชื่อว่า สำเร็จด้วยภาวนา เพราะเกิดจากภาวนา บทว่า “สมปฺปตฺติ” ได้แก่ แนบแน่นสนิท ๑ สองบทว่า “ตโคปฏฺฐาน” คือตั้งแต่ปฎิกากนิमितเกิด ๑

❖ อธิบาย วลี ๕ แห่งฌานสมาบัติ ❖

ความสามารถในการนึกถึงองค์ฌานต่อเนื่องกันไม่เลยไปจากขณะ ๔,๕ ชณะ และภวังค์เล็กน้อย ในลำดับแห่งอวัชชณะที่เกิดขึ้นในอารมณฺเณอย่างหนึ่ง ๑ ในบรรดาองค์ฌาน ๕ ชื่อว่า อวัชชนวสิตา (คือ ความชำนาญในการนึก) ๑ ความสามารถ

๑๕ ปริมาณที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

เพื่อจะเข้ามาน ในลำดับแห่งอาวัชชนะที่เกิดขึ้น โดยไม่เลย
ภวังค์เล็กน้อยไป ในลำดับแห่งความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะเข้า **ชื่อ**
ว่า สมาปชชนวสิตา (คือ ความชำนาญในการเข้า) ๗ ความ
สามารถ^๕ เพื่อตัดกระแสภวังค์ ยังมานให้ดำรงอยู่ได้ตามเวลาที่
กำหนด **คุณ** เชื้อนตัดกระแสแม่น้ำอันเขียว **คือ** ความเป็นผู้
ประกอบในการรักษามานจิตไว้จากการตกไป (คือเป็นไป) ใน
ภวังค์ **ชื่อว่า อธิฐานวสิตา** (คือ ความชำนาญในการอธิ
ฐาน) ๗ ความสามารถออกจามาน ไม่ล่วงเลยเวลาตามที่
กำหนดไว้ **ชื่อว่า อุกฤษฐานวสิตา** (คือ ความชำนาญในการออก)
๗ อีกอย่างหนึ่ง ความสามารถในการดำรงมานไว้ ไม่ให้เลย
เวลาตามที่กำหนด **ชื่อว่า อธิฐานวสิตา**, ความไม่มออกจาก
มานก่อนเวลาที่กำหนดไว้ สามารถออกได้ตามเวลาที่กำหนด
ขชชื่อว่า วุฤษฐานวสิตา ๗ อธิบายไว้เท่านี้ พอจะไม่ควรชักช้านัก
๗ **ก็ชื่อว่า ปัจจเวกษณวสิตา** (คือ ความชำนาญในการ
พิจารณา) สำเร็จแล้วด้วยความชำนาญในการนี้กันนั้นแหละ ๗
จริงอยู่ ขวณะที่หงลายในลำดับแห่งอาวัชชนะนั่นเอง **ชื่อว่า**
ชวณะในปัจจเวกษณะ ๗

^๕ บาลีว่า ภวคเวคิ แปลว่า ความเร็วแห่งภวังค์ หรือกำลังแห่งภวังค์ โดยมาก
เรียกว่า กระแสภวังค์

❖ อธิบาย ภาวนาแห่งรูปฌานและอรุฌาน ❖

คำว่า “เพื่อละองค์ หยาบ มีวิตักกะเป็นต้น” ความว่า เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งองค์ มีวิตักกะเป็นต้นที่หยาบกว่าฌานทั้งหลาย มีทุติยฌานเป็นต้น ในขณะที่แห่งฌาน ๆ บทว่า “ปททนุโต” ได้แก่ กระทำบริกรรมอยู่ ๆ แต่ยัตถิตตพิงเห็นว่า “อุปจารภาวนาของพระโยคาวจรนั้น สำเร็จแล้ว จำเดิมแต่ข่มความยินดีในธรรม มีวิตักกะเป็นต้น ๆ บทว่า “ยถารห” คือ สมควรแก่อารมณ์ มีอารมณ์แห่งกสิฯเป็นต้นที่เป็นอารมณ์ของฌานนั้น ๆ ๆ

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า “อากาศวชฺชิตฺตสฺ” ดังนี้ ก็เพราะ กสิณคืออากาศไม่อาจเพื่อจะเพิกออกได้ ๆ บทว่า “กสิณ” ได้แก่ ปฏิภาคนิมิตที่เป็นกสิณ ๆ บทว่า “อุคฺขมาฏฺเฐตุวา” ได้แก่ เพิกขึ้นด้วยอำนาจไม่ทำไว้ในใจ ๆ คำว่า “อนนฺตวเสน ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส” ความว่า เมื่อพระโยคาวจรทำบริกรรมปรารภอากาศว่า “อนนฺตํ อากาสํ” ดังนี้ แต่ไม่ใช่ทำบริกรรมว่า ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุดอย่างเดียว ๆ แม้ในวิญญาณัญญาตนะ ก็มีนัยอย่างนี้ ๆ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พระโยคาวจร แม้ไม่กล่าวว่า “อนนฺต” (คือไม่มีที่สุด) ก็ควรทำไว้ในใจว่า “อากาศ อากาส วิญญาณ วิญญาณ” ดังนี้ ๆ คำว่า “สนฺตเมตํ ปณฺธิตเม

๑๗ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

คันทิ ปริกมมํ กโรนุตสฺส” ความว่า เมื่อพระโยคาวจรเจริญอยู่
ว่า อรูปที่สามนี้สงบ อรูปที่สามนี้ประณีต เพราะอรูปที่สามมี
เพียงความไม่มีเป็นอารมณ์ ฯ

บทว่า “อวเสเสสุ จ” ความว่า ในกรรมฐาน ๑๐ คือ
อนุสสติ ๘ ข้างต้น มีพุทธานุสสติเป็นต้น อาหารปฏิกูลสังขยา
๑, จตุชาตวัตถานะ ๑, ที่เหลือจากกรรมฐานอันนำมาซึ่งอัป
นา ๓๐ มีกสิณเป็นต้น สองบทว่า “ปริกมมํ กตฺวา” ความว่า
กระทำบริกรรม โดยวิธีที่กล่าวแล้วเป็นต้นว่า “พระผู้มีพระภาค
เจ้านั้น เป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุนี้ เป็นพระสัมมา
สัมพุทธะเพราะเหตุนี้” ฯ บทว่า “สาธุกมุกคหิตะ” ได้แก่การ
กำหนดเอา (หรือศึกษาเอา) ด้วยดี ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้มี
จิตนุ่มไป เอนไป โอนไปในคุณทั้งหลาย มีคุณของพระพุทธ
เจ้าเป็นต้น ฯ สองบทว่า “ปริกมมณฺญจ สมาริยติ” ได้แก่
บริกรรมภาวนาเป็นธรรมชาติตั้งมั่นแล้ว ย่อมสำเร็จ ฯ สองบท
ว่า “อุปจาโร จ อุปฺปชฺชติ” ได้แก่ อุปจารสมาธิ ที่ข่มอยู่ซึ่ง
กิเลสทั้งหลาย มีนิर्वรณเป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้น ฯ

จบ นัยแห่งกรรมฐาน ๔๐ เพียงเท่านี้ ฯ

^๖ อรรถโยชนา กล่าวว่า “โส ภควา อิติปิ อิมินาปิ ปกาเรน อรหํ อิติปิ อิมินาปิ
ปกาเรน สมมาสมพุทฺโธ อิติ” ... กตฺวา ฯ

❖ อธิบาย อภิญญา ๕ ❖

สองบทว่า “อภิญญาเวสน ปวตฺตมานิ” ได้แก่ รูปาวจร ปัญจกมณาน ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งโลกียอภิญญา ๕ มีอิทธิวิระเป็นต้น ที่เรียกว่า อภิญญา เพราะอรรถว่า รู้ยิ่ง คือโดยพิเศษ ๆ คำว่า “อภิญญาปาทก ๆเปฯ วุฏฐทิตฺวา” ความว่า เมื่อพระโยคี ฝึกหัดจิตโดยอาการ ๑๔ อย่าง มีกสิณานุโลมเป็นต้น ทำให้ควรแก่อกนิหาร เข้าปัญจกมณานที่เป็นรูปาวจรมันนั้นแหละ เพราะประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา และเพราะเป็นฌานสมควร คือฌานที่ ๕ นั้น อันมีปฐมวิกสิณเป็นต้น เป็นอารมณ์เป็นบาท คือเป็นที่อธิฐานแห่งอภิญญาแล้วออกจามาณที่ ๕ นั้น ๆ คำว่า “อธิฏฺฐเยยยาติกมวชฺชิตฺวา” ความว่า ราพึงถึงรูปเป็นต้น อันมีตั้งร้อยรูปเป็นต้น ที่ควรอธิษฐาน คือที่ควรกระทำให้เป็นต่าง ๆ ในเวลาบริกรรมแห่งอิทธิวิชญาณก็ดี ราพึงถึงเสียงอันต่างด้วยเสียงหาย และเสียงละเอียดในเวลาบริกรรมแห่งทิพโสตกดี ราพึงถึงจิตของคนอื่นอันต่างด้วยจิตมีจิตมีราคะเป็นต้น ด้วยการเห็นสี (วณฺณ) ที่เป็นไปในหทัยในเวลาบริกรรมแห่งเจโตปริยญาณก็ดี ราพึงถึงชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน อันต่างด้วยชั้น มีจุดจิตเป็นต้นในภพก่อน ๆ ในสมัยแห่งบริกรรมของบุพเพนิวาสานุสสติญาณก็ดี ราพึงถึงรูป

๑๘ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ที่เป็นไปในที่มีแสงสว่างแผ่ไปถึง ในสมัยปริกรรมแห่งทิพจักขุ
ก็ดี ๆ สองบทว่า “ปริกมมํ กโรนตสฺส” คือ เมื่อพระโยคี
กระทำปริกรรมอยู่ โดยนัยว่า “สत्ตํ โหมิ สत्ตํ โหมิ” (แปลว่า
เราจงเป็นต้อยคน เราจงเป็นร้อยคน) เป็นต้น ๆ บทว่า “รูปาที
สุ” ได้แก่ ในอารมณ์ทั้งหลาย อันต่างด้วยรูปารมณ์ ฌานที่เป็น
บาทเป็นอารมณ์ เสียงเป็นอารมณ์ จิตของคนอื่นเป็นอารมณ์
และขันธที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนเป็นอารมณ์ เป็นอารมณ์แห่ง
ปริกรรม ๆ

❖ อธิบาย อารมณ์ของอภิญา ๕ ❖

จริงอยู่ บรรดาอารมณ์มีรูปเป็นต้นนี้ อิทวิธญาณ มี
อารมณ์ ๖ อย่างก่อน คือ ฌานที่เป็นบาท ๑, รูปกาย ๑, อารมณ์
๔ มีรูปเป็นต้น (คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส) ในที่เป็นที่อธิษฐาน
มีรูปเป็นต้น ๆ บรรดาอารมณ์มีฌานที่เป็นบาทเป็นต้นนั้น,
ฌานที่เป็นบาทเป็นอดีตอารมณ์อย่างเดียว, รูปกายเป็นปัจจุบัน
อารมณ์, อารมณ์ ๔ นอกนี้มีรูปเป็นต้น เป็นปัจจุบันอารมณ์บ้าง
เป็นอนาคตรอารมณ์บ้าง ๆ ส่วนทิพโสตา มีเสียงอย่างเดียวเป็น
อารมณ์, ก็เสียงนั้นแล เป็นปัจจุบันอารมณ์ ๆ พระอาจารย์ผู้
รจนามหาอรรถกถากล่าวว่า **ปรจิตตวิชนนญาณ** มีจิตเป็นไปใน
กาล ๓ ในพวกกามาวจรจิตดวงใดดวงหนึ่ง ซึ่งเป็นไปในอดีต ๓

๒๑ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

วัน และในอนาคต ๗ วันเป็นอารมณ์ ๑ แต่พระอาจารย์ผู้รจนา
อรรถกถาสังคหะกล่าวว่ “ขันธ ๔ เป็นอารมณ์ของปรจิต
วิชานนะ” ดังนี้บ้าง ๑

ถามว่ ก็ปรจิตวิชานนะนั้น เป็นอารมณ์ของจิต
ปัจจุบันอย่างไร ? อารมณ์อันอว้ชชนะถือเอาแล้วเท่านั้น เป็น
อารมณ์ของจิตที่ประกอบด้วยฤทธิ์ตลอด ๗ วัน เมื่ออว้ชชนะ
ทำจิตปัจจุบันเป็นอารมณ์แล้วดับไปอยู่ แม้จิตของคนอื่นก็ดับไป
เวลาเดียวกับอว้ชชนะนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ความที่อว้
ชชนะและชชนะมีอารมณ์อย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจกาลไม่น่า
จะพึงมี, อนึ่งเล่า ความที่อว้ชชนะแห่งชชนะ ในวิถีอื่นจาก
มรรควิถีและผลวิถีมีอารมณ์ต่างกัน โดยประการใด ๆ ก็ตาม
พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็มีได้ทรงประสงค์เอา ๑

แก้วว่ ในอรรถกถา ท่านประกอบความที่ปรจิตวิชาน
นะนั้น มีปัจจุบันจิตโดยสันตติ และโดยอัทธานะเป็นอารมณ์
ก่อน, ส่วนท่านอนันทาทจารย์กล่าวว่ พระโยคาวจรออกจา
ฌานที่เป็นบาทแล้ว ไม่จำแนกอารมณ์เป็นปัจจุบันเป็นต้น ทำ
บริกรรมว่ “เราจักรู้จิตของคนนี้” ดังนี้ อย่างเดียวเท่านั้นแล้ว
เข้าฌานที่เป็นบาทอีก ออกแล้วนี้ถึงจิตโดยอาการไม่แปลกกัน
นั้นแหละ ในลำดับแห่งบริกรรม ๓ หรือ ๔ วาระ จะแทงตลอด

๒๒ ปรัชญาที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

จิตของคนอื่นได้ด้วยอโศปรีชาญาณ คุงแทงตลอด (คือ รู้ชัด) รูปด้วยทิพจักขุขณะนั้น ภายหลังกำหนดจิตมีจิตที่มีรากะเป็นต้น ได้ด้วยกามาวจรจิต คุงกำหนดสีเขียวขณะนั้น ก็กึ่งมีการปรกกรรม เป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมด เป็นอารมณ์เฉพาะหน้าเท่านั้น โทษคือความที่ปรจิตตวิธานะนั้นมามีอารมณ์ต่างๆ ในฐานะอันไม่ปรารถนาจะไม่มี เพราะความเป็นไปโดยอาการที่ไม่ต่างกัน ฯ

บุพเพนิวาสานุสสติญาณ มีขั้นที่ตนเคยอยู่อาศัยในกาลก่อน ชื่อ และโคตรที่เนื่องด้วยขั้นด้วย ย่อมเป็นอารมณ์ (ของบุพเพนิวาสานุสสติญาณ) ฯ **ส่วนทิพจักขุ** มีรูปที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียวเป็นอารมณ์ ฯ นี่เป็นการจำแนกอารมณ์ของอภิญาญา ๕ อย่าง ฯ เป็นปัจจุบันอย่างเดียวเป็นอารมณ์ ฯ นี่เป็นการจำแนกอารมณ์ของอภิญาญา ๕ อย่าง ฯ

บทว่า “ยถารหฺมปฺเปติ” ได้แก่ รูปาวจรปัญจมณยานยอมแนบแน่น โดยสมควรแก่บริกรรมนั้น ฯ

❖ อธิบาย ความต่างกันแห่งอภิญาญา ๕ ❖

บัดนี้ ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงความต่างกันแห่งอภิญาญาทั้งหลาย โดยความต่างกันแห่งอารมณ์เท่านั้น จึงกล่าวคำว่า “อิทธิวิธ” เป็นต้น ฯ

อภิญญา ที่ชื่อว่า อิทธิวิธะ (คือฤทธิ์ต่าง ๆ) เพราะ
อรรถว่า มีประเภทต่าง ๆ มีฤทธิ์เกิดจากการอธิษฐานเป็นต้น ๆ
ที่ชื่อว่า ทิพย์โสต เพราะอรรถว่า โสต (หู) นั้นด้วย เป็นทิพย์
ด้วย เพราะเป็นเหมือนโสตของพวกเทวดา และเพราะเป็น
ธรรมชาติอาศัยพิพพิหารธรรม ๆ ที่ชื่อว่า ปรจิตตวิชานนะ
เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องรู้จักของคนอื่น ๆ การตามระลึกถึง
ธรรมมีขั้นเป็นต้น (คือทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ) ที่เป็นไปใน
กาลก่อน คือในภพอดีต ด้วยสามารถแห่งภพที่เคยอยู่ และด้วย
สามารถแห่งที่อยู่โดยเป็นโคจร ในสันดานของตน ชื่อว่า อนุ
เพนิวาสนานุสสติ ๆ จักขุนั้นด้วย เป็นทิพย์ด้วย โดยนัยที่กล่าว
แล้ว (คือนัยกล่าวในโสตทิพย์) เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทิพจัก
ษะ ๆ ก็ทิพจักขุนั้นแหละ บัณฑิตเรียกว่า จตุปปาตญาณ ๆ
แม้ธากัมมุปกญาณ และอนาคตังสญาณ ก็ย่อมสำเร็จด้วย
อำนาจแห่งทิพจักขุนั้นเอง ๆ จริงอยู่ ธากัมมุปกญาณ และอ
นาคตังสญาณเหล่านั้น ไม่มีบริกรรมแผนกหนึ่ง ๆ ในญาณทั้ง
สองนั้น อนาคตังสญาณมีจิตและเจตสิกที่เป็นไปต่อจาก ๗ วัน
(คือ ต่อจากปรจิตตวิชานนญาณที่รู้จักในอนาคต ๗ วัน) ใน
อนาคตเป็นอารมณ์ก่อน และมีสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (คือ มีจิต เจตสิก
รูป และเสียงเป็นต้น) ซึ่งเป็นไปจำเดิมแต่วันที่สอง (คือ จาก ๗

๒๔ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

วันนั้นไป) เป็นอารมณ์ ๑ แท้จริง อนาคตังสญาณนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า มีคติเหมือนคติแห่งสัพพัญญุตญาณ ในอารมณ์ของตน ๑ ส่วนยถากัมมูปคญาณ บัณฑิตพึงเห็นว่า มีเจตนา กล่าวคือ กุศลและอกุศล หรือขันธแม่ทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ ๑ ความต่างกันแห่งอกัญญาทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ว่า ชื่อว่า ความต่างกันแห่งอารมณ์ ๑

จบ นัยแห่งสมถกรรมฐาน ๑

❖ วิเคราะห์ วิปัสสนากรรมฐาน ❖

วณัตถะแห่งวิปัสสนาว่า อนิจจาทิวเสน วิวิธกาเรน ปสุสตีติ วิปัสสนา (แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมเห็นโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ๑ กรรมฐานของวิปัสสนานั้น หรือ วิปัสสนานั้นนั่นเองเป็นกรรมฐาน เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า วิปัสสนากรรมฐาน ๑ สัมพันธ์ความว่า ในวิปัสสนากรรมฐาน นั้น มีการรวบรวมวิสุทธิไว้ด้วยนัย ๗ อย่าง ๑

❖ วิเคราะห์ ลักษณะ ๓ ❖

ที่ชื่อว่า ลักษณะ เพราะอรรถว่า ควรกำหนด, หรือเป็น เครื่องกำหนด ลักษณะคืออนิจจตา ชื่อว่า อนิจจลักษณะ ๑

ลักษณะคือความเป็นทุกข์ กล่าวคือ ความบับคั้นด้วยความคิด
และความเลื่อม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกขลักษณะ ๗ ก็
ความไม่มีอึดตาที่พวกคนอื่นคิดกัน ชื่อว่าอนัตตา, ลักษณะ คือ
ความไม่มีอึดตานั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อนัตตลักษณะ
๗ การพิจารณาเห็นลักษณะทั้ง ๓ ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา
เป็นต้น ๗

❖ อธิบาย วิปัสสนาญาณ ๑๐ ❖

ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาธรรมทั้งหลาย
มีขั้นเป็นต้น โดยกลาป ชื่อว่าสัมมสนญาณ ๗ ญาณที่เป็น
ไปด้วยอำนาจการตามเห็นความเกิดและความดับ ชื่อว่า อุต
ยัพพยญาณ ๗ ญาณที่ปล่อยความเกิดเสีย เป็นไปแต่ในความ
ดับ ชื่อว่า ภังคญาณ ๗ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการตามเห็น
สังขารทั้งหลาย โดยเป็นของน่ากลัว ชื่อว่า ภยญาณ ๗ ญาณ
ที่เป็นไปด้วยอำนาจการเห็นสังขารทั้งหลายที่เห็นว่าเป็นภัย โดย
มีโทษ ชื่อว่า อาทินวญาณ ๗ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจ
ความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายที่คนเห็นโทษแล้ว ชื่อว่า นิพ
เพทญาณ^{๓)} ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่าย แล้วเป็นผู้

^{๓)} สิงหล และพม่า เป็นนิพพิทาญาณ ๗

๒๖ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ใคร่เพื่อจะพ้นไปจากสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า มุญจितุกัมมตาญาณ
๑ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการกำหนดสังขารทั้งหลายอีก เพื่อให้
ให้อุบายแห่งความพ้นสำเร็จด้วยดี ชื่อว่า ปฏิสังขาญาณ ๑
ญาณที่วางเฉยเป็นไปด้วยอำนาจการเว้นจากความกลัวและความ
ยินดีในธรรมทั้งหลายที่พิจารณาแล้ว ชื่อว่า สังขารูปกขญาณ
๑ ญาณที่เกื้อกูล (สมควร) แก่ความสำเร็จกิจแห่งญาณทั้ง ๕ ข้าง
ต้น (คือ สัมมสมญาณเป็นต้น) และแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ใน
เบื้องต้น ชื่อว่า อนุโลมญาณ ๑

❖ อธิบาย วิโมกข์ ๓ อย่าง ❖

มรรค ชื่อว่า สุญญตะ ๑ เพราะความเป็นสภาพว่างจาก
อัตตา (และ) ชื่อว่า วิโมกข์ ๑ เพราะอรรถว่า พ้นจากกิเลส
ทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้น ๑ มรรค ชื่อว่า อนิมิตตะ เพราะ
ความไม่มีนิमित มีนิจจนิมิตเป็นต้น ๑ มรรค ชื่อว่า อัปปลิหิ
ตะ เพราะความไม่มีตัณหาอันตนปรารถนาแล้ว คือ ไม่มีที่ตั้ง
ลงคือตัณหา ๑

^๔ อรรถโยชนาว่า วิมูจตีติ วิโมกฺโข โย มกุโธ ๑ แปลว่า มรรคใด ข่อมพ้น
เพราะเหตุนี้ มรรคนั้น ชื่อว่า วิโมกข์ ๑

❖ อธิบาย สीलวิสุทธิตี ที่ ๑ ❖

วิเคราะห์คำว่า สील, บุคคลใด ย่อมรักษาสาลีใด สीलนั้น
ย่อมยังบุคคลนั้นผู้รักษาอยู่ ให้พ้นจากทุกข์มีอบายเป็นต้น
เพราะเหตุนั้น สीलนั้นจึงชื่อว่า ปาฏิโมกข์ ๑ ปาฏิโมกข์นั้นนั่น
แหละ ชื่อว่า สัจจวรร เพราะป้องกันทุจริตทั้งหลาย มีกายทุจริต
เป็นต้น และ ชื่อว่า สील เพราะอรุ คือ การตั้งกายกรรมและ
วจีกรรมไว้โดยชอบ และเป็นที่ยอมรับกุศลธรรมไว้ เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่า ปาฏิโมกข์สังวรศีล ๑ สीलที่เป็นไปด้วย
สามารถแห่งการสำรวมอินทรีย์ มีใจเป็นที่หก ในอารมณ์ทั้ง
หลาย มีรูปเป็นต้น ชื่อว่า อินทริยสังวรศีล ๑ สीलที่เป็นไป
ด้วยอำนาจแห่งความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ โดยเว้นจากมิถนาชีพ
ชื่อว่า อาชีวะปาริสุทธิศีล ๑ สीलที่อาศัยโดยชอบซึ่งปัจจัยทั้งหลาย
ได้แก่ สील คือ การพิจารณา โดยความที่ปัจจัยเหล่านั้น มี
ประโยชน์อย่างนี้ ๑ ชื่อว่า ปัจจัยสันนิสสิตศีล ๑ ชื่อว่า จตุ
ปาริสุทธิศีล เพราะมี ๔ อย่าง และเพราะความที่ศีลเหล่านั้น
บริสุทธิ์แล้ว (คือ หมดจดแล้ว) ด้วยอำนาจแห่งการแสดง (คือ
แสดงอาบัติ), ด้วยการสำรวม, ด้วยการแสวงหา และด้วยการ
พิจารณา ๑

❖ อธิบาย จิตตวิสุทธิ และทฤษฎีวิสุทธิ ❖

สมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ เพราะชำระจิตให้หมดจด โดยสามารถให้ถึงความปราศจากนิวรณ์, หรือว่า เพราะกระทำ คำอธิบายว่า เพราะความที่สมาธินั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดง ด้วยจิตเป็นประธาน และเพราะความที่จิตมีสมาธินั้นบริสุทธิ์ แล้วด้วย “ ดังนี้ ฯ

การกำหนดธรรมทั้งหลาย มีลักษณะเป็นต้น ที่ท่าน กล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลาย มีภาวะของตนเสมอกันเป็น ลักษณะ, มีกิจจะและสัมปตติ เป็นรส, มีอาการคืออุปฐาน และผล เป็นปัจจุปัญญาฯ” ดังนี้ โดยพิสดาร โดยนัยเป็นต้นว่า “ผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ, ปรฐวี มีความแข็งแ้งเป็น ลักษณะ” ดังนี้ และโดยสังเขป โดยนัยเป็นต้นว่า “นามมีความนุ่มไป เป็นลักษณะ, รูปมีความแปรผันเป็นลักษณะ” ดังนี้ ได้แก่ การถือเอาการกำหนดด้วยสามารถแห่งลักษณะทั้งหลาย มีปัจจุจิตตลักษณะเป็นต้น คือการกำหนดทุกขสัจจะ ชื่อว่า ทฤษฎีวิสุทธิ เพราะกระทำวิเคราะห์ว่า “ที่ชื่อว่า ทฤษฎี เพราะ การเห็น โดยนัยว่า ขึ้นชื่อว่า อัตตาอื่นนอกจากนามรูป ย่อม ไม่มี และชื่อว่า วิสุทธิ เพราะชำระมลทิน คือ อตตทฤษฎี ฯ

❖ อธิบาย กังขาวิตรณวิสุทธิ ❖

บทว่า “ปัจจุยปริคคโ” ความว่า กำหนดปัจจัย มัมม ปัจจัยเป็นต้น ที่สำเร็จแล้ว โดยความประจักษ์เป็นต้น แห่งความเป็นไปของนามรูปในกาลทั้ง ๓ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่ทั่วไป และไม่ทั่วไป อย่างนี้ คือ นามและรูปเกิดในปฏิสนธิกาล ด้วยอำนาจแห่งเหตุ คืออวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน และกรรม ก่อน แต่ในปวัตติกาล รูปเกิดด้วยอำนาจแห่งปัจจัย คือแรรม, จิต, อุตฺต และอาหาร ส่วนนามเกิดด้วยอำนาจแห่งปัจจัย มีนิสสยปัจจัย และอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น โดยมีจักขุและรูปเป็นต้น, ก็ว่าโดยความแปลกกัน กุศลย่อมเกิดโดยจตุกกสมบัติ^๕ มีโยนิโสมนสิการเป็นต้น, อกุศลย่อมเกิดโดยปริยายตรงกันข้ามแห่งจตุกกสมบัติ มีโยนิโสมนสิการเป็นต้นนั้น, วิบากย่อมเกิดด้วยเนาจแห่งกุศลและอกุศล, อาวัชชนะย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งภวังค์เป็นต้น, และกิริยาชวณะ ย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งสันดานของพระจีณาสพ (เหล่านี้) เป็นการกำหนดสมุทยสัจจะชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ เพราะกระทำการวิเคราะห์ว่า “ปัญญา

^๕ การถึงพร้อมด้วยธรรม ๔ คือ ๑, โยนิโสมนสิการคือ อตฺตาสัมมาปณฺธิ ๒, ปฏฺฐิรูปเทสวาสะ ๓, บุปฺเพกตปฺญญฺตา ๔, สปัปฺริสุปฺปัสสยะ ๕

๓๐ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ชื่อว่า กังขาวิตรณะ เพราะข้าม คือ ก้าววงความสงสัย ๑๖
อย่าง^{๑๑} มีคำเป็นต้นว่า ในอดีตกาลนามไหล เราได้มีไหม
หนอ, และความสงสัย ๘ อย่าง^{๑๒} มีคำเป็นต้นว่า ความสงสัย
ในพระศาสดา ดังนี้, และชื่อว่า วิสุทธิ เพราะชำระมลทิน
(คือ ความเห็น) ว่า นามและรูป ทั้ง ๒ นี้ ไม่มีเหตุ และมีเหตุ
ไม่เหมือนกัน” ดังนี้ ฯ

❖ อธิบาย มัคคามัคคญาณทัสนวิสุทธิ ❖

ต่อจากนั้น คือ จากการกำหนดปัจจัย เมื่อพระโยคีผู้
เห็นแจ้ง เริ่มปรารภนัยมีขันธเป็นต้นในนามและรูปที่ตนกำหนด
แล้วอย่างนั้น คือ ที่กำหนดลักษณะ มีปัจจัยลักษณะเป็นต้น
และด้วยอำนาจกำหนดปัจจัย อันนับเนื่องใน ๓ ภูมิ ซึ่งแตกต่าง
กันโดยความต่างกันแห่งกาล มีอดีตเป็นต้น ได้แก่ ปรารภนัยมี
ขันธเป็นต้น ที่มาแล้วด้วยอำนาจแห่งขันธ ๕, ทวาร ๖,
อารมณ์ ๖, และธรรมที่เป็นไปในทวาร ๖ เป็นต้น ย่อไว้ด้วย
อำนาจแห่งกลาป คือ ด้วยอำนาจการประมวลมา แล้ว
พิจารณา คือ ไคร่ครวญลักษณะ ๓ (ไตรลักษณะ) ด้วยสัมมสน
ญาณ คือด้วยญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจพิจารณากลาป (คือหมวด)

^{๑๑} สงสัย ๑๖ ในมัชฌิม-มุลปิณฑาสกั หน้า ๑๔ ข้อที่ ๑๒ ฯ

^{๑๒} สงสัย ๘ ในสังคณี ข้อ ๖๗๒ ฯ

ซึ่งเป็นไปแล้วด้วยอำนาจการพิจารณาไตรลักษณ์ กล่าวคือ
อาการ คือ มีแล้วไม่มี ถูกความเกิดและความดับบับคั้น
และไม่เป็นไปในอำนาจ ด้วยสามารถแห่งกาลมื่ออดีตเป็นต้น
ด้วยสามารถแห่งความสืบต่อแห่งธรรมที่เป็นอดีตเป็นต้น และ
ด้วยสามารถแห่งขณะ มีขณะที่ล่วงไปแล้วเป็นต้น โดยนัย
เป็นต้นว่า “รูปใดที่เกิดแล้วในอดีต รูปนั้นก็ดับแล้วในอดีตนั้น
แหละ แม้รูปใดจักมีในอนาคต รูปนั้นก็จักดับไปในอนาคตนั้น
เหมือนกัน รูปใดที่เป็นปัจจุบัน รูปนั้นก็ไม่ได้ถึงอนาคต จักดับ
ไปในปัจจุบันนั้นแหละ

ธรรมทั้งหลาย มีรูปภายใน รูปภายนอก รูปละเอียด
รูปหยาบ รูปเลว และรูปประณีตเป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะ
ฉะนั้น รูปนั้น จึงชื่อว่า ไม่เที่ยง คือรูปที่ไม่น่าปรารถนา ได้
แก่ ไม่ควรเข้าถึง ด้วยสามารถแห่งการยึดถือว่าเที่ยง มีอตต
เป็นต้น เพราะอรรถว่าสิ้นไป คือเพราะถึงความหมดไป, ชื่อ
ว่า เป็นทุกข์ เพราะเรตราว่า น่ากลัว คือเพราะเป็นเหตุแห่ง
ความกลัว ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่มีแก่นสาร
คือเพราะไม่มีอตตที่เปเนสาระเป็นต้น และโดยนัยมีอาทิว่า
“จักขุไม่เที่ยง ฯลฯ ในไม่เที่ยง .. รูป ฯลฯ ธรรมทั้งหลาย
ไม่เที่ยง จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์

๓๒ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

เป็นอนัตตา” ดังนี้

แต่เมื่อสัมมสนญาณ เกิดขึ้นแล้ว พิจารณาอยู่ซึ่งความเกิดและความดับ ในสังขารเหล่านั้นนั่นแหละอีก ด้วยอุทตัปปยญาณ โดยอาการ ๕๐ ถ้วน ด้วยสามารถแห่งการเห็นความเกิด และความดับขั้นละ ๑๐ ได้แก่เห็นความเกิด ๕ อย่าง เห็นความดับ ๕ อย่าง คือ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปัจจย และอีก ๑ อย่าง ด้วยสามารถแห่งขณะในขั้นแต่ละขั้น ก็ว่า ด้วยสามารถความเกิดขึ้นปห่งปัจจย และด้วยสามารถความดับไปแห่งปัจจย ในรูปขั้นอย่างนี้ คือ “เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด เพราะตัณหา, กรรม, และอาหารเกิด รูปจึงเกิด, เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ, เราพตัณหา, กรรม, และอาหารดับ รูปจึงดับ.

แม้ในเวทนาขั้น, สัญญาขั้น และสังขารขั้นก็อย่างนั้น (แต่) ชักอาหารออก ใสผัสสะแทนอย่างนี้ว่า “เพราะผัสสะเกิด เพราะผัสสะดับ ... ดังนี้, ในวิญญูญาณขั้น ใสนามรูปแทนที่ เพราะนามรูปเกิด เพราะนามรูปดับ ดังนี้ และด้วยสามารถแห่งขณะที่ไม่เกี่ยวข้องถึงปัจจย โดยเห็นเพียงลักษณะ คือความเกิด และเพียงลักษณะ คือความแปรเปลี่ยนไป ในขณะที่เป็นปัจจุบัน ครั้นเกิดวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง มี

โอกาสเป็นต้น อย่างนี้ คือ โอกาส กล่าวคือแสงสว่างที่สว่าง
ออกจากสรีระ ที่เกิดจากจิตที่สัมปยุตด้วยปีปีสสนา ๑, ปีติ ๕
อย่าง มีขุททกาทิปติเป็นต้น ที่เกิดร่วมกับวิปีสสนาจิต ๑, ปีส
สัทธา ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกายปีสสัทธา และจิตตปีสสัทธา
อันมีลักษณะเข้าไปสงบความกระวนกระวายแห่งกายและจิต ๑,
อธิโมกข์ กล่าวคือ สัทธาที่มั่นที่มีกำลัง ๑, ปัคคหะ กล่าวคือ วิริย
สัมโพชฌงค์ที่ยังกิจแห่งสัมมัปปธานให้สำเร็จ ๑, สุข ที่ประณีต
ยิ่ง ๑, ฌาน ที่เป็นวิปีสสนา เป็นไปในไตรลักษณ์ เช่นเดียวกับ
กัมมาราฐ อันพระอินทร์ปล่อยออกไป (สายฟ้าฟาดลง) ๑, สติ
กล่าวคืออุปัฏฐาน (คือ การตั้งมั่น หรือคอยใส่ใจ) เป็นสติปัฏ
ฐาน สามารถตามระลึกถึงกิจที่ทำแล้วนาน ๆ เป็นต้นได้ ๑,
อุเบกขา แม้ทั้ง ๒ คือ ตตรมัชฌัตตอุเบกขา ที่เป็นอุเบกขาสัม
โพชฌงค์ ซึ่งเกิดร่วมกับวิปีสสนาเป็นไปสมมาเสมอ และอาวัช
นุเบกขา ในมโนทวาร ๑๓ เมื่อวิปีสสนูปกิเลส ๕ อย่าง มี
โอกาสเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว รูปนิกันติ (คือ ความยินดีในรูป)
เป็นต้นหาอย่างละเอียด กระทำความอาลัย (คือ ห่วงใย) ใน
โอกาสเป็นต้นนั้น โดยนัยเป็นต้นว่า “โอกาสเห็นปานนี้ ไม่
เคยเกิดขึ้นแก่เราในกาลก่อนแต่กาลนี้” ดังนี้ อีก ๑, ก็ถือเอาว่า
“โอกาสเป็นต้นเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราหนอ เราจะเห็น

๓๔ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ผู้ได้บรรลุมรรคและผลแน่แท้” ดังนี้ ก็กำหนด คือว วินิจฉัย
ลักษณะ คือ มรรค อย่างนี้ว่า “โอภาสเป็นต้นเหล่านี้ ไม่ใช่
มรรค เพราะเป็นวัตถุ (คือที่อาศัยเกิด) แห่งตัณหาและมานะ
โดยที่แท้เป็นวิปัสสนูปกิเลสทีเดียว แต่วิปัสสนาญาณดำเนินไป
สู่วิถีที่พ้นแล้วจากวิปัสสนูปกิเลส มีโอภาสเป็นต้นนั้น จึงจะ
เป็นมรรค” ดังนี้ ชื่อว่า มิคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะรู้
คือ เพราะเห็นมรรคและมีใช่มรรค (คือ ทางเบละมิใช่ขทาง)
และเพราะชำระความสำคัญผิดในที่มีใช่ทางว่าเป็นทาง ให้หมด
จด ฯ

❖ อธิบาย ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ❖

บทว่า “ขวานุโลมา” ได้แก่ จนถึงสัจจานุโลมญาณ ฯ
สองบทว่า “นว วิปัสสนาญาณานิ” ความว่า ญาณ ๙ เหล่านี้
คือ ญาณที่รู้ความเกิดและความดับแห่งขันธ์ทั้งหลาย ชื่อว่า อุต
ยัพพญาณ, ญาณที่ปล่อยความเกิดดฟังเพียงความดับ ชื่อว่า
ภังคญาณ, ญาณที่เพ่งอาการแห่งขันธ์ที่ปรากฏด้วยอำนาจแห่ง
อาการของขันธ์ทั้งหลายที่ปรากฏแล้ว ด้วยอำนาจแห่งภังคะ
(คือ ความดับ) เป็นของน่ากลัว คุณคนมองคูอาการของสี่หะ
เป็นต้นที่น่ากลัว ชื่อว่า ภยญาณ, ญาณที่เพ่งอาการที่เป็นโอบ
แห่งขันธ์ทั้งหลายที่ตนเห็นแล้ว โดยอาการน่ากลัวอย่างนั้น

ดูคนเห็นโทษแห่งเรือนอันไฟไหม้ ชื่อว่า อาทันทญาณ, ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งความเบื่อหน่าย ในขั้นทั้งหลายที่มีโทษอันตนเห็นแล้ว ชื่อว่า นิพเพทญาณ, ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้นไปจรรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ คเหล่านั้น ๆ คุณสมบัติทั้งหลาย มีปลาเป็นต้น ต้องการพ้นจากเครื่องดักมีขายเป็นต้น ชื่อว่า มุญจितุกัมยตาญาณ, ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาย่อย ๆ ในขั้นทั้งหลายแม้มีโทษอันตนเห็นแล้ว เพื่อยังอุปายแห่งการพ้นให้สำเร็จ อจนกสมุทรา (คือ นกกาน้ำ) ชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ, ญาณที่เป็นไปโดยอาการคือการวางเฉยในสังสังขารเหล่านั้น ซึ่งมีโทษอันตนเห็นแล้ว ดูบุรุษมีภรรยาที่ตนหย่าขาดแล้ว ชื่อว่า สังขารุเปกขาญาณ, ญาณที่ ๕ กล่าวคือ สังขานุโลมิกญาณ ที่เป็นไปในวิधिแห่งมรรคก่อนโคจรตถุญาณ โดยอนุโลมแก่วิปัสสนาญาณ ๘ ที่เป็นไปแล้วในหนหลัง เพราะความที่วิปัสสนาเหล่านั้น มีอนิจจลักษณะเป็นต้นเป็นอารมณ์ และแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ที่จะพึงบรรลุ ในขณะที่แห่งมรรคในเบื้องบน ชื่อว่า อนุโลมญาณ, ที่ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ เพราะเป็นปฏิบัติแห่งความบริสุทธิ์ของญาณทัสสนะ โดยอรรถว่า รู้ไตรลักษณ์ โดยอรรถว่า เห็นโดยประจักษ์ และเพราะบริสุทธิ์จาก

๓๖ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ธรรมที่เป็นข้าศึก ๑

จบ นัยแห่งวิสุทธิ ๖ ๑

❖ อธิบาย ญาณทัสสนวิสุทธิ ❖

ความแสรบแห่งวิปัสสนา ได้แก่ สังขารเปกขาญาณ
มาถึงแล้ว คืออาศัยแล้วซึ่งสังขารเปกขาญาณนั้น ๆ คำว่า
“อัปฺปนํจกฺกเกิดขี้นในบัดนี้” ความว่า ในขณะที่ควรกล่าวว่า
“บัดนี้ โลกุตตรมรรค กล่าวคือ อัปฺปนํจกฺกเกิดขี้น” ดังนี้ ๑
บทว่า “ยงฺกิญฺจ” ได้แก่ ในลักษณะ ๓ (คือ อนิจจลักษณะ
เป็นต้น) อันสังขารเปกขาญาณ กำหนดเอาลักษณะอันหนึ่ง
ชื่อว่าลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ๆ วิปัสสนาใด ถึงยอดโดยการ
ถึงที่สุดแห่งวิปัสสนา วิปัสสนานั้น ท่านเรียกชื่อว่า ฐานุโลมา
เพราะความเป็นไปกับด้วยอนุโลมญาณ, วิปัสสนานั้นนั่นแหละ
ชื่อว่า สังขารเปกขา เพราะความวางเฉยในสังขารทั้งกลาย,
ชื่อว่า ฐฏฐานคามินี เพราะไปถึงมรรค กล่าวคือการออก โดย
การออกจากอบายเป็นต้น และจากนิมิตคือสังขารตามควร (คือ
ตามสมควรแก่มรรค) ๑ บทว่า “อภิสฺมุโณนฺตํ” ได้แก่ บรรลุ
๑ บทว่า “ปริชนนฺโต” ได้แก่ กำหนดรู้ว่า “ทุกข์นี้เท่านี้” ไม่
หย่อนและไม่ยิ่งกว่านี้ ๑ บทว่า “สจฺฉนิกโรนฺโต” ได้แก่ ระทำให้
ประจักษ์ ด้วยอำนาจการทำให้เป็นอารมณ์ ๑ บทว่า “มคฺคส

จุกภวานาวเสน” ได้แก่ ด้วยอำนาจการยังตั้งจะที ๔ กล่าวคือ มรรคตัจจะ คือ ที่เรียกว่าองค์มรรคตัปปยุต ให้เจริญ เป็น ปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น ๆ การที่ญาณดวงเดียวเท่านั้น ยัง กิจ ๔ อย่างให้สำเร็จได้ บัณฑิตควรรับรอง เพราะการแสดงกิจ ๔ อย่าง มีการใหม่ใส่เป็นต้นแห่งประทีป (ตะเกียง) เป็นต้น และเพราะพระบาลีที่มาว่า “คูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์” เป็นต้น^{๑๒} ฯ

คำว่า “ผลจิต ๒ - ๓ ดวง เป็นไป” ความว่า ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง เป็นธรรมชาติระงับดับความกระวนกระวาย เป็น ไปแล้วในสันดาน แม้ที่มีกิเลสขาดแล้ว ตามสมควรแก่ความ เกิดขึ้นของมรรค คุงน้ำที่บุคคลรคอยู่ด้วยหม้อทั้งหลาย ในที่ มีไฟอันตนนำออกแล้ว เพื่อต้องการแก้อันทำความร้อนให้เย็น ฉะนั้น, มีคำอธิบายว่า เพราะความเป็นไปแห่งผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงเหล่านั้น ฯ บทว่า “ปัจเจกขณญาณานิ” ได้แก่ ญาณที่เป็น

^{๑๒} สังยุต-มหาวารวรรค ข้อ ๑๗๑๑ ว่า คูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้น ชื่อว่า ย่อมเห็นแม่ทุกข์สมุทัย แม่ทุกข์นิโรธ แม่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา, ผู้ใด เห็นทุกข์สมุทัย ผู้นั้นชื่อว่า ย่อมเห็นแม่ทุกข์ แม่ทุกข์นิโรธ แม่ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา เป็นต้น ฯ

กามาจร มีมรรคและผลเป็นต้นเป็นอารมณ์ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปมายเอาตรัสไว้ว่า “เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ความรู้ (คือ ญาณ) ว่าจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมี” ดังนี้ ฯ

❖ อธิบาย ปัจจเวกขณญาณ (ในคาถา) ❖

บัดนี้ เพื่อจะแสดงภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า “มคฺคํ ผลญจ” เป็นต้น ฯ

บรรดามรรคเป็นต้นเหล่านั้น บัณฑิตย่อมพิจารณามรรค ว่า “เรามาแล้ว ด้วยมรรคนี้” ดังนี้ ในลำดับแห่งการพิจารณามรรคนั้น ย่อมพิจารณาผลของมรรคนั้นว่า “อานิสงส์ข้อนี้ เราได้แล้ว” ดังนี้ ในลำดับแห่งการพิจารณาผลนั้น ย่อมพิจารณานิพพานว่า “ธรรมข้อนี้ เรากระทำให้แจ้งแล้ว โดยเป็นอารมณ์” ดังนี้ ในลำดับแห่งการพิจารณานิพพานนั้น ย่อมพิจารณากิเลสที่ ละได้แล้วว่า “กิเลสเหล่านี้ เราละได้แล้ว” ดังนี้ ย่อมพิจารณา กิเลสที่ยังเหลือว่า “กิเลสเหล่านี้ ยังเหลืออยู่แก่เรา” ดังนี้ ฯ

บทว่า “ปัจจเวกฺขติ วา น วา” ความว่า พระเสขะบางท่าน ย่อมพิจารณา บางท่านย่อมไม่พิจารณา ฯ อธิบายว่า ในการพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว และที่ยังเหลือนั้น เป็นไปตามความปรารถนา ฯ

อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา ๓๕

จริงอย่างนั้น เจ้าศากยะมหานาม ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้า ถึงกิเลสที่ยังละไม่ได้ว่า “ธรรมอะไรหนอในภายใน ที่ข้าพระองค์ยังละไม่ได้ พระเจ้าข้า” ดังนี้^{๑๓} แต่การพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ของพระอรหันต์ย่อมไม่มี เพราะกิเลสทั้งหมดท่านละได้แล้ว ฯ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ปัจจุบันเวกขณญาณมี ๑๕ คือ พระเสขะ ๓ พวก มีปัจเจกเวกขณญาณ ๑๕, พระอรหันต์มีปัจเจกเวกขณญาณ ๔ ดังนี้ ฯ บทว่า “ฉัพพัชฺฐกุกฺกเมน” ได้แก่ ตามลำดับแห่งวิสุทธ ๖ เหล่านี้ คือ วิสุทธิ ๒ อย่างที่เป็นมูลฐาน ด้วยอำนาจแห่งสลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ และวิสุทธิ ๔ เป็นสรณะ ด้วยอำนาจแห่งทัญญูวิสุทธิเป็นต้น ฯ มรรค ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะรู้ เพราะกระทำให้ประจักษ์สัจจะ ๔ และบริสุทธิจากมลทิน คือกิเลส ฯ บทว่า “ตคฺค” ได้แก่ ในวิปัสสนากรรมฐาน ฯ

จบ นิทเทสวิสุทธิ ๗ ฯ

❖ อธิบาย วิโมกขमुख คือ อนุปัสสนา ❖

บทว่า “ตคฺค” ได้แก่ ในอุทเทส (แห่งอนัตตานุปัสสนา) นั้น ฯ ที่เป็นไปว่า มิใช่อัตตานั้นแหละ ปล่อยวางอยู่ซึ่งความ

^{๑๓} มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกั เล่ม ๑๒ ข้อที่ ๒๐๕ ฯ

๔๐ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหะวิภาค

ยึดมั่นในสังขารทั้งหลายว่าเป็นอัตตา คือยึดมั่น ได้แก่ ความถือมั่น อย่างนี้ว่า “อัตตาของเราเป็นผู้ทำกรรม เป็นผู้สวดยผลของกรรม” คังนีนันน์ ชื่อว่า สุธัญญทานุปัสสนา เพราะพิจารณาเห็นโดยอาการคือว่างจากอัตตา เป็นวิโมกขमुख (คือเป็นทางพ้น) คือ เป้าทวารแห่งมรรคผลที่เป็นโลกุตตระ กล่าวคือการพ้น ด้วยอำนาจแห่งความหลุดพ้นจากกรรมที่เป็นข้าศึก ๆ สัมพันธ์ธรรตว่า อนุปัสสนาที่เป็นไปในสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง ปล่อยวาง คือ ละอยู่ซึ่งนิमितแห่งวิปัสสาส หล่าวคือ สัจญญาวิปัสสาส จิตตวิปัสสาส และทิกุญญวิปัสสาสที่เป็นไปแล้ว ในสังขารที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา เพราะพิจารณาเห็นอาการที่เว้นจากนิमितคือวิปัสสาส เป็นวิโมกขमुख คังนีนันน์ อนุปัสสนาที่เป็นไปว่า เป็นทุกข์ ปล่อยวางอยู่ซึ่งปณิธิ คือตณหา ได้แก่ ความปรารุณาคือตณหา ที่เรียกว่า กามตณหา และภวตณหา ที่เป็นไปในสังขารทั้งหลาย โดยธรรตว่า “สิ่งนี้ของเรา ความสุขนี้ของเรา” เป็นต้น คือสละออก โดยเห็นอาการที่เป็นทุกข์ ชื่อว่า อัปณิหิตานุปัสสนา เพราะพิจารณาเห็นอาการที่เว้นจากความปรารุณา เป็นวิโมกขमुख ฯ

บทว่า “ตสุมา” ความว่า เพราะอนัตตานุปัสสนาเป็นต้นทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นชื่อแห่งสุทธัญญทานุปัสสนาเป็นต้น ทั้ง ๓ เหล่านี้

ฉะนั้น ถ้าวิปัสสนาที่เป็นภูฐานคามินี ย่อมเห็นแจ้งโดยเป็น
อนัตตา มรรคก็เป็นวิโมกข์ ชื่อว่า สุญญตะ เพราะได้ชื่อด้วย
อำนาจแห่งธรรมเป็นเหตุมา ฯ บทว่า “วิปัสสนากมนวเสน” ได้
แก่ ด้วยอำนาจธรรมเป็นเหตุมา กล่าวคือวิปัสสนา ฯ
วิปัสสนาและมรรค ในฐานะนี้ ชื่อว่า เป็นเหตุมา เพราะอรรถ
ว่า (วิปัสสนาและมรรคนั้น) เป็นเหตุมาของมรรคและผล ฯ
บทว่า “ยถาคตุนเขน” ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งอนัตตานุปีสสนา
เป็นต้น ตามที่กล่าวไว้ในหนหลัง ฯ คำว่า “ยถาสกัม ผลมฺบุปฺช
มานมฺปิ” ความว่า ผลของตน ฯ ซึ่งเป็นผลแห่งมรรคตามที่ได้
แล้ว แม้เมื่อเกิดขึ้น (คือ เกิดผลสมาบัติวิถิ) ก็ไม่ได้ชื่อ ด้วย
อำนาจธรรมเป็นเหตุมาคือมรรค, ย่อมได้ชื่อ ๓ อย่าง ด้วย
อำนาจธรรมเป็นเหตุมาคือวิปัสสนาอย่างเดียว เพราะมรรคนั้น
ไม่ประกอบความเป็นทวาร โดยความไม่มีความเป็นไปแห่ง
มรรค (คือมรรควิถิ) ในขณะนั้น ฯ บทว่า “อาลมฺพนวเสน”
ความว่า เพราะความที่มรรคทั้ง ๓ นั้นเป็นไปเหมือนกัน ด้วย
อำนาจแห่งพระนิพพานนั้น เพราะปรารถพระนิพพาน ที่มีชื่อ
ว่า สุญญตะ อนิมิตตะ และอัปนิหิตะ เพราะความที่มรรคนั้น
ว่างจากสังขารทั้งปวง เพราะเว้นจากนิมิตคือสังขาร และเพราะ
เว้นจากความปรารถนา คือตัณหา ฯ บทว่า “สรสวเสน” คือ

ด้วยอำนาจแห่งคุณของตน (คือของมรรคนั้น) เพราะว่างจากกิเลสมีรากะเป็นต้น เพราะเว้นจากอารมณ์มีรูปนิमितเป็นต้น และเพราะเว้นจากปณิธิคือกิเลส ฯ บทว่า “สพฺพตฺถาปี” คือในวิถีสองแห่งมรรค และในวิถีสองแห่งผลสมบัติ บทว่า “สพฺพเพสฺมุปี” คือ ทั้งแห่งมรรค ทั้งแห่งผล ฯ

❖ อธิบาย บุคคลและสมบัติ ❖

พระโศคาบัน ที่ชื่อว่า สัตตักขัตตอุปฺรมา เพราะอรรถว่า ท่านมีการถือปฏิบัติในกามสุคติ ๗ ครั้ง คือ ๗ วาระเป็นอย่างยิ่ง ฯ อธิบายว่า ก็ท่านยอมไม่ไปสู่กามภพตั้งแต่ภพที่ ๘ เป็นต้น ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาบุคคลใดแล้ว ตรัสไว้ว่า “บุคคลเหล่านั้น ย่อมไม่ถือเอาภพที่ ๘” ดังนี้ ฯ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ก็แต่พระโศคาบันสัตตักขัตตอุปฺรมา ย่อมไปสู่สุคติภพที่เป็นรูปาวจร และอรูปาจร ยิ่งกว่า ๗ วาระได้บ้าง” ดังนี้ ฯ การถือเอาโมหะ ในคำว่า “เจริญสกทาคามีมรรค กระทำรากะโทสะโมหะให้เบาบาง” ดังนี้ ฯ บัณฑิตพึงเห็นว่า “หมายเอาโมหะ ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับรากะและโทสะ” ฯ พระอริยบุคคล ที่ชื่อว่า จินาสพ เพราะอรรถว่า อาสวะ ๔ ของท่านสิ้นไปแล้ว ฯ พระจินาสพนั้นชื่อว่า เป็นพระทักษิณบุคคลผู้เลิศ เพราะความที่ท่านเป็นผู้เลิศ

อภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา ๔๑

ในท่านทั้งหลายที่ควรแก้ทัภณิณา ฯ

บทว่า “สพฺเพสมปิ” ได้แก่ พระอริยบุคคลแม่ทั้ง ๔ พวก
ฯ การเข้าถึงความดับ กล่าวคือความมไปเป็นไปแห่งจิตและ
เจตสิก ชื่อว่า นิโรธสมาบัติ ได้แก่ การถึงความดับแห่งจิตแล้ว
อยู่ในปัจจุบันชาตินี้แหละ ฯ บทว่า “อนาคามีนญจ” ความว่า
แก่พระอนาคามีทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘ ผู้ดำรงอยู่ในกามภพ
และรูปภพเท่านั้น ฯ และแก่พระวิณาสพทั้งหลาย ก็อย่างนั้น
คือเฉพาะที่ได้สมาบัติ ๘ ผู้ยังดำรงอยู่ในกามภพและรูปภพ
ฐ ฯ บทว่า “ตตฺถ” คือในนิโรธสมาบัติ ฯ สองบทว่า “ขาวากิ
ญจญฺญายตฺถํ คนฺตฺวา” ความว่า ดำเนินไปจนกระทั่งถึงอาภิ
ญญายตนะ ด้วยสามารถการให้สมณะและวิปัสสนา ถึงความ
เป็นธรรมเนื่องติดกันเป็นคู่อย่างนี้ ฯ บทว่า “อริญฺญฺเยยฺยาทิกํ”
ความว่า กระทำบุพกิจ ๔ อย่าง มีการอธิษฐานเป็นต้นอย่างนี้
คือการอธิษฐานบริวาร มีจิวรเป็นต้น ที่วางไว้แล้วส่วนหนึ่ง ฯ
เว้นของที่เนื่องด้วยกาย และที่อาศัย มีเรือกถุที่อยู่เป็นต้น ไม่
ให้พินาศด้วยไฟเป็นต้น, การออกเสียดก่อนกว่าการรอกอยของ
สงฆ์, และการที่พระศาสดาทรงรับสั่งเรียกหา, การตรวจดูอายุ
สังขารที่ยังเป็นไปได้ภายใน ๗ วัน ฯ บทว่า “ปติปตฺติรสฺสสาทํ”

อภิชัมมัตถวิภาวินีฎีกา ๔๑

ได้แก่ การยินดีรสของการปฏิบัติในสมณะและวิปัสสนา อัน
ต่างด้วยความสุข มีสุขประกอบด้วยฌาน และสุขประกอบด้วย
ผลเป็นต้น ฯ

พรรณนาความปริจเฉทที่ ๘ แห่งฎีกาอภิชัมมัตถสังคหะ

ชื่อ อภิชัมมัตถวิภาวินี

จบ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ภาคผนวก

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อ ธรรมเนียมสังคหวิภาค

ว่าด้วย ธรรมเนียม ๒ อย่าง

๑. สมถธรรมเนียมมี ๔๐
๒. วิปัสสนา มี ๑๐

สมถธรรมเนียม ๗ นัย

๑. กสิณ ๑๐ มีกุตกสิณเป็นต้น
๒. อสุภะ ๑๐ มีอสุภะที่ขึ้นพองเป็นต้น
๓. อนุสสติ ๑๐ มีพุทธานุสสติเป็นต้น
๔. อัปมัชฌญา ๔ มีเมตตาเป็นต้น
๕. อาหารปฏิกุศลสัญญา ๑, มีความปฏิกุศลโดยอาการ ๑๐^๑

^๑ ๑. ปฏิกุศลโดยการไป, ๒. โดยการแสวงหา, ๓. โดยบริโภค, ๔. โดยระคนกับน้ำดี เสมหะ บุปผ โสฬส, ๕. โดยกระเพาะอาหาร, ๖. โดยยังไม่ย่อย, ๗. โดยย่อยแล้ว, ๘. โดยผล คือ ให้เกิดผมและขนเป็นต้น, หรือให้เกิดโรค, ๙ โดยการไหลออก, ๑๐. โดยเปื้อน ฯ

๓ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหะวิภาค

๖. จตุรธาตุวัตถานะ ๑

๗. อรูปสมาบัติ ๔ ฯ

ในสมถะ ๔๐ เหล่านั้น, กรรมฐานฯ ๑๒ คือ อสุภะ ๑๐. อานาปานสติ ๑, กายคตาสติ ๑, ย่อมเจริญไม่ได้ในเทวภูมิ ๖ ชั้น ฯ ในรูปภูมิ ๑๕ คือ กรรมฐาน ๑๒ ที่กล่าวแล้ว และอานาปานสติย่อมเจริญไม่ได้ ฯ สนอรูปภูมิ ๔ เจริญได้เฉพาะอรูปกรรมฐาน ๔ เท่านั้น ฯ ส่วนมนุษยภูมิ เจริญกรรมฐานฯ ได้ทั้ง ๔๐ อย่าง แล ฯ

ว่าด้วย ปลิโพธ ๑๐ อย่าง

ผู้เจริญ สมถกรรมฐาน ฟังตัดกิเลสเครื่องกังวล ในวัตถุ ๑๐ อย่าง คือ.-

๑. อาวาสปลิโพธ	ห้วงที่อยู่อาศัย
๒. กุศลปลิโพธ	ห้วงตระกูล
๓. ลากปลิโพธ	ห้วงลาก
๔. คณะปลิโพธ	ห้วงคณะ
๕. กัมมปลิโพธ	ห้วงการงาน
๖. อัทธานปลิโพธ	ห้วงเดินทางไกล
๗. ญาติปลิโพธ	ห้วงญาติ
๘. อาพาธปลิโพธ	ห้วงอาพาธ

๙. คันถปฺลิโพธ ห้วงการศึกษา

๑๐. อิทฺธิปฺลิโพธ ห้วงฤทธิ

ข้อ ๑๐ นี้เป็นอุปสรรคต่อการเจริญวิปัสสนา ฯ

สัปปายะ มี ๗ อย่าง

ผู้เจริญสมถกรรมฐาน พึงเว้นอสัปปายะ ๗ ประกอบด้วย
สัปปายะ ๗ เหล่านี้ คือ.-

๑. อาวาสสัปปายะ คืออาวาสที่เหมาะสม
๒. โจรสัปปายะ คือทางโจรที่เหมาะสม
๓. ภัตตสัปปายะ คือการสนทนาที่เหมาะสม
๔. ปุคคลสัปปายะ คือกัลยาณมิตร
๕. โภชนสัปปายะ คืออาหารที่เหมาะสม
๖. อุตฺตสัปปายะ คืออากาศที่เหมาะสม
๗. อิริยาปถสัปปายะคือ อิริยาบถที่เหมาะสม ฯ

สัปปายะ มี ๗ อย่าง

จริต คือ ความประพฤติของบุคคล โดยย่อมี ๖ คือ ราก
จริต ๑, โทสจริต ๑, โมหจริต ๑, สัทธาจริต ๑, วิตักกจริต ๑,
พุทธิจริต ๑, ฯ โดยพิสดารมี ๖๓ อย่าง ฯ

จริต ๖ เป็นจริต ๖๓ อย่างไร ?

จริต ๖ นั้น แบ่งเป็น ๒ พวก คือ เป็นอกุศลจิต ๓ ได้แก่

อภิธานศัพท์สังกะ ๔

ราคจريت, โทสจريت, โมหจريت ฯ เป็นฝ่ายกุศลจريت ๓ คือ สัทธาจريت, วิตักกจريت, พุทธิจريت ฯ ในอกุศลจريت ๓ นั้น ถ้า ครอบกัน ก็ได้จريت ๗ อย่าง คือ.-

๑. ราคจريت
๒. โทสจريت
๓. โมหจريت
๔. ราคโทสจريت
๕. ราคโมหจريت
๖. โทสโมหจريت
๗. ราคโทสโมหจريت ฯ

ในฝ่ายอกุศลจريت ๓ คือ สัทธาจريت ๑, วิตักกจريت ๑, พุทธิจريت ๑, เมื่อครอบกันก็ได้จريت ๗ คือ.- ๑. สัทธาจريت ๒. พุทธิจريت ๓. วิตักกจريت ๔. สัทธาพุทธิจريت ๕. สัทธาวิตักกจريت ๖. พุทธิวิตักกจريت ๗. สัทธาพุทธิวิตักกจريت ฯ เมื่อเอาอกุศลจريت ๗ ครอบกับกุศลจريت ๗ ก็จะได้จريتที่เป็นมูลเดียว ๒๑ อย่าง จريتที่เป็น ๒ มูล ๒๑ อย่าง และจريتที่เป็น ๓ มูล ๗ อย่าง คือ.-

๑. ราคะ สัทธาจريت
๒. ราคะ พุทธิจريت
๓. ราคะ วิตักกจريت

อภิธานศัพท์สังกะ ๔

๔. ราชะ สัทธา พุทธิจจริต
๕. ราชะ สัทธา วิตักกจริต
๖. ราชะ พุทธิ วิตักกจริต
๗. ราชุ สัทธา พุทธิ วิตักกจริต ฯ

แม้โทสจริตที่เป็นมูลเดียว ก็เหมือนกัน เพียงแต่เอาราคะ ออก เอาโทสะใส่แทน ก็จะได้โทสจริตมูลเดียว ๗ อย่าง ฯ แม้ โมหจริตที่เป็นมูลเดียว ก็อย่างนั้น เอาราคะออก แล้วเอาโมหะ ใส่แทน ก็จะได้โมหจริตมูลเดียว ๗ รวมเป็น ๒๑ อย่างนี้ ฯ

จริตที่มี ๒ มูล คือ ๑. ราชะและโทสะ, ๒. ราชะและ โมหะ, ๓. โทสะและโมหะ ฯ ในจริต ๒ มูลเหล่านี้ ราชะและ โทสะเป็นมูล จะได้จริต ๗ นี้ คือ.-

๑. ราชะโทสะ สัทธาจจริต
๒. ราชะโทสะ พุทธิจจริต
๓. ราชะโทสะ วิตักกจริต
๔. ราชะโทสะ สัทธา พุทธิจจริต
- ~~๕. ราชะโทสะ สัทธา วิตักกจริต~~
๖. ราชะโทสะ พุทธิ วิตักกจริต

อภิธรรมมัตถสังคหะ ๔

๗. ราชะโทสะ สัทธา พุทธิ วิตักกจริต ฯ

ในราคะและโมหะก็ทำนองนี้ โดยยกราคะโทสะออก ใ้
 ราคะโมหะแทน ๆ แม้ในโทสะและโทหะ ก็เอาราคะโทสะ
 ออก ใ้โทสะโมหะแทน ๆ รวมจริตที่เป็น ๒ มูล ก็จะได้จริต
 ๒๑ อย่าง

จริตที่เป็น ๓ มูล คือมีราคะ โทสะ และโมหะ ๆ จริต ๓
 มูลนี้จะได้จริต ๗ อย่างเท่านั้น คือ.-

๑. ราคะโทสะ โมหะ สัทธาจริต
๒. ราคะ โทสะ โมหะพุทธิจริต
๓. ราคะ โทสะ โมหะวิตักกจริต
๔. ราคะ โทสะ โมหะสัทธา พุทธิจริต
๕. ราคะ โทสะ โมหะ สัทธา วิตักกจริต
๖. ราคะ โทสะ โมหะ พุทธิ วิตักกจริต
๗. ราคะ โทสะ โมหะ สัทธา พุทธิ วิตักกจริต

สรุปจริต ๖๓ คือ.-

๑. อกุศลจริต	๗ อย่าง
๒. กุศลจริต	๗ อย่าง
	อภิธรรมมัตถสังคหะ ๔
๓. มิสสกจริต มูลเดียว	๒๑ อย่าง
๔. มิสสกจริต ๒ มูล	๒๑ อย่าง
๕. มิสสกจริต ๓ มูล	๗ อย่าง

จริตที่เป็นสภาวะ ๓ อย่าง

๑. รากจริต เป็นสภาวะ สัทธาจริต
๒. โทสจริต เป็นสภาวะ พุทธิจริต
๓. โมหจริต เป็นสภาวะ วิตักกจริต ๑

วิสุทธิมรรคกล่าว^๒ คนรากจริต ในเวลาประพตีกุศล สัทธามีกำลัง เพราะสัทธามีคุณใกล้เคียงต่อรากะ ๑ จริงอยู่ ในฝ่ายอกุศล รากะน่ารัก ไม่เศร้าหมอง ฉันทิ, ในฝ่ายกุศล ศรัทธา ก็น่ารัก ไม่เศร้าหมอง ฉันทิ ๑ รากะย่อมแสวงหาวัตถุฉันทิ, ศรัทธาก็แสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น ฉันทิ ๑ รากะย่อมไม่สลัดทิ้งสิ่งไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ฉันทิ, ศรัทธาก็ไม่สลัดทิ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ฉันทิ ๑ เพราะฉะนั้น สัทธาจริตจึงเป็นสภาวะกับรากจริต ๑

อภิธรรมมัตถสังคหะ ๔

คนโทสจริต ในเวลาประพตีกุศล ปัญญาย่อมมีกำลัง เพราะปัญญามีคุณใกล้เคียงต่อโทสะ ๑ จริงอยู่ ในฝ่ายอกุศล โทสะ ไม่มีความเชื่อใจ ไม่คิดในอารมณ์ ฉันทิ, ในฝ่ายกุศล ปัญญา ก็ไม่มีความเชื่อใจ ไม่คิดในอารมณ์ ฉันทิ ๑ อนึ่ง โทสะย่อมแสวงหาโทษแม้ไม่เป็นจริง ฉันทิ, ปัญญา ก็แสวงหาโทษที่เป็นจริง ฉันทิ ๑ โทสะย่อมประพตติงคเวินจากสัตว์

^๒ วิสุทธิมรรค ภาค ๑ หน้า ๑๒๘ ๑

ฉันทิ, ปัญญาที่ประพุดึงคว้นสังขาร ฉันทินัน ๑ เพราะเหตุฉันทินัน
พุททิจริตจึงเป็นสภาคะกับโทสจริต ๑

คนโมหจริต เมื่อพยายามทำกุศลกรรม ที่ยังไม่เกิดให้เกิด
วิตักกะที่ทำอันตรายมักจะเกิดขึ้นโดยมาก เพราะวิตักกะมี
ลักษณะใกล้เคียงต่อโมหะ, ก็โมหะเป็นธรรมไม่มั่นคง เพราะความ
วุ่นวาย ฉันทิ, วิตักกะ ก็ฉันทินัน เพราะตริคไปมีประการต่าง ๆ
๑ อนึ่ง โมหะหวั่นไหว เพราะความไม่หยั่งลงตั้งมั่น ฉันทิ,
วิตักกะ ก็ฉันทินัน เป็นธรรมไม่ตั้งมั่น เพราะความคิดเปลี่ยนไป
เร็ว เพราะฉันทินัน วิตักกจริตจึงเป็นสภาคะกับโมหจริต ๑

บัณฑิตพึงชี้แจงจริตของบุคคล โดยอิริยาบถ, โดยกิจการ
งาน, โดยการบริโภค, การดูเป็นต้น และความเป็นไปแห่ง
ธรรม คือจริต ๑

ปฏิจตุสมุขปาท ๗ นัย

จริต ๖	อิริยาบถ	กิจ	โภชนะ	การดูเป็นต้น	ธรรมคือจริตที่เป็นไป	กรรมฐานที่เหมาะสม
ราคะ	เรียบร้อย ไม่เรียบร้อน	สะอาดเป็น ระเบียบ	ชอบอาหารที่ จัดไว้อย่างดี	เห็นที่ตื้นคิดเดียว ก็ดูได้นาน	มายา, โอ้อวด, ถือตัว, แก่งอน ชอบขอเป็นต้น	อสุภะ และ กายคตาสติ
โทสะ	เรียบร้อนและ กระด้าง	ไม่เรียบร้อย	รสจัด	เห็นสิ่งที่ไม่ชอบนึก หนึ่งก็ทนไม่ได้	มักโกรธ, ผูกโกรธ, ลบหลู่, ตีเสมอเป็นต้น	วรรณกสิณ ๔ พรหมวิหาร ๔
โมหะ	เชื่องช้า	งานหยาบ และคั่งค้าง	ไม่เลือกและ มูมมาม	เห็นสิ่งใดเขาว่า ดีก็ว่าดีด้วย	ง่วงเหงา และ สงสัยเป็นต้น	อานาปานสติ
สัทธา	คล้ายราคะ จริต	คล้ายราคะ	คล้ายราคะ	ชอบดูสิ่งสวย งาม เรียบร้อย	เบิกบานใจใน กุศลธรรม	อนุสสติ ๖
วิตักกะ	คล้ายโมหะ	จับจด และ ช่างพูด	ไม่แน่นอน	เป็นไปตามหุ่มุคะ	พูดมาก, โลเล, และคลุกกลีเป็นต้น	อานาปานสติ
พุทธิ	ว่องไว และ เรียบร้อย	เรียบร้อยและ เป็นประ โยชน์	รสไม่จัด	ดูและพิจารณา	ว่าง่าย, มีสติสัมป- ัญญะและเพียรเป็นต้น	มรณะ, อุปสมานุสติ อาหารเรปฏิกุลสัญญา จตุธาคววัตถานะ

๕ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

ในสมถกรรมฐาน ฟังทราบตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้ว
แต่ในวิปัสสนากรรมฐาน ฟังทราบตามนัยแห่งวิสุทธิ ๗ ดังต่อไปนี้.-

ว่าด้วย วิสุทธิ ๗ อย่าง^๓

- ๑. สีลวิสุทธิ คือ สีลสิกขา
 - ๒. จิตตวิสุทธิ คือ สมาธิติกขา
 - ๓. ทิฏฐิวิสุทธิ
 - ๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ
 - ๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ
 - ๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
 - ๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ
- ทั้ง ๒ นี้ เป็นมูลฐาน
- ทั้ง ๕ นี้ เป็นปัญญาสิกขา

วิสุทธิตั้งแต่ข้อที่ ๑ ถึงที่ ๖ เป็นโลกียะ ข้อที่ ๗ เป็นโลกุต
ตระ ๗

วิสุทธิ ๗ หรือ รตวินิตสูตรนั้น มีกล่าวไว้ว่า^๔
ครั้งนั้นเป็นเวลาเย็น ท่านพระสารีบุตรออกจากที่พักผ่อนแล้ว
เข้าไปหาท่านพระปุลณมณฺฑานีบุตรถึงสำนัก ได้ปราศรัยพอให้

^๓ ธรรมเป็นภูมิของปัญญา ต่างโดยขั้นชั้น อายุตนะ ชาติ อินทรีย์ สัจจะ และป
ฏิจสมุปบาทเป็นต้น (วิสุทธิมรรค ภาค ๓ หน้า ๑๐) ๗

^๔ พระสูตร เรียกว่า รตวินิตสูตร (มัชฌิม.- มูลปิ่นณาสกั เล่ม ๑๒ ข้อ ๒๕๒)

อภิธรรมมัตถสังคหะ ๖

ระลึกถึงกันและกันแล้ว จึงนั่ง ณ ที่สมควรแล้ว จึงถามท่าน
พระปุลณมันตานีบุตรว่า “ท่านผู้มีอายุ ท่านประพฤติ
พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคของเราหรือ?” ดังนี้ ฯ ท่านพระ
ปุลณมันตานีบุตร ตอบว่า “ถูกแล้ว ท่านผู้มีอายุ” ฯ

สารีบุตร. ท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเพื่อศีลวิ
สุทธหรือ ? ท่านผู้มีอายุ ฯ

ปุลณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

สารีบุตร. ถ้าอย่างนั้น ท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มี
พระภาคเพื่อจิตตวิสุทธหรือ ? ท่านผู้มีอายุ ฯ

ปุลณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

สารีบุตร. ถ้าเช่นนั้น ท่านประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทัญญ
วิสุทธ หรือ ?

ปุลณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

สารีบุตร. ถ้าอย่างนั้น ท่านประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อกัมข
วิตรณวิสุทธหรือ ?

ปุลณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

สารีบุตร. ถ้าอย่างนั้น ท่านประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อมค
คามัคคญาณทัสสนวิสุทธหรือ ?

ปุลณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

๗ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจัยสังคหะวิภาค

สารีบุตร. ถ้าอย่างนั้น ท่านประพตติพรหมจรรย์ เพื่อ
ปฏิบัติทาสสนวิสุทธิตหรือ ?

ปุณณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

สารีบุตร. ถ้าอย่างนั้น ท่านประพตติพรหมจรรย์ เพื่อ
ญาณทาสสนวิสุทธิตหรือ ?

ปุณณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

สารีบุตร. ท่านผู้มีอายุ ผมถามท่านว่า ท่านประพตติ
พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพื่อสลบวิสุทธิตหรือ
..... เพื่อจิตวิสุทธิตหรือ เพื่อทัญญูวิสุทธิตหรือ
..... ฯล ฯ เพื่อญาณทาสสนวิสุทธิตหรือ ท่านก็ตอบไม่
ใช่อย่างนั้น ฯ เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านประพตติ
พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่ออะไรเล่า ?

ปุณณมันตานีบุตร. ผมประพตติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระ
ภาคเจ้า เพื่ออนุปาทาปรินิพพาน ฯ

สารีบุตร. ท่านผู้มีอายุ สลวิสุทธิตเป็นอนุปาทาปรินิพพานหรือ ?

ปุณณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

สารีบุตร. ท่านผู้มีอายุ จิตวิสุทธิตหรือ ฯล ฯ ญาณทาสสนวิสุทธิต
เป็นอนุปาทาปรินิพพานหรือ ?

ปุณณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

อภิธรรมมัตถสังกหะ ๘

สารีบุตร. ท่านผู้มีอายุ นอกจากกรรมเหล่านี้หรือ เป็นอนุปาทา
ปรินิพพาน ?

ปุณณมันตานีบุตร. ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ ฯ

สารีบุตร. ท่านผู้มีอายุ ผมถามท่านว่า สีสวิสฺฐิหรือ เป็นอนุ
ปาทาปรินิพพาน ฯล ฯ ท่านก็ตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น
ฯ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะพึงเห็นเนื้อความของถ้อยคำที่
ท่านกล่าวนี้ อย่างไรเล่า ?

ปุณณมันตรนีบุตร. ท่านผู้มีอายุ ถ้าพระผู้มีพระภาคจะทรง
บัญญัติสีสวิสฺฐิว่า เป็นอนุปาทาปรินิพพานแล้ว ก็
ชื่อว่า ทรงบัญญัติธรรมที่มีอุปาทานว่า เป็นอนุปา
ทาปรินิพพาน ถ้าจะทรงบัญญัติจิตตวิสฺฐิ ฯล ฯ
ญาณทัสสนวิสฺฐิว่า เป็นอนุปาทาปรินิพพานแล้ว ก็
ชื่อว่า ทรงบัญญัติธรรมที่มีอุปาทานว่า เป็นอนุปาทา
ปรินิพพานไป ถ้าธรรมนอกจากนี้ จักเป็นอนุปาทา
ปรินิพพานแล้ว ปุถุชน จะชื่อว่าปรินิพพาน เพราะ
ปุถุชนไม่มีกรรมเหล่านี้ ท่านผู้มีอายุ ผมจะอุปมา
ให้ฟัง วิญญูชนในโลกนี้ ย่อมรู้เนื้อความแห่งถ้อย
คำที่กล่าวได้ด้วยอุปมา ฯ

ว่าด้วย อุปมาด้วยรถ ๗ ผลัด

ท่านผู้มีอายุ เปรียบเหมือนพระเจ้าปเสนทิโกศล กำลังประทับอยู่ในพระนครสาวัตถี มีกรณียเร่งด่วนที่จะไปยังเมืองสาเกตุ และในระหว่างพระนครสาวัตถีกับเมืองสาเกตุนั้น จะต้องใช้รถถึง ๗ ผลัด ลำดับนั้น พระเจ้าปเสนทิโกศลออกจากพระนครสาวัตถี ทรงรถพระที่นั่งผลัดที่หนึ่งที่ประคองพระราชวัง ไปถึงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๒ เสด็จไปรถพระที่นั่งผลัดที่ ๓ ฯลฯ ปล่อยรถพระที่นั่งผลัดที่ ๖ เสด็จถึงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๗ ถึงเมืองสาเกตุที่ประคองพระราชวัง ถ้าพวกมิตรอำมาตย์หรือพระญาติ จะพึงทูลถามพระองค์ว่า ข้าแต่พระมหाराช พระองค์เสด็จมาจากพระนครสาวัตถีถึงเมืองสาเกตุ ด้วยรถพระที่นั่งผลัดเดียวผลัดนี้หรือ ท่านผู้มีอายุ พระเจ้าปเสนทิโกศลจะตรัสตอบอย่างไร จึงจะเป็นอันตรัสตอบถูกต้อง ฯ

สารีบุตร. ท่านผู้มีอายุ พระเจ้าปเสนทิโกศล จะต้องตรัสตอบอย่างนี้ จึงจะเป็นอันตรัสตอบถูกต้องด้วยดี คือ เมื่อนั้นกำลังอยู่ในนครสาวัตถีนั้น มีกรณียะด้วยบางอย่างเกิดขึ้นในเมืองสาเกตุ ก็ในระหว่างเมืองสาวัตถีกับเมืองสาเกตุนั้น จะต้องใช้รถถึง ๗ ผลัด เมื่อเป็นเช่นนั้น ฉันจึงออกจากเมืองสาวัตถี ขึ้นรถผลัด

ที่หนึ่งที่ประตู่วัง ไปถึงรถผลัดที่ ๒ ฯลฯ ขึ้นรถ
ผลัดที่ ๓ ไปถึงเมืองสาเกตุที่ประตู่วัง ด้วยรถผลัดที่
๓ ท่านผู้มีอายุ พระเจ้าปเสนทิโกศลจะต้องตรัส
ตอบอย่างนี้ จึงจะเป็นอันตรัสตอบถูกต้อง ฯ

ปุณณมันตานีบุตร. ท่านผู้มีอายุ ข้อนี้ก็ฉันทัน สีสวิสฺฐิ
เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่จิตตวิสุตฺติ, จิตตวิสุตฺติเป็น
ประโยชน์เกื้อกูลแก่ทัญญูวิสุตฺติ, ทัญญูวิสุตฺติเป็น
ประโยชน์เกื้อกูลแก่กัณฺหาวิตรณวิสุตฺติ, กัณฺหาวิตรณวิ
สุตฺติเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่มคฺคามคฺคญาณทัสสน
วิสุตฺติ, มคฺคามคฺคญาณทัสสนวิสุตฺติเป็นประโยชน์
เกื้อกูลแก่ปฏฺธิปทาญาณทัสสนวิสุตฺติ, ปฏฺธิปทาญาณ
ทัสสนวิสุตฺติเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ญาณทัสสน
วิสุตฺติ, ญาณทัสสนวิสุตฺติเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่อนุ
ปาทาปรินิพพาน. ท่านผู้มีอายุ ผมประพฤติ
พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่ออนุปาทา
ปรินิพพาน ฯลฯ ท่านมหานาคทั้งสองนั้นต่างชื่อชม
สุภาสิตของกันและกัน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

จบ รตฺวินิสฺสูตร ฯ

๑๑ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

พระปุลณมันตานีบุตรเป็นบุตรของนางพราหมณีมันตานี ซึ่งเป็นพี่น้องของพระอัญญาโกณฑัญญะ ในสมัยที่พระศาสดาเสด็จอยู่ในกรุงราชคฤห์ ท่านได้เดินทางไปยังกรุงกบิลพัสดุ์ ท่านพระโกณฑัญญะได้บวชท่านปุลณะนั้น ท่านบวชแล้วไอยู่ในประเทศชื้อชาติภูมิ ไม่ช้านักท่านก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ท่านตั้งอยู่ในคุณธรรม ๑๐ อย่าง คือ ๑.มักน้อย ๒.สันโดษ ๓.สงบสงัด ๔.ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ๕.ปรารถนาความเพียร ๖.สมบูรณ์ด้วยศีล ๗.สมบูรณ์ด้วยสมาธิ ๘.สมบูรณ์ด้วยปัญญา ๙.ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ ๑๐.ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ และท่านยังเป็นผู้ให้โอวาท เป็นผู้ฉลาดในการสอน ยังเพื่อนรพหมจารีทั้งหลาย ให้เห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้ร่าเริง ด้วยคุณธรรม ๑๐ ข้อนี้ พระผู้มีพระภาคทรงยกย่องท่านด้วยคุณธรรมนี้ ฯ

อรรถกถา สงเคราะห์กถาวัตถุ ๑๐ นี้ เข้าในวิสุทธิตี ๗ คือ สิวสุทธิตีอย่างเดียว ก็ได้กถาวัตถุ ๔ คือ อัปปัจจกถา, สันตญญุกถา, อสังสัคคกถา, และสีกถา ฯ จิตตวิสุทธิตีอย่างเดียว ได้กถาวัตถุ ๓ คือ ปวิเวกกถา, วิริยารักกถา และสมาธิกถา ฯ ปัญญาถาอย่างเดียว ได้วิสุทธิ ๕ คือ ทิฏฐิวินิสสุทธิ, กังขาวิตรณวิสุทธิ, มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ, ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ, และญาณทัสสนวิสุทธิ ฯ ผู้ปรารถนาความพิสดาร พึง

ดูในอรรถกถานั้นเถิด ฯ

โสฬสญาณ (ญาณ ๑๖)

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ญาณกำหนดนามรูป
๒. ปัจจัยปริคคหญาณ คือ ญาณกำหนดปัจจัยของนามรูป
๓. สัมมสนญาณ คือ ญาณพิจารณานามรูป
โดยความเป็นกลาง
๔. อุทฺยัพพญาณ คือ ญาณเห็นความเกิด
และความดับ
๕. ภังคญาณ คือ ญาณเห็นความดับแห่งสังขาร
๖. ภยญาณ คือ ญาณเห็นสังขารเป็นของน่ากลัว
๗. อาทีนวญาณ คือ ญาณเห็นสังขารโดยความเป็นโทษ
๘. นิพพิทาญาณ คือ ญาณหน่ายในสังขารทั้งหลาย
๙. มุญฺจิตุกัมมตาญาณ คือ ญาณในความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้น
๑๐. ปฏิสังขานญาณ คือ ญาณพิจารณาหาทางหลุดพ้น
๑๑. สังขารุเปกขญาณ คือ ญาณวางเฉยในสังขาร
๑๒. อนุโลมญาณ คือ ญาณคล้อยตามสัจจะ
และโพธิปักขิยะ
๑๓. โคตรกฺขญาณ คือ ญาณครอบงำโคตรปุถุชน
๑๔. มัคคญาณ คือ ญาณในอริยมรรค (โลกุตตระ)

๑๓ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

๑๕. ผลญาณ คือ ญาณในอริยผล (โลกุตตระ)

๑๖. ปัจจเวกขณญาณ คือ ญาณพิจารณามรรค ผล นิพพาน
..... ๑ (โลกิยะ)

อธิบาย ญาณ ๑๖

ญาณที่ ๑ ชื่อ นามรูปปริเฉทญาณ ได้แก่ กำหนดรู้นาม
รูป โดยการแยกลักษณะ ซึ่งเป็นไปในขั้น ๕. อายุขณะ ๑๒,
ธาตุ ๑๘ ของสัตว์ที่จะตรัสรู้ ตามความเหมาะสมกับจริตของ
ตน. ก็ลักษณะที่เป็นสภาวะของนามและรูปนั้น ท่านแสดงไว้
โดยลักษณะที่จับตูกะว่า.-

นมณฑกฺขณํ นามมีการน้อมไปในอารมณ์
เป็นลักษณะ

สมฺปโยครสํ มีการประกอยทั่วพร้อม เป็นกิจ
รส

อวินิพฺโทคฺปจฺจุปฺภูฐานํ มีการไม่แยกกัน เป็น
อาการปรากฏ

วิญฺญาณปทฺภูฐานํ มีวิญฺญาณเป็นปทฺภูฐาน ๑

รูปฺปนฺนลฺกฺขณํ รูปมีการแปรผันเป็นลักษณะ

วิกิรณฺรสํ มีการกระจัดกระจายเป็น
สัมปตฺติริส

อพยาคตปจจุปฏฐานัน มีอพยาคตะ
เป็นอาการปรากฏ
วิญญานปทฏฐานัน มีวิญญานเป็นปทฏฐานัน ฯ
ก็นามรูปปริจเฉทญาณนี้ บางแห่งท่านเรียกว่า นามรูปว
ัตถานญาณก็มี และเรียกว่า สังขารปริจเฉทญาณก็มี เมื่อว่า
โดยใจความ ก็อย่างเดียวกัน ฯ

ญาณที่ ๒ ชื่อ ปัจจยปริคคหญาณ ได้แก่ กำหนดรู้ปัจจัย
ของนามและรูป เป็นการค้นหาเหตุที่ทำให้นามและรูปเกิด ด้วย
ความสามารถแห่งปัญญา. เหมือนศัลยแพทย์ผู้ฉลาด เมื่อพบ
โรคแล้ว ก็ค้นหาสมุฏฐานของโรคนั้น ฉันทใด พระโยคาวจร ก็
ฉันทนั้น เมื่อเห็นนามและรูปแล้ว ก็ค้นหาเหตุปัจจัยของนามรูป
นั้น ฯ อันที่จริง นามและรูปในปัญจโวการภูมิ ต่างก็ทูลผลด้วย
กัน ต้องอาศัยกันจึงเป็นไปได้ เหมือนชายตาบอดแต่กำเนิด
กับชายเปลี้ยแต่ตาดี ทั้ง ๒ คน อาศัยซึ่งกันและกัน เดินทาง
ไปตามปรารภนา ฯ มนุษย์ทั้งหลาย อาศัยเรือจึงไปยัง
มหาสมุทรได้ ฉันทใด นามและรูปอาศัยซึ่งกันและกัน ย่อมเป็น
ไป ฉันทนั้น ฯ

พระโยคีบางรูป ย่อมกำหนดเห็นอย่างนี้ว่า รูปธรรมนี้ มี

๑๕ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

เหตุปัจจัยให้เกิด ๕ อย่าง คือ อวิชชา ๑, ตัณหา ๑, อุปาทาน ๑, กรรม ๑, อาหาร ๑ ๗ ในธรรม ๕ เหล่านี้ ธรรม ๔ อย่าง คือ อวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน, กรรมเป็นเหตุ เพราะเป็นตัวให้เกิด, ส่วนอาหารเป็นปัจจัย เพราะเป็นตัวอุปถัมภ์ ๗ อีกอย่างหนึ่งในธรรม ๕ นั้น ธรรม ๓ อย่าง คือ อวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน เป็นที่อาศัยของรูป เปรียบเหมือนมารดา เป็นที่อาศัยของทารก, กรรมเป็นผู้ให้เกิด เปรียบเหมือนบิดาผู้ทำให้บุตรเกิด, ส่วนอาหารค้ำจุนให้รูปกายดำรงอยู่ เปรียบเหมือนพี่เลี้ยงผู้อุปการะทารกนั้น ๗ เมื่อกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปแล้ว ย่อมกำหนดรู้เหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นว่า จักขุวิญญาณ ย่อมเกิดเพราะจักขุปสาท เป็นต้น เมื่อใคร่ครวญถึงเหตุปัจจัยของนามและรูป ด้วยอาการอย่างนี้บ่อย ๗ ย่อมข้ามพ้นความสงสัย ๑๖ อย่าง ที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ มีอดีตกาล เป็นต้น ๗

สงสัยปรารภส่วนเบื้องต้น ๕

ในอดีตกาลนามมาแล้ว เราได้มีมาแล้วหรือหนอ ?

หรือ ในอดีตกาลนามมาแล้ว เรามีได้มีมาแล้วหรือหนอ ?

หรือ ในอดีตกาลนามมาแล้ว เราได้เป็นอะไรหนอ ?

หรือ ในอดีตกาลนามมาแล้ว เราได้เป็นอย่างไรหนอ ?

หรือ ในอดีตกาลนามมาแล้ว เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ?

สงสยปรารภส่วนเบื้องปลาย ๕

- ในอนาคตกาล เราจักเป็นหรือหนอ ?
หรือ ในอนาคตกาล เราจักไม่เป็นหนอ ?
หรือ ในอนาคตรกาล เราจักเป็นอะไรหนอ ?
หรือ ในอนาคตกาล เราจักเป็นอย่างไรหนอ ?
หรือ ในอนาคตกาล เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ ?

สงสยปรารภส่วนปัจจุบัน ๖

- ในขณะนี้ เรามีอยู่หรือหนอ ?
หรือ ในขณะนี้ เราไม่มีอยู่หรือหนอ ?
หรือ ในขณะนี้ เราเป็นอะไรหนอ ?
หรือ ในขณะนี้ เราเป็นอย่างไรหนอ ?
หรือ ในขณะนี้ สัตว์นี้ (ตัวเอง) มาแต่ไหนหนอ ?
หรือ ในขณะนี้ สัตว์นี้จะไปไหนหนอ ?

พระโยคีบางรูป เห็นปัจจัยของนาม ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง สาธารณปัจจัย และ อสาธารณปัจจัย ฯ ในสองอย่างนั้น ธรรมที่เป็นไปกับทวาร ๖ และอารมณ์ ๖ ชื่อว่า สาธารณปัจจัยของนาม เพราะเป็นธรรมทั่วไปแก่นามทุกประเภท ฯ ส่วนธรรมอย่างอื่น มีมนสิการเป็นต้น ชื่อว่า อสาธารณปัจจัยของนาม เพราะเป็นไปในนามที่เป็นกุศลและอกุศล เช่น โยนิโส

๗ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

มนสิการ เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกุศล, อโยนิโสมนสิการเป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นอกุศล, กรรมเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นวิบาก, กวังก์เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกิริยา ฯ และย่อมกำหนดเห็นธรรม ๔ อย่าง เป็นปัจจัยของรูป คือ กรรม ๑, จิต ๑, อุตฺ ๑, อาหาร ๑ ฯ ในธรรม ๔ อย่างนั้น กรรมที่เป็นอดีตอย่างเดียว เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน, เมื่อจิตเกิดขึ้น (เว้นตามควร) ก็เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, ส่วนอุตฺและอาหาร ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีอุตฺและอาหารเป็นสมุฏฐาน ในฐิติขณะ ดังนี้ ฯ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ บ่อย ๆ ก็ย่อมละความสงสัย ๑๖ อย่างนั้นได้ ฯ

พระโยคิบางรูป ย่อมเห็นปัจจัยของนามรูปในปฏิจสมุปบาท ด้วยอำนาจการเห็นสังขาร คือนามรูปที่ถึงความชราและแตกดับ จึงกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป ในปฏิจสมุปบาท โดยปฏิโลมว่า “ชราภวะย่อมมีเพราะชาติ, ชาติมีเพราะภพ, ภพมีเพราะอุปาทาน, อุปาทานมีเพราะตัณหา, ตัณหามีเพราะเวทนา, เวทนามีเพราะผัสสะ, ผัสสะมีเพราะสพายตนะ, สพายตนะมีเพราะนามรูป, นามรูปมีเพราะวิญญาน, วิญญานมีเพราะสังขต, สังขารมีเพราะอวิชชา” ดังนี้ ครั้นแล้วก็ละความสงสัยได้ โดยนัยที่กล่าวแล้ว ฯ

๗ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

พระโยคีอีกรูปหนึ่ง กำหนดรู้ปัจจัยของนามรูปในปฏิจอสุมุขบาทนั้นแหละ โดยอนุโลม ซึ่งแสดงไว้พิสดารตอนต้นว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงเกิดสังขาร” เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้วก็ย่อมละความสงสัยได้ โดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน ฯ

พระโยคีบางรูป กำหนดรู้ปัจจัยของนามรูป ด้วยอำนาจกัมมวิภูษะ และวิปากวิภูษะอย่างนี้ว่า “ธรรม ๕ อย่าง ได้แก่ อวิชชา คือโมหะ ๑, สังขาร คือ การทำกรรม ๑, ตัณหา คือ ความใคร่ ๑, อุปาทาน คือความยึดมั่น ๑, ภพ คือ เจตนา ๑ ในภพก่อน เป็นปัจจัยของปฏิสนธิในภพนี้ ฯ ปฏิสนธิในภพนี้ ได้แก่ ธรรม ๕ อย่าง คือปฏิสนธิวิญญาณ ๑, นามรูป ๑, สฬายตนะ ๑, ผัสสะ ๑, เวทนา ๑ เป็นผลของกรรมที่ทำไว้ในภพก่อน ฯ เพราะอายตนะในภพนี้แก่กล้า ธรรม ๕ อย่าง คือ อวิชชา ๑, สังขาร ๑, ตัณหา ๑, อุปาทาน ๑, ภพ คือเจตนา ๑ ก็เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพต่อไป ฯ

บรรดากรรมวิภูษะและวิปากวิภูษะนั้น กรรมมี ๔ อย่าง คือ ทิฏฐุച്ฌมเวทนิยกรรม ๑, อุปปัชชเวทนิยกรรม ๑, อปราปริยเวทนิยกรรม ๑, และอโหสิกรรม ๑ ฯ ในกรรม ๔ นั้น ปฐมชวณเจตนาในจิต ๗ ดวง ในชวณวิधिหนึ่ง ชื่อว่า ทิฏฐุച്ฌมเวทนิยกรรม ฯ กรรมนี้ ให้ผลในชาตินี้เท่านั้น เมื่อไม่ให้ผลใน

๗ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

ภพนี้ ก็ได้ชื่อว่า อโหสิกรรม ฯ ชื่อว่า อโหสิกรรม ด้วยอำนาจ แห่งกาล ๓ นี้ว่า “วิบากของกรรมไม่ได้มีแล้ว ๑, วิบากของ กรรมจักไม่มี ๑, วิบากของกรรมไม่มีอยู่ ๑” ดังนี้ ฯ ส่วนชวน เจตนาดวงที่ ๗ เป็นเจตนายังผลให้สำเร็จ ชื่อว่า อุปัชชเวทนีย กรรม ฯ กรรมนี้ ย่อมให้วิบากในอรรถภาพต่อจากภพนี้ เมื่อไม่ อาจให้วิบากอย่างนั้น ก็ชื่อว่า อโหสิกรรม ฯ ชวนเจตนา ๕ ดวง ในระหว่างชวนเจตนา ๒ ดวงนั้น ชื่อว่า อปราปรียเวทนียกรรม ฯ กรรมนี้ได้โอกาสเมื่อใด ก็ให้วิบากเมื่อนั้นในอนาคต เมื่อ ความเป็นไปแห่งสังขารวิภูฏ์ยังมีอยู่ อปราปรียเวทนียกรรมนี้ ย่อมไม่ชื่อว่า อโหสิกรรม ฯ (ผู้ปรารธนาความพิสดาร โปรดดู ในวิสุทธิมรรค หน้า ๒๒๕) ฯ

กาตาสรูป จุตินเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิ

จักขุวิญญาณมาในลำดับของมโนธาตุ แต่มัน ไม่เกิดจากมโนธาตุ และจะไม่เกิดในลำดับของมโน ธาตุก็หาไม่ ฉะนั้นนั่นแหละ ความสืบต่อของจิตย อ่มเป็นไปในปฏิสนธิ ฉะนั้นนั่นเหมือนกัน คือ จิตดวง ก่อนแตกไป จิตดวงหลังก็เกิดต่อ จิตทั้ง ๒ นั้น ไม่มีเครื่องกั้น ช่องว่างของจิตทั้ง ๒ นั้น ก็ไม่มี จิต ใดอะไร ๆ มิได้ไปจากจตุจิตนี้ และปฏิสนธิก็เกิด

๗ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

ขึ้น ดังนี้ ฯ

พระโยคีผู้กำหนดรู้จตุตถะและปฏิสนธิ ดังกล่าวนี เป็นญาณ ถึงความมีกำลัง ย่อมละความสงสัย ๑๖ อย่าง ได้อย่างดี ย่อมละ ความสงสัย ๘ อย่าง มีความสงสัยในพระศาสดาเป็นต้น แม้ทิฏฐิ ๖๒ อย่าง ก็ถึงความสงบ ฯ ญาณข้ามความสงสัยนี้ พึงทราบ ว่าเป็นกัณหาวิตรณวิสุทธิ ฯ คำว่า “ธรรมฐิติญาณก็ดี ยถาภูตญาณก็ดี สัมมาทัสสนะก็ดี เป็นไวพจน์ของคำว่า กัณหา วิตรณวิสุทธิ นี้ ฯ อนึ่ง ท่านผู้ประกอบด้วยญาณนี้ ไฉนความเบา ใจ ได้ที่พึง มีคติแน่นอน ได้ชื่อว่า จุพโสดาบัน ะนะนี้แล ฯ

ญาณที่ ๓ ชื่อ สัมมสนญาณ ได้แก่ ญาณพิจารณาขั้น เป็นต้น โดยกลาป, เรียกว่า ตีลักษณะปฏิเวธสัมมสนญาณบ้าง แต่วิสุทธิมรรคเรียกว่า นยวปีสสนา และจัดเป็นตริณปริยญา ซึ่งต่อจากญาณทั้ง ๒ ข้างต้น เป็นญาณปริยญาฯ

ถามว่า พิจารณาโดยกลาปอย่างไร ?

ตอบว่า พิจารณาธรรมมีขั้นเป็นต้น ที่เป็นอดีต, อนาคต, ปัจจุบัน, ภายใน, ภายนอก, หยาบ, ละเอียด, เลว, ประณีต, ไกล, ใกล้, โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เรียกว่า สัมมสนญาณ ฯ

ถามว่า กำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น อย่างไร ?

๗ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

ตอบว่า กำหนดรูปร่างอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต รูปร่างนั้นก็ดับไปในอดีต มิได้มาถึงปัจจุบัน เพราะเหตุที่รูปร่างนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า สิ้นไป ๑ ที่ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า เป็นภัย และชื่อว่า อนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารเป็นต้นมิได้ ๑ แม้ในเวทนาขันธเป็นต้น ก็อย่างนั้น ๑

ถามว่า โดยกลาป ได้แก่ ธรรมอะไรบ้าง ?

ตอบว่า ได้แก่ สภาวธรรม ๒๖ หมวด คือ ๑.ธรรมที่เป็นไปในทวารพร้อมทั้งทวารและอารมณ์, ๒.ขันธ ๕, ๓.ทวาร ๖, ๔.อารมณ์ ๖, ๕.วิญญาณ ๖, ๖.ผัสสะ ๖, ๗.เวทนา ๓, ๘.สัญญา ๖, ๙.เจตนา ๖, ๑๐.ตัณหา ๖, ๑๑.วิตักกะ ๖, ๑๒.วิจาร์ ๖, ๑๓.ธาตุ ๖, ๑๔.กสิณ ๑๐, ๑๕.โกฏฐาส ๓๒, ๑๖.อายตนะ ๑๒, ๑๗.ธาตุ ๑๖, ๑๘.อินทรีย์ ๒๒, ๑๙.ธาตุ ๓ คือ กามธาตุ, รูปธาตุ, อรูปธาตุ ๒๐.ภพ ๓ คือ กามภพ, รูปภพ, อรูปภพ, ๒๑.ภพ ๓ อีก คือ สัญญาภพ, อสัญญาภพ, เนวสัญญาภพ, ๒๒.ภพ ๓ อีก คือ เอกโวการภพ, จตุโวการภพ, ปัญจโวการภพ, ๒๓.ฉาน ๔ โดยจตุกกนัย, ๒๔.อัปปมัญญาฉาน ๔, ๒๕.อรุปสมابัตติ ๔, ๒๖.องค์ปฏิจสมุปบาท ๑๒ ดังนี้ ๑^๕

^๕ ขุ. ปฏิสมุทฺติกา. เล่ม ๓๑ ข้อที่ ๓ เป็นต้น ๑

๗ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

ท่านพระสารีบุตร กล่าวธรรม ๒๖ นี้ไว้ในปฏิสัมภท
มรรค โดยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
จักขุเป็นสิ่งควรรู้อย่างยิ่ง รูปทั้งหลายเป็นสิ่งควรรู้อย่างยิ่ง จักขุ
วิญญูณ จักขุสัมผัส แม้การเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี
ทุกข์ก็ดี อทุกขมสุขก็ดี ซึ่งเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย
นี้ ก็เป็นสิ่งควรรู้อย่างยิ่ง ฯ โสตะเป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน ฯ
ในสัมมสนญาณนี้ ท่านประสงค์เอาธรรมที่ปรากฏชัด และ
กำหนดรู้ได้โดยง่าย ฯ

ถามว่า สัมมสนญาณโดยสังเขปพิจารณาอย่างไร ?

ตอบว่า พิจารณาธรรมที่เป็นกลาง คือเป็นหมวด โดย
ปัจจุบันอัทธา, สันตติอัทธา, และปัจจุบันขณะ ฯ

ถามว่า ปัจจุบันอัทธาเป็นต้น คืออย่างไร ?

ตอบว่า ปัจจุบันที่ยาวนานเรียกว่าปัจจุบันอัทธา, ปัจจุบันที่
สืบต่อกันไป เรียกว่า ปัจจุบันสันตติ และขณะทั้ง
๓ ที่กำลังเป็นไป เรียกว่า ปัจจุบันขณะ ฯ

ถามว่า สัมมสนญาณนี้ ท่านสงเคราะห์เข้าในวิสุทธิไหน ?

ตอบว่า ในมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ฯ

ญาณที่ ๔ ชื่อ อุทยัพพญาณ ได้แก่ ญาณเห็นความเกิด
และความดับ มี ๒ คือ ตรุณอุทยัพพญาณ และ พลวอุทยัพพ

๗ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

ญาณ ฯ ญาณแรกเห็นความเกิดและความดับยังอ่อนอยู่ จึงเป็นเหตุให้วิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น ฯ พระโยคีผู้ฉลาด เห็นวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นแล้ว ก็พิจารณาว่า ธรรมนี้เป็นทางหรือมิใช่ทาง เมื่อเห็นว่ามิใช่ทาง (คือมรรค) ก็ละเสีย เพราะเหตุนั้น ตรุณอุท্থัพพญาณนี้ ท่านจึงสงเคราะห์เข้าในมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ, ส่วนพลวอุท্থัพพญาณ เป็นญาณมีกำลังสามารถผ่านพ้นอันตรายคือ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ไปได้ ฯ

ถามว่า ตรุณอุท্থัพพญาณ ดำเนินไปอย่างไร ?

ตอบว่า ดำเนินไป ด้วยการเห็นนามรูปเกิดเพราะปัจจัย ฯ

ถามว่า นามรูปเกิดและดับเพราะปัจจัยอย่างไร ?

ตอบว่า เมื่อนามรูป (ของใหม่) เกิดขึ้น ก็กำหนดรู้ว่า ก่อนแต่เกิด ไม่มีกองแห่งนามรูป หรือที่เก็บนามรูปไว้ เมื่อเกิด มันก็มีได้มาจากที่ไหน ๆ แม้ดับไป มันก็มีได้ไปสู่ทิศใด. คุจบรรเลวพิณ ก่อนเสียงเกิด เสียงนั้นมีได้กองอยู่ก่อน หรือเก็บไว้ในที่ไหน เมื่อเสียงเกิดขึ้น มันก็มีได้มาจากที่ไหน ๆ แม้มันดับไป ก็มีได้ไปสู่ทิศใด ฉันท, นามรูป ก็ฉันทันนั้น ไม่มีปัจจัยมันก็ไม่เกิดขึ้น ฯ

พระโยคี เมื่อเห็นนามรูปเกิดเพราะปัจจัยโดยสังเขป แล้วพิจารณาปัจจัยโดยพิสดาร และนามรูปโดยขณะอีกว่า “ความเกิด

๗ ปริมาณที่ ๗ สมุจยสังกะวิภาค

๗ ปริณิพที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

๗ ปริมาณที่ ๗ สมุจยสังกะวิภาค

๗ ปริณิพที่ ๗ สมุจยสังคหะวิภาค

✧ ✧ ✧ ✧